

RONDOM DE MONDINGEN VAN
RIJN & MAAS

LANDSCHAP EN BEWONING TUSSEN DE 3^E EN 9^E EEUW IN
ZUID-HOLLAND, IN HET BIJZONDER DE OUDE RIJNSTREEK

M.F.P. DIJKSTRA

RONDOM DE MONDINGEN VAN
RIJN@MAAS

RONDOM DE MONDINGEN VAN
RIJN@MAAS

Landschap en bewoning tussen de 3^e en 9^e eeuw in
Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit van Amsterdam

op gezag van de Rector Magnificus
prof. dr. D.C. van den Boom

ten overstaan van een door het college voor promoties ingestelde
commissie, in het openbaar te verdedigen in de Aula der Universiteit
op vrijdag 16 december 2011, te 13.00 uur

door

Menno Freerk Pieter Dijkstra

geboren te Lisse

Promotor: Prof. dr. H.R. Reinders
Copromotor: Prof. dr. H.A. Heidinga

Overige leden: Prof. dr. P.A. Henderikx
Dr. J.A.W. Nicolay
Dr. W. Prummel
Prof. dr. F.C.W.J. Theuws
Prof. dr. D. Tys
Dr. A.A.A. Verhoeven

Faculteit der Geesteswetenschappen

© 2011 Menno Dijkstra

Uitgegeven door Sidestone Press, Leiden

www.sidestone.com

Sidestone bestelnummer: SSP79550001

ISBN 978-90-8890-078-5

Vormgeving omslag: K. Wentink, Sidestone Press

Vormgeving binnenwerk: D.E. Smal

Vormgeving afbeeldingen: M.F.P. Dijkstra

De uitgave van dit proefschrift werd mede mogelijk gemaakt door steun van:

- > Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek
- > Stichting Nederlands Museum voor Anthropologie en Praehistorie
- > Diachron UvA bv

Woord vooraf

Aan het einde van middeleeuwse handschriften vergeleek de schrijver zijn voltooide werk vaak met het volbrengen van een lange, woelige zeereis. Een treffende vergelijking. Toen ik in september 1997 begon als Onderzoeker in Opleiding binnen het *Frisia Project*, kon ik niet vermoeden dat het zo lang zou duren voordat dit proefschrift veilig de haven binnenliep. De taak die voor me lag was dan ook ambitieus: een actueel overzicht geven van de laat-Romeinse en vroeg-middeleeuwse bewoningsgeschiedenis van Zuid-Holland, in relatie tot de politieke en economische machtsvorming binnen het toenmalige 'Friese' kustgebied. Omdat er op archeologisch gebied alleen enkele vluchtige overzichtsartikelen en scripties beschikbaar waren betekende dit dat veel vanaf de grond opgebouwd moest worden.

Het onderzoek ving aan met het verkrijgen van inzicht in het toenmalige landschap en het inventariseren van vindplaatsen. Daarna richtte de aandacht zich op de grafvelden en nederzettingen. Het opnieuw uitwerken van de oude opgraving in het centrum van Rijnsburg vormde aanvankelijk de belangrijkste spil in het verhaal en heeft een jaar gekost. Hier was immers een interessante ontwikkeling naar een centrale plaats waar te nemen. Deze ontwikkeling was echter maar matig in te kaderen in een groter beeld, omdat er weinig grootschalig nederzettingsonderzoek in de kuststreek hadden plaatsgevonden. Het toeval wil dat kort daarop de uitwerking van de vroeg-middeleeuwse nederzettingssporen uit de Katwijkse Zanderij op mijn pad kwam, later gevolgd door de al even spectaculaire eerste resultaten van Oegstgeest-Nieuw Rhijngest. Nu pas viel de inhoud van de hoofdstukken over de dorpen en de huisbouwtraditie op zijn plek. Daarna is gewerkt aan het plaatsen van de bewoningsgeschiedenis in de grotere context, zowel binnen het onderzoeksgebied zelf als ten opzichte van de omliggende regio's. Ik hoop dat ik recht heb kunnen doen aan de thema's die de Zuid-Hollandse protohistorie rijk is.

Een proefschrift als dit is natuurlijk niet in vier jaar te schrijven. Nadat in 2001 de subsidieperiode van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek ten einde liep, moest het schrijven gecombineerd worden met een baan in deeltijd. Dat dit werk gedaan kon worden binnen de muren van het AAC van de UvA – bij het *Sint Servatius Project* en bij het AAC/Projectenbureau, nu Diachron UvA bv – was een gelukkige omstandigheid. Mijn gedrevenheid voor het vak archeologie zorgde ervoor dat het eindresultaat lang op zich deed wachten, maar heeft mij aan de andere kant ook altijd op de been gehouden. Zelfs op de momenten dat ik mij 'de laatste der Frisianen' voelde.

Aan het eind van mijn tocht zijn er veel mensen die ik wil bedanken. Bijzonder dankbaar ben ik voor de bereidheid van Reinder Reinders om als Groningse 'Frisiaan' de rol van promotor over te nemen toen het niet meer haalbaar was het onderzoek binnen het *ius promovendi* van Anthonie Heidinga te voltooien. Hun geduld heb ik danig op de proef gesteld. Gelukkig was Anthonie bereid de rol van copromotor op zich te nemen en is hij mij blijven voorzien van waardevolle opmerkingen.

Dank ook aan de inspirerende (en gezellige) themabijeenkomsten met de overige leden van het *Frisia Project*: Jos Bazelmans, Danny Gerrets, Kristin Bosma en kamergenoot Jan de Koning, regelmatig aangevuld met Jurjen Bos, Wietske Prummel en Jan Besteman. Dankzij de inwijding van Jan de Koning in Adobe Illustrator heb ik me op het gebied van de afbeeldingen kunnen uitleven; het zou anders een saai proefschrift zijn geworden.

Het schrijfwerk was ook niet mogelijk geweest zonder de hartelijkheid van de collega's op het AAC, het Projectenbureau / Diachron en niet te vergeten de AWN-ers van de afdeling Rijnstreek, de regio waar ik als tiener ooit begon met mijn archeologische loopbaan.

Herman van Klaveren en Wim Wimmers waren zo vriendelijk hun gegevens over respectievelijk de vroeg-middeleeuwse nederzetting en het grafveld van Rijnsburg ter beschikking te stellen. Inzicht in de collectie van het RMO gaven mij de conservatoren Middeleeuwen Arie Peddemors en zijn opvolger Annemarieke Willemsen. Frits Kleinhuis wees mij de weg in het provinciaal archeologisch depot van Zuid-Holland. Voor het bestuderen van oud vondstmateriaal dank ik verder de heren Frauenfelder (Genootschap Oud Rijnsburg), Parlevliet (Katwijk's Museum) en Immerzeel (Westlands Museum). Arent Pol en Bouke van der Veen (KPK, nu Geldmuseum) waren behulpzaam bij het verstrekken van informatie over munten. Ton Guiran (BOOR, gemeente Rotterdam) verstreekte aanvullende informatie over het wel of niet bestaan van enkele vindplaatsen in het Maasmondgebied. Henk van der Velde (ADC), Tom Hamburg (Archol)/Jasper de Bruin (Universiteit Leiden), Ab Waasdorp (gemeente Den Haag) en Pierre van Grinsven (AWN Rijnstreek) dank ik voor de samenwerking bij de analyse van respectievelijk de opgravingen Katwijk-Zanderij Westerbaan, Oegstgeest-Nieuw Rhijngeest Zuid en Koudekerk aan den Rijn-Lagewaard.

Technische ondersteuning vanuit het AAC kreeg ik van René van Silfhout, die nette inkttekeningen maakte van de vele potten van voornoemd grafveld, en van Mark Ijdo en later Anneke Dekker, die een reeks vondsten van Rijnsburg fotografeerden voor lezingen (waarvan een deel nog in het dia-tijdperk). Wijlen Matthijs van Nie was bereid een 'quickscan' te geven van slakmateriaal uit de nederzetting Rijnsburg. Daarnaast regelde hij het röntgenen van enkele potentieel interessante metaalvondsten van de grafvelden Rijnsburg en Katwijk.

Tjalling Dijkstra verzorgde een eerste taalkundige redactie van de eindtekst. Christien Jeffers vertaalde de samenvatting in het Engels. De opmaak en uitgave van het proefschrift was in handen van Dieuwertje Smal en Sidestone Press.

De dagelijkse lasten van een promotieonderzoek worden niet alleen gedragen door de onderzoeker; ook familie en vrienden aan het thuisfront leven mee. Dank voor de stille hoop. Speciaal aan Irma, mijn rots in de branding, draag ik dan ook de volgende oude verzen op over het lange wachten van de Friese zeemansvrouw:

*De zeeman is lang onderweg, maar kijkt altijd uit naar zijn geliefde,
wacht op wat hij niet kan haasten;
Wanneer de tijd daar is, komt hij thuis zonder pijn,
mits de zee hem niet weerhoudt, hem niet voor altijd grijpt.*

(vertaald uit *The Exeter Book, Gnomonic Verses*, 10^e eeuw)

;)

Opgedragen aan mijn ouders

The past is a foreign country: they do things differently there.

L.P. Hartley

Inhoudsopgave

1 INLEIDING

1.1 Het Frisia Project	11
1.2 Ligging van het onderzoeksgebied en tijdsafbakening	15
1.3 Onderzoeksgeschiedenis	17
1.4 Vraagstelling, benaderingswijze en opbouw	21

2 LAND & WATER

Het landschap en zijn mogelijkheden

2.1 Inleiding	23
2.2 De paleogeografische kaart	24
2.3 Genese, geomorfologie en agrarische potentie van de landschapseenheden	26
2.4 Verkeersgeografische potentie	49
2.5 Besluit: wonen in een waterrijk, dynamisch landschap	57

3 VINDPLAATSEN & BEWONING

De bewoningsontwikkeling

3.1 Inleiding	61
3.2 De catalogus van archeologische vindplaatsen	62
3.3 De archeologische zichtbaarheid	65
3.4 De bewoning van de IJzertijd tot en met de Midden-Romeinse periode	66
3.5 De laat-Romeinse periode (circa 260-450 na Chr.)	70
3.6 De Merovingische en Karolingische periode (circa 450-900 na Chr.)	84
3.7 Bevolkingsomvang	97

4 DORPEN & ERVEN

De nederzettingsstructuur

4.1 Inleiding	109
4.2 Rijnsburg - Abdijterrein	114
4.3 Oegstgeest - Nieuw Rhijngeest Zuid	134
4.4 Valkenburg - De Woerd	141
4.5 Katwijk - Zanderij Westerbaan	144
4.6 Koudekerk aan den Rijn - Lagewaard	156
4.7 Bestaanseconomie	162
4.8 De ruimtelijke organisatie van nederzetting en erf	167
4.9 Op zoek naar statusverschillen binnen nederzettingen	175
4.10 Van zwervende erven naar kerkdorpen	183

5 HUIS & TRADITIE

Bouwtradities in het Hollandse kustgebied

5.1 Inleiding	191
5.2 De ontwikkeling van drie- naar éénbeukige woonstalhuizen	195
5.3 Tweebeukige woonstalhuizen en schuren	208
5.4 Een vergelijking met de huisbouwtradities van omliggende regio's	214
5.5 Diversiteit in bouwtradities	221

6 CREMATIE & INHUMATIE

Een karakteristiek van het grafritueel

6.1 Inleiding	223
6.2 Een overzicht van de grafvelden	226
6.3 Mogelijk andere vindplaatsen met vroeg-middeleeuwse begravingen	265
6.4 Een onderlinge vergelijking van de Zuid-Hollandse grafvelden	267
6.5 De verhouding tot het grafritueel in de omliggende regio's	270
6.6 De betekenis van de wapengraven	272
6.7 Ontwikkeling in het verspreidingspatroon van de grafvelden en andere mogelijke graflocaties	274

7 HIËRARCHIE & HANDEL

Het nederzettingssysteem

7.1 Inleiding	279
7.2 De verspreiding van de oudste kerken	280
7.3 Domaniale centra	289
7.4 Dingplaatsen	298
7.5 Versterkingen	301
7.6 Handelsplaatsen	306
7.7 Van kerngewest naar centrale-plaats-complex?	330

8 DE FRIESE FACTOR

Tribale verhoudingen en koningschap in het Hollandse kustgebied

8.1 Inleiding	341
8.2 De Volksverhuizingstijd in de Hollandse historiografie	342
8.3 Het probleem van de Warnen en Herulen als bewoners van de Nederlandse delta	345
8.4 Materiële cultuur en de herkomst van de 'Nieuwe Friezen' in West-Nederland	349
8.5 De relatie met het 'Ingweoonse' dialect	358
8.6 De Lex Frisionum	359
8.7 Het Friese koninkrijk. Eenheid in verscheidenheid?	362

Samenvatting	371

Summary	379

Bibliografie	387

Bijlage 1	423
Catalogus van laat-Romeinse en vroeg-middeleeuwse vindplaatsen in Zuid-Holland (260-900 na Chr.)	
Bijlage 2	463
Gedicht van Alcuin van York over zijn reis langs de Rijn, 781/782 na Chr.	
Bijlage 3	469
Lijst van laat-Romeinse ‘losse’ muntvondsten gevonden in Zuid-Holland (ca. 260-400)	
Bijlage 4	473
Lijst met gegevens over vroeg-middeleeuwse plaatsnamen uit Zuid-Holland (naar Henderikx 1986 en 1987).	
Bijlage 5	481
Goederenlijst van de Utrechtse St.-Maartenskerk	
Bijlage 6	487
Modellen voor een reconstructie van de vroeg-middeleeuwse agrarische bedrijfsgrootte in West-Nederland	
Bijlage 7	511
¹⁴ C-dateringen van skeletten aangetroffen onder de abdijkerk van Rijnsburg, alsmede in de kloostergang	
Bijlage 8	515
Tabellen met archeobotanische en -zoölogische gegevens	
Bijlage 9	523
Kenmerken en afmetingen van woonstalhuizen uit West-Nederland en Vlaanderen, dateerbaar in de Merovingische periode	
Bijlage 10	529
Verhouding tussen draaischijfaardewerk en handgemaakt aardewerk uit de Merovingische en Karolingische periode in een aantal nederzettingen en grafvelden uit West-Nederland	
Bijlage 11	533
Vindplaatsen van identieke stempels van Merovingisch aardewerk	
Bijlage 12	533
Vindplaatsen van Merovingische knikwandpotten met dellen op de knik in West-Nederland	
Register op plaatsnaam	537

1 INLEIDING

“Mogt men den kronykschryveren, zonder uitbeding, geloof geven, dan zou in Friesland nog al vry wat gebeurd zijn...”¹

1.1 Het Frisia Project

Tussen 1991 en 1993 vond in Friesland op de terp Tjitsma bij Wijnaldum grootschalig archeologisch onderzoek plaats. Aanleiding voor het onderzoek vormde de aantasting van de terp door landbouwactiviteiten en de mogelijkheid dat men hier te maken had met een vindplaats van supra-regionaal of zelfs internationaal belang. De laatste mogelijkheid werd ingegeven door de vondst van een gouden, met almandijn ingelegde mantelspeld die tot één van de topstukken van de Nederlandse vroeg-middeleeuwse archeologie behoort. Haar datering rond 630 na Chr. brengt ons in een belangrijke maar duistere periode in de geschiedenis van de Lage Landen, waarin sprake is van confrontaties tussen het zich naar het noorden expanderende Frankische Rijk en het Friese koninkrijk dat op dat moment in het Nederlandse kustgebied van zich laat spreken. Tegelijkertijd zien we de opkomst van bloeiende handelscontacten, waarvan Dorestad lange tijd het spilpunt vormde en waarin de Friezen als handelaren een belangrijke rol vervulden. Gedurende de 8^e eeuw stonden voor *Frisia* de definitieve integratie in het Frankische Rijk en de verbreiding van het christendom centraal. Het Friese gewoonterecht, de *Lex Frisionum*, dat Karel de Grote in 802 liet optekenen situeert dit *Frisia* in het kustgebied tussen de rivieren het *Sincfal* in Zeeuws-Vlaanderen en de Wezer in het Duitse Oost-Friesland.

Het onderzoek te Wijnaldum leverde naast antwoorden ook nieuwe vragen op, met name naar de identiteit en de rol die het Friese terpengebied, en het Friese koninkrijk in het bijzonder, speelde in bovengenoemde processen. Deze rol kon niet begrepen worden zonder hierin de ontwikkelingen in de overige regio's van *Frisia* te betrekken. Een probleem was echter dat een duidelijk beeld van deze gebieden ontbrak. Eerdere publicaties waren gericht op specifieke regio's, vindplaatsen, beschrijvend van aard of milieugerelateerd. De achterliggende politieke en sociaal-economische processen genoten daarbij nog onvoldoende aandacht. De belangrijkste oorzaak van de lacune in onze kennis was echter het ontbreken van gepubliceerde gegevens; veel materiaal van opgravingen lag nog onuitgewerkt in depots. Daarnaast leverden opgravingen van de afgelopen jaren gegevens op die een nieuw licht op de bewoningsgeschiedenis van het kustgebied werpen. Kortom, er waren genoeg redenen om door een bundeling van zowel archeologische, historische, toponymische als numismatische kennis te komen tot een samenhangend beeld van het Nederlandse kustgebied in de Vroege Middeleeuwen.

¹ Citaat uit de *Tegenwoordige Staat der Nederlanden* uit 1785, aangehaald in Besteman/Bos/Heidinga 1993, 9.

Fig. 1.1 Overzicht van de verschillende deelgebieden van het Frisia-Project (gewijzigd naar Heidinga 1997, 2).

Dit alles leidde in 1995 tot de opzet van een interdisciplinair onderzoeksproject, *Van Schelde tot Wezer. Frisia in Noordwest-Europees perspectief (3^e-10^e eeuw)*. Het doel van dit project was te komen tot de integratie van alle beschikbare kennis over het vroegmiddeleeuwse *Frisia* vanaf de laat-Romeinse tijd tot circa 1000 na Chr.² Deelnemers binnen het project waren het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA) van de Universiteit van Groningen, het Amsterdams Archeologisch Centrum (AAC) van de Universiteit van Amsterdam en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB), inmiddels omgedoopt tot Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE).³ Binnen dit kader werd in 1996 door de Stichting voor Historische Wetenschappen van de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) aan het GIA en het AAC een subsidie toegekend voor het multiple-project *De relatie tussen landschap/landgebruik en de economische/politieke machtsvorming in Groot-Friesland tussen de 3^e en 9^e eeuw na Chr.* In dit multiple-project zouden, naast de in dit proefschrift bestudeerde regio van Zuid-Holland, tevens de deelgebieden Noord-Holland en Westergo aan bod komen, alsmede *Frisia* in een internationale context (fig.1.1).

Drie concepten die in het 'Frisia Project' een inhoudelijke hoofdrol spelen zijn communicatie, identiteit en maritiem cultuurlandschap. Communicatie omvat alle interactie tussen mensen en hun sociale, natuurlijke en bovennatuurlijke wereld. Identiteit betreft de verbondenheid met een sociale, etnische of andersoortige groep. Het centrale thema van het project is te onderzoeken welke langetermijntoewikkelingen een rol hebben gespeeld bij de culturele transformatieprocessen in het Nederlandse deltagebied. Daarbij wordt niet alleen gekeken welke mate van variatie bestond op sociaal, economisch en politiek gebied tussen de verschillende regio's, maar tevens naar hun onderlinge relatie en identiteit. Als voorwaardenschepende factor voor de ontwikkelingen in het kustgebied krijgt, naast sociaal-politieke factoren, het landschap speciale aandacht. Dit voor de Nederlandse delta zo kenmerkende, waterrijke landschap beïnvloedde niet alleen het nederzettingpatroon en de bestaans economie, maar zorgde door haar typische verkeersgeografische structuur voor verschillende mogelijkheden tot communicatie met de buitenwereld (fig. 1.2).

Het multiple-project was ambitieus, misschien wel te ambitieus. Zoals dat gaat werden gaandeweg de bakens verzet en kwam niet iedereen binnen de gestelde termijnen op dezelfde eindbestemming terecht. Danny Gerrets promoveerde eind 2010 op een onderzoek dat zich richtte op landschap, maatschappij en bewoning van Friesland in de Romeinse periode en de Volksverhuizingstijd. Over Noord-Holland verscheen van Jan de Koning een deelstudie over de bewoningscontinuïteit en zijn publicaties in voorbereiding over de opgravingen Uitgeest-De Dog en Uitgeest-Dorregeest.⁴ Jos Bazelmans publiceerde een studie over de historische continuïteit van de Friezenaam.⁵ Het project resulteerde voornamelijk in gezamenlijke publicaties: over metaaldetectie in Westergo en de kanttekeningen die dit plaatst bij de interpretatie van de ligging van het Friese koninkrijk, over kleinschalige dijkbouw in de late pre- en protohistorie in noordelijk Westergo, over de vroeg-middeleeuwse context van de Hollandse grafelijke inhuldigingsplaatsen en een overzichtsartikel voor de provinciale reeks *Geschiedenis van*

² Voor het programma van dit 'Frisia Project' zie Heidinga 1997.

³ Het GIA was voorheen het Biologisch-Archeologisch Instituut (BAI). Het AAC is de naam van het onderzoeksinstituut waarin het Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie Albert Egges van Giffen (IPP) is opgegaan.

⁴ De Koning 2000 en 2003.

⁵ Bazelmans 1998 en 1992-1998 (2000).

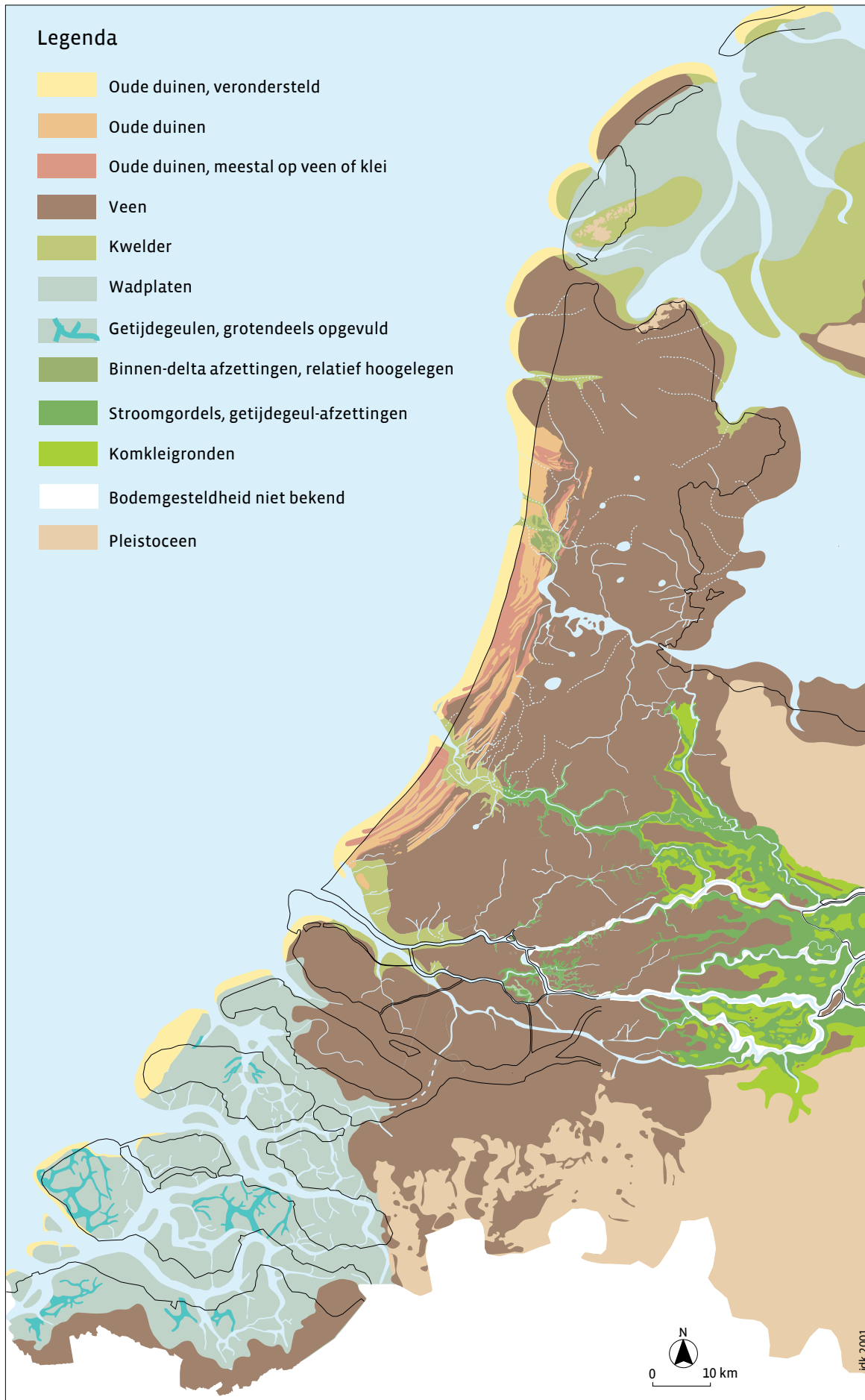

Fig. 1.2. Paleogeografische kaart met een reconstructie van het West-Nederlandse kustgebied rond 750 na Chr. (licht gewijzigd naar Bazelmans/Dijkstra/De Koning 2002, 25)

Holland over de Hollandse westkust in het eerste millenium.⁶ Ondergetekende publiceerde daarnaast nog enkele kleinere overzichtsartikelen over vroeg-middeleeuws Zuid-Holland, de opgravingen van Koudekerk-Lagewaard en Katwijk-Zanderij Westerbaan, ringwalburgen langs de Hollandse kust en de glazen kralenproductie in Rijnsburg.⁷ Niet in de laatste plaats werd in 1999 het eerste deel gepresenteerd van de wetenschappelijke rapportage over de opgravingen in Wijncaldum.⁸

Het internationale aspect van het Friese koningschap wordt momenteel onderzocht aan het GIA, waar Johan Nicolay als VENI-onderzoeker dit jaar het project afrondt met de titel *Kings of the North Sea. The development of kingship in west-Germanic societies during the 'dark ages' (5th-7th century)*. Doel van dit onderzoek is het door Bazelmans ontwikkelde model over de uitwisseling van kostbaarheden in elitenetwerken archeologisch te toetsen.

1.2 Ligging van het onderzoeksgebied en tijdsafbakening

Het onderzoeksgebied omvat de huidige provincie Zuid-Holland, waarbinnen de nadruk zal liggen op de bewoningsconcentraties langs de kust (fig. 1.1). Daar vinden we de oude kern van de huidige provincie, die zich pas in de Late Middeleeuwen in noordelijke, oostelijke en zuidoostelijke richting heeft uitgebreid als graafschap Holland, ten koste van de omliggende politieke en bestuurlijke eenheden. De keuze om binnen het 'Frisia Project' Noord-Holland en Zuid-Holland afzonderlijk te behandelen is niet alleen de formele opsplitsing in twee provincies in 1840, maar ook de eigenheid van beide regio's in historische en archeologische zin – zoals we nog zullen zien. De naam 'Holland' voor het graafschap langs de Nederlandse westkust kwam pas in zwang rond 1100 en was een verbastering van *Holtlant* (houtland) in het Rijnland, één van de kerngebieden van het graafschap. Daarvóór sprak men over het graafschap West-Friesland, een naam die nu slechts gebruikt wordt voor een deel van de provincie Noord-Holland.⁹ Deze veranderingen zijn voor buitenstaanders nogal eens verwarrend, helemaal wanneer men beseft dat in het buitenland 'Holland' vaak gelijk wordt gesteld aan Nederland.

Het graafschap West-Friesland is gelijk te stellen aan één van de drie delen die worden genoemd in de *Lex Frisionum* uit het begin van de 9e eeuw, namelijk het gedeelte tussen het Vlie en *Sinçfal* (waarschijnlijk het Zwin, een nu verdwenen waterloop aan de Zeeuws-Vlaamse kust). Hierbinnen lagen kleinere bestuurseenheden in de vorm van gouwen of *pagi*, waarvan de namen zijn overgeleverd uit vroeg-middeleeuwse bronnen. De ligging daarvan laat zich ook herkennen door archeologisch traceerbare clusters met bewoningssporen, door Heidinga gedefinieerd als zogenaamde *kerngewesten*.¹⁰ Het onderzoeksgebied beperkt zich in hoofdzaak tot de kerngewesten Rijnland en Maasland.

De naam Rijnland is pas laat overgeleverd (1222 *Rinlandie*). Uit de periode daarvoor is alleen de omschrijving van graafschap 'omtrent de oevers van de Rijn' (*circa horas Reni*) uit 1064 bekend. De oudste begrenzing van het achterland van Rijnland lag bij Zwammerdam.

⁶ Respectievelijk Bazelmans/Gerrets/Pol 1998; Bazelmans *et al.* 1999; Dijkstra/De Koning 2002 en Bazelmans/Dijkstra/De Koning 2002. Van laatstgenoemde publicatie verscheen in 2004 een Engelstalige versie.

⁷ Respectievelijk Dijkstra 2004; Dijkstra/Van der Velde in voorb.; Van Grinsven/Dijkstra 2005; 2006; Dijkstra 2008d en diverse bijdragen in Van der Velde 2008; Dijkstra/De Ridder 2009; Dijkstra/Sablerolles/Henderson 2010.

⁸ Besteman *et al.* 1999.

⁹ Blok 1969; 1991.

¹⁰ Heidinga 1987, 153-154 en 174-179. Kortgezegd vormt een kerngewest een min of meer vast omlijnd gebied met een zekere mate van sociale en culturele binding en administratieve status (zie verder ook par. 7.7).

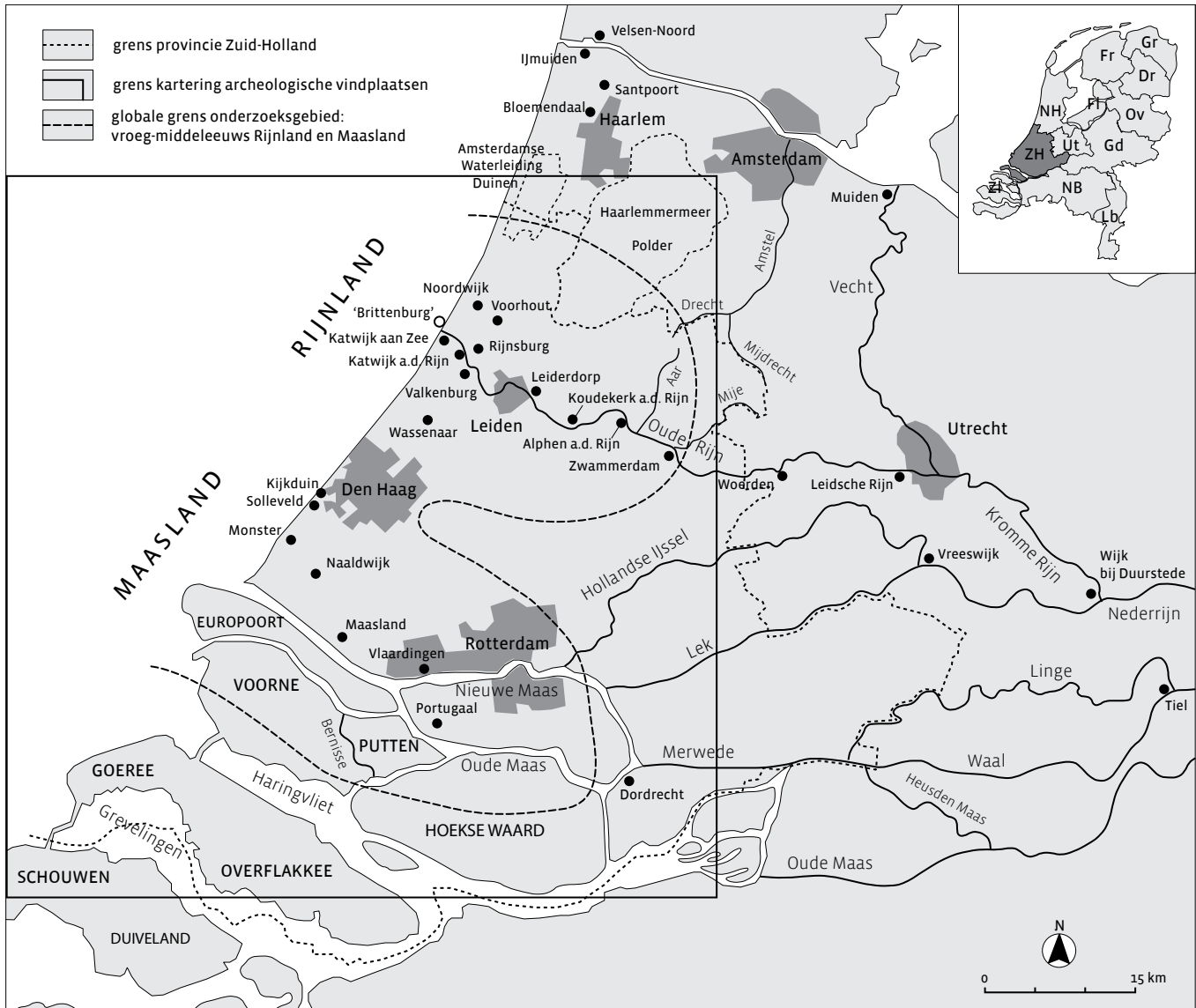

Fig. 1.3 Ligging van het onderzoeksgebied binnen de provincie Zuid-Holland en een aantal in de tekst genoemde plaatsen. Inzet: ligging van Zuid-Holland binnen Nederland.

Ter weerszijden van de Rijn strekte het gebied zich uit tot ergens in het nog onontgonnen veengebied; bij de latere ontginning van dit gebied legde men de grens ter hoogte van de waterscheiding van de aanwezige riviertjes. In het duingebied kwam de grens halverwege de kern van de aangrenzende gebieden te liggen; Kennemerland in het noorden en Maasland in het zuiden.

Maasland komt in de bronnen voor als de *pagus Marsum* (circa 700) en later wordt het nog éénmaal genoemd als *Masaland* (985). De Cock gaat ervan uit dat het zich ooit uitstreckte over beide oevers van de Maas, tot aan de land- en waterscheiding van Rijnland in het noorden en Schouwen in het zuiden. Als oostgrens gold de Hollandse IJssel, waar het grensde aan de gouw van Lek en IJssel (944 *pagus Lake et Isla*) en verder waarschijnlijk de Striene, vanouds de

scheiding tussen het bisdom Utrecht en Luik.¹¹ De uitgestrektheid van het grotendeels nog onontgonnen gebied met vele waterstromen is er waarschijnlijk de oorzaak van dat het begrip Maasland zich later beperkt tot het gedeelte langs de noordoever, waar ook een nederzetting met die naam gelegen is en waar zich de oudste vroeg-middeleeuwse bewoningssporen concentreren. De zuidoever van de Maasmond komt in latere bronnen naar voren als de heerlijkheden Voorne (1108 *Vorne*) en Putten. Verder ontstaan de bestuurseenheden Delfland, Schieland en, verwarrend genoeg, 'Zuidholland' (het gebied rondom Dordrecht, langs de zuidgrens van het graafschap Holland).

Door uit te gaan van de oorspronkelijke natuurlijke begrenzing in het veengebied ten noorden van de Oude Rijn, zal een klein deel van de gemeente Haarlemmermeer in de provincie Noord-Holland in het onderzoek worden meegenomen.

Uit de ondertitel van dit proefschrift 'Landschap en bewoning tussen de 3^e en de 9^e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek' wordt duidelijk dat binnen het onderzoek de nadruk ligt op het Rijnland. Dit komt omdat over deze streek meer archeologische gegevens voorhanden zijn. De Maasmond heeft wat dit betreft meer te lijden gehad van overstromingen en erosie. De provincie Zeeland is niet als zodanig in het onderzoeksproject opgenomen, maar de rol die het gebied speelde in de gebeurtenissen langs de kust zal wel aan bod komen. Aangezien het overgrote deel van Zeeland in de Vroege Middeleeuwen was verworven tot een niet bewoonbaar kweldergebied, beperkt de aandacht zich vooral tot de handelsplaats Domburg op de westkust van Walcheren. Pas vanaf het einde van de 9^e eeuw werden de opgeslibde schorren weer geschikt voor permanente bewoning.

De periode die in het onderzoek betrokken wordt, richt zich op de laat-Romeinse periode (270-450 na Chr.), de Merovingische periode (450-750) en de Karolingische periode (750-900). De laat-Romeinse tijd valt vrijwel samen met het uit de schoolbanken bekende begrip 'volksverhuizingstijd'. Beide andere perioden vallen onder het in dit proefschrift gehanteerde begrip Vroege Middeleeuwen. De opvolgende periode van 900 tot 1250 wordt Volle Middeleeuwen genoemd.

1.3 Onderzoeksgeschiedenis

Alvorens nader in te gaan op enkele speciaal voor Zuid-Holland van belang zijnde onderzoeksthema's, zal eerst een overzicht worden gegeven van de onderzoeksgeschiedenis van het gebied (voor de plaatsen zie fig. 1.3). De aandacht binnen Zuid-Holland werd vanouds gedomineerd door de Romeinse *limes* en de uit deze periode stammende epigrafische bronnen. Deze belangstelling begon met de ontdekking van de resten van de Brittenburg op het strand bij Katwijk aan het einde van de 16^e eeuw.¹² De eerste officieel gedocumenteerde vondst van vroeg-middeleeuws materiaal in Zuid-Holland dateert rond het midden van de 19^e eeuw. Bij het afgraven van duinzand in de Zanderij Westerbaan te Katwijk kwamen zo'n 150 voorwerpen tevoorschijn die bestonden uit bouwfragmenten, aardewerk en een tweetal houten waterputten. Het meeste materiaal was Romeins, maar daaronder bevonden zich ook resten van "Frankische potten", alsmede enkele kammen, scharen, haarnaalden en een glis "uit de tijd van Lodewijk de Vrome."¹³ Verantwoordelijk voor deze documentatie was het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden (RMO). Deze instelling was in 1818 door het rijk opgericht en verantwoordelijk voor onderzoek, onderwijs en museaal beheer op het gebied van archeologie. Tot in het begin van

¹¹ De Cock 1967.

¹² Brongers 1976, 9; Dijkstra/Ketelaar 1965.

¹³ Pleyte 1883, 57.

de 20^e eeuw vormde het Rijksmuseum een vanzelfsprekend middelpunt voor de Nederlandse archeologie, en die van de provincie Zuid-Holland in het bijzonder.

Pas aan het begin van de 20^e eeuw kwamen de Vroege Middeleeuwen wederom onder de aandacht door de ontdekking van een aantal grafvelden. Het onderzoek hiervan is nauw verbonden met de naam van J.H. Holwerda (1873-1951). Vanaf 1904 verbonden als conservator en vanaf 1919 als directeur van het RMO, introduceerde hij vanuit Duitsland nieuwe opgravings-technieken na een werkbezoek aan de opgraving Haltern in 1905. Dit betrof onder meer het herkennen van paalsporen en grondverkleuringen. Zijn werkwijze was volgens anderen evenwel niet altijd zorgvuldig en getuigde van een zekere vooringenomenheid, wat hem rond 1915 in conflict bracht met A.E. van Giffen (1884-1973). Holwerda's grootste verdienste was het snel bewerken en publiceren van de (eerste) opgravingsresultaten en het schrijven van overzichts-werken voor een breder publiek. Van huisuit classicus, probeerde hij daarbij de beschikbare klassieke en historische bronnen met de archeologische gegevens te verbinden.¹⁴

Aanvankelijk lag de nadruk vooral op het opgraven van grafvelden. Dit is niet verwonderlijk, want door de urnen en skeletten wordt ook voor de vinder al snel duidelijk dat zich wat bijzonders in de grond bevindt, dat als het meezit ook nog wat geld kan opbrengen. Het eerste grafveld dat werd aangetroffen bevond zich te Naaldwijk, waar in 1906 op een reeds vergraven terrein de overblijfselen werden verzameld van Merovingisch aardewerk. In datzelfde jaar werden in de zanderij van het Klein Duin te Katwijk zowel Romeinse als Frankische bewonings-resten aangetroffen, niet ver van de plaats waar rond 1850 de door Pleyte beschreven vondsten waren gedaan. Uit verder onderzoek in 1910 en 1912, bleek dat men ook hier op een grafveld uit de Merovingische tijd was gestuit. In totaal werden circa 55 inhumatie- en 10 crematiegraven gevonden, maar het blijft onduidelijk of daarmee het hele grafveld is opgegraven.¹⁵

Niet lang daarna diende zich in Rijnsburg, niet ver van Katwijk-Klein Duin, opnieuw een Merovingisch grafveld aan, ditmaal gelegen ten noorden van de voormalige Oude Rijnmond. Het werd ontdekt tijdens grondverbeteringswerkzaamheden ten behoeve van de bloementeel, waarbij de bodem diep werd omgespit. Een klein deel werd opgegraven in 1913 door Holwerda en in 1925 door Remouchamps. Het meeste werd echter door de grondeigenaren zelf uitgegraven en verkocht aan het Rijksmuseum. Bijzonder was de vondst uit één inhumatiegraf van een vergulde gesp met filigrain- en almandijnversiering, een geëmailleerd riembeslag en een Byzantijns muntgewicht. De meeste begravingen betroffen daarentegen crematies. Net als in Katwijk kwamen naast de typisch 'Frankische' aardewerkvormen uit het Duitse Rijnland een aantal handgemaakte urnen voor, die door Holwerda nu werden bestempeld als zijnde 'Saksisch' ('Angelsaksisch').¹⁶ Deze opvatting paste geheel binnen de in die tijd gebruikelijke cultuur-historische benadering van het verleden, waarbij men meende bepaalde aardewerktypen toe te kunnen schrijven aan afzonderlijke stammen. De vondst van het 'Angelsaksische' aardewerk werd gezien als een bewijs dat gedurende de volksverhuizingsperiode de Angelsaksen zich tijdens hun oversteek naar Engeland ook aan de Rijnmond hadden opgehouden. Daardoor raakte het grafveld van Rijnsburg betrokken bij een tot op heden voortdurende controverse over de al dan niet aanwezige continuïteit van de Friezen tijdens de volksverhuizingsperiode. Door onder meer Boeles werden de vondsten aan de Rijnmond als een extra argument beschouwd om uit te gaan van een geweldadige invasie van Angelen en Saksen in het terpengebied, waarbij

¹⁴ Van Wijngaarden 1951; Brongers 1976, 10; Waterbolk 1976.

¹⁵ Holwerda/Krom 1907a en 1907b; Evelein 1911, Sasse 1911 en Holwerda 1912a.

¹⁶ Holwerda 1914.

een gedeelte verder langs de kust zou zijn afgezakt naar de Rijnmond.¹⁷ De historici Gosses en Slicher van Bath geloofden niet in een dergelijke invasie, omdat het voortbestaan van de naam Friezen duidde op continuïteit in bewoning. Daarnaast vond men niet dat een directe relatie bestond tussen etnische achtergrond en materiële cultuur; afwijkingen daarin waren beter verklaarbaar door uit te gaan van vormen van acculturatie.¹⁸

Na de spraakmakende vondsten te Katwijk en Rijnsburg volgde de ontdekking van enkele urnen ten noorden van de Oude Rijn bij Koudekerk in 1940. Bij opgravingen naar het Romeinse castellum van Valkenburg werden in 1943 onder de dorpskerk enkele vroeg-middeleeuwse inhumaties aangetroffen, waarop later de oudste kerk werd gebouwd. De opgravingen te Valkenburg werden uitgevoerd door het Biologisch-Archaeologisch Instituut (BAI) uit Groningen, onder leiding van Van Giffen. In 1954 verrichte het RMO onderzoek naar een grafveld in het duingebied van Den Haag. De aanwezigheid van enkele 'Saksische' potten in dit grafveld deed de discussie over de Angelsaksische invasie weer kortstondig oplaaien. De Boone beschouwde het 'Saksische' aardewerk namelijk als een archeologisch bewijs voor de aanwezigheid van het raadselachtige, nauw aan de Angelen verwante volk van de Warnen aan de Rijnmond, zoals dat naar voren leek te komen in enkele 6^e-eeuwse bronnen.¹⁹ Onlangs is door de gemeente Den Haag een aanvullend deel van het grafveld opgegraven, met onder meer de opzienbarende vondst van een bootvormig graf met delen van een sloopshuid.

Pas na de Tweede Wereldoorlog werd serieus werk gemaakt van het opgraven van nederzettingssporen in Rijnsburg (1944, 1954), Voorhout (1946) en Leiderdorp (1950), zij het nog kleinschalig.²⁰ De door het BAI in 1949 begonnen opgravingen onder leiding van W. Glasbergen (1923-1979) op het voormalige abdijterrein in Rijnsburg leidde, behalve tot de opgraving van de abdijresten en een oudere begraafplaats, tot de ontdekking van een nederzetting met huisplattegronden uit de Merovingische periode.²¹ Daarmee kreeg men voor het eerst enig inzicht in de verschijningsvorm van een vroeg-middeleeuwse woonplaats in het kustgebied. Bovendien kon op historische gronden een verband worden gelegd met de plaatsnaam *Rothulfuashem*, later *Rinasburg*, uit de tussen 885 en 948 opgemaakte goederenlijst van de Utrechtse St.-Maartenskerk.²² De opgravingen werden behalve door het BAI, tevens uitgevoerd door de ROB en het IPP.

Na de opgravingen te Rijnsburg vond het eerstvolgende omvangrijke onderzoek in 1978-1979 plaats door de ROB te Koudekerk aan den Rijn, waar bij een grootschalige afkleving langs de noordelijke Oude Rijnsoever zowel sporen van Romeinse als vroeg-middeleeuwse bewoning werden gevonden, alsmede enkele resten van het hierboven al vermelde vroeg-middeleeuwse grafveld. Duidelijke huisplattegronden werden in de dichte sporenconcentraties voornamelijk niet herkend.²³ Dit was wel het geval bij de door de archeologische dienst van de gemeente Den Haag bij Frankenslag ontdekte Merovingische bewoning in 1984.²⁴ Verrassend was de opgraving van een aanzienlijk deel van een nederzetting uit de Karolingische periode in Valkenburg-De

¹⁷ Boeles 1927; 1951.

¹⁸ Gosses 1922; 1929; Slicher van Bath 1944.

¹⁹ De Boone 1951; 1954; 1956; Boeles 1958.

²⁰ Braat 1947, 1949 en 1952; Glasbergen 1947; Leenheer 1955.

²¹ Sarfatij 1977b.

²² Henderikx 1986 en 1987, bijlage III.

²³ Sarfatij 1978; 1979; 1980.

²⁴ Magendans/Waasdorp 1989.

Woerd in 1988, waar op een steenworp afstand van Rijnsburg afwijkende, tweebeukige gebouwen te voorschijn kwamen.²⁵

Uit het Maasmondgebied, vanaf 1960 het werkterrein van het Bureau Oudheidkundig Bodemonderzoek van de gemeentewerken Rotterdam (BOOR), is door de eroderende werking van in het verleden opgetreden overstromingen minder archeologisch materiaal voorhanden. Bij Portugaal meende de toenmalige stadsarcheoloog Hoek een Karolingische hof te kunnen reconstrueren, maar het houtwerk van het hoofgebouw bleek toch te dateren uit de Romeinse tijd.²⁶ Enkele opgegraven boerderijplattegronden elders langs de Maas dateren pas vanaf circa 900.²⁷ Mogelijk bieden recente grootschaliger opgravingen op de Naaldwijkse Geest meer aanvulling op het beeld van de Vroege Middeleeuwen. De resultaten van de opgraving 'Naaldwijk II' zijn alvast een begin.²⁸

Ondanks de grote mate van verstedelijking zijn de afgelopen decennia belangrijke nieuwe ontdekkingen gedaan, niet in de laatste plaats door de nieuwe wetgeving, die het doen van archeologisch onderzoek op bouwlocaties verplicht stelt. Behalve de hierboven genoemde vondst van een bootvormig graf in de duinen bij Den Haag en de bewoningssporen op de geestgrond van Naaldwijk horen hierbij ook Leiden-Roomburg, Katwijk-Zanderij Westerbaan en Oegstgeest-Nieuw Rhijngest Zuid. In Roomburg, gelegen nabij de noordelijke uitmonding van de voormalige *fossa Corbulonis* in de Oude Rijn, zijn enkele met het hergebruik van het castellum *Matilo* samenhangende beschoeiingsfasen uit de 7^e en begin van de 8^e eeuw gevonden.²⁹ De opgravingen in de voormalige Zanderij Westerbaan, dicht bij de reeds bekende vondstlocaties uit 19^e en begin 20^e eeuw, leverden over een grootschalig gebied nederzettingssporen op. Deze geven ons een belangrijke blik op de Vroege Middeleeuwen en laten opnieuw de grote potentie van het duinlandschap zien. In Oegstgeest zijn dicht langs de Oude Rijn delen van meerdere woonerven uit de 6e en 7e eeuw opgegraven; één van de laatste plaatsen dicht langs de rivier waar een vroeg-middeleeuwse nederzetting goed bewaard is gebleven. Ten slotte is aanvullend onderzoek verricht naar het grafveld van Rijnsburg.³⁰ Dit dorp is tevens een Karolingische begraafplaats rijker, nadat herdatering van skeletmateriaal van het abdijonderzoek, dat was toegeschreven aan in de 12^e en 13^e eeuw overleden leden van het Hollandse gravenhuis, uitwees dat de begravingen een stuk ouder zijn.³¹

Naast de hierboven geschetste algemene ontwikkeling zijn gedurende de gehele periode in toenemende mate kleine waarnemingen en losse vondsten gedaan, die het bewoningsbeeld verder invullen. Al met al is in de loop der tijd een aanzienlijke hoeveelheid gegevens beschikbaar gekomen, waarvan echter maar een klein deel (volledig) is gepubliceerd.

Tot nu toe zijn over het onderzoeksgebied enkele overzichtswerken verschenen, die voornamelijk gericht waren op de relatie tussen mens en milieu. Landschapontwikkeling, ontginningsgeschiedenis en nederzettingenpatronen worden hier in onderlinge samenhang onderzocht. De studie van Tebrake uit 1985 benadrukt de culturele en ecologische context van de ingrijpende landschappelijke veranderingen in het gebied rond de Oude Rijn als gevolg van de rond het mid-

²⁵ Bult/Van Doesburg/Hallewas 1990.

²⁶ Van Trierum 1992, 88.

²⁷ Hoek 1972; Van Veen 1992.

²⁸ Feijst/De Bruin/Blom 2008.

²⁹ Hazenberg/Hessing 1996.

³⁰ Dijkstra/Flamman 2002; Tol 2006.

³¹ Cordfunke/Van der Borg/Maat 1998.

den van de 10^e eeuw gestarte veenontginningen.³² Henderikx richtte zich voor zowel de Rijn- als Maasdelta juist op de relatie tussen het nederzettingpatroon in de vanouds bewoonde gebieden en de nieuwe ontginningen. Naast archeologische informatie, is daarbij speciaal aandacht geschonken aan toponymische gegevens.³³ Een algemeen overzicht van de belangrijkste archeologische kennis over het gebied geven Bult en Hallewas.³⁴ Van een onderzoekstraditie waarin expliciet gebruik is gemaakt van theoretische concepten is geen sprake.

1.4 Vraagstelling, benaderingswijze en opbouw

De vraagstelling van het onderzoek is welke langetermijntontwikkelingen er in Zuid-Holland waren op landschappelijk en maatschappelijk gebied en welke rol het gebied speelde binnen het Friese koninkrijk. Communicatie, identiteit en het maritieme cultuurlandschap zijn bij de beantwoording van deze vragen terugkerende thema's. Omdat op veel terreinen nog onvoldoende inzicht bestaat in de betekenis van het Zuid-Hollandse kustgebied gedurende de Vroege Middeleeuwen gaat het onderzoek uit van een holistische benadering. Dat wil zeggen dat een algemene beschouwing van de bewoningsgeschiedenis wordt gegeven, waarbij culturele transformatieprocessen op zowel sociaal, economisch als politiek gebied aandacht krijgen. Een specifiek theoretisch paradigma heb ik hierbij niet gekozen. Het belangrijkste is dat men zich bewust is van de nadelen en beperkingen die aan de verschillende theorieën kleven.³⁵ Het opgraven van de materiële resten waarmee mensen zich in het verleden onderling hebben geuit is één ding, het verklaren van het gedrag dat achter de empirische waarnemingen schuil gaat is een ander. We kunnen immers geen interviews meer afnemen van onze participanten of ze observeren in hun doen en laten. De belangrijkste lessen die we hebben geleerd uit de cultuurhistorische benadering is dat er geen directe relatie bestaat tussen cultuur, materiële cultuur en taal; uit de processuele archeologie dat normen, waarden en mentaliteiten moeilijk in wetmatigheden zijn uit te drukken en uit de contextuele archeologie dat de inleving in vermeende gedachten van de verleden mens soms wel erg associatief is en moeilijk te concretiseren.

Wat betreft de combinatie met historische gegevens is het van belang te benadrukken dat archeologische modellen of concepten wezenlijk kunnen verschillen van historische. Als zodanig levert de archeologie niet een plaatje bij een historisch plaatje.³⁶ De huidige benadering van de vroeg-middeleeuwse archeologie wordt wel 'historisch-antropologisch' genoemd, zonder dat sprake is van een volledig uitgewerkt theoretisch en methodologisch kader.³⁷ Hierin wordt de archeologie opgevat als een historische menswetenschap, waarbij het historische ook betrekking heeft op het unieke en specifieke van een samenleving, in context met andere samenlevingen en een bepaald landschap.³⁸

Over Zuid-Holland in de Vroege Middeleeuwen blijkt genoeg te onderzoeken. Door de grote achterstand in eindpublicaties van het onderzoek van vóór 1995 betekende dit in de praktijk dat veel materiaal opnieuw moest worden bekeken. Voor het maken van een nieuwe versie van

³² TeBrake 1985.

³³ Henderikx 1986 (een Nederlandstalige versie verscheen in 1987 in de reeks Hollandse Studiën).

³⁴ Bult/Hallewas 1990b.

³⁵ Voor een helder overzicht zie Slofstra 1994 en Hiddink 1999, 17-28 (hoofdstuk 2).

³⁶ Theuws 1988, 320-324.

³⁷ Theuws 1988, 319-329; Heidinga 1997, 46; Hiddink 1999, 27-28.

³⁸ Hiddink 1999, 27-28; Slofstra 1994, 24-25.

de lijst van vindplaatsen is behalve literatuur allerhande vondstmateriaal bekeken dat beschikbaar is in het depot van het RMO en de provincie Zuid-Holland. In het RMO bevinden zich tevens de resten van de ons bekende grafvelden, waarvan de bestudering toch nog een aantal kleine verrassingen opleverde. Van de nederzettingen is de opgraving Rijnsburg opnieuw uitgewerkt, omdat deze vindplaats een ingewikkelde stratigrafie kent en van groot belang is voor het begrijpen van de ontwikkeling van een centrale plaats. Bovendien gaf het resultaat van het onderzoek naar de zogenaamde skeletten van het Hollandse gravenhuis aanleiding tot een herinterpretatie van een deel van de sporen. Een welkome aanvulling op de schaarse hoeveelheid sporen van nederzettingen met huisplattegronden bieden de grootschalige opgravingen van Katwijk-Zanderij Westerbaan (1996-2005/2008) en Oegstgeest-Nieuw Rhijngest Zuid (vanaf 2004). Hierdoor is voor het eerst een beter beeld mogelijk van de ontwikkeling van de huistypologie in West-Nederland in de Merovingische periode.

Deze hoeveelheid basismateriaal kan niet op zichzelf blijven staan, zij dient te worden geplaatst in de grotere context van het onderzoeksgebied en de omliggende regio's van het 'Frisia Project'. Dit betekent wel dat niet alle uitgewerkte gegevens tot in detail gepubliceerd kunnen worden, wil men komen tot een handzaam proefschrift.

Het onderzoeksresultaat wordt gepresenteerd in een zevental hoofdstukken. In hoofdstuk 2 staat het landschap centraal waarin het onderzoek zich afspeelt. Er wordt ingegaan op de verschillende landschapseenheden die bij de bewoning van het gebied een rol spelen en de mogelijkheden die het landschap bood om contacten te onderhouden met de buitenwereld.

Hoofdstuk 3 behandelt de ontwikkeling van de bewoning. Aan de hand van de vindplaatsencatalogus en naamkundige gegevens wordt gekeken in welke mate sprake is van discontinuïteit van bewoning in de laat-Romeinse tijd en welke ontwikkelingen zijn vast te stellen bij de bevolkingsgroei gedurende de periode erna. Dit gebeurt nog zonder al te veel etnische etiketten op de bewoners te plakken.

Een presentatie van de belangrijkste gegevens over de nederzettingen volgt in hoofdstuk 4. Deze richt zich op de structuur en het karakter van de woonplaatsen, terwijl in hoofdstuk 5 de bouwtraditie van de regio onder de loep wordt genomen.

In hoofdstuk 6 komen de grafvelden en overige begrafeniswijzen aan bod. Gekeken wordt naar overeenkomsten en verschillen en welke factoren een rol kunnen hebben gespeeld bij de totstandkoming van het grafritueel. Speciale aandacht gaat uit naar de betekenis van de zogenaamde 'wapengraven'.

Het grotere ruimtelijke verband tussen de nederzettingen en grafvelden, maar ook de oudste kerken en mogelijke domeincentra, wordt behandeld in hoofdstuk 7. Gekeken wordt in hoeverre hieruit een nederzettingsspatroon kan worden herleid met lokale en regionale centra. Dit kan niet zonder te kijken naar de rol en betekenis van de vroeg-middeleeuwse handel en uitwisseling.

De tribale verhoudingen in het westelijk kustgebied worden besproken in hoofdstuk 8. Belangrijk daarin is de discussie over de relatie tussen materiële cultuur en etniciteit of identiteit en daaraan toegeschreven migratiebewegingen. In het laatste deel van dit hoofdstuk blik ik terug op wat nu precies de rol is van de 'Friese factor' in de Zuid-Hollandse regio en hoe zich dit verhoudt tot de andere regio's binnen het grotere geheel van vroeg-middeleeuws *Frisia*. Dit heeft ook gevolgen voor onze kijk op het Friese koninkrijk.

2 LAND @ WATER

Het landschap en zijn mogelijkheden

“Op de dag van het martelaarschap van de zalige Stefanus, de 26ste december, drong de zee bijna geheel Frisia binnen, anders dan bij normale vloed, zodat het water haast de hoogte van de machtige zandheuvels, duinen geheten, bereikte. En waar de vloed kwam, sleurde deze mensen, zowel dieren en gebouwen met zich mee. Volgens een nauwkeurige telling beliep hun aantal tweeduizend vierhonderd en zevenendertig.”

2.1 Inleiding

Aldus het verslag over een stormvloed in het jaar 838 uit de *Annales Bertiniani*.³⁹ Hoewel op de betrouwbaarheid van deze mededeling misschien het één en ander valt af te dingen, geeft het duidelijk aan hoe ingrijpend de invloed van de zee kon zijn in het kustgebied. Nu zullen de gevolgen niet voor alle regio's van *Frisia* gelijk zijn geweest, aangezien de Nederlandse delta een onderverdeling kent in verschillende kustlandschappen, die deels een eigen ontwikkeling hebben doorgemaakt. Op welke wijze deze verschillende landschappen hebben bijgedragen aan de maatschappelijke ontwikkelingen in de verschillende regio's vormt binnen het onderzoeksproject een belangrijk aandachtspunt. Bij het verkrijgen van inzicht in de regionale bewoningsgeschiedenis is zeker voor het Holocene deel van Nederland een plaatsing in de context van het landschap onmisbaar. Dit deltagebied schiep voor zijn bewoners in de loop der tijd wisselende bestaansmogelijkheden, waardoor het landschappelijk beeld per periode sterk kan verschillen. Dit hoofdstuk is dan ook vooral bedoeld om een overzicht van het landschap gedurende de laat-Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen te geven.

Bij het gebruik van de term landschap is het van belang te onderkennen dat deze door de menselijke aanwezigheid niet alleen een fysische, natuurlijke component omvat, maar tevens een culturele en historische; het landschap is geen onbeschreven blad.⁴⁰ Zo zal de intensieve bewoning gedurende de Romeinse periode ongetwijfeld nog lange tijd haar sporen hebben nagelaten. Zo zijn onder meer de voormalige *castella* langs de Rijnlimes lang herkenbaar gebleven, zoals blijkt uit de dezelfde locatiekeuze van latere vroeg-middeleeuwse bewoning (zie hoofdstuk 3). Door de sterke achteruitgang van de bevolking vanaf het einde van de 3^e eeuw werd de menselijke invloed op het landschap echter een stuk minder; pas vanaf de 6^e eeuw komt de bevolkingsgroei in het kustgebied weer op gang. In deze tussenliggende periode heeft de natuur kans gezien zich voor een deel te herstellen, zodat het landschap aan het begin van de vroege Middeleeuwen in een schijnbaar 'natuurlijke' staat verkeerde.

Hieronder zal eerst worden ingegaan op de paleogeografische kaart die ten behoeve van deze studie is samengesteld. Hierna worden de belangrijkste landschappelijke kenmerken

³⁹ Vertaling uit Buisman 1995, 202-203.

⁴⁰ Lemaire 1997, 11; Kolen/Hallewas 1997, 85.

en veranderingen gedurende de laat-Romeinse tijd en de vroege Middeleeuwen besproken, gevolgd door een kort overzicht van hun agrarische gebruiksmogelijkheden. Vervolgens wordt ingegaan op de verkeersgeografische potentie van het gebied, gevolgd door een korte evaluatie van de bewoningsmogelijkheden.

2.2 De paleogeografische kaart

In een dynamisch landschap als dat van de Nederlandse delta is het maken van een reconstructie van de geografische situatie in een bepaalde periode van wezenlijk belang. Alleen op deze manier kan inzicht worden verkregen in de bewonings- en gebruiksmogelijkheden van het landschap. Bij een paleogeografische reconstructie worden gegevens gecombineerd uit zowel de geologische, archeologische, historische als toponymische disciplines om tot een zo verantwoord mogelijk beeld te komen. Een paleogeografische kaart laat het landschap zien op een bepaald moment in de tijd. Deze momentopname (voor zover een bepaald moment überhaupt te vangen is in het kaartbeeld) is voor een deel subjectief, omdat ontbrekende gegevens gereconstrueerd dienen te worden. Daarbij spelen de opvattingen van de samensteller onherroepelijk een rol.⁴¹ In het Zuid-Hollandse kustgebied geldt dit met name voor de reconstructie van een smalle strook langs de kust en het gebied ten zuiden van de Maas.

De hier gepresenteerde paleogeografische reconstructie van het Zuid-Hollandse kustgebied moet vooral gezien worden als een *up-date* van bestaande kaarten (fig. 2.1). Dit betreft speciaal de loop van veenstroompjes in het veengebied, de mondingsgebieden van Rijn- en Maas die later zijn geërodeerd en de situatie van de Zuid-Hollandse Eilanden. Gebieden die grenzen aan het onderzoeksgebied zijn ook opgenomen in het kaartbeeld, om de overeenkomsten of verschillen naar voren te laten komen. Gekozen is voor een reconstructie van de situatie rond 750 na Chr., maar omdat de Zuid-Hollandse kustlijn destijds gevrijwaard lijkt te zijn geweest van grootschalige geografische veranderingen kan het kaartbeeld van toepassing worden geacht op een groot deel van de Vroege Middeleeuwen (dit geldt minder voor de Zuid-Hollandse Eilanden). Voor het overzicht is binnen de landschapseenheden geen onderscheid gemaakt tussen allerlei gradiënten, zoals de verschillende veensoorten en kwelder- en riviermilieu's. Bovendien zijn deze niet betrouwbaar te reconstrueren. Wel is uitgegaan van veengroei over een deel van de zeekeiafzettingen ter weerszijde van de mondingen van Rijn en Maas. Daarnaast is de situatie van deels overstoven veen- en kleigebieden aan de oostzijde van de strandwallen ten noorden van de Oude Rijn geëxtrapoleerd aan de hand van het beschikbare kaartbeeld ten zuiden van deze rivier.

Van de volgende kaarten is gebruik gemaakt:

- › *Kaarten van Rijnland, Delfland en Schieland* 1611-1615 (1972).
- › Hallewas, D.P./J.F. van Regteren Altena 1978: Archeologische kaart van Nederland 1: 100 000, archeologische vindplaatsen, Romeinse Tijd, blad 5/8.
- › Hoek 1979: 118-119, Reconstructiekaart van de omgeving van de Maasmond voor 1150.
- › Zagwijn 1986: Paleogeografische kaart 1: 1.500.000, 9 Vroege Middeleeuwen (Midden-Subatlanticum, 500-700 na Chr.
- › Henderikx 1986: Benedendelta van Rijn en Maas 1:200.000, ca. 1000 na Chr., Kaart II.
- › Pruijssers/De Gans 1988: fig. 23.

⁴¹ Zagwijn 1986.

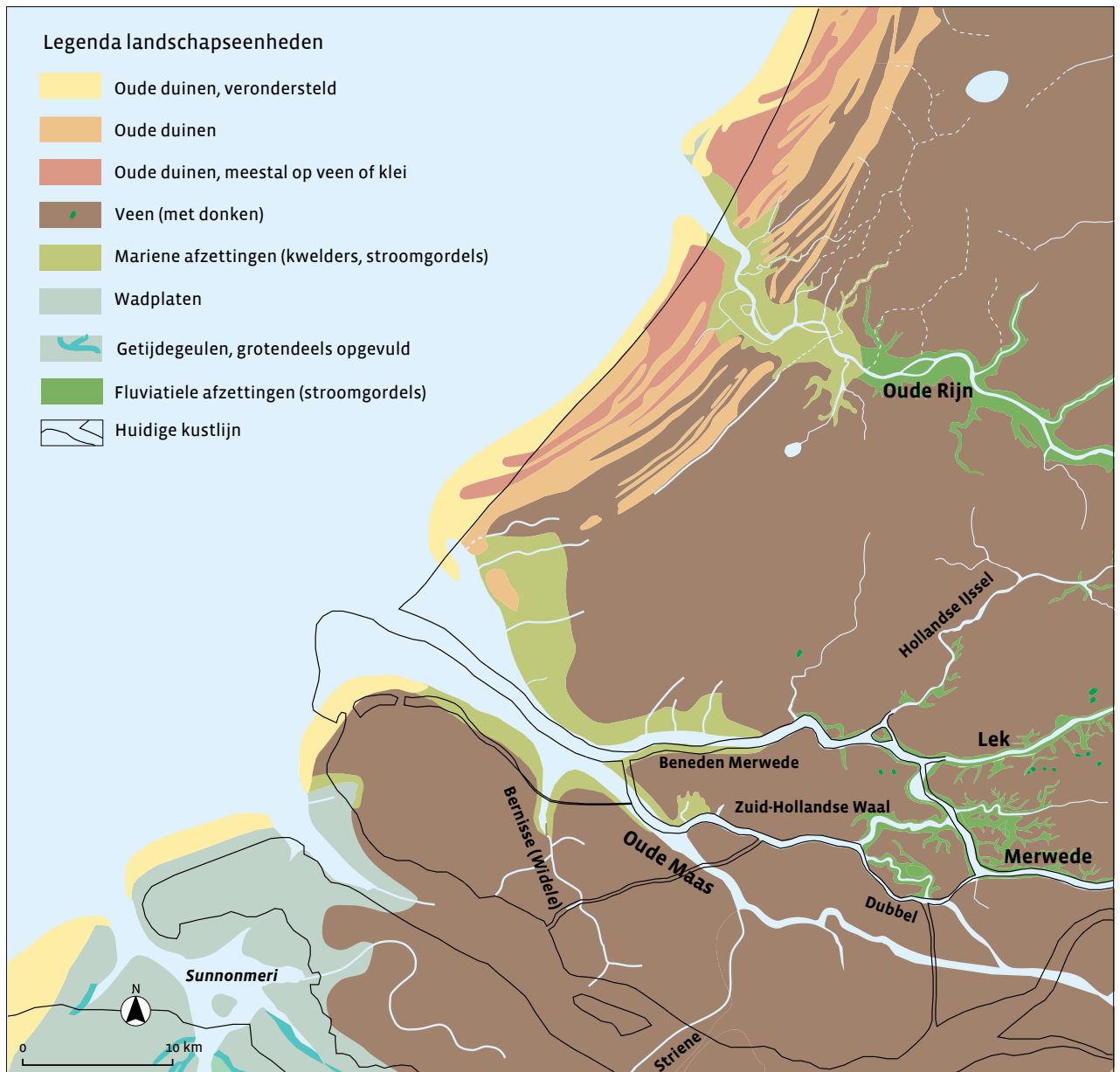

Fig. 2.1 Paleogeografische kaart van de regio Zuid-Holland met een reconstructie van de situatie rond 750 na Chr.

- › Pons 1992: Fig. 23. The peatlands of Noord-Holland, northern Zuid-Holland and northwestern Utrecht in the Early Middle Ages.
- › National Institute for Marine and Coastal Management/RIKZ 1993: Palaeogeographic map of the Haringvliet area around 600 AD 1:277.800 (niet uitgegeven).
- › Woltering, P.J. *et al.* 1994: Archeologische kaart van Nederland 1:100.000, Blad: Hollands Noorderkwartier, Vroege Middeleeuwen, Bewoning.
- › De Groot/De Gans 1996: Fig. 8^e, Paleographic map of the lowermost Rhine/Meuse area during the Holocene, Phase 6a, c. 2500-1000 BP.
- › Vos/Van Heeringen 1997: Paleogeografische kaarten van Zeeland, 1:500.000, Kaart 15.

- › Bult 1986: afb. 2. Midden-Delfland en directe omgeving in de vroege Middeleeuwen tot ca 1125.
- › Bodemkaart van Nederland 1:50.000, kaartblad 30W, 30O, 31W, 37W en 37O.
- › Geologische kaart van Nederland 1:50.000, kaartblad 37W en Goeree-Overflakkee (blad 43)
- › NITG -TNO 1998: CD-ROM 'De geologie van Zuid-Holland', kaart van Landschap in de Karolingische tijd, 750 na Chr.
- › Vos 2006: *Paleogeografische reconstructie van Nederland omstreeks 800 na Chr.* (behorend bij de Toelichting bij de nieuwe paleogeografische kaarten van Nederland, hoofdstuk 25 van de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie.

2.3 Genese, geomorfologie en agrarische potentie van de landschapseenheden

Van het landschap waarin de laat-Romeinse en vroeg-middeleeuwse bewoners hun bestaan vonden, is vandaag de dag maar heel weinig herkenbaar. Om een indruk te krijgen van dit verdwenen landschap zal de genese van de verschillende landschappen worden besproken en welke processen van invloed waren op de bewoningsmogelijkheden. Daarbij zal een algemene beschrijving van de natuurlijke vegetatie worden gegeven, zoveel mogelijk gebaseerd op lokale gegevens. Langs de kust vinden we de strandwallen met Oude en Jonge Duinen, die het achterland tegen de zee beschermen. Dit achterland bestond uit een uitgestrekt veengebied, doorsneden door enkele rivieren. Waar deze rivieren in zee uitmondten, was door de grotere invloed van de zee sprake van (voormalige) getijdengebieden. Voor de ligging van de verschillende landschappen en een indruk van hun ontstaan wordt verwezen naar de paleogeografische kaart. In de bespreking van de landschapseenheden is de recent ingevoerde nieuwe terminologie gebruikt voor geologische eenheden, naast enkele oude termen voor de herkenbaarheid door oudere generaties.⁴²

Strandwallen en Oude Duinen

Een factor die van wezenlijk belang is geweest voor de ontwikkeling van het Zuid-Hollandse kustgebied is de zeespiegelstijging gedurende het Holoceen. Deze werd veroorzaakt door het afsmelten van de tijdens de laatste ijstijd opgebouwde hoeveelheid landijs. Dit had tot gevolg dat het Noordzeebekken vol met water liep. Omdat er naast de stijging van het zeeniveau in Nederland ook sprake is van een isostatische bodemdaling, spreekt men van een *relatieve* zeespiegelstijging. Aan de hand van ondermeer met ¹⁴C-gedateerde veenmonsters van de Basisveen Laag (onderdeel van de zogenaamde Nieuwkoop Formatie) kan een curve gemaakt worden van de stijging van het zeeniveau in de loop der tijd.⁴³ Deze stijging verliep aanvankelijk snel, vanaf circa 3000 voor Chr. is deze een stuk langzamer en voornamelijk toe te schrijven aan bodemdaling. Vanaf 1000 voor Chr. bedraagt de gemiddelde relatieve zeespiegelstijging nog maar 5 cm per eeuw (fig. 2.2).⁴⁴

Door golfwerking en zeestromingen kunnen voor de kust strandwallen gevormd worden waarop, indien ze hoog genoeg zijn en regelmatig droogvallen, duinvorming kan plaatsvinden. In het relatief rustige milieu achter de strandwallen konden uitgebreide lagunes en wadengebieden ontstaan, die door onderbrekingen in de strandwallen in verbinding stonden met de zee. Via deze zeegaten zijn achter de strandwallen klei en zand van het Wormer Laagpakket

⁴² De nieuwe benamingen zijn te vinden in De ondergrond van Nederland (De Mulder *et al.* 2003) en in de herziene uitgaven van *De vorming van het land* (Berendsen 2004).

⁴³ Eigenlijk betreft dit de stijging van het grondwater, maar men neemt aan dat deze bij benadering gelijk loopt met een stijging van het zeeniveau. Men gebruikt voor het maken van de curve het Basisveen omdat dit direct op het Pleistocene zand ligt (Berendsen 1996, 149 en 151).

⁴⁴ Pons 1992.

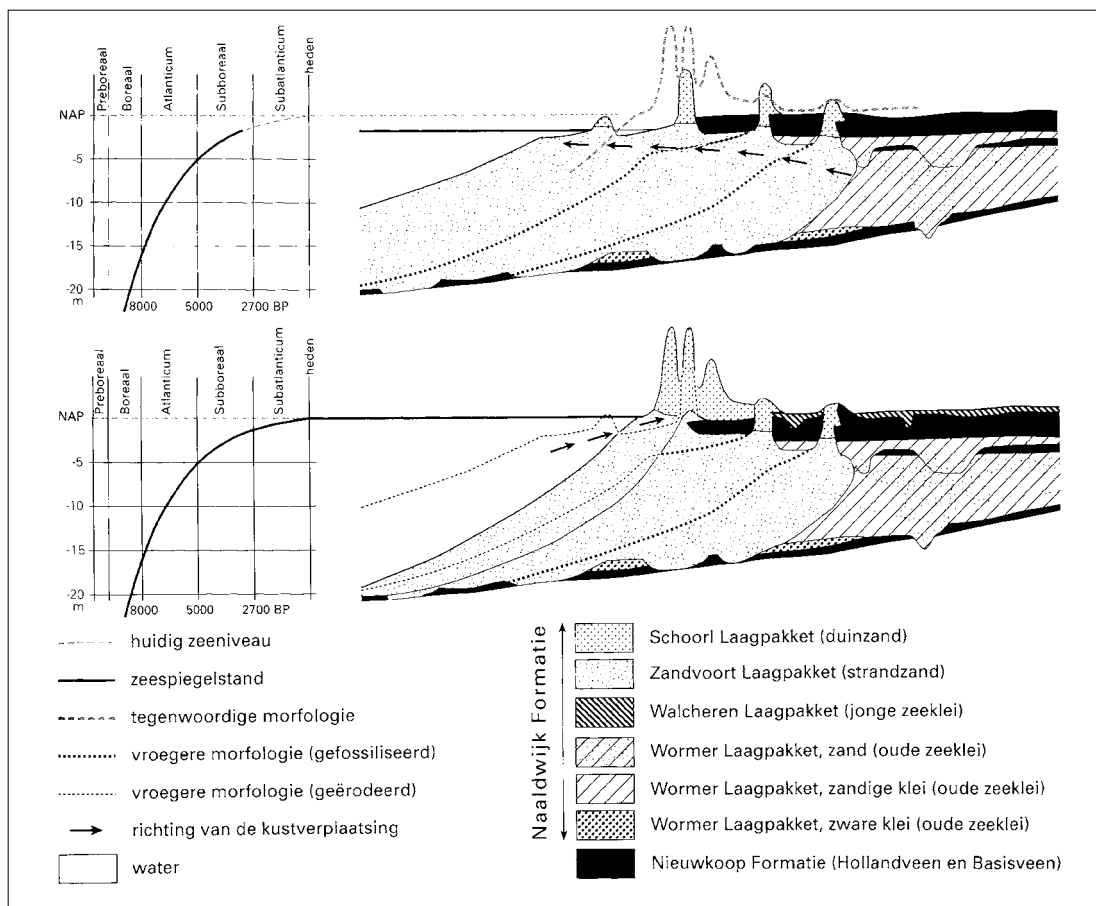

Fig. 2.2. Schematische west-oost doorsnede door het Zuid-Hollandse kustgebied. Boven op het moment van kustuitbreiding gedurende het Midden Subboreaal rond 3000 BP (= 1000 voor Chr.), onder op het moment van kusterosie in de Late Middeleeuwen (uit Berendsen 2004, fig. 9.22).

(voorheen Afzettingen van Calais) afgezet op de Basisveen Laag. Door het afnemen van de snelle relatieve zeespiegelstijging slibden de meeste zeegaten dicht en kon de aanvankelijk eroderende, terugschrijdende kustbarrière overgaan naar een uitbouwende. Deze kustuitbreiding leidde tot een complex van min of meer parallel lopende strandwallen (het Zandvoort Laagpakket) met daarop relatief lage Oude Duinen (deel van het Schoorl Laagpakket), waarvan de hogere delen een hoogte van zo'n 10 meter bereikten. Tussen de strandwallen bevonden zich lager gelegen strandvlaktes. De verdere uitbouw van de kust werd eveneens mogelijk gemaakt door het beschikbaar komen van grote hoeveelheden zand vanuit de buitendelta's voor de kust, door golfwerking en door zandaanvoer vanuit de grote rivieren. Bij de monding van de Oude Rijn bogen de strandwallen zeewaarts uit onder invloed van de rivieraanvoer, die bij de getijdenprocessen de overhand had.⁴⁵

Doordat de zandtoevoer naar de kust in de loop van de tijd afnam, veranderde de uitbouwende kust opnieuw in een terugschrijdende kust.⁴⁶ Wanneer deze omslag plaatsvond kan

⁴⁵ Berendsen 1996, 153-158. De voormalige zeewaartse uitbuiging blijkt uit de wijze waarop de strandwallen door de huidige kustlijn worden gesneden (zie fig. 4).

⁴⁶ Beets/Van der Spek/Van der Valk 1994.

door de latere kusterosie alleen geschat worden. ¹⁴C-dateringen aan de nog aanwezige meest westelijke strandwallen ten noorden en ten zuiden van de Oude Rijn geven ruime *termini post quem* tussen circa 1050 en 250 voor Chr.⁴⁷ Ook (een deel van) de Naaldwijkse Geest moet blijkens bewoningssporen uit de Late IJzertijd al vóór die tijd zijn ontstaan. Deze geestgrond was onderdeel van een zich naar het noordwesten uitbreidend haakwalcomplex aan de noordoever van de Maasmonding, over de oude monding van de Gantel heen.⁴⁸

Op sommige punten moet de uitbreiding van de kust nog enige tijd zijn doorgegaan. Een aanwijzing hiervoor is de ligging van de Romeinse 'Brittenburg' bij Katwijk op zo'n 100 m ten westen van de huidige kustlijn.⁴⁹ Een aanwijzing dat de erosie van de kust pas plaatsvond tegen het einde van de Vroege Middeleeuwen levert de mogelijke relatie met het begin van de vorming van de Jonge Duinen (zie pag. 30 en verder). Deze relatie maakt het ook mogelijk een schatting te maken van de mate van erosie. Men heeft berekend dat de hoeveelheid zand die aan de kust onttrokken is door Jonge Duinvorming, voldoende is voor een kustachteruitgang van 1 à 2 km.⁵⁰ De kromming van de resterende westelijke strandwallen langs de huidige kust geeft aan dat deze achteruitgang niet overal gelijk was. Met name ten noorden van zowel de Maas- als Rijnmonding lag de kustlijn verder in zee. Uit historisch kaartmateriaal is bekend dat ter hoogte van Monster de kust vanaf 1606 zo'n 1250 m is afgekald.⁵¹ Een indicatie voor de loop van de oorspronkelijke kustlijn geeft ook de binnenwaartse begrenzing van de Jonge Duinen, die als een afspiegeling daarvan beschouwd kan worden (zie fig. 2.1).⁵²

Jelgersma *et al.* kwamen aan de hand van onderzoek in het duingebied van Velsen-IJmuiden en de Amsterdamse Waterleidingduinen (Zuid-Kennemerland) tot een stratigrafische indeling van de Oude Duinen (OD).⁵³ Daarbij wisselden perioden van verstuiving en bodemvorming zich af in een cyclisch verloop dat niet lokaal bepaald was, maar regionaal van aard zou zijn. De periode van de Romeinse tijd tot het begin van de overstuivingen door de Jonge Duinvorming in de 12^e eeuw, werd gekenmerkt door een rustige periode met bodemvorming (OD C1 en C2 bodems). In het gebied meer westelijk richting de kust constateerde men nog een duinvormingsfase (OD III) van rond de 8^e eeuw.⁵⁴ Dat de duinvorming tot dit deel beperkt bleef, hangt samen met de hogere ligging van de strandwallen naar het westen toe (onder invloed van de zeespiegelstijging). Dit leidde tot een grotere kans op verdroging en daarmee gepaard gaande verstuiving.⁵⁵ Kritische kanttekeningen op de geldigheid van dit cyclisch verlopende regionale model richten zich op een drietal punten.⁵⁶ Het verband dat werd gelegd tussen het voorkomen van transgressiefasen in de riviermondingen met nattere, bodemvormende perioden in de duinen lijkt, zeker voor de hogere delen, niet op te gaan. Andere bezwaren betreffen het tekort aan beschikbare ¹⁴C-dateringen en de interpretatieproblemen die bij het kalibreren van deze gegevens ontstaan, zeker wanneer men de grote marges in acht neemt.

⁴⁷ Beets/Van der Spek/Van der Valk 1994, fig. 9; De Groot/De Gans 1996, 241 en fig. 8d.

⁴⁸ Feijst/De Bruin/Blom 2008, 17-19. Eerder dacht men nog aan een ontstaan in de laat-Romeinse tijd (Mulder/Pruissers/De Zwaan.1984, 34).

⁴⁹ Voor de meest recente opvatting over de ligging van de Brittenburg zie: Parlevliet 1996, 4-5; 2002. Op basis van gegevens over duinafslag komt hij tot de conclusie dat het strand in 1570 ongeveer 90 m voor de huidige duinvoet lag!

⁵⁰ Berendsen 1996, 160.

⁵¹ Mulder/Pruissers/De Zwaan. 1984, 34.

⁵² Zagwijn 1984, 260.

⁵³ Jelgersma *et al.* 1970.

⁵⁴ Jelgersma *et al.* 1970, 105-106, 147 en fig. 6.

⁵⁵ Zagwijn 1997, 96-97.

⁵⁶ Roeleveld 1974, 10-24; Van Heeringen 1989, 222-223.

Fig. 2.3. Voorbeeld van een beweide duinvallei, in dit geval een 'plak' op Terschelling. Op de achtergrond Jonge Duinen. Foto auteur.

In hoeverre deze ontwikkelingen in Zuid-Kennemerland opgaan voor het Zuid-Hollandse kustgebied is door het ontbreken van intensief onderzoek niet duidelijk. In de bouwput van de uitwateringssluizen van Katwijk constateerde men een overstuivingsfase, gedateerd tussen circa 250-655 na Chr.⁵⁷ Uit opgravingen op diverse andere plaatsen in Katwijk is gebleken dat ook hier tussen de Romeinse en Merovingische periode duinvorming heeft plaatsgevonden.⁵⁸ In het gebied van Den Haag constateerde men na een rustige periode van bodemvorming vanaf de Romeinse tijd een overstuivingsfase uit het begin van de 9^e eeuw.⁵⁹

Hieruit blijkt dat in het optreden van duinvorming in het westelijke, meer voor verdroging gevoelige gebied van de Oude Duinen rekening gehouden moet worden met plaatselijke verschillen. Dit zal samenhangen met het sterk dynamische karakter van het Oude Duinlandschap, dat zich niet alleen kenmerkte door een diachrone, maar tevens een grote ruimtelijke dynamiek, waarbij processen als verstuiving, bodemvorming en beakkering lokaal of binnen een regio naast elkaar voorkomen.⁶⁰ Daarom wordt tegenwoordig geen genetisch onderscheid meer gemaakt binnen de ontwikkeling van de Oude Duinen, en ook niet tussen Oude en Jonge duinvorming. Ze behoren beide toe aan het Schoorl Laagpakket, dat deel uitmaakt van de Naaldwijk Formatie. Toch is het voor de discussie over de bewoningsgeschiedenis zinvol om nog een onderscheid te maken tussen het oude duinlandschap en de jongste periode van duinvorming, de Jonge Duinen. In hoeverre de verstuivingen direct samenhangen met de intensiteit van bewoning is nog niet duidelijk aantoonbaar.⁶¹

Voor een indruk van de begroeiing in het Oude Duinlandschap zijn tien pollendiagrammen beschikbaar, waarvan het merendeel afkomstig is uit Zuid-Kennemerland en een drietal uit het gebied van Den Haag.⁶² Tot in de Romeinse tijd bestond de overheersende vegetatie uit

⁵⁷ Bloemers/De Weerd 1983; 1984. De sluitdatum is verkregen door een ¹⁴C-datering van een houten paaltje, dat deel uitmaakte van een hekwerk in de op deze overstuiving aanwezige akker (met daarop weer een laag Jong Duinzand), GrN 18733: 1460 ± 40 BP (brief 10/12/1990 en 16/08/1991 IPP, Amsterdam). Datering bij 1 sigma: ca 563-643 cal na Chr., bij 2 sigma 539-655 cal na Chr.

⁵⁸ Holwerda/Krom 1907b; Holwerda 1912a. De situatiebeschrijving door Holwerda wordt bevestigd door opgravingen uit 1996-1997 in de nabijgelegen Zanderij Westerbaan, zie Van der Velde 2008, 49.

⁵⁹ Magendans/Waasdorp 1989, 15.

⁶⁰ Zagwijn (1997) benadrukt alleen de diachrone dynamiek van het duinlandschap.

⁶¹ Jelgersma *et al.* 1970, 147; Zagwijn 1997, 111.

⁶² Jelgersma *et al.* 1970; De Jong/Zagwijn 1984; De Jong 1986; Zagwijn 1997.

open grasland en struikgewas met daarnaast een eiken-beukenbos (pollenaandeel circa 20%). Het bevorderen van voor beweiding geschikte vegetatie is zeker deels veroorzaakt door de mens.⁶³ Kenmerkend is de uitbreiding van het bosareaal gedurende de Merovingische periode (pollenaandeel tot circa 65%), veelal voorafgegaan door een toename van het struikgewas (vooral kruipwilg) in de laat-Romeinse tijd. De oorzaak hiervan hangt ongetwijfeld samen met de sterke achteruitgang van de bevolking in het kustgebied na de Romeinse tijd. Tussen de 9^e en de 12^e eeuw is het meeste bos weer gekapt, waarbij sprake kan zijn van meerdere fasen. Rond de oudere vroeg-middeleeuwse bewoningskern bij Velsen zien we dat het bos al eerder afneemt, of niet de kans heeft gekregen weer tot ontwikkeling te komen. Wellicht geldt dit ook voor de directe omgeving van de Oude Rijnmond, waarvoor geen palynologische gegevens voorhanden zijn. Onderzoek van de Merovingische nederzetting Den Haag-Frankenslag maakt duidelijk dat men woonde in een licht geaccidenteerd landschap met natte duinvalleien en een grote variatie in vegetatietypen, bestaande uit verschillende bossoorten, natte en droge graslanden en ruigten, heideachtige vegetaties, rietland en open water.⁶⁴

Vandaag de dag is nagenoeg het gehele reliëf van het Oude Duinlandschap verdwenen door ontzandingen. Op kleine schaal gebeurde dit al vanaf de Middeleeuwen, maar het meeste is op grote schaal afgegraven na 1850, door de stijgende behoefte aan ophogingszand voor stadsuitbreidingen en ten behoeve van de bloembollenteelt.

De Jonge Duinvorming en haar invloed op de bewoning

Langs de Hollandse kust vinden we tegenwoordig de Jonge Duinen, die een deel van het Oude Duinlandschap langs de kust hebben overstoven. De hoogte van deze reliëfvrije Jonge Duinen kan oplopen tot 30 à 50 meter. Behalve een morfologisch verschil met de Oude Duinen, bestaat er ook een verschil in samenstelling; de Jonge Duinen zijn zeer kalkrijk en bevatten veel fijn schelpgruis, meer dan het zand van de Oude Duinen, dat alleen ten zuiden van Bergen slechts wat kalkhoudend is. Dit betekent dat het Jonge Duinzand een nieuwe zandaanvoer vertegenwoordigt van het voor de kust gelegen onderzeese profiel. De eerste fase van deze Jonge Duinvorming bestond uit zich snel verplaatsende vegetatielose loopduinen, terwijl in een volgende fase paraboolduinen onstonden.⁶⁵

De meningen over de mogelijke oorzaak, of complex van oorzaken van deze periode van duinvorming lopen uiteen. Genoemd worden de effecten van eventuele fluctuaties van de zeespiegel, veranderingen in het vegetatiedek en toenemende ontbossing en overexploitatie van de duinstreek vanaf de Karolingische tijd. Daardoor kon in het open duinlandschap het opwaaiende zand veel verder landinwaarts worden getransporteerd en werd het onttrokken aan z'n functie bij de kustverdediging. Een hogere stormfrequentie waarvan in de Middeleeuwen mogelijk sprake was, kan het effect van de Jonge Duinvorming hebben versterkt.⁶⁶ Waarschijnlijk hing deze periode van duinvorming samen met de omslag naar een eroderende kust, als gevolg van een tekort aan beschikbaar zand dat vanuit zee werd aangevoerd. Door het steiler worden van het kustprofiel wordt zand hoger op de strandberm gebracht, waarna het door de wind verder wordt getransporteerd.⁶⁷

⁶³ Zagwijn 1997, 111 en 126.

⁶⁴ Zie Jelgersma *et al.* 1970, 122-132; De Jong/Zagwijn 1984; Magendans/Waasdorp 1989, 40-41.

⁶⁵ Berendsen 1996, 158-160. Zagwijn 1997, 99.

⁶⁶ Klijn 1981, 113-128; Berendsen 1996, 158-161.

⁶⁷ Beets/Van der Spek/Van der Valk 1994, 18.

Om te kunnen inschatten in welke mate deze processen de bewoningsmogelijkheden in de laat-Romeinse en vroeg-middeleeuwse periode in het duingebied beïnvloedden, is een datering van het begin van de Jonge Duinvorming noodzakelijk. Aan de hand van ontsluitingen in het duingebied van Velsen-IJmuiden en de Amsterdamse Waterleidingduinen kwamen Jelgersma *et al.* tot een datering van de eerste fase van Jonge Duinvorming in de periode 1100-1300 na Chr.⁶⁸ Rentenaar kwam op grond van enkele beschikbare historische bronnen tot de conclusie dat grote verstuingen uit de 10^e eeuw al aan Jonge Duinvorming kunnen worden toegeschreven. Vermeldingen van duinactiviteit uit de 8^e en de eerste helft van de 9e eeuw schreef hij toe aan de OD III fase.⁶⁹ Door rekening te houden met de afstand tot de oorspronkelijke kustlijn en de snelheid waarmee de duinen zich landinwaarts verplaatst hadden, kwam men later tot aanzienlijke correcties; Klijn berekende dat het begin van het proces minimaal 1 à 2, maximaal 2 à 4 eeuwen eerder dan de door Jelgersma *et al.* vastgestelde periode begon, met een verplaatsingssnelheid van 10 tot 20 m per jaar. Deze laatste waarden komen vrijwel overeen met de geschatte snelheid van Jonge Duinvorming op de Kop van Schouwen in Zeeland gedurende de Volle Middeleeuwen. Zagwijn kwam tot een vervroeging van 140 tot 180 jaar op basis van een snelheid van 25 m per jaar.⁷⁰ Op grond van een gelijktijdige aanvang van een droogteperiode op de Veluwe met grootschalige verstuingen en veenontginningen aan de kust gaat Heidinga uit van een begin van Jonge Duinvorming in de 10^e eeuw.⁷¹

Ook kalibratie van beschikbare ¹⁴C-dateringen⁷² uit het duingebied verandert weinig aan de door Klijn gegeven ondergrens van het begin van Jonge Duinvorming rond 700, hoewel een veenbandje in de Jonge Duinen bij Velsen-Hoogovens (GrN 4563) een begin vlak na 600 niet uitsluit (zie fig. 2.4). Een door Zagwijn gegeven relatief scherpe datering van een stuk hout (GrN 13701) geeft aan dat de ondergrens van Jonge Duinvorming aan de kust ter hoogte van de Amsterdamse Waterleidingduinen eerder bij het jaar 800 ligt.⁷³

De spaarzame gegevens uit het duingebied van Den Haag-Wassenaar impliceren een begin van Jonge Duinvorming omstreeks dezelfde tijd als ten noorden van de Oude Rijn, maar de informatie is vooralsnog tegenstrijdig. Het regelmatige voorkomen van *Centaurea cyanus* (korenbloem) in veenmonsters direct onder de Jonge Duinen bij Den Haag werd aanvankelijk nog als een aanwijzing voor een overstuiving rond 1300 beschouwd. Nieuwe gegevens met oudere dateringen maken de korenbloem als gidsfossiel nutteloos.⁷⁴ In het nabije Wassenaarse duingebied duidt Paffrath-aardewerk mogelijk op een overstuiving in de 12^e tot 13^e eeuw.⁷⁵ Bij de opgravingen Den Haag-Frankenslag is aan de hand van steengoedfragmenten in een overstoven akker het begin van de Jonge Duinvorming vastgesteld op de tweede helft van de 14^e eeuw. Hieronder bevond zich echter een kleinere overstuiving over een vroeg-middeleeuwse akker die tot het begin van de 9^e eeuw in gebruik moet zijn geweest.⁷⁶ Of deze "JD o" genoemde fase betekent dat de Jonge Duinvorming langs de Haagse kust min of meer gelijktijdig is begonnen

⁶⁸ Jelgersma *et al.* 1970.

⁶⁹ Rentenaar 1977.

⁷⁰ Klijn 1981; 1990; Van der Valk/Beekman/Van Heeringen 1997, 147; Zagwijn 1984. Het begin van eerste fase van Jonge Duinvorming moet volgens Klijn begonnen zijn tussen 800 en 1000, en het einde vond plaats tussen 1200 en 1300. Zagwijn stelt het begin van de Jonge Duinvorming op circa 1000.

⁷¹ Heidinga 1984; 1987, 129.

⁷² Voor de kalibraties is gebruikt gemaakt van het CIO Groningen Radiocarbon Calibration Program, versie CAL25.

⁷³ Zagwijn 1997.

⁷⁴ Zagwijn 1984, 261; 1997, 120 en fig 18.

⁷⁵ Van der Roest/Waasdorp 1983, 29.

⁷⁶ Magendans/Waasdorp 1989, 15-16, 27 en 57.

met het door Jelgersma *et al.* onderzochte gebied is moeilijk te zeggen. Een door Klijn gebruikte datering van de lokatie Kijkduin (GrN 12085) lijkt deze mogelijkheid te versterken, maar volgens de gegevens uit Zagwijn betreft dit een veenlaag op de overgang naar Oude Duinen.⁷⁷

In figuur 2.4 is aan de hand van beschikbare dateringen van Jonge Duinvorming langs de Hollandse kust een indicatie te geven voor het begin van de kusterosie. Bij voorkeur is gekozen voor dateringen *in* de Jonge Duinen, omdat dateringen van veenmonsters direct daaronder (de OD C2 bodems) door mogelijke stilstandfasen in hun groei geen goede indicatie geven voor het begin van overstuiving.⁷⁸ Wanneer voor een locatie meerdere gegevens beschikbaar waren, dan is voor het berekenen van het begin van de Jonge Duinvorming uitgegaan van de datering met de minste spreiding. Gesteld is dat de oorspronkelijke kustlijn één kilometer westelijker lag dan de huidige.

Met onze kennis over de Jonge Duinvorming blijft het moeilijk een indruk te krijgen van het begin van de erosie van de kustlijn, zeker door de veelheid aan factoren die op de snelheid en omvang van het proces van invloed kunnen zijn geweest. Afgaande op de beschikbare gegevens is het niet uitgesloten dat men achter de zeereep ten noorden van de Oude Rijn al vanaf de 8^e eeuw met kustafslag en overstuivingen te maken kreeg. Mogelijk was dit rond deze tijd ook voor het gebied van Den Haag-Wassenaar het geval. De bij de Oude Duinen reeds aangehaalde problematiek van het duinvormingsproces is ook hier van toepassing; het is moeilijk te bepalen in hoeverre uit de verkregen dateringen een eenduidige fasering is op te stellen. Ook hier zal sprake zijn geweest van een meer dynamische, per deelregio verschillende ontwikkeling.

Het (voormalig) getijdengebied en de interpretatie van de transgressiefasen

Bepalend voor de beeldvorming van de bewonings- en gebruiksmogelijkheden van het kustgebied is het vaststellen van de grootte van het gebied dat onder directe invloed van de zee stond. Voor de situatie in de laat-Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen overheerste lange tijd het beeld van een grotendeels onbewoonbare delta. Dit zou veroorzaakt zijn door een periodieke toename van de invloed van de zee, die bekend stond als de 'Duinkerken II-transgressiefase'. Voor een goed begrip van de ontwikkelingen die in de estuaria plaatsvonden is het noodzakelijk eerst kort in te gaan op het transgressiemodel en de kritiek daarop.⁷⁹

Het transgressiemodel is door geologen ontwikkeld rond 1950. Het bood een verklaring voor de opeenvolging van verschillende perioden van toegenomen zee-invloed langs de kust. Tijdens deze zogenaamde transgressiefasen werden getijdengebieden gevormd en grote delen van de Nieuwkoop Formatie (Basisveen Laag en het Hollandveen Laagpakket) afgedekt of geërodeerd door mariene afzettingen, bestaande uit zandige en/of zavelige kreekopvullingen, oeverafzettingen en zware kleidekken waarvan de dikte naar de randen toe afneemt. Veengroei en bodemvorming vonden plaats gedurende tussenliggende 'regressies', waarin een getijdengebied zich sloot en de invloed van de zee afnam. De achterliggende oorzaak van de transgressies zocht men met name in wisselingen in de stijging van de zeespiegel en periodes van toegenomen stormfrequentie. Voor archeologen vormde het model een welkome verklaring voor de periodieke afwezigheid van bewoningssporen in het kustgebied. Men ging ervan uit dat de opeenvolging van trans- en regressiefasen met een zekere regelmaat plaatsvond (om de circa 300-600 jaar). Bovendien zouden ze langs de gehele Belgische en Nederlandse kust vrijwel

⁷⁷ Klijn 1990; Zagwijn 1984, fig. 3.

⁷⁸ Vgl. Zagwijn 1984, 261.

⁷⁹ Gegevens voor de volgende alinea's zijn gehaald uit Roeleveld 1974, 10-24; Gottschalk 1980; Vos 1983, 54-57; Beets/Van der Spek/Van der Valk 1994; Vos/Van Heeringen 1997, 34-36; Envynck *et al.* 1999, 100-103.

gelijktijdig zijn opgetreden. In het eerste millennium zou de Romeinse tijd gekenmerkt zijn door een gunstige regressieperiode. De hierop volgende Duinkerken II-transgressie dateerde men tussen circa 275 en 600 na Chr. Rond 800 zou dan de Duinkerken IIIa-transgressie een aanvang hebben genomen, die eindigde tegen het jaar 950.

Vanaf de jaren zeventig en tachtig kwam er kritiek op het transgressiemodel. Deze richtte zich op het tekort aan beschikbare ¹⁴C-dateringen en de interpretatieproblemen bij kalibratie daarvan. Daarnaast bleek dat de beschikbare historische en archeologische bronnen de geldigheid niet ondersteunden. Dit betrof met name de periode vanaf de laatste eeuwen voor Christus. Zo leerde een kritische beschouwing van de bronnen dat de voor de 9^e en 10^e eeuw gepostuleerde 'Karolingisch-Ottoonse transgressie' (Duinkerken IIIa) niet heeft bestaan; in deze periode worden alleen een stormvloed in 838 en een rivieroverstroming in 900 genoemd.⁸⁰ Verder wil de afwezigheid van archeologica niet zeggen dat menselijke activiteiten in het getijdengebied zijn uitgesloten. Bovendien kan dit liggen aan de stand van onderzoek. Ten slotte is men de van oorsprong *lithostratigrafisch* bedoelde benamingen gaan gebruiken voor een *chronostratigrafische* indeling in trans- en regressiefasen. Dit geeft echter veel theoretische en praktische bezwaren, want over grotere afstanden komen de grenzen van lithostratigrafische en chronostratigrafische eenheden niet overeen. Dicht bij elkaar kan gelijktijdig zowel veenvorming als mariene sedimentatie plaatsvinden. Kortom, de kustontwikkeling werd veel te eenvoudig voorgesteld.

Bij de nieuwe benamingen voor de landschapseenheden worden alle jonge zeekleiafzettingen van Duinkerken gerekend tot het Walcheren Laagpakket. Per deelgebied moeten vervolgens de gegevens op hun eigen waarden worden geschat. Recente voorbeelden van de nieuwe benadering zijn de studies voor Zeeland en het Vlaamse kustgebied.⁸¹ De successievelijke mariene afzettingen worden met name beïnvloed door veranderingen in de balans tussen de snelheid van de relatieve zeespiegelstijging en de toevoer van sediment en kombergend vermogen.⁸² In zo'n 'balans-model' staan dus de achterliggende processen bij het openen (transgressie) en sluiten (regressie) van een zeegat en het achterliggende getijdengebied centraal.

Bij een doorbraak van de zee in de kust, ter hoogte van bijvoorbeeld een afwateringsriviertje, zal langzaam maar zeker een steeds groter getijdengebied ontstaan. Dit is het resultaat van een almaar toenemend kombergend vermogen, dat wil zeggen dat er bij stormvloeden steeds meer water in het zeegat geborgen kan worden. Hierdoor gaat het maximale spring- of stormvloedniveau⁸³ omhoog, wat negatieve gevolgen kan hebben voor de bewoonbaarheid langs de randen van het getijdengebied. Een positief effect kan zijn dat de vergroting van het getijdengebied juist leidt tot een verbeterde natuurlijke afwatering van de randzones in het achterliggende veengebied. De veengroei komt echter wel tot stilstand en klinkt in, waardoor het op langere termijn toch weer vatbaar wordt voor overstromingen door het getij.

Na verloop van tijd zal het getijdengebied zich weer sluiten, omdat langs de randen ervan opslibbing plaatsvindt tot boven stormvloedniveau. De getijdengeulen verliezen hun kracht en slibben geleidelijk dicht. Een belangrijke consequentie is dat de gemiddelde niveaus van hoog water en stormvloeden ook afnemen, met name in het achterland. De hoogste delen van

⁸⁰ Gottschalk 1971-1977, deel 1, 17-30, deel 2, 818-819; Henderikx 1986, 451-452; 1987, 13-14.

⁸¹ Vos/Van Heeringen 1997; Erynck *et al.* 1999.

⁸² Erynck *et al.* 1999, 103.

⁸³ Springvloed komt ongeveer twee keer per maand voor, kort na volle en nieuwe maan. Het maximale spring- of stormvloedniveau komt mogelijk gemiddeld maar eens in de 25 jaar voor (Vos/Van Heeringen 1997, 69).

de boomloze kwelders (ook wel gorzen of schorren genoemd)⁸⁴, alsmede oeverwallen en ruggen van dichtgeslibde geulen worden niet meer overstroomd en zijn geschikt voor menselijke bewoning. Ter plaatse van de middenkwelder en de hoge kwelder, gelegen boven het gemiddeld hoog water en beneden het stormvloedniveau, dient men nog gebruik te maken van terpen. Deze zone wordt enkel nog enige tientallen keren per jaar overspoeld tijdens springvloed en stormen.

Op plaatsen waar het veen niet is weggeslagen maar afgedekt door een steeds dunner wordende kleilaag ontstaat reliëfinversie. Door het inklinken van het onder de klei aanwezige veen komen de zandiger oeverwallen, kreekruggen en restgeulen iets hoger in het landschap te liggen dan de komgebieden. De klei in de kommen kent veelal een slechte structuur (zogenaamde knipklei), die storend werkt op de waterhuishouding.⁸⁵ Stagnerend water in deze komgebieden zal bij een ligging boven stormvloedniveau veengroei mogelijk maken, voornamelijk in de vorm van riet/biezen- en riet/zeggeveen. Negatieve gevolgen van de sluiting van het zeegat zijn uiteindelijk een verslechtering van de drainage en een stijgende grondwaterspiegel.

Wanneer een tekort aan zand voor de kust ontstaat, dan zal bij een nog steeds stijgende zeespiegel de zee nieuwe sedimentbronnen opzoeken. Het gevolg is kusterosie en het opnieuw ontstaan van getijdengebieden. De mens speelde in toenemende mate een belangrijke rol bij het uiteindelijke resultaat van inbraken en overstromingen, omdat door inklinking van ontgonnen veengebieden een grotere potentiële komberging voor de zee werd gecreëerd. De aanleg van doorgaande dijken langs de oevers vanaf de 12^e eeuw (maar wellicht al eerder, zie par. 2.5) bood bescherming, maar leidde er wel toe dat het kombergend vermogen sterk werd verkleind en het stormvloed- en sedimentatieniveau werden verhoogd. Dijkdoorbraken kregen daarmee grote gevolgen.

Welke ontwikkelingen zijn nu op hoofdlijnen vast te stellen voor de laat-Romeinse en vroeg-middeleeuwse periode in het Zuid-Hollandse kustgebied? De twee belangrijkste getijdengebieden waren te vinden in het mondingsgebied van de Oude Rijn en de Maas. In deze estuaria werd de waterbeweging behalve door het getij ook beïnvloed door de afvoer van zoet rivierwater. Daarom moeten we spreken van een zoetwater-getijdengebied. In de praktijk komt dit neer op een geleidelijke overgangszone met brak water. Het belangrijkste verschil met een zoutwatermilieu is de begroeiing langs de oever; daarin nemen zoutminnende planten een minder belangrijke plaats in.⁸⁶

In het estuarium van de Oude Rijn vond in de eerste helft van de 1^e eeuw na Chr. een omslag plaats naar een regressie, blijkens aangetroffen bewoning en akkers op de voorgaande getijdenafzettingen ('Duinkerken I').⁸⁷ Dit impliceert dat het ontstane hoog opgeslibde gorzenlandschap niet meer regelmatig overstroomd werd, als gevolg van een verlaging van het stormvloedniveau. Het bereik van het eerder gevormde estuarium was vrij groot; langs de Oude Rijn vinden we afzettingen stroomopwaarts tot aan Koudekerk.⁸⁸ Vanaf deze tijd bleef het relatief rustig in het mondingsgebied. Dit hangt samen met het geleidelijk afnemende belang van de

⁸⁴ In deze studie wordt de meer algemeen bekende Noord-Nederlandse term 'kwelders' gebruikt. In Zuid-Holland spreekt men doorgaans over 'gorzen' en in Zeeland over 'schorren'.

⁸⁵ Kuipers 1976, 181 en 184.

⁸⁶ Louwe Kooijmans 1985, 80. De afwijkende begroeiing van zoetwatergetijdengebied is volgens Louwe Kooijmans de reden waarom men in Zuid-Holland spreekt over gorzen.

⁸⁷ Hallewas 1986a, afb. 1; Van Heeringen 1988, 89; Dijkstra/Flamman 2002, 15-16.

⁸⁸ Pruijssers/De Gans 1988, 22; De Groot/De Gans 1996, fig. 8°.

monding van de Oude Rijn.⁸⁹ Wel is in een klein deel van de Rijnmonding een kleilaag aangetroffen die gevormd moet zijn na de Romeinse tijd.⁹⁰ In de bouwput van de Katwijkse uitwateringsluis is een hiermee geassocieerde kleilaag gedateerd tussen het uit 160-240 na Chr. gedateerde Romeinse woonniveau en een tot rond 650 gevormd duinzandpakket. Blijkens kleilensjes in greppelvullingen moet hier reeds vanaf de tweede helft van de 2^e eeuw een vernatting van het milieu hebben plaatsgevonden.⁹¹ De overslibbingslaag is in het verleden gelijkgesteld aan de laat-Romeinse, Duinkerken II-transgressiefase, die zou wijzen op een toegenomen mariene activiteit. Gezien de geleidelijke sluiting van de Rijnmond moeten we echter uitgaan van een lichte stijging van de waterstand in het estuarium, veroorzaakt door de voortdurende zeespiegelstijging en de relatief gebrekkige afwatering door het dichtslibben en verkleinen van de getijdengeulen. Periodiek hoge waterstanden doen zich met name voor tijdens pieken in de waterafvoer vanuit het achterland, maar ook bij extreme stormvloed. Voor de bewoonbaarheid bleven de gevolgen op de lange termijn beperkt, hooguit was hier en daar de aanleg van huisterpjes noodzakelijk.

De geleidelijke sluiting van het estuarium betekende niet dat de invloed van de zee in de benedenloop van de Oude Rijn snel verminderde; ter hoogte van Leiderdorp kwamen in de Karolingische tijd nog kwelderweiden voor.⁹² Zolang de Rijnmonding open bleef – tot in de 12^e eeuw (zie pag. 49 en verder) – was in de benedenloop kans op een geregelde overstroming van de hogere delen van het landschap.⁹³ Het uiteindelijke resultaat van deze situatie is de laatste kleiafzetting die tot aan Koudekerk langs de Rijnsoever te vinden is. Deze wordt ook wel toegeschreven aan de laatste ingrijpende overstroming door een stormvloed in 1134 ('Duinkerken III').⁹⁴ Ten gevolge van deze latere kleiafzetting en het dichtslibben van de Rijnmonding dienden nieuwe of verbeterde afwateringswegen te worden gegraven voor uit het achterland komende veenriviertjes, bijvoorbeeld de rechte aftakking van de Rijnsburgse Vliet richting Oegstgeest en de Karswating ten zuiden van Valkenburg.⁹⁵ Uit opgravingen en fysisch-geografisch onderzoek blijkt dat in de Vroege Middeleeuwen de benedenlopen van de veenriviertjes nog onder invloed stond van het getij en niet altijd meer herkenbaar zijn in het kaartmateriaal vanaf 1615 (zelfs niet op geologische of bodemkundige kaarten). Hetzelfde geldt voor de aanwezigheid van parallelle zijtakken naast de hoofdgeul van de Rijn.⁹⁶ Er waren destijds dus meer kleinere, actieve zijgeulen, getijdenkreeken en crevassedoorbraken aanwezig langs de rivier dan lange tijd gedacht (zie fig. 2.5 en 2.6).

Door de geleidelijke vernatting zal over de lagergelegen mariene afzettingen buiten de stroomruggen en tussen de strandwallen een (dunne) laag rietveen zijn gegroeid. Hiervan zijn echter geen aanwijzingen voorhanden, omdat dit veen door oxidatie en opname in de moderne bouwvoor spoorloos kan zijn verdwenen.⁹⁷

⁸⁹ Van Staalduinen 1979, 75; Berendsen 1997, 167.

⁹⁰ De begrenzing is gehaald uit Hallewas 1986a, afb. 2.

⁹¹ Bloemers/De Weerd 1984, 43 en noot 57 van dit proefschrift.

⁹² Pals 1986.

⁹³ Deze situatie is waargenomen bij de Rijnsburgse Vliet, zie Dijkstra/Flamman 2002, 15-18.

⁹⁴ Hallewas 1986a, 178; Pruijssers/De Gans 1988, 22; Parlevliet 2001, 6-8. Onduidelijk blijft wat voor een gevolgen de stormen van 1163, 1170 en 1196 hadden voor het Rijnlandse gebied.

⁹⁵ Voor Valkenburg, zie de landschapsreconstructies in Lenselink 1988, 45, 52 (fase VI) en appendix D5.

⁹⁶ Zie hiervoor de resultaten van van het onderzoek naar Rijnsburg-Abdijterrein, Valkenburg-De Woerd en Oegstgeest-Nieuw Rhijngest Zuid in hoofdstuk 4

⁹⁷ Dit verdwijnen van veen is bijvoorbeeld aangetoond in West-Friesland, zie Borger 1975, 197-199.

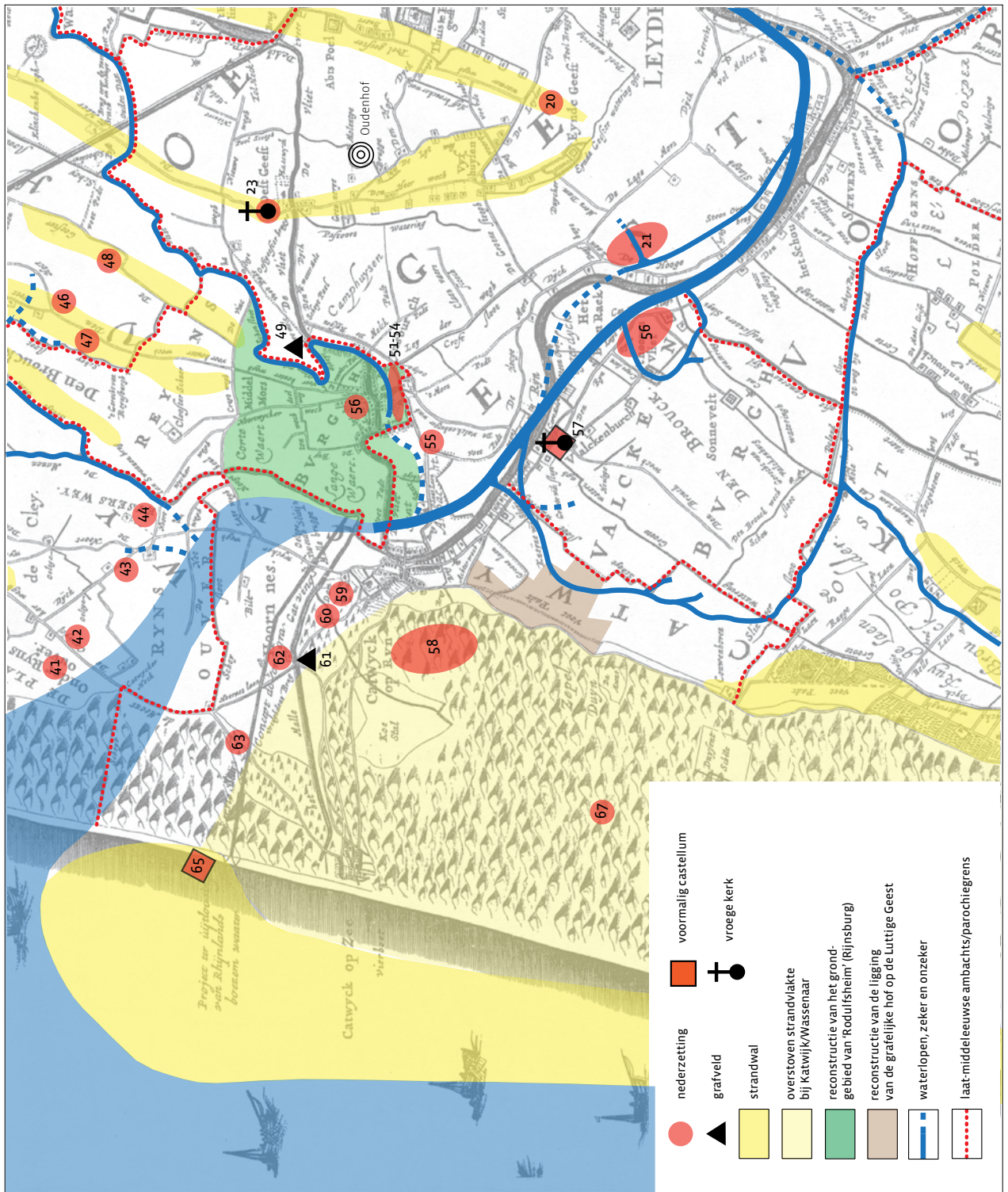

Fig. 2.5 Reconstructie van de vroeg-middeleeuwse topografie van de Oude Rijnmond, geprojecteerd op de kaart van het Hoogheemradschap Rijnland van 1746. Schaal ca. 1:50.000. Voor details over de vindplaatsen zie bijlage 1. Vergelijk ook fig. 4.2.

Fig. 2.6 Dit voorbeeld van een riviergeul met oudere nevengeulen in een estuariumgebied is goed vergelijkbaar met de vroeg-middeleeuwse situatie van de Oude Rijn ter hoogte van Valkenburg-Oegstgeest.

In de Maasmonding was – net als in de Rijnmond – rond het begin van de jaartelling een maximum bereikt in de opening van diverse zeegaten.⁹⁸ Ten noorden van de monding was de zeeïnvloed naar verhouding ver in het achterland gedrongen; behalve tot Schiedam reikte de afzetting van het Walcheren Laagpakket tot achter de strandwal bij Leidschendam. Van de voornaamste inbraakgeul in dit gebied was slechts een restgeul over, bekend als de Gantel. Ook in de Maasmond bleef het tot boven het stormvloedniveau opgeslibde kwelderlandschap lang bestaan. Op enkele plaatsen wijzen veenlagen uit de Romeinse periode op een in de loop der tijd verslechteren van de drainage.⁹⁹ De ontwikkeling van een laag rietveen in de verstopte monding van de Gantel kent een ruime datering in de periode 133-383.¹⁰⁰ Aan de zuidzijde van de Maasmonding, op Voorne-Putten, zijn ter weerszijde van de Strijpe resten ‘Romeins’ veen bekend.¹⁰¹ In het achterland van het voormalige estuarium ten noorden van de Maas zijn aanwijzingen voor een uitbreiding van het veengebied over een deel van de mariene afzettingen. Deze veengroei moet vooral tot stand gekomen zijn tussen het einde van de 3^e en de 6^e eeuw. Deze vernatting kan zowel het resultaat zijn van natuurlijke ontwikkeling, als wel het uitblijven van menselijk ingrijpen door het verlaten van het woongebied vanwege sociaal-politieke omstandigheden.¹⁰²

Een kleilaag over het bovengenoemde veen in de Gantelmonding en nabij de Strijpe op Voorne geeft aan dat de zee plaatselijk met enige regelmaat kans zag delen van het Maasmond-

⁹⁸ Hallewas/Van Regteren Altena 1980, 179-180.

⁹⁹ Tot in het begin van de jaren zestig werd aangenomen dat ook de Duinkerken II-transgressie voor het Maasmondgebied grote gevolgen had en één van de hoofdredenen was voor het afbreken van de bewoning aan het einde van de 3e eeuw. Na de vondst van 12e-eeuws aardewerk onder deze kleidekafzetting nabij Vlaardingen en eind jaren zeventig in het Westland bleek dat deze afzettingen aan Duinkerken III moesten worden toegeschreven (Hallewas/Van Regteren Altena 1980, 180-181 en 196; Zagwijn 1986, fig. 15).

¹⁰⁰ Gecombineerde datering bij 2 sigma van de boring Naaldwijk-Korenbloem (zie Hallewas/Van Regteren Altena 1980, 181). De onderzijde van het veen (GrN 6498: 1775 ± 35 BP) geeft bij 1 sigma een datering van : 221-335 cal na Chr. en bij 2 sigma van 133-379 cal na Chr. Voor de bovenzijde van het veen (GrN 7174: 1770 ± 50 BP) bij 1 sigma: 137-377 cal na Chr. en bij 2 sigma: 131-383 cal na Chr.

¹⁰¹ De onderzijde van de veenlaag onder een jongere mariene afzetting is gedateerd op 259-381 cal na Chr. (1 sigma), respectievelijk 245-387 cal na Chr. (2 sigma) (boring Lodderland: GrN 1093: 1725 ± 65 BP), zie Hallewas/Van Regteren Altena 1980, 181 en Zagwijn 1986, fig. 15.

¹⁰² Bult 1986, 117 en Pons 1992, 71. Archeologisch onderzoek in Midden-Delfland heeft de uitbreiding van dit veen bevestigd (Van Londen 2006, 7).

gebied te overstroomden ('Duinkerken II'). De prehistorische Gantelmonding moet zich al in de loop van de IJzertijd in noordwestelijke richting hebben verlegd onder invloed van het ontstaan van de 'Naaldwijkse Geest'. Deze wadplaat met duin was waarschijnlijk onderdeel van een haakwal die begon bij Monster. De monding van de Gantel verlegde zich hierbij naar een punt halverwege de haakwal. Het begin van dit proces is te dateren aan de hand van de bewoningssporen uit de Late IJzertijd die zijn aangetroffen bij de opgraving Naaldwijk II.¹⁰³

De balans sloeg in het Maasmondgebied uiteindelijk om naar een nieuwe transgressieve periode. Dit ging gepaard met kustafslag en een vergroting van het getijdengebied. De achterliggende oorzaken van deze ontwikkeling zijn een toegenomen capaciteit van de uit het achterland komende rivieren (zie pag. 40 en verder), de voortdurende zeespiegelstijging, het ontbreken van een brede beschermende strandwallengordel, een groter getijdenverschil en de toename van de potentiële komberging door ontginningen in het veengebied.¹⁰⁴ Aanvankelijk resulteerde dit in goede bewoningsmogelijkheden. In de loop van de Vroege Middeleeuwen zien we dan ook een toename van het aantal nederzettingen langs de randen van de kwelders en in het achterliggende veengebied (pag. 84 en verder).

Pas na deze periode pakte deze transgressiefase voor de Maasmond desastreus uit. De ontginning van het veengebied en de aanleg van dijken zorgen voor een grote toename van de potentiële komberging. Met name enkele stormvloedende in de 12^e eeuw deden veel land verloren gaan. Ten noorden van de Maasmond werd hierdoor een uitgestrekt kleidek afgezet (Walcheren Laagpakket, 'Duinkerken III'). Tevens is toen een smalle strook van de aloude oever met voorheen bewoonde oeverwallen langs de Maas geërodeerd. Voor het gedeelte van Zuid-Holland ten zuiden van de Maas en Merwede had ze tot gevolg dat het oude landschap volledig overstromd raakte en met diepe geulen werd doorsneden.¹⁰⁵

Het gebied van de Maasmond tot de tegenwoordige zuidgrens van de Zuid-Hollandse Eilanden, de Grevelingen, kreeg al eerder met de toegenomen zeeinvloed te maken. Hier lag naar men aanneemt van oorsprong een getijdenkreek, die volgens Hoek gelijk gesteld kan worden met de in de bronnen vermelde *Sunnonmeri*.¹⁰⁶ Meer naar het noorden moet in de loop van de laat-Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen een zeegat zijn ontstaan die de voorloper was van het latere Haringvliet. Het zou tot in de 12^e eeuw duren voordat het achterliggende veengebied volledig in een getijdenlandschap veranderd was.¹⁰⁷ In Zeeland was het veengebied al rond 350 nagenoeg geheel 'verdrongen' door een zichzelf versterkend proces van vergroting van het getijdenlandschap.¹⁰⁸ Deze ontwikkeling is in deze studie in zoverre van belang, dat daardoor veel laat-Romeinse en vroeg-middeleeuwse archeologische informatie verloren is gegaan. Veel van het verloren land is later geleidelijk weer herwonnen.

De verbreiding van de invloed van de zee nam binnen Zuid-Holland dus toe van noord naar zuid. In het mondingsgebied van de Oude Rijn bleef deze door het afnemende belang van de rivier en de beschermende werking van de strandwallen beperkt. In het Maasestuarium vinden we daarentegen een almaar toenemende invloed van de zee, met name na de Vroege Middeleeuwen.

¹⁰³ Feijst/De Bruin/Blom 2008, 18-19. Eerder gingen Van Staalduinen (1979, 62 en 75) en Hallewas/Van Regteren Altena (1980, 183) voor het ontstaan van de Naaldwijkse Geest nog uit van de *terminus post quem* genoemd in noot 100.

¹⁰⁴ Vergelijkbaar met de ontwikkeling in Zeeland (Beets/Van der Spek/Van der Valk 1994, 14; Berendsen 1997, 150; Vos/Van Heeringen 1997).

¹⁰⁵ Van Staalduinen 1979, 75-76; Hallewas/Van Regteren Altena 1980, 189 e.v.

¹⁰⁶ De *Sunnonmeri* wordt vermeld in 776 (Hoek 1979a, 117).

¹⁰⁷ Mondelinge mededeling P.C. Vos, NITG-TNO.

¹⁰⁸ Vos/Van Heeringen 1997.

De vegetatie in het zoutwatergetijdengebied nabij de monding werd gekenmerkt door een boomloos kwelderlandschap met een zoutminnende vegetatie, bestaande uit kweldergrassen en planten als zeekraal en schorrekruid op de lagere kweldergronden en engels gras en zilte rus op de hogere delen. In het voormalig kweldergebied overheersen grassen uit een zoet milieu.¹⁰⁹ In het zoetwatergetijdengebied, waar het zoute water nauwelijks doordrong, werd het beeld bepaald door rietgorzen en rivierbegeleidende bossen.¹¹⁰

Het rivierlandschap

Van de twee belangrijkste rivieren binnen het onderzoeksgebied, de Rijn en de Maas, verlegde eerstgenoemde rivier rond 3000 voor Chr. zijn hoofdafvoer naar het noorden. Zo ontstond de loop van de Oude Rijn die ten noorden van Katwijk in zee uitmondde. Gedurende de periode van de Romeinse tijd tot in de 11^e eeuw namen de riviersystemen van de Nederrijn, Waal en Maas geleidelijk in belang toe, ten koste van het systeem van zowel de Oude Rijn als de Vecht.¹¹¹

Binnen de stroomgordel volgden de rivieren een meanderend patroon, veroorzaakt door het geringe verhang, een langzame stroming en een naar verhouding regelmatig over het jaar verdeelde afvoer. De hoger opgeslibde oeverwallen van zand, zavel en lichte klei ter weerszijden van de rivier boden gunstige voorwaarden voor bewoning en beakkering. Doordat een meanderende rivier haar bedding langzaam verplaatst, kon dit aan de eroderende oever bewoningsmogelijkheden teniet doen (waarbij tevens archeologische gegevens verspoelden). De uitbouwende zijde leverde daarentegen weer nieuwe bewoningsmogelijkheden op. In de buiten de stroomgordel gelegen komgebieden werd nog fijner materiaal afgezet in de vorm van lichte tot zware klei. Door een verschil van inklinking tussen de stroomgordel en de daarbuiten gelegen kommen, is eerstgenoemde vaak als een stroomrug in het landschap waarneembaar.

Nadat een rivierbedding werd afgesneden of verlaten, bleef deze in een stroomrug als een restgeul achter. Deze komen binnen het onderzoeksgebied weinig voor, omdat door de 'insluitende' werking van de veengroei weinig zijwaartse verplaatsing mogelijk was.¹¹² Een restgeul die op basis van de bodemkaart en opgravingsgegevens in de Vroege Middeleeuwen nog een rol speelde in de waterhuishouding bevond zich waarschijnlijk vlak ten noorden van de Oude Rijn tussen Koudekerk en Leiderdorp (fig. 2.8). Voor scheepvaart was deze restgeul niet meer geschikt; misschien dat men hier met een kano nog uit de voeten kon. Bij Koudekerk sluit deze aan op de *Lutteken Rijn*, een voormalig waardeiland. De aansluiting van de benedenloop op de Rijn bij Leiderdorp is blijkens zware beschoeiingen in de Karolingische tijd nog geschikt geweest voor het aanmeren van schepen. Voornoemde restgeul was mogelijk identiek met de *Leithe* (of *Legthan*), de naamgever van *Leithon* (Leiden/Leiderdorp).¹¹³

Zowel in de komgebieden als in de restgeulen werd bij afnemend hoogwater klei afgezet en kon eventueel veenvorming plaatsvinden. Tijdens hoog water kon door kleine doorbraken op de laagste plekken van de oeverwallen een zich vertakkend stelsel van zogenaamde crevassegeulen ontwikkelen, die doodliepen in het achtergelegen komgebied. De oevers langs deze geulen konden geschikt zijn voor bewoning, zoals de nederzettingen van Oegstgeest-Nieuw Rhijngeest Zuid en Koudekerk-Lagewaard laten zien.¹¹⁴ Het waterpeil van de rivieren vertoonde een piek in

¹⁰⁹ Buurman 1995, 61-63.

¹¹⁰ Zonneveld 1960, 212, 225.

¹¹¹ De Groot/De Gans 1996.

¹¹² De Groot/De Gans 1996, 241.

¹¹³ Voor een uitvoerige bespreking van deze hypothese en de ligging van de drie Leithons zie Dijkstra in voorbereiding.

¹¹⁴ Hemminga/Hamburg 2006; Van Grinsven/Dijkstra 2006.

Fig. 2.7 Een priel in een kwelderlandschap (De Slufter op Texel). Foto auteur.

de winter en in het voorjaar. Voor de bewoonbaarheid is het belangrijk zich te realiseren dat in het verleden de fluctuatie van het waterniveau minder groot moet zijn geweest, omdat de niet afgesloten komgebieden konden fungeren als buffer.¹¹⁵

Tussen de riviersystemen in het noorden en zuiden van Zuid-Holland bestaat een belangrijk verschil. In het stroomgebied van de Oude Rijn kon zich een brede stroomrug met oeverwallen ontwikkelen. Langs de oevers van rivieren als de Maas, Waal, Merwede en de Lek was dat niet of nauwelijks het geval; de vergroting van hun capaciteit vanaf de Romeinse tijd heeft ertoe geleid dat veel oude oeverwallen zijn geërodeerd, waarna de vorming van nieuwe oeverwallen van weinig betekenis was.¹¹⁶

Een indruk van de vegetatie van het rivierlandschap krijgen we uit het onderzoek van houtspectra van de *castella* te Valkenburg, Woerden en Alphen aan de Rijn, alsmede onderzoek uit het oostelijker gelegen Kromme Rijngebied. Deze geven aan dat op de lagere delen van de oeverwallen en stroomruggen rivierbegeleidende bossen voorkwamen met populieren, elzen en wilgen. Op hoger gelegen plaatsen kwamen tevens essen en iepen voor en op de droogste delen ontstond met de aanwezigheid van eiken en hazelaars een gemengd eikenbos. In de komgebieden lagen – naast open water – rietvelden op de overgang naar drogere delen en naar alle waarschijnlijkheid ook door de mens in stand gehouden natte graslanden. Op de droogste delen met een venige ondergrond onstond elzenbroekbos, gelijk aan de begroeiing op de laagste delen van de stroomrug. Uit het onderzoek is verder naar voren gekomen dat veel van het bos in de Romeinse tijd is gekapt, vooral het gemengd eikenbos op de hogere delen. Na deze periode is net als in het duingebied een herstel zichtbaar van de vegetatie tot aan de Karolingische tijd.¹¹⁷

¹¹⁵ Kooistra 1996, 61.

¹¹⁶ Henderikx 1986, 468-470; 1987, 30-32. De riviersedimenten in het perimariene gebied worden gerekend tot de Afzettingen van Gorkum en Tiel, die werden beschouwd als gelijktijdige tegenhangers van respectievelijk de Calais- en Duinkerken-afzettingen in het mariene gebied. Inmiddels is echter duidelijk geworden dat over het algemeen wel een relatie bestaat tussen de opslibbings-snelheid in beide gebieden, maar dat van synchroniteit geen sprake is (Berendsen 1996, 174-175).

¹¹⁷ Zie Groenman-van Waateringe 1988, 142-143; Bult/Hallewas 1990a, 28; Kooistra/Steenbeek 1994, 14-21; Kooistra 1996, 47-50 en verwijzingen aldaar.

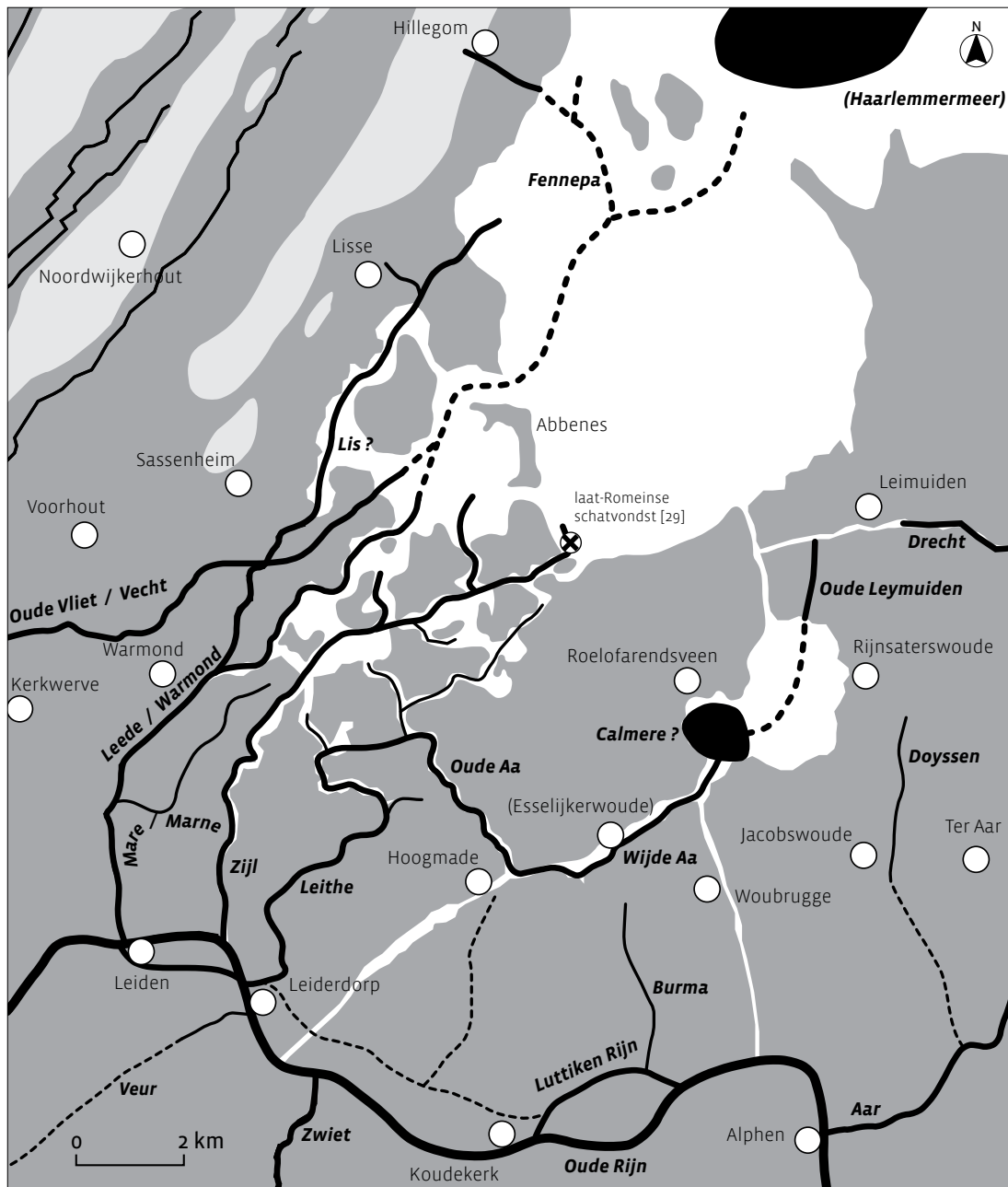

Fig. 2.8 Poging tot reconstructie van de loop van de veenriviertjes in het gebied ten noorden van de Oude Rijn tussen Alphen aan den Rijn en Leiden, alsmede enkele van de oude veenmeren. De vindplaats van de laat-Romeinse schatvondst bij de Huigsloot is aangegeven met een kruis.

Het veengebied

De beschermende werking van de strandwallen had tot gevolg dat de daarachter gelegen lagune verzoette door de aanvoer van regen- en rivierwater. Daar, en op de strandvlakten tussen de strandwallen, kon vooral vanaf circa 2000 voor Chr. op grote schaal veenvorming

plaatsvinden. Dit veen wordt gerekend tot het zogenaamde Hollandveen Laagpakket.¹¹⁸ De opbouw daarvan kenmerkte zich door een successie van verschillende veentypen die bij het verlandingsproces ontstaan, genoemd naar de daarin dominerende en karakteristieke flora. Daarnaast onderscheidt men aan de hand van de in het water aanwezige hoeveelheid voedingsstoffen eutrofe, mesotrofe en oligotrofe varianten.¹¹⁹ In het kustgebied was behalve van een verticale opeenvolging van de verschillende veensoorten tevens sprake van een opeenvolging in laterale zin, dwars op de rivieren. Op enkele plaatsen in het veengebied, voornamelijk in de Alblasserwaard, komen Pleistocene rivierduinen of donken dicht onder of boven de oppervlakte voor. Deze donken zijn meestal herkenbaar door wat hogere ligging ten opzichte van de ingeklonken omgeving.¹²⁰

Een overzicht van de ontwikkeling van het Hollandse veengebied tussen de Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen gaf Pons.¹²¹ Langs de rivieren ontstond onder eutrofe omstandigheden bosveen, waarin de els overheersde. Bosveen vormde de eindfase van het verlandingsproces en bestond uit een afwisseling van drogere beboste delen met natte drassige plekken daar tussenin. Naast de els kwamen boomsoorten als es, populier en iep voor. Zelfs eik kon hier voorkomen, bijvoorbeeld op de overgang naar rivieroever. Verder van de rivieren af bevond zich mesotroof zeggeveen en bosveen (berkenbroekveen). In het gematigde zeeklimaat van Nederland kon de veenvorming doorgaan in de vorm van hoogveen, dat geheel afhankelijk was van neerslag en daardoor oligotroof. De kenmerkende soort was hier veenmos, dat niet alleen zeer veel water in zich kon opnemen, maar tevens onafhankelijk van het grondwater omhoog groeide. De structuur van het hoogveenlandschap kenmerkte zich door de aanwezigheid van bulten en slenken. In de tot enkele meters brede slenken stond water, waarin ondermeer drijvende veenmossoorten groeiden. Op de hoogste en droogste delen van de bulten kwam heideveen voor, met naast veenmos voornamelijk een begroeiing met struikheide.

Over de oorspronkelijke hoogte die de hoogveencomplexen hebben bereikt zijn al diverse schattingen gemaakt. Volgens Pons was de hoogte die de veenkussens konden bereiken afhankelijk van zowel de stevigheid van de ondergrond, de oppervlakte en de mate van afwatering. Het hoogveen dat gelegen was op een stabiele zandbasis en mariene sedimenten direct ten oosten van de strandwallen kon een relatief hoge welving vormen van circa 1 tot 3,5 m boven NAP. Bij hoogveencomplexen met een doorsnede van meer dan 6 km was zelfs een hoogte van 5,5 m mogelijk (waarvan 5 m boven NAP). Verder oostelijk ontwikkelden zich lagere hoogveengebieden met een welving van maximaal 1 m boven NAP, doordat de ondergrond overwegend bestond uit zachte, onstabiele laagveenpakketten van meer dan 4 m dik. Op grond hiervan kwam Pons dan ook tot een lineaire, noord-zuid lopende waterscheiding in plaats van het radiaire patroon dat is te verwachten bij een volledig gewelfd hoogveenkussen.¹²² In de lagere delen van het hoogveen konden door opvulling met regenwater of door kwel meertjes ontstaan (zogenaamde meerstallen).

Tussen de strandwallen en langs de oostzijde daarvan ontwikkelde zich mesotroof zegge- en berkenbroekveen, waarbij in de bredere delen lokaal hoogveenontwikkeling mogelijk was. Bij de riviermondingen vormde zich onder eutrofe zoete tot zwak brakke omstandigheden riet/ biez- en riet/zeggeveen met plaatselijk wat zegge en els in de zoetere delen.

¹¹⁸ Berendsen 1996, 165. Berendsen (1982, 90) rekent dit veen tot een afzonderlijke formatie, de Broek Formatie.

¹¹⁹ Eutroof = voedselrijk, mesotroof = middelmatig voedselrijk, oligotroof = voedselarm.

¹²⁰ Berendsen 1996, 126.

¹²¹ Pons 1992.

¹²² De Cock gaat uit van een radiaal patroon (1965, 18 en fig. 8).

Fig. 2.9 Hoogveengebied.
Foto R. van Eerden.

Vanuit het veengebied kwamen vele veenstroompjes, die zorgden voor een natuurlijke afwatering op de grotere rivieren. Deze stroompjes kenden nauwelijks een vorm van sedimentatie en geen oeverwallen; alleen in de nabijheid van de rivieren is bij hoogwater sediment het veengebied ingevoerd. De veenstroompjes die tussen de strandwallen vandaan kwamen, functioneerden in hun benedenloop als krekens die onder invloed van het getij stonden. De loop van deze riviertjes is vaak nog herkenbaar doordat ze bij de latere veenontginningen als ontginningsbasis zijn gebruikt. Een reconstructie van de bovenloop is bijna onmogelijk door de grote meren en plassen die later zijn ontstaan.¹²³

Of de voorgangers van deze meren van nature voorkwamen in het veengebied is onduidelijk. Namen als *Polgest* (Poelgeest) en *Calmere*¹²⁴ uit de Utrechtse goederenlijst lijken hier wel op te wijzen. Het ontstaan van de veenmeren wordt wel in verband gebracht met ontginningsactiviteiten, speciaal die tussen de 10^e-12^e eeuw. Volgens Vos zijn ze gevormd vanuit bestaande afwateringsriviertjes en kanalen in het veen, die zonder de aanwezigheid van een beschermende kleilaag zeer gevoelig waren voor erosie tijdens onder meer stormvloed. ¹²⁵ De naam van de plaats Leimuiden (oudste vermelding 1063: *Leithemuthon*) wijst erop dat de veenontginning plaatshad bij de uitmonding van het stroompje de *Leithe*.¹²⁶ Dit wijst niet op de aanwezigheid van een oud veenmeer, omdat Leimuiden niet pal aan de rand van het Leidse Meer is ontstaan. Bovendien ontbreken sporen van een natuurlijke waterloop ten noorden van de *Oude Leymuyden*. De meest plausibele verklaring is dat de naam Leimuiden wijst op het doortrekken van de

¹²³ Zie voor de soms verschillende interpretatie van de loop van deze veenriviertjes de kaarten in Hallewas/Van Regteren Altena 1978; TeBrake 1985; Bult 1986; Henderikx 1986; 1987; Pons 1992.

¹²⁴ De ligging van *Calmere* is onbekend. Op basis van de volgorde van de goederenlijst lag het in de buurt van Alphen aan den Rijn. Het enige meer in het veengebied in de nabijheid van deze plaats lijkt het huidige Braassemermeer te zijn. Misschien was het de oude naam van het westelijke, oorspronkelijke deel van dit meer. Vergelijk de reconstructie van de oorspronkelijke ontginningsgrootte in Van der Linden (2000, 20 afb. 4).

¹²⁵ Vos 1983, 75.

¹²⁶ Blok 1965a, 226.

bovenloop van de *Leithe* naar de nabijgelegen Drecht – oftewel het laten uitmonden van het ene riviertje in het andere.¹²⁷

Ten behoeve van de paleogeografische kaart is gepoogd tot een verbeterde interpretatie te komen van de loop van een aantal veenstroompjes ten noorden van de Oude Rijn (zie fig. 2.8). Een laat-Romeinse muntschat en een tweetal vroeg-middeleeuwse vondsten uit de huidige Haarlemmermeerpolder zijn mogelijk een indicatie dat een aantal van deze veenstroompjes dieper in het hoogveengebied hebben doorgelopen.¹²⁸ De reconstructie betreft in de eerste plaats de bovenlopen van de Rijnsburgse Vliet, de Lee en de Zijl. Deze zullen in verbinding hebben gestaan met verder noordelijk gelegen stroompjes afkomstig van de meest oostelijke strandwal, zoals de natuurlijke beken die herkenbaar zijn op oude kaarten van bijvoorbeeld de dorpskernen van Lisse en Hillegom.¹²⁹ Misschien is de plaats Lisse vernoemd naar een waterloop met deze naam, die via de latere Poelpolder naar het zuiden stroomde (zie pag. 78 en verder). De Hillegommer beek stond waarschijnlijk in verbinding met de uit de goederenlijst van de Utrechtse St.-Maartenskerk genoemde waterloop de *Fennepa*. Wanneer we uitgaan van de suggestie van Henderikx dat de naam Hillegom de opvolger was van de plaatsnaam *Vennapan*,¹³⁰ dan bestaat de mogelijkheid dat dit stroompje tevens de oude naam van de Hillegommerbeek was. Ook deze veenstroom moet op enigerlei wijze naar het zuiden hebben afgewaterd. Of de ligging van de *Fennepa* (of een deel daarvan) gelijk te stellen is aan de locatie waar volgens latere kaarten een (natuurlijke?) verbinding tussen het Leidse Meer en de Haarlemmermeer lag, is door de grootschalige erosie van dit gebied niet zeker.¹³¹

In de tweede plaats is het verloop van de Aa (of Ade in hypercorrecte vorm) anders aangegeven dan op de gangbare kaartjes.¹³² Deze reconstructies gaan uit van een samenhang tussen de Doysen, de Wijde Aa en de Oude Aa, waarvan de benedenloop zou aansluiten op de Zijl of de Leede. Dit oost-west gerichte verloop doet echter gekunsteld aan; mede op basis van oudere geulsystemen op de bodemkaart zou men eerder een noord-zuid of zuidwestelijk gerichte afwatering verwachten. Daar komt bij dat dit verloop geen rekening houdt met het stuk van de Oude Aa dat wat noordelijker te vinden is, de huidige Ade (er vanuit gaande dat deze naam inderdaad wijst op een oorspronkelijke samenhang). Het is beter de suggestie van Blok te volgen, waarbij de benedenloop verliep via de *Leysloot* richting Leiderdorp. Op basis van de ligging en de naam Leimuiden is het zelfs denkbaar dat deze waterloop van oorsprong de *Leithe* werd genoemd (één van de meerdere *lee*-namen in deze streek?). Deze ontsprong in de voorloper van het Braassemermeer of even ten noorden daarvan, waar later nog sprake is van de *Oude Leymuyden*.¹³³ De benaming Aa voor een deel van het traject zou dan moeten berusten op een jongere toewijzing door veranderingen in de waterhuishouding ten tijde van de ontginningen in dit gebied. Deze waternaam kent een hoge ouderdom maar werd tot in de Middeleeuwen nog gebruikt voor het opnieuw benoemen van waterlopen.¹³⁴ Op basis van deze reconstructie van

¹²⁷ Vergelijk de benaming *Rinesmuthon* voor de uitmonding van de Meije in de Rijn bij Zwammerdam (Van der Linden 1956, 260-261). De ten westen van Leimuiden gelegen Oude Wetering is pas later gegraven, waarschijnlijk in 1202 (Parlevliet 2001, 14-15).

¹²⁸ pag. 71 en verder en vindplaats 28 en 29 in bijlage 1.

¹²⁹ Beenakker 1993, 44-45; *Kaarten van Rijnland, Delfland en Schieland 1611-1615* (1972).

¹³⁰ Henderikx 1986, 537; 1987, 107.

¹³¹ Henderikx (1986, 537; 1987, 107) gaat hier vooralsnog vanuit. Pas rond 1477 schijnt het bij *de Vennip* tot een doorbraak tussen de twee meren gekomen te zijn, op het punt waar zich van oudsher een smalle waterverbinding bevond (Ramaer 1892, 103-104; Van Dam 1998, 59 en 63).

¹³² De Cock 1965, fig. 8; Pons 1992, fig. 22.

¹³³ Blok 1965a, 221 en 226. De Does valt als benedenloop af. Deze is rond 1200 aangelegd ter verbetering van de afwatering naar het noorden (Van der Linden 1990a, 131; Parlevliet 2001, 13-14).

¹³⁴ Schönfeld 1955, 139; Hendrikx 1991, 13 en 16.

een *Leithe* is het denkbaar dat de noord-zuid verlopende Elike en/of Burma aanvankelijk van minder belang was en pas ten tijde van de ontginning werd doorgetrokken tot de Wijde Aa.¹³⁵

De uitbreiding van het veen langs het kustgebied bereikte zijn maximale grootte ongeveer 1000 voor Chr. Door de beschermende werking van de strandwallen bleef de aantasting van de veengebieden in Zuid-Holland beperkt tot enkele afzettingen van het Walcheren Laagpakket in de mondingsgebieden van Oude Rijn en Maas. Deze veroorzaakten een onderbreking in de veenopbouw en een versterking van de natuurlijke afwatering. Ook langs de rivieren wordt het verlandingsproces vaak onderbroken door kleisedimentatie, waarna de successiereeks opnieuw begint.¹³⁶

In Zeeland en rond de Maasmonding leidde een versterking van de natuurlijke afwatering in de IJzertijd en de Romeinse periode tot bewoning in het veen.¹³⁷ Verreweg het grootste deel van het veengebied ten noorden van de Maas en ter weerszijden van de Oude Rijn lijkt echter ongeschikt voor bewoning te zijn geweest, omdat een goede natuurlijke afwatering ontbrak. Pas bij de grootschalige veenontginningen in Zuid-Holland vanaf de tweede helft van de 10^e eeuw tot in de 13^e eeuw kwam aan de veenontwikkeling definitief een einde. De achterliggende reden van deze late start ten opzichte van de ontginningen in de kop van Noord-Holland kan niet worden gezocht in een verbeterde natuurlijke afwatering. Waarschijnlijk speelt juist hier een andere verklaring een rol, namelijk een relatieve verbetering van het klimaat, versterkt door een periode van langdurige droogte.¹³⁸ Deze droogte leidde mogelijk tot een verstoring van het toch al gevoelige evenwicht in het duingebied en versterkte, of veroorzaakte, daarmee het proces van Jonge Duinvorming. Daarnaast kan gedacht worden aan een toenemende bevolkingsdruk in het Oude Duingebied. Het veengebied bood bij deze ontwikkelingen een welkome mogelijkheid om het verlies aan bruikbaar land in de kuststrook te compenseren.

Door de op gang gebrachte ontwatering leidden de ontginningen echter tot een daling van het maaiveld, die werd versterkt doordat bij de bewerking van de toplaag van het veen tevens oxidatie plaatsvond.¹³⁹ De steeds lagere ligging zorgde in de loop van de Volle Middeleeuwen voor een toename van de wateroverlast. In antwoord hierop legde de mens op grote schaal dijken en een kunstmatige bemaling aan. De toenemende brandstofbehoefte van de steden leidde vanaf circa 1500 tot een verdere aantasting van het veengebied. Door natte verving op grote schaal ontstonden vele plassen, waarvan later een aantal weer is ingepolderd.¹⁴⁰

De agrarische gebruiksmogelijkheden van de landschapseenheden

De hierboven besproken landschapseenheden boden in wisselende mate mogelijkheden voor landbouw en veeteelt. Het is hier niet de plaats om een gedetailleerde reconstructie van deze mogelijkheden te geven; dit zou een aparte studie vereisen. Volstaan zal worden met een globale indruk van de agrarische mogelijkheden in het kustgebied.

Eerst een algemene opmerking over de toenmalige waterhuishouding van de bodems. De moderne bodemkaarten geven voor sommige gebieden een eerste indicatie, maar door het moderne intensieve landgebruik en de grotendeels kunstmatige waterhuishouding dient wel een

¹³⁵ Voor de ligging van de Elike/Burma zie *Kaarten van Rijnland, Delfland en Schieland 1611-1615* (1972) en Van der Linden 1998, 30-31.

¹³⁶ Pons 1992, 64; Berendsen 1997, 209.

¹³⁷ Zie voor bewoning uit deze periode Van Heeringen 1989; Van Londen 2006; Vos/Van Heeringen 1997.

¹³⁸ Heidinga 1984; 1987; Hallewas 1984; Besteman 1990.

¹³⁹ Borger 1992, 132.

¹⁴⁰ Borger 1992, 166-167; Beenakker 1993, 36-40. Bosveen is voor turfwinning ongeschikt omdat het bij verbranding te veel as oplevert. Daarom komt het, in tegenstelling tot het veenmosveen, nog in onvergraven toestand voor (Berendsen 1997, 202).

vertaalslag plaats te vinden naar het verleden. Hierbij dient rekening gehouden te worden met drie zaken. Ten eerste hebben we te maken met een gemiddeld zeeniveau dat naar schatting enkele decimeters lager lag dan tegenwoordig. Dit betekent niet automatisch dat al het gebied dat onderhevig was aan mariene en fluviatiele invloeden droger was dan tegenwoordig, aangezien de huidige hoogteligging het gevolg kan zijn van jongere oever- en komafzettingen. Uitgaande van een gelijk opgaande trend tussen een stijgend grondwaterpeil en bodemafzettingen zijn de huidige kunstmatige grondwaterstanden mogelijk vergelijkbaar met de vroeg-middeleeuwse situatie. Temeer omdat de oeverwallen en laaggelegen gebieden rondom de monding van Oude Rijn gedurende de Vroege Middeleeuwen naar verhouding nog geen grote overlast ondervonden van vernatting. Problemen hiermee ontstonden pas goed na de verstopping van de Rijnmond in de 12^e eeuw. Op de tweede plaats was het dempingseffect van het getij in het achterland van het getijdengebied en de minder grote inversie en inklinking van de komgebieden gunstig voor een drogere ligging. Op de derde plaats dienen we op de strandwallen in het Oude Duinlandschap, speciaal wat betreft de relatief lager gelegen delen, bij een ongereguleerd waterpeil juist uit te gaan van wat nattere omstandigheden dan men op het eerste gezicht zou denken.

De strandwallen en de daarop gelegen zandgronden zijn door hun relatief hogere ligging en textuur een aangewezen plaats om voor akkerbouw in aanmerking te komen. Tegenwoordig bestaat het agrarisch gebruik van de strandwallen voor een belangrijk deel uit een volledig door mensenhanden gecreëerd landschap, de zogenaamde zanderijgronden. Deze zijn ontstaan door het afgraven van de strandwal tot op NAP-hoogte, waardoor een voor de bollenteelt gunstig niveau met meestal kalkrijk zand wordt bereikt. In een ‘natuurlijke’ staat kenden de strandwallen naar gelang de hoogteligging en/of begroeiing verschillende soorten podzolbodems. Voornamelijk op de gedeelten waar zich na de Romeinse tijd eiken-beukenbos bevond, zullen de iets lemiger *moderpodzolgronden* te vinden zijn geweest (voorheen bekend als ‘bruine bosgronden’). Het bos zelf kon door de aanwezigheid van eikels en beukennoten in de herfst goed worden gebruikt voor het masten van varkens.¹⁴¹ Vanuit bodemkundig oogpunt zijn deze gronden voor akkerbouw het meest geschikt. Daarom ook lagen de geestgronden – de bijeen-gelegen bouwlanden op het zand – op het oudste betrouwbare kaartbeeld uit 1611-1615 op de lage Oude Duingronden op de strandwallen. Ten noorden van de Oude Rijn strookte hun ligging met die van de hedendaagse kalkarme zanderijgronden met resten van een bosprofiel.¹⁴² Een voorkeur voor moderpodzolgronden ten tijde van de middeleeuwse ontginningen zien we ook op de Oost- en Zuid-Nederlandse zandgronden.¹⁴³ Een andere overeenkomst met deze gebieden zoekt men in de geconcentreerde ligging van de akkers op de geestgronden, die vergelijkbaar is met de vorming van escomplexen met plaggenbodems.¹⁴⁴ Op plaatsen met meer arme, zure zandgrond kwamen *humuspodzolgronden* tot ontwikkeling, gekenmerkt door heidebegroeiing en geschikt voor extensieve beweiding. Voor landbouw ongeschikte kalkloze *vlakvaaggronden* en *duinvaaggronden* met een weinig bodemvorming waren te vinden ter plaatse van relatief jonge voormalige stuifzanden.

In de strandvlakten en in het gebied pal ten oosten van de oudste strandwallen hebben we te maken met veen- en klei-op-veenbodems die op een zeker moment door overstuiving (of door

¹⁴¹ Wijngaarden-Bakker 1988, 159-160.

¹⁴² *Kaarten van Rijnland, Delfland en Schieland 1611-1615* (1972); Kuipers 1976, 243-247; Van der Meer 1952, 3-4, 13-16, 105-106. De kalkrijke zanderijgronden zijn juist te vinden op plaatsen waar tot in de 19^e-20^e eeuw hogere duinen lagen, waardoor de kalkrijke laag zich evenredig dichter tegen het NAP bevond.

¹⁴³ Zie Heidinga 1987, 84 en de verwijzingen aldaar; Theuws/Verhoeven/Van Regteren Altena 1988, 244-245.

¹⁴⁴ Fockema Andreae 1935, 261; De Cock 1965, 88.

mensenhanden) bedekt zijn geraakt met een dikkere of dunnere laag zand, afkomstig van de nabijgelegen Oude Duinen. Door hun lage en natte ligging waren deze gronden alleen geschikt als hooi- en weiland. Alleen delen van de strandvlakte langs de oostelijke flank van de strandwallen, waar ten tijde van de Vroege Middeleeuwen dikkere verstoven zandlagen voorkwamen, zouden nog van enige betekenis kunnen zijn voor akkerbouw, zoals bijvoorbeeld de situatie te Katwijk-Zanderij Westerbaan laat zien.¹⁴⁵

De agrarische mogelijkheden langs de grote rivieren en de riviermondingen waren tot op zekere hoogte vergelijkbaar met die van de strandwallen en -vlakten. Op die delen van de zandige tot licht kleiige oeverwallen en voormalige stroomruggen waar de waterstand het hele jaar door laag genoeg was, was de verbouw van zowel winter- als zomergewassen mogelijk. In de wat lager gelegen gebieden langs de riviermondingen die in de Vroege Middeleeuwen tot de hoge gors gerekend konden worden – en derhalve alleen bij springtij en stormvloed nog onderliepen – was akkerbouw niet uitgesloten. Uit experimenten op de zoute kwelder is gebleken dat hier de verbouw van zomergewassen als gerst, huttentut, paardeboon en lijnzaad/vlas redelijk tot goed mogelijk was.¹⁴⁶ De lagere delen van de gorzen, oeverwallen, stroomruggen en komgebieden waren alleen geschikt voor hooiland, weiland en de teelt van rijshout. De laagstgelegen delen waren door de grotere wateroverlast maar kort geschikt voor beweiding en leverden geen of slechts een geringe hooioogst op.

Langs de Oude Rijn vinden we een voor akkerbouw gunstige situatie eigenlijk alleen ten westen van Leiden, waar met name rondom Rijnsburg en Valkenburg hogere en bredere ruggen te vinden zijn met een redelijk goede ontwatering. Vandaag de dag liggen hier kalkrijke, licht zavelige tot kleiige *tuineerdgronden* waarvan de zwaarte van de bovengrond bepaald wordt door de hoeveelheid opgebracht zand. Vóór ophoging lagen hier waarschijnlijk kalkarme zavelige *leek/woudeerdgronden*.¹⁴⁷ De vondst van ploegsporen onder de Merovingische nederzetting Rijnsburg-Abdijterrein bevestigt het toenmalige gebruik van deze gronden als akker. Ten oosten van Leiden was de situatie een stuk minder geschikt voor akkerbouw vanwege de in het algemeen lagere en smallere oeverwallen.¹⁴⁸ Dezelfde voor de akkerbouw ongunstige omstandigheden zijn te verwachten langs de weinig ontwikkelde oeverwallen langs de Lek, Waal en Oude Maas, die in deze tijd steeds actiever werden. Dichter bij de Maasmonding zijn betere voorwaarden voor akkerbouw wellicht nog aanwezig geweest in hogere delen van het (voormalig) kweldergebied langs de oevers.

Het veengebied verkeerde gedurende de Vroege Middeleeuwen voor het overgrote deel in onontgonnen staat. Daardoor was bij de bescheiden aanvang van de permanente bewoning in dit gebied, zoals dat valt te veronderstellen voor de Karolingische periode in delen van het Maasgebied, op de hoogste delen akkerbouw mogelijk. Dit betrof in ieder geval (winter)rogge en in geval het maaiveld in de winter te nat bleef, zomergranen zoals emmertarwe, gerst en haver.¹⁴⁹ Lagere delen van het veengebied kwamen in aanmerking voor verschillende kwaliteiten weide en hooiland.

¹⁴⁵ Van der Meer 1952, 33-36; Markus/Van Wallenburg 1982, 29; Van der Velde 2008, 76.

¹⁴⁶ Körber-Grohne 1967, 229-231; Van Zeist *et al.* 1976; Bottema *et al.* 1980; Behre 1990; Brinkkemper 1991, 125.

¹⁴⁷ Markus/Van Wallenburg 1982, 31-32, 89-90.

¹⁴⁸ De niet afgegraven delen van de oeverwallen hebben een hoogte van ca. 0 tot 0,60 m – NAP (Markus/Van Wallenburg 1969, 42). Zelfs wanneer we rekening houden met de industriële afkleiingen in dit gebied lijken deze gronden relatief laag te liggen.

¹⁴⁹ Roggecultuur is palynologisch aangetoond voor Noord-Holland (Pals 1988, 127). De genoemde zomergranen zijn bekend uit een 12^e-eeuwse veenontginning nabij Gouda (Kok 1999b, 83-87). De verbouw van gerst en haver bleven na de late Middeleeuwen in het Hollandse veenweidegebied nog van belang voor de opkomende brouwnijverheid (Bieleman 1992, 41, 58).

2.4 Verkeersgeografische potentie

De specifieke landschappelijke structuur met beperkte bewoningsmogelijkheden langs de kust en de rivieren, gescheiden door vooralsnog onbewoond veengebied, zorgde ervoor dat de contacten met omliggende kerngewesten voornamelijk over het water verliepen. Het belang van waterwegen zal zijn weerslag hebben gehad op sociale, economische en culturele aspecten van de samenleving langs de kust. Schepen halen en brengen niet alleen nieuws en goederen naar en van buiten, maar moeten ook gemaakt en gerepareerd worden op werven. Ze moeten aanleggen aan steigers en kaden en bemand worden door mensen met kennis van kusten, wind en stroming. In Scandinavië spreekt men in dit verband over een 'maritiem cultuurlandschap'. Daar zijn in het landschap, in toponiemen en onder water nog tal van zaken terug te vinden die verwijzen naar het belang van scheepvaart voor de samenleving. Dit is mede te danken aan de mindere mate van verstedelijking, de geringe veranderingen aan de kustlijn en het kleine getijdenverschil.¹⁵⁰ In de Nederlandse situatie dienen volgens Heidinga ook de rivieren in het achterland bij een beschouwing van het maritieme cultuurlandschap te worden betrokken.¹⁵¹

Om te achterhalen welke potentie de regio rond de Rijn- en Maasmonding bezat voor de externe contacten, is het noodzakelijk te kijken welke mogelijkheden aanwezig zijn op verkeersgeografisch gebied. Naast het contact met de buitenwereld beïnvloedde de mate van toegang tot transportroutes ook de manier waarop binnen de regio zelf sprake was van verschillen. Het mag duidelijk zijn dat de gunstige strategische ligging aan de mondingen van zowel de Rijn als de Maas van wezenlijk belang is geweest voor de sociaal-culturele ontwikkelingen aan de kust, aangezien een belangrijk deel van het Europese achterland met deze routes in verbinding staat.

Hieronder zal verder worden ingegaan op de reconstructie van de verkeersroutes voor beide stroomgebieden en de vraag wat dit voor de regio kan hebben betekend. De aard van de contacten wordt nader besproken in hoofdstuk 6, 7 en 8.

Doorgaande rivierroutes

Henderikx is reeds uitvoerig ingegaan op de loop van de rivieren in de Rijn-Maas delta.¹⁵² Zoals hierboven is vermeld, nam gedurende de periode van de Romeinse tijd tot in de 11^e eeuw de riviersystemen van de Lek, Hollandse IJssel, Waal en Maas geleidelijk in belang toe, waarbij de basis werd gelegd voor hun huidige loop.¹⁵³ Het toenemende belang van deze rivieren ging ten koste van het systeem van zowel de Kromme Rijn als de Oude Rijn en de Vecht. Het afnemende belang van de Oude Rijn betekende niet dat deze doorgaande route voor het scheepsverkeer reeds in de Vroege Middeleeuwen ernstig werd belemmerd. Een aanwijzing voor een nog forse waterafvoer biedt de meanderlengte ter hoogte van Valkenburg-De Woerd. Aan de hand van de hier opgegraven nederzettingssporen kan de vorming van deze meander gedateerd worden tussen circa 750 en het verstopping van de Rijnmonding in de 12^e eeuw.¹⁵⁴ Een historische aanwijzing voor een onbelemmerde doorgang omstreeks 780-781 geeft een gedicht van Alcuin, waarin

¹⁵⁰ Westerdahl 1991; Crumlin-Pedersen 1991; 1996.

¹⁵¹ Heidinga 1997, 51.

¹⁵² Henderikx 1986, 453-468 en appendix I; 1987, 15-30 en bijlage I.

¹⁵³ Het gedeelte van de Heusdense Maas tussen Giessen en Woudrichem zou volgens Henderikx (1986, 465; 1987, 25-26) niet zijn ontstaan gedurende de 12^e eeuw, maar tussen de 7^e en de 10^e eeuw, met als gevolg dat het belang van de Alm afnam. Een ¹⁴C-datering voor het begin van de verzanding van het systeem van de Alm in de 11^e eeuw maakt de vroeg-middeleeuwse datering van Henderikx onwaarschijnlijk (Weerts/Berendsen 1995, 205).

¹⁵⁴ Parlevliet 2001, 8-9.

hij een reis via de Rijnmond naar Dorestad en verder beschrijft. Het gedicht geeft zelfs een bevestiging van de krachtige stroom van de rivier: “Laat daar je voorsteeven leiden aan een heel lang sleeptouw om te voorkomen dat je schip door de snelle rivier achteruit wordt gesleurd.”¹⁵⁵

De doodsteek voor de Oude Rijnmonding was de afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede in 1122, in combinatie met het zand dat vrijkwam bij de Jonge Duinvorming. Vóór 1165 moet dit proces zijn voltooid, aangezien in dat jaar door de Rijnlanders een dam in de Oude Rijn bij Zwammerdam wordt aangelegd; door problemen met de afvoer wilde men er niet meer water bij hebben uit het Utrechtse achterland. De verstopping maakte het noodzakelijk de ontwatering van de ontginningsnederzettingen in het veengebied via het Leidse Meer en het Haarlemmermeer naar het IJ te verleggen. Hiertoe werden rond 1200 diverse afwateringswegen gegraven, zoals de Does en het rechte stuk van de Rijnsburgse Vliet richting Oegstgeest.¹⁵⁶

Doorgaande waterroutes in het veengebied?

De verkeersgeografische potentie van de stroompjes uit het veengebied is door de grote mate van onzekerheid bij hun reconstitutie niet goed vast te stellen, zoals boven reeds is besproken (zie pag. 40 en verder). Dit geldt vooral voor de bovenloop van deze riviertjes, omdat iedere vorm van oeversedimentatie hier ontbreekt. Daarnaast wordt de reconstructie bemoeilijkt door latere vervening en meervorming. In het hoogveengebied ontspringende stroompjes zullen als waterroute slechts lokale betekenis hebben gehad voor de nederzettingen nabij hun monding in de buurt van de grotere rivieren. Dit zal minder het geval zijn geweest met de waterlopen die tussen de strandwallen in, of langs de oostzijde daarvan liepen; deze boden een verbindingsmogelijkheid tussen meerdere op de strandwallen gelegen nederzettingen. Door de geringe diepgang van de vroeg-middeleeuwse schepen – doorgaans niet meer dan één meter – kan de benedenloop van deze kleinere waterlopen als verbindingsweg van groter belang zijn geweest dan men op het eerste gezicht denkt.¹⁵⁷ De bovenloop van deze waterstroompjes kende wellicht beperkingen voor watertransport door een laag waterpeil in de zomer.

Bovengenoemde reconstructieproblemen bemoeilijken het antwoord op de vraag of vóór de grootschalige veenontginningen al een aansluiting bestond tussen enkele waterlopen in het oostelijk laagveengebied van Zuid-Holland. Zo ging Pons in zijn reconstructie van het veengebied uit van een mogelijke verbinding tussen de Aar en de Drecht en de Mije en de Mijdrecht.¹⁵⁸ Dit zou een kortere connectie richting de Amstel en de Vecht opleveren en van daaruit naar het Almere (zie fig. 2.1). De huidige topografie laat echter rechte, kunstmatige verbindingen tussen deze riviertjes zien, ontstaan als gevolg van de veenontginningen die hier in de 11^e en 12^e eeuw hebben plaatsgevonden. Een eventuele (vergraven) oudere verbinding is in het huidige landschap niet meer aan te tonen. Het toponiem *drecht*, waarschijnlijk afgeleid van *dregan* of *dragan*, is in het verleden in verband gebracht met een betekenis van een *portage* of overtoom, een plaats waar lichte vaartuigen van het ene naar het andere stroomstelsel werden ‘overgedragen’. Later zou het zijn verworden tot een waternaam.¹⁵⁹ Jonger onderzoek wijst eerder in

¹⁵⁵ *Tum tua prelongo ducatur prora remulco, Ne cito retrorsum rapiatur flumine puppis* (Alcuin, *carmina* IV, regel 4-5). Zie bijlage 2 voor de Nederlandse vertaling van dit gedicht.

¹⁵⁶ Parlevliet 2001.

¹⁵⁷ Als voorbeeld voor de geringe diepgang van de schepen kunnen we binnen Nederland wijzen op het ‘Utrechtse schip’ en de als voorloper beschouwde Romeinse vrachtpromen uit Zwammerdam (zie Hodges 1982, Vlek 1987; De Weerd 1988). Voor de uit de Scandinavische wereld bekende scheepstypen zie o.a. Ellmers 1972; Crumlin-Pedersen 1991b; 1996.

¹⁵⁸ Pons 1992, fig. 22 en 23.

¹⁵⁹ Van der Linden 1956; Blok 1959d.

de richting van een betekenis van een waterloop waarlangs het noodzakelijk was vaartuigen te jagen.¹⁶⁰ Dit maakt *drecht* ongeschikt als bewijs dat vóór de veenontginningen een traditie van *portage* bestond.

Twee andere plaatsen waar een noord-zuid verbinding verwacht kan worden is dicht langs de oostelijke strandwal ter weerszijden van de Oude Rijn. Tussen de Rijn en de Maas bestond in de Romeinse tijd een verbinding in de vorm van het kanaal van Corbulo, maar er zijn geen aanwijzingen dat deze route in de Vroege Middeleeuwen nog beschikbaar was. Alleen vanaf Voorburg naar het noorden liep nog een waterloop, de Veur (*Fore*). Indicaties voor een doorgaande waterverbinding ontbreken ook voor het gebied ten oosten van Hillegom en Bennebroek, maar hier kan de latere erosie door het Haarlemmermeer debet aan zijn. Een route geschikt voor een boomstamkano is niet uit te sluiten.

Op basis van een vermelding in Caesars *De Bello Gallico* werd lange tijd aangenomen dat de Schelde ooit uitmondde in de Maas. Deze oude loop zocht men in de uit de latere Middeleeuwen bekende Striene, die toen een verbinding vormde tussen de beide grote rivieren. Inmiddels kan de aanwezigheid van deze verbinding in de Romeinse tijd worden uitgesloten: de riviernaam in de bewuste Latijnse passage is waarschijnlijk verkeerd overgeleverd en ook de meest recente paleogeografische reconstructie van Zeeland biedt geen ruimte voor een verbinding.¹⁶¹ De meest waarschijnlijke route van de Middeleeuwse Striene verliep via een getijdengeul ter plaatse van Tholen, het latere Volkerak en vervolgens dwars over de Hoekse Waard als een ondiepe, niet meer traceerbare veenstroom.¹⁶²

Wanneer en hoe deze doorgaande route is ontstaan blijft door de latere kusterosie onopgehelderd. Hoek opperde de mogelijkheid dat de verbinding ter plaatse van het veengebied ter hoogte van de Zuid-Hollandse Eilanden een Frankische schepping was, waarbij twee afwateringsstroompjes in het veengebied – de noordelijke Striene en de zuidelijke benedenloop van de Mark – met elkaar werden verbonden. Zijn argument dat dit te maken heeft met de betekenis van de Striene als grensrivier tussen de bisdommen Utrecht en Luik vanaf de 8^e eeuw lijkt mij vergezocht.¹⁶³ Ook al liep hier waarschijnlijk een grove begrenzing door het veengebied langs een bestaand veenriviertje, dan zegt dit nog niets over ouderdom van een doorgaande waterroute. Leenders beschouwt het noordelijk deel van de Striene eveneens als een oude veenstroom, maar dan als een doorgaande natuurlijke verbinding die het water van meerdere veenriviertjes naar zowel het noorden als zuiden afvoerde.¹⁶⁴ Al met al blijft enig bewijs voor het bestaan van een vroeg-middeleeuwse doorgaande waterroute achterwege. De relatief late eerste vermeldingen van tolleren aan de beide mondingen van de Striene, die dateren uit de 13^e eeuw, pleiten niet direct voor een vroeg-middeleeuwse ouderdom.¹⁶⁵ Een alternatieve mogelijkheid is dat een gegraven verbinding pas tot stand kwam ten tijde van de ontginning van het veengebied in de 10^e-12^e eeuw. De ontduikingsmogelijkheid die dit bood voor het betalen van tol leidde vervolgens tot de vestiging van een tolplaats.

¹⁶⁰ Van Osta 1996.

¹⁶¹ Caesar, *De Bello Gallico*, VI, 33.3; Vos/Van Heeringen 1997, 66-67 en verwijzingen aldaar.

¹⁶² Hoek 1979a, 120-121; Zagwijn 1986; Henderikx 1986, 515-516; 1987, 80; Leenders 1996, 76-77.

¹⁶³ Hoek 1979a, 120-121. De vroegst bekende vermelding van de Striene dateert uit 966 (*Struona [=Striona]*) (Gysseling 1960, 942).

¹⁶⁴ Leenders 1996, 76.

¹⁶⁵ Verkerk 1997, 103-106.

Doorgaande landroutes

De strandwallen zijn in het gebied van Zuid-Holland één van de weinige plaatsen waar verbindingen over land mogelijk zijn. De invloed van de strandwallen op de ligging van het wegenpatroon blijkt uit de oudste overzichtskaarten van het noordelijk deel van Zuid-Holland, zoals die van het Hoogheemraadschap Rijnland uit 1615.¹⁶⁶ De naar verhouding beperkte breedte van de afzonderlijke strandwallen, vooral nabij de riviermondingen, maakt het aannemelijk dat de locatie van de wegen in de loop der tijd niet veel zal zijn gewijzigd en dat het gebruik van deze routes derhalve een voorgeschiedenis kent die teruggaat tot in de prehistorie. Doordat de strandwallen doorsneden worden door riviermondingen en getijdengeulen, moet de betekenis van deze landroutes voornamelijk op regionaal niveau gezocht worden. Dit gold niet voor het gebied ten noorden van de Oude Rijn, waar in noordelijke richting interregionaal verkeer mogelijk was met Kennemerland. Dat ook het strand als een optie niet vergeten mag worden, blijkt ondermeer uit een 11^e eeuwse bron, de *Vita et Translatio* van St.-Jeroen, waarbij het gebeente van deze heilige in een processie langs de kust van Noordwijk naar Egmond werd overgebracht.¹⁶⁷ Deze weg langs het strand was wellicht een optie voor diegenen die met de routes binnendoor minder vertrouwd waren.

Het gebruik van de voormalige Romeinse wegen langs de Rijnrens en de Maas als doorgaande routes moet na het wegvallen van de reguliere bezetting van de forten in de 3^e eeuw sterk zijn teruggelopen. De ligging van deze landroutes in het regelmatig overstromende rivierenlandschap houdt in dat de wegen onderhouden moesten worden. Zeker voor de zuidelijke weg zal de vanaf de Romeinse tijd verhoogde rivieractiviteit van de Waal en de Merwede nadelig zijn geweest voor de mogelijkheid van een goede doorgaande verbinding.¹⁶⁸ Van de limesweg bij Valkenburg is bekend dat een deel daarvan in 124 na Chr. is verlegd vanwege de eroderende werking van de Rijn en haar zijgeulen. In het begin van de 3^e eeuw moet de weg daar buiten gebruik zijn geraakt gezien de ligging van een omgreppeld gebouw ter plaatse.¹⁶⁹ Voor een herstel van het wegnnet in samenhang met het gebruik van de castella langs de benedenloop van de Rijn in de laat-Romeinse periode zijn geen aanwijzingen. Daar deze bezetting voornamelijk lijkt te hebben gediend ter beveiliging van graantransporten vanuit Engeland, zal vervoer over water voldoende zijn geweest.¹⁷⁰ De minder voor erosie gevoelige delen van de Romeinse weg zullen ongetwijfeld nog lange tijd dienst hebben gedaan.

Bovenstaande betekent niet, dat langs de grotere rivieren in het geheel geen landverkeer plaatsvond, alleen dat een efficiënte doorgaande route ontbrak. Men mag verwachten dat langs de rivieroever, in het bijzonder bij de lagere waterstanden gedurende het zomerseizoen, een zekere mate van landverkeer bestond. Het hierboven aangehaalde fragment uit het gedicht van Alcuin, waarin wordt verwezen naar het jagen van schepen langs de rivier, impliceert dat er een route te voet (of te paard) mogelijk was in open terrein.

¹⁶⁶ Kaarten van Rijnland, Delfland en Schieland 1611-1615 (1972).

¹⁶⁷ Rentenaar 1977.

¹⁶⁸ Voor het mogelijke verloop van de zuidelijke weg zie Bogaers 1967.

¹⁶⁹ Bult/Hallewas 1990a.

¹⁷⁰ Willems 1989.

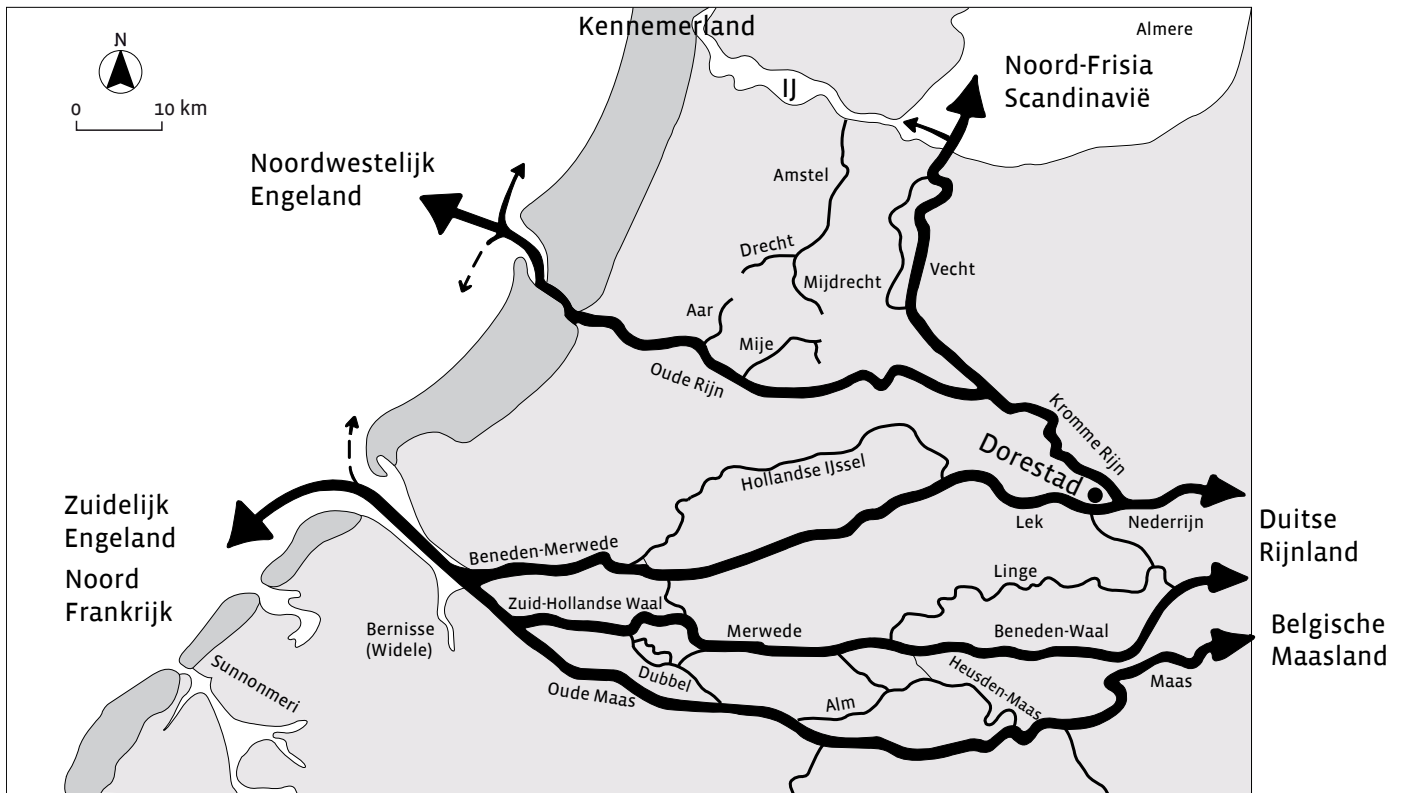

Fig. 2.10 Ligging van de doorgaande waterroutes door het rivierengebied en de kust.

De contactmogelijkheden met de buitenwereld

Overzien we in figuur 2.10 de verkeersgeografische mogelijkheden die de regio Zuid-Holland heeft, dan valt op dat in het onderhouden van zowel regionale als interregionale contacten het belang van waterwegen in sterke mate overheerste. De vertrouwdheid van de kustbewoners met de (binnen)scheepvaart is daardoor bijna vanzelfsprekend; voor de communicatie met de buitenwereld was men er als het ware toe veroordeeld, ondanks de gevaren die de Noordzee kent. Het wordt dan ook tot één van de oorzaken gerekend van de reputatie van de Friezen als handelaren. Het voordeel, vooral vanuit economisch oogpunt, van de mogelijkheden vervoer over water ten opzichte van die over land is bekend; men kan op relatief snelle en goedkope wijze een grotere hoeveelheid goederen transporteren.

De oost-west verbindingen liepen vrijwel uitsluitend over water en de waterlopen die tussen en langs de strandwallen gelegen zijn sloten hier op aan. De Noordzee was voor het Zuid-Hollandse kustgebied de enige doorgaande waterweg in noordelijke en zuidelijke richting. Het is twijfelachtig of daarnaast vanuit de Maasmonding een zuidelijke route binnendoor over de Striene bestond. Van de landroutes had alleen de noordelijke verbinding met Kennemerland

een interregionale betekenis. Bovendien was met dit gebied ook buiten het vaarseizoen, dat zich voor het Noord- en Oostzeegebied beperkte tot de zomer, een regulier contact mogelijk.¹⁷¹

Wat lange-afstandsroutes betreft werd de Oude Rijnmond aangedaan door interregionaal verkeer tussen het Duitse Rijngebied en (westelijk) Engeland (oost-west verkeer) en tussen West-Europa en Scandinavië (noord-zuid verkeer). Een belangrijke verandering was het ontstaan van een open verbinding tussen het Almere en het Vlie in de loop van de Vroege Middeleeuwen, waardoor binnendoor een gunstige noord-zuid route ontstond via de Vecht naar Dorestad en het Austrasische kerngebied. Dit zal ten koste zijn gegaan van de Oude Rijnmond als doorgangsgebied.¹⁷² Door de Maasmonding passeerde doorgaand verkeer uit het achterland van de Rijn en de Maas. Dit zal doorgaans een meer zuidelijke bestemming hebben gevolgd richting Domburg, Vlaanderen, zuidelijk Engeland of de Noord-Franse kust.

Reistijden over water

Naast de ligging aan doorgaande verkeersroutes kan de benodigde reistijd naar de buitenwereld een indicatie geven van de mate waarin contacten onderhouden kunnen worden. Daarbij wordt uitgegaan van reizen onder zeil en de mogelijkheid van het volgen van routes over open zee. Over deze twee zaken bestaat bij historici en archeologen onterecht enige scepsis, speciaal voor de periode tot 700. Geroeide tochten over open zee beschouwt men als te riskant.¹⁷³ Ondanks de gebrekkige archeologische gegevens lijken de Germaanse volkeren die in de laat-Romeinse tijd actief waren langs de zuidelijke Noordzeekusten wel degelijk zeilschepen gebruikt te hebben.¹⁷⁴

Een indruk van de toenmalige reistijden onder zeil biedt een beperkte hoeveelheid historische bronnen en vaarexperimenten met replica's van opgegraven schepen. Voor de gemaakte berekeningen voor zee- en riviervaart is gebruik gemaakt van door Ellmers verzamelde gegevens uit de 9^e tot 11^e eeuw, waarbij de afstanden in zeemijlen zijn omgerekend naar kilometers om een vergelijking tussen zee-, rivier- en landroutes te vergemakkelijken.¹⁷⁵ Door de schaarste aan gegevens dienen de berekeningen enkel om een idee te geven van de 'gemiddelde' reisduur. Een reis kan natuurlijk langer hebben geduurd door het oponthoud op markten en het wachten op een gunstige wind. De afstanden zijn gegeven in etmalen, dat wil zeggen het aantal zeemijlen (hier kilometers) dat in 24 uur is afgelegd. Ellmers komt op basis van de verschillende manier van reizen en het verschil tussen handelsschepen en oorlogsschepen bij de zeevaart tot een driedeling met elk een eigen snelheidsbereik. De eerste categorie bestaat uit de onderbroken vaart, waarbij elke nacht aan de kust overnacht wordt; de tweede categorie is de doorgaande vaart, waarbij dag en nacht wordt doorgezeild en de derde categorie zijn de lichte en ranke oorlogsschepen, die op doorgaande vaart zijn (zie tabel 2.1). Deze gegevens kunnen gebruikt worden om bij benadering onbekende reistijden te berekenen.

¹⁷¹ Uit de bronnen is geen duidelijke begrenzing van het vaarseizoen vast te stellen. Ellmers (1972) gaat voor de duur van het vaarseizoen in Noord-Scandinavië uit van niet veel meer dan zes maanden, voor het zuidelijk Noordzeegebied duurt het seizoen hoogstens één tot twee weken langer.

¹⁷² Besteman 1989, 5-7. Waarschijnlijk was aan het begin van de Romeinse tijd tussen het Almere en het Vlie reeds een smalle verbinding door het veen aanwezig, die later door toenemende erosie veranderde in een getijdegeul. In dat geval zou de rol van de Oude Rijnmond als doorgangsgebied voor verkeer van en naar het noorden al eerder aan belang hebben ingeboet (De Groot *et al.* 1994).

¹⁷³ Zie hiervoor Carver 1990.

¹⁷⁴ Haywood 1999, 77-110.

¹⁷⁵ Ellmers 1972, 248-254. Een zeemijl is 1855 m.

Tabel 2.1 Bereik in één etmaal van de reiscategorieën zeevaartverkeer op grond van schriftelijke bronnen (naar Ellmers 1972, tabel 1).

reiscategorie	bereik	gemiddeld bereik
I: handelsschip, onderbroken	53-68 km	60 km
II: handelsschip, doorgaand	102-137 km	120 km
III: oorlogsschip, doorgaand	167-306 km	236 km

Aanvullende historische gegevens laten zien dat het bereik per etmaal nog hoger kan liggen. Met behulp van gedocumenteerde klassieke en vroeg-middeleeuwse doorgaande zeereizen kwam McGrail tot een gemiddelde snelheid van omgerekend circa 90 km per etmaal bij ongunstige wind en circa 225 km onder gunstige omstandigheden. Deze laatste gemiddelde snelheid komt goed overeen met snelheden die gemeten zijn tijdens experimenten met Scandinavische replica's.¹⁷⁶

Voor de riviervaart geeft Ellmers andere grootheden. Een indicatie voor de afstanden die stroomopwaarts per dag werden afgelegd kan gehaald worden uit latere bronnen waarbij spake is van eenzelfde voortstuwing als in de Vroege Middeleeuwen. De gemiddelde snelheid stroomopwaarts van gejaagde vrachtpramen in de Late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd bedroeg 15 tot 17 km per dag. De reis van een vrachtschip van Rotterdam naar Keulen in de 18e eeuw duurde 5 à 6 weken (8 tot 10 km per dag). Deze afstanden zullen niet veel hebben afgeweken van de vroeg-middeleeuwse stroomopwaartse reisduur op de Oude Rijn. Hierboven is reeds opgemerkt dat deze rivier toendertijd nog een redelijk forse stroomsnelheid kende.¹⁷⁷ De snelheid van met riemen of vaarbomen voortgestuwde vrachtschuiten verschilt volgens Ellmers nauwelijks van gejaagde schepen. Overigens lijkt mij het gebruik van een jaaglijn voor de meeste Nederlandse rivieren met hun uiterwaarden een lastige zaak. Toch sprak Alcuin in zijn al eerder aangehaalde gedicht over het gebruik van een 'heel lang sleeptouw' (*prelongo remulco*) voor zijn stroomopwaartse tocht over de Oude en Kromme Rijn (pag. 49 en verder). Bij de berekening van de reistijden voor de stroomopwaarts gaande riviervaart is uitgegaan van een gemiddelde snelheid van 12,5 km per dag. Een indruk van de reistijd voor niet-reguliere riviervaart geeft de vermelding dat het lichaam van de in Dokkum (Friesland) vermoorde Bonifatius in 754 in 30 dagen naar Mainz werd vervoerd, waarbij de opvarenden 's nachts in havens aan land gingen. Dit komt neer op een dagafstand van 23-24 km, wat een uitzondering geweest zal zijn.¹⁷⁸ Stroomafwaarts verliep de reis al naar gelang de sterkte van de stroming een stuk sneller; zo legde men in de 18^e eeuw de afstand van Mainz naar Keulen in vier dagen af, wat neerkomt op zo'n 50 km per dag. Deze snelheid zal afnemen naarmate men verder stroomafwaarts komt.

¹⁷⁶ McGrail 1987, 262-264; Bill/Vinner 1995; Carver (1990) gaat voor roeitochten uit van een snelheid van 67 km per dag, de helft van de dagafstand onder zeil (134 km).

¹⁷⁷ Parlevliet 2001, 8-9. De meanderlengte bij Valkenburg-De Woerd wijst op een gemiddelde afvoer van 170 tot 280 m³ per seconde. De huidige afvoer van de Nederrijn/Lek bedraagt 314 m³ per seconde.

¹⁷⁸ Ellmers 1972, 253.

Tab. 2.2 Indicatie van het aantal benodigde reisdagen onder zeil vanuit de Oude Rijnmondig naar enkele aangrenzende gebieden en vroeg-middeleeuwse (handels)plaatsen rond 800 na Chr. Voor de gevolgde routes en ligging zie fig. 2.11. De plaatsnamen van de buitenlandse bestemmingen zijn gehaald uit Hodges 1982.

bestemming	km	Aantal reisdagen per reiscategorie		
		I (onderbroken)	II (doorgaand)	III (oorlogsschip)
Velsen	40 (130)	1 (8)	1 (8)	½(7)
Texel	100 (175)	2 (9)	1 (8)	½ (8)
Westergo	150 (230)	3 (9)	2 (8)	½ (8)
Domburg	100	2	1	½
Dorestad	80	7	3,5?	3,5?
York	400 [+60]	-	4 [8]	2 [7]
Norwich	150 [+40]	-	2 [5]	<1 [4]
Ipswich	200	6	2	<1
Londen	400	7	4	2
Sarre	300 [+10]	5 [6]	3 [4]	2 [3]
Hamwih	450	8	4	2
Quentovic	300	5	3	2
Hamburg	500	9	4	2
Haithabu	450	9	5	3
Ribe	550	9	5	3

Nota Bene:

- › Het aantal reisdagen is op hele dagen naar boven afgerond (op halve dagen voor de bestemmingen van oorlogsschepen binnen *Frisia* zelf).
- › Bij Velsen, Texel en Westergo staat tussen haakjes de afstand en de reistijd voor de alternatieve route binnendoor vermeldt, die deels stroomopwaarts gaat via de Oude Rijn, stroomafwaarts via de Vecht en over open water via het Almere).
- › Aangezien York, Norwich en Sarre meer landinwaarts gelegen zijn staat tussen rechte haakjes het aantal dagen vermeld dat nodig is wanneer men ook de afstand vanaf de kust stroomopwaarts de rivier meerekent.
- › Om Haithabu te bereiken moest het schip over een afstand van 16 km een landengte tussen de Noord- en de Oostzee overbruggen. Daarbij werd waarschijnlijk gebruik gemaakt van een sleepbaan.¹⁷⁹ De duur van deze tocht is in de berekening gesteld op één dag.

Een indruk van het benodigde aantal reisdagen en de gevolgde routes naar verschillende bestemmingen vanuit de Oude Rijnmondig geven tabel 2.2 en figuur 2.11. Hieruit blijkt dat veel plaatsen over zee relatief snel te bereiken waren. Dit geeft een andere visie op de nabijheid van de naaste burenen van Zuid-Holland en laat de potentiële eenheid van het Noordzeegebied zien; zo zijn plaatsen als Ipswich en de omgeving van Norwich aan de oostkust van Engeland even snel bereikbaar als Westergo in *Frisia*.¹⁸⁰ Dat men vanuit de Oude Rijnmondig ook daadwerkelijk contacten met de Engelse oostkust onderhield wordt bevestigd door archeologische vondsten (zie hoofdstuk 5, 6 en 8). De schijnbaar ongunstige bereikbaarheid van het stroomop-

¹⁷⁹ Ellmers 1972, 233.

¹⁸⁰ Carver (1990) kwam tot een soortgelijke herschikking van de naaste burenen van Ipswich.

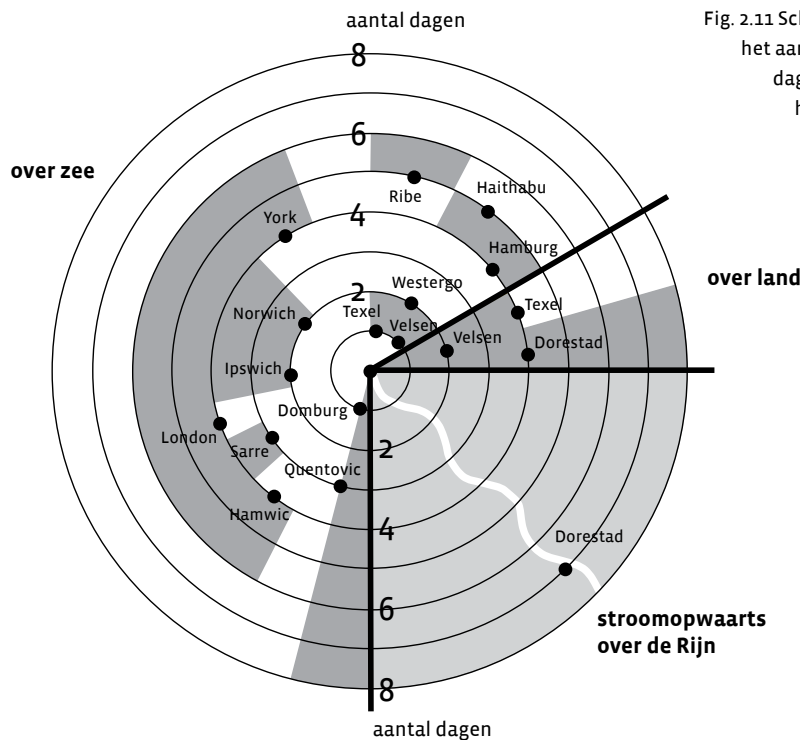

Fig. 2.11 Schematische kaart van het aantal benodigde reisdagen voor doorgaande handelsvaart vanuit de Oude Rijnmond (Rijnsburg/Katwijk) naar aangrenzende plaatsen of gebieden over land, zee en rivier (zie tab. 2.2).

waarts gelegen Dorestad werd deels goedge maakt door de snellere terugweg. Daarnaast was men voor een reis naar deze plaats minder afhankelijk van een gunstige wind en het beperkte vaarseizoen dan gold voor tochten over zee. De bereikbaarheid van Kennemerland was buiten het vaarseizoen op zee het snelst over land, wanneer we voor de afstand Rijnsburg-Velsen (circa 30 km) uitgaan van een dagafstand van 25 km te voet of per kar.¹⁸¹ De alternatieve vaarroute naar Kennemerland en andere delen van noordelijk *Frisia* over de binnenwateren via de Oude Rijn, de Vecht en het Almere nam naar verhouding veel meer tijd in beslag.

2.5 Besluit: wonen in een waterrijk, dynamisch landschap

Het overzicht in dit hoofdstuk maakt duidelijk dat binnen laat-Romeins en vroegmiddeleeuws Zuid-Holland dicht bij elkaar sterk verschillende landschapseenheden voorkwamen, met een grote ecologische diversiteit. Hetzelfde gold voor het vergelijkbare Noord-Hollandse kustgebied. Met de kustgebieden in Noord-Nederland en Zeeland bestonden daarentegen grote verschillen. In het Noord-Nederlandse kustgebied overheerste de aanwezigheid van de boomloze kwelder, terwijl het Zeeuwse landschap vrijwel geheel in beslag werd genomen door een onbewoonbaar waddegebied.¹⁸² Gedurende de 3^e tot 10^e eeuw was in het gebied rond de Rijn- en Maasmond geen sprake van grootschalige landschappelijke veranderingen die de bewoning ingrijpend zouden verstoren; de invloed van de zee bleef vrij beperkt. Deze stabiliteit is vooral te danken aan de beschermende werking van de strandwallen. Dit geldt niet voor het zuidelijk deel van Zuid-Holland, waar in deze periode door een sterkere zee-invoel een getijdenlandschap ontstond.

¹⁸¹ Dagafstand volgens Carver 1990.

¹⁸² Knol 1993, 27-33; Vos/Van Heeringen 1997, 67-70.

Door de – weliswaar sterk afgenomen – zeespiegelstijging was in het hele gebied wel sprake van een geleidelijke vernatting (of beter: verdrassing). Dit op een geologische tijdschaal verlopende proces zal zich buiten de belevingswereld van de toenmalige generaties hebben voltrokken. Een wel voor de mens waarneembare ruimtelijke dynamiek was aanwezig in het duin-, rivier- en getijdenlandschap. In het duingebied had men te maken met een kwetsbaar evenwicht, waar verdroging in de hogere delen al snel leidde tot een destabilisatie van de vegetatie, waardoor verstuingen ontstaan.¹⁸³ Daarnaast moet al in de loop van de Vroege Middeleeuwen sprake zijn geweest van erosie en daarmee samenhangende Jonge Duinvorming langs de kust.

In het rivieren- en getijdengebied wisselden de gebruiksmogelijkheden onder invloed van meer of minder regelmatige overstromingen. Evenals het veengebied werden (en worden) deze *wetlands* door buitenstaanders veelal als ongunstige woongebieden beschouwd, waar men zich noodgedwongen moest aanpassen aan de omgeving. Deze strikt processuele benadering is inmiddels achterhaald; hoewel men ervan uit mag gaan dat de mensen mede vanuit een milieu-gerelateerd standpunt naar het landschap keken en tot de keuze van hun woonplaats kwamen, speelden in de ruimtelijke organisatie van een samenleving niet alleen ecologische en geografische variabelen een rol, maar ook sociaal-politieke afwegingen.¹⁸⁴

Dat de mens in dit landschap al vóór de jaartelling in de waterhuishouding wist in te grijpen is bovendien aangetoond door de vondst van diverse dam- en duikerconstructies.¹⁸⁵ Deze reguleerden de afwatering van weiden, hooiland en akkers op kreken. Dit impliceert ook de aanwezigheid van kaden of dijkjes, waarbij we eerder moeten denken aan deelbedijkingen dan aan grootschalige doorgaande dijken uit de Volle Middeleeuwen. Het bewijs voor deze mogelijkheid is inmiddels voorhanden uit Friesland, waar kleinschalige dijkbouw op de kwelder reeds voorkwam in de Late IJzertijd.¹⁸⁶ Slechts een tweetal schriftelijke bronnen uit het begin van de 9^e eeuw geven aanwijzingen voor het bestaan van waterstaatkundige werken in de vroeg-middeleeuwse delta. De eerste bron is een rechtsoptekening voor een deel van het Nederlandse rivierengebied, de *Ewa quae se ad Amorem habet* ('de wet die bij de Amor geldt'). Het deel dat betrekking heeft op het oude volksrecht vermeldt de boetes die iemand krijgt wanneer men weigert op bevel van de graaf een dam te onderhouden of te herstellen.¹⁸⁷ Een minder duidelijke tweede aanwijzing is te vinden in een koninklijke wet die bestemd was voor een ieder die 'bij de zee' woonde. Deze *capitulare*, die waarschijnlijk ook op het ambtsgebied van onze contreien van toepassing was, stelde boetes vast voor diegenen die weigeren hulp te verlenen. Aangezien het niet om krijgsdienst kan gaan – de boete moet zowel aan de koning als het volk betaald worden – moet het gaan om hulp bij de strijd tegen het water. Bovengenoemde archeologische aanwijzingen zijn een bevestiging van het vermoeden dat deze door een centraal gezag opgestelde regels aansloten op bestaande regels ten aanzien van de waterhuishouding.¹⁸⁸

Het belang van de doorgaande waterwegen komt ook naar voren in de *Lex Frisionum* uit 802/803. In de aanvullingen op het volksrecht volgens diverse toenmalige rechtsgeleerden is

¹⁸³ Zagwijn 1997, 98.

¹⁸⁴ Kolen/Hallewas 1997, 75; Louwe Kooijmans 1997.

¹⁸⁵ In Vlaardingingen zijn zeven dam- en vier duikerconstructies aan het licht gekomen, waarvan de oudste dateert uit circa 175 voor Chr. (De Ridder 1999). Uit Valkenburg (Z.H.) was al eerder een duiker uit het einde van de 2^e eeuw aangetoond (Bult/Hallewas 1990a).

¹⁸⁶ Bazelmans *et al.* 1999.

¹⁸⁷ Niermeyer 1953; Blok 1979, 95 en 126.

¹⁸⁸ Blok 1979, 126-127.

van ene Saxmund opgetekend dat wanneer iemand een rivier afsluit als openbare weg, hij twaalf *solidi* boete moet betalen.¹⁸⁹

In het kustgebied was in zoverre sprake van aanpassing, dat de relatie tussen droge en natte gebieden bij de keuze van de nederzettingslocatie een belangrijke rol speelt. Deze beslissing hing af van een hoge en droge ligging boven het maximale stormvloedniveau van de zee of het overstromingsniveau van de rivieren enerzijds en goede afwateringsmogelijkheden anderzijds, zowel natuurlijk als kunstmatig. Gunstige vestigingsplaatsen waren derhalve de strandwallen (Oude Duinen), oeverwallen langs de rivieren en kreek, verlande stroom- en kreekkruggen, de voormalige kwelders en de donken. Ook de hoge delen van het veengebied kwamen voor bewoning in aanmerking, maar de kolonisatie van dit milieu kwam pas tegen het einde van de Vroege Middeleeuwen goed op gang.

In de contacten met de buitenwereld speelden waterwegen een grote rol. De gunstige woongebieden nabij de grote riviermondingen lagen als het ware als eilanden tussen immense lege ruimtes; aan de eene zijde de Noordzee, aan de andere zijde een uitgestrekt veengebied. Slechts door smalle corridors langs de rivieren was men met het achterland verbonden. Het belang van waterwegen zal zijn weerslag hebben gehad op sociale, economische en culturele aspecten van de samenleving langs de kust. We kunnen dan ook spreken van een maritiem cultuurlandschap. De archeologische verwijzingen naar vroeg-middeleeuwse scheepsvaart beperken zich voor de Merovingische en Karolingische tijd vooralsnog tot afgedankte delen van rivierscheepjes of opgeboeide boomstamkano's in waterputten, zoals in Katwijk-Zandierij Westerbaan en Oegstgeest-Nieuw Rhijngeest Zuid.¹⁹⁰ IJzeren scheepsklinknagels met ruitvormig beslag, bootshaken, aanlegsteigers en beschoeiingen in oevernederzettingen geven eveneens een archeologische blik op de connectie met het water. Of veel middeleeuwers graag de zee op gingen valt nog te bezien; de Noordzee staat bekend om zijn gevaren voor zeilschepen.

De geografische ligging aan de monding van twee belangrijke Europese rivieren maakt Zuid-Holland tot een internationaal doorgangsgebied bij uitstek. De hierboven uitgevoerde reconstructie van de reistijden over water maakt ons ervan bewust dat de Noordzee bij het aangaan en onderhouden van contacten een even grote (zometeen een grotere) potentiële betekenis toegekend kan worden als dat van het continentale achterland.

In de volgende hoofdstukken zullen meerdere aspecten van een maritieme samenleving aan de orde komen, zoals de organisatie van de heervaart in 'riemtalen' (par. 3.7), de structuur en betekenis van nederzettingen langs de rivieren (par. 7.6) en een bootvormig graf in de duinen bij Den Haag (pag. 245 en verder). Ook zal het een rol hebben gespeeld in het onderhouden van politieke relaties tussen de verschillende kustgebieden (par. 8.7). Maar eerst kijken we in het volgende hoofdstuk welke betekenis het gevarieerde landschap had voor het bewoningspatroon.

¹⁸⁹ *Lex Frisionum, Additio VI: De flumine obstruso: Sit quis in flumine viam publicam occluserit, XII solid(os) componat.*

¹⁹⁰ Waldus/Vlierman in Van der Meij in voorb., Van Campenhout/Vlierman 2011.

3 VINDPLAATSEN BEWONING

De bewoningsontwikkeling

“Thans echter geven de stille duinen daar weêr teekenen van leven. Door de spade des nijveren landmans bestookt, beginnen zij te spreken, luider dan ooit te voren, van een meer dan duizendjarigen voortijd, van het verblijf der Romeinen en latere volken, waarvan zij overblijfselen van huiselijk en maatschappelijk bedrijf uit hun tot hertoe verborgen schoot gewillig opgeven.”¹⁹¹

3.1 Inleiding

Zo verwoordde L.J.F. Janssen – conservator bij het RMO – in 1859 in zijn verslag over de werkzaamheden in de Katwijkse Zanderij de betekenis van de ontdekkingen aldaar. De moderne Nederlandse archeologie stond nog in zijn kinderschoenen en voor het eerst besteedde men serieus aandacht aan hetgeen onder de duinen tevoorschijn was gekomen, al bleef het bij het verzamelen van voorwerpen en het tekenen van enige waterputten. Het zou nog lange tijd duren, tot 1996, voordat de volle archeologische rijkdom van de Zanderij duidelijk werd, in de vorm van een uitgestrekt areaal met zowel nederzettingssporen uit de Romeinse tijd als de Vroege Middeleeuwen. Zelfs in afgezande duingebieden bleken zich nog volop archeologische resten te kunnen bevinden. Maar niet alleen in Katwijk zijn de laatste jaren belangwekkende vondsten gedaan. Door de hausse aan archeologisch onderzoek die de nieuwe wetgeving op basis van het verdrag van Valetta met zich meebrengt, zijn de afgelopen vijftien jaar nieuwe vindplaatsen op de kaart gezet die een welkome kijk bieden op de laat-Romeinse en vroeg-middeleeuwse wereld. Te denken valt aan Katwijk-Zanderij Westerbaan en Oegstgeest-Nieuw Rhijngeest Zuid.

Na de kennismaking met het West-Nederlandse kustlandschap rondom de mondingen van Rijn en Maas, wordt in dit hoofdstuk aandacht geschonken aan de ontwikkeling van de hierin aanwezige bewoning. Aan de basis van het onderwerp staat een nieuwe inventarisatie van vindplaatsen uit de laat-Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen. Hiervan worden de opbouw en de bijkomende interpretatieproblemen besproken.

Vervolgens worden gegevens over naamkunde en vindplaatsen besproken, zij het vooralsnog op hoofdlijnen en zonder al te diep in te gaan op de patronen die zich in de bewoning aftekenen en de sociaal-politieke en etnische inkleuring. Een kort overzicht van de bewoning van de IJzertijd tot en met de Midden-Romeinse tijd gaat hieraan vooraf. Bij de bespreking hiervan is gekozen voor een verdeling in een tweetal perioden. In de eerste plaats de laat-Romeinse tijd, die begint met een aanloopfase in 260 na Chr. in de vorm van het maar kort durende Gallische Rijk en eindigt met het *de facto* opgeven van de officiële rijksgrens van het Romeinse Rijk in het begin van de 5^e eeuw. In deze studie wordt als einde van deze periode het jaar 450 aangehouden conform ARCHIS, het registratie- en informatiesysteem van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De belangrijkste vraag bij deze periode richt zich op de mate van bewoningscontinuïteit tussen de Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen.

¹⁹¹ Janssen 1859, 47.

De tweede periode omvat zowel de Merovingische tijd (450-720/750) en Karolingische tijd (720/750-900). Dit omdat beide perioden op archeologische gronden soms moeilijk van elkaar te scheiden zijn en eventuele verschillen en overeenkomsten direct met elkaar vergeleken kunnen worden. Op basis van de bevindingen over de twee voornoemde perioden worden in de laatste paragraaf de mogelijkheden bekeken ten aanzien van de draagkracht en bevolkingsomvang van het onderzoeksgebied.

3.2 De catalogus van archeologische vindplaatsen

Aan de basis van de studie naar het bewoningspatroon staat een lijst van laat-Romeinse en vroeg-middeleeuwse vindplaatsen binnen Zuid-Holland, die als bijlage 1 is opgenomen en waarnaar in de lopende tekst met nummers tussen rechte haken zal worden verwezen. De ligging van de vindplaatsen is te zien in afb. 3.1. Dit overzicht is gebaseerd op meerdere ingangen: ARCHIS (het nationale databestand van de RCE), archeologische kronieken die in de loop der tijd in verschillende tijdschriften zijn verschenen, gegevens van het Geldmuseum (KPK en het databestand NUMIS) en de inventarisboeken van het RMO. Van niet gepubliceerd vondstmateriaal is getracht zoveel mogelijk alsnog te bestuderen. De nadruk lag hierbij op het materiaal dat aanwezig is in de depots van het RMO en de provincie Zuid-Holland. De inventarisatie is afgesloten op 31 december 2000.

Het belangrijkste selectiecriteria voor een vindplaats om in de catalogus te worden opgenomen is natuurlijk de datering van het vondstmateriaal. Naast munten, overige metalen voorwerpen en glas gaat het hierbij vooral om aardewerk, in het bijzonder geïmporteerd draaischijfaardewerk uit het Duitse Rijnland. Vindplaatsen met alleen handgevormd aardewerk uit de onderzoeksperiode zullen zijn ondervertegenwoordigd als gevolg van een slechtere herkenbaarheid van dit materiaal of een te grove specificatie. Zo zijn locaties waar slechts één of enkele scherven 'kogelpot' in de richting van een vroeg-middeleeuwse vindplaats wijzen (meestal in combinatie met jonger aardewerk) niet meegeteld, omdat ze net zo goed kunnen wijzen op een bewoningsfase in de Volle Middeleeuwen.

Een nader onderscheid in de datering van het vondstmateriaal blijft problematisch voor een aantal niet verifieerbare vondstmeldingen (4 %), waar volstaan is met determinaties als 'Frankisch' of 'vroeg-middeleeuws', hetgeen zowel op de Merovingische als Karolingische periode kan slaan. Het aandeel van vindplaatsen waar behalve *mobilia* ook daadwerkelijk nederzettingssporen zijn aangetroffen is met 21 % relatief klein. Het gros van de lijst bestaat uit één of meerdere losse vondsten die gedaan zijn tijdens veldverkenningen en waarnemingen bij ontsluitingen. Het totaal aantal vindplaatsen dat is geïnventariseerd binnen het onderzoeksgebied bedraagt 172. Vergeleken met het laatste overzicht door Henderikx uit het midden van de jaren tachtig is dit 2,5 keer zoveel. Van de 200 vondstmeldingen dateert 7,5 % uit de periode vóór 1900, 14 % uit de periode 1901-1945, 25 % stamt uit de jaren 1946-1970 en 54,5 % is geregistreerd tussen 1971 en 2000.¹⁹²

Een vindplaats (*findspot* of *site*) staat aan de basis van de archeologische interpretatie. Soms bestaat deze uit een groepering van dicht bij elkaar gelegen vondstlocaties. Een exacte bovengrens van de onderlinge afstand is niet te geven, gewoonlijk gaat men uit van een paar honderd meter.¹⁹³ De vindplaatsen zijn te herleiden tot een viertal typen: nederzettingen, grafvelden, schatvondsten/depots (*hoards*) en onbekend. Onder een vindplaats wordt verstaan

¹⁹² Voor een eerdere inventarisatie zie Henderikx 1986 of 1987, appendix V.

¹⁹³ Bloemers 1978, 103; Willems 1981, 17-18 en 89.

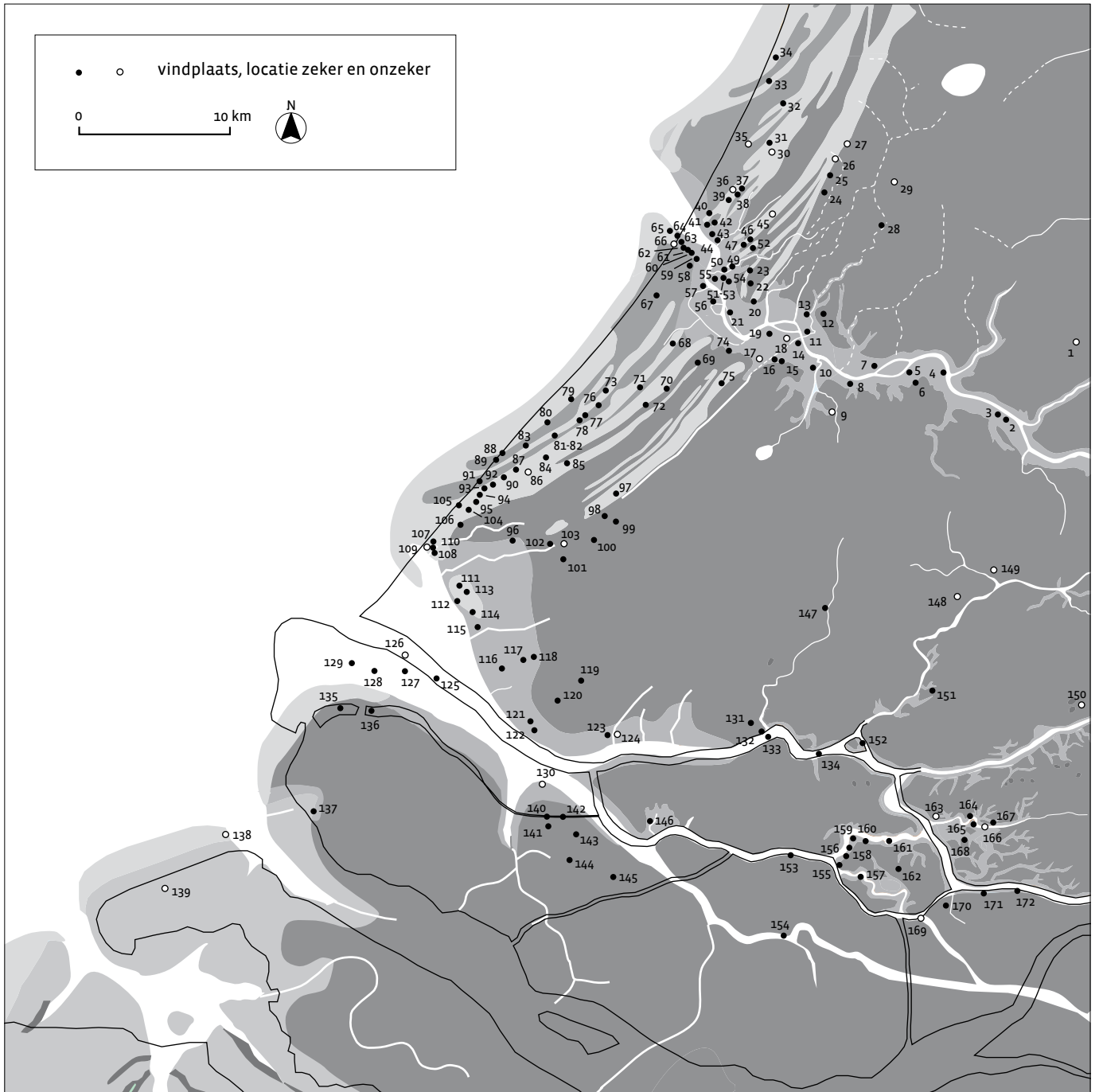

Fig. 3.1 Ligging van archeologische vindplaatsen uit de laat-Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen (stand 31-12-2000). Voor details zie bijlage 1 en voor de legenda van de landschapseenheden zie fig. 2.1.

de neerslag van menselijke activiteit in een systematische context. Een fijnere indeling van site-typen is door het grote aantal losse vondsten (*stray finds*) weinig zinvol.¹⁹⁴ Om deze laatste vondstcategorie toch 'aan de praat' te krijgen, kan op basis van de overgeleverde informatie, de geologische en stratigrafische context, de beïnvloeding van de zichtbaarheid door grondgebruik (akkerland versus grasland), het aantal en het karakter van de vondsten worden afgeleid tot welk type vindplaats ze behoord zullen hebben.

¹⁹⁴ Zie Fokkens 1998, 35-36.

Wat onder de verschillende typen vindplaatsen wordt verstaan verdient enige toelichting. Een nederzetting wordt omschreven als een plaats waar daadwerkelijk bewoning plaatsvond. Doorgaans is dit een relatief hoog en droog gelegen locatie. De archeologische aanwijzingen voor de aanwezigheid van een nederzetting kunnen direct (blijkens grondsporen) en/of indirect zijn (door vondsten van een veldverkenning). Eenduidige criteria voor de minimale hoeveelheid vondstmateriaal, meestal aardewerk, die noodzakelijk is om tot de classificatie van een nederzetting te komen zijn er niet. Doorgaans legt men de grens rond de tien scherven, maar zoals Willems opmerkte is dit een veronderstelling zonder absolute waarde.¹⁹⁵ Het aandeel vindplaatsen van de catalogus dat gebaseerd is op één of enkele scherven bedraagt circa 20%. Een losse vondst in de vorm van één dateerbare scherf levert strikt genomen geen nederzetting op. Ze kan het resultaat zijn van akkerbemesting. De vondst wijst dan indirect op het bestaan van een nederzetting in de directe omgeving.¹⁹⁶ De beste oplossing voor de interpretatie van deze vondstgroep zal zijn deze te bestempelen als ‘mogelijke nederzetting’.

Het criterium ‘grafveld’ is van toepassing op vindplaatsen waar daadwerkelijk meerdere inhumaties of crematies zijn vastgesteld. In een aantal gevallen kan een typische losse vondst of vondstcombinatie aanleiding zijn uit te gaan van een ‘mogelijke begraafing’. Kenmerkende vondsten zijn bijvoorbeeld een kralensnoer of een complete pot die als urn gebruikt kan zijn. In theorie kan een dergelijke vondst ook wijzen op een singulaire begraafing of crematie. Deze komen echter doorgaans binnen een nederzettingscontext voor, zoals de vindplaatsen Oegstgeest-Nieuw Rhijngest Zuid [21] en Voorburg-Arentsburg [97] laten zien, en worden apart vermeld (zie par. 6.3).

De categorie ‘schatvondst/depot’ kan verder onderverdeeld worden in twee subgroepen.¹⁹⁷ In de eerste plaats profane schatvondsten/depots. Deze niet-religieuze *hoards* zijn vanwege hun waarde in de grond verborgen met de bedoeling op een later tijdstip weer in circulatie te worden genomen (hetgeen de eigenaar niet meer gelukt is). Ze bestaan doorgaans uit een mix van ruw edelmetaal, zoals munten, baren en gefragmenteerde objecten. Losse fragmenten kunnen ook tot deze groep gerekend worden. In de tweede plaats zijn er de religieuze *hoards*. Deze wordt gekarakteriseerd door één of meer complete prestige objecten, in de bodem terecht gekomen als votiefgave aan de goden (veelal in een natte context zoals een rivier, meer of moeras).

Het predicaat ‘mogelijk’ is eveneens toegekend wanneer over een vindplaats onvoldoende zekerheid bestaat ten aanzien van datering en de juistheid van de waarneming. Dit etiket wordt dus niet zozeer bepaald door het aantal vondsten op die bewuste vindplaats, alswel door de kwaliteit van de waarneming.

De groep vondstlocaties die niet aan een bepaald type site is toe te wijzen, wordt aange-merkt als ‘onbekend (geïsoleerde vondst)’. Veelal gaat het om losse muntvondsten, waarvan niet duidelijk is hoe deze in de grond zijn beland (vergeten schat, votiefgave, verloren binnen of buiten een nederzettingsterrein of afkomstig uit van elders opgebrachte grond).

¹⁹⁵ Willems 1981, 90.

¹⁹⁶ Bij de opgraving van een vroeg-middeleeuwse nederzetting in een dekzandgebied op Texel (Den Burg-Beatrixlaan) stelde men vast dat het aardewerk vrijwel niet buiten de woonerven gevonden werd (Woltering 1996-1997, 339)

¹⁹⁷ Zie voor de beargumentering voor deze onderverdeling Nicolay 2006, 64-65. Binnen de numismatiek geldt een meer algemene definitie van een schatvondst, namelijk elke vondst van twee of meer bij elkaar aangetroffen munten, ongeacht de nominale of intrinsieke waarde (mondelijke mededeling B.J. van der Veen, Geldmuseum Utrecht).

3.3 De archeologische zichtbaarheid

In de beschouwingen ten aanzien van het bewoningsbeeld op de verschillende verspreidingskaarten dient rekening gehouden te worden met beïnvloeding door natuurlijke en antropogene post-depositionele processen. Een belangrijk natuurlijk proces was in de eerste plaats kusterosie langs de Noordzee. Dit had een tweeledig effect; een deel van het Oude Duinlandschap verdween in de golven en in samenhang met dit proces werd het resterende deel overstoven door een metersdik pakket jong duinzand. De hoeveelheid geschikte woongronden die door erosie verloren ging lijkt mee te vallen, aangezien het erosiegebied voor het overgrote deel bestond uit een smalle kuststrook waar sprake was van actieve duinvorming. Het is juist het oostelijk daarvan gelegen Jonge Duingebied langs de *huidige* kustlijn dat vindplaatsen aan het zicht heeft onttrokken. Het waardevolle archeologische potentieel van het Jonge Duingebied is eigenlijk pas in de laatste decennia ten volle duidelijk geworden. Een tweede natuurlijk proces was de verdere uitbreiding van de invloed van de zee in grote delen van het gebied ten zuiden van de Nieuwe Maas, met als gevolg veranderingen in de kustlijn en de sedimentatie van kleidekken over grote delen van het oorspronkelijke veenlandschap.

Een andere factor die ogenschijnlijk lege gebieden op de verspreidingskaarten veroorzaakt is het steeds intensievere gebruik van het landschap door de mens. In het rivierengebied moeten we hierbij denken aan het afkleien van delen van de stroomruggen ten behoeve van de dakpan- en baksteenindustrie en op de strandwallen aan het afzanden van de Oude Duinen ten behoeve van goede kalkrijke tuinbouwgronden. Ten noorden van de Oude Rijn nam het afzanden tussen 1850 en 1950 een grote vlucht; daar zijn ten behoeve van de bollenteelt nagenoeg alle strandwallen afgezand. Buiten de weinige vindplaatsen die bekend zijn, geven vondstmeldingen van allerlei bewoningssporen een indicatie van de hoeveelheid archeologische resten die hierbij ongezien verloren moeten zijn gegaan. Zo werden tijdens de afzandingswerkzaamheden tussen Lisse en Hillegom in het eerste kwart van de 20^e eeuw regelmatig tonputten gevonden.¹⁹⁸ Een andere aanwijzing voor bewoning zijn de aardewerkscherven die via de bollenrooimachines hun weg vinden naar de archeoloog of naar de duinen, waar ze tot wegverharding dienen en opgemerkt kunnen worden door de oplettende wandelaar.¹⁹⁹

Grote delen van het veengebied zijn vanaf de Late Middeleeuwen gebruikt voor de winning van turf, die vooral voor de steden als brandstof diende. Door de groeiende vraag werd ook het veen onder de grondwaterspiegel uitgebaggerd (de 'natte vervening'), waardoor veenplassen ontstonden. Een deel van deze plassen is door afkalving van de oevers uitgegroeid tot grotere meren, alvorens ze als polders werden teruggewonnen op het water. Het meest notoire voorbeeld binnen het studiegebied is de Haarlemmermeer ten noorden van de Oude Rijn, die pas rond het midden van de 19^e eeuw is drooggelegd. Ten zuiden van deze rivier is het de grote mate van verstedelijking uit de periode vóór de instelling van diverse stadsarcheologische diensten, die voor blinde vlekken in onze kennis zorgt.

Een laatste factor waarmee rekening gehouden moet worden, is de aanwezigheid van vondstmateriaal in van elders opgebrachte grond. Dit geldt bijvoorbeeld voor het veengebied, waar in het verleden regelmatig stadsafval en restafval van de tuingronden in het strandwalgebied is opgebracht ter verbetering van de bodemstructuur.²⁰⁰ Wanneer niet goed is gelet

¹⁹⁸ Hulkenberg 1985, 12-13.

¹⁹⁹ Onderzoek door Frans Wiegmans (AWN) en mondelinge mededelingen van J.C. Besteman en J.A. Bakker (UvA, AAC), die oud aardewerk opmerkten op paden in de Noord-Hollandse duinen. Tussen de scherven bevond zich ook laat-Romeins en vroeg-middeleeuws aardewerk.

²⁰⁰ Markus/Van Wallenburg 1982, 93.

op de vondstcontext – zeker bij enkele van de oude vondstmeldingen – kan dit leiden tot de nodeloze aanname van de aanwezigheid van een vindplaats. Te denken valt aan de vondst van een losse laat-Romeinse koperen munt in het doorgaans onbewoonde veengebied [1, 151]; misschien dat deze munt door bemesting met zogenaamde ‘toemaak’ (een mengsel van stalmest, slootbagger en duinzand) daar verzeild is geraakt.

Ondanks al deze processen die van invloed zijn op het verspreidingsbeeld, bieden de beschikbare gegevens voldoende aanknopingspunten om tot meer algemene uitspraken te kunnen komen over de ontwikkeling van de bewoning.

3.4 De bewoning van de IJzertijd tot en met de Midden-Romeinse periode

IJzertijd

Om een idee te krijgen van de bewoningsdynamiek die zich vóór de laat-Romeinse tijd in het kustgebied heeft afgespeeld wordt in deze paragraaf hiervan een kort overzicht gegeven. Voor de IJzertijd kan worden teruggegrepen op de studie van Van Heeringen uit 1989. Langs de kust woonden toen kleine gemeenschappen met een, op basis van de nederzettingsstructuur en grafritueel, weinig complexe sociale structuur. De verspreiding van de bewoning werd ingegeven door de mogelijkheden die het landschap bood. Het hoge en droge Oude Duinlandschap fungeerde als een soort van vaste basis, waarvan altijd wel delen door verstuiwing enige tijd (één of twee generaties) ongeschikt werden voor bewoning. Vanuit het duingebied vestigden men zich bij tijd en wijle in de rondom de estuaria gelegen veengebieden. Deze waren geschikt geworden voor bewoning door een verbetering van de natuurlijke afwatering als het gevolg van toegenomen invloed van de zee.

In de Vroege IJzertijd (800-500 voor Chr.) zien we een begin van bewoning in het veengebied. Mogelijk gebeurde dit nog seizoensgebonden, voor het weiden van vee, produceren van zout, de jacht en het verzamelen van voedsel. Door verslechterende natuurlijke omstandigheden is minder bekend over de bewoning in de overgangperiode naar de Midden IJzertijd (500-200 voor Chr.). In de 4e eeuw voor Chr. is weer duidelijk bewoning waarneembaar, zowel in het duingebied, de oevers van de Oude Rijn en de randen van het veen rondom de mondingen van de Schelde en de Maas. De beide laatste estuaria waren door vergroting van het getijdengebied beter ontwaterd. Ten noorden van de Oude Rijn bleef de bewoning daarentegen meer geconcentreerd in het Oude Duingebied.

Wat betreft de Late IJzertijd (200-50 voor Chr.), nam het aantal woonplaatsen aanvankelijk vrijwel overal toe. Zelfs in gebieden waar sprake was van toegenomen invloed van de zee, zoals langs de oevers van de Oude Rijn en in het Gantelgebied ten noorden van de Maas en Voorne-Putten, bleef bewoning kennelijk mogelijk. Kort na het begin van de 1^e eeuw voor Chr. echter, raakte volgens Van Heeringen de hele kustregio zo goed als onbewoond, wat hij toeschreef aan een transgressiefase (‘Duinkerken I’). Alleen langs de oevers van het Oer-IJ gebied in Noord-Holland was tot in in de Romeinse tijd sprake van continue bewoning.²⁰¹ Zekerheid hierover is er niet; tegenwoordig wordt anders gedacht over de aard en omvang van deze transgressie. Verder is de af- of aanwezigheid van bewoners ook een kwestie van de onzekere datering van aardewerkvormen rond het begin van de jaartelling en de beperkte stand van het archeologisch onderzoek.²⁰²

²⁰¹ Van Heeringen 1989, 219-244.

²⁰² Bazelmans/De Jonge 2006, 41-43.

In de periferie van het Romeinse rijk

Vanaf ongeveer 50 voor Chr. komt het kustgebied ook in beeld van de Romeinse geschiedschrijving, zij het spaarzaam en eenzijdig. Welke in de bronnen genoemde stam of stammen het Zuid-Hollandse kustgebied bewoonden is al lang een punt van discussie. Op basis van de door Caesar verstrekte informatie in zijn *De Bello Gallico*, zou het Zuid-Hollandse kustgebied bewoond zijn door ofwel de stam der Menapiërs of de uit iets latere bronnen bekende Friezen. De in latere bronnen vermelde Cananefaten speelden in zijn beschrijving geen rol. Er was toen nog geen sprake van een directe militaire aanwezigheid van de Romeinen in de kuststreek. Dit begon met de campagnes in het Germaanse gebied ten noorden en oosten van de Rijn, die waarschijnlijk waren bedoeld om de noordgrens van Gallië veilig te stellen. De komst van een legioensmacht in het tweede decennium voor Chr. in Nijmegen betekende het begin van de inlijving van het Nederlandse riviereengebied en de inrichting als militair district met de naam *Germania*. In de eerste twee decennia volgde de bouw van kleine forten (*castella*) op strategisch gunstige locaties te Arnhem-Meinerswijk, Vechten en bij Velsen. Na het stopzetten van de campagnes door keizer Tiberius in 16-17 na Chr. bleef het langere tijd rustig, met uitzondering van de Friese opstand in 28 na Chr. Rond het jaar 40 brak een volgende fase in de uitbouw van de militaire macht aan. Ter voorbereiding van de verovering van *Britannia* werd de zuidoever van de Rijn versterkt met forten en een verbindingsweg, zodat de Romeinen verzekerd waren van een veilige aanvoerrote. Langs de benedenloop werden nieuwe versterkingen gebouwd in Valkenburg en Alphen aan den Rijn, evenals in Velsen langs het Oer-IJ. Nadat de verovering van *Britannia* in 43 van start was gegaan, hervatte Corbulo, de nieuwe commandant van het Nedergermaanse leger, in 47 de inlijving van overrijns gebied. In hetzelfde jaar werd hij echter tegengehouden door keizer Claudius (41-54), waarschijnlijk omdat deze geen oorlog op twee fronten wilde. Onder zijn bewind werd de Rijn de noordgrens van het Romeinse rijk op het Europese vasteland. De grens werd verder ingericht met forten voor hulptroepen, waarvan die te Bodegraven, Zwammerdam en Leiden-Roomburg liggen binnen het onderzoeksgebied (fig. 3.2). Waarschijnlijk werd onder Claudius ook een versterking gesticht bij Katwijk, het inmiddels in zee weggespoelde *Lugdunum* (beter bekend als de 'Brittenburg').²⁰³ Verder nam Corbulo het initiatief tot de aanleg van een kanaal tussen de Rijn en de Maas, gelegen langs de oostelijke strandwal. Door bestaande waterlopen met elkaar te verbinden ontstond een veilige binnenroute over water met een lengte van zo'n 30 km.

Recent onderzoek wijst op de mogelijkheid dat *Lugdunum* tevens een eerste poging van Corbulo was een centrale plaats in het mondingsgebied van de Rijn in te richten; de plaats werd tenslotte in Ptolemaeus' *Geographia* genoemd als één van de twee belangrijke burgelijke nederzettingen in Bataafs gebied. Het vormde waarschijnlijk een twee-eenheid met het gelijknamige fort. Misschien vond dit bestuurscentrum zijn einde in de Batavenopstand van 69-70 na Chr.²⁰⁴ Een tweede – meer succesvolle – stichting van een centrale plaats vond plaats in samenhang met de inrichting van een burgerlijk bestuur in de nieuw gevormde provincie *Germania Inferior* rond het jaar 85. In het kustgebied langs de Noordzee richtte men op een gunstige en centraal gelegen plaats langs het kanaal van Corbulo de districtshoofdstad van de Cananefaten in. Na een bezoek van keizer Hadrianus in 122 werd deze plaats ter bevestiging van haar status tot *forum* verheven

²⁰³ Zie voor de vroeg-Romeinse ontwikkelingen onder meer Bechert/Willems 1997 (1995); Hiddink 1999, 181-184; De Jonge et al. 2006.

²⁰⁴ Buijtdorp 2003; 2006.

en *Forum Hadriani* genoemd. Nog vóór 151 kreeg het onder keizer Antoninus Pius (138-161) stadsrechten en kreeg het de formele naam *Municipium Aelium Cananafat(i)um*.²⁰⁵

De herkomst van de Cananefaten waar de hoofdstad naar genoemd is, blijft een probleem op zich. Op basis van de vermelding dat Tacitus dat ze 'wat afkomst, taal en dapperheid betreft, op één lijn met de Bataven' staan, werd doorgaans aangenomen dat ze een afsplitsing waren van de Bataven, die op hun beurt weer een afsplitsing waren van de *Chatti* in het Duitse Hessen. Kort na de Gallische oorlogen van Ceasar zouden de Cananefaten onder regie van de Romeinen in het westelijk kustgebied zijn neergestreken, als kleinere broer van de Bataven in het Midden-Nederlandse rivierengebied. Tegenwoordig wordt dit betwijfeld. Op basis van moderne opvattingen over ethniciteit en grote verschillen in materiële cultuur is het waarschijnlijker dat de ethnogenese van de Cananefaten plaatsvond in het kustgebied zelf (zie over ethniciteit ook hoofdstuk 8).²⁰⁶

De Romeinse periode kenmerkte zich door een gestage toename van het aantal nederzettingen. Dit gold voor zowel het duin-, als kleigebied, alsmede de beter ontwaterde delen van het veengebied nabij de estuaria. Met name uit de grote hoeveelheid vindplaatsen in het Westland ten noorden van de Maasmond blijkt hoezeer de mogelijkheden tot bewoning op de drooggevallen kleigebieden werden benut. De toename van het aantal nederzettingen begint hier vlak na het midden van de 1^e eeuw en mondde in de 2^e eeuw uit in een soort van lintbebouwing, temidden van een op Romeinse leest gestoelde polderverkaveling. Met de komst van de Romeinen ontstond ook een nederzettingshiërarchie. Onder het niveau van de hoofdstad stond de *vicus*. Deze kampdorpen lagen in de nabijheid van de *castella* in de grenszone, die onder militair bestuur stond. Binnen de inheemse nederzettingen lijkt niet of nauwelijke sprake te zijn van verschillen. Grote landbouwcomplexen met luxe, stenen herenboerderijen naar Romeins ontwerp (*villae*) waren hier niet te vinden. Alleen in Rijswijk is een boerderijcomplex opgegraven waarvan het hoofdgebouw rond 200 enige karaktertrekken van een *villa* vertoonde. Enkele vertrekken waren uitgevoerd in steen, maar in de kern was het nog steeds een woon-stalhuis. Deze inheemse variant op een villacomplex is vooralsnog een uitzondering gebleken; met overgrote deel van de nederzettingen bestond uit verspreid in het landschap aanwezige boerderijen.²⁰⁷

Vanaf het einde van de 1^e eeuw tot in het begin van de 3^e eeuw was sprake van een relatief vredige politieke situatie. Dankzij de *pax Romana* konden de garnizoenen van het Rijnleger verkleind worden. De toename van het aandeel geïmporteerd Romeins draaischijfwerk op het platteland wijst erop dat inheemse nederzettingen steeds meer betrokken raakten bij de voedselvoorziening van de door de Romeinen opgezette burgerlijke en militaire centra. Mogelijk dat het betalen van belastingen in geld een sterkere oriëntatie op de markt noodzakelijk maakte. De regio werd hiermee niet helemaal zelfvoorzienend. De vondst bij het castellum van Woerden van een laat-2^e-eeuwse rivieraak met uit het zuidelijke lössgebied geïmporteerd graan en 4^e-eeuwse aanwijzingen voor graantransporten, maken duidelijk dat de import van voedsel voor militairen noodzakelijk was (zie ook pag. 71 en verder)²⁰⁸

Ook het gebied ten noorden van de Rijn grens kreeg te maken met Romeinse invloed. Dicht bij de limes was dit aanvankelijk in negatieve zin; mogelijk stelden de militairen met het oogpunt op de veiligheid ook hier een bewoningsvrije zone in van enkele kilometers. Na de eerste eeuw kwam hierin kennelijk verandering, aangezien zich dan nederzettingen in dit gebied

²⁰⁵ De Jonge *et al.* 2006.

²⁰⁶ Zie de discussie in De Jonge *et al.* 2006, 35-56.

²⁰⁷ Van Londen 2006, 181; Bloemers 1978.

²⁰⁸ Pals/Hakbijl 1992, 287-300; Groenman-van Waateringe/Van Beek 1988, 57.

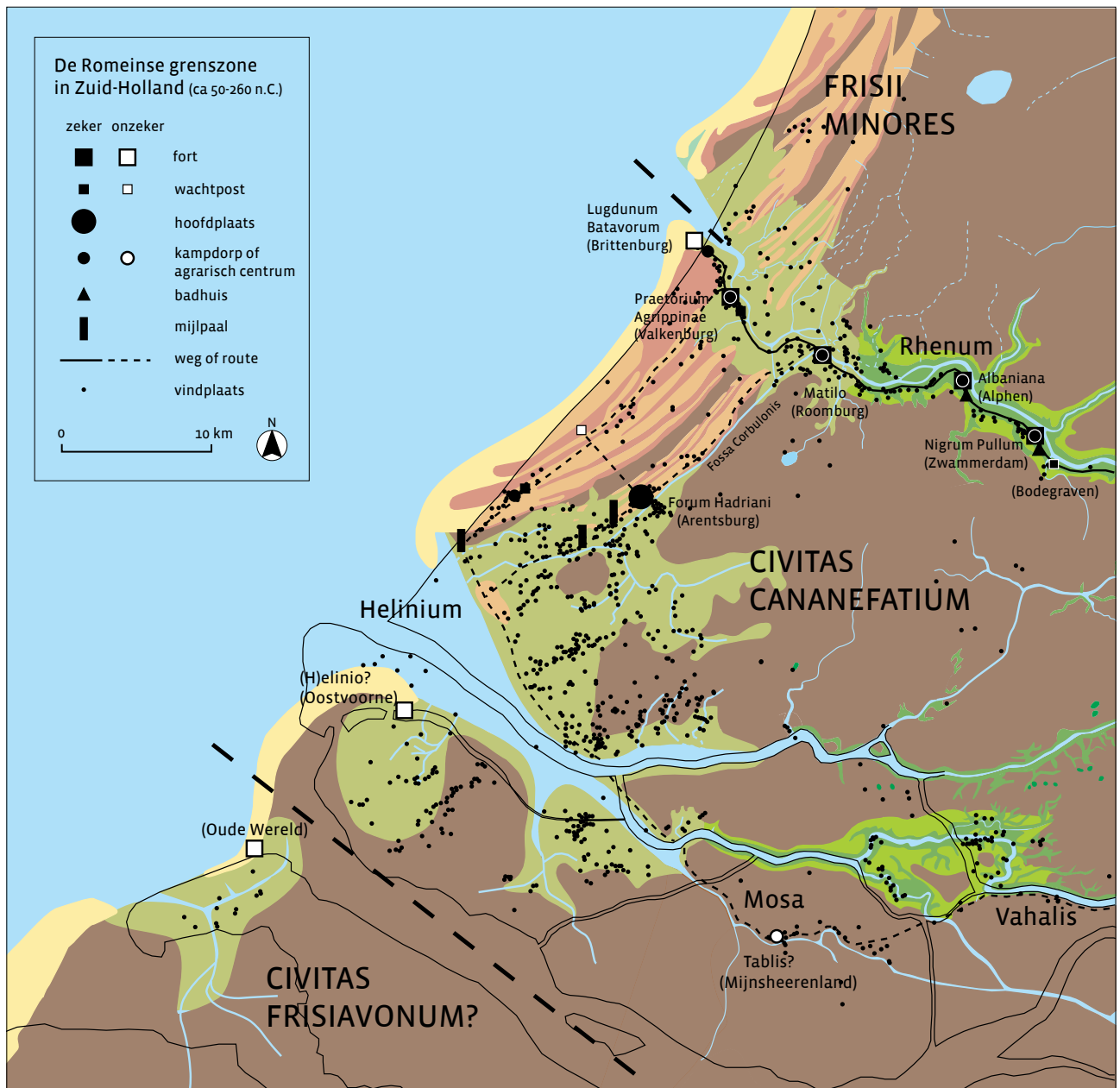

Fig. 3.2 De Romeinse limes en vindplaatsen in 2^e eeuw na Chr. (met dank aan Jasper de Bruin, Universiteit Leiden).

bevinden. Met het ruimere voorland onderhielden de Romeinse autoriteiten diplomatieke contacten om ook hier de vrede te bewaren. De leverantie van Friese hulptroepen en de aanwezigheid van geïmporteerd aardewerk, wapens en kostbaarheden van Romeinse snit bevestigen dit. Omdat de hoeveelheid importaardewerk in Noord-Holland na 150 nauwelijks verschilde van dat ten zuiden van de *limes*, wordt wel aangenomen dat deze streek indirect onderdeel was van het Romeinse imperium.²⁰⁹ Het Nederlandse deel van de *limes* was wat dit betreft dan ook geen hermetisch gesloten grens, maar een halfopen interactiezone.

²⁰⁹ Bloemers 1989, 189; Erdrich 2001, 325-327.

Zo was een stammensamenleving in de periferie van Europa onderdeel geworden van de machtspolitiek van een wereldrijk. Voor het eerst in haar ontwikkeling maakte het westelijk kustgebied ingrijpende veranderingen door, die van buitenaf werden doorgevoerd: de aanleg van een militaire infrastructuur, de opbouw van een stad en de opname in een veel groter netwerk van uitwisseling van mensen, ideeën en goederen. Een vraag is, of deze in feite kunstmatige ‘opschaling’ van het gebied landschappelijk, economisch en sociaal lang stand kon houden.

3.5 De laat-Romeinse periode (circa 260-450 na Chr.)

Factoren achter de neergang van de bewoning

De tweede helft van de 3^e eeuw geldt voor West-Nederland als een keerpunt in de bewoningsgeschiedenis, met als belangrijkste oorzaak de zich steeds verder doorzettende desintegratie van het Romeinse Rijk. Dit proces uitte zich op meerdere fronten. In de eerste plaats liep de bevolking sterk terug of, beter gezegd, liep terug tot een archeologisch onherkenbaar niveau.²¹⁰ Deze onherkenbaarheid is voor een deel te wijten aan zowel kwantitatieve als kwalitatieve aspecten: de hoeveelheid is te klein om met de huidige stand van kennis te worden opgemerkt en het vondstmateriaal van de late 3^e en 4^e eeuw dat we wel kennen is moeilijk dateerbaar. Dat er toch meer aan de hand was blijkt uit andere gegevens. Zo worden de *civitates* van de Cananefaten en Frisiavones in de laat-Romeinse periode niet meer genoemd.²¹¹ Verder wijzen gegevens uit pollendiagrammen, verschillen tussen houtspectra van Romeinse en vroeg-middeleeuwse nederzettingen, en naamkundige gegevens op een sterke regeneratie van het bos in het Zuid-Hollandse kustgebied na de midden-Romeinse periode (zie pag. 26 en verder). Uit al deze gegevens blijkt een teruglopend bevolkingsaantal.

In het verklaren van het vrijwel wegvallen van de bewoning werd in de wetenschap aanvankelijk een grote rol toebedeeld aan de ‘Duinkerken II-transgressiefase’. Tegenwoordig is dit rampenscenario voor het Zuid-Hollandse vasteland verlaten. Alleen in de monding van de Oude Rijn is een kleinschalige invloed merkbaar geweest (zie pag. 33 en verder). Aangezien zelfs op de hoger gelegen strandwallen een terugval in bewoning heeft plaatsgevonden, is het nog maar de vraag of de invloed van de zee *überhaupt* enige betekenis had. Een verwijzing naar de langzaam maar zeker stijgende zeespiegel gaat naar mijn mening evenmin op: dit proces weerhield latere generaties bewoners er niet van zich in dit deel van het nog onbedijkte kustgebied te vestigen. Een deel van de vernatting kan juist het gevolg zijn geweest van het achterblijven van onderhoud aan de waterafvoer.

De invloed van een eventuele klimaatsverandering is moeilijk te peilen. Misoogsten door droogte, of koude natte zomers waren een altijd aanwezig probleem. Onbekend is in hoeverre een opeenvolging van misoogsten door een tijdelijk slechter klimaat leidde tot langdurige sociale onrust. Een andere factor die op de achtergrond een rol kan hebben gespeeld is de uitbraak van de ‘epidemie van Cyprianus’. Deze ziekte sloeg toe in grote delen van het Romeinse imperium en bereikte kort na 252 waarschijnlijk ook *Germania Inferior*.²¹²

Sociaal-economische en militair-politieke factoren zullen de belangrijkste redenen zijn geweest het gebied te verlaten. Groenman-van Waateringe wijst in verband hiermee op de negatieve gevolgen van overproductie in dit kwetsbare landschap.²¹³ Door uitputting en

²¹⁰ Zie Henderikx 1986, 478 of 1987, 41 en verwijzingen aldaar.

²¹¹ Willems 1989, 36.

²¹² Cartwright 1972, 14-15.

²¹³ Groenman-van Waateringe 1983.

verstuiwing van de geestgronden en voortschrijdende bodemdaling (dus vernatting) in het veengebied, werd het moeilijker om uit de regio nog voldoende voedsel en belasting te onttrekken. Verder het veengebied intrekken om nieuw, nog niet ingeklonken gebied te ontginnen hoorde blijkbaar niet tot de mogelijkheden. Hier ontbrak wellicht een voldoende grote natuurlijke afwatering of het ontbrak in de eerste helft van de 3^e eeuw aan een doortastend Romeins bestuur om dit mogelijk te maken.²¹⁴ Behalve overexploitatie was tevens sprake van een toegenomen inflatie. Dit alles kwam de instandhouding van het staatsapparaat niet ten goede en zal voor de lokale bevolking economische achteruitgang hebben gebracht. De Jonge gaat uit van een sterke toename van het grootgrondbezit, doordat vrije boeren noodgedwongen hun grond goedkoop van de hand moesten doen, wegtrokken en pachter of lijfeigene werden.²¹⁵ Dit maakte echter geen einde aan het probleem van de overexploitatie.

In het kustgebied ten noorden van de *limes*, van de Oude Rijn tot in het huidige Noord-Holland, bestond een vergelijkbare druk op de landbouwgronden. Zoals gezegd had het gebied vanaf de tweede helft van de 2^e eeuw een vergelijkbare economische band met het Romeinse rijk als de inheemse bewoners ten zuiden van de *limes*, al leidde dit niet tot zichtbare veranderingen in de nederzettingsstructuur of een overname van bijvoorbeeld Romeinse fokmethoden.²¹⁶

Het andere aspect van de malaise was de toenemende druk op de *limes* door overrijnse groepen. Migraties van groepen die in conflict met hun stam waren geraakt en *raids* door groepjes aristocratische krijger-volgingen kwamen voortdurend voor, maar nieuw bij de Germaanse invallen na 250 was de hoge frequentie en de schaal ervan. In plaats van het vergaren van roem door bij een kortstondige inval kostbaarheden, vee en gevangenen te roven lijkt in de Volksverhuizingstijd het verkrijgen van nieuwe landbouwgronden een belangrijke reden te zijn voor de invallen. Bevolkingsgroei, landschaarste en intertribale conflicten zullen de grootste *push*-factoren zijn geweest en de verwachtingen over de kansen binnen het Romeinse rijk de grootste *pull*-factor.²¹⁷

De situatie langs de Nederrijnse *limes* (fig. 3.3).

Verschillende stammen langs de Beneden-Rijn, geschaard onder de nieuwe collectieve benaming *Franci*, hielden meerdere malen plundertochten binnen de rijksgrenzen. De invallen bereikten een voorlopig hoogtepunt in 259/260 na Chr., toen behalve de Franken ook andere groepen ten noorden van de *limes* gebruik maakten van de door interne strubbelingen verdeelde Romeinse militaire kracht en ongehinderd langdurende invallen pleegden. Na een opstand vormde Postumus op basis van de bestaande structuren een eigen zogenaamd *Imperium Galliarum* met Keulen als hoofdstad en dat zowel Gallië, Spanje als Engeland omvatte. Na de moord op Postumus in 269 wisten een drietal elkaar snel opvolgende Gallische keizers het tot 274 uit te houden.

²¹⁴ Door latere vervening van de centrale veenkoepel tussen de Oude Rijn en de Maas is niets bekend over eventuele Romeinse bewoning in dit gebied. Vondstmeldingen van Romeins materiaal zijn echter in het geheel uitgebleven.

²¹⁵ De Jonge 2006a, 152-153.

²¹⁶ Meffert (1998, 106) acht het juist onwaarschijnlijk dat Noord-Holland deelnam aan het Romeinse marktsysteem, vanwege het ontbreken van ingrijpende veranderingen zoals het concentreren van de bewoning, aanwijzingen voor een surplusproductie of het overnemen van Romeinse fokmethoden. Het is echter de vraag of dergelijke veranderingen nodig waren om in te spelen op de Romeinse behoefte aan voedsel.

²¹⁷ Gerrets 2010, 160-163.

Over de gebeurtenissen rond het westelijke deel van de Rijnlimes in deze periode is vanuit historische bronnen vrijwel niets bekend. Doorgaans wordt slechts in algemene bewoordingen over het (tijdelijk) herstel van het Romeinse gezag langs ‘de Rijn’, ‘de Oceaan’ of ‘in Gallië’ gesproken.²¹⁸ Tegenwoordig gaat men ervan uit dat de forten tussen de afsplitsing van de Waal en de kust op zijn laatst na de opheffing van het Gallische Rijk en een nieuwe inval van de Franken rond 275 verlaten zijn.²¹⁹ In de hierop volgende decennia trachtte men met wisselend succes de barbaarse invallen tegen te gaan. Naast troepen aan de grens werken de Romeinen nu ook met mobiele eenheden die doorgebroken tegenstanders in het achterland konden onderscheppen. Deze diepteverdediging moest de zwakte van het limessysteem ondervangen. Vanaf 297 brak onder Maximianus en onderkeizer Constantius Chlorus een meer stabielere periode aan. Volgens een reeks lofredes waren de Franken verdreven uit *Batavia* en het Scheldegebied en werden zij onder hernieuwde voorwaarden op braakliggende terreinen in het noorden van Gallië te werk gesteld. In combinatie met deze operatie werd het door usurpatoren overgenomen *Britannia* – waarmee de Franken samenwerkten – weer onderworpen aan de keizerlijke macht, de kustgebieden schoongeveegd van piraten en de forten langs de gehele Rijn grens hersteld.²²⁰ Onder Constantijn I (306-337) zouden de volkeren aan de Rijn en de westelijke oceaan volledig zijn onderworpen. De meest duidelijke aanwijzing in de bronnen over de Rijnlimes in de tweede helft van de 4^e eeuw is allereerst te vinden in 358-359, toen onder leiding van de toekomstige keizer Julianus de grens werd hersteld en een graantransport van 600 schepen [sic] uit *Britannia* de Rijn opvoer. Onder Valentinianus I (364-375) werd om en nabij het jaar 370 gebouwd aan forten langs ‘de gehele Rijn’. Een laatste bericht dat van belang kan zijn is dat Stilicho, bevelhebber onder keizer Honorius, in 395 een inspectiereis hield langs de Rijn.²²¹

Willems is eerder uitgebreid ingegaan op de historische en archeologische aanwijzingen voor de opbouw van de laat-Romeinse limes in de 4^e eeuw.²²² De Rijnlimes werd hersteld, alleen met een opzet die was aangepast aan de regionale omstandigheden. Deze was gericht op het (bij gelegenheid) in stand houden van de lange afstandsroutes over de grote rivieren door het inrichten van enkele goed verdedigbare steunpunten. Het beveiligen van achterliggende gebieden had geen prioriteit, zeker niet wanneer deze nauwelijks bewoond werden.

De enige plaats in het kustgebied waar ondubbelzinnig laat-Romeinse bewoningsactiviteit is aangetoond is het castellum van Valkenburg [57]. Dateringen van houten constructieonderdelen uit één van de *horrea* uit periode 7 vallen in 316±10 en 365±40. Houten funderingspalen onder de zuidmuur van de *principia* leverden dendrochronologische dateringen op in de late 3e en 4e eeuw.²²³ Naast het hoofdgebouw en een drietal graanopslagplaatsen mag verwacht worden dat in periode 7 ook de stenen ommuring en de grachten nog in gebruik waren. Uit alle opgravingscampagnes is maar een handjevol laat-Romeinse aardewerkscherven bekend. Dit is voor een groot deel te wijten aan het feit dat men pas vanaf 1962 systematisch vondsten uit de verstoorde bovengrond verzamelde. Opvallend genoeg ontbreken munten uit de betreffende periode, hetgeen voor een groot deel te wijten zal zijn aan het nog niet gebruiken van een metaaldetector. Op grond van de dendrochronologische dateringen is een verband mogelijk met

²¹⁸ Zie hiervoor diverse aangehaalde bronnen in De Boone 1954, o.m. 47, 49 en 56.

²¹⁹ Willems 1984, 273; Bechert/Willems 1997 (1995), 26-27.

²²⁰ Zie hiervoor bijvoorbeeld De Boone 1954, 55-58, 64-65; Hiddink 1999, 188.

²²¹ Zie hiervoor de bronnen aangehaald in De Boone 1954, 75-78, 89-91, 106, 116.

²²² Willems 1984, 282-297.

²²³ Groenman-van Waateringe/Van Beek 1988, 32-34. De laatste dateerbare jaarringen van de palen onder de zuidmuur van de *principia* zijn 264, 265, 346 en 354 na Chr.

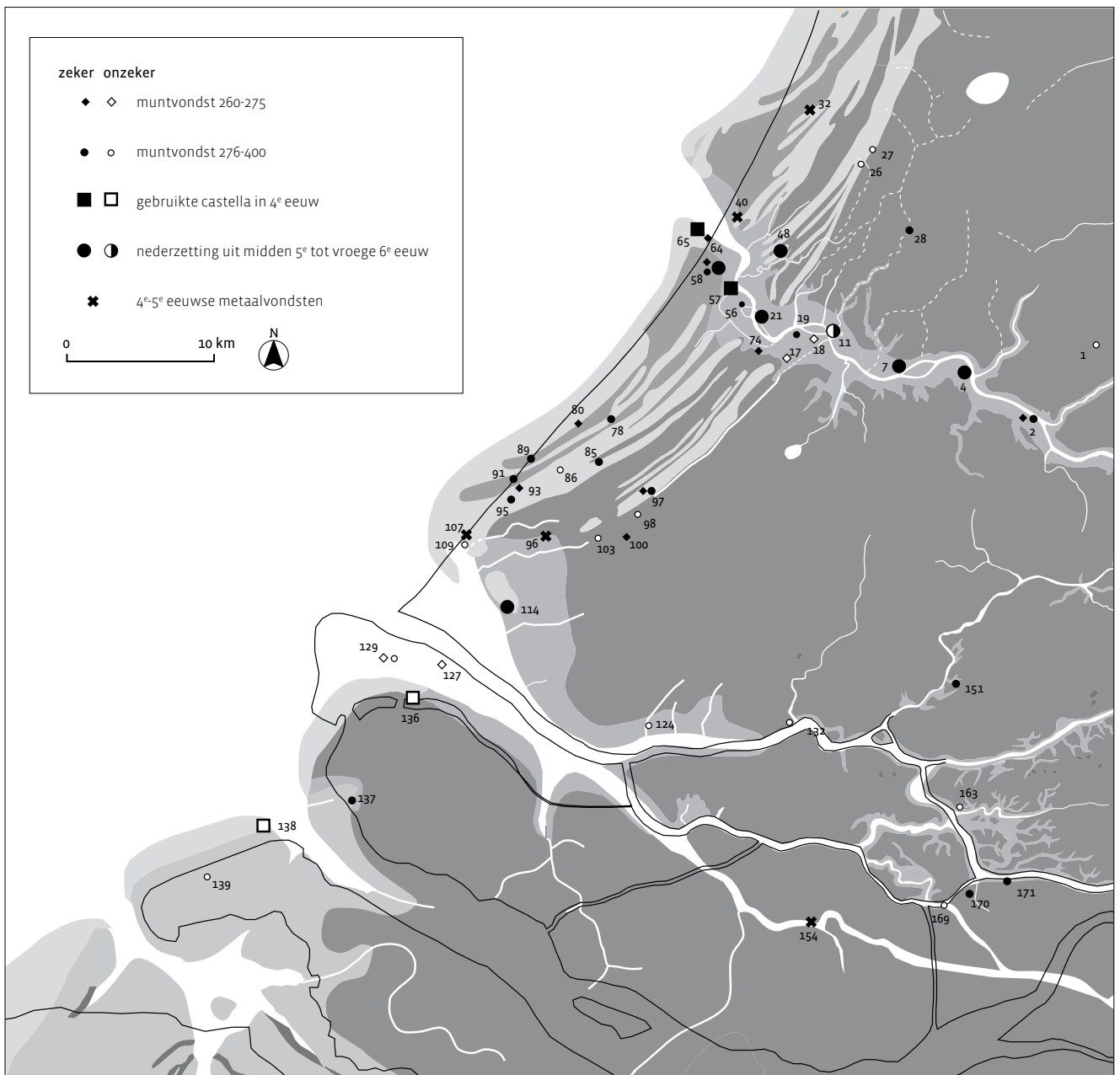

Fig. 3.3 Archeologische vindplaatsen uit de laat-romeinse tijd tot het begin van de 6^e eeuw. Voor details zie bijlage 1 en voor de legenda van de landschapseenheden zie fig. 2.1.

bouwactiviteiten aan de *limes* onder alle hierboven uit de bronnen aangehaalde herstelfasen, speciaal onder Constantinus I en Valentinianus I.²²⁴ Zoals eerder is betoogd door Groenman-van Waateringe & Van Beek, wijzen de gevonden *horrea* en de vermelding ten tijde van Julianus op het belang van Valkenburg als opslagplaats voor uit Engeland geïmporteerd graan, dat behalve voor de eigen troepen ook van belang kon zijn bij het voorkomen van onrust onder de lokale bevolking.²²⁵ De belangen van deze laatste groep zullen, uitgaande van de bewoningsschaarste in het kustgebied, vooral verder stroomopwaarts in het centrale rivierengebied van enig gewicht

²²⁴ Willems 1984, 291-293; Hiddink 1999, 188 en verwijzingen aldaar.

²²⁵ Groenman-van Waateringe/Van Beek 1988, 57.

zijn geweest. Op basis van de spreiding van de dendrochronologische dateringen en het gegeven dat het reparaties betreft en geen systematische herbouw, gaan Groenman-van Waateringe & Van Beek uit van een langduriger en meer permanente bezetting van het fort. De beperkte hoeveelheid vondsten lijkt er wel op te wijzen dat het een relatief kleine groep betrof.²²⁶

Het oordeel over de betekenis van *Lugdunum*, beter bekend als de Brittenburg [65], blijft door het enigmatische karakter van de beschikbare gegevens problematisch. Bloemers & De Weerd kwamen in verweer tegen de heersende mening dat de in 1520 op het strand vrijgespoelde steenbouw een laat-Romeins fort annex vlootstation was, dat eveneens fungeerde als een versterkt graandepot. Naar hun mening heeft men eerder te doen met een ommuurde stedelijke nederzetting van rond 200 na Chr. Zoals Willems terecht opmerkte, is hun tegenargument dat laat-Romeins vondstmateriaal ontbreekt niet geheel steekhoudend, aangezien hetzelfde geldt voor de directe omgeving van Valkenburg. Daarnaast past de Brittenburg binnen het beeld dat bestaat van laat-Romeinse verdedigingswerken, zoals bijvoorbeeld blijkt uit vergelijkbare constructies in Krefeld Gellep en Monheim-Haus Bürgel. Misschien stamt het fort uit de dagen van Valentinianus I, die volgens zijn tijdgenoot Ammianus Marcellinus langs de Rijn tot aan de zee omstreeks het jaar 370 forten bouwde en herstelde.²²⁷ Dit sluit de aanwezigheid van een klein proto-urbaan centrum in de 1^e-3^e eeuw niet uit.²²⁸

Het vermoeden bestaat, dat naast *Lugdunum* ook meer zuidelijk langs de Noordzeekust op strategische punten aan de grotere riviermondingen forten hebben gelegen, al zijn de aanwijzingen door kusterosie erg schaars. De plaatsen die in aanmerking komen zijn allereerst Oostvoorne, waar in de 18^e eeuw fundamenten zijn gezien [136]. Verder naar het zuidwesten, voor de kust van Goedereede op een plaats die bekend staat als 'De Oude Wereld', zijn in 1618 eveneens Romeinse resten waargenomen die kunnen wijzen op de aanwezigheid van een castellum [138].²²⁹ Dat dit ook in de laat-Romeinse periode een militaire functie vervulde lijkt door de wat verloren ligging tussen hoofdroutes van Maas en Schelde onwaarschijnlijk; behalve twee laat-romeinse munten uit de wijdere omgeving [137 en 139], zijn goed dateerbare vondsten van deze locatie niet bekend. Op basis van een kleine hoeveelheid muntvondsten denkt men tevens aan Westerschouwen en Domburg in het mondingsgebied van de Schelde als locatie voor laat-Romeinse versterkingen.²³⁰ De aanwezigheid van munten alleen zegt echter niet genoeg. Deze problematische vondstcategorie (waarover hieronder meer) geeft strikt genomen enkel een *terminus post quem* en kan gerelateerd zijn aan een slechts tijdelijk verblijf door militairen of handelaren.²³¹ Daardoor is ook het bestaan van een laat-Romeinse bewoningsfase van het castellum Zwammerdam-Hooge Burch [2] aan de Rijnlimes, die alleen op een reeks muntvondsten is gebaseerd, onzeker geworden.²³²

²²⁶ Voor de 4e eeuw betreft het twee randscherven van een kom, type Chenet 320 uit de campagne van 1962 en een randscherf van een type Chenet 308 en een drietal ruwwandige scherven in 1975. De campagne van 1980 leverde slechts één scherv op uit de tweede helft van de 3e eeuw (type Gose 479). Zie Groenman-van Waateringe/Van Beek 1988, 56.

²²⁷ Willems 1984, 293 en 295; 1989, 40; Reichmann 1987, 512-514; De Boone 1954, 106.

²²⁸ Volgens Buijtendorp (2003) is er ter plaatse behalve een kampdorp (*vicus*) een klein proto-urbaan centrum te verwachten van de Cananefaten, die na de Batavenopstand van 69-70 na Chr. ophield te bestaan.

²²⁹ Trimpe Burger 1979.

²³⁰ Willems 1984, 295 en verwijzingen aldaar; Boersma 1967.

²³¹ Bogaers 1967, 107 noot 37; Van Es 1981, 125-128; Henderikx 1986, 480; 1987, 43.

²³² Veel auteurs plaatsen deze muntvondsten in Alphen aan de Rijn zelf (op basis van de vermelding door Reuvens/Leemans/Janssen 1845, 2), maar volgens de oorspronkelijke bron (Plempers 1714, 108-111) zijn de munten afkomstig van het castellumterrein van Zwammerdam (dat valt onder de gemeente Alphen aan den Rijn). Zie Kok 1999a, 74.

In het algemeen is men van mening dat bovengenoemde veronderstelde forten langs de zuidelijke Noordzeekust voor kortere of langere tijd onderdeel uitmaakten van de *litis Saxonica*. Dit is een groep van versterkingen aan beide kanten van de zuidelijke Noordzee die voor het eerst wordt genoemd in de *Notitia dignitatum*, een Romeinse militaire inventarislijst dateerbaar rond 400. Men gaat ervan uit dat de aanzet van de bouw van deze forten in de late 3^e eeuw lag, toen sprake was van een toename van aanvallen door piraten.²³³ Deze werden doorgaans bestempeld als Franken, maar vanaf de tweede helft van de 4^e eeuw spreekt men vrijwel uitsluitend nog over Saksische piraten.²³⁴ Dit verklaart naar alle waarschijnlijkheid de benaming ‘Saksische kust’ in de *Notitia dignitatum*. Door sommigen wordt een positieve draai gegeven aan de aanwezigheid van het verdedigingsstelsel; men beschouwt de forten – waar militaire binnenbebouwing ontbreekt – als versterkte handels- of redistributieposten van een actief handelsnetwerk met het Europese vasteland.²³⁵

Het definitieve einde van de verdediging van de Rijnlimes door het Romeinse gezag is bij gebrek aan concrete gegevens niet nader te plaatsen dan ergens in de eerste decennia van de 5^e eeuw. De periode rond 400 wordt wel als het begin van het einde gezien, omdat toen vele grenstroepen uit Gallië werden teruggetrokken naar Italië om te strijden tegen de Visigoten. Nadat een grote reeks overrijnse stammen in 406/407 bij Mainz waren doorgebroken, zijn de tegenkeizers Constantinus III (407-411) en Jovinus (411-413) de laatsten die probeerden met behulp van diverse Frankische groepen een centraal geleide verdediging voor Noord-Gallië te organiseren. Dit alles was tevergeefs. Omstreeks 410/411 hebben volgens de Byzantijnse geschiedschrijver Zosimus “*de barbaren van over de Rijn ... de bewoners van het Britse eiland en enige volkeren in Gallië genoodzaakt zich los te maken van het Romeins gezag en zelfstandig hun gang te gaan zonder meer te gehoorzamen aan de Romeinse wetten.*”²³⁶

De bewoningsomvang buiten de limescastella tot het begin van de 5^e eeuw (fig. 3.3)

Tot zover is de aandacht gericht geweest op enkele vindplaatsen van de *limes*, simpelweg omdat hier de enige concrete archeologische bewoningsresten uit de laat-Romeinse periode zijn aangetroffen in de vorm van gebouwen en aardewerk. Buiten deze vindplaatsen is de enige aanwijzing voor bewoning in het onderzoeksgebied een pot uit *Forum Hadriani* [97] en een kleine groep metaalvondsten, die voor het grootste deel bestaat uit 4^e-eeuwse bronzen munten – een enkele fibula en *solidus* daargelaten [154, 40, 89 en 107]. In hoeverre zijn deze vondsten nu een indicatie voor bewoningscontinuïteit?

De muntvondsten bestaan op de schatvondst uit de Haarlemmermeer [28] na, uit los gevonden exemplaren die, voor zover bekend, als ‘verliesvondsten’ binnen en buiten nederzettingsterreinen zijn te beschouwen (bijlage 3). Misschien geldt dit niet voor de twee *solidi* uit het onderzoeksgebied [89 en 107]; deze vondsten, bestaande uit één munt en een munt gevat in een gouden hanger, zullen door hun waarde niet zomaar verloren zijn, zoals Aarts heeft gesteld, maar eerder als schat of votiegave zijn verborgen. Deze geldstukken kunnen in verband worden gebracht met het ceremoniële gebruik van gouden en zilveren munten, bijvoorbeeld als soldij voor soldaten of als geschenk aan lokale Germaanse leiders, in ruil voor de levering van hulptroepen of politieke steun.²³⁷ De overige laat-Romeinse munten uit de vindplaatsen-

²³³ Bechert/Willems 1997 (1995), 104 en 106-107.

²³⁴ Zie de aangehaalde bronnen in De Boone 1954, 51-53, 78, 101-102, 116-120 en 122.

²³⁵ Pryor 2004.

²³⁶ Hiddink 1999, 189; De Boone 1954, 122-129 (zie aldaar ook het citaat van Zosimus).

²³⁷ Aarts 2000, 70; Hiddink 1999, 210-212.

catalogus bestaan uit bronsgeld. De dominantie van grote hoeveelheden bronzen kleingeld binnen het Romeinse geldverkeer is vanaf de 3^e eeuw een meer algemeen verschijnsel. Aarts constateerde voor het Nederlandse rivierengebied (inclusief de kustzone) dat in de 3^e eeuw het rurale gebied nog deelnam aan de geldeconomie, omdat daar naar verhouding meer gouden munten zijn teruggevonden. Vindplaatsen met grotere hoeveelheden (brons)geld uit de 4^e eeuw beperkten zich tot het enige urbane centrum in het gebied, namelijk Nijmegen en omstreken. Gouden munten circuleerden in deze periode op het platteland in een ceremoniële of rituele context en het bronsgeld werd op verschillende andere wijzen gebruikt; voor transacties in de stad, voor rituele handelingen of simpelweg als schroot.²³⁸

Een idee over een verschil in economische activiteit in het onderzoeksgebied in de laat-Romeinse periode, geeft het aantal munten dat gemiddeld per jaar aan drie politiek-militair afgebakende tijdvakken kan worden toegewezen.²³⁹ Voor het tijdvak 260-284 (Gallische Rijk en kort hierna) is dit 1,2 munt per jaar. Hierna volgt tussen 285-306 (Tetrarchie) een dieptepunt met 0,2 munt per jaar. Hierna is een lichte opleving waarneembaar, met 0,5 munt per jaar voor het tijdvak 307-363 (Constantijnen) en 0,4 munt tussen 364-400 (Valentinianus I tot en met Honorius). Hieruit blijkt inderdaad dat in de 4^e eeuw de deelname aan de geldeconomie is teruggelopen, met een dieptepunt rond het jaar 300. Of dit percentage ook een indicatie geeft over de afname in bevolking is niet zeker; het gaat immers over het *gebruik* van geld.

Problematisch bij de interpretatie van het laat-Romeinse Romeins (brons)geld is het oppotten en ‘versterf’ van munten, die een vertekend beeld geven van de bewoningsverspreiding in deze periode. Enerzijds gebeurde dit door geld pas te gebruiken in een latere periode – als bijvoorbeeld sieraad of door het om te smelten – terwijl anderzijds sprake moet zijn geweest van verlies *at random* buiten de nederzettingscontext. Hieronder wordt op beide zaken ingegaan.

Dat in West-Europa nog tot in de Merovingische periode Romeinse munten circuleerden is duidelijk geworden door bijvoorbeeld de bestudering van de herkomst van de motieven op de eerste Angelsaksische gouden en daarvan afgeleide zilveren munten, de *thrymsas* en *sceattas*. Deze gaan terug op 3^e of 4^e eeuwse munten.²⁴⁰ Romeinse munten worden ook met enige regelmaat aangetroffen in 5^e- tot 7^e-eeuwse graven in de vorm van sieraden, talisman, geld voor de reis naar het hiernamaals, of als gewicht voor gebruik met een gelijkarmige weegschaal.²⁴¹ Het lange gebruik kan eveneens blijken uit de opgravingen op de terp Wijncaldum-Tjitsma. Hier blijkt namelijk dat circa 60 % van de negentien in stratigrafische context gevonden Romeinse munten een muntdatering heeft die zo’n 150 tot wel meer dan 500 jaar ouder is dan de periode van depositie.²⁴² Bij bovengenoemde voorbeelden van het in circulatie blijven van Romeinse munten gaat het echter om incidentele gevallen. Als inspiratiebron voor Merovingische muntslag is de overlevering van een paar oude munten genoeg. Grafvondsten kunnen bestaan uit oude munten die zijn gevonden bij het bewerken van de akker, het afstruinen van voormalige Romeinse

²³⁸ Aarts 2000, 73-74. Ook het voorkomen van bronzen ‘barbaarse imitaties’ uit de late 3^e eeuw wijst op een nog functionerende geldeconomie. Het belang van Nijmegen en omstreken in de 4^e eeuw kan nog worden geïllustreerd met de vondst van halffabrikaten ter grootte van een late aes IV in de Betuwe (Pol/Van der Veen 2008, 315, noot 5).

²³⁹ Berekend door het aantal munten dat binnen de vier tijdvakken valt te delen door de duur van de periode. Munten die binnen twee perioden vallen zijn dubbel geteld. De muntschat van Haarlemmermeer-Huigsloot, met circa 13.000 munten, en de gouden munthanger van Monster-Ter Heijde zijn niet meegerekend.

²⁴⁰ Boeles 1951, 367-368; Grierson/Blackburn 1991 (1986), 162-163, 174 (tabel 12).

²⁴¹ Moorhead 2006; Scull 1990. In één van urnen van het grafveld van Solleveld zaten twee volledig afgesleten bronzen munten, zie Braat 1956, 87 (No. 8).

²⁴² Van der Vin 1999, 186-187.

woonplaatsen of het ontdekken van een schatvondst. Een deel van de munten uit Wijnaldum kan door opspit in jongere lagen terecht zijn gekomen. Jammer genoeg is van de laat-Romeinse munten uit het onderzoeksgebied de precieze vondstcontext niet bekend, met uitzondering van Den Haag-Frankenslag e.o. en Rijswijk-De Bult [80 en 100]. Meestal betreft het echter losse vondsten waarvan het soms de vraag is in hoeverre ze zijn aangetroffen in van elders aangevoerde grond [bijvoorbeeld 1 en 151].

Aanwijzingen voor een blijvend gebruik in het Hollandse kustgebied na 410 van laat-Romeinse bronzen munten als kleingeld ontbreken. De enkele bronzen munten die door Frankische koningen zijn geslagen, zoals die van Clovis' zonen Childebert I (511-558) en Thierry van Metz (511-534), zijn hier onbekend.²⁴³ Vanaf het einde van de 6^e eeuw verschenen zelfs alleen nog maar gouden munten. Een exoot in de vorm van een koperen *nummus* van de Vandaalse koning Gelimer (530-540), gevonden op Zanderij Westerbaan te Katwijk [58], is de enige bekende munt uit de regio.²⁴⁴ Samen met een pseudo-imperiale tremissis uit de tweede helft van de 6^e eeuw uit dezelfde Zanderij en Noordwijk-Vinkeveld zijn dit de vroegst bekende vroeg-middeleeuwse munten uit het onderzoeksgebied [58, 40]. Wel moet rekening gehouden worden met het nog langere tijd benutten van laat-Romeins bronsgeld om de intrinsieke waarde, oftewel als schroot. Een indicatie dat het kleingeld een waarde had als grondstof voor metaalbewerking geven de opgravingen van Wijnaldum-Tjitsma en Gennep.²⁴⁵ Deze functie wordt naar mijn mening ook geïllustreerd door de in 1920 bij het ploegen ontdekte laat-Romeinse 'schatvondst' uit Haarlemmermeer-Huigsloot [28], die op basis van de jongste munten ná 395 verborgen of verloren moet zijn, wellicht pas in de loop van de 5^e eeuw (of nog later). Deze gesloten vondst – bestaande uit circa 13.000 bronzen muntjes die oorspronkelijk in een kist zijn vervoerd – is eerder alleen vanuit een monetair-economisch standpunt bekeken. De schat zou verloren zijn gegaan bij een poging om bij een zeereis vanuit *Britannia* de Romeinse belastinginspectie bij de Katwijkse Rijnmonding te ontduiken, door via de noordelijker gelegen monding van het Oer-IJ naar de Oude Rijn te varen.²⁴⁶ De aanwezigheid van onder meer slijpstenen en restjes metaal wijzen eerder in de richting van het gebruik van het bronsgeld als schroot. Bovendien zal het – gezien de huidige kennis van de paleogeografische situatie – eerder zijn gegaan om een schroothandelaar die via de kleinere waterwegen in het veengebied op weg was in noordelijke richting. Het geld zou afkomstig kunnen zijn uit één van de verlaten castella langs de Oude Rijn.²⁴⁷

Een fundamenteel probleem is daarentegen de vertekening in het verspreidingsbeeld door het verlies van munten *buiten* de nederzetting, in het bijzonder kleingeld. Aangezien we een beeld willen verkrijgen van de bewoning – liefst aan de hand van nederzettingen – is het weinig zinvol om geld mee te tellen dat her en der buitenshuis is verloren. Dat kleingeld gevoelig is voor verlies mag wel blijken uit studies van de Nederlandse Bank ten tijde van de invoering van de euro, waarbij men ervan uitging dat van de ooit in omloop gebrachte guldenmunten slechts de helft zou worden ingeleverd. Speciaal de kleine denominaties zijn massaal zoekgeraakt.²⁴⁸

²⁴³ Grierson/Blackburn 1991 (1986), 116.

²⁴⁴ Pol/Van der Veen 2008, 315.

²⁴⁵ Voor Wijnaldum zie Van der Vin 1999, 187. Voor Gennep zie Heidinga/Offenberg 1992, 115-116.

²⁴⁶ Zadoks-Josephus 1966; Evers 1966; Van der Vin 1993; Streefkerk 1995. De emissie van de 'sluimunt' uit deze schatvondst is te dateren in de periode 395-402 na Chr.

²⁴⁷ Vergelijk bijvoorbeeld de vondst van grote hoeveelheden weggegooid laat-Romeins bronsgeld in het Engelse kustfort van Richborough (Moorhead 2006, 105).

²⁴⁸ Toespraak A.H.E.M. Wellink, president van de Nederlandse Bank, op 8-11-2000 bij de diesviering van de Universiteit Rotterdam, zie <http://persbericht.nl/inp/2000/11/08/E036.htm>

De muntvondsten in het kaartbeeld van de laat-Romeinse tijd geven dus niet alleen een idee van de woonplaatsen, maar ook van het grotere activiteitengebied en de reisroutes (dubieuze vindplaatsen daargelaten). Bovendien is het een beeld van een samenleving waarin kleingeld nog een (beperkte) economische rol speelt, hetgeen niet vergelijkbaar is met de Merovingische en Karolingische periode.

Vanwege bovenstaande kanttekeningen is grote voorzichtigheid geboden wanneer we de laat-Romeinse munten willen gebruiken om een idee te krijgen van de bewoningsomvang. Zeker zolang overige vondsten die in de laat-Romeinse periode geplaatst kunnen worden, zoals aardewerk en sieraden, goeddeels ontbreken, is scepsis bij de interpretatie op zijn plaats. Verspreid over het onderzoeksgebied zijn slechts enkele andersoortige vondsten bekend met een (mogelijk) laat-Romeinse datering: een toiletgarnituur en een tutulus-fibula uit Noordwijk [32 en 40], een handgemaakte pot uit Voorburg-Arentsburg (*Forum Hadriani*) [97] en een drieknoppenfibula uit Mijnsheerenland [154]. Wanneer alle vindplaatsen van bronsgeld niet worden meegerekend loopt het aantal laat-Romeinse vindplaatsen met 80 % terug (35 van de 44). Er zijn echter ook enkele vindplaatsen waarvan de vondst van twee of meer laat-Romeinse munten de aanwezigheid van een woonplaats (in de directe omgeving) aannemelijk maakt (Zwammerdam [2], Katwijk-Zanderij Westerbaan [58] en *Forum Hadriani* [97]). Daarnaast zal in theorie een deel van de losse muntvondsten wel degelijk zijn verloren *binnen* een nederzetting. Voor het gemak zal ervan worden uitgegaan dat circa de helft van de vondsten van kleingeld wijst op de aanwezigheid van een nederzetting, waarmee het reële aantal laat-Romeinse vindplaatsen wordt gesteld op 28 in plaats van 44 (een inkrimping met 47 %). Al met al blijft het totaalbeeld van de bewoning op basis van de archeologica erg mager.

Naamkundige gegevens

Indicaties voor bewoning komen tevens uit naamkundige hoek. Gysseling en Blok hebben gewezen op een reeks waternamen van veenstroompjes en kreken die kunnen teruggaan tot in de Romeinse tijd of late prehistorie (fig. 3.4). Hun overlevering wijst op het voortlevende lokale belang van deze riviertjes als voedselleverancier en als contactroute met de buitenwereld.²⁴⁹ Een zestal nederzettingnamen is op etymologische gronden uit dezelfde periode afkomstig en deze namen zijn grotendeels – wellicht allemaal – van waternamen afgeleid. Dit zijn *Albanianis/Alfna* (Alphen aan den Rijn), *Leithon* (Leiden/Leiderdorp), *Fore* (Veur), *Losdun* (Loosduinen) en *Lis* (Lisse).²⁵⁰ Het meest problematisch in dit rijtje is de verklaring van de twee laatstgenoemde plaatsnamen. Het voorvoegsel *los-* in *Losdun* is het beste te verklaren in de betekenis van een ‘waterlozing’, een stroompje in de duinen.²⁵¹ Een eenduidige verklaring voor de naam *Lis* is nog moeilijker te geven. De naam *Lis*, alsook de ermee geassocieerde plaatsnamen *Lux* en *Liusna* uit de vroeg-middeleeuwse goederenlijst van de Utrechtse Sint-Maartenskerk wijzen mogelijk

²⁴⁹ Gysseling 1959; Blok 1959a; 1965a; 1967; Henderikx 1986 of 1987, appendix IV (naamgroep A en B).

²⁵⁰ Henderikx 1986 of 1987, appendix IV (naamgroep A en B) en verwijzingen aldaar. Zie ook bijlage 4 van dit proefschrift. De waternaam *Fore* is waarschijnlijk de oorspronkelijke naam van de Vliet, die gelegen is langs de meest oostelijke strandwal en de opvolger van de Romeinse gracht van Corbulo uit het midden van de 1^e eeuw na Chr. De waternaam is terug te vinden in de langs de *Fore* gelegen plaatsen Voorburg, Veur en Voorschoten (Gysseling 1959, 10; Blok 1971). De etymologie van *Fore* is vooralsnog niet vastgesteld; het zou met het werkwoord *varen* kunnen samenhangen (Blok 1971, 16). Zelf vraag ik mij af in hoeverre de waternaam kan zijn afgeleid van een belangrijk reisdoel, namelijk *Forum Hadriani*, de Romeinse districtshoofdstad van de Cananefaten.

²⁵¹ Contra Schönfeld 1955, 159, die meent dat *loos* alleen de betekenis van waterloop kan hebben als achtervoegsel. Overigens heeft het lid *-dun* niets te maken met het waternamensuffix *-anō-*, omdat de naam ongetwijfeld is beïnvloed door het woord *duin* (Gysseling 1959, 5).

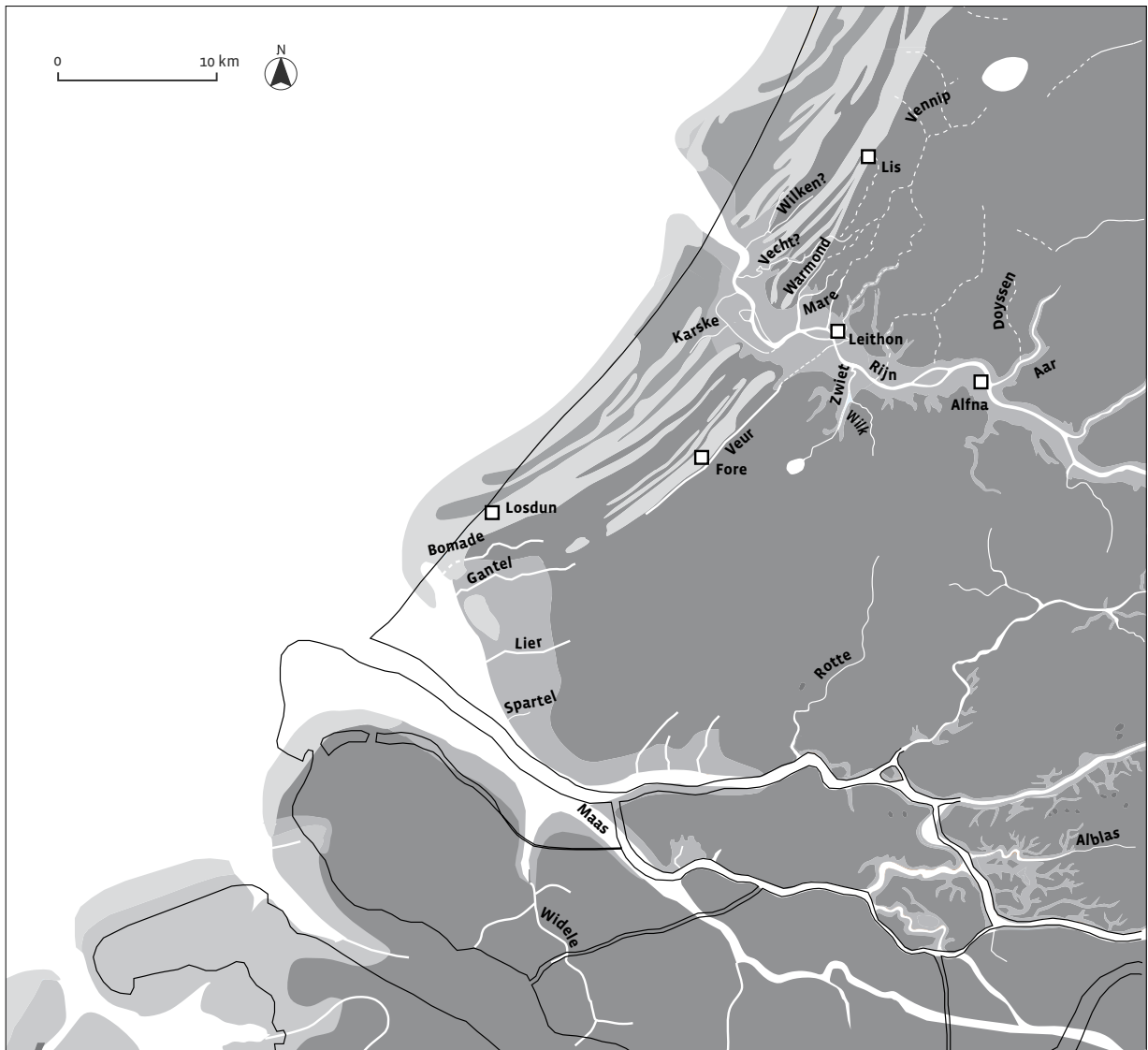

Fig. 3.4 Plaatsnamen en namen van waterwegen die teruggaan tot in de Romeinse tijd of prehistorie. Voor de legenda van de landschapseenheden zie fig. 2.1.

allemaal in de richting van een waternaam.²⁵² De Lisserbeek, een van oorsprong natuurlijke waterloop die vanaf de strandwal in oostelijke richting afwaterde naar het veengebied, komt hiervoor het meest in aanmerking.²⁵³ Hoe voornoemde namen ook te verklaren zijn, duidelijk is dat de verspreiding van deze groep archaische namen laat zien dat bewoningscontinuïteit niet uitsluitend te verwachten is langs de grote rivieren zelf, maar ook verder landinwaarts.

²⁵² Van der Geest 1991. Volgens Lauran Toorians zou de naam *Lis* – eerste vermelding 1182 – verklaard kunnen worden uit het Gallische *liscos* ‘langzaam, traag, lui’ en wijzen op een waternaam van ‘de langzaam stromende’. Deze vorm (in het Keltisch te reconstrueren als **lisko-*) kan in theorie geleid hebben tot *Lux* als een dialectische nevensvorm (na metathesis). Een intrigerend alternatief is een verklaring van *Lis* uit het Keltische **liss*, met de betekenis van ‘a court or chief house in a district’ (schriftelijke mededeling Toorians, 14-08-2008). *Liusna* als waternaam wordt verklaard uit de betekenis *ljós* ‘licht, glans’ (Künzel/Blok/Verhoeff 1988). Toorians wijst erop dat het misschien een vroeg-middeleeuwse, Germaanse naam was, die het meervoud van ‘schuilplaats, hut’ of ‘graf(heuvel)’ betekende (schriftelijke mededeling Toorians, 14-08-2008).

²⁵³ Vgl. Henderixx 1986, 537 of 1987, 107 voor een soortgelijke situatie te Hillegom, waar *Fennepa/Vennapan* de oorspronkelijke naam van de Hillegommerbeek en de nederzetting kan zijn geweest.

Het voortbestaan van deze toponiemen verdient enige nuancering. Strikt genomen wijzen zij niet op de continue aanwezigheid van bewoning op de locatie van deze plaatsen zelf, maar op voldoende gebruik van het gebied door mensen uit de (directe) omgeving of regio. Een verdergaande stap is, om juist door het ontbreken van voldoende *archeologische* aanwijzingen voor bewoningscontinuïteit een deel van deze voormiddeleeuwse namen als zogenaamde ‘migratienamen’ te beschouwen. De archaische toponiemen zouden dan in een jongere periode zijn geïntroduceerd door migranten die van buiten de regio afkomstig waren. Voor de benaming van belangrijke structurende elementen als waterlopen gebruikte men daarbij een voor hen gangbare, oude naam.²⁵⁴ De kans op het gebruik van een migratiennaam lijkt mij het kleinst voor de veenstroompjes die direct uitmonden in de grote rivieren. Door de ligging direct aan de belangrijke doorgaande waterwegen zal hun naamsoverlevering in stand gebleven kunnen zijn. De mogelijkheid voor het gebruik van migratienamen zou dan eerder te verwachten zijn bij de meer landinwaarts gelegen gebieden, verder van de grote waterwegen af. Veel van de oude namen hebben echter geen directe parallellen in andere Nederlandse gebieden en lijken toch eerder te wijzen op lokale of regionale continuïteit.²⁵⁵

De mate van bewoningscontinuïteit

Wat valt er, op basis van de archeologische en naamkundige informatie, nu te zeggen over de mate van continue bewoning in het Zuid-Hollandse kustgebied? Het ligt eraan wat men onder continuïteit (of discontinuïteit) verstaat. Doorgaans wordt bij een beschrijving van de gebeurtenissen in de periode van de volksverhuizingen gesproken over gebieden die in vergelijking met de Romeinse tijd voor een deel ‘dun bevolkt’ raakten, of te maken kregen met een ‘dramatische achteruitgang’ of waarvan de bewoning afbreekt en ‘inschrompelt tot beneden de grens van het archeologisch waarneembare.’²⁵⁶ Het gaat dus niet om een totale ontvolking, aangezien er nog spaarzame archeologische en naamkundige aanwijzingen voorhanden zijn. Bij de bevolkingsafname kan sprake zijn van het geheel verlaten van een deel van de nederzettingsterritoria en het blijven voortbestaan van een handvol nederzettingen, wellicht in afgeslankte vorm.

Vast staat dat de bewoningscontinuïteit in het Zuid-Hollandse kustgebied in vergelijking met het centrale rivierengebied een stuk minder groot is. Daaraan heeft het archeologisch onderzoek van de laatste decennia weinig kunnen veranderen. Zowel archeologische vondsten uit de laat-Romeinse tijd (voornamelijk bestaande uit losse vondsten) als overgeleverde Romeinse en jong-prehistorische toponiemen zijn in het rivierengebied in grotere getale voorhanden.²⁵⁷ Het is onmogelijk om de achteruitgang in bewoning te vangen in exacte getallen, aangezien de gegevens – zowel de archeologische als toponymische – aan veel post-depositionele factoren hebben blootgestaan. Toch zal getracht worden een idee te geven van de trend, door uit te gaan van de gedachte dat de gegevens een ‘gemiddeld’ beeld weerspiegelen. Zo is met behulp van de toponiemen, verzameld door Henderikx, een indruk te krijgen van het verschil in continuïteit tussen de kust en het westelijk rivierkleigebied. Op basis hiervan maken in de kustzone de

²⁵⁴ Theuws 1988, 164-165 en 171-172. Taayke (1996-1997, 198) geeft een aardig voorbeeld van naam migratie door te wijzen op de aanwezigheid van een jong-prehistorische naam in een pas in de Vroege Middeleeuwen gevormd kweldergebied.

²⁵⁵ Misschien dat het voorkomen van het stroompje de Wilken bij Voorhout en de Wilk bij Hazerswoude op een naam migratie binnen de eigen regio wijst?

²⁵⁶ Zie bijvoorbeeld Knol 1993, 110; Heidinga 1997, 16; Henderikx 1986, 478; 1987, 41.

²⁵⁷ Willems 1984, fig. 63; Henderikx 1986, 480-481; 1987, 43-44; Van Es 1994b. Een tegenargument zou kunnen zijn dat de archeologica in het rivierengebied vooral bestaan uit importen of inheemse vormen die in deze periode in het kustgebied niet gangbaar waren. Dit verklaart echter niet waarom hier dan minder oude plaatsnamen zijn overgeleverd dan in het rivierengebied.

archaische toponiemen zo'n 6 tot 17 % uit van het plaatsnamenbestand, terwijl het aandeel van deze groep in het rivierengebied een stuk hoger ligt, namelijk 44 tot 66 %.²⁵⁸ Een andere manier om de continuïteit te benaderen is op basis van het aantal archeologische vindplaatsen. Het aantal vindplaatsen uit de Romeinse periode die voor deze vergelijking nodig zijn is gesteld op circa 650.²⁵⁹ Omdat de perioden die vergeleken worden elk een andere tijdsduur kennen, zijn de vindplaatsen per periode evenredig verdeeld door uit te gaan van een theoretisch aantal vindplaatsen per jaar. Dit getal is vervolgens geïndexeerd, zodat gekeken kan worden hoe verhoudingsgewijs sprake is van een afname of toename ten opzichte van de 'nul-situatie' in de Romeinse, laat-Romeinse of Merovingische periode. Het resultaat van deze exercitie is te zien in tabel 3.1 en fig. 3.5. Duidelijk komt hier de sterke terugval van de bevolking na 260 naar voren, tot (ongeveer) 6 %.²⁶⁰ Dit getal stemt aardig overeen met het hierboven genoemde percentage archaische plaatsnamen in het kustgebied. In de Merovingische tijd krabbelt het aantal vindplaatsen weer op tot zo'n 173 %, om in de Karolingische tijd ruimschoots te verdubbelen (235 %). Het niveau van de Romeinse tijd is dan echter nog lang niet in zicht (24 %).

Tabel 3.1 Indicatie van de onderlinge verhouding van het aantal vindplaatsen van de Romeinse tot en met de Karolingische periode. Bij de indexatie is uitgegaan van een 'nulsituatie' voor achtereenvolgens de Romeinse, laat-Romeinse en Merovingische periode.
*Gecorrigeerd voor verlies van kleingeld buiten de nederzettingencontext.

periode	AD	duur	aantal		vindplaatsen		geïndexeerd (%)	
			vindplaatsen	per jaar	per periode			
Romeins	0-260	260 jaar	650	2,50		100		
laat-Romeins	260-450	190 jaar	*28	0,15		6	100	
Merovingisch	450-700	250 jaar	70	0,26		10	173	100
Karolingisch	700-900	200 jaar	110	0,61		24	367	235

Kijken we met een 'kleingeldfilter' naar het kaartbeeld voor de laat-Romeinse tijd, dan concentreren de schaarse aanwijzingen voor bewoning zich vooral in de directe nabijheid van de grote rivieren. Hier zal her en der sprake zijn geweest van enige bewoning, voldoende om de belangrijkste watervallen door te kunnen geven aan de volgende generaties. De overlevering van de namen *Widele*, *Witla* en *Roden* (Rhoon) langs de oevers van de Bernisse en de Oude Maas, wijzen op de mogelijkheid dat hier ook enige mensen leefden. Door latere overstromingen is hier archeologisch echter niets meer van terug te vinden.²⁶¹ Merkwaardig is de leegte in

²⁵⁸ Henderikx 1986 en 1987, appendix/bijlage IV. De verschillende percentages ontstaan door het wel of niet meerekenen van groep C, waarvan de datering op 'niet jonger dan de 7^e eeuw' wordt gesteld. Een deel van deze groep kan dus enige tijd na de laat-Romeinse periode zijn ontstaan.

²⁵⁹ Er zijn tot op heden ongeveer 800 Zuid-Hollandse vondstlocaties bekend uit de Romeinse tijd (op basis van een stippenkaart gemaakt door J. de Bruin, Universiteit Leiden). Onbekend is hoeveel van de dicht bijeen gelegen locaties gerekend moeten worden tot één vindplaats. De inventarisatie door Bloemers (1978, bijlage 8) leverde zo'n 327 vindplaatsen op. Uitgaande van een vergelijkbare toename van het aantal vindplaatsen als bij de nieuwe inventarisatie voor de Vroege Middeleeuwen (ruim twee maal zoveel), wordt het aantal vindplaatsen uit de Romeinse tijd gesteld op 650.

²⁶⁰ Wanneer het laat-Romeinse bronsgeld in het geheel niet wordt meegeteld dan resteren 10 vindplaatsen en komt het indexcijfer uit op 4 in plaats van 12.

²⁶¹ Vergelijk de aanwezigheid van enkele laat-Romeinse munten verder stroomopwaarts bij de *Alblas* (=archaische waternaam) en Dordrecht, in het minder door overstromingen aangetaste gebied. Het toponiem Rhoon is afgeleid van *ropa* ('ontgonnen bosgebied') en wordt in 1282 voor het eerst vermeld (Henderikx 1986, 555; 1987, 130).

het ‘achterland’ ten zuiden en ten noorden van de Oude Rijn. Hier lijkt geen sprake te zijn van een *Forschungslücke*, aangezien uit latere perioden wel vondsten gedaan zijn. Misschien was hier nauwelijks bewoning aanwezig door het regelmatig schoonvegen van deze gebieden bij militaire campagnes ter bescherming van de Romeinse grenszone? Opvallend is verder de concentratie muntvondsten in het achterland ten noorden van de Maasmonding, in de regio Den Haag. Wie weet heeft de aanwezigheid van de districtshoofdstad *Forum Hadriani* bij Voorburg hierin een rol gespeeld, of anders – gezien de afstand – een ons onbekend, verspoeld fort nabij Hoek van Holland of Monster. Zeker langs de Oude Rijn, met vondsten nabij de Brittenburg, Valkenburg en Leiden-Roomburg, lijken de forten een focuspunt voor bewoningsactiviteit in de directe omgeving te zijn geweest. Onduidelijk zal blijven in hoeverre dit ook gold voor de hypothetische versterkingen ten zuiden van de Maasmonding.

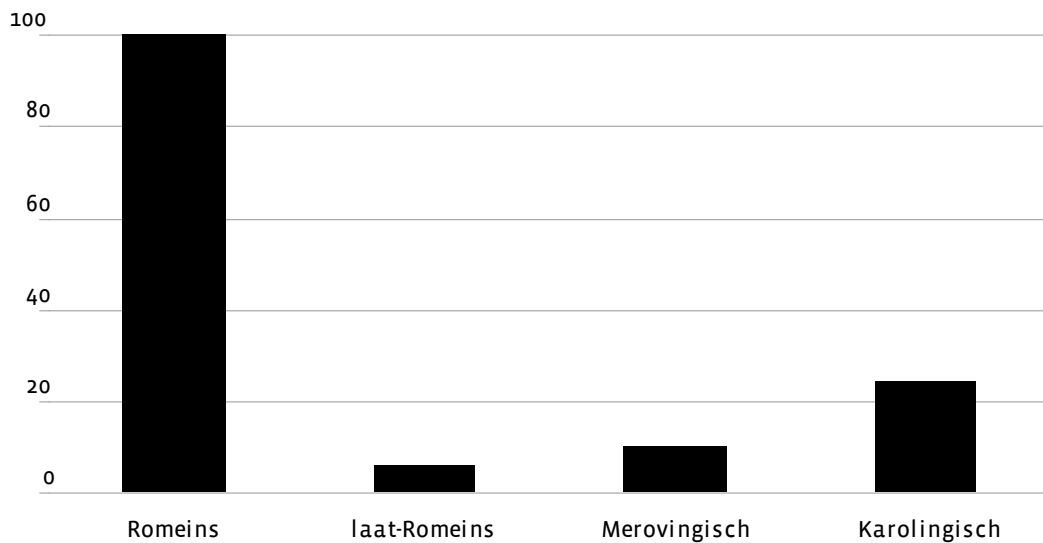

Fig. 3.5 Indicatie van de onderlinge verhouding van het aantal vindplaatsen per periode, geïndexeerd op basis van de Romeinse tijd.

De aanname van een zekere continuïteit veronderstelt dat de resterende bevolking, naast de mogelijkheid van een vrijwel compleet zelfvoorzienend boerenbestaan, voldoende sociale cohesie bezat om zich in het gebied te kunnen handhaven. Het aantal moet groot genoeg zijn geweest voor het uitwisselen van huwelijkspartners en het biologisch in stand houden van de populatie. Naar analogie met etnografische gegevens valt te denken aan eenvoudige samenlevingsvorm van egalitaire *bands* of *Gefolgschaften* van hooguit een paar honderd personen.²⁶² Ongetwijfeld zullen er contacten zijn onderhouden met gebieden buiten de regio zoals het Midden-Nederlandse rivierengebied of over land richting Kennemerland. Dit vergrootte natuurlijk de overlevingskansen. Deze kleinschalige samenleving moest het zo'n 200 jaar – acht generaties van 25 jaar – volhouden om de laat-Romeinse periode te overbruggen.

Aan de hand van de vondstverspreiding is het voorstelbaar, dat de weinige bewoning in de laat-Romeinse periode zich richtte op de doorgaande (water)wegen. Gezien de kleine schaal van de samenleving is het te verwachten dat er (verwantschaps)relaties bestonden met

²⁶² Vgl. Rosman/Rubel 1989, 143-147.

militairen die gelegerd waren in de strategisch belangrijkste forten. Deze eenheden – in deze periode waarschijnlijk Germaanse huurlingen in Romeinse dienst – hadden als officiële taak het beschermen van de Rijnroute en het bestrijden van piraterij. Door de grote afstand tot het centrale gezag zullen de lokale commandanten in de praktijk als krijgsheren vrij onafhankelijk hebben kunnen opereren. Buiten de leveranties door het Romeinse staatsapparaat zal door grondbezit in de omgeving en (familie)relaties met de lokale bevolking een bestaanszekerheid zijn opgebouwd. Het einde van het staatsgezag in het begin van de 5^e eeuw zal dan in de praktijk weinig verandering hebben gebracht.²⁶³

In hoofdstuk 8 zal worden ingegaan op de etnische achtergrond die deze mensen kunnen hebben gehad en welke rol zij speelden bij de doorstart van de bewoning in het westelijk kustgebied.

Concluderend mogen we stellen dat de bij eerder onderzoek al geconstateerde laat-Romeinse bewoningsschaarste voor Zuid-Holland nog steeds van toepassing is. Een inschatting van de achteruitgang van het aantal vindplaatsen wijst op een bevolkingsteruggang met ongeveer 90 %. Van een volledig hiaat in de bewoning is dus geen sprake. Wel kan gesproken worden over een discontinuïteit in de bewoning. Dit sluit aan op de ‘leegte’ zoals deze elders in het kustgebied is geconstateerd voor Zeeland, Noord-Holland en Noord-Nederland.²⁶⁴

Tot slot nog de beantwoording van de vraag waarheen het grootste deel van de bevolking vertrok. Door het aanspreken van het netwerk van verwanten en kennissen, zocht men een nieuw bestaan elders binnen het Romeinse rijk – vergelijkbaar met de huidige migrantenstromen richting ‘Fort Europa’. Aristocraten met hun volgelingen die vanwege intertribale conflicten hun heil elders zochten, konden hierbij extra profiteren van hun contacten binnen het imperium om nieuwe landbouwgronden te vinden. Misschien dat men terecht kwam in voor die tijd grote steden als Keulen of Trier, of dat men werd aangetrokken door het in de 4^e eeuw redelijk welvarende *Britannia* aan de overzijde van de Noordzee. Jonge, alleenstaande mannen konden kiezen voor een bestaan als militair en ‘een deel van de wereld zien’. In het politiek-militaire tumult kon een ander deel van de bevolking als *warband* zijn aansluiting hebben gezocht bij plundertochten van Frankische of Saksische groepen. Zat dit tegen, dan werd men in Romeinse gevangenschap gevestigd in ontvolkte streken van Gallië, waar men zich kon ‘aftobben in modderig landwerk’.²⁶⁵

²⁶³ Voor het nog lang voortleven van de militaire traditie bij de eenheden die in de forten langs de limes gelegerd waren spreekt een passage van de 6^e-eeuwse Byzantijnse geschiedschrijver Procopius in *De Bellis* V.12.16-19. Schrijvend over de laat-Romeinse ontwikkelingen vermeldt hij (vertaald uit het Engels): “Welnu, ook andere Romeinse soldaten waren gestationeerd aan de grenzen van Gallië om deze te bewaken. En deze soldaten, die geen mogelijkheid hadden om naar Rome terug te keren en tegelijkertijd niet van zins waren om zich over te geven aan hun Ariaanse vijand [de Visigothen], gaven zich over aan de *Arborychi* [= *Armorici*] en Germanen, samen met de militaire standaarden en het land dat zij lange tijd hadden beschermd voor de Romeinen. En zij gaven aan hun nakomelingen al de gewoonten van hun vaders door, zodat deze behouden bleven. Deze mensen eerbiedigden deze gewoonten zelfs nog in mijn eigen tijd. Want zelfs nu nog zijn zij duidelijk herkenbaar als behorend tot de legioenen waaraan ze ooit toegewezen waren in oude tijden, en altijd dragen ze hun eigen standaarden mee in de strijd en volgen de gewoonten van hun vaderen. De Romeinse kledingstijl behouden zij tot in elk detail, zelfs tot aan hun schoenen.”

²⁶⁴ Bazelmans 1992-1998 (2000), 41-52 (algemeen); De Koning 2003 (Noord-Holland); Taayke 1996-1997, 194-195; Gerrets/De Koning 1999, 99-106 en Gerrets 2010 (Noord-Nederland).

²⁶⁵ Aldus lofredenaars aan het keizerlijke hof in de vroege 4^e eeuw, zie *Panegyrici Latini* 8 (5).

3.6 De Merovingische en Karolingische periode (circa 450-900 na Chr.)

De verspreiding van de bewoning

Het bericht over de verovering van *Frisia citerior* door de Frankische hofmeier Pepijn II, te plaatsen tussen 688 en 695, is de eerste keer dat het westelijk kustgebied na de laat-Romeinse periode historisch weer enigszins eenduidig in beeld komt.²⁶⁶ We bevinden ons dan midden in de strijd tussen de Franken en de Friezen om de hegemonie over het westelijk rivieren- en kustgebied. Vrijwel tegelijkertijd werd serieus werk gemaakt van de bekering van de Friezen tot het christendom, door de inrichting van de eerste kerken. Pas na de dood van de Friese koning Radbod, in 719, kon de nieuwe Frankische machthebber Karel Martel de regio definitief onder zijn gezag brengen. Door schenkingen van de regionale elite aan de nog jonge Utrechtse kerk, te vinden in de goederenlijst van de St.-Maartenskerk, wordt ons een beeld geschetst van de aanwezige nederzettingen in de kustregio, die grotendeels teruggaan op oudere stichtingen. Samen met de archeologische gegevens kunnen deze en andere naamkundige bronnen duidelijk maken welke ontwikkeling het Zuid-Hollandse kustgebied doormaakte gedurende de Vroege Middeleeuwen. De gegevens gaan daarbij verder terug en bieden bovendien een breder onderzoeksperspectief dan het bovengenoemde veroveringsfeit uit de eventuele geschiedschrijving.

De hoofdlijn in de bewoningsontwikkeling zoals deze naar voren komt in de verspreidingskaarten van vindplaatsen uit de Merovingische en Karolingische tijd (fig. 3.6 en 3.7) verschilt niet wezenlijk van het kaartbeeld zoals eerder gepubliceerd door Henderikx of Bult & Hallewas.²⁶⁷ Opnieuw ziet men dat de bewoning zich hoofdzakelijk beperkt tot de strandwallen en de oevers van de grote rivieren. Wat bij de huidige inventarisatie in het oog springt, is de invulling van het voorheen 'lege' strandwallengebied direct ten noorden en ten zuiden van de Oude Rijn met enige vindplaatsen. Hierdoor is de scheve verhouding ten opzichte van de wel in deze beide gebieden aanwezige vroeg-middeleeuwse plaatsnamen enigszins weggewerkt. Daarnaast laat de nieuwe inventarisatie voornamelijk een verdere verdichting zien van het aantal vindplaatsen binnen de reeds vastgestelde woongebieden. In het onderstaande zullen de belangrijkste naamkundige en archeologische gegevens opnieuw de revue passeren en zal gekeken worden in hoeverre het inzicht dient te worden bijgesteld.

Archeologische gegevens

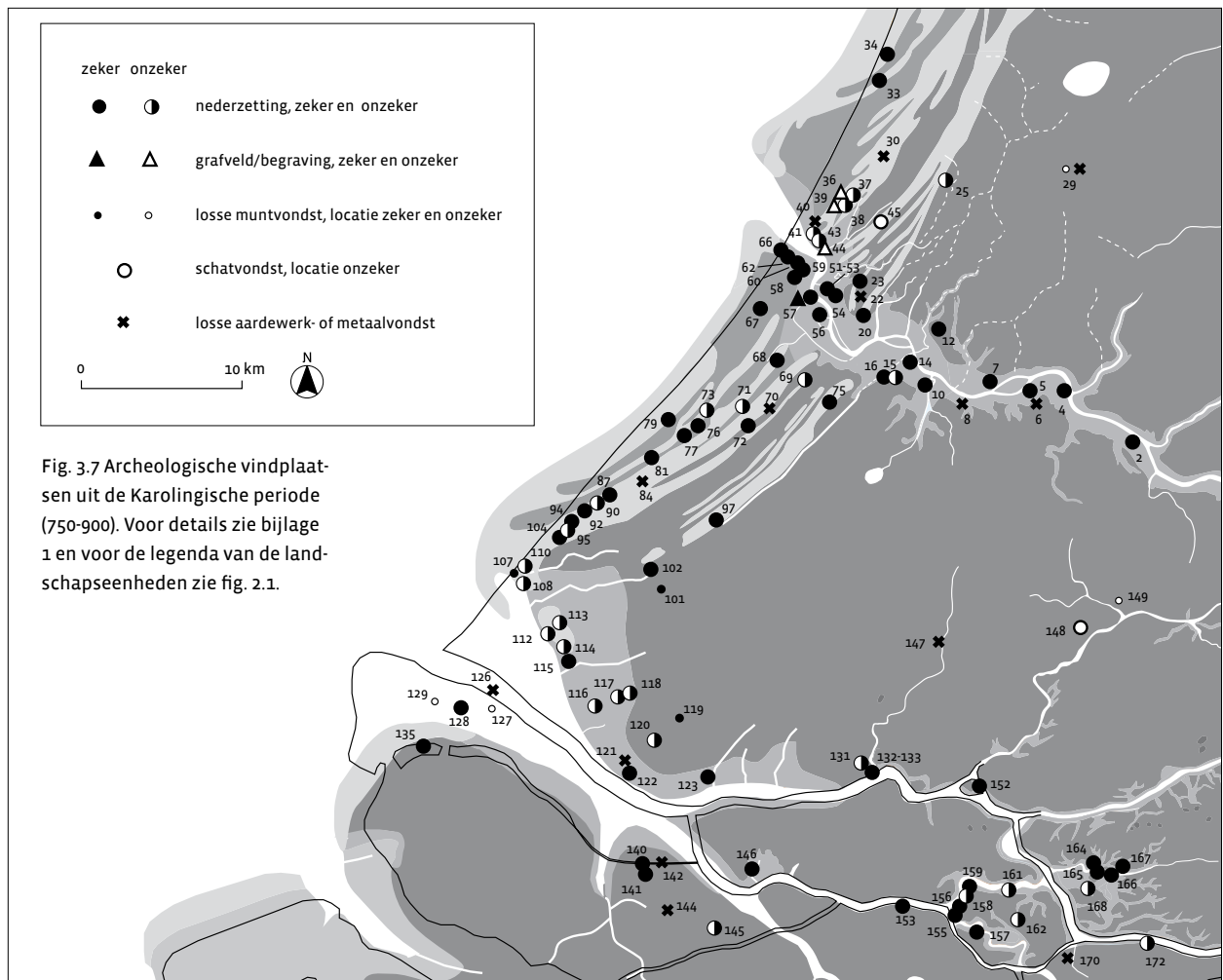
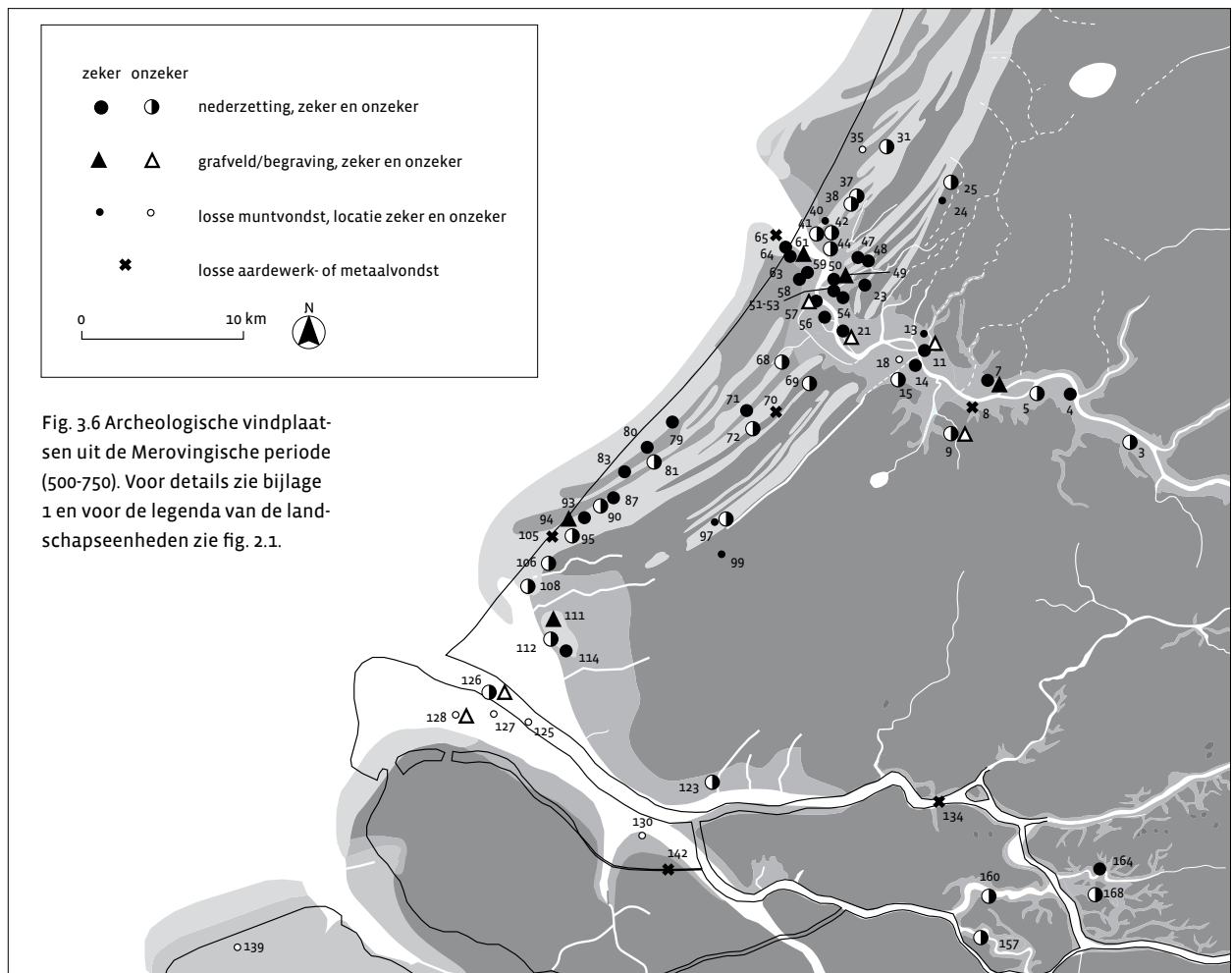
Merovingische tijd (450-720 na Chr.)

Het einde van het bewoningsminimum in het Zuid-Hollandse kustgebied is op basis van de grafvelden lange tijd gesteld op het einde van de 6^e eeuw, waarbij men voor een datering in de 5^e of 6^e eeuw van de hierin aanwezige 'Angelsaksische' potten een slag om de arm hield.²⁶⁸ Zoals in hoofdstuk 6 en pag. 350 en verder wordt uiteengezet is een datering van een deel van deze groep in de 5^e eeuw problematisch, omdat het te verwachten importaardewerk uit dezelfde periode ontbreekt.

²⁶⁶ Blok 1979, 43-49.

²⁶⁷ Henderikx 1986 en 1987, kaarten VII en IX; Bult/Hallewas 1990, fig. 6 en 7.

²⁶⁸ Hallewas 1986b, 176; Bult/Hallewas 1990b, 73.

De determinatie van vondsten uit het depot van het RMO en de uitwerking van aardewerk-complexen van recente opgravingen heeft echter vindplaatsen aan het licht gebracht met aardewerk uit de 5^e en de eerste helft van de 6^e eeuw (zie fig. 3.8). Het betreft een kleine groep randfragmenten van ruwwandig aardewerk dat nog stamt uit een laat-Romeinse vormtraditie. Twee vormen spelen daarbij een hoofdrol, namelijk kookpotten met een zogenaamde ‘cordonrand’ van het type Alzey 32/33 en ‘sikkelvormige’ randen met een relatief zware dekselgeul van het type Alzey 27. De jongste varianten van cordonranden worden over het algemeen gedateerd in de 5^e eeuw, met een uitloop in het begin van de 6^e eeuw.²⁶⁹ Men meent dat rond 475 de cordonribbel minder uitgesproken wordt, om in de eerste helft van de 6^e eeuw te verdwijnen of alleen nog voor te komen in sterk afgezwakte vorm.²⁷⁰ De sikkelvormige randen uit de periode van circa 475-550 kenmerken zich door een duidelijke verwantschap met de klassieke sikkelranden, alleen zijn ze minder zwaar van uitvoering en hebben ze doorgaans een langer uiteinde, dat soms naar binnen is gebogen. Verder is de binnenrichel van de dekselgeul nog duidelijk aanwezig.²⁷¹ Bij de opgravingen te Katwijk-Zanderij Westerbaan [58] zijn in totaal twaalf cordonrandfragmenten en vier sikkelvormige randen aangetroffen, alsmede andere vroeger vormen. Deze bestaan uit een schaal met naar binnen staande rand (type Alzey 29)²⁷² en een kleine, ruwwandige knikwandpot met ingesnoerde bovenhelft.²⁷³ Twee opgravingscampagnes in Oegstgeest-Rijnfront leverden zo’n zestien sikkelvormige randen en zeven cordonranden op, evenals negen schaalfragmenten van type Alzey 29.²⁷⁴ Een veldverkenning en opgraving in Koudekerk aan den Rijn [7] bracht negentien cordonranden en twaalf sikkelvormige randen aan het licht, met daarnaast nog 5e- tot 6e-eeuwse kruikfragmenten (type Alzey 30)²⁷⁵, een schaal met S-vormig randprofiel (type Alzey 28) en een wrijfschaal van *Rotgestrichen* aardewerk, beide dateerbaar rond 450.²⁷⁶ Verder zijn twee cordonranden bekend uit Alphen aan den Rijn [4] en één enkel exemplaar is aangetroffen tussen het vondstmateriaal van respectievelijk, Leiderdorp [11], Voorhout [48] en Naaldwijk-Hooge Werf [114]. Op Valkenburg-De Woerd [56] is naar alle waarschijnlijkheid ook een aantal vondsten uit de 5e eeuw aanwezig, waaronder glaswerk.²⁷⁷

De soms kleine aantallen zeggen – zeker in verhouding tot het totaal aantal randen van de kookpotten – maar weinig over het doorlopende gebruik van deze woonplaatsen gedurende de 5^e eeuw. Katwijk-Zanderij Westerbaan en Koudekerk aan den Rijn zijn de enige locaties met vondsten die duidelijk wijzen op een begindatering van de bewoning in de 5^e eeuw, waarschijnlijk pas na 450 of 475. De start van de bewoning op de overige vindplaatsen is te plaatsen in de eerste helft van de 6^e eeuw.

²⁶⁹ Böhner 1958, 53-54; Pirling 1966, 141; Hussong/Cüppers 1972, 80; Willems 1981, 169.

²⁷⁰ Gross 1992, 429; Bakker 1996, 232. In zijn studie over de productie te Mayen plaatst Redknap (1999, 188-192) dit randtype met zijn variaties (randvorm A10, 13 en 16) voornamelijk in de late 5^e tot 6^e eeuw, eventueel tot in de 7^e eeuw.

²⁷¹ Gross 1992, 425-428. Redknap maakt bij zijn presentatie van de ovenvondsten uit Mayen geen onderscheid met jongere sikkelrandtypen en dateert de hele groep (randtype A4) tussen 475 en 700. Door de aard van ovenvondsten in productiecentra, waarbij materiaal uit verschillende perioden door de pottenbakkers kan zijn verrommeld, is deze brede datering niet per se betrouwbaarder.

²⁷² Vergelijkbare schalen dateren volgens de Mayen-typologie uit de periode 475-625 (type A7, Redknap 1999, 183-184). Bakker plaatst dergelijke late randvarianten van het type Alzey 29 wat vroeger, tussen 400 en 550 (Bakker 1996, 230). De datering bij het overeenkomstige Rheinland-type Sha-1.11 wordt gesteld tussen 485 en 570 (Siegmond 1998, 154; Nieveler/Siegmond 1999, 11-12).

²⁷³ Dijkstra 2008c, 274-276.

²⁷⁴ Dijkstra 2006a; 2008a.

²⁷⁵ Bakker 1996, 228; Siegmund 1998, 146 (Kru 1.2); Böhner 1958, type D6a, Redknap 1999, 178 (type A3, datering 475-725).

²⁷⁶ Grinsven/Dijkstra 2005, 85-90.

²⁷⁷ Mondelinge mededeling J. van Doesburg (RCE) en Y. Sablerolles (glasspecialiste).

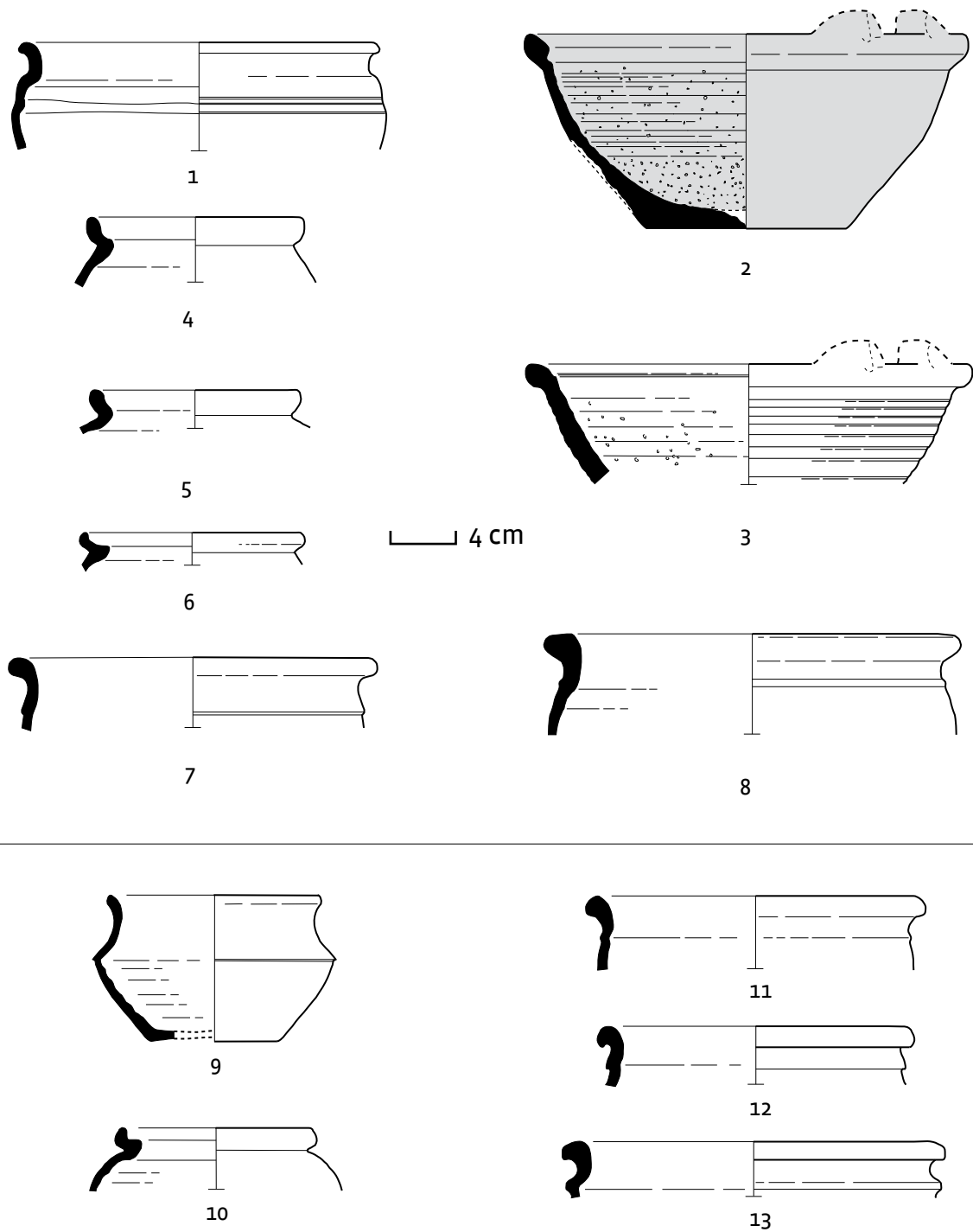

Fig. 3.8 Voorbeelden van aardewerkvormen uit de periode 450-525/550 uit Koudekerk aan den Rijn-Lagewaard (1-8) en Katwijk-Zanderij Westerbaan (9-13). Late varianten Alzey 27: 4-6 en 10, Alzey 32/33: 7-8 en 11-13, Alzey 28: 1. Wrijfschalen: 2 (roodgeverfd) en 3. Ruwwandige knikwandpot met concave bovenhelft: 9.

De verspreiding van de vroege Merovingische aardewerkvormen concentreert zich langs de Oude Rijnovers, terwijl aan de Maasmond alleen van de Naaldwijkse Geest een aanwijzing komt. Dit beeld van een kolonisatie vanuit de boorden van Rijn en Maas sluit aan bij datgene wat bekend is uit de naamkundige gegevens (zie hieronder op pag. 78 en verder), al moet gezegd worden dat archeologische sporen op de meest oostelijke strandwal verder van de rivieren af minder goed vertegenwoordigd zijn. De cordonranden komen in het geval van Alphen, Leiderdorp en Naaldwijk van plaatsen met relatief oude toponiemen (*Alfna*, *Leithon* en mogelijk *Masamuda*).

Verder borduurt de bewoning uit de Merovingische tijd voort op het eerdere beeld; de vindplaatsen concentreren zich rondom beide mondingsgebieden en de stroomrug van de Oude Rijn, maar ook verder landinwaarts op de strandwallen. Belangrijk is dat we in de nabijheid van de grote rivieren bijna alle ons bekende en vermoede grafvelden tegenkomen, maar hierin kan een culturele en representatieve vertekening schuilen. De met zekerheid bekende grafvelden waren door het gebruik van urnen en het voorkomen van skeletten ten tijde van hun ontdekking namelijk duidelijk herkenbaar. Misschien dat ook de verhoogde onderzoeksactiviteit van het RMO in de regio in de eerste helft van de 20^e eeuw een rol heeft gespeeld, wellicht ook de kans op aankoop van vondsten door voornoemd museum. Afwijkende vormen van begraving, zoals solitaire graven of crematiedeposities zonder urn zullen zeker bij graafwerkzaamheden in het verleden minder zijn opgevallen, zodat het eigenlijke aantal grafveldlocaties hoger kan liggen. Ook kustafslag en overstuiving kunnen hun tol hebben geeist. Ik kom in par. 6.7 op deze materie terug.

Karolingische tijd (720-900 na Chr.)

De vondstverspreiding in de Karolingische tijd laat langs de Oude Rijn en op de strandwallen een zeer bescheiden nadere invulling van het gebied zien. Het meest opvallend hierbij zijn de twee onlangs ontdekte vindplaatsen in de Amsterdamse Waterleidingduinen binnen de gemeente Noordwijk [33 en 34], die overstoven zijn door de Jonge Duinen. Ze liggen in een gebied dat eertijds onderdeel uitmaakte van de 'Haarlemmerhout', een uitgestrekte wildernis bestaande uit bossen en strandvlaktevenen tussen Noordwijk en Velsen. Uit het voorkomen van namen als *Elisholz*, *Foranholt*, *Heslemaholt* en *Northwalde* is al op te maken dat vanaf de vroege Middeleeuwen sprake was van ontginningen in de bossen van het Oude Duinlandschap. Juist de Haarlemmerhout wordt beschouwd als het enige nog overgebleven aaneengesloten bosgebied op de westelijke zandgronden dat de eerste vroeg-middeleeuwse ontginningsgolf vrijwel ongeschonden is doorgelopen, behoudens enkele openleggingen aan de randen. De verdere ontginning kwam pas laat op gang; blijkens diverse vermeldingen van *-rode* namen in de 13^e en 14^e eeuw was men toen nog volop bezig. De binnen de 'Hout' gelegen venen in de smalle strandvlakten tussen de Oude Duinen werden pas rond 1400 door de Hollandse graaf ter ontginning uitgegeven. De grafelijke claim krachtens het wildernisregaal ten behoeve van de jacht en houtkap is mede de oorzaak van het lange 'uitstel van executie' voor dit gebied.²⁷⁸ De nieuwe vondstlocaties maken duidelijk dat we al veel eerder met ontginningen in het kerngebied van deze 'Hout' rekening moeten houden, die na kortere of langere tijd weer zijn opgegeven. Gezien de ligging vlak achter de toenmalige zeereep zal overstuiving ten gevolge van Jonge Duinvorming de belangrijkste reden zijn geweest waarom de bewoning in dit gebied zich niet heeft doorgezet tot in jongere tijden.

²⁷⁸ Rentenaar 1977, 367-370; Barends et al. 1988, 82.

Een tweede opvallende beweging in de verspreiding van de bewoning is waar te nemen stroomopwaarts van de monding van de Maas, ten oosten van de Naaldwijkse Geest en het stroomgebied van de Oude Maas en de Merwede. Na enkele voorzichtige aanzetten in de Merovingische periode vond in de Karolingische tijd hier een naar verhouding sterke uitbreiding plaats. Voor zover uit de gegevens van het gevonden aardewerk is af te leiden, lijkt het erop dat de meeste Merovingische vindplaatsen in deze regio dateren vanaf circa 700 en aansluiten op aardewerkvondsten uit de Karolingische bewoningsfase. De bewoning concentreert zich op de meest gunstige locaties: op de oeverwallen en de ruggen in het (voormalige) getijdengebied.

De naar verhouding late start van de bewoning in het Maas-Merwedegebied is mede te wijten aan de ongunstiger woonomstandigheden op de vrij smalle oeverwallen, die bij jonge riviertakken als de Lek en Hollandse IJssel bovendien nog niet overal voldoende ontwikkeld waren. Zeker is wel dat latere toegenomen rivieractiviteit en grootschalige overstromingen vanaf de 12^e eeuw het bewoningsbeeld ernstig hebben vertroebeld. Het feit dat de regio rondom de Oude Maas, Zuid-Hollandse Waal en Merwede in vrijwel geen enkel vroeg-middeleeuws, schriftelijk bronnenmateriaal voorkomt,²⁷⁹ zegt wellicht iets over de perifere rol die het gebied speelde ten opzichte van de omliggende bewoningskernen.

Een aanwijzing voor de herkomst van deze kolonisatiebeweging in het Maas-Merwedegebied biedt de rechtshistorie. Blok constateerde dat langs de noordoever van de Maas van oudsher een verre voorpost lag van het zuidelijke schepenrecht, in de ambachten Vlaardingen, Maasland, Monster, Den Haag en 's Gravezande.²⁸⁰ Het schepengerecht werd vanaf circa 780 ingevoerd door Karel de Grote²⁸¹, maar kreeg ten noorden van de grote rivieren pas vanaf de Late Middeleeuwen de overhand op het traditionele buretrecht (ook wel aasdom of asigerechtspraak genoemd). Het gegeven dat schepenrechtspraak vanouds in het Maasgebied te vinden was wijst naar mijn oordeel op een sterk aandeel van 9^e-10^e-eeuwse kolonisten uit het Midden-Nederlandse rivierengebied en/of de Brabantse regio.

Naamkundige gegevens

De rijkste en belangrijkste bron voor de plaatsnamen is de hierboven al aangehaalde goederenlijst van de Utrechtse Sint-Maartenskerk. Het is een weergave van de bezittingen die het bisdom opnieuw in bezit wenste te nemen nadat deze tussen 850 en 885 voor een groot deel verloren waren gegaan door de Noormannenheerschappij in Midden- en West-Nederland. Het gros van de lijst is opgesteld in de periode 885-896, waarna in een tweede, meer onsamenhangend deel tot 948 nog enkele notities zijn toegevoegd. De historische context van de lijst maakt het zeer aannemelijk dat de gegevens in de lijst de bezitssituatie weergeeft van vóór de vlucht van de Utrechtse bisschop naar St.-Odiliënberg in 857, waarmee voor de meeste plaatsen een *terminus ante quem* voor hun ontstaan is gegeven.²⁸² Bij de opsomming van de bezittingen in het eerste deel is min of meer een geografische volgorde aangehouden, die begint in Dorestad en via de Oude Rijn en het Zuid-Hollandse kustgebied eindigt in Noord-Holland. Dit maakt het mogelijk om ook van de niet meer te lokaliseren plaatsnamen (circa 50 %) een globale schatting te maken van hun ligging. Henderikx onderscheidde hierbij voor Zuid-Holland een drietal groepen, namelijk namen gelegen in het strandwallengebied ten noorden van de Oude Rijn tot aan de

²⁷⁹ Henderikx 1986, 489; 1987, 52.

²⁸⁰ Blok 1963a.

²⁸¹ Riché 2009 (1973), 305.

²⁸² Zie voor deze lijst vooral Blok 1957b, Henderikx 1986; 1987; 1998.

zuidgrens van Kennemerland, het strandwallengebied ten zuiden van de Oude Rijn tot aan de Maasmond en de oeverzone van de Oude Rijn vanaf Woerden westwaarts.²⁸³

Binnen de vóór de 10e eeuw voorkomende toponiemen zijn behalve de vijf bovengenoemde jong-prehistorische en Romeinse namen op etymologische gronden nog een aantal andere groepen onderscheiden. Een tiental namen zou op formele gronden (overeenkomst met Germaanse woorden met het suffix *-inium*, *-ikja*, *-ja*, *-st* en *-nd* in derde naamval meervoud) van voor circa 700 kunnen dateren. Verder komen in het onderzoeksgebied 24 *-heem* namen voor, 3 *-inge* namen en een grotere groep van 28 samengestelde plaatsnamen met de in Zuid-Holland voorkomende achtervoegsels *-hout*, *-hage*, *-schoten*, *-haar*, *-muiden*, *-land*, *-geest*, *-go*, *-sele*, *-dorp*, en *-burg*. Ten slotte is er nog een restgroep van 13 plaatsnamen.²⁸⁴ Door de dynamiek die bij nederzettingen aanwezig is, zoals herbenaaming, verdwijning, aanpassing en overvleugeling, is het erg moeilijk gebleken tussen of binnen deze groepen een duidelijke chronologische ontwikkeling te onderkennen. Voornoemde groepen plaatsnamen zijn alle gangbaar geweest tussen de 5^e of 6^e en de 10^e eeuw, al geeft de datering van Utrechtse cartularium wel aan dat het overgrote deel van de nederzettingen voor het midden van de 9^e eeuw al bestond.²⁸⁵

Voor het nader achterhalen van een kolonisatiepatroon keek Theuws voor het Maas-Demer-Scheldegebied naar de verschillen in naamtypen tussen gebieden met en zonder dichte bewoning.²⁸⁶ In ons geval is deze methode niet zinvol. Daarvoor zijn de deelgebieden van het ‘oude land’ te klein en zijn te veel plaatsnamen niet meer te lokaliseren. Bovendien is al duidelijk dat de veengebieden, die in de Vroege Middeleeuwen nog niet of nauwelijks bewoond waren, binnen het onderzoeksgebied jongere nederzettingen kennen.²⁸⁷

Toch zijn naar mijn idee wel enkele suggesties over de verspreiding van de plaatsnamen te maken. Vanuit naamkundig oogpunt zijn de gebieden in de directe nabijheid van de Rijn en de Maas, alsmede de meest oostelijk gelegen strandwallen als basis gebruikt voor de kolonisatie van het gebied gedurende de Vroege Middeleeuwen. Hier vinden we veel – vaak archaïsche – plaatsnamen die van waterlopen zijn afgeleid (fig. 3.4). Verder zijn, met uitzondering van Loosduinen, alle bewaard gebleven archaïsche namen ook parochienamen geworden. Deze namen golden dus voor een groter gebied en bleven bepalend genoeg om uiteindelijk als naam van een bestuurseenheid te dienen. Van het naamtype dat vóór 700 kan dateren is slechts de helft te lokaliseren (fig. 3.9), maar deze plaatsen liggen wel allemaal aan waterlopen dicht langs de grote rivieren of nabij de oostelijke strandwal (de Vennip). Daarmee sluiten ze aan bij de geografische uitgangspositie van de archaïsche namen.

De *-heem* namen vormen binnen het Zuid-Hollandse kustgebied een naar verhouding grote groep. Dit achtervoegsel, dat ‘woning’ of ‘woonplaats’ betekent, is binnen de middeleeuwse toponymie veel besproken. Men maakt een onderscheid tussen enerzijds namen die bestaan uit een persoonsnaam + *heem* (of *-ingaheem*) en anderzijds samenstellingen met een zelfstandig naamwoord, meestal een topografische of natuuraanduiding. Of de eerste groep nu de oudste is, zoals sommigen menen, blijft een punt van discussie.²⁸⁸

²⁸³ Henderikx 1986 en 1987, kaart IV-VI en IX.

²⁸⁴ Zie bijlage 4 en Henderikx 1986 of 1987, appendix IV.

²⁸⁵ Voor een uitgebreide discussie over de chronologie van plaatsnamen zie Henderikx 1986, 474 of 1987, 37 e.v.; Theuws 1988, 77-81, 162-187 en de verwijzingen aldaar.

²⁸⁶ Theuws 1988, 162-177.

²⁸⁷ Blok 1968, 11-13.

²⁸⁸ Zie Theuws 1988, 173 en de daar aangehaalde literatuur.

Fig. 3.9 Plaatsnamen die kunnen dateren uit de periode vóór 700. Bij plaatsen waarvan de locatie slechts globaal bekend is staat een vraagteken. Niet meer localiseerbare plaatsnamen staan in een kader bij het gebied waar ze op basis van de volgorde in de goederenlijst van de Utrechtse St.-Maartenskerk verwacht mogen worden. Voor details zie bijlage 4.

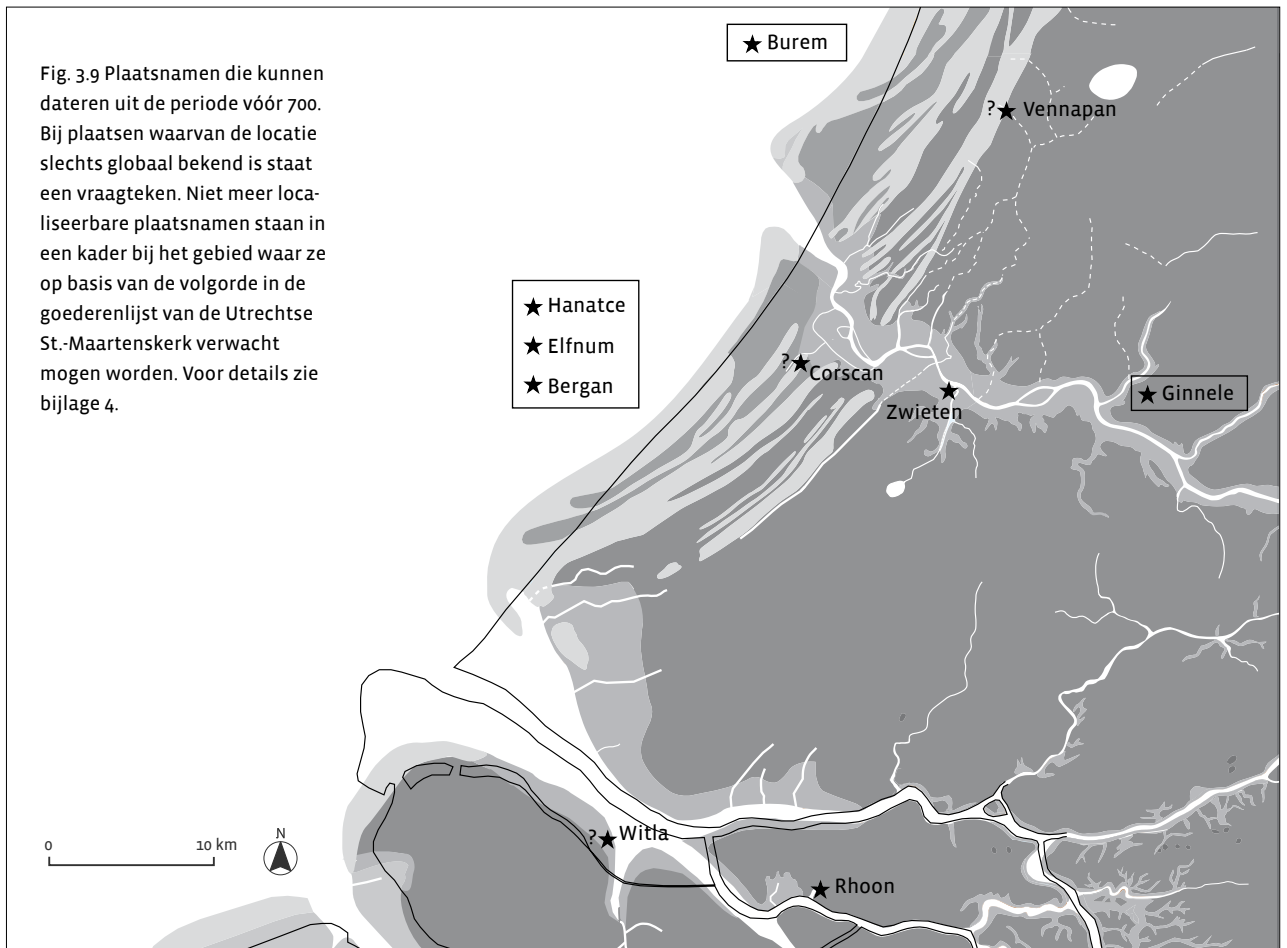
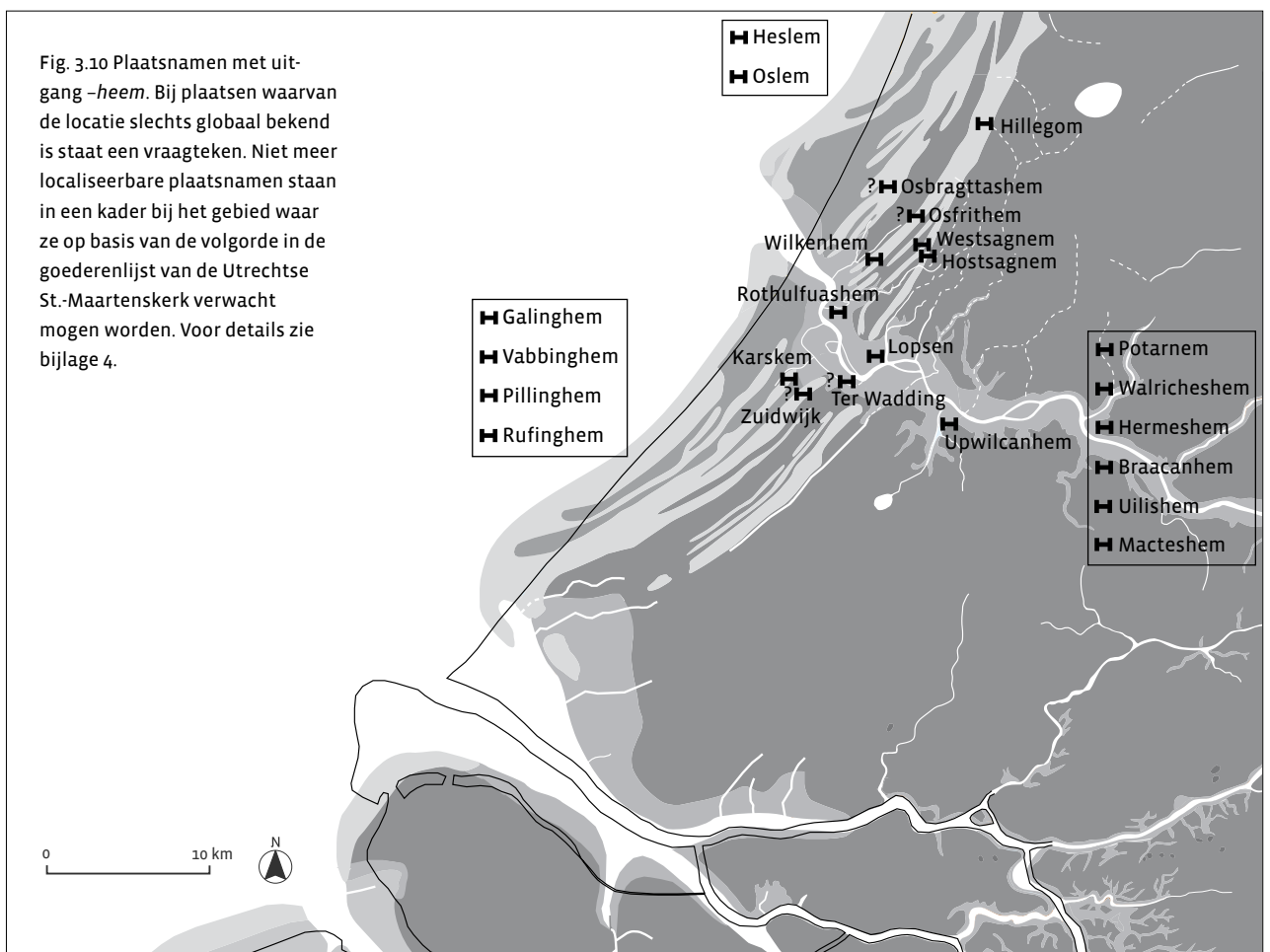

Fig. 3.10 Plaatsnamen met uitgang *-heem*. Bij plaatsen waarvan de locatie slechts globaal bekend is staat een vraagteken. Niet meer localiseerbare plaatsnamen staan in een kader bij het gebied waar ze op basis van de volgorde in de goederenlijst van de Utrechtse St.-Maartenskerk verwacht mogen worden. Voor details zie bijlage 4.

Bij een beschouwing van de *-heem* namen uit het onderzoeksgebied blijkt dat de helft niet is te koppelen aan nog bestaande plaatsnamen (fig. 3.10). Dit zijn voor het overgrote deel *-heem* namen met een persoonsnaam. Deze kunnen grofweg gelokaliseerd worden langs de Rijn oevers tussen Woerden en Leiden en in het strandwallengebied ter weerszijden van de Rijnmond. Van de wel lokaliseerbare *-heem* toponiemen liggen de meeste, zometert alle, samenstellingen met een zelfstandig naamwoord dicht langs de rivier of niet ver daarvan. Van de zes (min of meer) te plaatsen toponiemen met een persoonsnaam liggen er twee dicht bij de Rijn en vier op de strandwallen meer in het achterland. Naar verwachting liggen ook de meeste niet-lokaliserbare persoonsnamen + *heem* ten noorden en ten zuiden van de Rijn verder van de rivier af. Uit dit alles rijst een beeld van een voorkeur voor topografische aanduidingen (vooral waternamen) in het estuarium van de Rijn met haar zijstroompjes. Deze trend sluit aan bij die van de ligging van de archaische namen en de groep die voor de 7^e eeuw te dateren is. De *-heem* namen met een persoonsnaam schijnen vooral een jongere koloniatiefase vanuit de riviermondingen te vertegenwoordigen, waarbij sprake moet zijn geweest van individuele ontginningen. De zeven andersoortige plaatsnamen met een persoonsnaam, voornamelijk met achtervoegsel *-geest* en *-haar*, sluiten aan bij het hierboven geschetste beeld; ze lijken allemaal te liggen in het strandwallengebied ter weerszijden van de Rijn (fig. 3.11).

Deze jongere bewoningsfase zorgde voor een verdichting van de bewoning in het verder van de rivier af gelegen strandwallengebied. Door de beperkte breedte van de Rijnsoever en het later verdwijnen van nederzettingen met een *-heem* naam is het vaststellen van een vergelijkbare jongere koloniatiefase in deze zone niet mogelijk. Mogelijk was hier sprake van een analoge ontwikkeling.

De hierboven geschetste ontwikkeling is in tegenspraak met de aanname dat van de *-heem* namen die met een persoonsnaam de oudste zijn.²⁸⁹

Vrijwel alle nederzettingen met een *-heem* naam zijn in de loop van de 11^e-13^e eeuw verdwenen. Blok heeft met recht betoogd, dat dit samenhangt met migratie naar de nieuwe veenontginningen en de vorming van afgebakende grenzen van parochies en ambachten (zie ook pag. 94 en verder en par. 4.10).²⁹⁰ Alleen Sassenheim en Hillegom resteren nog, blijkbaar alleen omdat ze parochienaam zijn geworden.

De ontwikkeling van de kolonisatie van het Zuid-Hollandse kustgebied zoals gesuggereerd door de naamkundige gegevens, sluit aan op het archeologische beeld. Op basis van vroege aardewerktypen uit de (late) 5^e en vroege 6^e eeuw herstart de bewoning vanuit de oevers en het mondingsgebied van Maas en Rijn. Hoe snel de bewoning zich landinwaarts in het strandwallengebied heeft verplaatst, is door de veelal kleine hoeveelheid vondsten per vindplaats moeilijk te zeggen. Ook de weinige opgegraven nederzettingssporen bieden door hun relatief kleine opgravingsareaal onvoldoende uitsluitel. De bewoningssporen te Den Haag-Frankenslag [80] en de Harstenhoek [79] dateren vanaf de tweede helft van de 6^e eeuw.²⁹¹ Kennelijk is al na ongeveer drie generaties van 25 jaar, zo'n 75 jaar na de start van de herbevolking, sprake van bewoning tussen Rijn en Maas. De meest noordelijke vindplaatsen in het duingebied van Noordwijk zijn daarentegen weer Karolingisch [33-34]. Bij deze secundaire koloniatiefbeweging lijkt sprake van enige voorkeur voor plaatsnamen met een persoonsnaam; een indicatie van het individuele karakter van de ontginningen. De enige plaatsnaam van het type persoonsnaam

²⁸⁹ Zie Theuws 1988, 173 en de daar aangehaalde literatuur.

²⁹⁰ Blok 1968, 12-14.

²⁹¹ Gebaseerd op het geheel ontbreken van ruwwandige potten met cordon- en sikkelranden. Dit is niet in tegenspraak met de beschikbare

¹⁴C-dateringen (zie Magendans/Waasdorp 1989, 24-25).

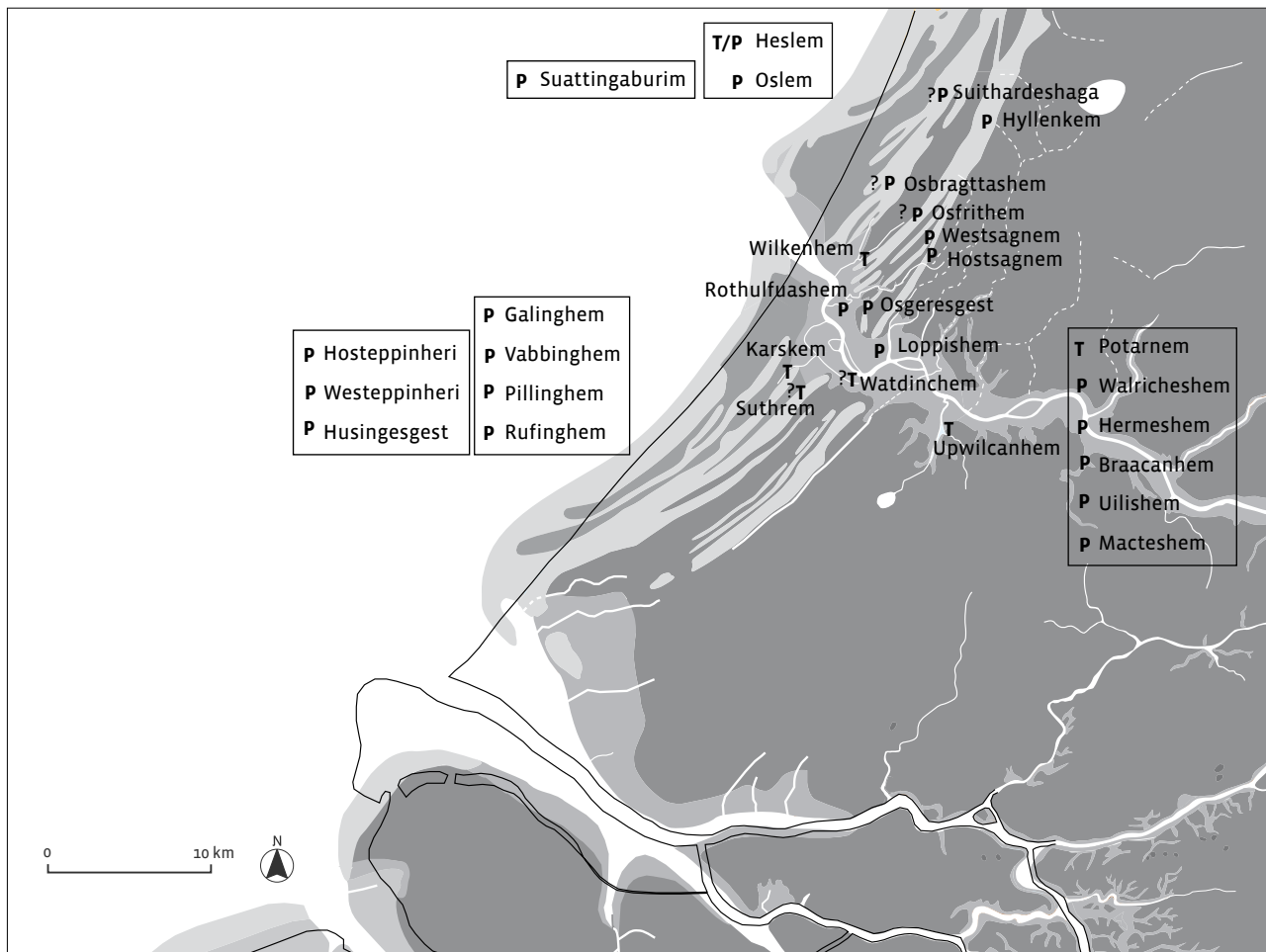

Fig. 3.11 Plaatsnamen met uitgang *-heem* plus een topografische aanduiding (T) of een persoonsnaam (P), inclusief overige plaatsnamen met een persoonsnaam. Bij plaatsen waar de localisering slechts globaal bekend is staat een vraagteken. Niet meer localiseerbare plaatsnamen staan in een kader bij het gebied waar ze op basis van de volgorde in de goederenlijst van de Utrechtse St.-Maartenskerk verwacht mogen worden. Voor details zie bijlage 4.

+ *heem* die direct geassocieerd kan worden met een archeologisch bekende nederzetting is *Rothulfuashem* (ook *Hrothaluashem*), de oude naam van het tegenwoordige Rijnsburg. Deze dicht bij de Rijn gelegen bewoningskern dateert vanaf circa 600 (zie par. 4.2). Wat de ligging ten opzichte van de veronderstelde kolonisatiebeweging betreft wellicht een uitzondering, maar wel indicatief voor een *terminus post quem* voor dit type naam.

Enkele van de naamkundige trends die hierboven de revue zijn gepasseerd zijn ook gesignaleerd in het Maas-Demer-Scheldegebied, waar eveneens sprake is van een herkolonisatie van het gebied na de laat-Romeinse periode.²⁹² Ook hier wijst de spreiding van archaische namen op een kolonisatierichting vanuit de dalen van de grote rivieren en is dit naamtype vrijwel zonder uitzondering een parochie of gemeentenaam geworden; plaatsen van het *-heem* type werden dit meestal niet.

²⁹² Theuws 1988, 170-177, 182-183.

Het begin van de systematische veenontginningen

Een belangrijk moment in de bewoningsgeschiedenis van het kustgebied is de start van de veenontginningen. Hieronder verstaat men het systematisch ontwateren in de vorm van lange opstreckende percelen en het beheersbaar maken van het waterpeil, zodat de grond ook voor akkerbouw gebruikt kan worden. Henderikx kwam in zijn studie tot de conclusie dat de vroegste aanwijzingen voor de systematische ontginningen van het veen- en klei-op-veengebied in de Rijn-Maasdelta te vinden zijn in vier gebieden:

- › het Maasmond-Merwedegebied, speciaal Vlaardingen en het voormalige koninklijke domein Maasland (omvattende de latere parochies Maasland, Schipluiden en De Lier),
- › de gouw Lek-en IJssel,
- › in Rijnland 'beoosten' de Oude Rijn in Esselijkerwoude, Rijnsaterwoude en Leimuiden en,
- › de Vechtstreek, ter weerszijden van de Vecht en de Angstel.

Het begin van deze fase dateerde hij op zijn vroegst in de tweede helft of het laatste kwart van de 10^e eeuw.²⁹³

Vóór deze systematische ontginning maakte men in de Vroege Middeleeuwen alleen in de directe nabijheid van de oude bewoningskernen gebruik van het veengebied. Niet alleen in extensieve vorm voor de jacht, de visserij en het verzamelen van hout en riet, maar ook voor het extensief weiden van vee. Deze oude structuur is herkenbaar aan een onregelmatige blokverkaveling, die we ten noorden van de Maasmonding aantreffen bij de oude bewoningskern van Vlaardingen en de Harnasch-, Woudse- en Groeneveldse Polder in de bovenloop van het stroompje de Lier. Voor het gebied ten zuiden van de riviermonding is de aanwezigheid van dit verkavelingstype niet meer te achterhalen, al zijn er soms aanwijzingen voor een oudere structuur te vinden.²⁹⁴ Onregelmatige blokverkaveling vinden we ook rondom de monding van de Oude Rijn, tot even ten oosten van Leiden. Al deze gebieden beperken zich hoofdzakelijk tot de klei-op-veengebieden. Deze klei is rond het begin van de jaartelling over het veen afgezet en deels na de Romeinse tijd weer met een dunne veenlaag overdekt geraakt.²⁹⁵ Dit gebied, dat waarschijnlijk nog het karakter van een kwelderlandschap had, kan in ieder geval geschikt zijn geweest voor schapenhouderij.²⁹⁶

Een afwijkende datering van de onregelmatige blokverkaveling geeft Bult. Uit zijn analyse van de bewoningsgeschiedenis van Midden-Delfland zou blijken, dat deze verkaveling pas is ontstaan na herontginning van de bovenloop van de Lier. Dit was noodzakelijk geworden na twee grootschalige overstromingen in de 12^e eeuw. De onregelmatige verkavelingsstructuur ontstond naar zijn idee door gebruikmaking van de gevarieerde ondergrond van het landschap, met daarin enkele oude kreekruggen.²⁹⁷ Vreemd is dan wel, dat men bij de herontginningen in de rest van Midden-Delfland blijkbaar geen enkele moeite had met de aanleg van een opstreckende verkaveling, terwijl van een even gevarieerde geologische ondergrond sprake was. Ik verwacht eerder dat men langs de bovenloop van de Lier bij de herontginning voor een groot deel nog gebruik heeft gemaakt van de doorschemerende oude percelering. Hetzelfde geldt

²⁹³ Henderikx 1986, 495-499; 1987, 56-62.

²⁹⁴ Bij Spijkenisse-Molenwatering is een strokenverkaveling ontdekt die jonger was als een veenlaag uit de Romeinse tijd, maar ouder dan de kleiafzettingen uit de 12^e eeuw (Asmussen/Moree/Van Trierum 1991).

²⁹⁵ Zie Henderikx 1986, 491-499 en pag. 33 en verder van dit proefschrift.

²⁹⁶ Henderikx 1986, 495-497; 1987 56-58 en verwijzingen aldaar.

²⁹⁷ Bult 1983, 34.

dan waarschijnlijk ook voor de onregelmatige blokverkaveling rond de Oude Rijnmonding, waar men eveneens last heeft gehad van 12^e-eeuwse overstromingen.

Het uitgebreide onderzoek dat de afgelopen drie decennia heeft plaatsgevonden in Midden-Delfland bevestigt het beeld dat tijdens de Vroege Middeleeuwen het veengebied alleen extensief werd gebruikt, voornamelijk vanaf de Karolingische tijd. De vroegst bekende sporen zijn resten van bewerkt en verkoold rondhout uit de 7^e eeuw, mogelijk afkomstig van een jacht- of viskamp [117]. De overige vondsten bestaan slechts uit een enkele scherf Karolingisch Badorf- of Mayen-aardewerk [118 en 120] en een munt van Lodewijk de Vrome (814-840) [119]. Deze vondsten concentreren zich nog aan de rand van het veengebied en meestal op plaatsen met een oudere geulrug in de ondergrond, die voor de toegankelijkheid het meest geschikt zullen zijn geweest. De twee vindplaatsen met laat-Karolingisch en 10^e-eeuws aardewerk in de Oude Campspolder van Maasland [116], kunnen niet gelden als bewijsvoering voor een vroegere start van de systematische veentontginningen. De verkaveling is namelijk het resultaat van de herontginning in de late 12^e eeuw.²⁹⁸

Het is hier niet de plaats om uitgebreid in te gaan op het verloop van de ontginningen in het veengebied ten noorden van de Oude Rijn, omdat hiernaar geen archeologisch onderzoek is gedaan en door de latere vorming van de Haarlemmermeer weinig meer te onderzoeken valt. Twee curiosa uit dit gebied wil ik toch noemen. Het zijn twee complete Karolingische bolpotten van het Dorestad type W III, dateerbaar in de 8^e-9^e eeuw [29]. Ze zijn gevonden bij de drooglegging van de Haarlemmermeer rond 1852 en terecht gekomen in de collectie van de 19^e-eeuwse schrijver en politicus Jacob van Lennep.²⁹⁹ Samen met een Romeinse kruik, behoren ze tot de vroegste vondsten uit het gebied van de Haarlemmermeer. De compleetheid van de bolpotten pleit voor een specifieke vondstcontext. Te denken valt aan een oude verkavelingssloot, de bedding van een voormalige veenstroom, of de bodem van een oude waterput.³⁰⁰ Deze plaatsen zijn ideaal als *artefact traps* voor complete potten. De aanname dat deze potten afkomstig zijn uit een nederzettingcontext is niet onmogelijk, maar ook een jacht- of viskamp behoort tot de mogelijkheden. Misschien in het in de Utrechtse goederenlijst genoemde *Getzewald*, een gebied (of nederzetting) gelegen aan het riviertje de *Fennapa* ten oosten van Hillegom?

Maar hoe zit het dan met de regelmatige strokenverkaveling met vrije opstrek die direct langs de rivieren te vinden is, zoals langs grote delen van de Oude Rijn? In navolging van Van der Linden en Blok zou men kunnen redeneren dat ze ouder is dan de veenontginningen; ze ligt immers direct aan de oude bewoningsas langs de Rijnsoever.³⁰¹ De keuze voor een strokenverkaveling met een efficiënte waterafvoer zou zijn ingegeven door de aanwezigheid van gronden die last hadden van water uit het aanvankelijk nog hogergelegen veengebied. Blok stelde tevens dat, in het geval men een vroege datering verwerpt, gedacht moet worden aan een herverkaveling van het oude land tijdens en na de veenontginningen, om zo de waterafvoer te verbeteren.³⁰² Buitelaar liep tegen hetzelfde vraagstuk aan bij zijn analyse van de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek. Op grond van de vrije opstrek met onregelmatige achtergrens van de verkaveling en de ligging nabij de oude domeinen gaat hij uit van een totstandkoming vóór de grote ontginningen die daar in de tweede helft van de 11^e eeuw werden ingezet. Vanwege

²⁹⁸ Bult 1986, 121-122. Onbekend is of in de ondergrond sprake is van een oudere, onregelmatige verkaveling.

²⁹⁹ Jacob van Lennep (1802-1868), woonde behalve in Amsterdam ook in de buitenplaats *Huis te Manpad* bij Heemstede.

³⁰⁰ Vergelijk de complete Badorf-pot die uit een geulvulling is aangetroffen in de Aalkeet Binnen Polder te Maassluis [vindplaats 138].

³⁰¹ Van der Linden 1956; 1998, 35; Blok 1977, 399

³⁰² Blok 1977, 399.

de min of meer systematische verkavelingsstructuur moet volgens hem sprake zijn geweest van enige coördinatie bij de uitvoering, wellicht door de meiers van de *curtes*.³⁰³

Archeologisch is de ouderdom van de opstreekende verkaveling op de rivieroeveren nog onvolgende bekend. Bij de opgraving aan de Lagewaard in Koudekerk aan den Rijn blijft onzeker of de regelmatige verkaveling teruggaat op de Karolingische bewoningsfase (zie par. 4.7). Hetzelfde geldt voor de verkaveling rond Schagen en Medemblik in Noord-Holland, waar in het veengebied Karolingische vondsten zijn gedaan. Had men hier aanvankelijk geen kunstmatig afwateringssysteem nodig of is de bijbehorende strokenverkaveling niet meer dateerbaar omdat de sloten opnieuw zijn uitgegraven?³⁰⁴ Recente opgravingen in Limmen (Kennemerland) maakten duidelijk dat in de Karolingische periode wel degelijk sprake kan zijn van een strokenverkaveling, in dit geval een veerverkaveling langs de doorgaande weg over de oude duinrug.³⁰⁵ Een dergelijke systematische landindeling is een vrij basaal principe. Het doorvoeren ervan over een groot gebied was echter niet altijd een vanzelfsprekende keuze. Dit zal afhankelijk zijn geweest van de mogelijkheid dit in samenwerking met andere bewoners of gezagsdragers te realiseren. Ik acht het niet uitgesloten dat al in de 9^e-eerste helft 10^e eeuw langs de oevers van de Oude Rijn een begin is gemaakt met systematische ontginningen in domaniaal verband, wat gevolgen moet hebben gehad voor de structuur en naamgeving van de nederzettingen (zie verder par. 4.10 en 7.3).

Het meest in het oog springende gegeven van de bewoningsgeschiedenis is het feit dat zoveel vroeg-middeleeuwse nederzettingenamen in het duingebied zijn verdwenen. De verdwijning van deze nederzettingen begint op basis van hun vermelding in de goederenlijst van Sint-Maarten op zijn vroegst ergens tussen het midden van de 9^e eeuw en de 10^e eeuw. Hierboven is al gewezen op het verband tussen het verdwijnen van nederzettingen op de strandwallen (veelal *-heem* namen) en de start van de grote ontginningen in het Zuid-Hollandse veengebied. De oorzaak hiervoor wordt gezocht in een lichte verbetering van het klimaat, versterkt door een periode van langdurige droogte in de tweede helft van de 10^e eeuw, die het toch al gevoelige evenwicht in het duingebied verstoortte en het negatieve effect van de Jonge Duinvorming versterkte.³⁰⁶ Wanneer we kijken naar de ligging van de te localiseren plaatsnamen van vóór 1000 in het strandwallengebied, speciaal tussen Rijn en Maas, dan constateren we dat het proces van Jonge Duinvorming alleen nooit deze ontvolking kan hebben veroorzaakt. Daarvoor is het areaal van een 'leeg' Oude Duingebied zonder nederzettingen dat buiten het bereik van de Jonge Duinen en de kusterosie is gebleven te groot. Dit maakt het aannemelijk dat verdroging *an sich* al snel tot problemen leidde op de akkergronden van de geest. Vermoedelijk waren de wat lager – dus natter – gelegen oostelijke rij strandwallen en de uitlopers daarvan in de nabijheid van de estuaria minder gevoelig voor verdroging. Misschien dat het verlaten van nederzettingen op de strandwallen van Wassenaar, Den Haag en Monster mede het gevolg was van een snellere bodemuitputting door een te korte regeneratieperiode van dit gebied na de overexploitatie in de Romeinse tijd. Het verdwijnen van veel nederzettingen in de duinstreek zal ongetwijfeld zijn weerslag hebben gehad op de nederzettingstructuur. Hier lopen we echter teveel op de zaken vooruit (zie par. 4.10) en bovendien belanden we in een periode die buiten het bereik van deze studie ligt.

³⁰³ Buitelaar 1993, 178.

³⁰⁴ Besteman 1990, 111.

³⁰⁵ Dijkstra/De Koning/Lange 2006, 202. Een veerverkaveling beperkt zich dus niet alleen tot het veengebied.

³⁰⁶ Heidinga 1984, 1987, 127-129; Hallewas 1984.

We kunnen de belangrijkste conclusie van Henderikx ten aanzien van de verhouding tussen geologie en bewoning dan ook opnieuw beamen: de archeologie bevestigt en versterkt het beeld dat op grond van naamkundige gegevens al duidelijk was, namelijk dat vóór circa 1000 na Chr. de nederzettingen zich beperkten tot de stroomruggen en oeverwallen, de ruggen in het getijdengebied en de strandwallen. De eerste systematische ontginningen (en dus bewoning) van de Zuid-Hollandse veengebieden namen op zijn vroegst in de tweede helft van de 10^e eeuw een aanvang.³⁰⁷ Het is niet uitgesloten dat het begin van de systematische verkaveling op de rivieroever begon in de voorafgaande periode van de 9^e-eerste helft 10^e eeuw.

3.7 Bevolkingsomvang

Was de achteruitgang van de bewoning na de Romeinse periode al niet in exacte getallen te vangen, voor het berekenen van de vroeg-middeleeuwse bevolkingsomvang van het onderzoeksgebied geldt dit evenzeer. Toch is deze exercitie nodig, willen we een idee krijgen van de schaal van de samenleving en de getalsmatige verhouding tot andere gebieden, hoeveel mitsen, maren en marges dit ook oplevert. Om een schatting te geven van de bevolkingsomvang in het Zuid-Hollandse kustgebied kan geen gebruik gemaakt worden van gegevens van veldverkenningen. Daarvoor zijn in de Randstad te veel gebieden bebouwd of vergraven. Het enige aanknopingspunt dat ons ter beschikking staat is de kartering van (mogelijke) nederzettingen voor de verschillende perioden, zoals weergegeven in de figuren 3.3, 3.6 en 3.7. Dit betreft de nederzetting in enge zin, oftewel alleen de ligging van een huis met erf. Naast het aantal nederzettingen per vierkante kilometer zijn de volgende variabelen nodig om een inschatting te maken van de bevolkingsgrootte: het aantal gelijktijdige nederzettingen, het aantal boerderijen per nederzetting, aantal personen per boerderij en de oppervlakte van het voor bewoning geschikt gebied. Daarna kan per periode een inschatting van het aantal inwoners worden gemaakt, rekening houdend met een zekere groei en spreiding van de bewoning in de loop van de tijd. Tot besluit wordt een vergelijking met andere gebieden en voor- en naliggende perioden gemaakt.

Aantal nederzettingen per vierkante kilometer

Voor een zinvolle inschatting van het gemiddeld aantal nederzettingen per vierkante kilometer wordt binnen de verspreidingskaarten gekeken naar gebieden die relatief veel vindplaatsen hebben opgeleverd en/of minder zijn verstoord door grootschalige afgraving of overbouwning. Voor de Merovingische periode zijn dit de monding van de Oude Rijn (0,5 à 2 nederzettingen/km²), de fluviaatiele Rijn oevers (3 nederzettingen/6 km²) en de duinen bij Monster (6 nederzettingen/6 km²). Voor de Karolingische periode komen daar nog concentraties van vindplaatsen bij in de duinen van Wassenaar (4 nederzettingen/11 km²) en Noordwijk (2 nederzettingen/4 km²). De laat-Romeinse periode laat ik op dit punt buiten beschouwing, vanwege het zeer geringe aantal vindplaatsen en de problematische interpretatie daarvan (zie pag. 71 en verder).

In bovengenoemde gebieden is voor zowel de Merovingische als Karolingische tijd sprake van doorgaans 0,5 nederzetting/km². Dit getal is aan de ene kant misschien te hoog, omdat er ook gebieden zullen zijn geweest met minder bewoning. Aan de andere kant is bekend uit veldverkenningen – bijvoorbeeld in het dekzandgebied van Texel – dat deze veel nieuwe vindplaatsen opleverden. En zelfs dan zullen veel vindplaatsen nog niet zijn ontdekt. Deels komt dit omdat het vroeg-middeleeuwse handgemaakte, zachtere aardewerk vergankelijker is en minder snel wordt herkend dan de hardere scherven van het geïmporteerde draaischijfaardewerk.

³⁰⁷ Henderikx 1986, 483-499; 1987, 45-62.

Maar ook het gemiddeld aantal scherven per vindplaats bleek lager te zijn dan bij vindplaatsen uit prehistorische en Romeinse perioden.³⁰⁸

Bloemers berekende voor het intensiever bewoonde Romeins Zuid-Holland een dichtheid van 1 à 2 nederzettingen/km². De 0,5 nederzetting/km² voor de vroeg-middeleeuwse periode past in de lijn der verwachting en zal dan ook als uitgangspunt gelden voor de verdere berekening van het aantal inwoners.

Aantal gelijktijdige nederzettingen

Niet alle vindplaatsen vertegenwoordigen nederzettingen die gelijktijdig hebben bestaan. Het aantal gelijktijdige nederzettingen hangt af van de duur van de bewoning op één plaats en de levensduur van een boerderij. Voor de bewoningsduur staan diverse opgravingsgegevens ter beschikking, uit Koudekerk [7], Oegstgeest [21], Rijnsburg [51], Valkenburg [56], Katwijk [58] en Den Haag [80] (zie par. 4.2). Op basis van het aardewerkspectrum is meestal sprake van een bewoningsduur van 150 jaar, oftewel vrijwel de gehele Merovingische of Karolingische periode. Daarbinnen is sprake van (minstens) twee tot drie herbouwfases van boerderijen. Dit zou betekenen dat de levensduur van één boerderij 50 tot 75 jaar zou bedragen. Bij het gebruik van eiken als bouwhout is dit goed mogelijk; door reparaties is zelfs een langere levensduur haalbaar. Perioden van 25 tot 30 jaar – gelijk aan een familiegeneratie – worden ook genoemd in de literatuur.³⁰⁹ Als middenweg ga ik uit van een levensduur van een boerderij van 50 jaar.

De boven aangehaalde opgravingsgegevens betreffen nederzettingen met zo'n drie boerderijfasen op vrijwel dezelfde locatie, die gedurende de Merovingische of Karolingische periode slechts geleidelijk opschoven. Er waren naar verwachting ook ontginningen van een enkele boerderij, die na één fase over een grotere afstand is verplaatst of zelfs opgegeven. Gemiddeld is dan sprake van anderhalve fase per nederzetting. Het aantal gelijktijdig bestaande nederzettingen is derhalve de helft van het berekende totaal.

Aantal boerderijen per nederzetting

De boven aangehaalde opgravingen geven een idee over het aantal boerderijen per nederzetting. Op basis van de aanwezige woonstalhuizen liep dit uiteen van (minstens) drie tot vijf boerenbedrijven. *Einzelhöfe* komen bij deze opgravingen niet voor, maar dit kan liggen aan het feit dat deze nederzettingen vrijwel allemaal op oeverwallen zijn gelegen met een beperkte locatiekeuze. Wellicht dat zich in het strandwallengebied wel nederzettingen met een singulaire boerderij hebben bevonden. Voor de berekening wordt uitgegaan van een gemiddelde nederzettingsgrootte van drie boerderijen.

Aantal personen per boerderij

Op basis van historisch onderzoek en etnografische informatie wordt het aantal personen per huishouden in de archeologie doorgaans gesteld op vijf tot zeven à acht personen. Voor de berekeningen gaat men gewoonlijk uit van zes personen, wat ook hier het geval zal zijn. Bij boerderijen met een veestapel van vijftien of meer runderen, is het op basis van zelfvoorziening mogelijk dat sprake was van grotere huishoudens van zo'n tien personen (zie bijlage 6). Hiermee zal in de bepaling van het inwoneraantal rekening mee moeten worden gehouden.

³⁰⁸ Woltering 1979, 82-85; 1996-1997, 215-234 en 338-340.

³⁰⁹ Zimmermann 1998, 50-63.

De grootte van het voor bewoning gunstige gebied

Omdat de verspreiding van de bewoning in de periode 270-900 na Chr. zich vrijwel uitsluitend beperkte tot de Oude Duinen en de rivieroever, zullen deze beide gebieden als uitgangspunt dienen. Onder de Oude Duinen wordt verstaan het gebied van de strandwallen, de al dan niet overstoven strandvlaktes met veen en een één kilometer brede strook van het veengebied, direct grenzend aan de meest oostelijke strandwal (langs Rijswijk-Voorschoten en Warmond-Hillegom). Binnen dit gebied beperkten de boerderijlocaties zich tot de strandwallen of de flank daarvan. Niet meegerekend is een 500 m brede strook direct langs de kust.

Een lastige vraag is of rekening gehouden moet worden met het onontgonnen blijven van een deel van het Oude Duinlandschap. Op de oudste, redelijk gedetailleerde kaarten van de kuststreek uit het begin van de 17^e eeuw, is te zien dat ongeveer de helft van de Oude Duinen nog bestond uit 'woeste grond'. Dit betreft vooral het duingebied op de relatief wat hoger en droger gelegen westelijke reeks strandwallen. Deze situatie gaat echter niet terug tot de Vroege Middeleeuwen, aangezien van deze Oude Duinen bij Wassenaar Merovingische en Karolingische vindplaatsen bekend zijn. De woeste gronden van dit Oude Duinlandschap zullen voor een deel ontstaan zijn door overstuivingen na de Romeinse tijd en voor een ander deel na het verlaten van vele nederzettingen in de 11^e-12^e eeuw, waarschijnlijk als gevolg van droogte, overexploitatie en bevolkingsdruk (zie pag. 94 en verder). Er is geen rekening gehouden met het blijven bestaan van delen van het bos, dat na de Romeinse tijd de kans had gekregen zich in het Oude Duingebied uit te breiden (zie pag. 26 en verder). Uit nederzettingsnamen als Voorhout en Noordwijkerhout weten we dat vanaf de vroeg-middeleeuwse periode delen van dit bosareaal werden onttrokken. In de Late Middeleeuwen bleven delen van deze 'Haarlemmerhout' en in beperkte mate ook de 'Haagse hout', nog bestaan als jachtgebied voor de Hollandse graven. Dit wil echter niet zeggen dat alleen langs de randen van het bos ontginningen plaatsvonden. Vroeg-middeleeuwse vindplaatsen uit de duinen bij Noordwijk en Den Haag bewijzen het tegendeel. Dit bosgebied was overigens niet een groot aaneengesloten loofbos, maar een lappendeken van institutionele grenzen, bos en onttrokken duinvegetaties.³¹⁰ Delen van deze 'hout' zullen na het verlaten van nederzettingen in de loop van de Volle Middeleeuwen weer woest zijn geworden. Tegen de tijd dat de Hollandse graven vast genoeg in het zadel zaten om de 'hout' te rekenen tot hun wildernisregaal, waarschijnlijk in of kort na de tweede helft van de 12^e eeuw³¹¹, zal de omvang woeste grond zijn toegenomen.

Kortom, bij de berekeningen wordt geen deel van het Oude Duingebied op voorhand uitgesloten van bewoning (behalve een strook direct langs de kust). De nederzettingsdichtheid was relatief laag, zodat altijd wel ergens – hetzij aaneengesloten, hetzij versnipperd – ruimte overbleef voor woeste gronden met bosgebied, duinvegetaties en verstuivingen.

³¹⁰ Rentenaar 1977.

³¹¹ Rentenaar 1977, 369.

Tabel 3.2 Oppervlakte van het Zuid-Hollandse 'oude land' per deelgebied in vierkante kilometers.

GEBIED	km²
1. de oevers van de Oude Rijn (vanaf Zwammerdam naar de kust)	
fluviatiele stroomrug Oude Rijn (oeverwal + komgrond)	38
mariene stroomrug Oude Rijn (oeverwal + komgrond)	60
totaal	98
2. het Oud Duingebied ten noorden van de Oude Rijn (tot Noord-Holland)	
geërodeerde kust Noordwijk – strandwal (exclusief zeereep van 500 m breed)	11
geërodeerde kust Noordwijk – overstoven strandvlaktevenen	15
strandwallen Noordwijk	27
(overstoven) strandvlaktevenen Noordwijk	20
strandwallen Warmond-Hillegom	28
strandvlaktevenen Noordwijk-Warmond-Hillegom tot oostgrens	25
strook veengebied van 1 km breed langs meest oostelijke strandwal	14
totaal	140
3. het Oud Duingebied ten zuiden van de Oude Rijn (tot halverwege)	
geërodeerde kust Wassenaar – strandwal (exclusief zeereep van 500 m breed)	6
geërodeerde kust Wassenaar – overstoven strandvlaktevenen	4
strandwallen Wassenaar	31
strandwallen Voorschoten	12
(overstoven) strandvlaktevenen Wassenaar-Katwijk	34
strandvlaktevenen Wassenaar-Voorschoten tot oostgrens	10
strook veengebied van 1 km breed langs meest oostelijke strandwal	8
totaal	105
4. het Oud Duingebied ten noorden van de Maas (tot halverwege)	
geërodeerde kust Monster – strandwal (exclusief zeereep van 500 m breed)	20
geërodeerde kust Monster – overstoven strandvlaktevenen	6
strandwallen Monster-Den Haag	28
strandwallen Rijswijk-Voorburg	11
Naaldwijkse geest	4
(overstoven) strandvlaktevenen Monster-Den Haag	10
strandvlaktevenen Monster Den Haag tot oostgrens Voorschoten	29
strook veengebied van 1 km breed langs meest oostelijke strandwal	10
totaal	118
5. de oevers van de Maasmonding (vanaf Rotterdam naar de kust)	
mariene stroomrug noordoever Maasmond (oeverwal + komgrond)	72
mariene stroomrug zuidoever Maasmond (oeverwal + komgrond)	46
totaal	118
6. de oevers van het Maas-Merwede gebied	
oeverwallen (strook van 250 m breed)	56
7. de kop van Voorne en Goeree	
strandwallen Voorne en Goeree	10
totale oppervlakte woongebied	645

Fig. 3.12 Ligging van de deelgebieden gebruik bij het inschatten van de bevolkingsomvang.

Voor de rivieroeveren wordt aangenomen dat van de stroomruggen langs de grote rivieren (50 %) hoog genoeg lag om geschikt te zijn voor bewoning en beakkering. Het overige, nattere deel werd gebruikt voor hooi- en graslanden. Bij de oevers van het Maas-Merwedegebied, die later grotendeels geërodeerd zijn, is een oeverwal van 250 m breed aangenomen ter weerszijden van de rivieren.

Op basis van de paleogeografische reconstructie van Zuid-Holland rond 750 na Chr. en de daaruit voortvloeiende omvang van de fysisch-geografische eenheden (tabel 3.2), is per deelgebied het voor huizen en erven geschikt gebied te bepalen (tabel 3.3). De afbakening van de deelgebieden is weergegeven in fig. 3.12.

Tabel 3.3 Oppervlakte van voor huizen en erven geschikt aantal vierkante kilometers, per deelgebied binnen het Zuid-Hollandse 'oude land'.

deelgebied	geschikt aantal km ²
1. de oevers van de Oude Rijn (vanaf Zwammerdam naar de kust)	49
2. het Oud Duingebied ten noorden van de Oude Rijn (tot Noord-Holland)	66
3. het Oud Duingebied ten zuiden van de Oude Rijn (tot halverwege)	49
4. het Oud Duingebied ten noorden van de Maas (tot halverwege)	63
5. de oevers van de Maasmonding (vanaf Rotterdam naar de kust)	59
6. de oevers van het Maas-Merwede gebied	56
7. de kop van Voorne en Goeree	10
totaal	352

Aantal inwoners

Met behulp van de variabelen kan nu een idee van het aantal vroeg-middeleeuwse inwoners voor het onderzoeksgebied worden verkregen (tabel 3.4). Het hieruit voortvloeiende getal van circa 1.600 personen is zeker geen bovengrens. Wanneer we ervan uitgaan dat eenderde tot de helft van het aantal boerderijen bestond uit huishoudens met tien personen, dan was sprake van ruim 2.000 inwoners. Een andere informatiebron die we kunnen gebruiken is het aantal nederzettingen dat genoemd wordt in goederenlijsten en schenkingen, of die op naamkundige gronden uit de Vroege Middeleeuwen dateren. Henderikx noemde in zijn overzicht om en nabij 85 plaatsen, die vrijwel allemaal waren te situeren in de deelgebieden 1 tot en met 5. Zo'n 82% hiervan werd genoemd in de goederenlijst van de Utrechtse St.-Maartenskerk, waarvan de inventarisatie dateerde rond 900, het einde van de Karolingische periode.³¹² De 85 plaatsnamen zijn ongeveer elf meer dan berekend in tabel 3.4 (in theorie 15 % meer, oftewel 200 inwoners) en is een aanwijzing dat het werkelijke aantal vindplaatsen wat hoger ligt dan aangenomen. Hoeveel hoger, is afhankelijk van hoe we deze vergelijking met het aantal overgeleverde plaatsnamen moeten duiden. Er zijn twee mogelijkheden:

- › het archeologisch aantal berekende nederzettingen is vrijwel juist. De overgeleverde plaatsnamen vertegenwoordigen vrijwel alle vroeg-middeleeuwse nederzettingen die er in deelgebied 1-5 geweest zijn;
- › de genoemde nederzettingen uit deelgebied 1-5 betreffen slechts een deel van het totaal aantal nederzettingen, omdat het niet aannemelijk is dat uit vrijwel alle bestaande vroeg-middeleeuwse nederzettingen iets is geschonken aan de kerk. Het archeologisch aantal berekende nederzettingen is te laag.

Stel dat het aantal vindplaatsen per km² te laag is ingeschat en niet 0,5 is maar 1. Dan zouden er op basis van zes-persoonshuishoudens rond de 3.100 inwoners zijn geweest (bij tien-persoons huishoudens bij eenderde tot de helft van het aantal boerderijen circa 3.800

³¹² Henderikx 1986; 1987 appendix II-IV. Zie ook pag. 89 en verder in dit proefschrift.

tot 4.100 inwoners). Het aantal overgeleverde plaatsnamen bedroeg in dat geval 60 % van het aantal berekende nederzettingen. Aan de andere kant is het best mogelijk dat uit vrijwel elke nederzetting een schenking is gedaan aan de kerk. Uit oogpunt van het eigen zieleheil, als spirituele patronage en ter versterking van hun sociale netwerk zullen veel lokale grondeigenaren tot een schenking zijn overgegaan.³³³ De overgeleverde oorkonden verzameld in deel I van het Oorkondenboek van Holland en Zeeland laten zien, dat naast schenkingen uit één nederzetting, regelmatig bezit uit drie tot vier plaatsen werd geschonken, die soms ver uiteen gelegen waren. Vrijwel elke nederzetting moet door de wijdvertakte verwerving en erfenis van grondbezit betrokken zijn geweest in de schenkingen aan de kerk.³³⁴

Bij dit soort berekeningen zal de waarheid ergens in het midden liggen (tabel 3.5). Uitgaande van alleen zes-persoons huishoudens bedroeg het inwoneraantal ongeveer 2.400 mensen. Wanneer de helft van de boerderijen bestond uit tien-persoons huishoudens was het aantal inwoners circa 3.100 mensen. Hierbij is geen rekening gehouden met de aanwezigheid van niet-agrariërs, zoals handelaren of geestelijken. De omvang van deze groep is in de vroege Middeleeuwen nog zeer bescheiden; bovendien zal de handel doorgaans part-time zijn uitgeoefend, naast het boerenbedrijf.

Tabel 3.4 Berekening van het aantal nederzettingen, boerderijen en inwoners in het kustgebied van Zuid-Holland in de Vroege Middeleeuwen, op basis van 0,5 nederzetting per km², 1,5 bewoningsfase, 3 boerderijen per nederzetting en een zes-persoons huishouden per boerderij.

deelgebied	km ²	gelijktijdige nederzettingen		
		nederzettingen	boerderijen	personen
1. de oevers en monding van de Oude Rijn	49	13	39	234
2. het Oud Duingebied ten noorden van de Oude Rijn	66	17	51	306
3. het Oud Duingebied ten zuiden van de Oude Rijn	49	13	39	234
4. het Oud Duingebied ten noorden van de Maas	63	16	48	288
5. de oevers van de Maasmonding	59	15	45	270
6. de oevers van het Maas-Merwedegebied	56	14	42	252
7. de kop van Voorne en Goeree	10	3	9	54
totaal aantal alle gebieden	352	91	273	1.638

³³³ Vergelijk de achtergrond van de schenkingen zoals verwoord door Innes voor het Duitse Midden-Rijngebied. Er is wel berekend dat op het hoogtepunt van de schenkingen in het oosten van *Francia* een derde tot de helft van het grondbezit in handen van kloosters of kerken was (Innes 2000, 13-50).

³³⁴ Met het aantal *mansi* (hoeven) genoemd in de Utrechtse goederenlijst is niets gedaan in het kader van een berekening van het aantal boerderijen. Niet alleen omdat het totale aantal onbekend is (het aantal hoeven wordt bij schenkingen van hele of grote delen van nederzettingen niet genoemd), maar ook omdat ten tijde van de opstelling van de goederenlijst een *mansus* niet meer gelijk was aan één boerderij of hoeve, maar was verworden tot een rekeneenheid die los stond van de oorspronkelijke betekenis. Zie ook par. 7.3.

Tabel 3.5 Berekening van het aantal nederzettingen, boerderijen en inwoners in het kustgebied van Zuid-Holland in de Vroege Middeleeuwen, op basis van 0,75 nederzetting per km², 1,5 bewoningsfase, 3 boerderijen per nederzetting en een zes-persoons huishouden per boerderij.

deelgebied	km ²	gelijktijdige		
		nederzettingen	boerderijen	personen
1. de oevers en monding van de Oude Rijn	49	18	54	324
2. het Oud Duingebied ten noorden van de Oude Rijn	66	25	75	450
3. het Oud Duingebied ten zuiden van de Oude Rijn	49	18	54	324
4. het Oud Duingebied ten noorden van de Maas	63	24	72	432
5. de oevers van de Maasmonding	59	22	66	396
6. de oevers van het Maas-Merwedegebied	56	21	63	378
7. de kop van Voorne en Goeree	10	4	12	72
totaal aantal alle gebieden	352	132	396	2376

Groei en spreiding van de bevolking

Het berekende aantal van 2.400 tot 3.100 mensen betreft de situatie tegen het einde van de Karolingische tijd, als de verspreiding van de bewoning haar grootste omvang heeft bereikt, in het bijzonder in het mondingsgebied van de Maas en het Maas-Merwedegebied (deelgebieden 5 en 6). De dichtheid aan nederzettingen in de Merovingische tijd lijkt in de overige gebieden niet veel onder te doen voor de Karolingische periode. Rekenen we voor de deelgebieden 5 en 6 slechts een kwart van het aantal berekende inwoners, dan bedroeg het aantal bewoners in de Merovingische periode ongeveer 1.800 tot 2.400 personen.

Voor het bewonersaantal in de laat-Romeinse tijd is het moeilijk een gefundeerd getal te noemen. Op basis van de overgeleverde archaische plaatsnamen en de verhouding van het aantal vindplaatsen (zie pag. 78 en verder) zou een omvang van 10 % ten opzichte van het einde van de Karolingische tijd een redelijke inschatting kunnen zijn. Dit komt neer op 240 tot 310 personen, oftewel zo'n 300 personen verdeeld over 40 huishoudens/boerderijen, die over slechts een tiental nederzettingen verspreid kunnen zijn geweest.

De sterke toename in verhouding tot de laat-Romeinse periode van het aantal vindplaatsen uit de Merovingische en Karolingische tijd, is in het verleden wel verklaard uit een mix van interne regionale bevolkingsgroei en immigratie door groepen van buitenaf.³¹⁵ Hierin is getracht nader inzicht te verkrijgen door te kijken naar de factor bevolkingsgroei. Een bevolkingsgroei van 1 % per jaar wordt wel beschouwd als kenmerkend voor een stabiele agrarische samenleving.³¹⁶ Uitgaande van 300 personen in het jaar 450, het einde van de laat-Romeinse tijd, zouden er bij een jaarlijkse groei van 1% in 900 na Chr. in Zuid-Holland circa 26.400 inwoners woonachtig moeten zijn. Dit getal is duidelijk buiten proportie. Bij een groei van 0,5 % per jaar komt men op

³¹⁵ Bult/Hallewas 1990b, 75.

³¹⁶ Chamberlain 2006, 64-67.

basis van 300 mensen uit op 2830 inwoners, een getal dat een stuk dichterbij het ingeschatte aantal ligt. De regio zou dus op eigen kracht, vanuit de restbevolking uit de laat-Romeinse periode, de berekende bevolkingsgroei volbracht kunnen hebben. De praktijk zal echter gecompliceerder zijn geweest, alleen al om inteelt te voorkomen: we weten niet precies of er periodes van snellere of langzamere bevolkingsaanwas waren en door huwelijksnetwerken, familierelaties en bezitsvererving zal sprake zijn geweest van een zekere in- en uitstroom van mensen vanuit en naar andere regio's. Een massale migratie van buitenaf lijkt niet nodig te zijn geweest. Alhoewel het gebied rond 900 niet de maximale draagkracht bereikte, moet over het geheel genomen sprake zijn geweest van een langzame groei.

Hoe verhouden de berekende bevolkingsaantallen zich met die van de Romeinse periode in Zuid-Holland? Bloemers ging bij zijn berekening uit van 1 tot 2 nederzettingen/km². Zonder rekening te houden met het aantal gelijktijdige nederzettingen, kwam hij voor een gebied van 357 km² (vergelijkbaar met deelgebied 1, 3, 4 en de helft van 5) uit op 350 tot 700 nederzettingen. De inheemse bevolking zou in dit gebied in de 1e eeuw 2.100 tot 4.200 personen hebben bedragen, uitgaande van één boerderij per nederzetting met een huishouden van gemiddeld zes personen. Voor de 2e eeuw ging Bloemers – op basis van de opgraving Rijswijk-De Bult – uit van gemiddeld drie boerderijen per nederzetting, wat een bevolking van 6.300 tot 12.600 personen oplevert. Samen met de aanwezige militairen en bevolking uit *vici* en de stad *Forum Hadriani* (circa 5.300 tot 8.000 personen), zou de totale bevolking van Romeins Zuid-Holland rond de 12.000 tot maximaal 20.000 inwoners hebben bedragen.³¹⁷ Inmiddels is duidelijk dat niet alle nederzettingen in de Midden-Romeinse tijd uitgroeiden tot plaatsen met gemiddeld drie boerderijen.³¹⁸ Het bewonersaantal zou dan iets naar beneden bevestigd kunnen worden tot rond de 10.000 of maximaal 16.000 personen. Ook dit aantal drukte waarschijnlijk op de grenzen van de maximale draagkracht van het gebied. Een berekening van op basis van de gegevens uit bijlage 6 wijst op zo'n 9.000 inwoners als bovengrens.³¹⁹

In tabel 3.6 is voor het onderzoeksgebied een vergelijking gemaakt van het aantal inwoners/km² per periode. Daarbij is niet uitgegaan van het alleen voor huis en erf geschikte gebied, maar van het totale oppervlakte aan 'oud land', dus zonder de grote veengebieden.

Tabel 3.6 Geschat aantal inwoners en aantal inwoners per km², op basis van een woongebied van 645 km².

periode	geschat aantal inwoners	aantal inwoners per km ²
Vroeg-Romeinse tijd	2.100 – 4.200	3,2 – 6,5
Midden-Romeinse tijd	10.000 – 16.000	15,5 – 25
Laat-Romeinse tijd	240 – 310	0,4
Merovingische tijd	1.800 – 2.400	2,8 – 3,7
Karolingische tijd	2.400 – 3.100	3,7 – 4,8

³¹⁷ Bloemers 1978, 103-104 en 124-126.

³¹⁸ Van Londen 2006, 181.

³¹⁹ Voor de berekening is uitgegaan van een gebied van 357 km², waarvan de helft wordt bewoond door zes-persoons huishoudens (die 20 ha nodig hebben) en de andere helft door tien-persoons huishoudens (die 50 ha nodig hebben). Dit levert 8.925 inwoners op.

Over de middeleeuwse periode na de Karolingische tijd zijn geen bevolkingscijfers beschikbaar. Men schat dat rond 1200 in Holland en Zeeland ongeveer 170.000 mensen woonden. Op basis van enkele enquetes gehouden rond 1500 heeft men berekend dat toen sprake was van 47 personen/km², waarbij de helft van de bevolking in de stad leefde.³²⁰

Tot slot is het aardig het aantal berekende inwoners voor de Karolingische periode te vergelijken met het aantal dienstplichtige plattelanders rond 1350. Dit deed men namelijk aan de hand van 'riemtalen', het aantal huislieden dat in staat werd geacht mee te roeien in een heerkogge. Deze dienstplicht is waarschijnlijk ingevoerd door de Frankische rijksoverheid in de 9^e eeuw, om aanvallen van Vikingen beter te kunnen pareren. Voordat het aantal te leveren riemtalen in de late 14^e eeuw door afkoping en de opkomst van huurlingenlegers sterk terugliep, was binnen het Hollandse graafschap sprake van 1607½ riemtal, exclusief het baljuwschap Zuidholland (het Maas-Merwedegebied). Voor de Hollandse gebieden Rijnland, Delfland en Schieland bedroeg het aantal riemtalen 474 (ongeveer 20 schepen van 25 man).³²¹ Gaan we ervan uit dat elke dienstplichtige het gezinshoofd was van een huishouden van gemiddeld zes personen, dan was sprake van een plattelandsbevolking van zo'n 2.800 personen. Inclusief het baljuwschap Zuidholland was in totaal wellicht sprake van iets meer dan 3.000 mensen. Aangezien het aantal riemtalen na 1350 alleen nog maar verminderde, geeft het getal van 1607½ riemtal mogelijk indirect een indicatie voor de bevolkingsomvang uit de begintijd van het Hollandse graafschap.³²² Het voornoemde getal van 3000 mensen ligt aardig in de buurt van de 2.400 tot 3.100 inwoners zoals berekend voor de 9^e eeuw, toen van steden en grote huurlingenlegers nog geen sprake was. De in de latere Middeleeuwen genoemde dubbele tot viervoudige heervaart, waarbij tot drie man per riemtal opgeroepen konden worden, moet op basis van deze vergelijking het resultaat zijn van een ontwikkeling uit de periode na 900.

Vergelijking met aantal inwoners van andere regio's

Hoe verhouden de in tabel 3.6 weergegeven getallen zich tot andere Nederlandse regio's in de Vroege Middeleeuwen? In tabel 3.7 staat een overzicht van bevolkingsdichtheden zoals die door verschillende auteurs berekend zijn voor andere gebieden. De cijfers zijn op verschillende wijze tot stand gekomen, maar niettemin kan een idee worden verkregen van de overeenkomsten en verschillen.

Lastig is dat een enigszins betrouwbare inschatting van de vroeg-middeleeuwse bevolkingsaantallen op basis van archeologische gegevens in Friesland en Groningen nog niet is uitgevoerd. De berekening die Slicher van Bath destijds maakte voor de Karolingische tijd gaat waarschijnlijk uit van te hoge aantallen inwoners.³²³ Wanneer we de dorpen die niet op terpen gelegen zijn niet meerekenen en uitgaan van een oppervlakte van het terpengebied van circa 900 km² voor Friesland (dus zonder Zevenwouden) en 550 km² voor Groningen, dan komt men op een bevolkingsdichtheid van respectievelijk $23.000/900 = 25,5$ en $8.300/550 = 15,2$ inwoners per km². Deze onwaarschijnlijk hoge aantallen zijn vrijwel gelijk aan de 30.000 à 40.000 inwoners die recent zijn ingeschat voor de Midden-Romeinse tijd.³²⁴ Knol heeft in zijn dissertatie geen berekening gemaakt van het aantal vroeg-middeleeuwse inwoners. Belangrijk is echter zijn

³²⁰ Bieleman 1992, 33.

³²¹ Jansen/Hoppenbrouwers 1979.

³²² Zoals ook gesuggereerd door Jansen/Hoppenbrouwers 1979, 17.

³²³ Slicher van Bath 1965, 131-133. Voor de 'terpen met kerken' ging hij uit van veertien boerderijen.

³²⁴ Bazelmans/Groenendijk/De Langen 2005, 21.

constatering dat niet alle terpen continue bewoond werden.³²⁵ Voor een ruwe inschatting van het aantal inwoners ben ik voor de Merovingische periode uitgegaan van zo'n 360 nederzettingen in het Friese terpengebied en 150 in het terpengebied van Groningen en het aangrenzende deel van *Ostfriesland*.³²⁶ Bij gemiddeld drie boerderijen per nederzetting, met of alleen zes-persoonshuishoudens of de helft tien-persoonshuishoudens, varieert de bewoningsdichtheid voor Friesland voor de Merovingisch/Karolingische tijd tussen de 7,2 en 9,7 per km² (zie verder tabel 3.7).

Tabel 3.7 Vergelijking van de bevolkingsdichtheden van enkele Nederlandse regio's.

regio	km ²	aantal inwoners		inwoners per km ²	
		Merovingische tijd	Karolingische tijd	Merovingische tijd	Karolingische tijd
Zuid-Holland	645	1.800 - 2.400	2.400 - 3.100	2,8 - 3,7	3,7 - 4,8
Utrecht-Dorestad ³²⁷	75	1.500		20	
Veluwe ³²⁸	1.000	1.250-2.625	5.000-10.500	1 - 2,5	5 - 10
Drenthe ³²⁹	1.300	3.050-4.270 / 4.300-9.030		2,5 - 7	
Twente ³³⁰	1.200	4.450-9.345		3,5 - 7,5	
Brabant ³³¹	10.400	5.000 - 6.000		0,5 - 0,6	
Texel ³³²	18,5	390-570	420-600	21 - 31	23 - 32
Friesland	900	6.500 - 8.700		7,2 - 9,7	
Groningen/ deel Oost-Friesland	700	2.700 - 3.600	3.200 - 4.200	3,9 - 5,1	4,6 - 6

De bevolkingsdichtheid van het Zuid-Hollandse gebied sluit aan bij dat van de Pleistocene zandgronden, hetgeen niet verwonderlijk is door de aanwezigheid van het Oude Duinlandschap. De Holocene kleigebieden (Friesland en Utrecht-Dorestad) springen er duidelijk uit wat bevolkingsaantal betreft. Overigens is het bij de dichtheid van bewoning van Texel problematisch dat daar alleen is uitgegaan van de Pleistocene dekzandkop. Wanneer een even groot gebied van de rondom aanwezige kwelder wordt meegerekend, dan is sprake van een dichtheid van zo'n 10 inwoners/km². Ook al is de bevolkingsdichtheid van het gebied Utrecht-Dorestad grofweg ingeschat, deze is slechts met weinig andere gebieden in vroeg-middeleeuws West-Europa vergelijkbaar: het Seinegebied nabij Parijs, de omgeving van Saint Omer, het Duitse Rijnland

³²⁵ Knol 1993, 43.

³²⁶ Hierbij ben ik uitgegaan van een getal dat ligt tussen het totaal aantal terpen en vindplaatsen per deelgebied: voor Friesland circa Merovingisch/Karolingische 235 vindplaatsen en circa 500 terpen en voor Groningen/aan-grenzend *Ostfriesland* 69 Merovingische en 126 Karolingische vindplaatsen en circa 230 terpen (zie Knol 1993, 109, tabel 7 voor het aantal vindplaatsen en de paleogeografische kaart voor het aantal terpen).

³²⁷ Kooistra 1996, par. 3.3.2.

³²⁸ Woltering 1997, 340-341, op basis van Heidinga 1987, 171-173 (noot 33).

³²⁹ Woltering 1997, 341, op basis van Waterbolk 1990, 368.

³³⁰ Woltering 1997, 341, op basis van Blok 1985.

³³¹ Maas-Demer-Scheldegebied, Theuvs 1988, 193.

³³² Woltering 1997, 340.

rondom Keulen en het Midden-Maasgebied rondom Huy, Luik en Maastricht.³³³ De bewoningsdichtheid in het noordelijk terpengebied komt circa drie maal *lager* uit dan berekend door Slicher van Bath. De absolute aantallen zijn echter relatief hoog in vergelijking met de meeste andere gebieden.

Binnen vroeg-middeleeuws *Frisia* nam het Zuid-Hollandse gebied wat bevolkingsdichtheid betreft een lagere positie in dan het noordelijk terpengebied en het westelijk rivierengebied, waar respectievelijk twee tot vier maal zoveel mensen woonden. Vanwege het vergelijkbare landschap zal hetzelfde gegolden hebben voor Noord-Holland. Zeeland, waar in de Karolingische tijd het landschap net hoog genoeg was opgeslibd voor bewoning, speelde getalsmatig een nog kleinere rol.

Het totaal aantal inwoners in Friesland bewesten het Vlie, inclusief het gebied tot aan Utrecht-Dorestad bedroeg in de Merovingische en Karolingische tijd mogelijk zo'n 6.000 tot 9.000 personen. Het aantal inwoners in Friesland tussen Vlie en Lauwers ongeveer 7.500 en in Groningen 2.500 tot 3.000 personen. Het aantal inwoners van het aangrenzende deel van Oost-Friesland tot aan de Wezer kan ongeveer 5.000 tot 6.000 personen zijn geweest. Het lijkt erop dat de aantallen inwoners per deelgebied van de *Lex Frisionum* elkaar niet veel ontliepen (zie verder par. 8.6 en 8.7). Het totaal aantal 'Friezen' is op basis van voornoemde getallen te stellen op grofweg 20.000 tot 25.000 mensen.

³³³ Slicher van Bath 1965, 102.

4 DORPEN @ ERVEN

De nederzettingsstructuur

“Het bouwland van een buurschap lag op de geestgronden bijeen, zoals de essen in Drenthe, en was omgeven door een weg of een wal. De boerenbehuizingen lagen veelal aan de weg rond de geest.”³³⁴

4.1 Inleiding

De Cock was in 1965 de eerste die in zijn dissertatie over de historische geografie van Kennemerland een samenhangend beeld neerzette van de middeleeuwse nederzettingsontwikkeling in het kustgebied, in het bijzonder van de dorpen op de geestgronden. Uitgangspunt voor hem waren naast de fysisch-geografische situatie, gegevens over de oudst bekende bestuurlijk-territoriale indeling. De kleinste eenheid was de buurschap. Meestal vormden vier buurschappen samen een dorp, waarvan de grens vrijwel samenviel met die van de parochie en het ambacht (of banne).³³⁵ Door bevolkingsgroei konden buurschappen uitgroeien tot zelfstandige bestuurs-eenheden. Drie of vier dorpen maakten op hun beurt weer deel uit van een groter district, waarvan meerdere bij elkaar het graafschap vormden.³³⁶

De structuur van de buurschappen op de geest vergeleek De Cock in navolging van Fockema Andreae met de ‘kransakkerdorpen’, zoals deze bekend waren uit Drenthe. Dat wil zeggen dat de bewoning veelal in een krans rondom het bijeengelegen bouwland lag, in het kustgebied de *geest*, in Drenthe de *es*.³³⁷ De weidegrond lag relatief dicht bij de geestgronden, verder weg lagen de lager gelegen, gemeenschappelijke hooilanden of meden. Pas na de stichting van de kerk of de hieraan voorafgaande kapel – meestal centraal gelegen ten opzichte van de meerdere buurschappen – zou rondom de kerk een woonbuurt zijn ontstaan. Deze vormde veelal geen zelfstandig buurschap, maar behoorde bestuurlijk tot één of meerdere van de oudere buurschappen. In zo’n kerkbuurt woonden over het algemeen meer ambachtslieden dan boeren.³³⁸

De hierboven geschetste nederzettingsstructuur achtte De Cock reeds van toepassing in de Vroege Middeleeuwen, omdat hij – in navolging van Hofstee en Vlam – aannam dat het ontstaan van de oudste essen terugging op deze periode.³³⁹ Sinds de publicatie van De Cock heeft het historisch-geografisch onderzoek niet stilgestaan en is een geheel andere kijk op de ontwikkeling van de dorpen op de zandgronden ontstaan. Met name door de inbreng van de archeologie en historisch onderzoek is gebleken dat het morfogenetische onderzoek, dat zich baseerde op de ruimtelijke analyse van het 19^e-eeuwse kaartbeeld, vrijwel geen rekening hield met de historische dynamiek. De methode bood weinig inzicht in de periode voor 1800 en zeker niet in

³³⁴ De Cock 1965, 266.

³³⁵ Andere benamingen zijn bannekwartier, aasdom, waarschap of schependeel.

³³⁶ De Cock 1965, 63-72, 87.

³³⁷ De Cock 1965, 88; Fockema Andreae 1935, 261.

³³⁸ De Cock 1965, 87-92.

³³⁹ De Cock 1965, 90; Hofstee/Vlam 1952.

de Vroege Middeleeuwen. Het beeld van het traditionele esdorp, dat zich vanaf de Volkverhuizingstijd vrijwel onveranderd en autarkisch in het landschap had genesteld, is inmiddels bijna tot aan de grond toe afgebroken.³⁴⁰

Grootschalig archeologisch nederzettingsonderzoek op de oostelijke en zuidelijke Pleistocene zandgronden van de afgelopen decennia heeft aangetoond dat juist sprake is van verplaatsing van nederzettingen ('zwerfende erven'). In Drenthe en de Veluwe (Kootwijk) werd een nederzetting meestal binnen een bepaald territorium geleidelijk – na zo'n 100 tot 200 jaar – telkens weer over een afstand van hooguit enkele honderden meters verplaatst. De voormalige woonplaats met mest en afvalresten werd daarbij omgezet tot vruchtbaar akkerland. Pas vanaf de 9e eeuw was sprake van nederzettingen die op een vaste plaats blijven liggen.³⁴¹ In de Noord-Brabantse Kempen zien we daarentegen dat een op de hogere gronden gelegen nederzetting na de Merovingische tijd uiteenvalt in één of meer bewoningskernen in aangrenzend lager gelegen gebied. De hogere gronden worden dan na deze verschuiving ingericht als aaneengesloten akkercomplexen. Andere nederzettingen worden niet verplaatst, maar verdwijnen toch in de loop van de Volle Middeleeuwen.³⁴² De ligging van de dorpskernen en buurschappen zoals we deze terugvinden op het oudste enigszins betrouwbare kaartmateriaal gaat in essentie dus niet verder terug dan de Volle of Late Middeleeuwen.

Voor de structuur van de vroeg-middeleeuwse nederzettingen op het 'oude land' langs de rivieroevers in het kustgebied is nog nauwelijks een samenhangend beeld geschetst. De 'enken' of 'engen' in het Midden-Nederlandse rivierengebied zijn vergelijkbaar met de Drentse essen en dit leidde tot soortgelijke bevindingen over de nederzettingsstructuur. Den Uyl onderscheidde in 1958 ronde en gestrekte esdorpen, waarbij het laatstgenoemde type zou dateren uit de 9^e eeuw. Een derde type bestond uit dorpen met verspreide bebouwing met een onduidelijke structuur, zoals gelegen langs de Waal en Rijn.³⁴³ Van der Linden, die de ontginningspraktijk in het Hollandse veengebied onderzocht, gaat ervan uit dat de bewoning langs de Oude Rijn aanvankelijk bestond uit verspreide, onregelmatige en kleinschalige ontginningen. Dit patroon verdween toen men overging op een regelmatige verkaveling met vrije opstrek. De organisatie van een dergelijk karwei leidde tot het ontstaan van nieuwe buurschappen, naast reeds bestaande domeincentra. Dit proces was in zijn ogen aan het einde van de Karolingische tijd reeds voltooid, omdat in de 10^e eeuw onder graaf Dirk II de eerste cope-ontginning in het verder van de Oude Rijn af gelegen gebied ontstond (Esselijkerwoude). De dorpen lagen aanvankelijk dicht langs de rivieroever, maar het deel dat niet hoog genoeg lag werd na een watersnood aan het einde van de 12e eeuw verplaatst naar de nu nog bestaande bebouwingslinten langs verder landinwaarts gelegen ontginningskavels.³⁴⁴ Onderzoek in Noord-Holland toonde echter aan dat de verplaatsing van de bewoning te maken heeft met een proces van inklinking en vernatting van het veengebied en niet met een éénmalige overstroming.³⁴⁵

In Zuid-Holland speelde de archeologie bij de analyse van de nederzettingsstructuur op het 'oude land' niet of nauwelijks een rol, omdat concrete gegevens over nederzettingen vrijwel ontbraken. Voor zover er bij de geschiedschrijving van geestdorpen aandacht aan werd besteed,

³⁴⁰ Zie voor een overzicht van de ontwikkeling van de historische geografie Spek 2004.

³⁴¹ Waterbolk 1982; 1991; Heidinga 1987.

³⁴² Theuvs 1989, 180-187.

³⁴³ Den Uyl 1958.

³⁴⁴ Van der Linden 1956, 268-270; 1998, 26-27, 35-36 en 41-43.

³⁴⁵ Besteman 1990, 110-117.

nam men meestal gemakshalve aan dat de huidige dorpskern terugging tot de stichting in de Vroege Middeleeuwen, of men greep – bij gebrek aan beter – terug op het aloude beeld van de brink- en kransakkerdorpen.³⁴⁶ Het mag duidelijk zijn dat dit beeld aan verandering toe is. De gegevens hiervoor zijn wel beperkt. Grootschalig archeologisch onderzoek op de geestgronden is nagenoeg afwezig en ook studies die zich richten op een perceelsgewijze reconstructie van middeleeuws (groot)grondbezit zijn binnen het onderzoeksgebied dun gezaaid. Toch tekenen zich aan de hand van opgravingen en de verspreiding van vindplaatsen de contouren af van een dynamisch geheel, vergelijkbaar met de bovengenoemde regio's. De huidige dorpskernen dateren meestal uit de Volle Middeleeuwen, toen de lokale adel bij bestaande bebouwing, of in de buurt daarvan, een kapel of kerk stichtte. Hoe ouder de papieren van de kerk, hoe groter de kans dat in deze tijd al sprake was van bewoning ter plaatse, zoals bijvoorbeeld bij Valkenburg, Kerkwerve (Oegstgeest) en Vlaardingen het geval is. De vroeg-middeleeuwse datering van de buurschappen rondom het kerkdorp is evenmin gegarandeerd, zeker wanneer deze een relatief jonge nederzettingnaam hebben.

Dit hoofdstuk geeft in de volgende paragraaf een overzicht van de vroeg-middeleeuwse nederzettingssporen van vijf grootschalige opgravingen uit het onderzoeksgebied. Deze beschrijvingen geven een overzicht van de landschappelijke situering, datering en de nederzettingssporen en worden afgesloten met de relatie tot de historische dorpsstructuur uit later tijd. Op de bestaansconomie wordt slechts op hoofdlijnen ingegaan. Aan de hand van het overzicht wordt gekeken hoe de nederzettingen en erven ruimtelijk en sociaal georganiseerd zijn. Wat vertelt ons de ligging en functie van de gebouwen? En in hoeverre zijn statusverschillen tussen erven of gebouwen archeologisch traceerbaar? Wat is de rol van ambachtslieden bij het vaststellen van status? Aan het eind van het hoofdstuk wordt stilgestaan bij de vraag wat de ligging ten opzichte van de latere dorpen en buurschappen ons duidelijk maakt over de vroeg-middeleeuwse nederzettingenstructuur op de geestgronden en rivieroeveren. De onderlinge hiërarchische betekenis voor het nederzettingssysteem wordt gepresenteerd in hoofdstuk 7.

Archeologische erven

Alvorens te beginnen met een overzicht van de opgegraven nederzettingen is het van belang om in te gaan op enkele archeologische aspecten van nederzettingsonderzoek. De belangrijkste gehanteerde indeling binnen een nederzetting is die in één of meer erven. In juridische zin is het erf een vererfbaar goed, in ruimtelijke zin een stuk grond met onroerend en roerend goed.³⁴⁷ In middeleeuws Utrecht werd onder *erve* een onbebouwd perceel verstaan, ter onderscheid van een *huiserve*. Deze *area domus* werd in het Middelnederlands wel vertaald als *hofstede*³⁴⁸, een term die al voorkomt bij de omschrijving van de bewoonde percelen van vroeg-middeleeuws Rijnsburg. Overigens gebruikte men voor de Rijnsburgse hofsteden in het Latijn het woord *sidi-lia*, dat specifiek verwijst naar huizen op kleine, smalle percelen.³⁴⁹ In het dagelijks gebruik werd 'erf' ook wel voor een terrein met daarop een huis gebruikt, net als tegenwoordig. Dit is gelijk aan het hedendaagse archeologisch gebruik van het woord.

Huijbers geeft als definitie van een erf een *terrein met bebouwde en onbebouwde ruimten in gebruik bij een huisgroep*. Met de 'huisgroep' (of 'domestieke groep') wordt de groep mensen

³⁴⁶ Zie onder meer verschillende bijdragen in Beenakker *et al.* 2001 en Niemeijer 2006, 17.

³⁴⁷ Huijbers 2007, 89-95.

³⁴⁸ Huijbers 2007, 91 en verwijzingen aldaar.

³⁴⁹ Sarfatij 1977b, 298 (noot 30).

bedoeld die één huis bewonen. In de Middeleeuwen was dit veelal een combinatie van een kerngezin met eventuele andere verwanten en niet-verwanten zoals (onvrije) knechten en dienstmeiden.³⁵⁰ De bovengenoemde definitie van Huijbers is gericht op een situatie waarbij sprake was van één woonstalhuis op een erf, maar wordt problematisch bij de gelijktijdige aanwezigheid van meerdere woongebouwen voor familieleden of onvrijen. Deze kunnen namelijk in ruimtelijke en juridische zin behoren tot het erf van het ‘hoofdgebouw’. Het is weinig zinvol ‘huisgroep’ te vervangen door de economische eenheid van ‘het huishouden’, omdat dit zowel een deel van een huis, één huis, meerdere huizen of meerdere erven kan omvatten.³⁵¹ Het is denk ik het beste om de domestieke groep wat ruimer op te vatten en te betrekken op één of meer woon(stal)huizen in elkaars directe nabijheid binnen eenzelfde erf.

Het komt weinig voor dat we op basis van archeologische resten met enige zekerheid de bebouwde en onbebouwde ruimte van één erf kunnen bepalen. Een ‘archeologisch erf’ kan dan ook niet anders zijn dan een kunstmatig onderzoeksbegrip. Aangezien de samenleving destijds grotendeels agrarisch was, vormt het boerenerf de basiseenheid van een nederzetting.

Uitgangspunt voor de reconstructie van een archeologisch erf is de aanwezigheid van een woonstalhuis, het meest constante element.³⁵² Dit kan vervangen zijn op dezelfde locatie als het vorige huis of op een naastgelegen plek, omdat het oude huis nog enige tijd gebruikt werd door de vorige generatie of een tweede leven kreeg als schuur. De gelijktijdige aanwezigheid van een ander (kleiner) woonstalhuis moet per geval onderbouwd worden aan de hand van ligging ten opzichte van de overige gebouwen en erfbegrenzingslijnen. Bijgebouwen, zoals schuren, spiekers voor oogstopslag of hutkommen kunnen niet altijd met zekerheid aan één hoofdgebouw worden toegeschreven. Soms kan de overeenkomende oriëntatie van de structuren uitkomst bieden. De aanwezigheid van één waterput gaat niet altijd op als criterium om de omvang van een erf te bepalen. Nabij een bijgebouw kan een extra put zijn aangelegd wanneer een grotere behoefte aan water bestond. Zeker in West-Nederland zal deze aanleg niet veel inspanning hebben gekost. Lastig is eveneens de betekenis van greppels en omheiningen voor het bepalen van de grootte van een erf. In de Germaanse volkswetten komt de omheining van het erf naar voren als een belangrijke juridische afbakening van de hofstede³⁵³, maar kleinere onderverdelingen bemoeilijken de interpretatie van de archeologische sporen.

*“Een kenmerk van de boerderij is zijn ontwikkeling; een boerderij is altijd ‘onderweg’ en lijkt welhaast geen volmaakte eindvorm te kunnen bereiken.”*³⁵⁴ Toch moet voor een analyse van het boerenerf de tijd opgedeeld worden in fasen. Het bepalen van de duur van een fase komt meestal neer op het delen van de totale levensduur van de nederzetting (op basis van aardewerk, dendrochronologie etc.) door het aantal gelijktijdig aanwezige hoofdgebouwen. Fasen van gemiddeld 25-30 jaar bieden doorgaans redelijk uitkomst. Dit sluit aan bij de verwachte levensduur van een houten gebouw met ingegraven palen, hoewel een goed onderhouden huis theoretisch veel langer kan staan. Ook de gedachte dat ongeveer elke kwart eeuw de volgende generatie bewoners van het boerenbedrijf behoefte heeft aan nieuwbouw voor de vestiging van het eigen gezin (of de ouders) speelt mee. Deze uitgangspunten zijn noodzakelijk om een vergelijking met andere erven en nederzettingen mogelijk te maken.³⁵⁵

³⁵⁰ Huijbers 2007, 94 en 250-257.

³⁵¹ Huijbers 2007, 250.

³⁵² Zie voor deze ‘spelregels’ ook Heidinga 1987, 29-34 en Hiddink 1999, 89-92.

³⁵³ Dölling 1958.

³⁵⁴ Van Cruyningen *et al.* 2003, 317.

³⁵⁵ Zie hiervoor ook Heidinga 1987, 32-34 en Hiddink 1999, 89-91 en verwijzingen aldaar.

Problematisch bij archeologisch onderzoek is dat in West-Nederland meestal een beperkt deel van een erf is opgegraven. Door beperkingen in ruimte, type onderzoek (inventariserend veldonderzoek versus opgraving) of de hoge kosten (bijvoorbeeld het gebruik van bronbemaaling) zijn de precieze omvang van een erf en het aantal daarop aanwezige gebouwen onzekere factoren. Voor het wetenschappelijk onderzoek is dit een ernstig gemis, omdat alleen het opgraven van complete erven ons verder kan brengen in het begrijpen van de ruimtelijke en sociale structuur van de toenmalige woonomgeving. Bij grootschalig nederzettingsonderzoek dient derhalve het hele te verstoren gebied vlakdekkend te worden opgegraven. Dit is ondanks de huidige Malta-wetgeving, met het adagium ‘de verstoorder betaald’, echter niet altijd mogelijk gebleken.

Terminologie woonstalhuizen

Bij een beschrijving van een woonstalhuis komen verschillende termen voor de onderscheiden ruimten naar voren. Bij een lang woonstalhuis is vaak sprake van een driedeling (fig. 4.1). Aan het eene uiteinde bevond zich een staldeel met meestal een eigen ingang in de kopse kant. Het ‘middenhuis’, waarschijnlijk gebruikt als woonkeuken, was bereikbaar via de stal en door twee tegenover elkaar gelegen ingangen in de lange zijden. Het ‘voorhuis’, gebruikt voor wonen of opslag, was bereikbaar via het middenhuis of een eigen ingang. Bij kleine woonstalhuizen zijn het midden- en voorhuis meestal versmolten tot één ruimte en is sprake van een tweedeling.³⁵⁶

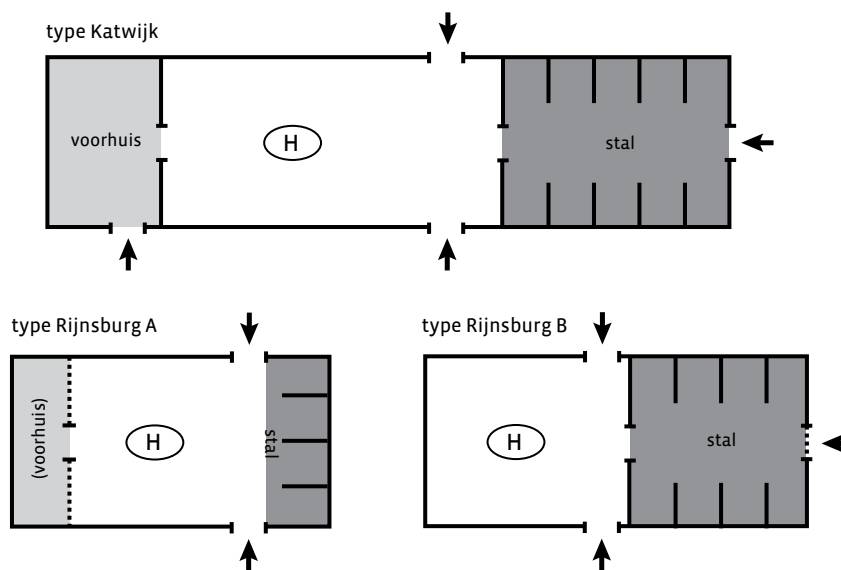

Fig. 4.1 Ruimtelijk-functionele indeling van lange en korte woonstalhuizen uit het westelijk kustgebied in de Merovingische periode. H = haard. Pijlen geven de buiteningen aan.

In de onderstaande tekst is voor de aanduiding van de verschillende gebouwen van een opgraving gebruik gemaakt van de termen zoals gebruikt in de bronpublicaties. Meestal grijpt men terug op termen als ‘huis’ voor grote gebouwen met een woonfunctie en ‘schuur’ of ‘bijgebouw’ voor de overige bouwsels, elk met een eigen nummering. Zelf ben ik voor het gebruik van de neutrale term ‘gebouw’. Dit levert maar één nummerreeks van gebouwen op

³⁵⁶ Voor een nadere beargumentering van deze indeling zie hoofdstuk 5.

per opgraving, maar belangrijker is dat de hiërarchie en functie(s) van door ons opgegraven en geïnterpreteerde gebouwen niet altijd vaststaat. Deze kan alsnog toegekend worden in de opgravingspublicatie. Wanneer later de functie van een gebouw door een andere auteur afwijkend wordt geïnterpreteerd – zoals hieronder wel eens gebeurt – hoeft tenminste niet steeds naar bijvoorbeeld ‘schuur 15’ te worden verwezen waar een gebouw met een functie als woonstalhuis wordt bedoeld.

Van de vijf besproken nederzettingen was Rijnsburg vanaf 1949 lange tijd de enige plaats in Zuid-Holland waar duidelijke, vroeg-middeleeuwse huisplattegronden waren opgegraven. Daar kwamen slechts mondjesmaat andere plaatsen bij: Koudekerk aan den Rijn-Lagewaard (1978-1979), Den Haag-Frankenslag (1984) en Valkenburg-De Woerd (1986-1988). Het afgelopen decennium zijn daar enkele belangrijke locaties bijgekomen, namelijk Katwijk-Zanderij Westerbaan (1996-2005) en Oegstgeest - Nieuw-Rhijngest Zuid (2004-2009). De ligging van deze vindplaatsen beperkt zich tot het Oude Rijngebied, omdat alleen hier gegevens van grootschalig nederzettingsonderzoek voorhanden zijn.³⁵⁷ Een bespreking van de nederzetting Den Haag-Frankenslag – gelegen onder de Jonge Duinen nabij Scheveningen – is achterwege gelaten omdat door de beperkte opgegraven oppervlakte geen goed beeld van een erf bestaat.³⁵⁸ In de Maasmond is de nederzetting te Portugaal afgefallen, omdat inmiddels duidelijk is geworden dat de door Hoek als Karolingische boerderij bestempelde resten tot een Romeinse bewoningsfase behoren.³⁵⁹ De oudste boerderij uit Spijkenisse-Hartel West dateert uit de 10^e eeuw en valt daarmee eigenlijk buiten onze aandachtsperiode; deze zal echter wel besproken worden bij de ontwikkeling van de huisbouwtraditie in hoofdstuk 5.

4.2 Rijnsburg - Abdijterrein

Korte onderzoeksgeschiedenis

Het besluit tot de uitbreiding van de begraafplaats achter de Hervormde kerk leidde in 1949 tot de eerste grootschalige opgraving, uitgevoerd door het BAI onder leiding van prof. dr. A.E. van Giffen en prof. dr. W. Glasbergen. Verwacht werd sporen van de voormalige Benedictessenabdij terug te vinden, die hier had gestaan tussen circa 1130 en 1574, in welk laatste jaar de abdij tijdens het beleg van Leiden ten prooi viel aan brandschatting door Spaanse troepen. Men vond echter niet alleen het koorgedeelte terug van de 12^e-eeuwse abdijkerk, maar ook een ouder grafveld en sporen van een vroeg-middeleeuwse huisplattegrond, de eerste in West-Nederland. Enkele van de begravingen binnen het koor meende men te kunnen identificeren als leden van het Hollandse gravenhuis, die tussen 1133 en 1299 in de abdijkerk waren begraven.³⁶⁰ Een korte opgravingscampagne in 1951 completeerde onder meer het noordelijk transept en legde een deel van de kloostergang met begravingen bloot. Nieuwbouwplannen voor het gemeentehuis maakte het mogelijk om ook de rest van het kloostercomplex op te graven. Dit gebeurde in een aantal deelcampagnes en door verschillende instellingen: in 1961 door het IPP en de ROB, in 1963 door IPP/BAI en in 1966 opnieuw door IPP/ROB. Het nog jonge IPP zou zich onder leiding

³⁵⁷ De summieri en slecht te interpreteren gegevens van de opgravingen van Braat in Leiderdorp en Voorhout blijven hier buiten beschouwing (zie bijlage 1, vindplaats 11 en 48).

³⁵⁸ Magendans/Waasdorp 1989. In 1996 is een paar honderd meter verderop een groter deel van dezelfde nederzetting opgegraven, maar deze gegevens zijn nog niet uitgewerkt (Waasdorp 1997).

³⁵⁹ Hoek 1970, 11-20; 1971, 5-9; 1972, 6-10; 1973a, 112-132 en 1981, 129-131; vgl. Van Trierum 1992, 88.

³⁶⁰ Dijkstra 1979; 1991.

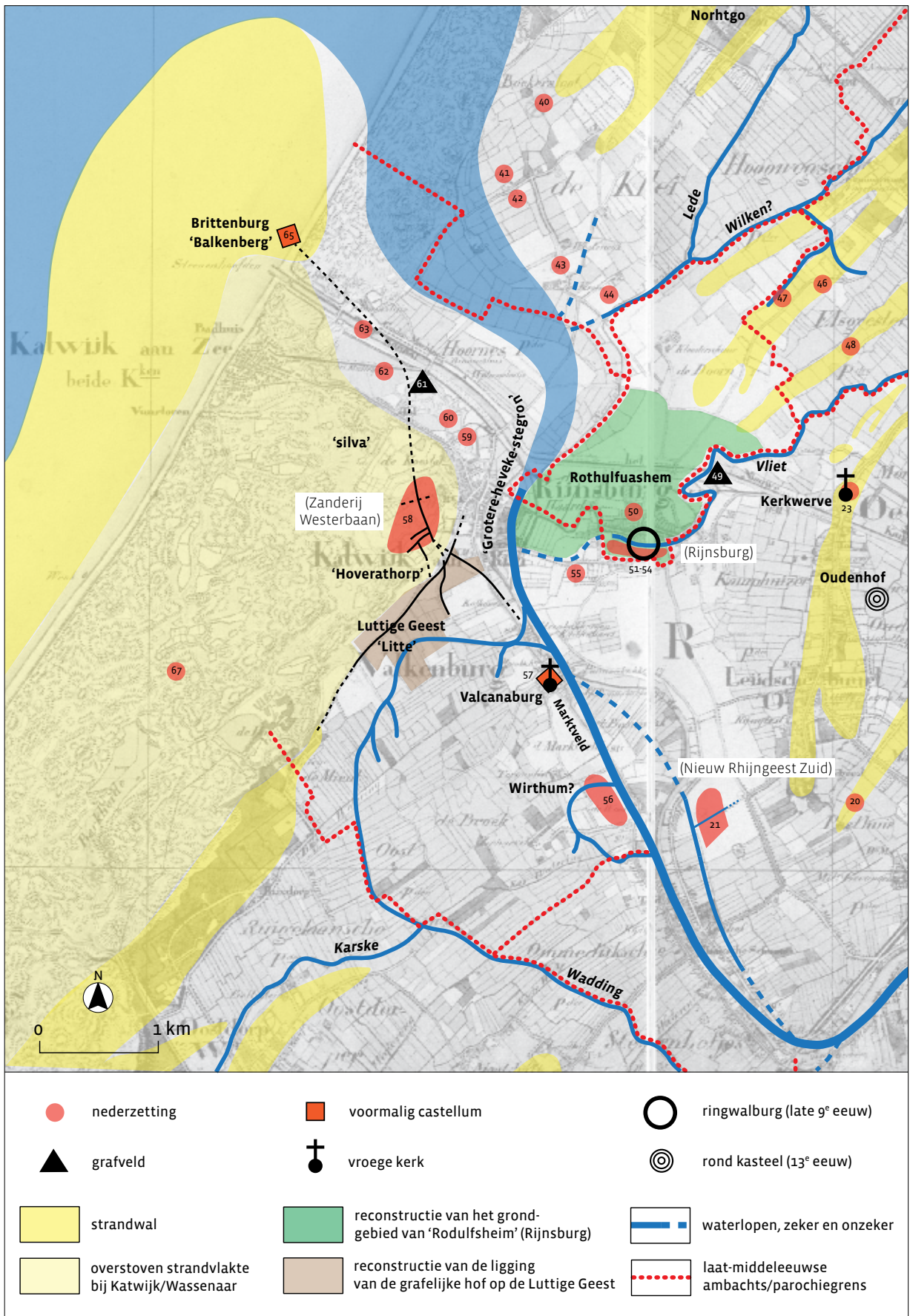

Fig. 4.2 Ligging van de besproken vroeg-middeleeuwse nederzettingen in een topografische reconstructie van het mondingsgebied van de Oude Rijn, geprojecteerd op de Topografische en Militaire kaart 1:50.000 uit ca. 1850 (Nat. Archief, afd. Kaarten en Tek.). Toegevoegd zijn de nummers van overige vroeg-middeleeuwse vindplaatsen (zie bijlage 1), een reconstructie van de waterlopen (deels naar Lenselink 1988 en Jansen 2010) en een suggestie voor het wegenpatroon nabij Katwijk op basis van de opgravingsresultaten in Zanderij Westerbaan. Gesuggereerde ligging van oude plaatsnamen staan tussen aanhalingstekens, moderne opgravingstoponiemen tussen haakjes. Vergelijk ook fig. 2.5.

van Glasbergen richten op de abdijsperiode, terwijl het onderzoek van de vroeg-middeleeuwse bewoning door de ROB ter hand zou worden genomen, onder leiding van prof. dr. W.A. van Es.

Het resultaat van de opgravingen was een schat aan gegevens over de bewoningsgeschiedenis van het dorp vanaf de Vroege Middeleeuwen. In totaal had men – grotendeels met de hand – een areaal van bijna 0,33 ha opgegraven, een voor die tijd aanzienlijk oppervlak. Behalve een aantal voorlopige publicaties is men echter nooit toegekomen aan een definitieve basisrapportage.³⁶¹ Wel werd aan het einde van jaren tachtig van de vorige eeuw door Van Klaveren een doctoraalscriptie geschreven, die de uitwerking van de nederzettingen tot aan de abdijsperiode omvatte.³⁶² In 1998 kwamen de skeletresten van de leden van het Hollandse gravenhuis in een geheel nieuw licht te staan. Hernieuwd onderzoek wees uit dat het niet om grafelijke bijzettingen kon gaan: het bleken oudere begravingen uit de periode vóór de bouw van de abdijkerk te zijn.³⁶³ Dat deze kwestie pas na bijna 50 jaar werd opgelost was – naast de emotionele band met het gravenhuis en tunnelvisie bij de onderzoekers – te wijten aan het uitblijven van een gedegen eindpublicatie over de opgravingen.³⁶⁴

In het kader van dit proefschrift zijn het vondstmateriaal en de veldtekeningen opnieuw geanalyseerd. De nadruk lag hierbij op de periode tot 1000, maar in de praktijk betekende dit een complete ontrafeling tot en met de fasering van de abdijkerken. Dit heeft op veel belangrijke punten geleid tot nieuwe inzichten. Hieronder zullen de nederzettingssporen op het voormalige abdijs terrein op hoofdlijnen worden gepresenteerd. Het is hier niet de plaats om een volledige basisrapportage te presenteren. Bovendien werd in 1999 een laatste opgraving uitgevoerd door het ADC die aanvullende informatie bood. Een volledige presentatie van de opgravingen zal geschieden in een toekomstige publicatie.

Landschappelijke situering

De vindplaats Rijnsburg-Abdij ligt aan de zuidoever van een voormalige getijdegeul binnen het estuarium van de Rijn, genaamd de Vliet (fig. 4.2). Deze kreekarm degradeerde waarschijnlijk al in de Romeinse tijd tot een restgeul, met een betrekkelijk geringe getijdewerking. De Vliet bleef wel open als afwateringsgeul van het achterliggende gebied. Het riviertje ontsprong in die tijd ergens in het veenlandschap ten oosten van Sassenheim en vervolgde al kronkelend zijn weg naar de Oude Rijn. Ter hoogte van het centrum van Rijnsburg doorkruisde de geul behalve afzettingen van een hoge kwelder (zandige tot zeer licht zavelige gorsgrond) ook een fossiele stroomrug van de Oude Rijn.³⁶⁵

Tot enige tijd voor het begin van de vroeg-middeleeuwse bewoning was op de kreekoevers sprake van kwelderafzettingen. Deze overslibbing (vernattig) houdt geenszins verband met een sterk toenemende mariene invloed in het voormalige mondingsgebied van de Oude Rijn. Door de geleidelijke maar voortdurende zeespiegelstijging (circa 5 cm per eeuw) en de relatief gebrekkige afwatering (door dichtslibben en verkleinen van de getijdegeulen) stijgt tijdens de Middeleeuwen de maximale waterstand in het voormalige estuarium. De periodiek hoge

³⁶¹ Glasbergen 1950; 1954; Glasbergen/Van Regteren Altena 1965, Van Es 1973; Sarfatij 1977b.

³⁶² Van Klaveren 1988.

³⁶³ Corfunke/Van der Borg/Maat 1998. Daarnaast zijn uit de hernieuwde uitwerking van de opgravingsgegevens nieuwe argumenten tegen een identificatie als leden van het Hollandse gravenhuis naar voren gekomen. Het voert echter te ver om in dit kader hier nader op in te gaan.

³⁶⁴ De kwestie ligt nog steeds gevoelig, zeker in Rijnsburg, waar in 1975 in aanwezigheid van koningin Juliana een tombe met daarin de skeletresten werd onthuld. De zaak is een goed voorbeeld van hoe de omgang van archeologen met historische gebeurtenissen die een groot publiek aanspreken uit de hand kan lopen.

³⁶⁵ Van der Meer 1952.

waterstanden deden zich met name voor tijdens hoge waterafvoeren vanuit het achterland, maar ook tijdens extreme stormvloed en kan het water in het oude mondingsgebied nog hoog hebben gestaan.³⁶⁶ In de Vroege Middeleeuwen was sprake van hoog opgeslibde kreekoevers met gedeeltelijk dichtgeslibde zijkreken. Het gebied rondom Rijnsburg in de tijd van de Merovingische bewoning bestond uit een kwelderachtig landschap, met daarin de Vliet als een niet erg krachtig stromend geultje met enige onduidelijke zijtakken.³⁶⁷ De kreekarm heeft zich na de Merovingische periode verlegd en/of gesplitst. Op een kaart uit 1595-1596 is sprake van de ligging van *de Oude Vliet* ten zuiden van de abdij en kerk.³⁶⁸ Van deze (heruitgegraven) tak is kennelijk gebruikt gemaakt bij de aanleg van de ringwalburg rond 900. Langs de noordzijde van de burg stroomde de nu nog bestaande Vliet. De loop daarvan werd gefixeerd in de 12^e-13^e eeuw, toen men als gevolg van de verstopping van de Rijnmond de waterafvoer richting de Haarlemmermeer en de Spaarndammersluizen diende te verbeteren.

Fasering

De bewoning op het abdijterrein van Rijnsburg is onderverdeeld in zeven fasen (waarbinnen voor een deel enkele subfasen aannemelijk zijn):³⁶⁹

- › 0: akkerfase vóór de bouw van de nederzetting
- › 1: bewoning gedurende de Merovingische periode tussen circa 600 en 720
- › 2: een nieuw erf uit de Karolingische periode met rond 775 de bouw van een kapel
- › 3: de aanleg van een ringwalburg, in gebruik tussen circa 900 en 1050
- › 4: een woonerf en een nieuwe parochiekerk uit de periode tussen 1050 en 1130
- › 5: de aanwezigheid van de benedictessenabdij tussen 1130 en 1574
- › 6: de periode na 1574 (hier niet besproken).

Tot en met fase 3 zullen de ontwikkelingen ten aanzien van de bewoning uitvoeriger besproken worden. De periode na de Vroege Middeleeuwen komt slechts op hoofdlijnen aan orde.

Fase 0 (250 voor Chr. – 300 na Chr.): akkerland

Het oude maaiveld van de zuidelijke kreekoever bevond zich voorafgaande aan de bewoning op circa + 0,50 à 0,60 m NAP. Aan de westzijde mondde mogelijk al in deze tijd een 12 m brede zijkreek uit in de Vliet. Ploeg- en spitsporen onder dit oud oppervlak van opgeslibde blauwgrijze klei of zware zavel, tonen aan dat het gebied aanvankelijk als akker is benut. Dit beeld stemt geheel overeen met de resultaten van het onderzoek dat in 2002 werd uitgevoerd op De Horn [49], 800 m stroomopwaarts van de Vliet, naast het Merovingische grafveld. Hier werd eenzelfde akkerlaag aangetroffen, met daaronder ploegsporen van een eergetouw. De akkerlaag is te dateren in de Romeinse tijd.³⁷⁰ Kennelijk lagen de oevers boven het toenmalige gemiddelde hoogwaterniveau.

Resten van daadwerkelijke bewoning in de vorm van gebouwen die stammen uit de periode vóór de Vroege Middeleeuwen zijn niet aangetroffen. Weliswaar is tussen het vondstmateriaal een klein aantal scherven prehistorisch aardewerk en fragmenten van Romeinse importen uit

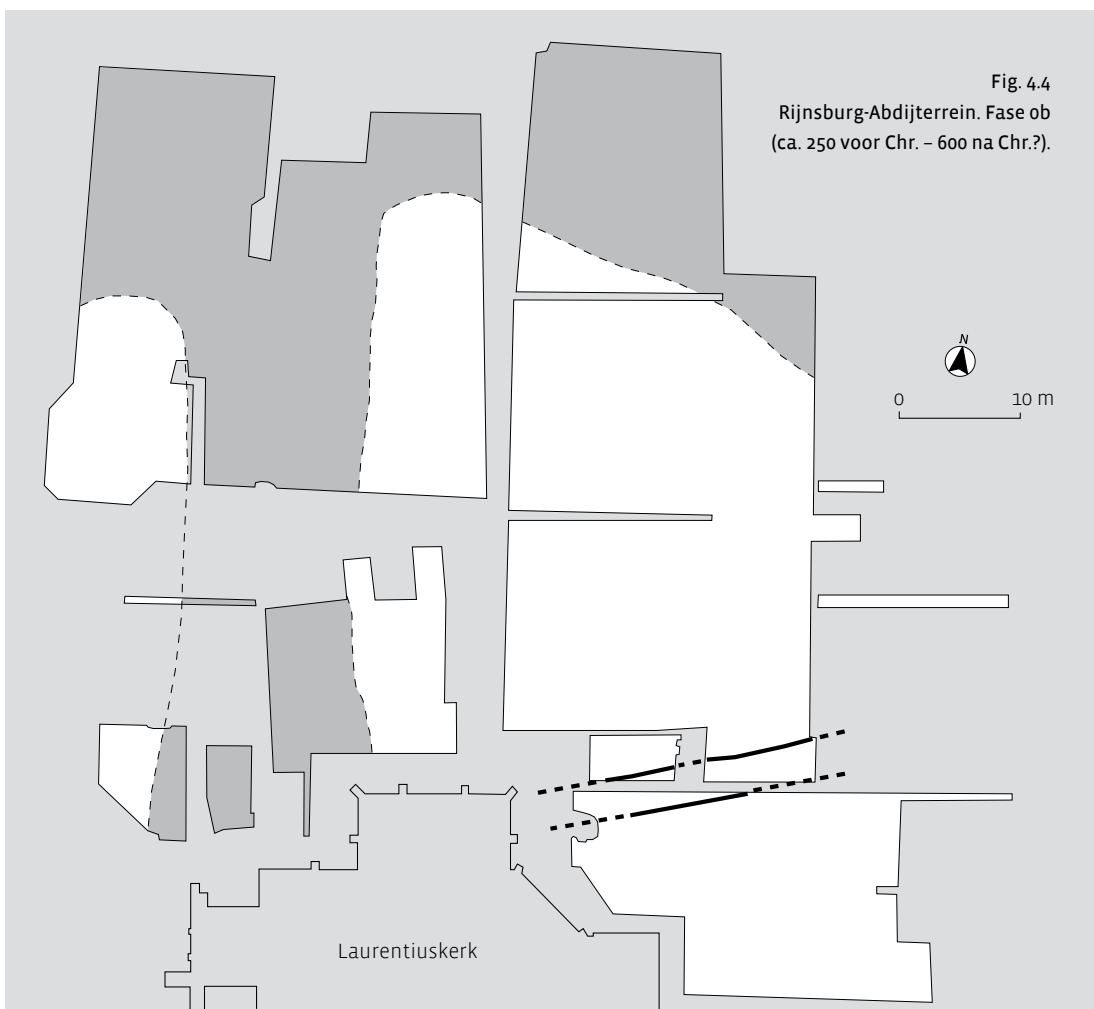
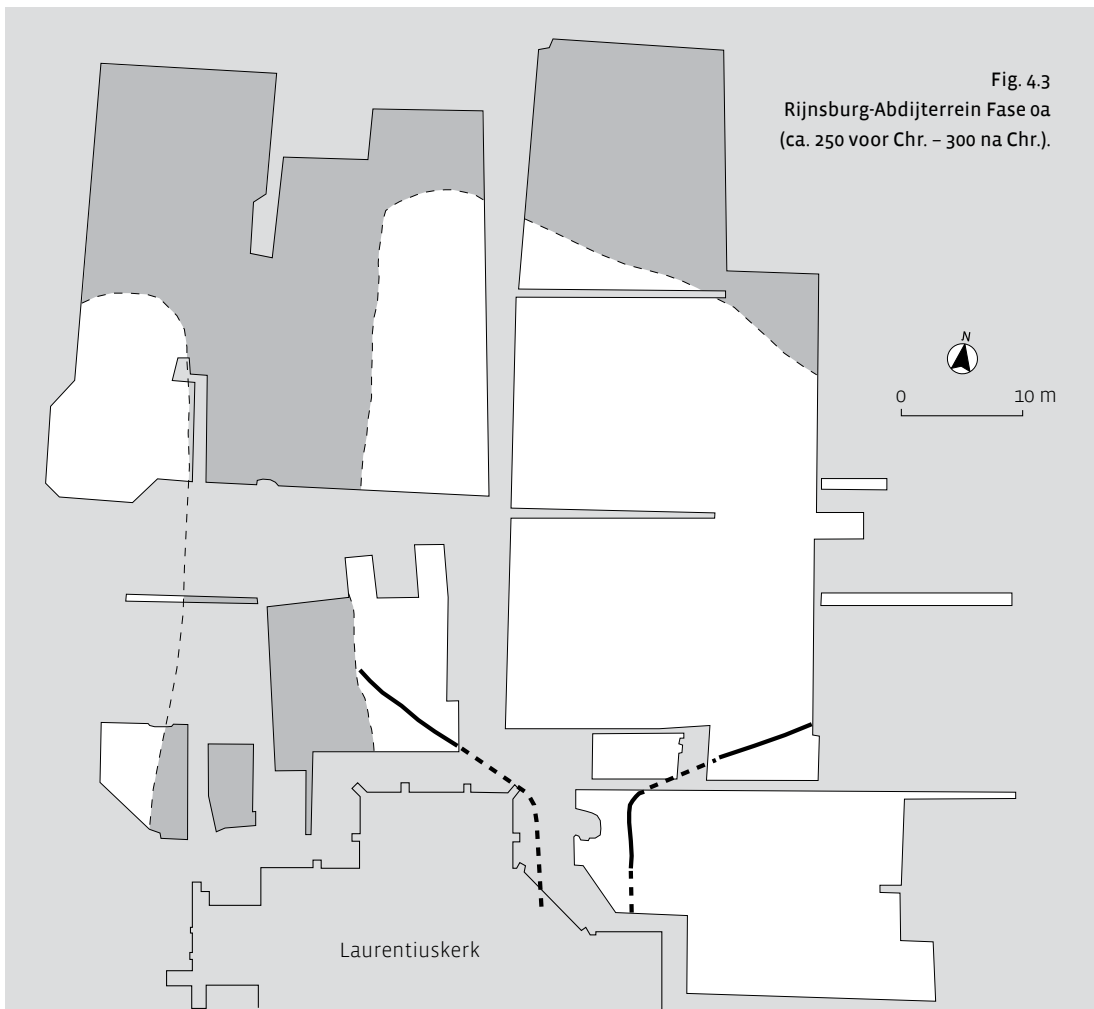
³⁶⁶ De landschapsgenese is gebaseerd op Dijkstra/Flamman 2002, 15-18.

³⁶⁷ Van Breukelen 1963.

³⁶⁸ Plattegrond van de abdij uit het zuiden door Symon Aerntz van Buningen in het kaartboek met alle landerijen van de abdij (Collectie Regionaal Archief Leiden, inv. nr. HS 159 5/6 ARA).

³⁶⁹ Deze fasering wijkt af van hetgeen eerder gepubliceerd is: de subfasen van fase 1 zijn herzien en fase 2 is nu fase 3, omdat er een nieuwe fase 2 is ingevoegd. De oude fasering van fase 1 en 2 staat vermeld in Dijkstra 2004 en Dijkstra/De Ridder 2009.

³⁷⁰ Dijkstra/Flamman 2002, 17-20. De cultuurlaag bestaat hier uit 'vuilgrijs, licht zavelig zand'.

de 1^e-3^e eeuw aanwezig, maar deze kennen geen duidelijke nederzettingscontext. Deze laatste groep, met name de dakpanfragmenten, leidde eerder tot de gedachte van een Romeinse militaire aanwezigheid ter plaatse. Vergelijkbare vondsten van aardewerk en enkele dakpanfragmenten werden gedaan onder/in de akkerlaag bij het verder stroomopwaarts uitgevoerde onderzoek in 2002 op de Horn. Ook dit materiaal is destijds van elders opgebracht bij de akkerbemesting.

De resten van twee groepen omheiningen dateren waarschijnlijk uit deze akkerfase. De omheining van fase o a liep naar twee kanten toe schuin weg richting het noordwesten en noordoosten (fig. 4.3). Mogelijk ging het om een pad met veekering tussen twee akkers door, dat eindigde op het terrein vlak langs de kreekoever. Fase o b bestond uit twee parallel aan elkaar gelegen omheiningen van oost naar west (fig. 4.4). Het lijkt een 3 m breed pad te zijn, misschien naar een bruggetje over de zijkreek. De oriëntatie komt overeen met de opvolgende Merovingische bewoningssporen. De omheiningen behoorden ongetwijfeld tot een weide- of akkerperceel van een nabijgelegen nederzetting. Dit kan er één zijn uit de Romeinse tijd of uit de beginfase van de vroeg-middeleeuwse bewoning in de tweede helft van de 6e eeuw, dus voorafgaand aan fase 1 (vergelijk de begindatering van het nabijgelegen grafveld rond 550). Het is de verwachting dat deze bewoningssporen ten zuiden van de opgravingslocatie lagen.

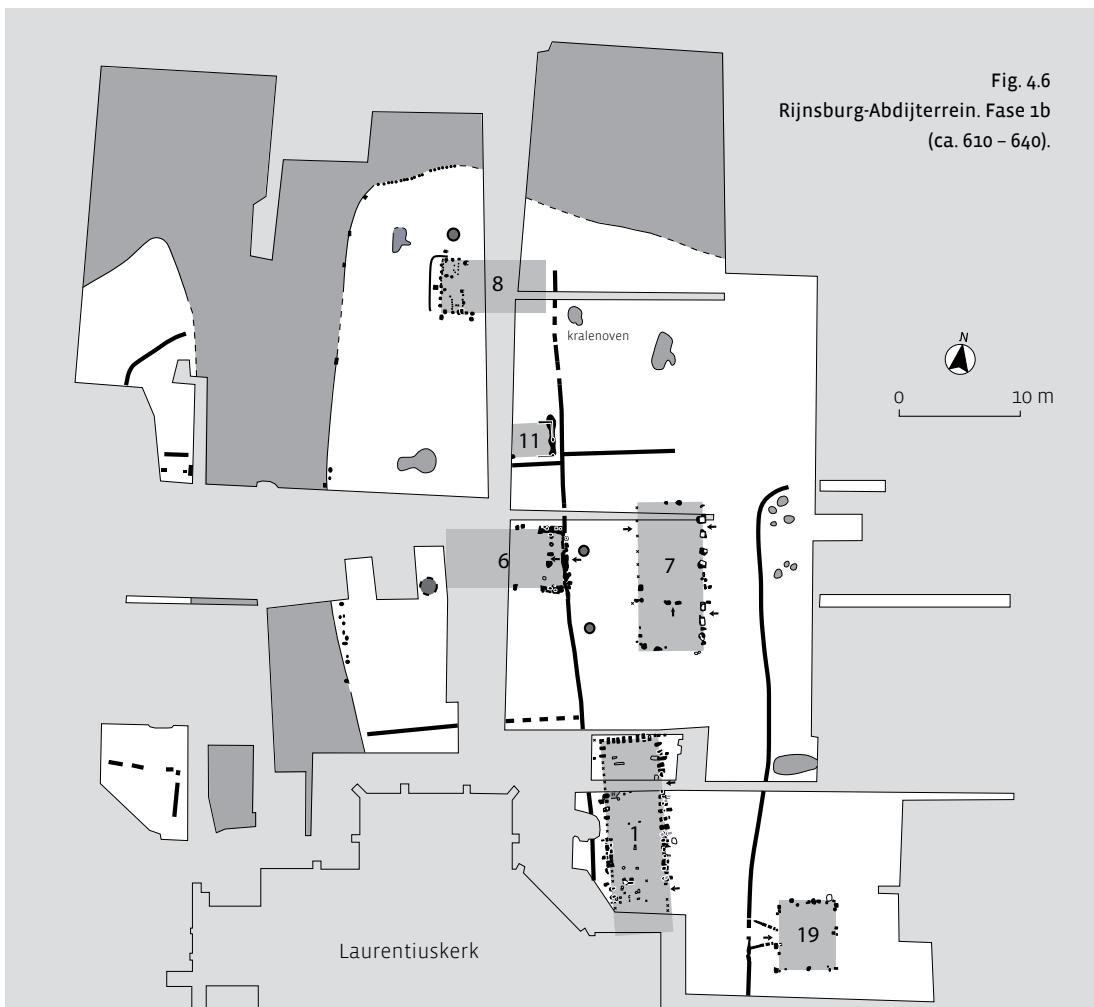
Fase 1 (600 - 720): hofsteden langs de Vliet

Uit de diverse profielen was op te maken dat over de akker een 5 à 20 cm dikke laag heen lag, door de opgravers omschreven als 'geel zand'. Aanvankelijk werd door mij hieruit geconcludeerd dat men het terrein enigszins had opgehoogd, analoog aan de voorbereidingen voor de aanleg van een oevermarkt in het Deense Ribe.³⁷¹ Dankzij het boven al gememoreerde onderzoek uit 2002 op De Horn is nu duidelijk dat het ging om een natuurlijk gevormde laag van beige tot bruingrijs zand met een kweldergelaagdheid, die zich op de Romeinse akker had afgezet. De laag hing samen met de in het Rijnestuarium aanwezige mariene invloed. Ten tijde van de ingebruikname van de zuidoever van de Vliet voor bewoning in de Vroege Middeleeuwen moet deze invloed minder zijn geweest, omdat een kunstmatige ophoging is uitgebleven. Men verwachtte blijkbaar droge voeten te zullen houden. De idee van een oevermarkt zonder de aanwezigheid van gebouwen is verlaten.

Op enig moment in het eerste kwart van de 7^e eeuw werd dwars op de oever van de Vliet een gebouw neergezet, dat opvalt door een groot vertrek aan de noordzijde, met een haardplaats tegen de westwand³⁷² (**fase 1 a**, gebouw 1, fig. 4.5). Het gebouw kon niet compleet worden opgegraven, maar op basis van de ligging van de ingangen zijn twee reconstructies mogelijk. De eerste variant gaat aan de zuidzijde uit van een middenhuis en een stalgedeelte, zodat het vertrek aan de noordzijde een zeer groot voorhuis was (totale gebouwlengte 24 m). De tweede variant gaat uit van een voorhuis aan de zuidzijde, met aan de noordzijde een grote 'woonkeuken' met eventueel tegen de kopse kant nog wat stallingsruimte voor vee (totale gebouwlengte 16 m). Deze laatste variant heeft de voorkeur, omdat bij latere gebouwen op het erf het voorhuis zich steeds aan de zuidzijde bevond (gebouw 3 en 7 en eventueel 2).

³⁷¹ Jensen 1991, 9-10. Inmiddels is men in Ribe afgestapt van dit idee; de laag zand is opgestoven (Bencard/Bender Jørgensen/Brinck Madsen 1990, 93).

³⁷² Een haard tegen de wand in plaats van in de centrale lengte van het huis is ook van enkele andere plaatsen bekend, zoals een Merovingische gebouw van de opgraving Den Burg-Beatrixlaan op Texel (Woltering *et al.* 1994, nr. 5) en enkele gebouwen van de eerste bewoningsfase binnen de ringwalburg van Oost-Souburg (Van Heeringen 1995c, huis 5, 7, 9 en 10).

Een hekwerk langs gebouw 1 verdeelde de oever langs de oostzijde van de zijkreek in tweeën. Op dit zijperceel stond gebouw 6, waarvan de oostzijde ervan was opgenomen in de omheining. Dit gebouw was waarschijnlijk maar zo'n 9 m lang met aan de oostzijde een smalle zijruimte. Onduidelijk is of het een klein woonstalhuis betrof op een apart erf, of dat het hekwerk slechts diende als functionele scheiding. Verder zijn op het achtererf van gebouw 1 de resten van een oven met houten windscherm gevonden (A). In de directe nabijheid lagen resten van kleine haardplaatsen. Deze sporen worden doorgaans beschouwd als herverhittings- of smeedhaarden³⁷³, een mogelijkheid die werd bevestigd vanuit het vondstmateriaal.³⁷⁴ Dat naast ijzer ook met andere metalen gewerkt werd, bleek uit de vondst van een tweekant smeltkroezen en bronsfragmenten in een ovenkuil. Een klein fragment versinterde leem met een luchtkanaal behoorde mogelijk toe aan een gietmal. Deze vondsten wijzen op de mogelijkheid dat we te maken hebben met de woon- en werkplaats van een smid.

Niet lang daarna – mogelijk al na zeer korte tijd – bouwde men over de resten van de oven (A) en tweede hekwerk, zodat gebouw 1 op een 15 m breed perceel kwam te liggen (fase 1 b, fig. 4.6). Achter dit huis bouwde men een tweede, kleiner gebouw van 11 bij 5,5 m (gebouw 7). Dit kende een tweedeling in een voorhuis aan de zuidzijde en een achterhuis aan de noordkant. Ten oosten van gebouw 1 verscheen nabij de nieuwe omheining een vierkant bijgebouw (19) met een trechtervormige omheining tegen de ingang. Is dit een aanwijzing voor het gebruik als stalling voor dieren die naar binnen gedreven werden? Op het westelijk zijperceel kwamen gebouw 8 en 11 erbij, mogelijk een apart woonerf. Gebouw 11 had het formaat van een hutkom maar was waarschijnlijk niet verdiept aangelegd vanwege een relatief hoge grondwaterstand.

Ook in deze fase zette de bewerking van ijzer zich waarschijnlijk voort. Zowel op de oostelijke en westelijk zijpercelen als op het achtererf van het middenperceel zijn resten van ovens gevonden. Of deze allemaal vrijwel gelijktijdig in gebruik waren of verspreid over een langere periode is niet te bepalen. Uniek is de vondst van een kleine oven voor het maken van glazen kralen. Het weinige productieafval maakt duidelijk dat deze nijverheid slechts kort werd uitgevoerd. Dit geeft het beeld van een rondreizende specialist die éénmalig te gast was in 'Rodulfsheim'. Zijn werkzaamheden voerde hij uit in samenwerking met de plaatselijke smid, die vertrouwd was met het gebruik van vuur en ovens.³⁷⁵ In samenhang met het maken van kralen staat de vondst van enkele brokjes ruwe barnsteen. Overige aanwijzingen voor niet-agrarische activiteiten zijn één afgezaagd stuk bot – afval van het maken van een kam – en een aantal scheepsklinknagels. Deze aantallen zijn te klein om er een grootschalige productie aan te verbinden.

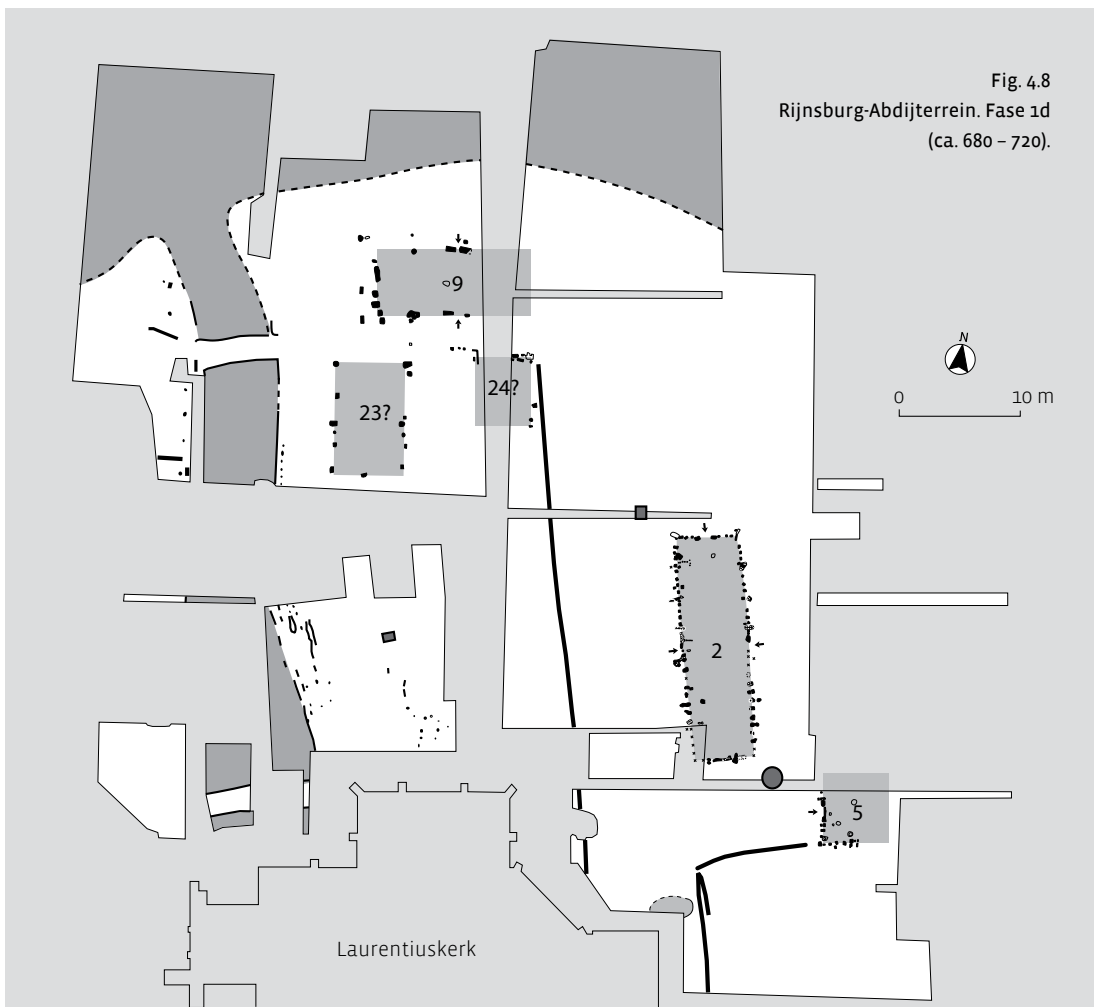
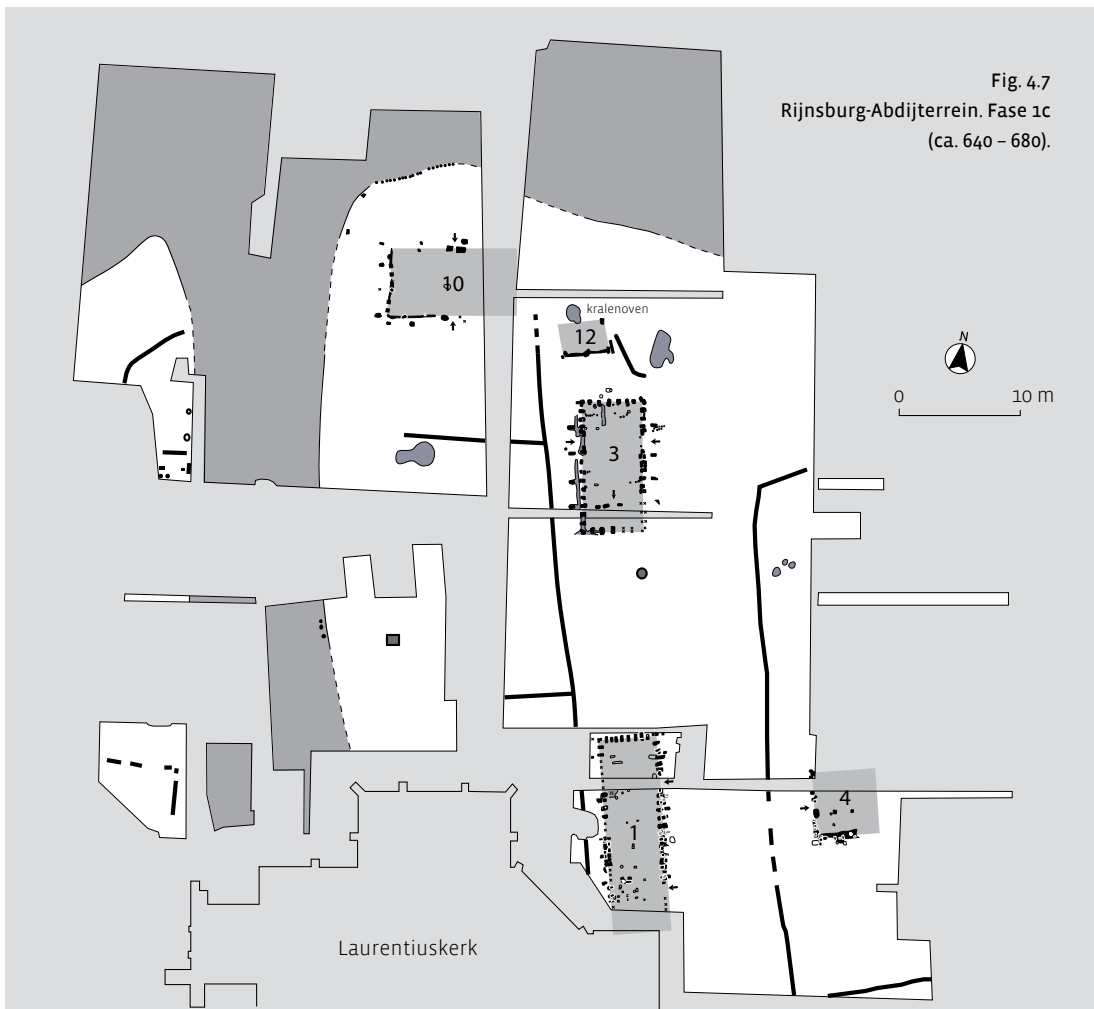
Wellicht dat de vervaardiging van kralen plaatsvond in **fase 1 c** (fig. 4.7). Nabij de oven stond in deze fase namelijk een afdak of schuurtje die als werkruimte kan hebben gediend (gebouw 12). Een kleine schutting tussen gebouw 12 en 3 maakt duidelijk dat beide gebouwen gelijktijdig bestonden. Gebouw 3 was een klein woonstalhuis van 5 bij 11 m met een kleine 'voorkamer' en (mogelijk) enkele stalboxen tegen de korte wand aan de noordzijde. Aangenomen is dat het gelijktijdig bestond met gebouw 1, dat inmiddels al één bouwgeneratie op het erf aanwezig was. De vervanging van wandpalen wijst erop dat dit huis langer in stand werd gehouden dan de circa 30 jaar die doorgaans voor een houten huis wordt aangenomen.³⁷⁶ Verder verscheen in

³⁷³ Zie bijvoorbeeld Wijster (Van Es 1965 [1967]) en Bennekom (Van Es/Miedema/Wynia 1985, 575-585).

³⁷⁴ Met dank aan Mathijs van Nie voor een *quickscan* van het slakmateriaal. Hiertussen bevinden zich ook enkele vloeslakken en mogelijk ook productieslakken. De vraag is hoe dit valt te rijmen met de afwezigheid van ijzererts in het kustgebied.

³⁷⁵ Dijkstra/Sablerolles/Henderson 2010.

³⁷⁶ Heidinga 1987, 32-34; Zimmerman 1998, 50-63; Hiddink 1999, 89-91.

deze fase een nieuw bijgebouw op het oostelijke zijperceel (gebouw 4). Niet zeker is of dit een dwars geplaatst klein woonstalhuis betrof of wederom een vierkant bijgebouw. Het hekwerk tussen het middenperceel en het westelijke zijperceel werd in deze subfase vervangen door een nieuw exemplaar.³⁷⁷ Op het westelijk zijperceel kwam een nieuw klein gebouw te staan (10).

In **fase 1 d** (fig. 4.8) werd op het middenperceel een nieuw woonstalhuis (2) gebouwd met een lengte van 17,5 m. Het had een stalruimte aan de noordzijde en twee tegenover elkaar liggende ingangen in het middenhuis.³⁷⁸ Of een apart voorhuis met een eigen ingang aanwezig was is door de onvolledigheid van de plattegrond niet zeker. De oostgrens van het middenperceel was 5 m verschoven. Gebouw 5 – de opvolger van gebouw 4 – lag nu meer in samenhang met het hoofdgebouw. De toegang naar het erf vanaf de zuidzijde lijkt te zijn verplaatst naar de westzijde van het middenperceel, over het terrein waar voorheen gebouw 1 stond. Mogelijk was nog steeds sprake van een afscheiding tussen het middenperceel en het westelijke zijperceel. Hier vinden we gebouw 9 – de opvolger van gebouw 10 – en twee andere gebouwen, waarvan het bestaan onzeker is door de slechte conservering van de paalsporen (23? en 24?). Aanwijzingen voor ambachtelijke werkzaamheden zijn afgenomen, zeker wat het middenperceel betreft. De resten van een oven tegen de zuidgrens van de opgraving kan wijzen op een verschuiving van deze activiteiten.

Blijkens meerdere beschoeiingsfasen verplaatste de hoofdgeul van de Vliet zich gedurende fase 1 geleidelijk naar het noorden en nam met name het belang van de zijkreek steeds verder af. De geleidelijke uitbreiding van de beschoeiingswerken in de zijkreek is eigenlijk vooral zichtbaar aan de oostzijde. Misschien hangt dit samen met een intensievere bewoning aan deze kant van de zijkreek. Uiteindelijk werd in fase 1d besloten om een tweetal dammetjes aan te leggen, opgebouwd uit twee rijen paaltjes met daartussen een vulling van kwelderplaggen. Een doorlaat in de vorm van een duiker of iets dergelijks is niet aangetroffen. De dammetjes zullen dan ook zijn aangelegd met het oog op het verkrijgen van een looppad naar de andere oever. Het is niet uitgesloten dat men de zuidelijke dam al eerder had aangelegd.³⁷⁹

Fase 2 (720-890): een nieuwe hofstede en een kapel

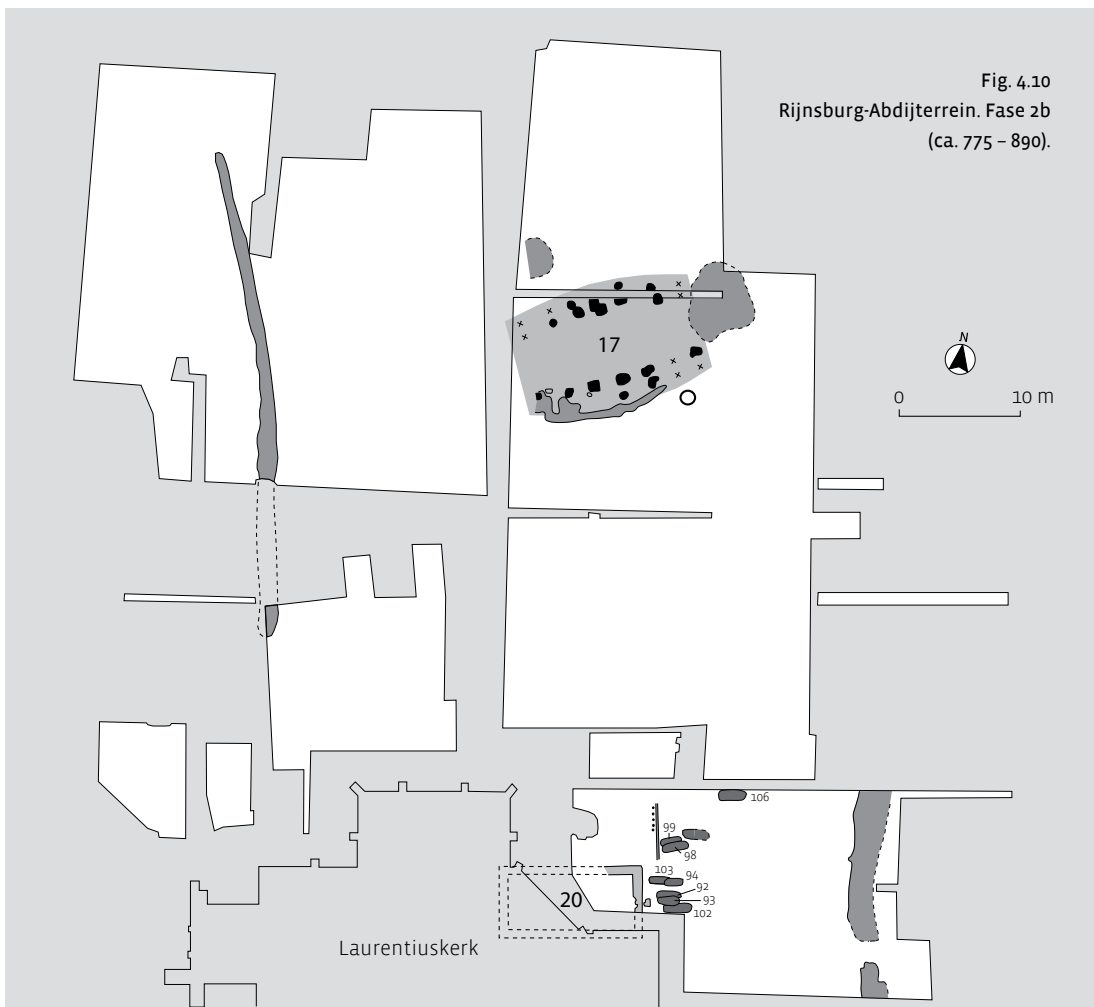
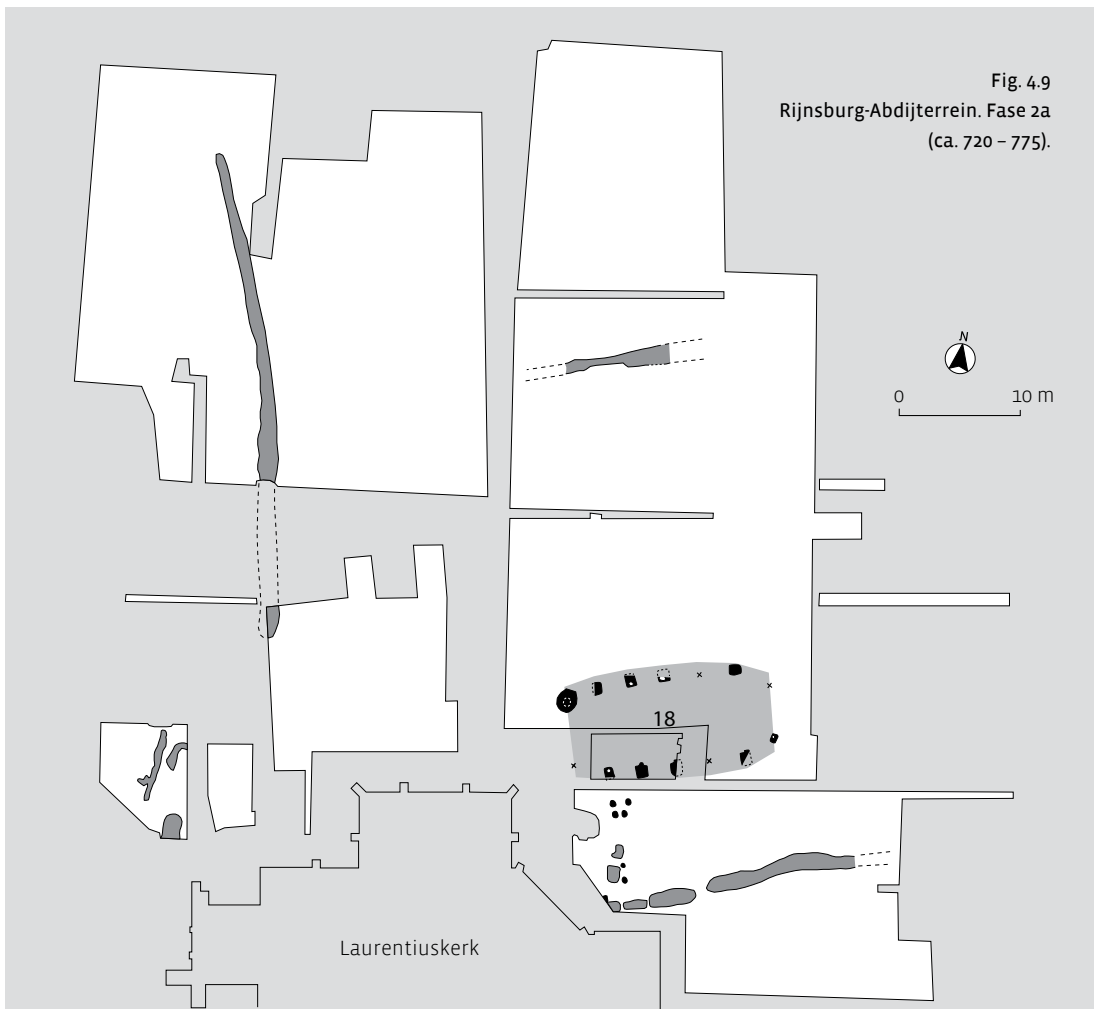
In fase 2 had de Vliet onder invloed van het getij zijn loop verlegd. Van de zijkreek resteerde slechts een afwateringsgreppel. In fase 2a lagen haaks op deze greppel twee andere greppels met een tussenafstand van 50 m. Het enige gebouw dat in deze fase thuishoorde was gebouw 18 (fig. 4.9). De toewijzing aan deze fase is gebaseerd op de ligging parallel aan de zuidelijke greppel. Dit spoor sluit wat ligging betreft aan op de laatste Merovingische fase 1d. Een *terminus ante quem* voor deze greppel is de oversnijding door de kapel en begravingen uit fase 2b.

Zowel wat oriëntatie en huistype betreft wijkt dit erf sterk af van de voorgaande fase. Van de licht bootvormige gebouwplattegrond is waarschijnlijk alleen de kern overgeleverd van 17 bij 7 m. Rekening houdend met de aanwezigheid van zijbeuken – waarvan de sporen ondieper kunnen zijn ingegraven en/of verstoord – is een totaalbreedte van zo'n 9 m mogelijk. Typologisch past dit gebouw in de ontwikkeling van de huisbouwtraditie in het kustgebied. Het sluit aan op het Karolingische huistype Limmen A (zie pag. 206 en verder). De meest opvallende verandering is de nieuwe oriëntatie en indeling van het erf. Blijkbaar leidde de verlegging van de loop

³⁷⁷ Een argument hiervoor is de bereikbaarheid van de westingang van gebouw 3.

³⁷⁸ Zie voor de argumentatie van de ligging van deze ingangen hoofdstuk 5. De ingangen in de lange zijden zijn moeilijk te onderscheiden. Het zijn er in ieder geval geen vier, zoals Van Es (1973, 284-285) suggereerde met de Drentse situatie in zijn achterhoofd.

³⁷⁹ Een ¹⁴C-datering van een paaltje in de zuidelijke dam sluit dit niet uit: Vogel/Waterbolk 1967, 137-138; GrN 4672: 1480±30 BP, 1 sigma 545-549 en 561-619 cal na Chr., 2 sigma 539-639 cal na Chr.

van de Vliet tot een herinrichting van de parcelering. Onduidelijk blijft of sprake was van een korte onderbreking van de bewoning tussen beide fasen. Het is verleidelijk de veranderingen ook te koppelen aan de inrichting van nieuwe domeincentra en de ‘mansionering’ van grondbezit, vergelijkbaar met de ontwikkeling die in de Kempen is vastgesteld.³⁸⁰

In fase 2b is de huislocatie (gebouw 17, afmetingen circa 15 bij 9,5 m) naar het noorden verplaatst ten gunste van een kleine kapel met begravingen bij de zuidgrens van de opgraving (fig. 4.10). Het bestaan van deze kapel is naar voren gekomen bij een hernieuwde bestudering van de veldtekeningen. Opvallend daarop is een winkelhaakvormig spoor, bestaande uit een 80 cm brede kleiband. Dit spoor wordt beschouwd als de funderingssleuf van de noordoosthoek van een kapel, mogelijk een eenvoudige zaalbouw (gebouw 20). Deze sleuf diende als vlijlaag voor een natuurstenen muur of voetmuur met houtbouw.³⁸¹ Dat we te maken hebben met een kapel is ingegeven door de ligging van de oudste graven op een rij vlak ten oosten van de funderingssleuf. Deze graven vormen het begin van een begraafplaats die zich in de loop der tijd verder uitbreidde naar het oosten en noorden. De beschikbare ¹⁴C-dateringen van het skeletmateriaal maken duidelijk dat men direct buiten de kapel rond 775 is begonnen met begraven (fig. 4.10, grafnr. 92, 93, 102 en 103, zie voor de ¹⁴C-dateringen bijlage 7).³⁸² De kapel zelf kan iets ouder zijn en zal dan gebouwd zijn ergens in het derde kwart van de 8e eeuw. Opmerkelijk is dat de rij begravingen vlak buiten de kapel tot in de 11e eeuw alleen bestond uit elf mannen en een tiener. Eén van de mannen heeft drie dodelijke verwondingen op de schedel door een zwaard of bijl (nr. 92). Twee andere mannen hebben genezen fractures aan het rechter sleutelbeen en linker binnenenkel (nr. 94 en 102).³⁸³ Dergelijke (genezen) verwondingen zijn in een populatie niet ongewoon, maar in dit geval lijkt sprake te zijn van een groep mannen met een verhoogd risico op wapengeweld en/of ruitongelukken.³⁸⁴ Ook de voor leken redelijk prestigieuze begrafenissen vlak buiten het koor van de kapel wijst in de richting van een groep soldaten met een aparte status.³⁸⁵ De reservering van dit deel van de begraafplaats voor ‘oorlogsgraven’ moet al vanaf de oudste begraving (nr. 102) zijn ontstaan.

De kapel moet in het westelijk kustgebied één van de vroegste bedehuizen zijn geweest. Ze kan naar mijn mening beschouwd worden als een *capella memoria* die gesticht is door de plaatselijke elite, ter nagedachtenis aan enkele familieleden die misschien wel binnen de kapel-

³⁸⁰ Theuws 1991, 345 e.v.

³⁸¹ Op het gebruik van Romeinse *spolia* wijst de concentratie van fragmenten natuursteen en Romeinse dakpannen in de dichtgegooide grepel uit fase 2a. Het gebruik van deze *spolia* moet in de nabijheid van de voormalige Romeinse *limes* geen probleem zijn geweest.

³⁸² De interpretatie van ¹⁴C-dateringen in middeleeuwse contexten is een probleem *an sich*. Belangrijk is dat de radiokoolstofdateringen geen absolute datering geven, maar een *hulpmiddel* zijn om de gegevens in een bredere archeologische context te plaatsen (zie Van Strydonck 1997 en voor Rijsenburg: Cordfunke/Van der Borg/Maat 1998). Kort gezegd zijn de Rijsenburgse skeletten op basis van de ¹⁴C-dateringen inderdaad ouder dan de leden van het Hollandse gravenhuis waarvoor ze aanvankelijk gehouden werden. Maar ook bij deze dateringen moet rekening gehouden worden met onder meer de invloed van *wiggles* en een schijnbare veroudering, vooral door visconsumptie. Een goed voorbeeld van dit ‘reservoir-effect’ is de vergelijking tussen op het jaar gedateerde middeleeuwse begravingen en ¹⁴C-gedateerde skeletten uit St.-Servaaskerk van Maastricht (Panhuysen 2005, 70). De radiokoolstofdateringen bleken zo’n 60 tot 150 jaar te oud. Deze constatering is van belang voor het Rijsenburgse skelet uit graf 102, waarvan de dateringen uitkomen in de Merovingische periode (met als jongste dateringsjaar 663). Dit is gezien de algehele fasering en stratigrafie van de opgraving niet mogelijk. Wanneer we rekening houden met een eventuele correctie van zo’n 75-100 jaar voor het Rijsenburgse skeletmateriaal en uitgaan van een statistische waarschijnlijkheid 95% (2 sigma), dan is een begindatering van de begravingen in de loop van het derde kwart van de 8^e eeuw goed mogelijk.

³⁸³ Skeletnummers 92-99 en 102-104. Cordfunke/Van der Borg/Maat 1998, 9-10 en tabel 4 (skeletnr. 92 en 102). Het niet in deze tabel opgenomen skelet 94 had een gebroken en geheeld rechter sleutelbeen (mondelinge mededeling prof. dr. G.J.R. Maat).

³⁸⁴ Vgl. soortgelijke skeletvondsten in Maastricht (Panhuysen 2005, 181-184 en 257-259).

³⁸⁵ Vgl. Panhuysen 2005, 264-265.

muren begraven zijn.³⁸⁶ Het bestaan van een *capella* te Rijnsburg, resortierend onder de *mater* Kerkwerve (Oegstgeest), wordt pas eeuwen later voor het eerst vermeld in een historische bron, de zogenaamde visitatie- of kerkenlijstjes van Echternach, dateerbaar in de eerste helft van de 11^e eeuw. De kapel resorteert dan onder de moederkerk Kerkwerve (Oegstgeest).³⁸⁷ Het patronium van de kapel is voor deze vroege periode niet bekend. Waarschijnlijk werd het in de 10^e eeuw gewijzigd in St.-Laurentius (zie fase 3).

Fase 3 (890-1050): een ringwalburg

Door de eeuwenlange bewoning had zich inmiddels een ophogingspakket gevormd van circa 50 cm, bestaande uit grijsbruine zavel met brokjes houtskool, huttenleem en zand. Hierop bevonden zich drie woonstalhuizen en een bijgebouw uit minstens twee verschillende fasen (fig. 4.11). Opmerkelijk was de ten opzichte van de voorafgaande perioden geheel afwijkende, radiale opstelling. De gebouwen hadden een éénbeukige kern, die al dan niet was voorzien van één of twee zijbeuken. Het jongste aardewerk uit de gebouwsporen bestaat uit kogelpot-,

³⁸⁶ De grond binnen de kapelmuren is later totaal verrommeld, zodat geen begravingen meer te constateren zijn.

³⁸⁷ Blok 1974, 171-173.

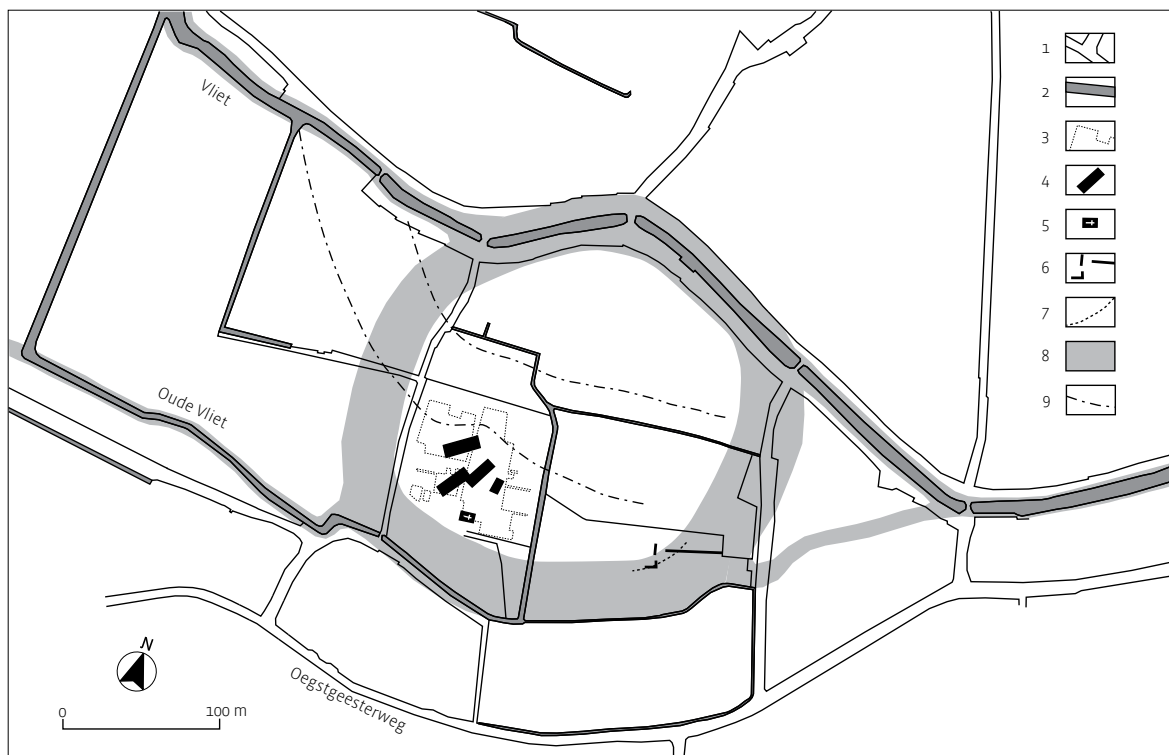

Fig. 4.12 Reconstructie van de ligging van de ringwalburg van Rijnsburg. 1. wegenpatroon ca. 1815 (kadastrale minuut); 2. waterlopen ca. 1815; 3. opgravingsgrens 1949-1966; 4. gebouwen fase 3; 5. kapel; 6. profielen bouwput 1959; 7. reconstructie loop van kromme sloot; 8. reconstructie loop van de gracht en getijdegeulen; 9. loop van de Flieta in de Merovingische periode (uit Dijkstra/De Ridder 2009, fig. 5)

Pingsdorf- en Duisburg-aardewerk, wat een *terminus post quem* geeft van om en nabij het jaar 900. Een einddatering op basis van het aardewerk is lastiger omdat met name het Pingsdorf-materiaal een lange looptijd kent. Het ontbreken van Paffrath-aardewerk in de gebouwen en in de insteken van de met deze bewoningsfase geassocieerde waterputten, wijst op een datering die nog vóór het einde van de 10^e eeuw ligt.³⁸⁸

De radiale opstelling van de gebouwen bracht Van Klaveren tot de hypothese dat deze bebouwing onderdeel was van een ringwalburg, de versterking die Rijnsburg zijn naam gaf.³⁸⁹ Samen met aanwijzingen in de perceelsvormen binnen het dorpscentrum moet sprake zijn geweest van een ringwalburg met een diameter van ongeveer 200 m en een 30 à 35 m brede gracht. De aanwezigheid van de burg is door mij verder onderbouwd door bestudering van de in 1959 opgetekende profielen in de bouwput van bejaardencentrum *Avondzon* (fig. 4.12). Hierin is mogelijk een stuk van de voet van het wallichaam teruggevonden. De breedte van de wal en de hoeveelheid doorgangen hierin is onbekend.³⁹⁰

Een aanwijzing voor het ontstaan van de burg is te vinden in de goederenlijst van de Utrechtse St.-Maartenskerk. Een eerste editie van deze lijst moet zijn opgesteld tussen 885 en 948 en geeft de bezittingen weer vóór de vlucht van bisschop Hunger in 857. De aantekening dat

³⁸⁸ Lung (1955/1956) en Verhoeven (1998, 79) stellen de aanvangsdatering van Paffrath aardewerk op de 10^e eeuw. De aanwezigheid ervan kan tussen en binnen regio's verschillen.

³⁸⁹ Van Klaveren 1988, 107, 137, 146 en 150.

³⁹⁰ Zie voor meer details Dijkstra/De Ridder 2009.

‘de plaats *Rothulfuashem* nu *Rinasburg* wordt genoemd’ staat aan het einde van de lijst, met addenda over diverse locaties in onregelmatige volgorde. Deze toevoeging werd gemaakt ergens in de 10^e eeuw.³⁹¹ Dit geeft een vrij ruime datering voor de aanleg van de versterking in de late 9^e of 10^e eeuw. Gezien de historische context kan de datering nader gesteld worden op kort na 885, na de dood van de Noorman Godfried en het aantreden van de West-Friese graaf Gerulf of zijn zoon Dirk I.³⁹² De bouw moest de Rijnmond beschermen tegen toekomstige Vikingaanvallen.

De tweede, en tevens laatste maal, dat we van de sterkte vernemen is in 1047. In dat jaar ondernemen keizer Hendrik III en de Utrechtse bisschop een strafexpeditie tegen graaf Dirk IV (1039-1049), waarbij men volgens Lampertus van Hersfeld erin slaagde de twee zeer sterke burchten (*duas urbes munitissimas*) Rijnsburg en Vlaarding en te veroveren.³⁹³ Wellicht dat de herbouw van de kapel (gebouw 21, fase 4) noodzakelijk was door bij deze inname ontstane oorlogsschade en/of de opwaardering tot parochiekerk. Onder Dirk IV was te Rijnsburg ook een grafelijke munt gevestigd, wat impliceert dat de nederzetting tevens een rol als marktplaats vervulde. Uit de verplaatsing van de munt onder Floris I (1049-1061) naar *Leitheriburch* is volgens Blok op te maken dat de Leidse burcht is gebouwd ter vervanging van die van Rijnsburg.³⁹⁴ Het einde van de burchfase in Rijnsburg is daarmee te plaatsen rond 1050.

De reconstructie van de ronde aarden omwalling met gracht te Rijnsburg past binnen het type versterking dat in deze periode gangbaar was. De ringwalburgen uit Zeeland zijn bekende voorbeelden, met exemplaren in Oostburg, Middelburg, Domburg, Burgh en Oost-Souburg. Van de meeste burgen kon op historische en archeologische gronden een bouwdatum in de periode tussen 880 en 890 worden vastgesteld.³⁹⁵ Binnen de omwalling van Oost-Souburg hebben uitgebreide opgravingen plaatsgevonden. De aangetroffen bewoning dateert vanaf het begin van de 10^e eeuw, dus enige tijd na de bouw van de burch. De boerderijen bevonden zich haaks op een tweetal kruispaden. Dit wijkt af van de radiale opstelling van de boerderijen in Rijnsburg en wijst op een eigen regionale inbreng bij de door het rijksgezag geïnitieerde burchbouw. Zonder nadere gegevens is het niet zeker of de bewoning binnen de Rijnsburgse burch gelijk startte met de aanleg ervan. Verder hoeft niet het hele binnenterrein bebouwd te zijn geweest. Een deel ervan was wellicht gereserveerd voor de opvang van mensen en vee in tijden van nood of op marktdagen.

Een relatie van de kapel met de militaire functie van de Rijnsburg blijkt uit de vermelding van een St.-Laurentiuspatrocinium. De latere abdijkerk was gewijd aan de Maagd Maria en – zoals gewoonlijk bij een kloosterkerk die tegelijkertijd parochiekerk was – aan Johannes de Doper. De eerste verwijzing naar St.-Laurentius staat in de kroniek van Johannes de Beke, geschreven rond 1350.³⁹⁶ In de 15^e eeuw sprak men over het klooster van St.-Maria en de parochiekerk Laurentius. Door de meeste historici wordt dit dubbelpatrocinium als oorspronkelijk beschouwd.³⁹⁷ De kro-

³⁹¹ Henderikx 1998.

³⁹² Henderikx 1995, 97.

³⁹³ Lampertus von Hersfeld, *Annales*, 154; De Graaf 1996, 104. Lambertus gebruikte het werkwoord *cepi* (veroveren, innemen) en niet ‘verwoesten’ zoals meestal vertaald in moderne publicaties. De forten werden dus niet noodzakelijkerwijs geheel onbruikbaar.

³⁹⁴ Blok 1986, 171.

³⁹⁵ Van Heeringen 1995a, 20-35.

³⁹⁶ De Beke, *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, XLVIII, regel 33.

³⁹⁷ Sarfatij 1977b, 300 (noot 16 en de verwijzingen naar de bronnenpublicatie van Hüffer (1951) aldaar). De bij de opgravingen van 1949 en 1951 aangetroffen delen van een breukstenen fundering heeft men wel in verband gebracht met de legendarische Laurentiuskapel, maar deze resten waren onderdeel van de tweede abdijkerk.

niekschrijver Johannes à Leydis stelde aan het einde van de 15e eeuw als eerste dat graaf Dirk II in Rijnsburg een kerk zou hebben gesticht, ter herinnering aan een overwinning op de Friezen een jaar daarvoor. Heda voegde hier in zijn in 1521 voltooide kroniek aan toe dat de veldslag plaatsvond op de naamdag van St.-Laurentius in 975.³⁹⁸ Een bron voor dit verhaal noemen zij echter niet. Nu moeten we dit verhaal waarschijnlijk met een korrel zout nemen. De kroniekschrijvers waren in deze dagen bezig de Hollandse geschiedschrijving te interpoleren met allerhande ‘feiten’³⁹⁹, waaronder een reeks gevechten waarin de Hollanders de West-Friezen verpletterend versloegen. Deze verhalen lijken vooral bedoeld om achteraf het magere optreden van de Hollanders tegen de West-Friezen vóór de 12^e eeuw op te vijzelen tot een aanvaardbaar niveau.⁴⁰⁰ Voor de kroniekschrijvers bood het Laurentius-patrocinium van de parochiekerk van Rijnsburg aanleiding genoeg om het in verband te brengen met een veldslag, ongetwijfeld tegen de lastige West-Friezen.

De populariteit van St.-Laurentius in het Duitse Rijk begon na de beslissende overwinning van Otto I op Laurentiusdag 955 op de Hongaren in de slag bij Lechfeld. De gravenfamilie moet met de militaire betekenis van St.-Laurentius bekend zijn geweest. Dirk II (939-988) speelde internationaal een invloedrijke rol bij de Duitse troonstrijd, die mede dankzij zijn steun uitviel in het voordeel van de Ottonen. In 985 schonk Otto III als dank daarvoor Dirk’s leengoederen in Maasland in eigendom.⁴⁰¹

De redenen om de bestaande kapel binnen de burg te wijden aan St.-Laurentius kunnen divers zijn geweest. Was het ter nagedachtenis aan de slag bij Lechfeld zelf, of als dank voor de schenking van 985? Omdat er al een oudere traditie bestond van ‘oorlogsgraven’ ten oosten van het koor lijkt het erop dat Laurentius als passende heilige voor een kapel in een ringwalburg met militaire functie het oude patrocinium verdrong. Er zijn geen historische aanwijzingen dat de kapel in deze periode diende als laatste rustplaats voor leden van het West-Friese gravenhuis.

Geconcludeerd kan worden dat een deel van de doden bij de kapel gerelateerd kan worden aan de militaire functie van de burg en dat de kapel ergens in de tweede helft van de 10^e eeuw herwid moet zijn aan St.-Laurentius.

Fase 4 (1050 – 1130): een woonerf en een nieuwe parochiekerk?

De vorm van greppels die de radiale bewoning uit de vorige fase oversnijden, wijst op de aanwezigheid van een jongere huisplaats (gebouw 22) ten noorden van de kapel (fig. 4.13). Daarbinnen gelegen paalsporen zullen verstoord zijn door muurwerk van de abdij. Binnen de drupgoot is een 8 m breed gebouw te situeren. De lengte wordt geschat op 16 m. Dit gebouw stond op grafelijk grondgebied en kan een boerderij en/of domeincentrum of eventueel een pastoorswoning zijn geweest.

In deze periode is een nieuw bedehuis gebouwd, wat blijkt uit de insteek van een funderingsleuf die vanaf een hoger niveau is ingegraven en net binnen de oude fundering lag (gebouw 21). De scherven uit de dichtgegooide uitbraaksleuf van de oudere kapel – waaronder veel kogelpot-, Pingsdorf- en wat Paffrath-aardewerk – ondersteunen een datering in deze fase. Er zijn twee redenen te bedenken voor deze nieuwbouw, namelijk een verwoesting van de

³⁹⁸ Joannis G. Leydensis, *Chronicon Hollandiae Comitum et episcoporum ultrajectensium*, 7.2; Heda, *Historia veterum episcoporum Ultraiectinae sedis, et comitum Hollandiae*, fol. 66.

³⁹⁹ Tilmans 1987, 194-198.

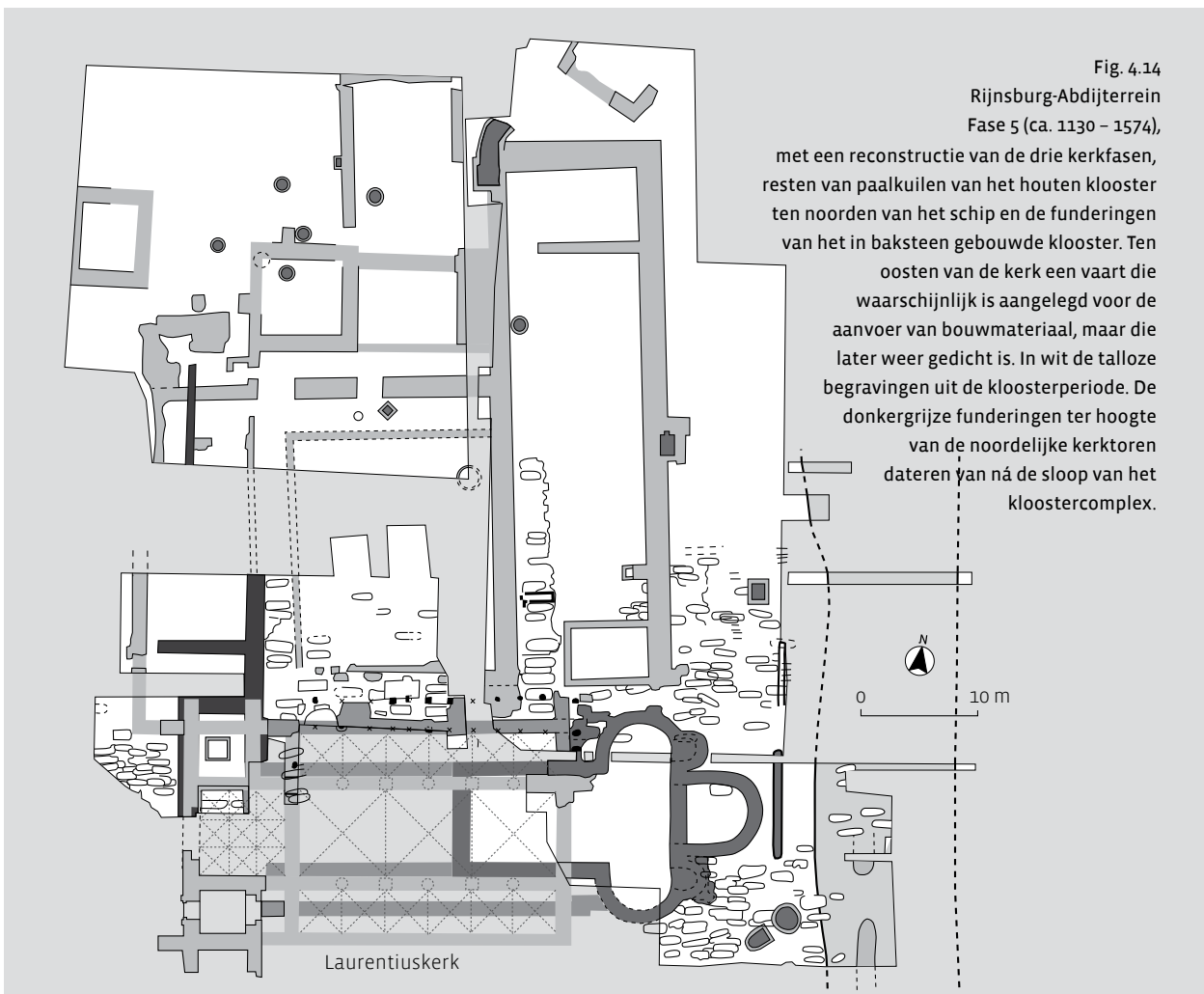
⁴⁰⁰ De Graaf 1996, 215.

⁴⁰¹ De Boer/Cordfunke 1995, 18-23.

Fig. 4.13
Rijnsburg-Abdijterrein
Fase 4 (ca. 1050 – 1130).

Fig. 4.14
Rijnsburg-Abdijterrein
Fase 5 (ca. 1130 – 1574),
met een reconstructie van de drie kerkfasen,
resten van paalkuilen van het houten klooster
ten noorden van het schip en de funderingen
van het in baksteen gebouwde klooster. Ten
oosten van de kerk een vaart die
waarschijnlijk is aangelegd voor de
aanvoer van bouwmaterialen, maar die
later weer gedicht is. In wit de talloze
begravingen uit de kloosterperiode. De
donkergrijze funderingen ter hoogte
van de noordelijke kerkstoren
dateren van ná de sloop van het
kloostercomplex.

kapel door de inname van de Rijnsburg in 1047 of het besluit tot de bouw van een parochiekerk, eventueel naar aanleiding van voornoemde vernieling. Over de vorm van deze kerk is weinig te zeggen. In fig. 4.13 is gekozen voor een eenvoudige zaalbouw, maar het zou ook een grotere variant met versmald koor of een noord- en zuidtransept geweest kunnen zijn.

Het bijbehorende grafveld had zich in de loop van de tijd uitgebreid naar het oosten, noorden en zuiden, begrensd door een noord-zuid gerichte palenrij aan de westzijde en een greppel aan de oostzijde. De palenrij is ingegraven vanuit de laag die jonger is dan fase 3, en liep vlak langs de kerk of kapel. Vlak bij de noordoosthoek van het kerkkoor lag, wanneer ik de veldtekening goed interpreteer, een kleine waterput.

Fase 5 (1130-1574): de benedictinessenabdij

Petronilla, de weduwe van de Hollandse graaf Floris II (1091-1121) stichtte in het begin van de jaren dertig van de 12^e eeuw een benedictinessenklooster (fig. 4.14). Voordat men het terrein ophoogde voor de bouw werd eerst de bestaande kapel afgebroken. De nieuwe abdijkerk vervulde tevens de functie van parochiekerk. Op 15 september 1133 werd de abdijkerk gewijd door de Utrechtse bisschop Andries van Kuik. Over de vorm van deze kerk en de latere bouwfases is op basis van de opgravingen tussen 1949 en 1966 al veel geschreven, maar omdat de gegevens onvolledig en op enkele punten foutief zijn gepubliceerd, bestaat verwarring over de interpretatie en fasering.⁴⁰² Vermet is de laatste die zich bouwhistorisch in de materie heeft verdiept en tot een aantal vernieuwde inzichten is gekomen.⁴⁰³ Hij gaat uit van drie bouwperiodes. De eerste abdijkerk bestond, zoals door de meeste auteurs wordt aangenomen, uit een eenbeukige zaalbouw met een klaverbladvormig koor, waarschijnlijk geïnspireerd op de *Sankt Maria im Kapitol* te Keulen, de kerk van de belangrijkste benedictinessenabdij van Duitsland. De kloostergebouwen waren vermoedelijk grotendeels in hout uitgevoerd. Ongeveer een maand na de wijding werd de vermoorde zoon van Petronilla, Floris de Zwarte, in de abdijkerk begraven, in 1144 gevolgd door de gravin zelf.

In 1157 initieerde gravin Sophie, weduwe van de in hetzelfde jaar overleden Dirk VI, de bouw van de “kerk (*templum*) van Rijnsburg, waarvoor zij de fundamenten heeft gelegd en die zij op gelukkige wijze ook heeft voltooid.”⁴⁰⁴ Volgens Vermet bestonden de werkzaamheden uit een nieuw (verlengd) schip met daaraan toegevoegd twee zijbeuken. Hoe de westzijde van de kerk er uitzag is door de aanleg van de jongere torenfunderingen niet te zeggen. Onzeker is volgens hem of de wijding in 1183 betrekking heeft op deze vernieuwde kerk: gravin Sophie stierf in 1176 en een voltooiing 26 jaar na de start van de verbouwing is wel een erg lange periode. Over het jaar waarin de in 1183 gewijde kerk en het klooster door brand verwoest werden, bestaat eveneens discussie: dertien *dagen* na de wijding of op de dertiende *jaardag* van de wijding, dus in 1195.⁴⁰⁵ Vermet gaat uit van het laatste. Alleen een verwoestende brand kan de reden zijn

⁴⁰² De twee grootste problemen vanaf de eerste gepubliceerde ‘voorlopige mededeling’ over de opgravingen door Glasbergen in 1950 (!), is dat de ‘pre-romaanse’ breukstenen fundering voor een oudere kapelfase is aangezien en men onterecht is uitgegaan van een fasering in het muurwerk van de abdijkerk. De afwijkende ligging van de breukstenen fundering is echter het gevolg van een in de publicatie overgenomen meetfout van 1 m op één van de veldtekeningen. Bovendien was dit muurwerk door de ophogingslaag van de abdiifase heen aangelegd. Verder heeft men zich niet gerealiseerd dat de met puin dichtgegooide uitbraaksleuven, waaruit de sporen van het ‘muurwerk’ grotendeels bestaan, niet als bewijs voor een oversnijding door een jongere bouwfase kunnen dienen. Deze puinbanen zijn immers pas ontstaan bij de uitbraak van het muurwerk in 1613 (zie voor de uitbraak van het muurwerk en de waarnemingen destijds Cordfunke *et al.* 1998, 2).

⁴⁰³ Zie Vermet 2006 en zijn argumentatie aldaar. Tevens wordt hierin een aantal opvattingen van Den Hartog (2002, 113-123) ontzenuwd.

⁴⁰⁴ *Annales Egmundenses* 1176.

⁴⁰⁵ *Annales Egmundenses* 1183. ...*quod terciodecimo consecrationis sue die cum ipso claustro miserabili incendio consumitur...*

geweest voor de bouw van een geheel nieuw schip met verbrede zijbeuken en tweetorenfront. De kleine verschuiving van de nieuwe middenas van het schip ten opzichte van het oudere klaverbladvormige koor was het gevolg van het niet verplaatsen van de buitenmuur van de noordbeuk. Kennelijk was deze muur bij de brand behouden gebleven.

Naar mijn idee is zowel een datering van de derde bouwphase van de kerk en de herbouw van het klooster in baksteen kort na 1183 of 1195 mogelijk. De gangbare datering van de baksteenmaten van de kloostergebouwen tussen circa 1200-1250⁴⁰⁶ is hiervoor niet doorslaggevend, omdat ze dicht bij de beide mogelijke bouwdata ligt. Duidelijk is wel dat, samen met het Gravensteen in Leiden uit circa 1200, de abdij één van de eerste bakstenen gebouwen in het graafschap was.⁴⁰⁷ Den Hartog ziet in de bijzetting van abdis Ada in 1258 voor het hoogaltaar een aanwijzing dat er in deze periode grootschalige werkzaamheden aan klooster en kerk plaatsvonden. Deze plaats was namelijk voorbehouden aan personen die belangrijke bouwwerkzaamheden hadden gefinancierd of schenkingen hadden gedaan.⁴⁰⁸ Een andere reden voor deze prominente plaats voor het hoogaltaar kan zijn dat Ada de dochter was van graaf Willem I (1213-1222).⁴⁰⁹

Vanaf het einde van de 12^e eeuw nam de abdij van Rijnsburg definitief de rol van dynastieke kerk over van de abdij van Egmond, waar tot dan toe de leden van het Hollandse gravenhuis waren bijgezet. De laatste telg die in Rijnsburg werd begraven was Jan I in 1299.⁴¹⁰ De abdij werd verwoest tijdens het beleg van Leiden in de Tachtigjarige Oorlog en daarna niet meer opgebouwd. Op de resten werd wel in het begin van de 17^e eeuw een nieuwe parochiekerk gebouwd, waarbij men gebruik heeft gemaakt van de zuidelijke abdijsoren.

Relatie tot het latere dorp Rijnsburg

Het bijzondere van de opgravingsresultaten van het centrum van Rijnsburg is de lange periode waarin de ontwikkeling van de nederzetting gevolgd kan worden en de relatie met het historisch bronnenmateriaal. Belangrijk voor het eind van fase 1 en fase 2 is de vermelding van Rijnsburg in de goederenlijst van de Utrechtse St.-Maartenskerk (zie over het ontstaan van deze lijst pag. 89 en verder). Deze vermelding is wat uitgebreider dan gewoonlijk vanwege de ongebruikelijke situering van het bijbehorende land ten opzichte van de huisplaatsen. Behalve de belangrijke mededeling dat “*Hrothaluashem* nu Rijnsburg wordt genoemd” wordt verder duidelijk gemaakt dat 13 *mansi* uit de erfenis van Radulfus en Aldburga aan de kerk behoren en dat zij die persoonlijk geschonken hebben. Voor de duidelijkheid wordt verder vermeld dat “de *mansi* ten noorden van de Vliet liggen, maar de *sidilia* echter – die [*h*]ofstedi genoemd worden – ten zuiden van de Vliet, waarin de voornoemde personen ook woonden.”⁴¹¹ Deze omschrijving blijkt in de Late Middeleeuwen nog steeds van toepassing. De begrenzing van het ambacht omvatte toen ten zuiden van de Vliet slechts een strook met een lengte van bijna 500 m en een breedte van 100 m (fig. 4.2). Een goede indruk van deze ruimere context van ‘Rodulfsheim’ geeft de layout van de bewoning in Oegstgeest-Nieuw Rhijngeest Zuid, die ook aan het water gelegen was.

Een tweede, jongere vermelding in de goederenlijst meldt dat de helft van de gehele villa aan de Utrechtse bisschop toebehoorde met daarbij nog de rest van de erfenis van Aldburga. Niet alles werd dus aan de kerk geschonken! Het lijkt erop dat Radulfus nog een kwart van de in

⁴⁰⁶ Baksteenformaten 28/29/30 x 14/15 x 7/8/9 cm (Glasbergen/Van Regteren Altena 1965, 149). Voor de datering zie Orsel 2007, tabel 1.

⁴⁰⁷ Baksteenformaat van het Gravensteen: 29/32 x 14/15⁵ x 10/12 cm (Orsel 2007, 6-7 en bijlage 1).

⁴⁰⁸ Den Hartog 2002, 108.

⁴⁰⁹ Cordfunke 1987, 82.

⁴¹⁰ Cordfunke/Hugenholtz 1990, 73-74.

⁴¹¹ DB nr. 195; Sarfatij 1977b, 290; zie ook bijlage 5.

totaal 26 *mansi* in bezit hield.⁴¹² De schenkers, man en vrouw of broer en zus, hoorden klaarblijkelijk bij de groep van grotere landbezitters uit de regio; dezelfde Radulfus komt naar alle waarschijnlijkheid ook voor bij een schenking van de helft van *Hovarathorpa* (mogelijk Katwijk).⁴¹³

Het jaar van de schenking van bezit te 'Rodulfsheim' is niet overgeleverd. Wel moet de schenkingsoorkonde waarop de vermelding teruggaat relatief oud zijn geweest. De schrijfwijze *Hr* in *Hrothaluashem* was ten tijde van de opname van de goederenlijst in het cartularium van bisschop Radbod in of kort na 953 een archaïsche spelling, die vóór 800 vrij algemeen voorkwam.⁴¹⁴ De vroegst overgeleverde schenkingen ten bate van de Utrechtse missie zijn kort na de definitieve machtsovername door de Franken in 719 gedaan door Karel Martel en enkele Merovingische koningen.⁴¹⁵ Lokale landbezitters waren in deze nieuwe politieke situatie gevoelig voor zulke machtige patronen en zagen in een schenking aan Utrecht niet alleen een mogelijkheid tot spirituele patronage, maar tevens een manier om hun status te verhogen. Naar verwachting zullen veel particuliere schenkingen dateren uit de eerste decennia na de beginfase van de missie, waarna het enthousiasme weer temperde.⁴¹⁶ Afgaande op de bewoningsfasen kunnen de schenkingen zowel aan het eind van fase 1d als 2 hebben plaatsgevonden, dus ergens tussen circa 720 en de vlucht van de bisschop voor de Vikingen in 857. Onder de *sidilia* met hofsteden kunnen dus zowel de smalle percelen als de ruimere percelen uit de Karolingische tijd verstaan worden.

Intrigerend is de rol van de memoriekapel binnen dit geheel. Deze wordt niet genoemd in de schenkingen aan Utrecht. Deze kan door Radulfus en Aldburga als kernpunt van hun voorouderlijk bezit bewust buiten de schenking gehouden zijn, óf het betekent dat de kapel pas na hun dood is gebouwd. Men kan zich zelfs afvragen of de kapel voor hen gebouwd is, waarna buiten de kapel de rest van de verwanten en hofbewoners werd begraven.

Zowel de herinrichting van de nederzetting in fase 2, de maatschappelijke positie van de schenkers en de aanwezigheid van een kapel wijst op de aanwezigheid van een domaniaal centrum in de Karolingische tijd. Zonder de kapel zou deze functie uit de woongebouwen op het erf niet af te lezen zijn (meer over de herkenbaarheid van status en functie in par. 4.9). Er zijn twee aanwijzingen dat Rodulfsheim later deel is gaan uitmaken van de hof en parochie van Oegstgeest. Tijdens die door de abdij aan de ambachtsheer van Oegstgeest betaald moesten worden lagen op het grondgebied van Rijnsburg en de kapel resorteerde later onder de Echternachse kerk van Kerkwerve.⁴¹⁷ Deze incorporatie vond wellicht plaats onder het bestuur van de Gerulfingen aan het eind van de 9^e of 10^e eeuw. Zij waren tenslotte voogd over het Echternachse bezit in Holland en hadden een domaniaal centrum in Oegstgeest. Bij de stichting van de abdij werd Rijnsburg bestuurlijk weer losgemaakt van het ambacht Oegstgeest.

⁴¹² Zie voor de berekening van de 26 *mansi* Sarfatij 1977b.

⁴¹³ Blok 1957b, 99. De nederzettingsnaam 'Rodulfsheim' kan zowel verwijzen naar de schenker Radulf als een voorvader genaamd Rodulf. Het verschil in schrijfwijze is wat dit betreft niet belangrijk.

⁴¹⁴ Blok 1957b, 97; Henderikx 1998, 260-261.

⁴¹⁵ De schenking in 723 door Karel Martel van het castellum en fiscaal goed van Utrecht en Vechten (DB nr. 173) en zijn schenkingen aan Willibrord van de kerk van Velsen en de villa Adrichem (OHZ I, nr. 3 en 4). Tevens bevestigde hij de door Pepijn verleende tiendrechten (DB nr. 175). Volgens een andere latere bevestiging hadden Clotharius IV (718-719) en Theuderik IV (721-737) aan de Utrechtse kerk het immunitetsprivilege verleend (DB nr. 176).

⁴¹⁶ Vergelijk de hausse aan schenkingen na de stichting van de abdijen van Lorsch en Fulda (Innes 2000, 18-23).

⁴¹⁷ Sarfatij 1977b, 292-293.

4.3 Oegstgeest - Nieuw Rhijngest Zuid

Korte onderzoeksgeschiedenis

Het plangebied Nieuw-Rhijngest Zuid is gelegen op de noordoever van de Oude Rijn, in het zuidwesten van de gemeente Oegstgeest (fig. 4.2). Enkele muntvondsten uit 1990 en een kleinschalig noodonderzoek in 1991 in het wegcunet van de nabijgelegen afslag van de A44 wezen op de aanwezigheid van nederzettingssporen uit de Merovingische tijd.⁴¹⁸ Naar aanleiding van de bouwplannen voor een barakkencomplex voor studentenwoningen op deze locatie voerden RAAP en het ADC een booronderzoek uit om de omvang van de nederzetting nader te bepalen.⁴¹⁹ In 2004 en 2005 volgde een proefsleuvencampagne door Archol, die deels werd uitgebreid tot een opgraving. De resultaten maakten duidelijk dat de bewoning zich uitstreekte over minstens 10 ha – een veel groter gebied dan op basis van de boringen werd gedacht.⁴²⁰ De opgravingen resulteerden in twee basisrapportages.⁴²¹ In 2009 vonden aanvullende opgravingen plaats door het ADC (ca. 1 ha)⁴²² en door de Universiteit Leiden (ca. 0,5 ha). De komende jaren zal het resterende deel van de nederzetting worden opgegraven.

Onderstaande gegevens zijn ontleend aan de basisrapportages van het onderzoek van 2004-2005 en voorlopige gegevens van het onderzoek van 2009. Daarbij is door de auteur meegewerkt aan de analyse van het aardewerk. Het overzicht van de nederzettingssporen in fig. 4.15 wijkt enigszins af van de gepubliceerde overzichten, omdat enkele gebouwen over het hoofd zijn gezien of verkeerd zijn geïnterpreteerd. De huisnummers 1-5 zijn zoals gepubliceerd door Archol, de nummers 6-10 zijn door mij uitgegeven. Ondanks de voorlopige karakterschets die van de nederzetting gemaakt kan worden, komen enkele interessante zaken naar voren.

Landschappelijke situering

De nederzetting lag op een tweetal zandige tot zavelige ruggen van kronkelwaardafzettingen, direct langs een bijna 30 m brede nevengeul van de Oude Rijn. Dwars op deze nevengeul was al vóór de Vroege Middeleeuwen een stelsel van crevassegeulen ontstaan bij een oeverdoorbraak onder invloed van stuwing. Ten tijde van de nederzetting resteerde hiervan een circa 15 m brede geul, waarvan het verloop verder in het achterland onbekend is. Tussen de beide ruggen lag een depressie, waar ter ontwatering greppels waren gegraven.

Datering en fasering

Op basis van het aardewerk en dendrochronologische dateringen kon de bewoning gedateerd worden in de 6^e en de 7^e eeuw. Het aardewerk uit de oostelijke helft van de nederzetting bevatte wat meer randvormen die typisch zijn voor de 6^e eeuw, waardoor aangenomen mag worden dat de bewoning in dit deel wat eerder begon. In de 7e eeuw strekte de bewoning zich uit over zowel het oostelijk als westelijk deel. Een paal vlak ten noorden van de dwarsgeul kon dendrochronologisch gedateerd worden in het jaar 556. Enkele van de waterputten hebben een datering van ná respectievelijk 598, 611 en 664. Eén waterput bevatte primair gebruikt hout,

⁴¹⁸ Hessing 1992.

⁴¹⁹ Marinelli 1998; De Boer/Van der Heijden 2003.

⁴²⁰ Het uitvoeren van verkennend archeologisch booronderzoek om de aanwezigheid en omvang van een nederzetting te bepalen op strandwallen en rivieroeveren moet verboden worden. Proefsleuvenonderzoek maakt direct veel meer duidelijk.

⁴²¹ Hemminga/Hamburg 2006; Hemminga *et al.* 2008.

⁴²² Jezeer 2011.

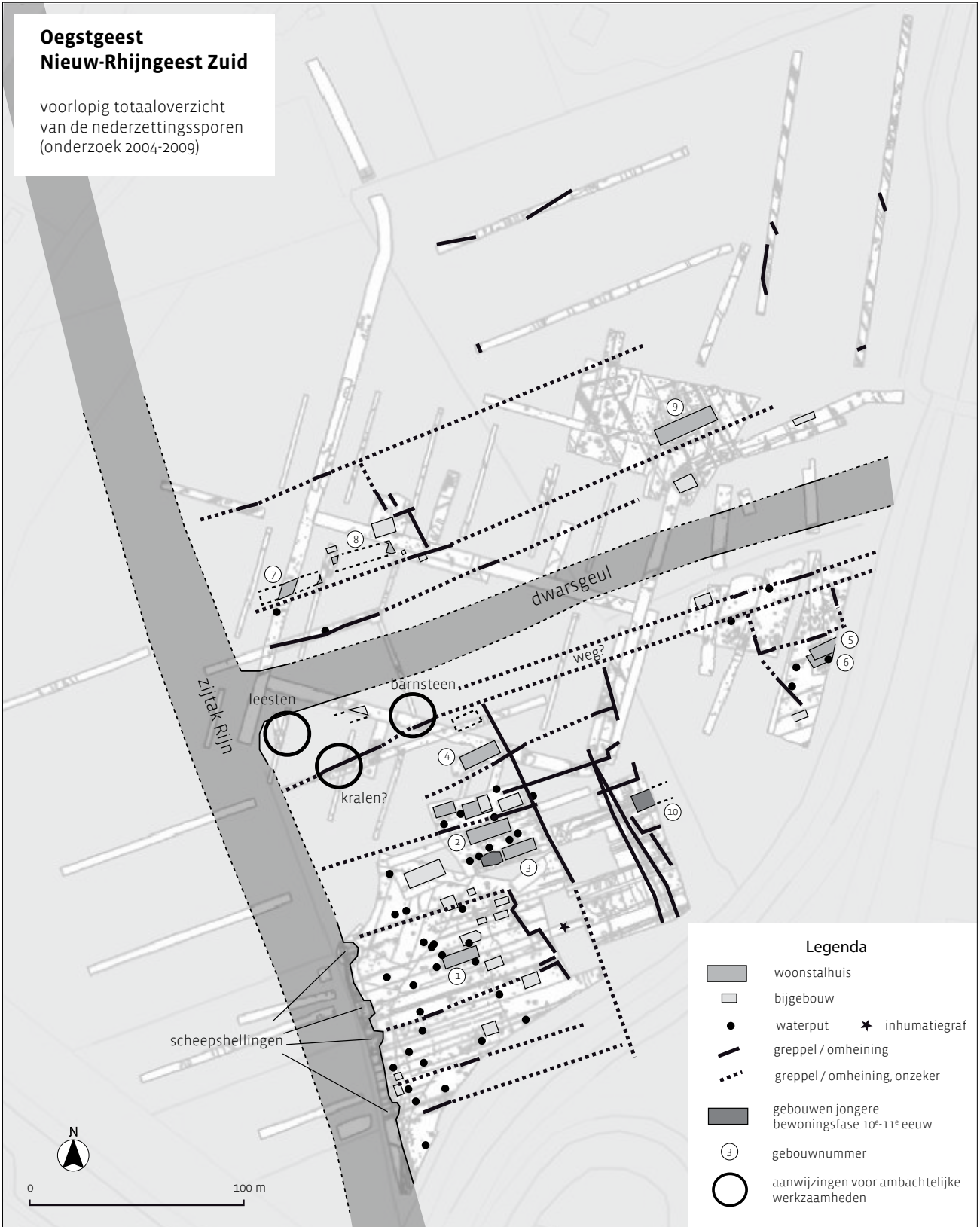

Fig. 4.15 Oegstgeest-Nieuw Rhijngest Zuid. Sporenoverzicht van de vroeg-middeleeuwse nederzetting en een reconstructie van de indeling naar gebouwen en erven (naar Hemminga/Hamburg 2006; Hemminga et al. 2008; Jezeer 2011 en nog ongepubliceerde gegevens van de opgravingen door de Universiteit Leiden, met dank aan Jasper de Bruin).

gekapt in 668±8 na Chr. Het einde van de vroeg-middeleeuwse bewoningsfase rond 700 was waarschijnlijk te wijten aan het geleidelijk verlanden of verleggen van de zijtak van de Rijn waaraan de nederzetting gelegen was. Op basis van aardewerkvondsten en typologisch jongere gebouwplattegronden is een tweede bewoningsfase uit de Volle Middeleeuwen (10^e-11^e eeuw) vastgesteld, bestaande uit een woonstalhuis (huis 10) en een bijgebouw (direct ten westen van huis 3).

Bewoningssporen

Net als in Rijnsburg was sprake van een percelering dwars op de oever van de hoofdgeul. In de zuidelijke helft van de nederzetting lagen langs de nevengeul van de Rijn meerdere erven naast elkaar. Deze werden aan de westzijde begrensd door een zwaar beschoeide oever met scheepshellingen. Ongeveer 100 m naar het oosten vormde een greppel de begrenzing van een nattere zone, een depressie tussen de kronkelwaardruggen. Op de erven stonden behalve een woonstalhuis, met een lengte van ca. 15,5 tot 20 m, één of meer spiekers en grotere tweebeukige schuren. Het stalgedeelte van de woonstalhuizen bevond zich aan de landzijde. Mogelijk kunnen de 'bijgebouwen' 1 en 3 (ten noorden van huis 2) tot kleine woonstalhuizen gerekend worden. Waterputten kwamen over het hele erf voor, maar concentreerden zich in een zone langs de oever. Kennelijk was het Rijnwater te zilt om als drinkwater te dienen.

De grens tussen de erven onderling, in de vorm van een greppel met ter weerszijden ervan ronde kuilen, is maar op twee plaatsen duidelijk aanwijsbaar. Op basis van de ligging van de woonstalhuizen (huis 1-4), de restanten van hekwerken en de aanneming van één scheepshelling per erf zijn verspreid over de hele nederzetting maximaal acht erven opgegraven van circa 15 tot 40 m breed. Deze variatie zal het resultaat zijn van een langdurige ontwikkeling, waarbij erven na één of twee generaties werden opgesplitst tussen familieleden. Daarna lijkt dit deel van de nederzetting weinig meer voor te stellen; alleen van huis 3 is duidelijk dat het is gebouwd ter vervanging van huis 2, dat een tweede leven kreeg als schuur of stal (fig. 4.16). Dit betekent dat de situatie van direct naast elkaar gelegen erven langs het water hooguit zo'n 50 tot 80 jaar bestond.

Ten oosten van de depressie met ontwateringsgreppels kon een deel van een ander erf worden opgegraven met twee generaties woonstalhuizen (huis 5-6). Opmerkelijk is een grote concentratie kuilen ten noorden van deze gebouwen. Deze liggen deels binnen een afgebakend rechthoekig terrein. Hierlangs liep mogelijk een smalle weg, gezien de lege ruimte die tussen de kuilen aanwezig was (fig. 4.17). Tussen deze weg en de parallel eraan gelegen dwarsgeul resteerde dan een smalle strook grond van ongeveer 20 m breed. Of hierop andere woonerven aanwezig waren is (nog) niet duidelijk.

Het gebied aan de noordzijde van de dwarsgeul was op het moment van schrijven nog maar beperkt opgegraven, maar de eerste bevindingen wijzen op een vergelijkbare nederzettingstructuur als ten zuiden van de dwarsgeul. Ook hier ligt direct langs de dwarsgeul een smalle strook grond, met ten noorden daarvan boerderijerven (huis 7-8 aan langs de nevengeul van de Rijn en huis 9 landinwaarts). De buitengrens van de nederzetting is hier echter al na één, hooguit twee erven bereikt.

Intrigerend is dat direct ten zuiden van de dwarsgeul, in de hoek met de grote geul, aanwijzingen zijn gevonden voor diverse ambachten (fig. 4.15). De vondst van twee houten schoenleesten wijst op het maken van schoenen en meerdere stukken productieafval van barnsteen op het maken van kralen. De vondst van één klein fragment productieafval van opaak glas lijkt erop te

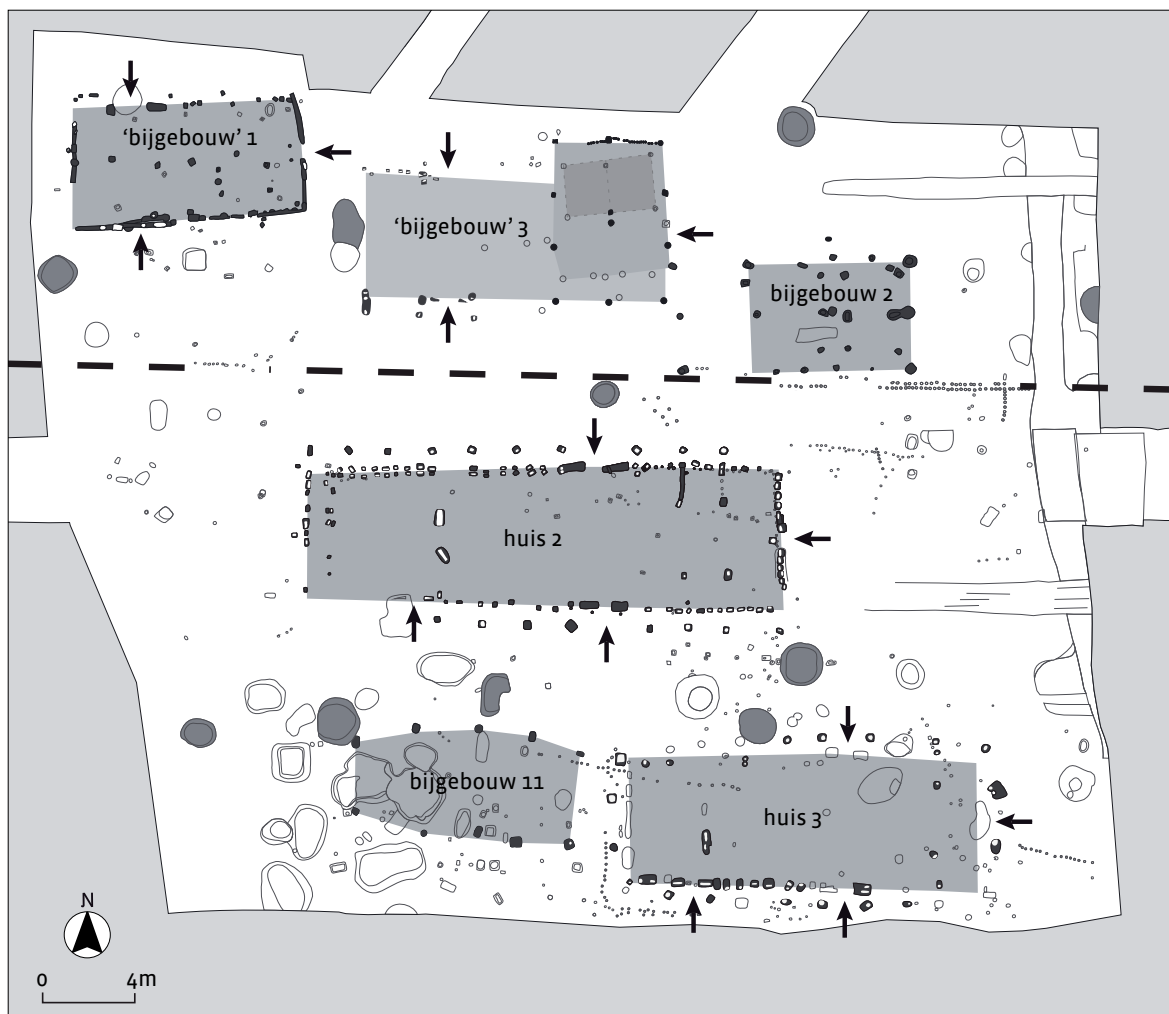

Fig. 4.16 Oegstgeest-Nieuw Rhijnegeest Zuid. Detail van de opgegraven huizen 2 en 3 met omliggende (bij)gebouwen en sporen. Pijlen geven de ingangen aan. Waterputten zijn donkergrijs. De mogelijke erfgrans is aangegeven met een stippellijn (gewijzigd naar Hemminga/Hamburg 2006, fig. 17).

wijzen dat er ook glazen kralen werden vervaardigd.⁴²³ Of we hieruit mogen concluderen dat het uitvoeren van nijverheden zich beperkte tot de grondstrook direct ten zuiden (en ten noorden?) van de dwarsgeul is voorbarig, omdat over de rest van het nederzittingsgebied nog te weinig bekend is. Andere nijverheden waarvan resten zijn aangetroffen zijn metaalbewerking (smeden en wat bronsgietafval⁴²⁴) en een enkel geweifragment met zaagsporen. Houtsnippers wijzen op de bewerking van hout, wellicht van het maken van kommen of van rivierschepen waarvan fragmenten zijn hergebruikt in enkele waterputten.

Een ander opvallend element zijn de kuilenclusters, gelegen langs greppels en op de verschillende erven. Een groep naast elkaar liggende langwerpige kuilen, ten zuiden van huis 9, waren mogelijk moestuinbedden. Dicht bij huis 2 en 3 lag temidden van een concentratie ronde,

⁴²³ Dijkstra 2006b. Het in de rapportage over 2005 (Hemminga *et al.* 2008, 99) genoemde mogelijke productieafval (V 6429) blijkt dit niet te zijn. Het betreft slechts een kraal van mindere kwaliteit. Resten van een kralenontje *in situ*, zoals gevonden in Rijsburg, zijn bij de opgraving in Oegstgeest niet te verwachten, omdat het maaiveld van de nederzetting later is verploegd in de bouwvoor.

⁴²⁴ Mondelinge mededeling J. de Bruin (Universiteit Leiden).

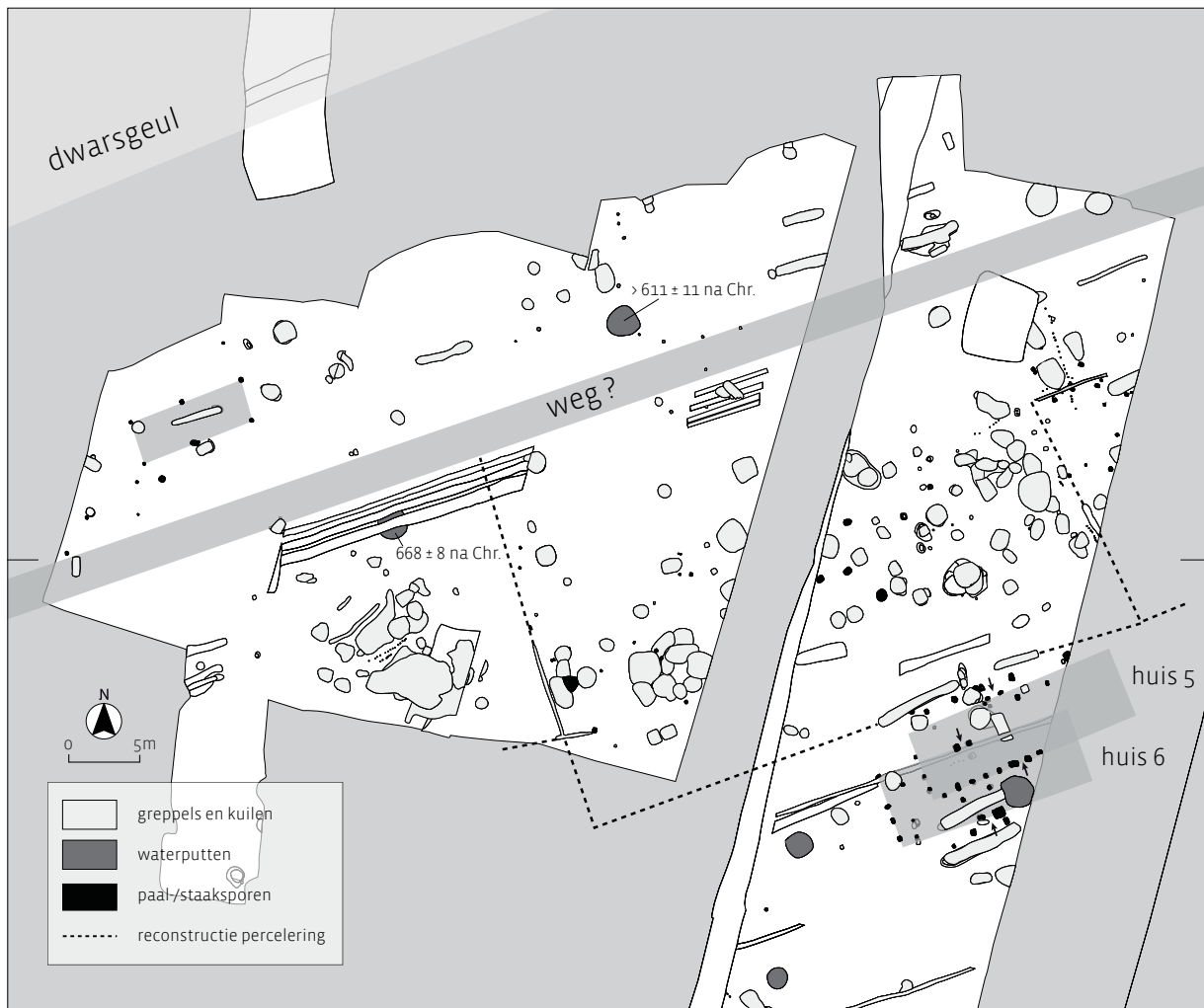

Fig. 4.17 Oegstgeest-Nieuw Rhijngest Zuid (Corpusterrein). Kuilenconcentraties ten noorden van huis 5 en 6, die deel uitmaakten van een werkzone met pad langs de zuidzijde van de dwarsgeul (gewijzigd naar Hemminga/Hamburg 2008, fig. 6).

ovale en afgeronde hoekige kuilen een aantal brandkuilen (fig. 4.16). De bovenste helft daarvan was secundair opgevuld met rood verbrande leem met aslaagjes.⁴²⁵ Dit wijst naar mijn idee indirect op het uitruimen van haardplaatsen of veldovens elders op het terrein⁴²⁶, niet alleen voor bijvoorbeeld metaal- of glasbewerking, maar ook voor brood. Andere kuilen met veel nederzettingsafval kunnen bestempeld worden als afvalkuilen. Waarvoor de vele kuilen aanvankelijk gebruikt werden is moeilijk te bepalen. Op basis van de diepte stonden ze waarschijnlijk vol met grondwater, om na een relatief korte tijd weer voor een deel opgevuld te raken met de vrijgekomen grond. Sporen van staken in enkele kuilen wijzen mogelijk op het gebruik van steunen of van waterputten met een putmantel van vlechtwerk. Het lijkt erop dat de meeste kuilen gegraven zijn om kortstondig te dienen als waterkuil. Blijkbaar was de hoeveelheid water uit

⁴²⁵ Hemminga/Hamburg 2006, 32-34.

⁴²⁶ De kuilen zelf kunnen geen onderdeel zijn geweest van een ovenstructuur. Dan had men de kuil niet eerst dieper uitgegraven en relatief snel daarna voor een deel dichtgegooid. Bovendien ligt de bodem te diep onder het toenmalige maaiveld, ontbraken onderin de kuil voldoende houtskool en as die met het stoken in verband kunnen worden gebracht en was de buitenrand van de kuil niet door de hitte rood uitgeslagen.

de waterputten onvoldoende. Dit extra zoete (?) water kan nodig zijn geweest in een bepaald stadium van ambachtelijke werkzaamheden (spoelen, weken, verven). Een verband met de aangetoonde verwerking van vlas (rootkuilen) of de gevonden schoenleesten (leerlooiervuil) is niet vastgesteld. Een andere mogelijkheid is een gebruik van de kuilen als tijdelijke drinkplaatsen voor vee.

In de randzone van de nederzetting, ten oosten van huis 1, is een afwijkende, singuliere begraving gevonden van een volwassen man die op zijn buik was begraven (zie fig. 4.15). Omdat het skeletmateriaal niet gedateerd is staat een vroeg-middeleeuwse ouderdom niet vast.

Relatie tot het latere dorp Oegstgeest

Op de plaats van de opgraving Nieuw Rhijngeest Zuid herinnert niets meer aan de aanwezigheid van een nederzetting uit de 6^e-7^e eeuw en een erf uit de Volle Middeleeuwen (huis 10). Hetzelfde geldt voor de boerderijen uit de 10^e-12^e eeuw die zo'n 500 m verderop zijn aangetroffen in het plangebied Nieuw-Rhijngeest Noord.⁴²⁷ Deze gunstig gelegen oude kronkelwaardafzettingen van de Rijn waren, nadat delen ervan vanaf de Late Middeleeuwen zijn afgekleid, later in gebruik genomen als aaneengesloten bouwland. De dorpsnaam Oegstgeest is ontstaan uit *Osgeresgest*, de 'geest van Osger'.⁴²⁸ Deze geestgrond is te zoeken op de ten oosten van Nieuw-Rhijngeest gelegen strandwal, die van noord naar zuid midden door de parochie loopt.⁴²⁹ Op het noordelijk deel van deze strandwal staat de kerk van Oegstgeest, die in handen kwam van Echternach en die volgens de traditie in de 8^e eeuw gesticht moet zijn.⁴³⁰ Rondom de kerk zijn bewoningssporen gevonden uit de Romeinse tijd en de 7^e-13^e eeuw [bijlage 1, nr. 23]. De kerklocatie stond in de Middeleeuwen bekend als *Kerkwerve* en was rond 1300 een eigen ambacht.⁴³¹ Meer naar het zuiden bevond zich de *Oudenhof*, waar de ambachtsheer van Oegstgeest zetelde. Hier zijn sporen opgegraven van een 13^e-eeuws rond kasteel, omgeven door drie grachten.⁴³² De oorsprong van deze domeinhof is in nevelen gehuld, maar de vondst van een scherf Badorfaardewerk wijst in ieder geval op Karolingische bewoning in de directe omgeving. Ter hoogte van het zuidelijk uiteinde van de strandwal lag een leengoed met de toepasselijke naam Endegeest, in de Late Middeleeuwen voor het eerst genoemd.⁴³³

Aan de vroeg-middeleeuwse nederzettingssporen van Nieuw-Rhijngeest Zuid is geen oud toponiem te koppelen. In de Utrechtse goederenlijst resteren enkele plaatsnamen met een onbekende ligging. De kans dat de nederzetting in deze lijst voorkomt lijkt mij echter klein, aangezien de bewoning aan het einde van de 7^e eeuw tot een eind kwam, voordat schenkingen aan de kerk op gang kwamen.

⁴²⁷ Vindplaats III.6. Opgraving door BAAC in 2006 (onderzoeksmeldingnr. 15.165). Het eindrapport, verzorgd door 'Past2Present' en de gemeente Oegstgeest, moet nog verschijnen.

⁴²⁸ Künzel/Blok/Verhoeff 1988, 269.

⁴²⁹ In tegenstelling tot wat de naam Nieuw Rhijngeest laat vermoeden, bevindt zich geen strandwal in de ondergrond. Het plangebied werd aanvankelijk Rijnfront genoemd, maar daarvan is de projectontwikkelaar afgestapt. De huidige naam verwijst naar het landgoed Rhijngeest verder naar het oosten, waarvan de naam ontstaan is kort na het midden van de 18^e eeuw (vriendelijke mededeling F. Lugt, Oegstgeest).

⁴³⁰ Van Berkum 1993, 38-39.

⁴³¹ Lugt 2010, 79-91.

⁴³² Braat 1941; Lugt 2009, 68-73.

⁴³³ Fockema Andreae/Renaud/Pelincx 1952, 74.

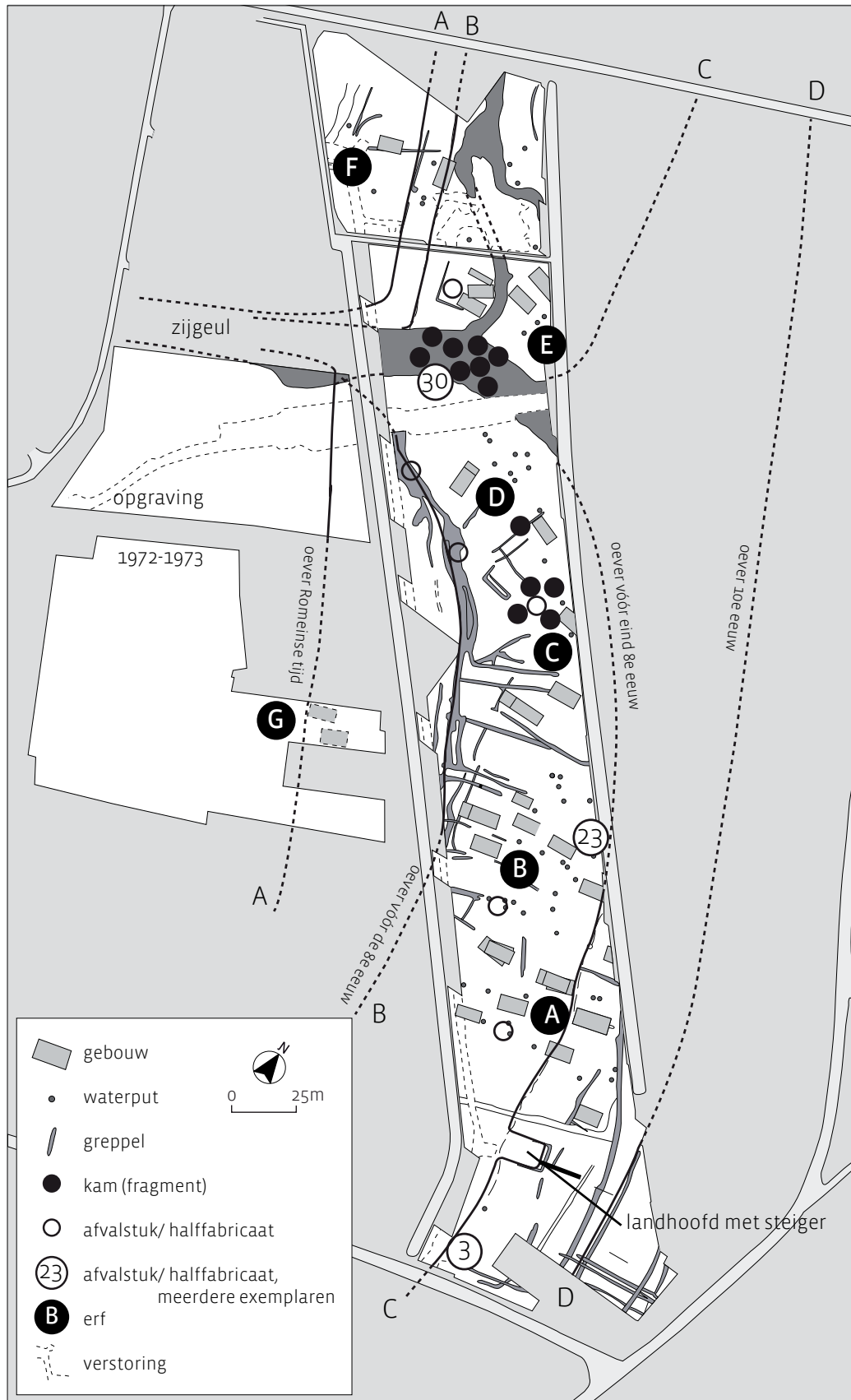

Fig. 4.18 Valkenburg-De Woerd. Overzicht van de nederzetting en een reconstructie van de indeling naar gebouwen en erven A-G (naar Bult *et al.* 1990, afb. 82 en 83).

4.4 Valkenburg - De Woerd

Korte onderzoeksgeschiedenis

Door de aanleg van een nieuwe, provinciale weg tussen Leiden en Katwijk kon tussen 1986 en 1988 op het terrein De Woerd ten zuidoosten van de dorpskern van Valkenburg circa 3,5 ha van een vroeg-middeleeuwse nederzetting worden blootgelegd (fig. 4.2). Al eerder, in 1972-1973, was direct ten westen ervan een areaal van 1,5 ha opgegraven met voornamelijk Romeinse resten langs de limesweg.

Bij de uitwerking kwamen de vroeg-middeleeuwse sporen op het tweede plan. Een eerste, voorlopige analyse richtte zich voornamelijk op de hoofdlijnen van de bewoningsstructuur.⁴³⁴ Over het dierlijk botmateriaal uit een transect over een zijgeul en de hertshoornen kammen uit de opgraving van 1986-1987 verschenen een intern rapport een doctoraalscriptie en twee overzichtsartikelen. Over het aardewerk uit een sectie van de voornoemde zijgeul verscheen een materiaalscriptie.⁴³⁵ Op basis van electro-magnetische geleidbaarheidsmetingen, geologisch kaartmateriaal en opgravingsgegevens is door Lenselink een reconstructie gemaakt van de landschapontwikkeling van Valkenburg van 3000 voor Chr. tot 1350 na Chr.⁴³⁶ Fysisch-geografisch booronderzoek op de nieuwbouwlocatie van het inmiddels opgeheven militaire Vliegveld Valkenburg leidde tot een bijstelling van deze reconstructie.⁴³⁷

Landschappelijke situering

De nederzetting was gelegen op een kronkelwaardrug langs de Oude Rijn, die in de loop der tijd aangroeide in noordoostelijke richting (fig. 4.18). Net als bij de nederzetting Oegstgeest - Nieuw-Rhijngest Zuid was op enige afstand van de rivier sprake van een ondiepe laagte, waar greppels werden gegraven voor de afwatering. In de noordwestelijke helft bevond zich een bijna 20 m brede zijgeul, die voor de jaartelling reeds bestond, maar aan het einde van de Vroege Middeleeuwen haar betekenis verloor. Deze geul liep volgens de paleogeografische reconstructie achter de Woerd langs, waardoor het gebied als het ware op een eiland lag (zie fig 4.2).⁴³⁸

Datering en fasering

De materiaalstudie naar aardewerk uit een transect over de zijgeul maakte duidelijk dat het totale aardewerkspectrum te dateren is tussen circa 525 en 950. Het merendeel daarvan stamt uit de Karolingische periode (8^e-9^e eeuw). Aan de hand van de reconstructie van de oeveruitbouw is gebleken dat het opgegraven deel van de nederzetting zich grotendeels beperkt tot een oeverzone die uiterlijk vóór het einde van de 8^e eeuw gevormd was (fig. 4.18, fase C).⁴³⁹ In het meest noordwestelijke deel is nog een vroeg-Merovingische oeverlijn aangesneden, terwijl in het zuidoosten de aanwezigheid van aardewerk en enkele huisplattegronden uit de Volle Middeleeuwen werden vastgesteld.

De opgravingsputten van 1972-1973 beperkten zich vrijwel uitsluitend tot de oeverzone die in de Romeinse tijd werd bewoond. Over deze opgravingen is nog niets gerapporteerd, zodat de vraag over een eventuele continuïteit van bewoning vanaf de Romeinse tijd vooralsnog onbeantwoord blijft.

⁴³⁴ Bult/Doesburg/Hallewas 1990.

⁴³⁵ Respectievelijk Sablerolles 1990 en 1992; Van der Pal 1988 en 1990; Jezeer/Jongma 2002.

⁴³⁶ Lenselink 1988.

⁴³⁷ Jansen 2010.

⁴³⁸ Lenselink 1988, 45 en 50 (fase VI).

⁴³⁹ Bult/Van Doesburg/Hallewas 1990, 151. Let op! De oeverfasering B in afb. 83 (8^e eeuw of eerder) wordt in de tekst gekoppeld aan fase C.

Bewoningssporen

Tenminste 28 huisplattegronden zijn herkend. Op basis van de clustering van de gebouwen wordt voorlopig uitgegaan van minstens zes gelijktijdig naast elkaar gelegen erven, gescheiden door greppels (fig. 4.18, erf A-F). Op enkele erven is geconstateerd dat een gebouw op vrijwel dezelfde plaats werd herbouwd. De oriëntatie van de huizen was haaks op de oever. De breedte van een erf wordt ingeschat op ongeveer 50 m. Mogelijk dat de achtergrens bestond uit de depressie met greppels ter hoogte van de oude oeverlijn B. In dat geval waren de erven 50 tot 70 m diep. Over de oudere of gelijktijdige datering van de mogelijke gebouwen op 'erf' G is niets bekend. Het grootste deel van de gebouwen bevond zich op het gedeelte van de oeverwal dat naar verwachting vóór het einde van de 8^e eeuw was gevormd. De sterke band met het water als transportweg bleek uit de aanwezigheid van een landhoofd met aanlegsteiger, dateerbaar in de periode rond 800.

Het opvallende aan de huisplattegronden is dat ze uit vrijwel identieke, relatief eenvoudige tweebeukige constructies bestaan (fig. 5.12). De breedte varieerde tussen de 4,2 en 6,6 m en de lengte tussen de 8,8 en 13,5 m. Een gemiddeld gebouw was ongeveer 5,5 m breed en 10 à 11 m lang. Drie langere gebouwen hadden waarschijnlijk een annex van respectievelijk 3, 4 en 5 m, die toegevoegd is aan een gebouw van 'standaard' afmetingen. Indicaties voor de aanwezigheid van een stalgedeelte ontbreken. Door de gelijkvormigheid van de gebouwen is een onderscheid in woonstalhuizen en bijgebouwen niet te maken.

De tweebeukige bouwwijze werd in de Merovingische periode toegepast bij schuren.⁴⁴⁰ Het is echter onwaarschijnlijk dat op De Woerd alleen schuren hebben gestaan. Als oplossing heb ik wel eens gedacht dat door aftopping de sporen van reguliere woonstalhuizen waren verdwenen en alleen de dieper gefundeerde schuren bewaard zijn gebleven. De opgravingen van Oegstgeest-Nieuw Rhijngeest Zuid laten echter zien dat langs de oever de paalsporen van woonstalhuizen net zo goed bewaard zijn gebleven. Een andere verklaring voor de afwezigheid van woonstalhuizen kan zijn dat deze net buiten de opgravingsgrens lagen, op de hogere delen van de oude oevers. Vroeg-middeleeuwse gebouwplattegronden zijn niet herkend bij de opgraving van de Romeinse nederzettingssporen in 1972-1973, maar dit is gezien de grote spoor-dichtheid niet verwonderlijk. Een uitwerking van deze opgraving is dan ook dringend gewenst. Andere verklaringen voor de afwijkende bouwvorm komen aan de orde op pag. 171 en verderen par. 5.3.

Niet alle gebouwen per erf zullen gelijktijdig hebben bestaan. De weinige gebouwen op erf C, D, E en F geven aan dat een erf per generatie hooguit bestond uit één of twee gebouwen. In dat geval hebben erf A, B en E een langere bewoningsduur gekend, tenzij hier gelijktijdig meer bijgebouwen hebben gestaan. Verspreid over het erf zijn in de loop der tijd waterputten aangelegd. De veelheid aan putten is mogelijk een aanwijzing voor de snelheid waarmee men last kreeg van een verzilting van het grondwater, of wijst op een grote waterbehoefte. Op diverse locaties was de ligging van de putten geclusterd, waarschijnlijk door de aanwezigheid van een wel in de ondergrond. Over de clustering van kuilen is vooralsnog niets bekend.

Voor statusverschillen binnen de nederzetting zijn tijdens de opgraving geen aanwijzingen gevonden. Misschien dat het landhoofd met steiger ten zuiden van erf A toebehoorde aan een erf met een aparte status of functie, maar omdat het achterliggende gebied niet is opgegraven

⁴⁴⁰ Zie de opgravingen van Oegstgeest-Nieuw Rhijngeest Zuid en Katwijk-Zanderij Westerbaan.

blijft dit speculatief. Bovendien kunnen verder stroomafwaarts, buiten de opgraving, andere steigers gelegen hebben.

Een vastgestelde ambachtelijke activiteit was het vervaardigen van kammen van herts-hoorn. Behalve in de geul, waar veel van het nederzettingsafval terecht kwam, concentreerden de afvalstukken en halffabrikaten zich bij één van de gebouwen op erf B. Op de andere erven beperkt het productieafval zich tot één of twee vondsten.⁴⁴¹ De vondstaantallen lijken te wijzen op een productie die de vraag van de nederzetting zelf oversteeg. Over de uitvoering van andere nijverheden zijn geen gegevens beschikbaar.

Relatie tot het latere dorp Valkenburg

Het terrein van De Woerd maakte later in de Middeleeuwen deel uit van het ambacht Valkenburg. Het gebied lag op ruim een kilometer van de huidige dorpskern van Valkenburg binnen het voormalige castellum, gescheiden door het onbewoonde Marktveld dat vanuit het dorp gebruikt werd. De grens met het ambacht Voorschoten bevond zich vlak ten zuiden van de Woerd. Het is niet zeker of de nederzetting in de Vroege Middeleeuwen tot Valkenburg werd gerekend, de Utrechtse goederenlijst spreekt slechts over het integrale bezit van 'de kerk genaamd Valkenburg, met alles wat daarbij hoort.'⁴⁴² Een op 1064 gedateerde oorkonde, feitelijk een falsum uit 1121/1122, bevestigde de Utrechtse St.-Maartenskerk onder meer in het bezit van zestien hofsteden en drie hoeven in Valkenburg.⁴⁴³ Een deel van dit bezit kan op De Woerd gelegen hebben, maar zeker is dit niet.⁴⁴⁴ Misschien dat de nederzetting op De Woerd elders in de goederenlijst voorkomt als *Wirthum*. Deze naam zou echter ook betrekking kunnen hebben op De Woerd bij Naaldwijk.⁴⁴⁵ Dat de Woerd aanvankelijk een zelfstandige nederzetting was, wellicht met een eigen naam, wordt gesuggereerd door de landschappelijke situering binnen een kleiner geulsysteem achter de Rijn langs (fig. 4.2). Een ander argument voor de zelfstandigheid is de nabijheid van de toponiemen *Sonnevelt* en *Grote Veld*, die vanuit de Woerd kunnen zijn gebruikt. Verder blijkt in de 14^e eeuw sprake te zijn van een landgoed *ten Hove* dat later *Torenvliet* heet. Dit was blijkbaar ooit een zelfstandig domeincentrum, want de grafelijke hof van Valkenburg-Katwijk lag ten westen van de dorpskern op de Luttige Geest.⁴⁴⁶

Over het ontstaan van dergelijke centra kom ik nog te spreken in hoofdstuk 7. Op deze plaats is het van belang te constateren dat de Woerd op enig moment binnen het ambacht/parochie van Valkenburg kwam te liggen, naar verwachting bij de afbakening van deze grenzen in de Volle Middeleeuwen.⁴⁴⁷ In deze periode bestond de bewoning op de Woerd uit slechts enkele verspreide boerderijen en vormde het gebied door het verdwijnen van de geul een geografische eenheid met het kerkdorp Valkenburg.

⁴⁴¹ Van der Pal 1990, afb. 101. Het materiaal uit de campagne van 1988 is nog niet geanalyseerd.

⁴⁴² DB 195: *Similiter ecclesiam, que dicitur Valcanaburg, cum omnibus appendiciis, sancti Martini totum et ad integrum.*

⁴⁴³ OHZ I, nr. 85: *...in Valcanaburg XVI curtilia cum terra ad ea pertinenti; ibidem III mansi...*

⁴⁴⁴ Op het eerste gezicht lijkt de veldnaam *Hoegeland* vlak ten noordwesten van het centrum van Valkenburg naar de dorpskern te verwijzen, zoals in de Utrechtse Vechtstreek (Buitelaar 1993, 123-124). Hier zit echter een adder onder het gras: de naam Hogeland verwijst namelijk naar de eigenaar van percelen aldaar, het Kapittel ten Hoge Landen van de Leidse St.-Pancraskerk (Parlevliet 1996, 126 en kaartblad zuid).

⁴⁴⁵ DB 195; Henderikx 1986, 534 of 1987, 104.

⁴⁴⁶ Parlevliet 1992.

⁴⁴⁷ Blok 1968, 12-14.

4.5 Katwijk - Zanderij Westerbaan

Korte onderzoeksgeschiedenis

De eerste gedocumenteerde vondstmeldingen uit de Zanderij ten zuidwesten van Katwijk aan de Rijn dateren uit 1858, toen bij het verlengen van de Zandsloot over een oppervlak van 100 bij 10 meter allerlei Romeinse en Frankische vondsten ‘van huiselijk en maatschappelijk verkeer’ werden gedaan, waaronder een aantal waterputten (vindplaats 1, zie fig. 4.19).⁴⁴⁸ Dit wekte de belangstelling van het nog jonge RMO, die in de jaren daarna met enige regelmaat vondsten verzamelde, ontving of aankocht die bij het verder afgraven werden gevonden. Na 1869 werd niets meer gevonden, vermoedelijk omdat de Zandsloot vanaf dat moment in een andere richting werd gegraven. Tussen 1930 en 1933 werden in het gebied opnieuw grote hoeveelheden Romeinse en vroeg-middeleeuwse vondsten gedaan, toen in opdracht van baron Van Wasenaar het laatste, noordwestelijke deel werd afgezand. Mevrouw M.L.H. Eerdbeek-Claassen (1879-1952) maakte een verspreidingskaart en verzamelde kisten vol archeologica, waarvan zij een groot deel opstuurde naar het RMO. De meeste vondsten deed zij in het noordoostelijke gedeelte van de zanderij dat pas relatief laat (eind 19e-begin 20e eeuw) werd afgezand. Tijdens het ompspitten van dit gebied waren tevens opvallende donkere plekken te zien. Het spitten, tot een diepte van 0,6 à 1 m beneden maaiveld, was noodzakelijk om de kwaliteit van de bodem te verbeteren.⁴⁴⁹ Achteraf gezien betroffen de donkere vlekken kleine venige depressies, waarin zich naar verhouding veel vondsten bevonden. Uit de recente opgravingen bleek dat de nederzettingssporen zich ook buiten deze vondstconcentraties uitstrekten. Het RMO heeft ook toentertijd een opgraving overwogen, maar dit bleek door de hoge grondwaterstand niet mogelijk te zijn.⁴⁵⁰

In de jaren negentig van de vorige eeuw trokken de archeologische resten uit Zanderij Westerbaan opnieuw de aandacht door de vele meldingen van metaalvondsten door detectorzoekers.⁴⁵¹ Toen bleek dat dit terrein een woningbouwbestemming zou krijgen, werd besloten een inventariserend onderzoek te laten uitvoeren door RAAP, dat bestond uit een veldkartering en boringen.⁴⁵² Tijdens het onderzoek lokaliseerden de onderzoekers een flink aantal ‘potentiële’ en een kleiner aantal ‘waarschijnlijke’ vindplaatsen. Zij verwachtten dat de oorspronkelijke bewoningsniveaus verloren waren gegaan door de afgravingen en het diepdelven. Vermoed werd dat nog slechts de onderkanten van sporen en waterputten in de ondergrond aanwezig zouden zijn. Uit door de ROB gegraven proefsleuven concludeerde men dat in het noordelijk deel wel degelijk sporen van huisplattegronden en erfafscheidingen bewaard waren gebleven. Dit resultaat leidde in 1996-1997 tot de vlakdekkende opgraving van een gebied van 1,6 ha, meestal in meerdere vlakken. In de westhelft bestonden de resten voornamelijk uit een erf uit de Romeinse tijd met een vierkante omgreppeling en omheining, terwijl in de oosthelft behalve een Romeins grafveldje ook vroeg-middeleeuwse erven gevonden werden.

Door dit onverwacht positieve resultaat werd het archeologisch belang van Zanderij Westerbaan definitief op de kaart gezet. In de jaren erna volgden amateur-archeologen van de AWN afdeling Rijnstreek de bouwactiviteiten. In 2003 leidde dit tot een kortdurend – maar door de

⁴⁴⁸ Janssen 1859.

⁴⁴⁹ De sporen van dit diepspitten zijn tijdens de opgraving in 1996/1997 regelmatig in het vlak teruggevonden.

⁴⁵⁰ Parlevliet 1997, 4-5.

⁴⁵¹ Deze zijn voor een deel geïnventariseerd door F. Kleinhuis vanuit het Provinciaal Depot voor Bodemvondsten in Alphen aan den Rijn. Zie ook Knol 2008.

⁴⁵² Oude Rengerink 1994.

vondst van een proefslag van een pseudo-Madelinuumt belangwekkend – noodonderzoek in enkele bouwputten in het zuidwestelijk deel van de Zanderij. Na hernieuwd inventariserend veldonderzoek vond in 2005 opnieuw een opgraving plaats van 1 ha, ditmaal door het ADC. Dit bestond enerzijds uit de aanleg van enkele putten in aansluiting op de eerdere opgraving in het noordelijk deel en anderzijds uit putten in het centrale deel, binnen de Zandsloot. In dit centrale deel deed de ROB in hetzelfde jaar een klein ondersteunend onderzoek om de aanwezigheid van een Romeinse weg te verifiëren.⁴⁵³ Over het archeologisch onderzoek tussen 1996 en 2005 verscheen eind 2008 een overzichtspublicatie⁴⁵⁴, waaruit onderstaande informatie is ontleend (met op sommige punten een afwijkende interpretatie door voortschrijdend inzicht). Bij de uitwerking van het onderzoek is door de auteur meegewerkt aan de analyse van de vroeg-middeleeuwse sporen en het aardewerk. In de zomer van 2008 is door het ADC een aanvullende opgraving uitgevoerd in het centrale deel, in aansluiting op het onderzoek van 2005.⁴⁵⁵

Landschappelijke situering

Tot in de Late IJzertijd (enkele eeuwen voor Chr.) bestond de Zanderij uit een komgebied dat werd doorsneden door crevasses of krekens in het toen nog brede mondingsgebied van de Oude Rijn. Dit zoete tot licht brakke milieu werd met enige regelmaat overstroomd door zout water. De Rijnmonding schoof in de loop der tijd steeds verder naar het noorden, op de voet gevolgd door duinvorming over het oude komgebied. In de Romeinse tijd bestond het westelijk deel van de Zanderij uit goed bewoonbare duinen en het oostelijk deel uit een laaggelegen duingebied met weidse natte duinvalleien en kleine bewoonbare duinkoppen. Gedurende de laat-Romeinse periode vormden zich over dit Oude Duinlandschap opnieuw duinen, waarbij vrijwel het gehele Romeinse cultuurlandschap werd afgedekt. Hierop vond in de Vroege Middeleeuwen opnieuw bewoning plaats.

Bij de opgravingen werd vastgesteld dat in de Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen sprake was van een dynamisch duinlandschap, waar met enige regelmaat overstuivingen plaatsvonden door akkerbouw en ontbossing. Een belangrijk kenmerk was verder enig reliëfverschil, wat zich uit in de aanwezigheid van duinkoppen en dellen. Deze dellen tekenden zich in het landschap af als bruin-humeuze plekken. Veenresten in enkele van deze dellen wijzen op natte, zoete omstandigheden. Op de wat hogere duinkoppen werd gewoond en geakkerd. De depressies zijn later weer aan het zicht onttrokken door overstuivingen. Vanaf ongeveer de 13^e eeuw raakte het gebied van de Zanderij overstoven door Jong Duinzand. Deze grootschalige overstuivingen – die plaatsvonden langs de gehele Hollandse kust – waren waarschijnlijk het gevolg van kusterosie, waarbij grote hoeveelheden zand vrijkwamen. Het Romeinse en vroeg-middeleeuwse cultuurlandschap werd hierdoor grotendeels afgedekt. Het huidige landschap van de Zanderij is bepaald door de grootschalige afgravingen die sinds de tweede helft van de 19^e eeuw plaats vonden.

Datering en fasering

Op basis van opgravingen op diverse locaties binnen Zanderij Westerbaan blijkt dat de verspreiding van de vroeg-middeleeuwse bewoning niet beperkt bleef tot de door veldverkenningen reeds bekende plaatsen. Telkens opnieuw zijn vindplaatsen tevoorschijn gekomen. Dit betekent

⁴⁵³ Müller/Doesburg 2008.

⁴⁵⁴ Van der Velde 2008.

⁴⁵⁵ Dit leverde de huizen 64 t/m 69 op zie fig. 4.22.

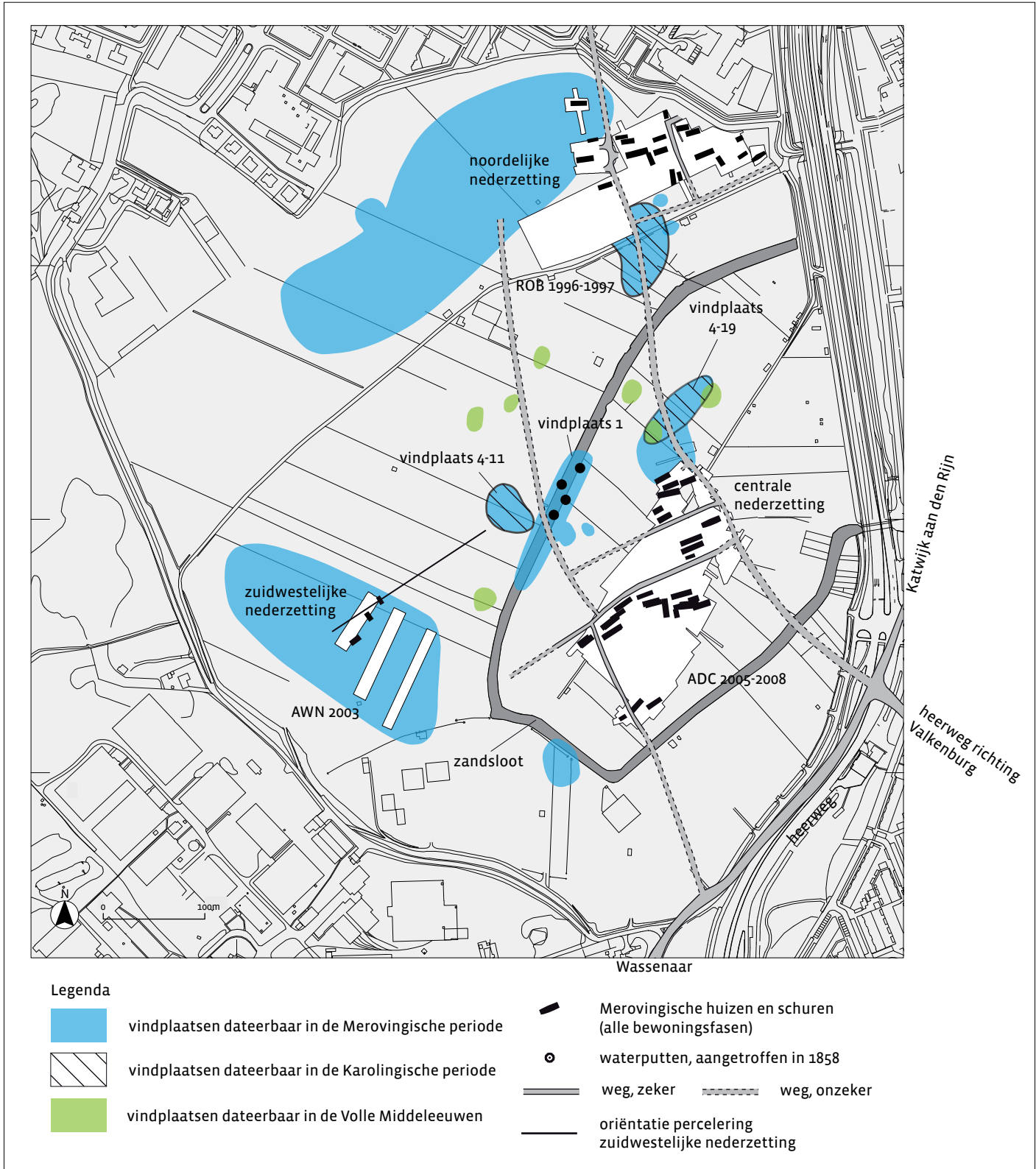

Fig. 4.19 Katwijk-Zanderij Westerbaan. Situering van de opgravingen en de verschillende vroeg-middeleeuwse nederzittingslocaties, gecombineerd met de ligging van vondstconcentraties en een reconstructie van het wegenpatroon.

dat verspreid over de gehele Zanderij bewoningssporen uit deze periode te verwachten zijn (zie fig. 4.19). Het hieronder geschetste beeld is dan ook niet volledig.⁴⁵⁶

De vroegste bewoningssporen zijn aangetroffen in het noordelijk deel van de Zanderij en dateren op basis van aardewerk en metaalvondsten uit de late 5^e eeuw. Het hoogtepunt van de bewoning lijkt te zijn bereikt in de tweede helft van de 6^e eeuw, en schuift vanaf circa 700 richting het oosten uit beeld. Bewoning uit de periode tussen circa 550-675/700 is verder nog te vinden in het centrale deel van de Zanderij binnen de Zandsloot (opgraving 2005/2008 en de oude vindplaats 4-11 ten westen daarvan) en in het zuidwesten (opgraving AWN 2003). Het aantal locaties en de verspreiding daarvan geven aan dat de bewoningsdichtheid zich in deze periode op een hoogtepunt bevond.

In welke mate het hierboven aangegeven nederzettingsbeeld zich doorzette tot in de eerste helft van de 8^e eeuw en de Karolingische tijd is niet duidelijk, omdat maar weinig sporen uit deze periode zijn teruggevonden. Voorhanden zijn:

- › een huisplattegrond direct ten oosten van de noordelijke nederzetting (huis 30),
- › een gedeelte van een erf uit de periode rond het midden van de 8^e eeuw in de centrale nederzetting
- › aardewerk van de oude vindplaatsen 4-11 en 4-19,
- › een dendrochronologische datering van een paal in de zuidwestelijke nederzetting in het jaar 761±10.

Het muntbeeld wijst op een doorlopende bewoningsactiviteit tot het einde van 8^e eeuw. Hetzelfde geldt voor het aardewerk dat op de vier bovengenoemde locaties is gevonden. De gegevens wijzen in elk geval op een grote spreiding van de 8^e- en 9^e-eeuwse bewoning binnen de Zanderij. De spaarzame vondsten uit de Volle en Late Middeleeuwen lijken zich te beperken tot de oostelijke helft van het gebied, in de richting van het huidige Katwijk aan den Rijn.

Bewoningssporen

Een vast element in de **noordelijke nederzetting** was een noord-zuid lopende zandweg (fig. 4.20 en 4.21). Ten oosten van deze hoofdweg lagen aan het einde van de 5^e eeuw een tweetal woonerven, A en B. Op beide erven stond een relatief klein woonstalhuis, waarvan de stal zich mogelijk aan de westzijde bevond. Verder lagen er enkele schuurtjes en een waterput. Misschien dat het kleine woon(stal)huis 19 tot een ander erf behoorde. Het huis van erf B was nauw omsloten door een omheining. In een later stadium is deze heining verplaatst, met in de hoek een schuurtje. Deze hoek gaf waarschijnlijk de grens tussen erf A en B aan.⁴⁵⁷ De grootte van de erven bedroeg ongeveer 50 bij 50 m.

In de eerste helft van de 6^e eeuw verscheen op beide erven een langer woonstalhuis van circa 20 m lang. Huis 15 op erf A valt op door zijn solide bouw met alternerende wandplanken.⁴⁵⁸ Het stalgedeelte lag aan de westzijde, gericht naar de weg. Dwars op het woonstalhuis werd een kleiner huis gebouwd, dat door hekwerken of een overkapping was verbonden met het voorhuis van

⁴⁵⁶ Helaas is van veel metaalvondsten de precieze vindplaats binnen de Zanderij niet bekend. Dit geldt ook voor enkele oudere vindplaatsen uit de periode 1930-1933 (vindplaats 4-2 en 7, zie Parlevliet 1997).

⁴⁵⁷ Eerder is een noord-zuid georiënteerde greppel als grens tussen de erven A en B aangehouden, maar dit gaat om een greppel die gerelateerd is aan de noordoosthoek van de duinontginning *De Elf Morgen* uit de periode rond 1800 (vgl. de historische atlas 1825 in Parlevliet 1990).

⁴⁵⁸ Het is de vraag in hoeverre de aanwezigheid van een grafheuvel met crematiegraven uit de late 1^e en 2^e eeuw na Chr. nog een rol speelde bij de locatiekeuze in de beginfase van erf A. In de laat-Romeinse tijd raakte de lage heuvel overstoven door duinzand. Wist men in het begin van de 6^e eeuw nog van het bestaan van de grafheuvel en versterkte dit een eventuele voorvaderlijke claim van de stichters van erf A? Of moeten we concluderen dat men na 300 jaar (zo'n twaalf generaties) dit echt niet meer wist?

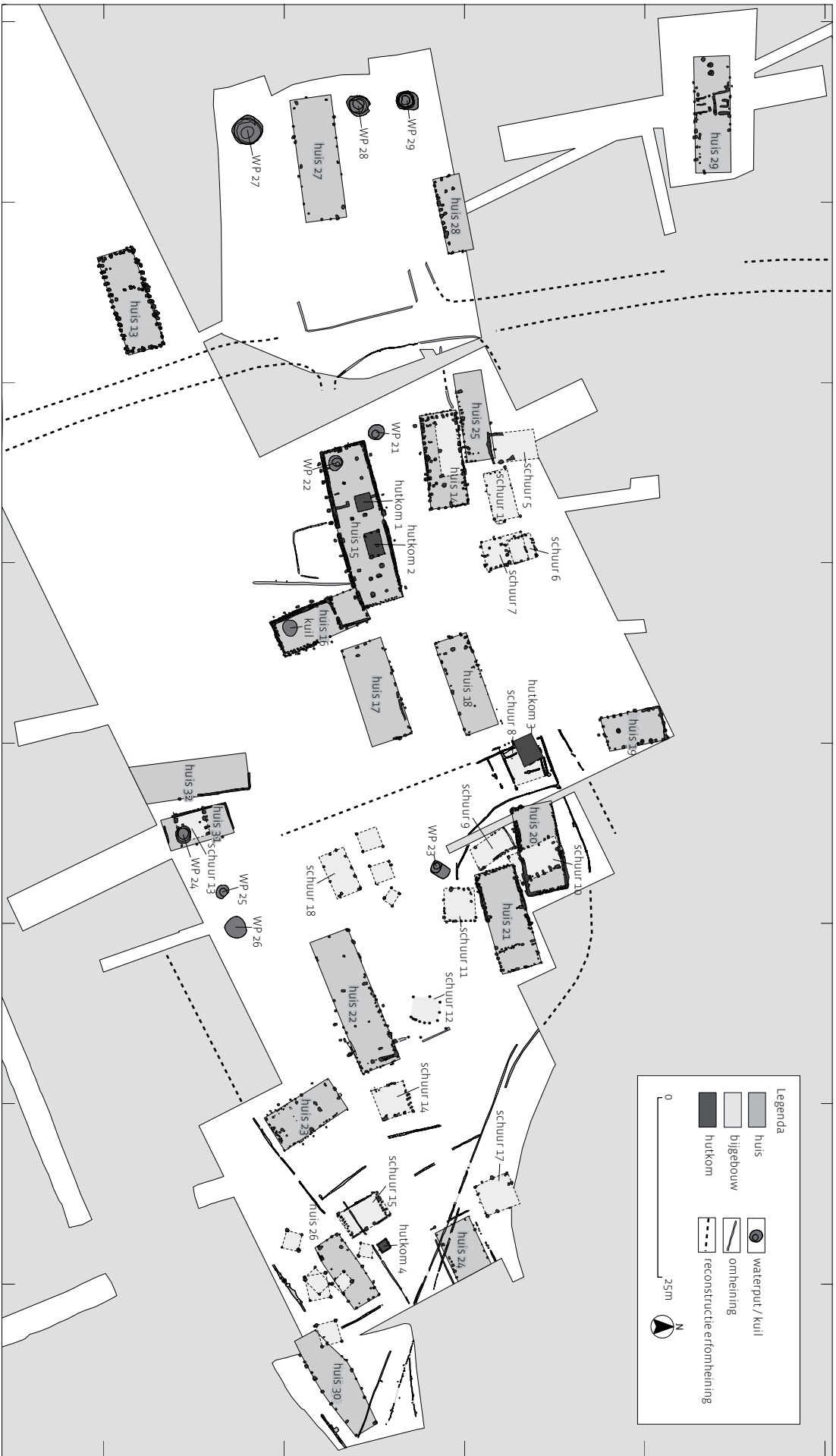

Fig. 4.20 Katwijk-Zanderij Westerbeaan. Vereenvoudigde overzichtsk kaart van de noordelijke vroeg-middeleeuwse nederzetting (licht gewijzigd naar Van der Velde 2008, afb. 7.1).

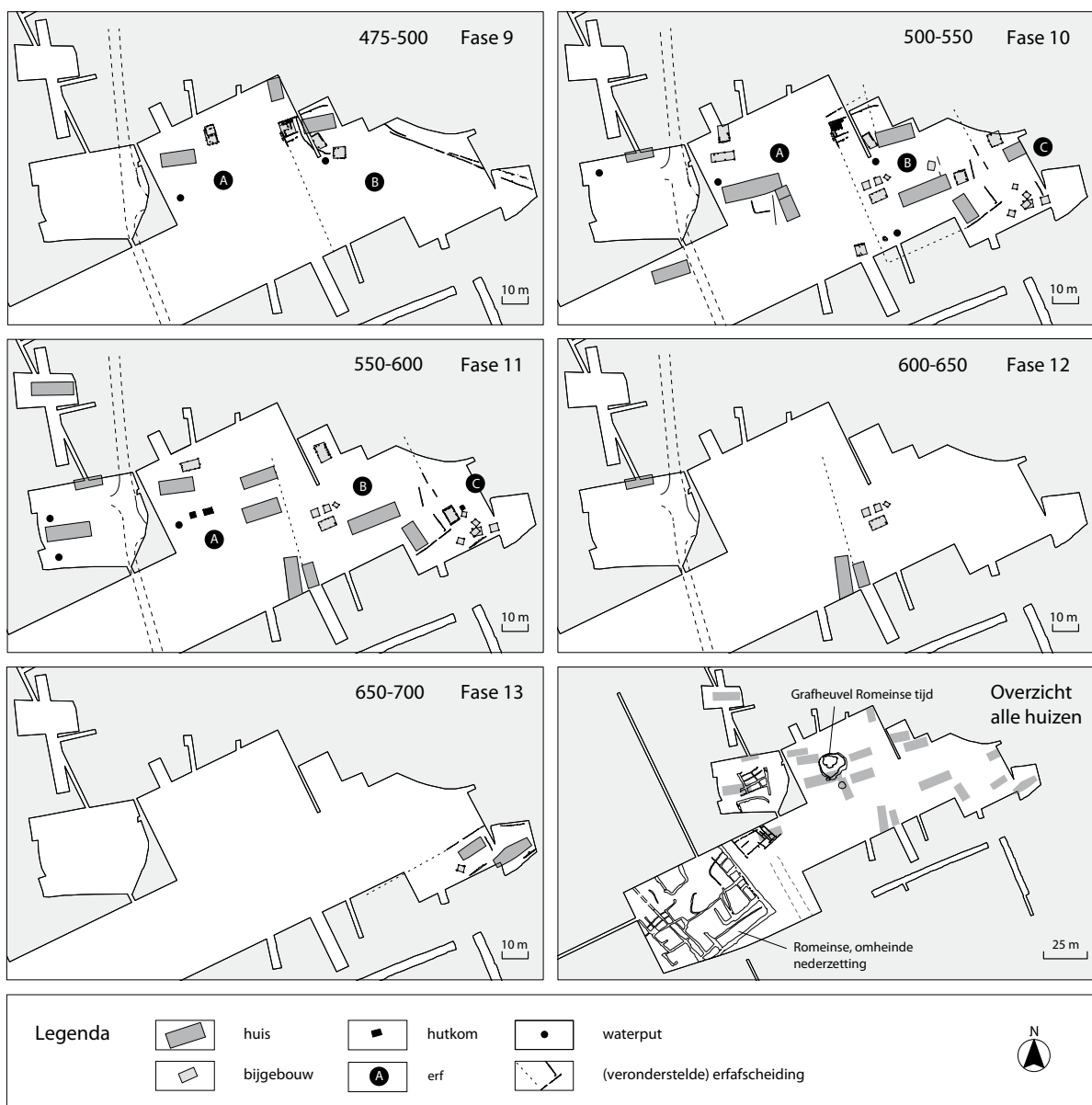

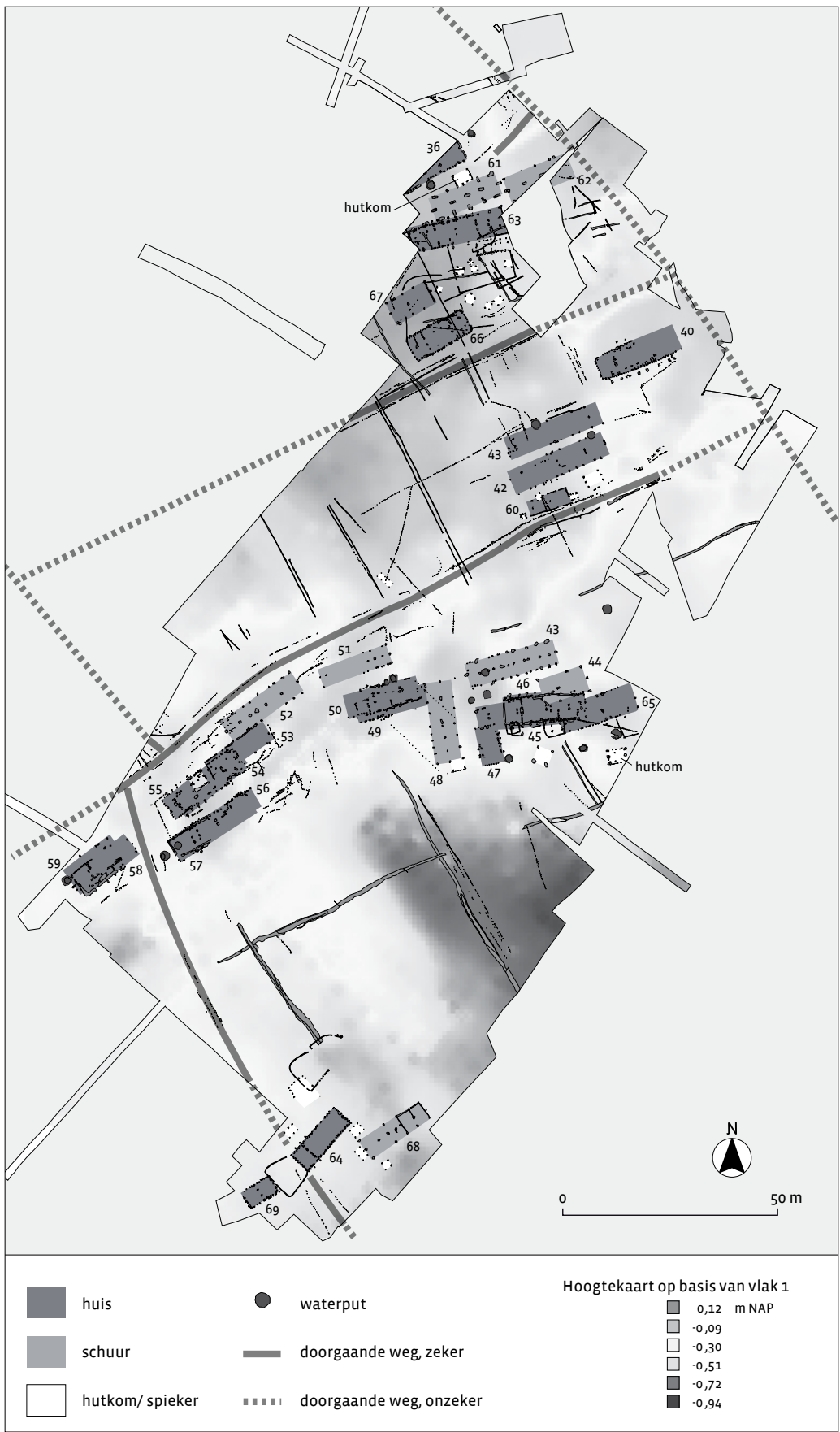
Fig. 4.21 Katwijk-Zanderij Westerbaan. Fasering van de bewoning in de noordelijke nederzetting (aangepast naar Van der Velde 2008, afb. 20.8).

huis 15. De functie van dit kleine huis laat zich raden. Een ronde kuil in één van de hoeken binnen het huis kan wijzen op de opslag van voorraden.⁴⁵⁹ Aan de noordzijde van het hoofdgebouw lagen nog een waterput, spieker en schuurtje. Op erf B werd het woonstalhuis 22 vergezeld door het kleinere huis 21, enkele bijgebouwen, waaronder een hutkom, en een waterput aan de zuidzijde. De nederzetting breidde zich in deze fase verder uit naar zowel het oosten als westen, aan de overzijde van de hoofdweg. Hier lagen minstens vier erven naast elkaar. De waterputten lagen aan de westzijde van de gebouwen, ver van de weg af. Onder de vele overige paalsporen bevinden zich waarschijnlijk nog enkele kleine schuren en spiekers.⁴⁶⁰

⁴⁵⁹ Vgl. melkhuizen in IJsland uit de Vikingperiode waar grote, soms half ingegraven, voorraadvaten stonden met *skyr* (een zeer zachte kaas met de textuur van yoghurt) en met zure wei ingemaakt vlees (www.hurstwic.org/history/articles/daily_living/text/Turf_Houses.htm).

⁴⁶⁰ Vanwege de ligging in het verlengde van huis 27-29 zouden naar mijn mening huis 1 en waterput 2 en 16 ook uit de Vroege Middeleeuwen kunnen dateren (het daarin gevonden Romeinse aardewerk kan ook 'opspit' zijn).

Fig. 4.22 Katwijk-Zanderij
 Westerbaan. Sporen-
 overzicht van de centrale
 nederzetting, opgraving
 2005 en 2008 (naar Dijk-
 tra/Van der Velde 2011).

In de tweede helft van de 6^e eeuw wordt het hoofdgebouw op erf A opgevolgd door huis 17 en/of 18. Binnen de resten van huis 15 werden twee hutkommen aangelegd. Op erf B lijkt enkel nog het kleinere huis 23 als woonstalhuis over te zijn, als opvolger van huis 22. Het is niet duidelijk hoe de nederzetting eruit zag in de 7^e eeuw. Kennelijk was het zwaartepunt verschoven naar een ander gebied. Tot de jongste sporen zijn gerekend een bootvormig huis met bijgebouw in de uiterste zuidoosthoek van de opgraving. Op grond van de constructiewijze met gebinten zou men dit huis kunnen dateren in de 8^e-9^e eeuw.⁴⁶¹

De bewoning in **het centrale deel** van Zanderij Westerbaan – dateerbaar tussen circa 550 en 675/700 – had een ander karakter wat de diversiteit aan gebouwen betreft. Op lage duinkoppen bevonden zich de resten van minstens zes erven (A-F), met zijden van circa 50-60 m en verbonden door elkaar haaks kruisende zandwegen van circa 5 m breed (zie fig. 4.22 en 4.23). Naar verwachting liep langs de oostgrens van de opgraving het vervolg van de bovengenoemde noord-zuid hoofdweg. In de Romeinse tijd lag hier mogelijk ook al een weg, langs een greppel op de grens met een komgebied achter de Rijnoever. Of deze weg onderdeel van de hoofdroute langs de limes was blijft een open vraag.⁴⁶²

Vrijwel alle gebouwen lagen met de smalle kopse kant in de overheersende windrichting. De bebouwing op het erf bestond gewoonlijk uit een lang woonstalhuis met waterput en slechts een enkel klein bijgebouw. Het stalgedeelte bevond zich meestal aan de oostzijde. Een belangrijke verandering ten opzichte van de nederzettingssporen uit het noordelijke deel is de aanwezigheid van tweebeukige schuren. Deze kwamen bij de meeste erven voor, maar niet bij elke generatie woonstalhuizen. Op erf D en F kwamen de schuren meerdere generaties achter elkaar voor. Erf A en C waren na twee generaties verdwenen. Daarbij is erf D deels over erf C heen ‘gewandeld’, zoals blijkt uit de ligging van gebouw 48 (een tweebeukige schuur). Deze stond haaks op huis 46 (een lang woonstalhuis). Wellicht dat het kleine huis 47, met een eigen waterput, ook bij huis 46 hoorde.⁴⁶³ Deze drie gebouwen vervingen waarschijnlijk de huizen 43 en 46, die beide door brand waren verwoest, getuige de grote hoeveelheid verbrande leem in de paalsporen. Op erf B kwamen in totaal vijf generaties woonstalhuizen voor. Dit levert bij een datering tussen circa 550 en 675/700 een levensduur op van zo’n 25 tot 30 jaar per huis. Door de beperkte ruimte zijn in de loop der tijd veel woonstalhuizen op dezelfde plek vervangen.

Opvallend ten opzichte van de noordelijke nederzetting is verder het veelvuldig voorkomen van smalle greppels van hekwerken die tegen gebouwen aan eindigden. Het kan om omheinde moestuinen gaan, maar bij de greppelsystemen met afgeronde hoeken valt eerder te denken aan veekralen. Bij de vierkante omheiningen tegen de zuidgevel van huis 45 en 46 verwacht men eerder te maken te hebben met afgeschermd werkplaatsen, vanwege de ligging tegen de ingang van het midden- en voorhuis.⁴⁶⁴

Erf F was, blijkens de aanwezigheid van Karolingisch aardewerk en een waterput met hergebruikte wijnton uit het jaar 750±8, nog tot in het derde kwart van de 8^e eeuw in gebruik. De nederzetting ‘wandelde’ blijkbaar in de loop der tijd steeds verder naar het noorden.

De noodopgraving in **het zuidwestelijk deel** van de Zanderij leverde te weinig gegevens op voor een zinnige beschrijving van de hier aanwezige woonerven. Naast een waterput uit 672±8 na

⁴⁶¹ Vgl. het type Gasselte A uit Noordoost-Nederland (Huijts 1992; Waterbolk 2009) of type B2 of C2 van de Veluwe (Heidinga 1987).

⁴⁶² Huis 36 is door de opgravers gedateerd in de Romeinse tijd aan de hand van enkele aardewerkvondsten. Op grond van de plattegrond en de ligging ten opzichte van de overige huizen is naar mijn mening ook een datering in de Vroege Middeleeuwen mogelijk.

⁴⁶³ Vgl. de ligging van huis 15 en 16 uit de noordelijke nederzetting.

⁴⁶⁴ Zie ook de bouwplattegronden in hoofdstuk 5. Verder kan men voor het middenhuis nog denken aan een veekraal voor klein- of pluimvee.

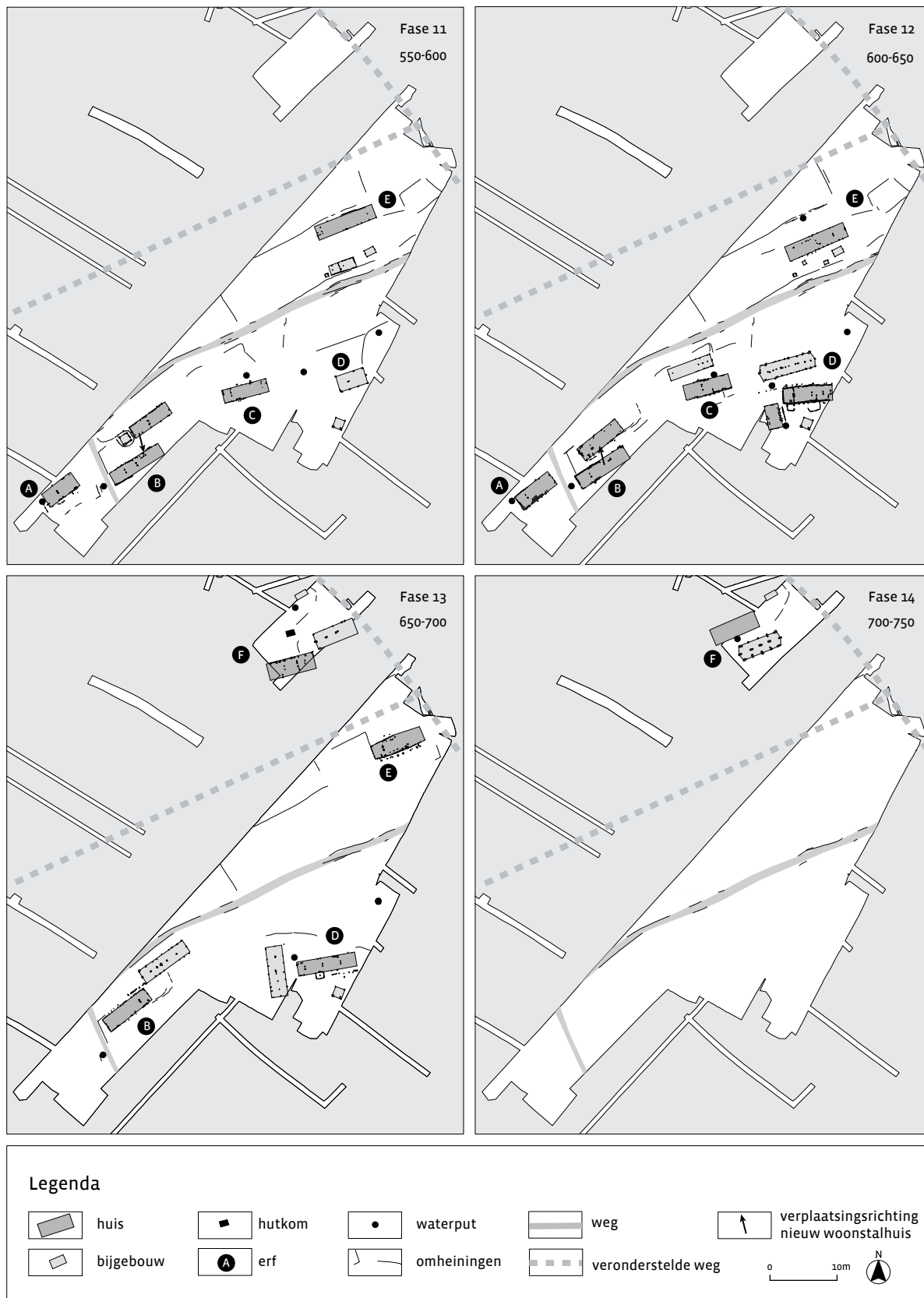

Fig. 4.23 Katwijk-Zanderij Westerbaan. Fasering van de bewoning in de centrale nederzetting, onderzoeksstand opgraving 2005 (aangepast naar Van der Velde 2008, afb. 20.9).

Chr. konden slechts drie delen van gebouwen worden vrijgelegd, alsmede enkele omheiningen en een spieker. Een hutkom dateerde uit een tweede bewoningsfase na een overstuiving (waarschijnlijk eerste helft 8^e eeuw). Op basis van de breedte van de gebouwen ging het waarschijnlijk om relatief kleine woonstalhuizen en/of schuren. Het is een gemis dat niet meer kon worden opgegraven, omdat tussen de vondsten aanwijzingen zijn gevonden voor een muntplaats en/of edelsmid, hetgeen vrij uniek is. De aanwijzingen bestaan uit de vondst van een proefslag op een bronzen plaatje van een pseudo-madelinusmunt en een tweetal (mogelijke) toetsstenen, waarmee het goudgehalte van voorwerpen kon worden bepaald.⁴⁶⁵ Afgaande op de datering van het munttype dateert deze activiteit rond het midden/einde van de 7e eeuw.⁴⁶⁶

Aanwijzingen voor niet-agrarische nijverheden zijn zeer schaars. Er zijn twee afvalstukken van het maken van kammen gevonden, één in de centrale en één in de zuidwestelijke nederzetting. De weinige hutkommen konden niet in verband worden gebracht met een bepaald ambacht, zoals weven of metaalbewerking. Ze zullen eerder voor voedselopslag zijn gebruikt.⁴⁶⁷

Een belangrijke vondst is de aanwezigheid van een muntplaats en/of edelsmid in de zuidwestelijke nederzetting. Dit maakt ons namelijk iets duidelijk over de wijze waarop handel en uitwisseling in de Vroege Middeleeuwen georganiseerd waren (zie hiervoor hoofdstuk 7).

Het zal niet verbazen dat de uitgestrekte vroeg-middeleeuwse bewoning in de Zanderij enige samenhang vertoont (fig. 4.19). De hoofdas waarlangs de boerderijen zich aaneenregen was een noord-zuid weg. Het zou niet verbazen wanneer deze aansloot op de oude heerweg richting Valkenburg. Naar verwachting liep de weg door de vroeg-middeleeuwse nederzettingen verder richting het grafveld bij Klein Duin, waar in de Romeinse tijd mogelijk een wachtpost lag, en boog daarna af richting *Lugdunum* aan de kust. Deze droge route over het zand kan heel goed al vanaf de Romeinse tijd dienst hebben gedaan. Ten westen van de hoofdweg kan een tweede noord-zuid weg verwacht worden, vergelijkbaar met de buur- of achterwegen die we elders kennen uit het Hollandse kustgebied. Niet uit te sluiten is dat de west-oost weg door de centrale nederzetting in feite de oude heerweg richting Wassenaar was, die in de Volle Middeleeuwen is opgeschoven naar het zuidoosten door de oprukkende Jonge Duinen.

Het is niet eenvoudig de nederzettingsstructuur te vangen in een bepaald dorpsstype. Er is sprake van een verspreide lintbebouwing langs enkele hoofdassen en dwarswegen, met op enkele punten een wat grotere kern. In feite verschilt dit niet zoveel van de structuur van de geestdorpen die we tegenkomen op de 17^e-eeuwse kaarten van het Hoogheemraadschap Rijnland. Uit dit kaartbeeld blijkt echter niet de dynamiek: het zwaartepunt van de bewoning verschoof in de loop der tijd door overstuivingen of omdat de verlaten erven als akkerland in gebruik werden genomen.

Relatie tot het latere dorp Katwijk

De ontwikkeling van het dorp Katwijk is door de ligging dicht langs de kust sterk beïnvloed door de Jonge Duinvorming. De bewoningssporen ter plaatse van de Zanderij zijn geheel onder het duinzand verdwenen. Katwijk is een relatief jonge nederzettingsnaam, die voor het eerst

⁴⁶⁵ Voor de proefslag zie Pol/Van der Veen 2008, 318-319. Jammer genoeg is de proefslag gevonden in de storthoop langs de bouwput, zodat de precieze context niet bekend is. Voor de toetsstenen zie Dijkstra 2008b, 215 of 2008d, 39.

⁴⁶⁶ Voor de problematiek t.a.v. de datering van Madelinusmunten zie Theuws 2003, 11 en noot 30.

⁴⁶⁷ Heidinga 1987, 28; Hiddink 1999, 92 en literatuurverwijzingen aldaar.

wordt vermeld in 1224.⁴⁶⁸ Enkele kleine opgravingen in het centrum leerde dat de ouderdom waarschijnlijk niet verder teruggaat dan de eerste helft van de 13^e eeuw.⁴⁶⁹ Het element *kat* in de plaatsnaam verwijst mogelijk naar de betekenis van ‘een geringschat stuk grond’.⁴⁷⁰ Niet verwonderlijk wanneer een groot deel van het ambacht inmiddels was overstoven door de schrale Jonge Duinen. De uitgang *-wijk* is een in de Volle Middeleeuwen regelmatig voorkomende aanduiding voor een nederzetting, vooral bij klei- en veenontginningen. Gezien de ligging aan de Oude Rijn ligt in het geval van Katwijk een betekenis van *wijk* als handels- of overlaadplaats meer voor de hand (zie verder pag. 319 en verder). Op kerkelijk gebied resorteerde Katwijk aanvankelijk onder de parochie van Valkenburg.

Door de latere overstuivingen is niet bekend wat de oude naam van de nederzetting in de Zanderij was. Eerder is door Blok gesuggereerd dat de voorloper van Katwijk *Hoverathorp* kan zijn geweest, vermeld in de Utrechtse goederenlijst en geheel in het bezit van de St.-Maartenskerk. De plaats wordt namelijk genoemd tussen de vermelding van Valkenburg en *Suthrem* (‘zuidelijke woonplaats’, Zuidwijk bij Wassenaar).⁴⁷¹ Maar er zijn meer namen in de goederenlijst die in het overstoven Oude Duinlandschap van Katwijk gelegen kunnen hebben, zoals *Langongest* (lange geest), genoemd tussen *Litlongest* (waarschijnlijk hetzelfde als het latere ‘Luttige Geest’, zie hieronder) en de tweede vermelding van *Hovarathorpa*.

Door Parlevliet is aangetoond dat de grafelijke vronnhoeve lag op de Luttige Geest, tussen de kerkdorpen van Valkenburg en Katwijk in, dicht tegen de grens met de Jonge Duinen (fig. 4.2).⁴⁷² Het hofland werd in 1391 omschreven als het *overland met de hofstede tot Luttelgheest*.⁴⁷³ De term ‘overland’ sluit aan bij de betekenis van (*h*)*overa* ‘over, tegenover’ in *Hoverathorp*.⁴⁷⁴ Deze veldnaam is voor mij een extra argument om ‘Overdorp’ nabij Katwijk te zoeken. Gezien de betekenis van de plaatsnaam is de naam gegeven vanuit een andere nederzetting. Twee plaatsen komen in gedachten: gezien vanuit Valkenburg lag Overdorp aan de overzijde van de getijdegeul van de Rijn, die achter Valkenburg langs liep (zie fig. 4.2). Vanuit Rijnsburg gezien, waar de schenker Radulf ook bezit had, lag Overdorp aan de overzijde van de Rijn. De uitgang *-dorp* kan verklaard worden als ‘dochternederzetting’ of als een bovengemiddeld grote nederzetting.⁴⁷⁵

Dit alles kan betekenen dat *Hoverathorp* onderdeel was van de hof van Valkenburg-Katwijk, maar niet dat zij ook op dezelfde plaats lag als later in de Middeleeuwen. De benaming *Luttelgheest* (kleine geest) vinden we namelijk al terug in de dezelfde goederenlijst als *Litlongest* (vlak bij de tweede vermelding van *Hovarathorpa*) en in een later falsum als *Litte* (zie hieronder). Ik denk dat de ligging van de vronnhof op de Luttige Geest een latere ontwikkeling is, noodzakelijk geworden door de opmars van de Jonge Duinen in het gebied direct ten westen ervan.

Na de Karolingische tijd zijn er in het gebied van de Zanderij lange tijd geen bewoningsactiviteiten aantoonbaar, ongetwijfeld omdat het gebied werd overstoven door de Jonge Duinen.

⁴⁶⁸ De oorkonde uit 1224 werd eerder op 1230/1231 gedateerd (zie OHZ II, nr. 439).

⁴⁶⁹ Parlevliet/Van der Kooij 2007, 51.

⁴⁷⁰ Schönfeld 1949, 129. Een alternatieve verklaring van het element ‘kat’ is als persoonsnaam ‘Katte’. Een herleiding uit de stamnaam der *Chatti* geldt al lange tijd als achterhaald.

⁴⁷¹ Blok 1957b, 99 (noot 35).

⁴⁷² Parlevliet 1992.

⁴⁷³ Parlevliet 1992, 27.

⁴⁷⁴ De betekenis van *hoversa* als ‘van de hofbewoners’ wordt hierdoor minder waarschijnlijk (vgl. Künzel/Blok/Verhoeff 1988, 191).

⁴⁷⁵ Künzel/Blok/Verhoeff 1988, 191. Het Oudnederlands Woordenboek op de website van de Geïntegreerde Taalbank geeft als verklaring van dorp ‘menigte’, ‘massa’ of ‘kudde’.

Daardoor moet de bewoning 500 m zijn verschoven naar het oosten, ter plaatse van de dorpskern Katwijk aan den Rijn. De weinige aardewerkvondsten in de Zanderij uit de 12^e-13^e eeuw en de Late Middeleeuwen (vooral langs de oostrand van de Zanderij), behoren wellicht tot kleine duinontginningen.⁴⁷⁶

Intregerend zijn de plaatsnamen die genoemd worden in de al eerder aangehaalde oorkonde van 1064. Dit falsum uit circa 1122 geeft een omschrijving van het bezit dat Utrecht vergeefs claimde van de Hollandse graaf: *in Valkenburg XVI curtilla cum terra ad ea pertinenti; ibidem III mansi; silva quedam propria inter Balkenberg et Groterehevekestegron usque Litte in cedendis lignis et venatione et pascuis et omni utilitate*. Deze naar verhouding uitgebreide omschrijving, waarbij we aannemen dat het bos behoort bij het direct ervoor genoemde Valkenburgse bezit, verwijst wellicht naar de samenstelling van de hof van Valkenburg-Katwijk rond 1070-1076. De Utrechtse kerk had het Hollandse Rijnland toen kort in bezit.⁴⁷⁷ De hof bestond uit zestien afhankelijke boerderijen met het daarbij behorende land, tevens drie *mansi* en een bos met kap-, jacht- en weiderecht en overige gebruiksrechten.

De toponiemen die gebruikt zijn om de ligging van het bos aan te geven lijken op het eerste gezicht slecht overgeleverd. *Balkenberg* wordt wel beschouwd als een verschrijving van Valkenburg, maar het is vreemd om in dezelfde zin deze verschrijving te maken. Zou *Balkenberg* een oude naam voor de ruïneuze Brittenburg kunnen zijn, die rond 1400 bekend stond als de *Borch te Bretten*?⁴⁷⁸ Het woord *brit* of *bret* betekende behalve ‘brok’ of ‘scherf’ namelijk ook ‘plank’, wat niet ver afstaat van een verwijzing naar een gebouw met ‘balken’.

De ligging van de plaats *Groterehevekestegron* is onbekend. Volgens Gysseling is de naam opgebouwd uit de Germaanse woorden *grautira* (groter), *habukas* (van de havik) en het meervoud van ‘steger’ in de betekenis van een ‘trap’ of ‘steiger’.⁴⁷⁹ Deze naamsverklaring is minder vreemd dan het lijkt. De verwijzing naar een roofvogel – als dier of bijnaam van een persoon⁴⁸⁰ – en de aanwezigheid van steigerwerken in een plaats genaamd ‘Grote-haviks-steigers’, zou in de buurt van Valkenburg niet misstaan. *Litte* is in mijn optiek gelijk aan de veldnaam ‘Luttige Geest’ ten westen van Valkenburg. Gaan we uit van deze veronderstellingen, dan zou het bos te plaatsen zijn binnen een driehoek ten westen van Valkenburg in het Katwijkse duingebied, hetgeen landschappelijk een logische locatie is (zie fig. 4.2).⁴⁸¹ Het meest oostelijke punt zou dan de plaats *Grotere-heveke-stegron* zijn, die moet hebben gelegen aan de Rijnsoever ter hoogte van het latere Katwijk aan den Rijn en die minstens moet dateren uit de 11^e eeuw. Hier zijn de aanlegsteigers te verwachten die mede gebruikt werden door de bewoners van de nederzettingen in het achtergelegen duingebied.⁴⁸²

⁴⁷⁶ Zie de jongste groep vindplaatsen in Parlevliet 1997, vindplaats 2, 5 en 6.

⁴⁷⁷ Parlevliet 1992, 24.

⁴⁷⁸ Dijkstra/Ketelaar 1965, 98-99.

⁴⁷⁹ Gysseling 1960, 427.

⁴⁸⁰ Voor *Hafoc* als persoonsnaam zie Oxford Dictionary of English Place-names, 226.

⁴⁸¹ *Litte* is wel eens beschouwd als een verschrijving van Lisse, maar dat zou geografisch wel een heel vreemde ligging van het bos aangeven (vgl. Fockema Andreae 1934, 438).

⁴⁸² Een dendrochronologische datering in het jaar 761 ± 6 van een waterput op de vindplaats bij de Israëliëse Begraafplaats [59] wijst op vroeg-middeleeuwse bewoning dicht bij de Rijn vlak ten noorden van Katwijk (zie ook Van der Kooij 2006, echter nog zonder kennis over de datering van de waterput).

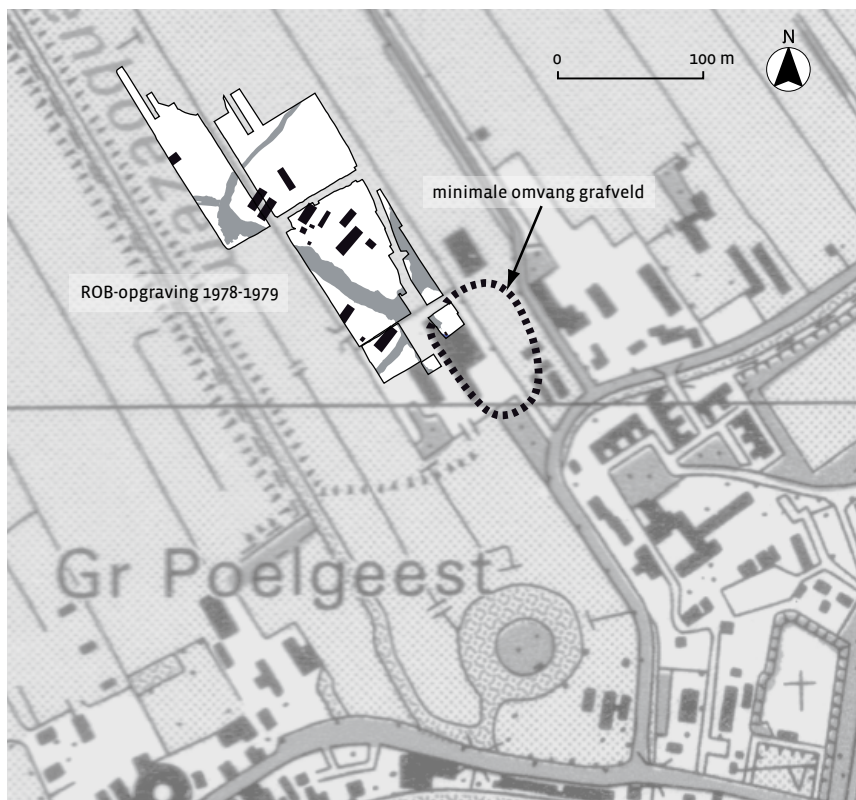

Fig. 4.24 Koudekerk aan den Rijn-Lagewaard. Ligging van de opgraving met de belangrijkste nederzettingssporen en de minimale begrenzing van het grafveld, geprojecteerd op de topografische kaart 1:25.000 van 1988 (naar Van Grinsven/Dijkstra 2006, afb. 6).

4.6 Koudekerk aan den Rijn - Lagewaard

Korte onderzoeksgeschiedenis

Tijdens een grootschalige afkleiing achter de ruïne van kasteel Groot Poelgeest, werden in 1977 door een amateur-archeoloog scherven en nederzettingssporen uit de Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen ontdekt. Oudere waarnemingen hadden al gewezen op het belang van deze omgeving. Zo waren in de directe omgeving van de afkleiing in 1940 een aantal Merovingische urnen gevonden en een eerdere afkleiing vlak ten oosten van de huidige locatie, leidde in 1950 tot een klein proefonderzoek door het RMO. Om de nieuwe, zeldzame vindplaats niet ongezien te laten verdwijnen besloot de ROB tot het uitvoeren van een noodopgraving, waarbij men de afkleiing vóór moest blijven. In twee opgravingscampagnes gedurende een groot deel van 1978 en 1979 kon een gebied van 1,7 ha worden onderzocht in meerdere opgravingsvlakken. Bij deze opgraving kwamen overblijfselen van verschillende boerderijerven en de randzone van het grafveld tevoorschijn (zie fig. 4.24).⁴⁸³

Zoals bij veel opgravingen uit het pre-Malta tijdperk liet de publicatie van het onderzoek op zich wachten. Enkele veldverkenningen op de locatie door de AWN afdeling Rijnstreek waren aanleiding om in samenwerking met het *Frisia Project* een basisrapportage en een publieksboekje over de opgravingen te laten verschijnen.⁴⁸⁴ De onderstaande gegevens zijn hierop gebaseerd.

⁴⁸³ Sarfatij 1978; 1979; 1980.

⁴⁸⁴ Van Grinsven/Dijkstra 2005; 2006.

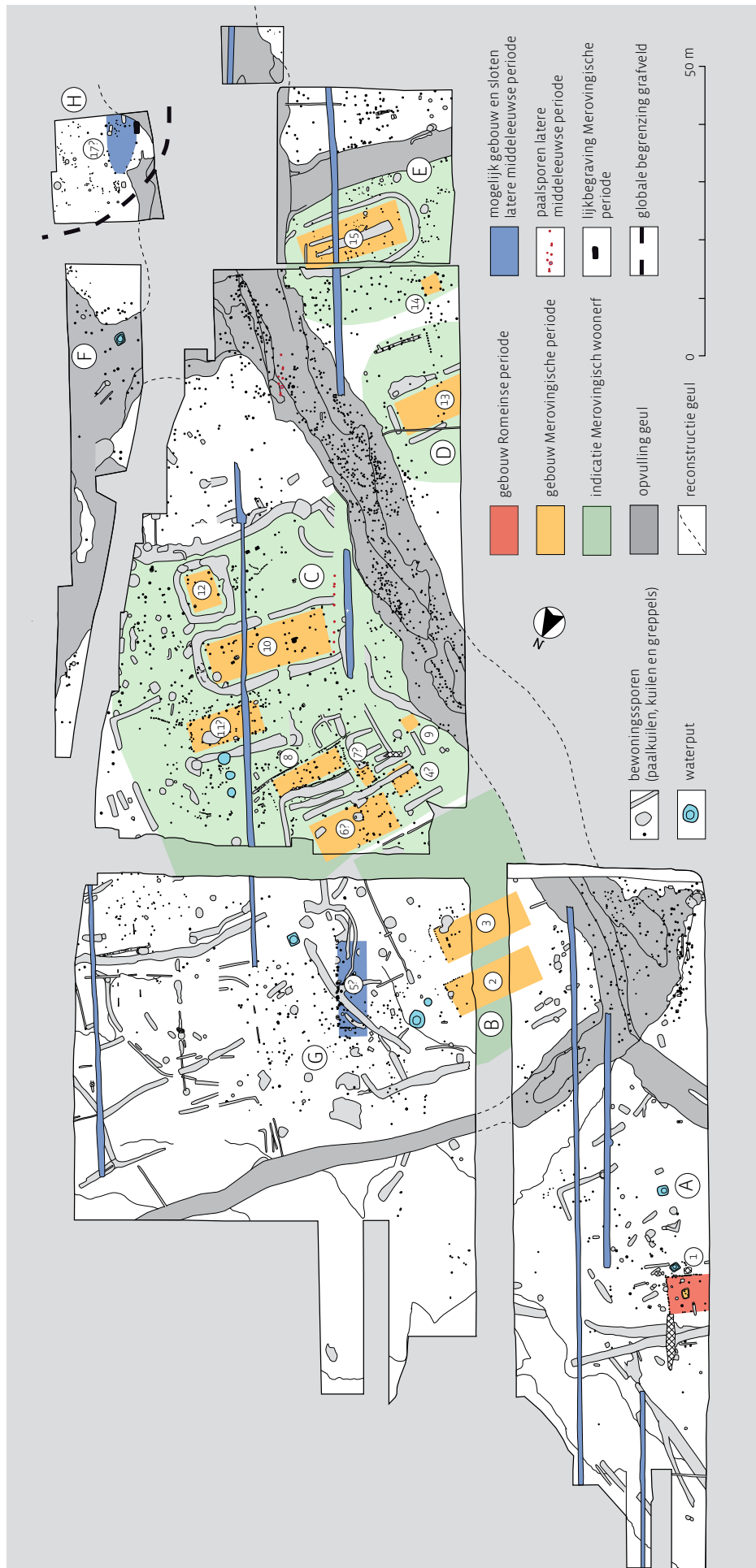

Fig. 4.25 Koudkerk aan den Rijn-Lagewaard. Sporenoverzicht van de nederzetting en een reconstructie van de indeling naar perioden, (mogelijke) gebouwen (1-17) en erven (A-H) (naar Grinsven/Dijkstra 2006, afb. 7).

Landschappelijke situering

De nederzetting was gelegen op de oeverwallen van een crevassegeul van circa 10 m breed, met dwars daarop enkele kleinere zijtakken. De geul van deze oeverdoorbraak sloot waarschijnlijk niet aan op de hoofdgeul van de Oude Rijn, maar op een parallel daaraan gelegen zijarm, die ooit doorliep tot Leiderdorp. In de Romeinse tijd was deze *Lutteken Rijn* waarschijnlijk nog watervoerend, maar in de Vroege Middeleeuwen resteerde hiervan niet meer dan een vrijwel dichtgeslibde restgeul. Hetzelfde gold voor de crevassegeul; deze werd gebruikt voor het weggooien van nederzettingsafval en was verworpen tot een soort afvoergoot. Tegenwoordig maakt het gebied deel uit van de Hondsdijkse Polder.

Datering en fasering

De oudste bewoningssporen op het terrein dateren rond het begin van de jaartelling en zijn vooral terug te vinden in het westelijk deel van de opgraving. Hier stond een driebeukige inheems-Romeinse boerderij met een hardplaats (fig. 4.25, erf A). Na deze periode vond langere tijd geen bewoning plaats in het gebied, hetgeen blijkt uit de afzetting van een laag gele, schone klei over de Romeinse woonlaag.

De vroeg-middeleeuwse bewoningsfase ving aan in de loop van de tweede helft van de 5^e eeuw, wat vrij vroeg is voor deze regio. Deze vroege start heeft waarschijnlijk te maken met de aanwezigheid van naar verhouding hoge oeverwallen langs dit deel van de Oude Rijn. Pas tegen 800 of 850 kwam deze bewoning tot een einde, maar alleen uit de Merovingische fase tot circa 720 zijn gebouwen herkend. Een kleine hoeveelheid aardewerk uit de 11^e tot vroege 13^e eeuw suggereert een bewoningsfase uit het tijdperk van de grote ontginningen.

Bewoningssporen

De bewoning uit de Merovingische periode bestond uit verschillende erven die dwars op de hoofdgeul van de crevasse gelegen zijn (fig. 4.25). De ligging van de gebouwen laat zich vooral aflezen aan de erom gelegen afwateringsgreppels, want de huisplattegronden zelf zijn maar moeilijk te herkennen. Het precieze aantal gebouwen is dan ook niet bekend. Daarnaast zijn niet alle sporen gecoupeerd, zodat het aantal waterputten evenmin vaststaat. Op basis van de ligging van greppelsystemen, gebouwen en waterputten is een zestal erven onderscheiden (A-F)⁴⁸⁵, waarvan alleen C vrijwel compleet is opgegraven.

Erf B had een omvang van 40 bij 40 m. Op het erf werden de fragmenten van twee, vermoedelijk 15 m lange woonstalhuizen aangetroffen, die elkaar in tijd zullen hebben opgevolgd (gebouw 2 en 3). Aan de oostelijke landzijde bevonden zich restanten van enkele waterputten. Eventuele bijgebouwen lagen misschien aan de oostzijde, die niet geheel opgegraven is.

Erf C had een omvang van zo'n 60 bij 40 m. De kern bestond uit een groot, omgreppeld woonstalhuis van circa 7 bij 21 m (nr. 10). Op basis van de openingen in de afwateringsgreppel had deze boerderij in ieder geval twee tegenover elkaar gelegen ingangen in het midden van de lange zijden. Enkele grotere paalsporen in de middenas van de boerderij lijken te wijzen op een tweebeukige indeling. Naast dit gebouw stond een bijna vierkant bijgebouw (nr. 12) dat eveneens omgreppeld was. Mogelijk lag aan de noordoostzijde van het woonstalhuis een tweede gebouw van 5 bij 13 m (nr. 11). Greppels aan de noordoostzijde en de cluster van waterputten van erf C lijken aan te geven dat ook de gebouwen 4 en 6-9 tot het erf behoorden. Dit waren

⁴⁸⁵ Erf A kende behalve inheems-Romeinse ook vroeg-middeleeuwse sporen.

een spieker en mogelijk enkele kleine schuren en een groter (woonstal)huis (nr. 6). Vlakbij de zuidoostelijke erfgreppel waren twee paalsporen aanwezig die wijzen op een bijna 2 m brede doorgang (10 m ten zuidwesten van gebouw 12). Wellicht was dit de ingangspartij van het erf en is hieruit de aanwezigheid van een pad langs de oever af te leiden. Ook op dit erf lag de waterput aan de landzijde achter de woonstalhuizen. Het feit dat drie putten naast elkaar gevonden zijn lijkt te wijzen op het bestaan van drie generaties gebouwen.

Op de erven D en E waren alleen twee grotere gebouwen en een spieker herkenbaar. Door de ligging in elkaars nabijheid is het niet uitgesloten dat het hier gaat om één erf met twee gebouwen. Gebouw 16 had twee tegenover elkaar gelegen ingangen. Gebouw 15 mat ongeveer 7 bij 20 m. De greppel midden in het gebouw kan weinig anders zijn geweest dan een mestgoot. Het lijkt te gaan om een losstaande stal zonder ingangen in de langszijden.

Een waterput dateerbaar ná de late 7^e eeuw, die was ingegraven midden in de vulling van de crevassegeul, maakt duidelijk dat een deel van het geulsysteem al vóór de Vroege Middeleeuwen buiten gebruik was geraakt. Eenduidige gebouwen zijn bij de waterput niet vast te stellen, zodat over 'erf F' verder niets bekend is. Er zijn geen concrete aanwijzingen voor het uitvoeren van specifieke nijverheden, anders dan het in vrijwel elke nederzetting aantoonbare weven van wol en smeden van ijzer. In de zuidoosthoek van de opgraving zijn enkele graven van het vroeg-middeleeuwse grafveld aangesneden, bestaande uit een urn en een inhumatie (zie pag. 254 en verder).

Gebouwen die geplaatst kunnen worden in de jongere Karolingische periode zijn niet aanwezig of niet herkend. Toch zijn uit de geulvulling voldoende scherven uit deze periode aanwezig om uit te gaan van bewoning. Mogelijk is deze fase grotendeels verstoord geraakt, of lagen de boerderijen net buiten het opgravingsgebied. Weliswaar zijn op drie plaatsen palenrijen uit een jongere periode aanwezig, waarvan er één mogelijk een gebouw kan zijn geweest (gebouw 5 op erf G), maar of dit gebouw een Karolingische datering heeft blijft onzeker. Hetzelfde geldt voor een fragment van een mogelijk bootvormige huisplattegrond (gebouw '17' op erf H, ter plaatse van het grafveld). Een kleine hoeveelheid aardewerk uit de 11^e tot vroege 13^e eeuw suggereert dat het ook om jongere bewoningsactiviteit kan gaan. Het is jammer dat dit niet is opgehelderd, omdat deze sporen parallel lopen aan de systematische strokenverkaveling die dwars over de Merovingische nederzetting heen gaat. De begindatering van deze verkaveling blijft daardoor onduidelijk.

Het einde van de bewoning in de loop van de 9^e eeuw leidde haast onvermijdelijk tot de suggestie dat de nederzetting slachtoffer werd van een Vikingaanval.⁴⁸⁶ Nu zullen deze lieden op weg naar Dorestad of Utrecht ongetwijfeld wel eens links en rechts hebben huisgehouden, maar of dit leidde tot het definitief verdwijnen van nederzettingen is nog maar de vraag. Bewijs in de vorm van een goed gedateerde brandlaag is er niet. Het verdwijnen of verplaatsen van nederzettingen is een meer algemeen verschijnsel en zal eerder gerelateerd zijn aan een verandering in het nederzettingspatroon, bijvoorbeeld door een herstructurering van landbezit.⁴⁸⁷

Relatie tot het latere dorp Koudekerk aan den Rijn

In de dorpsstructuur zoals we die kennen vanaf de oudste kaarten herinnert niets meer aan de vroeg-middeleeuwse nederzetting aan de Lagewaard. De oever kent een regelmatige strookvor-

⁴⁸⁶ Sarfatij 1979, 335; Van der Linden 1998, 24. Hetzelfde argument is van stal gehaald voor Leiderdorp (Braat 1952, 93).

⁴⁸⁷ Zie hiervoor Theuws 1989, 184-185.

mige verkaveling met vrije opstrek, vergelijkbaar met de veenontginningen (fig. 4.24). Wanneer deze verkaveling is ontstaan is niet direct te zeggen (zie pag. 94 en verder). In de Karolingische periode vóór de 10^e-eeuwse veenontginningen of juist gedurende een herontginningsfase langs de oever kort na 1000? Duidelijk is wel dat deze verandering ten koste ging van oude nederzettingen langs de oever van de Oude Rijn. Veel nederzettingen langs de rivieroever die in de 8^e-9^e eeuw geheel of gedeeltelijk in handen kwamen van de Utrechtse kerk werden later nooit meer genoemd (zie de niet lokaliseerbare namen in fig. 3.9 en 3.10). Deze verandering kan, net als elders op het 'oude land', waarschijnlijk gerelateerd worden aan de ontmanteling van domeiniale hoven en de afbakening van parochies en ambachten in de 12^e-13^e eeuw. Hierbij werden door nieuw opgekomen bewoningskernen oude namen verdrongen of bewust veranderd.⁴⁸⁸

De dorpsnaam en kerk van Koudekerk zijn relatief jong. De vroegste bekende vermelding dateert uit 1213, wanneer onder de ooggetuigen van een oorkonde van de burggraaf van Leiden een zekere priester Willem van Koudekerk voorkomt.⁴⁸⁹ Wanneer de kerk gesticht is weten we niet. Bouwhistorisch gaat het gebouw ten minste terug tot in de 13^e eeuw.⁴⁹⁰ Op basis van het St.-Nicolaaspatrocinium zal de oprichting niet verder teruggaan dan tot het eind van de 11^e eeuw, toen deze heilige in West-Europa populair werd. Als beschermheer tegen overstromingen van rivieren was het voor Koudekerk en omgeving een passende keuze.⁴⁹¹ Driehonderd meter stroomopwaarts lag het oude leengoed *Huys te Horn* (later Groot Poelgeest genoemd), waarachter de opgegraven vroeg-middeleeuwse nederzetting aan de Lagewaard gelegen was (fig. 4.24).

De naamsverklaring voor Koudekerk is een punt van discussie. Blok gaat uit van *koude* in de betekenis van 'uitgeblust, dood, buiten gebruik geraakt.' In het geval van Koudekerk was volgens hem sprake van een plaats waar men ten tijde van de naamgeving een voormalige kerk wist of vermoedde. Dit zou indirect kunnen blijken uit het gegeven dat de nabijgelegen kerken uit de veenontginningen Esselijkerwoude, Rijnsaterwoude en Leimuider in de eerste helft van de 11^e eeuw dochterkerken blijken te zijn van Kerkwerve (Oegstgeest). Het gebied van Koudekerk viel misschien onder een oudere (eigen) parochie.⁴⁹² Maar waarom zou men ten tijde van de stichting van de huidige dorpskern de plaats zijn blijven noemen naar een dan verouderde situatie? Voor het bestaan van een oudere, vroeg-middeleeuwse kerk ter plaatse bestaan geen aanwijzingen.⁴⁹³

Van der Linden ziet een verband met een periode van watersnood door meerdere stormvloed en het verstoppert van de Rijnmond in de tweede helft van de 12^e-eeuw. Dit leidde tot het verplaatsen van hele dorpen als Zoeterwoude-Dorp, Hazerswoude-Dorp en Aarlanderveen naar veiliger veengebieden verder van de rivier af, maar merkwaardig genoeg niet in het geval van Koudekerk. De naamgeving wijst op een situatie dat de dorpsbewoners wilden terugkeren naar hun tijdelijk 'buiten gebruik zijnde' kerk. Deze stond in *Holtlant*, naar de opvatting van Van der Linden de oude naam van Koudekerk. Omdat de naam *Holtlant*/Holland inmiddels ook werd gebruikt voor het graafschap, besloot men de plaats na terugkeer om te dopen tot Koudekerk.⁴⁹⁴

⁴⁸⁸ Vgl. de ontwikkeling in de Vechtstreek (Buitelaar 1993, 113-114).

⁴⁸⁹ Kok 1958, 161-162; OHZ I, nr. 333. Andere doorgeaans aangehaalde oorkonden uit 1211 en 1221 slaan, gezien de context, op Koudekerke in Zeeland (OHZ I, nr. 309 en 418).

⁴⁹⁰ Ter Kuile 1944, 24 en 26; Den Hartog 2002, 174.

⁴⁹¹ Kok 1958, 151-152.

⁴⁹² Blok 1986, 170-171 en verwijzingen aldaar.

⁴⁹³ De 18^e-eeuwse vermelding van een tweede patrocinium voor de Nicolaaskerk in de persoon van Willibrord zegt weinig (Van Heussen/Van Rijn 1719, 346).

⁴⁹⁴ Van der Linden 1998, 42 en 46-47.

Tegen deze gang van zaken is een aantal bezwaren in te brengen. In de eerste plaats geeft watersnood een verkeerde indruk van de situatie. Er was sprake van *wateroverlast*, waardoor men het water in de veengebieden niet goed kon afvoeren. Dat men hiervoor de hoger gelegen stroomrug langs de Rijn zou verlaten is hoogst onwaarschijnlijk. De verplaatsing van sommige dorpen had te maken met een geleidelijke wateroverlast door inklinking van het veen, waardoor het noodzakelijk werd om de bewoningsas te verschuiven naar hogergelegen, onontgonnen veengebied waar op dat moment nog akkerbouw mogelijk was. Zo liggen Hazerwoude-Dorpen en Aarlanderveen langs de achterkade van de *tweede* slag van de ontginning.⁴⁹⁵ In de tweede plaats is het vreemd dat men ná de veronderstelde terugkeer naar de kerk van Koudekerk een nieuwe naam koos die sloeg op een op dat moment niet meer geldende situatie (tenzij men aanneemt dat de bewoners erg gehecht waren aan de naam die men op afstand aan de kerk had gegeven). Het derde bezwaar tegen de nogal gekunstelde terugkeerconstructie is dat de kerklocatie nooit in verband is gebracht met de nabije ligging van *Huys te Horn*. Kerk en elite waren vroeger nauw met elkaar verbonden. Regelmatig kwam het voor dat de lokale adel vlak bij hun stamgoed een eigenkerk stichtte. Deze ambachtsheren kwamen dikwijls voort uit de dienstadel van grafelijke domeinhoven.⁴⁹⁶ Deze twee-eenheid verklaart waarom de kerk van Koudekerk nooit verplaatst werd: zij hoorde bij het stamgoed.

Een andere, maar niet erg overtuigende, verklaring van het toponiem is de kerk te beschouwen als een solitaire, alleenstaande kerk zonder dorpsbebouwing: de kerk zelf was niet verlaten, maar de huizen eromheen ontbraken, omdat ze verspreid stonden op de ontginningskavels. Andere toponiemen met *koude-* zijn echter moeilijk te verklaren in de betekenis van 'verlaten, alleenstaand'. Wat maakte Koudeschure (1142), Koudenbroek (1189), Koudewerve (1233) en Koudorpe (1267) meer verlaten dan andere schuren, broekland, werven of dorpen?⁴⁹⁷ De enige verklaring die dan nog overeind blijft staan is het gebruik van *koud* als negatieve, depreciërende benaming, voor een slecht stuk grond of een voor het gevoel van de naamgevers koude, onbeschutte ligging.⁴⁹⁸

De naam Koudekerk verdrong waarschijnlijk in de 12e eeuw één of meer oudere nederzettingnamen binnen het ambacht. Op basis van de volgorde van nederzettingnamen in de goederenlijst zou *Holtlant* een kandidaat voor de verdrongen plaatsnaam kunnen zijn, maar zeker is dit natuurlijk niet. Andere niet meer te lokaliseren namen tussen Alphen aan den Rijn en Leiden komen eveneens in aanmerking: *Braacanhem*, *Vilishem*, *Macteshem* en *Hanatce*. Een bijkomend discussiepunt bij *Holtlant* is of deze plaats op basis van het voorvoegsel *holt* (hout) in het rivierengebied verwacht mag worden. Blok is van mening dat de plaats op de geestgronden langs de kust lag, omdat *holt* specifiek verwijst naar bosgebied op zandgrond.⁴⁹⁹ Van der Linden ziet geen bezwaar in een ligging van een hout-naam op een ooit beboste oeverwal van een rivier en wijst daarvoor op de toponiemen Oosterholt tegenover Nijmegen, Oudshoorn (1281-1284 *Houtshorne*, gelegen op de rechteroever van de Oude Rijn vlak ten oosten van Koudekerk) en *Houtscope* (1295/1296, in het achterland van Oudshoorn).⁵⁰⁰ De naam *Haltna* (Houten) uit de Utrechtse goederenlijst kan naar mijn mening aan dit rijtje worden toegevoegd. Ouds-

⁴⁹⁵ Zie Kok 2001, 87-88 voor deze kritiek. Van der Linden (1998, 41) verwijst wel naar de verplaatsing van dorpen in het veengebied van Noord-Holland, maar de reden hiervoor (inklinking) gebruikt hij niet in zijn argumentatie.

⁴⁹⁶ Den Hartog 2002, 165 e.v.; Numan 2005, 43-44.

⁴⁹⁷ Zie Gysseling 1960 voor deze toponiemen.

⁴⁹⁸ Schönfeld 1949, 49; Muller 1936.

⁴⁹⁹ Blok 1969, 359; 1991, 14.

⁵⁰⁰ Van der Linden 1990b, 234; 1998, 47. Waarom zou hier dan niet de plaats *Holtlant* gelegen kunnen hebben?

hoorn en *Houtscope* zijn echter ongelukkige voorbeelden, omdat onzekerheid bestaat over de etymologie. Volgens Blok is *Houtshorne* een hypercorrecte vorm en gaat de plaats terug op de persoonsnaam *Altet* of *Aldo*. *Houtscope* is volgens hem een verschrijving van *Hontscope*.⁵⁰¹ Ondanks deze bezwaren blijft mijns inziens de mogelijk bestaan dat het toponiem *holt* ook op de stroomruggen in het rivierengebied gebruikt kan zijn. Voor het bos dat hier oorspronkelijk aanwezig was gebruikte men blijkbaar hetzelfde woord als elders op hogere zandgronden.

Net als bij *Masalanda* veranderde bij *Holtlant* de betekenis van de aanduiding van een groter gebied langs de rivieroever tot de naam voor een nederzetting. Dit zou ook de afwezigheid van meer toponiemen met *holt* langs de Oude Rijn kunnen verklaren: tegen de tijd dat de streeknaam zich beperkte tot één nederzetting was er weinig reden om iets naar een 'hout' te noemen, omdat van het bosbestand langs de oevers door de ontginningen niets meer over was.

4.7 Bestaanseconomie

Cultuurgewassen

In de Romeinse tijd was in de veen- en kweldergebieden van het kustgebied aan beide zijden van de *limes* gerst het belangrijkste graangewas, gevolgd door (pluim)gerst en emmertarwe. Haver kwam veel minder voor. De dominante aanwezigheid van gerst is verklaarbaar door de mogelijkheden die dit gewas bood op de kwelder. In de Romeinse tijd is de enig merkbare verandering in Holoceen gebied de teelt van een bescheiden hoeveelheid broodtarwe binnen de rijksgrens, dat wordt beschouwd als een bijproduct van het romanisatieproces.⁵⁰²

In bijlage 8 is een overzicht te vinden van de aangetroffen cultuurgewassen uit enkele opgravingen gelegen op oeverwallen en het aangrenzende duingebied (Katwijk, Oegstgeest, Leiderdorp en Koudekerk) en het duingebied verder van de rivieren af (Den Haag-Frankenslag). Het spectrum van granen laat weinig verschil zien met de Romeinse situatie: gerst werd overal verbouwd, met een bescheiden hoeveelheid tarwe en haver. Pluimgerst speelde een marginale rol. Rogge lijkt een nieuwkomer in het kustgebied te zijn. Dit gewas met een voorkeur voor armere zandgronden werd in de Romeinse periode al wel geteeld op de pleistocene zandgronden, vooral in Germaans gebied. Of dit ook gold voor het strandwallengebied is niet zeker, omdat er geen beschikbare data zijn. Duidelijk is wel dat het bij de bewoners in de kleiige estuaria ontbrak. In de Vroege Middeleeuwen had rogge in de oevernederzettingen slechts een marginaal aandeel. Het zal ingevoerd zijn uit nederzettingen zoals Frankenslag en Katwijk-Zanderij, waar de vondst van aarspilfragmenten wijst op het ter plaatse verbouwen en dorsen van dit gewas. Rogge werd blijkbaar vooral geteeld op de hogere, droogste beakkerbare delen van de strandwallen, terwijl gerst op de lagere uitlopers de voorkeur genoot.

Andere gewassen die in enkele monsters zijn aangetroffen betreffen tuin- of paardenboon en voerderwikke. Verder stonden diverse kruiden, noten en vruchten op het menu. Overige gebruiksgewassen waren lijnzaad/vlas, raapzaad, hennep, maanzaad en wellicht ook hop en huttentut.

Een zadenmonster uit de Merovingisch/vroeg-Karolingische nederzetting te Leiderdorp-Hoogmadeseweg [11], gelegen aan een zijstroompje in de nabijheid van de Oude Rijn, leverde

⁵⁰¹ Blok 1991, 15-16. Een vergelijkbare hypercorrecte vorm is ook te vinden bij de *Holdesclage* (1283-1287, de voormalige Stadspolder direct ten noorden van Leiden), kort na 1328 genoemd als *Ouderslaghe* (zie *Het oude register van graaf Florens*, 256 (nr. 267) en 290).

⁵⁰² Hiddink 1999, 157-161.

zowel gerst, rogge en haver op, alsmede enkele tarwezaad. Alleen de lokale verbouw van gerst op de oeverwal ligt voor de hand; de overige granen zullen eerder zijn geïmporteerd. Als herkomstgebied liggen de strandwallen voor de hand, maar de aanwezigheid van de warmteminnende akkeronkruiden (zeegroene naalbaar en straalscherm) wijzen tevens in de richting van zuidelijke en oostelijke streken (Noord-Frankrijk). Andere aanwijzingen voor importen uit deze contreien richting Leiderdorp zijn de vondst van linze, druif en walnoot. Vergelijkbare vondsten zijn eigenlijk alleen bekend uit handelsplaatsen als Dorestad, Medemblik en Haithabu.⁵⁰³ Dat een nederzetting als Leiderdorp toegang had tot deze producten zal te danken zijn aan de gunstige ligging langs de Oude Rijn en/of haar plaats in het uitwisselingsnetwerk. Tevens is het een aanwijzing dat in Leiderdorp surplus beschikbaar was in de vorm van veeteeltproducten. Of Leiderdorp door deze vondsten ook als een belangrijke handelsplaats kan worden bestempeld valt nog te bezien (zie hoofdstuk 7).

De vroegste betrouwbare historische gegevens aangaande akkerbouw in het strandwallengebied uit het begin van de 16^e eeuw bevestigen de voorkeur voor de verbouw van rogge en gerst. Overige geteelde gewassen waren onder meer tarwe, haver, gerst, boekweit, erwten, bonen, lijnzaad en vlas. Pas later stond dit gebied vooral bekend om zijn tuinbouwproducten, een ontwikkeling die te danken was aan de aanwezige steden.⁵⁰⁴

Samenstelling van de veestapel

In het onderzoeksgebied zijn gepubliceerde gegevens over vroeg-middeleeuwse assemblages dierlijk botmateriaal voorhanden van de opgravingen Rijnsburg Abdijterrein⁵⁰⁵, Den Haag-Frankenslag [80], Valkenburg-de Woerd, Leiden-Hoogmadeseweg [11], Katwijk-Zanderij Westersbaan⁵⁰⁶ en Oegstgeest-Nieuw Rhijnegeest Zuid.⁵⁰⁷ De analyses zijn niet allemaal even uitvoerig en vergelijkbaar, maar het beeld dat hieruit naar voren komt sluit op hoofdlijnen aan bij dat van andere vindplaatsen in het Holocene kustgebied vanaf de Late IJzertijd.

Van de gedomesticeerde dieren speelde het paard met een aandeel van 1 à 3 % maar een kleine rol, wat normaal is voor de meeste nederzettingen. De rol van kippen en tamme ganzen was eveneens van weinig betekenis. In bijlage 8 zijn de procentuele verhoudingen tussen het botmateriaal van rund, schaa/geit⁵⁰⁸ en varken van bovengenoemde vindplaatsen gecombineerd met gegevens van andere vroeg-middeleeuwse opgravingen uit Noord-Holland, het terpengebied en het Midden-Nederlandse rivierengebied.

⁵⁰³ Pals 1986, 237-238; Van Zeist 1990.

⁵⁰⁴ Bieleman 1992, 70-76.

⁵⁰⁵ Van het materiaal uit Rijnsburg is alleen dat uit de opgravingen 1961 en 1963 bestudeerd (Clason 1967, 23-24). De indeling bestond uit: materiaal dat in ieder geval ouder was dan de abdijperiode (R), materiaal uit de kreek, waarschijnlijk behorend tot de oudste groep boerderijen (S) en materiaal dat mogelijk tot deze boerderijen behoorde (T). Uit de sterke gelijkenis van de verhoudingen tussen de perioden concludeerde Clason dat de indeling kunstmatig was en een willekeurige steekproef betrof uit dezelfde vroeg-middeleeuwse populatie. Het is niet bekend in hoeverre de door Clason gehanteerde driedeling aansluit bij de in dit proefschrift gehanteerde fasering van de nederzettingssporen. Hiddink 1999, 168 en verwijzingen aldaar.

⁵⁰⁶ De getalsverhoudingen van het botmateriaal uit de noordelijke vroeg-middeleeuwse nederzetting zijn buiten beschouwing gelaten, omdat het voor een groot deel om Romeins botmateriaal moet gaan dat uit overstoven dellen afkomstig is. Dit wordt bevestigd door de grote overeenkomst van de botverdeling met de Romeinse nederzetting uit de Zanderij (zie Van der Velde 2008, 407).

⁵⁰⁷ Dit is dezelfde vindplaats als Oegstgeest-Rijksweg 44 [21] (Hessing 1992). De weinige botgegevens van deze oudere waarneming blijven hier buiten beschouwing.

⁵⁰⁸ De categorie schaa/geit is samengevoegd, omdat op basis van het botmateriaal tussen beide soorten nauwelijks een onderscheid is te maken. Over het algemeen zullen geiten van ondergeschikt belang zijn geweest (Hiddink 1999, 169).

Zoals verwacht ligt binnen de veestapel de nadruk op rund. Deze waren met een gemiddelde schofthoogte van circa 110 tot 120 cm nog vrij klein.⁵⁰⁹ Bij de meeste vindplaatsen ligt het percentage rond de 65 %. Opvallend in zowel Valkenburg, Katwijk, Oegstgeest als Leiderdorp is het relatief hoge aandeel van jonge dieren onder het slachtafval. Zo'n 33 tot 50 % van de sterfte of slacht vond plaats binnen of vlak na het eerste levensjaar. Dit was niet alleen een stuk hoger dan in vergelijking met handelsplaatsen als Dorestad (10-20 %) en Haithabu (14 %)⁵¹⁰, maar ook ten opzichte van andere rurale nederzettingen in het Midden-Nederlandse rivierengebied.⁵¹¹ Behalve door goede conserveringsomstandigheden kan dit hoge aandeel op meerdere manieren verklaard worden. Het kan een indicatie zijn voor een grotere natuurlijke sterfte of wijzen op het slachten van kalveren om meer melk voor menselijke consumptie te reserveren. Het eten van kalfsvlees wijst binnen de context van een agrarische nederzetting niet direct op verfijnde eetgewoonten en een hogere welvaart, al zal het een prettige bijkomstigheid zijn geweest. Het soms zeer lage aandeel jong-volwassen dieren betekent dat deze niet ter plaatse werden gehouden of dat zij levend werden verhandeld naar andere plaatsen.⁵¹² Handelsplaatsen als Dorestad en Keulen lijken de meest voor de hand liggende bestemmingen, alleen is het de vraag of daar, zeker in de Merovingische periode, een sterke behoefte bestond aan slachtvee. Het vee kan overigens ook vanwege tribuutheffingen aan bijvoorbeeld Friese of Frankische koningen zijn afgevoerd. De runderen zullen behalve voor vlees vooral gehouden zijn voor de melkleverantie en de mest, met enkele oudere dieren voor het instandhouden van de populatie en het leveren van trekkracht. Na de slacht kon het dier dienen als grondstof voor tal van afgeleide producten (zoals geldt voor alle vee).

Uit een vergelijking van het aandeel schaap/geit die Esser maakte, constateerde ze een toenemend belang van de schapenteelt naar mate men dichter bij de kust komt. In het terpengebied is het aandeel het hoogst.⁵¹³ De hogere percentages schaap/geit zijn gerelateerd aan de mate waarin kweldergebieden in de directe omgeving aanwezig zijn. Kwelders zijn relatief gunstig voor het houden van schapen in verband met hun hogere zoutresistentie en de afwezigheid van de leverbotparasiet.⁵¹⁴ Verder is wat schapen betreft zowel in het rivierengebied, de Oude Rijnmonding en het terpengebied door de tijd heen een toename van hun aandeel te constateren.⁵¹⁵ Naast kwelders bood ook het Oude Duinlandschap goede mogelijkheden voor schapenteelt, zoals de opgraving Den Haag-Frankenslag laat zien (aandeel schaap/geit 43 %). Schapen staan namelijk liever niet op te natte gronden en hebben een voorkeur voor een meer open landschap met heidegronden en hoger gelegen weiden. Bovendien kunnen zij overleven op een schraler voedselaanbod dan runderen.⁵¹⁶ Uit Leiderdorp zijn gegevens beschikbaar over de leeftijdsverdeling. Opvallend is dat 66 % van de hoeveelheid schaap/geit voor hun tweede jaar werd geslacht (in Dorestad 37 %). Dit wijst eerder op een bedrijfsvoering gericht op vlees en melk dan op wol.⁵¹⁷

⁵⁰⁹ Prummel 1983, 170; Cavallo 2006, 77 en verwijzingen aldaar.

⁵¹⁰ Prummel 1983, 156-157. Dorestad voorzag waarschijnlijk zelf in zijn slachtbehoefte onder runderen. Het economische voordeel dat oudere runderen konden opleveren door middel van trekkracht, melk, mest, huiden en vlees zal zwaarder hebben gewogen dan de smakelijkheid van een mals stukje vlees.

⁵¹¹ Utrecht-Leidsche Rijn/A2, Odijk en Houten (zie Esser 2010, 326).

⁵¹² Cavallo 2006, 81.

⁵¹³ Esser 2010, 323.

⁵¹⁴ Prummel 1979, 103.

⁵¹⁵ Esser 2010, 323.

⁵¹⁶ Van Wijngaarden-Bakker 1988, 158-159.

⁵¹⁷ Van Dijk 1995, 96-97.

Kenmerkend voor de samenstelling van de veestapel in Rijnsburg-Abdijterrein en Oegstgeest-Nieuw Rhijngeest Zuid is het hoge percentage varken (21 %), dat het aandeel schaap/geit zelfs overstijgt. Hierin bestaat een overeenkomst met de Merovingische fasen van de nederzettingen Leidsche Rijn en Odijk in het riverengebied. Varkens werden, gezien de optimale slachtleeftijd tussen de anderhalf en drie jaar, vooral gehouden ten behoeve van hun vlees en spek. Dit kan worden verklaard door de afwezigheid van volwassen runderen, waardoor varkensvlees voor de bewoners een belangrijke aanvulling was.⁵¹⁸ Een andere aanvullende optie, die de gegevens uit Oegstgeest vooralsnog niet uitsluiten, is misschien een schapenteelt gericht op wol, waardoor er ook minder schapenvlees beschikbaar was. Voor het voeren van de varkens maakte men wellicht gebruik van de beperkte mogelijkheid om varkens te masten in de nabijgelegen komgebieden of men had gebruiksrechten in het bosgebied op de strandwallen.

Net als bij de akkerbouw geeft bovenstaande informatie over de veestapel vooral een eerste indruk. Binnen het onderzoeksgebied lijkt sprake van een gerichtheid op het houden van runderen, wellicht voor zowel melk als vlees. Rijnsburg en Oegstgeest lijken door de gerichtheid op slachtvee een uitzondering. Het belang van wolproductie kan momenteel nog niet voor elke nederzetting voldoende onderbouwd worden. De typische samenstelling van de veestapel in het Oude Rijnstreek ten opzichte het rivierengebied en het terpengebied is gerelateerd aan de specifieke geografische ligging en de mogelijkheden die de verschillende landschapseenheden boden. Een duidelijk antwoord op de vraag of sprake was van een surplusproductie die groot genoeg was om van belang te zijn bij handel of uitwisseling, is op basis van archeologische gegevens moeilijk te geven.

Jacht en visserij

De jacht op wilde zoogdieren en vogels speelde met een aandeel van zo'n 2 % een onbetekende rol. Een deel van deze groep zal bovendien door natuurlijke (doods)oorzaken op de vindplaats terecht gekomen zijn of een rituele betekenis hebben gehad.⁵¹⁹

Visresten zijn bij oude opgravingen in kust- en riviernederzettingen over het algemeen weinig aangetroffen. Dit is, naast de slechte overleveringskansen van het botmateriaal, te wijten aan de gekozen opgravingsstrategie, aangezien visresten bij het zeven van grondmonsters wel degelijk naar voren kunnen komen (zie bijlage 8, tabel 7). Bij de opgraving Den Haag-Frankenslag was van de belangrijkste zoutwatervissen kabeljauw veruit in de meerderheid, op afstand gevolgd door platvis. Daarna volgen trekvissen als steur en zalm, die indirect verkregen zullen zijn uit de grote rivieren.⁵²⁰ Kleinere monsters uit Leiderdorp-Hoogmadeseweg en Oegstgeest wijzen ook op het belang van kabeljauw en platvissen onder de zoutwatervissen en op baars onder de zoetwatervissen, alsmede paling.⁵²¹ Het belang van zoutwatervissen is echter vertekend, omdat het aandeel van zoetwatervis sterk kan zijn ondervetegenwoordigd door het ontbreken van grote resistente botten bij deze soorten. In welke mate vis onderdeel uitmaakte van het voedselpakket is langs archeologische weg daarom moeilijk vast te stellen. Historische bronnen geven wel aanwijzingen voor het belang van de visvangst. Zo maakte de Utrechtse bisschop in de welbekende goederenlijst tegen het midden van de 10^e eeuw aanspraak op het overgrote deel van de visserij in veel van de rivierenlopen en meren in het kustgebied. Dat deze

⁵¹⁸ Cavallo 2006, 81.

⁵¹⁹ Hiddink 1999, 168 en verwijzingen aldaar.

⁵²⁰ Magendans/Waasdorp 1989, 42-43.

⁵²¹ Pals 1986, 241; Van Dijk 1995, 99-100; Hessing 1992, 105.

rechten ooit deel uitmaakten van schenkingen aan de kerk wijst op het economisch belang ervan.⁵²² Behalve vis stonden ook weekdieren als mossel, kokkel en alikruik op het menu.⁵²³

Ambachtelijke activiteiten

Binnen vrijwel elke agrarische nederzetting vonden gespecialiseerde werkzaamheden plaats die niet-agrarisch zijn, zoals het repareren van ijzeren gereedschap, het vervaardigen van huishoudelijke voorwerpen en linnen en wollen stoffen. Archeologische indicaties hiervoor zijn smeedslakken, slijpstenen, resten van ovens, weefgewichten, weefgerei en spinklosjes. Deze activiteiten zijn doorgaans gericht op de zelfvoorziening van het boerenbedrijf; in hoeverre ze de eigen vraag overstegen is archeologisch moeilijk vast te stellen. Daarnaast zijn op een aantal plaatsen meer gespecialiseerde ambachtelijke activiteiten vastgesteld (zie tabel 4.1).

Tabel 4.1 Aanwezigheid van ambachtelijke activiteiten in enkele vroeg-middeleeuwse nederzettingen uit Zuid-Holland. Voor bronpublicaties zie de verwijzingen bij de hierboven besproken nederzettingen in par. 4.2-4.6. Voor Den Haag-Frankenslag zie Magendans/Waasdorp 1989, 33-37; bronsbewerking in Oegstgeest op basis van een mondelinge mededeling van J. de Bruin, Universiteit Leiden; mogelijke glasproductie ten behoeve van opaak gele kralen in Rijnsburg, Valkenburg en Den Haag op basis van Dijkstra/Sablerolles/Henderson 2010.

nederzetting	Katwijk	Oegstgeest	Rijnsburg	Koudekerk	Den Haag	Valkenburg
datering	6 ^e -7 ^e eeuw	6 ^e -7 ^e eeuw	7 ^e eeuw	6 ^e -8 ^e eeuw	6 ^e -8 ^e eeuw	8 ^e -9 ^e eeuw
ambacht						
ijzersmeden	●	●	●	●	●●	●
ijzerproductie	-	-	?	-	-	-
bronsbewerking	-	●	?	-	-	-
goud/zilverbewerking	●	-	?	-	-	-
glazen kralen	-	?	●	-	?	?
glasproductie t.b.v. kralen	-	-	●	-	?	?
barnstenen kralen	-	●	●	-	-	-
hertshoornen kammen	●	●●	●	-	-	●●
schoenen	-	●	-	-	-	-
houten kommen	-	?	-	-	-	-

Het algemeen voorkomen van smeed- en herverhittingsslakken op nederzettingsterreinen maakt duidelijk dat het smeden van ijzer algemeen voorkwam. Dit kan zijn uitgevoerd door boeren zelf, bijvoorbeeld voor het repareren van gereedschappen.⁵²⁴ Er is iets anders aan de hand wanneer het gaat om een relatief grote hoeveelheid slakken op een klein oppervlak, zoals in Den Haag, of wanneer er een verband bestaat met aan smeden gerelateerde activiteiten als ijzerproductie en het vervaardigen van non-ferro of glazen voorwerpen. Dan mogen we spreken

⁵²² DB nr. 195 (of bijlage 5 van dit proefschrift). Bezit van (delen) van de visserij wordt vermeld voor de gouw *Germepi*, de Hollandse IJssel, het benedendeel van de Rijn, in *Getzewald* aan de Vennip, in *Nesse*, in de gehele gouw *Niftarlaca* langs de Vecht en het Almere.

⁵²³ Pals 1986, 238.

⁵²⁴ De Rijk 2006, 121.

van de aanwezigheid van een gespecialiseerde smidse die ook andere rondreizende specialisten zoals een kralenmaker kan hebben aangetrokken.

De vervaardiging van hertshoornen kammen vond in meerdere nederzettingen plaats. Meestal gaat het maar om één tot drie afvalstukken van gewei. De wijde verbreiding laat zien dat het maken van kammen in riviernederzettingen een bijproduct was van het boerenhuishouden en geen hoge specialisatiegraad vereiste. Alleen in Oegstgeest (12 stuks) en Valkenburg (meer dan 74 stuks) gaat het om grotere aantallen die de vraag van het boerenhuishouden oversteeg. Meer over de betekenis die aan deze nijverheden gehecht moet worden is te vinden in pag. 171 en verder, pag. 180 en verder en hoofdstuk 7.

4.8 De ruimtelijke organisatie van nederzetting en erf

De plaats in het landschap

In het waterrijke kustgebied lagen de nederzettingen vanzelfsprekend op die punten in het landschap waar men redelijk zeker was van droge voeten. Dit gold niet alleen voor het rivierlandschap, maar ook voor het weinig reliëfrijke duinlandschap met zijn natte duinvalleien. Een hoogteverschil van 15 cm was belangrijk genoeg om de plaats van de boerderij te bepalen (zie fig. 4.22). Een reconstructie van de hoogte van het oorspronkelijke maaiveld geeft aan dat de nederzettingen gelegen waren op het huidige NAP of hoger, met een voorkeur voor zo'n + 0,50 m NAP. Dit lag toen kennelijk boven het gemiddelde hoogwaterniveau (zie tabel 4.2).

Greppels speelden behalve als eventuele erfgrens overal een rol om overtollig regenwater af te voeren, langs de rivieren meer dan in het duingebied. Ook bijna dichtgeslibde krekens of crevassegeulen waren belangrijk voor een voordelige waterafvoer.

Scheepshellingen en steigers illustreren het belang van rivieren als waterwegen, maar tegelijkertijd moet het belang van (lokale) landwegen bij deze woonplaatsen niet worden vergeten. Bij Valkenburg-Katwijk speelde de aloude route langs de oever, die teruggaat op de Romeinse limesweg, nog steeds een rol.⁵²⁵ Langs de oevers van de crevassegeulen in de nederzettingen van Koudekerk en Oegstgeest lijken eveneens lokale wegen te hebben gelegen.

Tabel 4.2 Reconstructie van de hoogteligging van het maaiveld van enkele vroeg-middeleeuwse nederzettingen uit de Oude Rijnstreek.

nederzetting	maaiveld in meters t.o.v. NAP	op basis van
Koudekerk-Lagewaard	+ 2,00	Van Grinsven/Dijkstra 2006, afb. 10
Oegstgeest-Nieuw-Rhijngest	+ 0,40 tot 0,50	Hemminga et al. 2008, fig. 20
Valkenburg-De Woerd	0 tot +0,50	Lenselink 1988
Rijnsburg-Abdijterrein	+ 0,50 tot +0,60	vlaktekeningen en profielen
Katwijk-Zanderij Westerbaan (noord)	+0,50 tot +1,00	vlaktekeningen en profielen werkput 17 en 23
Katwijk-Zanderij Westerbaan (centraal)	0	Van der Velde 2008, fig. 6.3
Katwijk-Zanderij Westerbaan (zuidwest)	+ 0,50	Dijkstra 2008, fig. 5

⁵²⁵ Interessant is de constatering bij de opgraving Houten-'Vleugel 14', nabij castellum Vechten, dat de (veronderstelde) limesweg in de Vroege Middeleeuwen opnieuw is voorzien van grindlagen. Dit is gebleken uit een drietal OSL-dateringen van het opgebrachte zand tussen de grinddekken in (Van der Heiden/Koot 2009, 83-84, 89 en bijlage 2 aldaar).

Nederzettingenvormen

De ligging van de boerderijen ten opzichte van elkaar was afhankelijk van meerdere factoren. Behalve de nabijheid van basisbehoeften als bouwland, grasland, water, brandstof en bouwmaterialen en de mogelijkheden van het landschap kan de onderlinge economische of sociale relatie tussen de bewoners een rol spelen.

Rivierlandschap

Bij de besproken nederzettingen in het rivierlandschap lagen de boerderijen in een lintbebouwing die zich over enkele honderden meters uitstreckte. Deze lintbebouwing hoefde niet slechts één rij diep te zijn, zoals de situatie bij Oegstgeest-Nieuw Rhijnegeest Zuid en waarschijnlijk ook Valkenburg-De Woerd aangeeft. Hier lag een aantal erven achter de eerste rij erven langs het water. Deze achterste rij zal ook toegang tot een deel van de oever hebben gehad. Het aantal boerderijen dat gelijktijdig deel uitmaakte van de bebouwing wordt ingeschat op een stuk of vijf. Dit aantal wisselde naarmate erven werden opgesplitst of verlaten. De percelering dwars op de oever is het logische gevolg van de beperkte ruimte op de smalle oeverwal en de gelijke toegang tot het water voor zowel transport als een efficiënte afwatering.

De akkers zullen in de directe nabijheid van de nederzettingen hebben gelegen, waarschijnlijk op het beschikbare deel van de stroomrug direct achter de nederzetting. De oudste kern hiervan is in het geval van Valkenburg te zoeken onder het westelijk deel van De Woerd. In de loop van de Middeleeuwen is dit akkercomplex uitgroeid tot een groot aaneengesloten akkergebied, waaronder de vroeg-middeleeuwse bewoning uiteindelijk is verdwenen. Bij Rijnsburg lag het akkergebied ten noorden van de Vliet, zoals al omschreven is in de Utrechtse goederenlijst. Hier vinden we eveneens het toponiem Woerd, gelegen direct ten noorden van de getijdegeul, waar enig nederzettingssafval uit de 7^e eeuw is aangetroffen. Men kan zich afvragen of de term 'woerd' in beide gevallen simpelweg 'verhoogde woonplaats' betekent. Verwijst de term soms naar een hoger gelegen terrein waar de intensief beteelde en bemeste huisakkers lagen op de overgang van het erf naar het bouwland, zoals bekend van de esdorpen op de oostelijke zandgronden? Spek signaleerde dat de Drentse woerden dikwijls teruggaan op oud domaniaal goed en dat ze zijn ontstaan op het moment dat de desbetreffende dorpen op hun huidige plaats zijn blijven liggen.⁵²⁶ Hetzelfde geldt waarschijnlijk ook voor Rijnsburg en Valkenburg-De Woerd.⁵²⁷

Aanvankelijk zal bij de nederzettingen langs het water een vaste binding met het naastgelegen akkerland hebben bestaan, maar naar gelang boerenbedrijven door een groeiend inwonertal werden gesplitst zullen er steeds meer eigenaren zijn gekomen. De landbinding verschoof op deze wijze naar een burenbinding. De hooi- en weilanden zullen gelegen hebben op de flanken van de oeverwallen en de komgebieden.

Geestgronden

De vroeg-middeleeuwse nederzetting in de Katwijkse Zanderij is vooralsnog de enige uit het Zuid-Hollandse waar we ons een beeld kunnen vormen van de grotere context binnen het Oude

⁵²⁶ Zie Spek 2004, 239-240, 613-615 en 678-681 voor een bespreking van de *Worthblock*-theorie, ontwikkeld door Althaus (1957). De betekenis van *woerd* is 'omheinde plaats, erf, hof, verhoogde woonplaats'.

⁵²⁷ Misschien dat nader historisch-geografisch onderzoek meer duidelijkheid kan verschaffen over de aanwezigheid van woerd-toponiemen op de geestgronden in het standwallengebied.

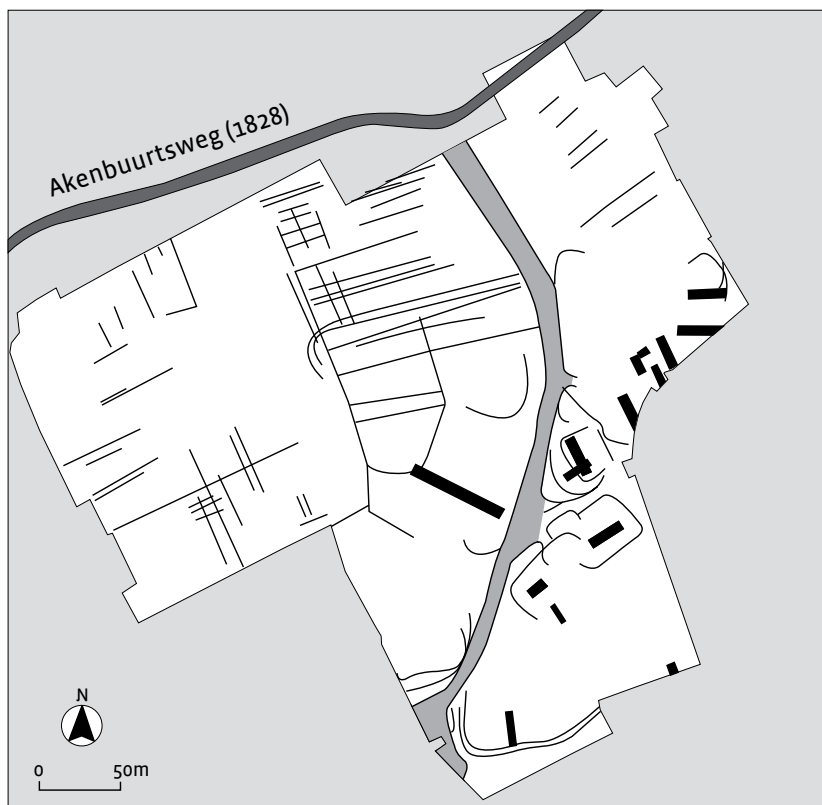

Fig. 4.26 Weg, woonerven en perceleringssysteem van de vroeg-middeleeuwse bewoningsfase van de opgraving Den Burg-Beatrixlaan op Texel. Dit is één van de weinige opgravingen van een dorp uit deze periode op zandgrond in West-Nederland (naar Woltering 1975, fig. 15 en 1996-1997, fig. 48).

Duinlandschap. Aanvankelijk, tussen de late 5e en eerste helft van de 6e eeuw, bestond de noordelijke nederzetting uit een kleine kern met erven in een onregelmatig 'schaakbordpatroon', waarop in een jongere periode een lintbebouwing langs doorgaande wegen aansloot. Gezien de afstand en datering lijken de centrale en zuidwestelijke nederzettingen dochterstichtingen te zijn. Alle kernen verschoven in de Karolingische periode over korte afstand: de noordelijke nederzetting richting het zuidoosten, de centrale nederzetting naar het noorden en de zuidwestelijke nederzetting naar het zuidwesten.

Een groot deel van de Zanderij was geschikt als akker-, hooi- en weiland. De burenbinding die spreekt uit het wonen in kleine kernen wijst erop dat een deel van het grondbezit versnipperd was over een groter gebied. Het bij elkaar wonen aan het wegennet is dan gunstiger. In de centrale nederzetting lagen de gebouwen vrij dicht naast elkaar langs de weg. Blijkbaar moest men hier schipperen met de ruimte op de beschikbare duinkoppen en was de gronddruk op het gebied op het hoogtepunt van de bewoning, in de tweede helft van de 6^e en 7^e eeuw, redelijk hoog.

De ligging van de erven in de Zanderij is vergelijkbaar met de opgravingsresultaten op Texel, waar in Den Burg-Beatrixlaan zo'n 12 ha van een nederzetting en de bijbehorende akkerpercelering is blootgelegd. De huiserven waren omgegeven door greppels en concentreerden zich langs een weg (fig. 4.26). Een ander opvallend kenmerk was de ophoging van het nederzettingsterrein. Enerzijds vanwege grondwateroverlast, anderzijds vanwege het egaliseren van hoogteverschillen bij de groei van de nederzetting door opvulling met afgedankte bouwma-

terialen als zoden en klei.⁵²⁸ Deze antropogene ophogingen vonden waarschijnlijk plaats in de dellen van de Zanderij, al is er door de afzandingen weinig meer van over.

Met de hierboven besproken boerderijlinten langs weg en water en de gehuchten hebben we niet alle nederzettingvormen gehad. Zo missen we waarschijnlijk nog de individuele ontginningen, de *Einzelhöfe*. Misschien dat één van de dochternederzettingen in de Zanderij zo begonnen is. De Merovingische fase van het Noord-Hollandse Uitgeest-De Dog zou een voorbeeld van een dergelijk solitair boerderijf kunnen zijn.⁵²⁹ Het probleem bij dit type nederzetting is natuurlijk dat deze speldeprikken in het landschap niet snel ontdekt worden, zeker niet door veldverkenningen die beperkt blijven tot booronderzoek.

Daarnaast is het beeld voor de Karolingische tijd verre van volledig. Valkenburg-De Woerd geeft ons een beperkte blik op een riviernederzetting met een handelscomponent. Op grond van de vondstverspreiding in de Zanderij zouden hier meerdere gehuchten kunnen hebben gelegen. In het centrum van Rijnsburg kon maar één erf (met kapel) uit de 8e-9e eeuw worden blootgelegd, dat deel zal hebben uitgemaakt van een langer bewoningslint langs de zuidoever van de Vliet. In Oegstgeest-Nieuw Rhijngest Zuid, lijkt de bewoning zich in de 10e-11e eeuw te beperken tot een enkele boerderij binnen het ooit uitgestrekte nederzettingsareaal. Op de strandwal van het Noord-Hollandse Limmen was vanaf de 9^e eeuw sprake van verspreide boerderijen binnen een strookvormige verkaveling.⁵³⁰

In de Utrechtse goederenlijst staan meer specifieke aanduidingen voor nederzettingen, zoals die met de uitgang - heem, -huizen, -dorp of -buurt, maar in betekenis kunnen ze niet gekoppeld worden aan een nederzettingsmorfologie. Het zijn synoniemen voor 'woning' of 'woonplaats' die in oorsprong wel iets zeggen over de ligging of sociaal-economische verhouding tot andere nederzettingen. Zo kon 'dorp' aanvankelijk ook de betekenis hebben van 'dochternederzetting'.⁵³¹

Het aantal geschonken *mansi* in het Utrechtse cartularium – hier in de betekenis van boerenbedrijven waar diensten op rusten – bedroeg per dorp meestal 1 tot 4, soms 5, 7 of 10 stuks, maar ook complete woonplaatsen. Of het aantal *mansi* gelijk stond aan het aantal boerderijen is niet zeker. Al lang is er onder mediëvisten discussie of een *mansus* een boerderij met bijbehorend land en gebruiksrechten is, een oppervlaktemaat of een fiscale eenheid.⁵³² Voor de ontvangende instellingen golden wellicht eerder de laatste twee betekenissen, maar in de praktijk zal hier toch (minstens) één boerderij aan verbonden zijn geweest. Mogelijk wijst de eenvoudige opzet van Karolingische erven op een reorganisatie van het grondbezit naar *mansi* (zie pag. 182 en verder). De later bij de veenontginningen gehanteerde standaardhoeven van 12-18 morgen, 21 morgen of 24-36 morgen⁵³³ sluiten goed aan bij wat men kan verwachten bij een klein tot middelgroot boerenbedrijf (zie bijlage 6). De in de goederenlijst genoemde aantallen *mansi* sluiten aan op de variëteit van nederzettingvormen die uit de archeologie naar voren komen, al zal de schenking vaak betrekking hebben gehad op een deel van het dorp.

⁵²⁸ Woltering 1994, 213-215 en fig. 8.5G en 8.7.

⁵²⁹ De Koning 2000, 51.

⁵³⁰ Dijkstra/De Koning/Lange 2006.

⁵³¹ Künzel/Blok/Verhoeff 1988.

⁵³² Verhulst 1981, 172-179; Theuws 1991, 313-316.

⁵³³ Van der Linden 1956; 1982; 2000.

Afbakening en grootte van erven

Zowel vlechtwerkheiningen als greppels werden gebruikt om de grens van het erf te markeren. Dat ook greppels functioneerden als erfmarkering is in een waterrijke omgeving niet zo verwonderlijk. Naar verwachting hadden beide typen begrenzing als eigendomsgrens een belangrijke juridische status, al komt dit in de *Lex Frisionum* niet naar voren – in tegenstelling tot de hekwerken in de overige vroeg-middeleeuwse wetsteksten.⁵³⁴ Het belang van greppels als begrenzing tussen de woonplaats en de boze buitenwereld zou men kunnen afleiden uit de 8^e-eeuwse “lijst met bijgelovige en heidense gebruiken”, waar plaats is ingeruimd voor het onderwerp “betreffende de greppels rond de dorpen”.⁵³⁵ Niet dat alle greppels en omheiningen de afbakening van het erf aangeven; ze kunnen deel uitmaken van de interne erfindeling. Wateroverlast kan het graven van extra greppels noodzakelijk hebben gemaakt, alsook het tegenhouden van loslopend vee op delen van het erf. Zo konden verschillende zones van elkaar worden gescheiden, zoals moestuinen of plaatsen waar nijverheden werden uitgevoerd. Dit kan de smalle opdeling van enkele percelen in Rijnsburg en Oegstgeest verklaren.

De erfgrootte bedroeg doorgaans circa 0,5-0,75 ha. Door het opsplitsen van boerderijen kwamen echter ook kleinere erven voor. Dit is kennelijk het geval in Oegstgeest, waar percelen van 15 tot 20 m breed en 100 m diep voorkomen (ca. 0,2 ha). De behoefte aan toegang tot het water zal hier debet aan zijn geweest.

Ruimtelijke ordening en functieverdeling binnen erven

Overzien we de verschillende erven die opgegraven zijn, dan kan op basis van de regelmatigheid in de oriëntatie en ligging van de gebouwen en andere erfelementen op sommige punten een zeker patroon worden herkend in de opbouw van een erf. Deze was vooral functioneel van aard. Een structuralistische benadering van ordening van de diverse erfelementen is achterwege gelaten. Het aantal beschikbare erven is hiervoor te klein en de ordening niet uniform genoeg.⁵³⁶

Woonstalhuizen

Bij de woonstalhuizen in de riviernederzettingen Rijnsburg, Oegstgeest en wellicht ook Koudekerk was de uitgang van de stal gericht in de richting van het achterliggende weide- en akkergebied. In het geval van Rijnsburg was dit aan de noordzijde, in de richting van de Vliet, omdat aan de overzijde daarvan het bijbehorende land lag. In het duinlandschap van Katwijk lag het stalgedeelte – voor zover herkenbaar – in de richting van de doorgaande wegen waarlangs het vee naar de weiden werd gedreven en de mest naar het bouwland afgevoerd. In de centrale Katwijkse nederzetting, waar een deel van de boerderijen parallel aan de weg lagen, bestond een voorkeur voor een stal aan de oostzijde.

Het woonstalhuis verenigde de belangrijkste onderdelen van het boerenbedrijf onder één dak. Aan één zijde de stal, meestal met een eigen ingang in de kopse kant. Het werkdeel bevond zich ter hoogte van de beide tegenoverliggende ingangen. Deze deel kon behalve voor huishoudelijke werkzaamheden ook worden gebruikt als dorsvloer; tussen de veeboxen in de stal

⁵³⁴ Dölling 1958.

⁵³⁵ *Indiculus superstitionum et paganiarum*: 23. *De sulcis circa villas*. *Sulcis* ‘voren’ is hier te vertalen als greppels. Jammer genoeg is alleen de lijst met onderwerpen overgeleverd, niet de verdere details.

⁵³⁶ Vgl. Huijbers 2007.

was hiervoor te weinig ruimte. De deel sloot direct aan op het woongedeelte met de haard.⁵³⁷ Meestal was bij de langere woonstalhuizen een voorhuis aanwezig met een eigen ingang. De opgraving van enkele afgebrande woonstalhuizen in Archsum op Sylt en Kootwijk met grote hoeveelheden verbrand graan maken duidelijk dat zolders gebruikt werden voor de opslag van (ongedorste) granen en hooi.⁵³⁸ Wellicht dat extra middenstaanders in gebouwen van Katwijk-Zanderij en de binnenste rij wandpalen in het middenhuis Uitgeest-De Dog gebouw 2 ook wijzen op zolderopslag.

Bijgebouwen: schuren/woonhuizen en spiekers

De woonstalhuizen werden vergezeld door diverse bijgebouwen. Hierin is in de loop van de tijd een verandering waar te nemen. In de late 5e en 6e eeuw was in Katwijk sprake van één, hooguit twee kleine vierkante of rechthoekige schuurtjes/kleine woongebouwen en eventueel enkele verhoogde opslagplaatsen, zogenaamde spiekers of spijkers. In de loop van de tweede helft van de 6e eeuw verschenen in de centrale nederzetting van de Zanderij en in Oegstgeest Nieuw-Rhijngest bij de woonstalhuizen lange tweebeukige gebouwen en speelden de kleine schuren en spiekers een ondergeschikte rol. In de ligging van de tweebeukige gebouwen ten opzichte van het hoofdbouwwerk is geen speciek patroon te herkennen. Ze lagen zowel vlak ernaast, schuin ervoor of erachter en éénmaal dwars erop.

Spiekers konden zowel gebruikt worden voor de opslag van hooi, ongedorste gewassen of zaaigoed en waren ten dele gesitueerd langs de erfgrans. De functie van de overige, kleine vierkante of rechthoekige bijgebouwen is niet goed te bepalen, maar kan divers zijn. Bij de opgraving Feddersen Wierde, waar de conserveringsomstandigheden uitzonderlijk waren, bleken dergelijke gebouwtjes een woon- of werkfunctie te hebben, met een centraal gelegen vuurplaats.⁵³⁹ Verder kan gedacht worden aan opslag van gereedschap, of aparte stallen voor groot- of kleinvee.

Hetzelfde gold voor de grote tweebeukige gebouwen. Naar analogie met vergelijkbare gebouwen in Drenthe en Dalem (Noord-Duitsland) gaan ook hier de gedachten uit naar een functie van schuren voor diverse doeleinden als opslag en stalling.⁵⁴⁰ Wellicht werden meerdere functies gecombineerd in hetzelfde gebouw: op zolder de tas van hooi of ongedorst graan, op de begane grond de deel met enkele stallen en parkeerruimte voor wagens. Het vraagstuk rond de tweebeukige gebouwen in Valkenburg-De Woerd dwingt ons ook te overwegen of deze gebouwen een woonfunctie hadden. Gezien de combinatie met de aanwezigheid van reguliere woonstalhuizen in Nieuw-Rhijngest en Katwijk is dit niet waarschijnlijk. De gebouwen van De Woerd zouden wat dit betreft een uitzondering kunnen zijn geweest, met een functie als woon- en werkplaatsen van handelaren. In het hoogseizoen van de handel dienden de huizen voornamelijk voor opslag van goederen of gewassen, vergelijkbaar met de twee- en driebeukige gebouwen op de strekdammen van Dorestad⁵⁴¹ (zie voor deze kwestie verder hoofdstuk 5).

⁵³⁷ Deze verdeling van functies is gebaseerd op analogieën met beter geconserveerde huizen uit hetzelfde archeologische huislandschap die eenzelfde ingangsverdeling hebben, onder meer Feddersen Wierde (Haarnagel 1979), Elisenhof (Bantelmann 1975) en Midden-Delfland (Van Londen 2006, 142-152).

⁵³⁸ Hamerow 2002, 26 en verwijzingen aldaar.

⁵³⁹ Haarnagel 1979, 137-139.

⁵⁴⁰ Waterbolk 1991, 74; Zimmermann 1991, 39.

⁵⁴¹ Van Es/Verwers 2009, 343-452.

Waterputten

Waterputten bevonden zich veelal bij één van de hoeken van het woonstalhuis, meestal bij het woongedeelte. Een andere mogelijkheid was een positie op korte afstand van één van de ingangen in de langszijde. In Valkenburg-De Woerd en Oegstgeest Nieuw-Rhijneest was sprake van meer waterputten dan men op grond van het aantal gebouwen mag verwachten. Dit lag niet aan een kortere levensduur, want goed onderhouden waterputten gaan minstens zo lang mee als een woonhuis. Een grotere behoefte aan zoet water ligt meer voor de hand, temeer omdat voornoemde nederzettingen lagen in een brak tot zout getijdengebied. Consumptiewaterputten uit de rivier was geen optie. Sommige putten waren gesitueerd op een relatief grote afstand van hoofd- of bijgebouwen. Dit kan samenhangen met een grotere waterbehoefte in riviernederzettingen voor bepaalde ambachten of de periodieke aanwezigheid van dieren en handelaren op een oevermarkt.

Moestuinen

Op het bestaan van moestuinen wijzen, naast resten van onder meer paardenboon, linze, selde-rij en gewone spurrie, wellicht de grondverbeteringskuilen ten zuiden van huis 9 in Oegstgeest en de kleine omheinde perceeltjes langs de weg ten westen van huis 40 in de centrale nederzetting in de Katwijkse Zanderij. Aanwijzingen voor boomgaarden zijn uit de zadenanalyses niet naar voren gekomen. Wel werden vruchten in het wild verzameld.

Veekralen

Sporen van veekralen waren duidelijk aanwezig in de centrale nederzetting van Katwijk. Ze bestonden uit afgerond hoekige terreinen van wisselende grootte en eventueel een aansluitende veedrift. Logischerwijs lagen ze dicht bij de ingang van het erf, nabij de uitvalswegen. Soms waren ze verbonden met de kopse kant van een gebouw, zoals het voorhuis van huis 64 in Katwijk (ca. 60 m²) en het kleine gebouw 8 in Rijnsburg (ca. 15 m²). In Koudekerk bevonden zich veekralen aan de landzijde van erf B, in de richting van de weidegronden. Veekralen met afgeronde hoeken zijn vooralsnog niet bekend uit Oegstgeest-Nieuw Rhijneest.

Hutkommen

Hutkommen (ook wel kuilhutten genoemd) kwamen slechts sporadisch voor. Ze beperkten zich alleen tot de nederzettingen in het Oude Duinlandschap (Katwijk Zanderij en Den Haag-Frankenslag), met als uitzondering een hutkom in Rijnsburg. Er is op basis van de hoogteligging ten opzichte van NAP geen doorslaggevende reden waarom in de overige nederzettingen langs waterlopen hutkommen ontbraken. Achtte men de kans op overstroming toch te groot of was de grondwaterstand te hoog? Specifiek aan de ligging van de hutkommen op het erf lijkt de situering vlak tegen een omheining. Dit geldt tevens voor de twee hutkommen die binnen de resten van huis 15 werden gebouwd.

Uit archeologische, historische en etnografische gegevens komt een grote variëteit aan functies naar voren, van koele opslagplaats tot seizoensmatige woonruimte. De hogere luchtvochtigheid maakte hutkommen geschikt als spin- en weefhut voor wol en linnen.⁵⁴² De hutkommen uit vroeg-middeleeuws Zuid-Holland waren groot genoeg om als weefhut te dienen (2,5 à 3 m breed en 3,5 à 4 m lang), maar primaire aanwijzingen over hun functie zijn niet voor-

⁵⁴² Hamerow 2002, 34 en verwijzingen aldaar.

handen.⁵⁴³ In de nederzettingen in het duingebied speelden hutkommen maar een kleine rol. In de nederzetting Den Burg-Beatrixlaan op Texel kwamen ze in grotere getale voor.

Ambachtelijke werkgebieden

De resultaten van de opgravingen in Rijnsburg en Oegstgeest laten zien dat ambachtelijke werkzaamheden plaatsvonden op korte afstand van de bebouwing, in daarvoor afgeschermd delen van het erf. De oventjes van Rijnsburg liggen bij kleine woon(stal)huizen, wat de aanwezigheid van een smidse en een relatie tussen kleine huizen en specialisten laat vermoeden. De specialistische kennis van de smid trok ook een verwant ambacht aan, zoals het maken van glazen kralen. Wat betreft Oegstgeest zijn over een relatie tussen huisgrootte en ambachtelijke productie nog geen uitspraken te doen. Wel is duidelijk dat naast enkele van de lange woonstalhuizen zones met grote kuilen lagen. Dit wijst in de richting van de verwerking van agrarische grondstoffen, zoals hout of vlas. Een strook grond direct langs de oever bood ruimte voor het aanmeren, aan land trekken, bouwen en repareren van schepen, zoals is vastgesteld in Oegstgeest-Nieuw Rhijngest en Valkenburg-De Woerd.

In de nederzettingen van Katwijk-Zanderij zijn schaarse aanwijzingen voor smeedactiviteit en het maken van kammen voorhanden, maar over de ligging binnen het erf is niets te zeggen. De kleine omheiningen tegen de zuidzijde van enkele gebouwen kunnen niet alleen werkzones, maar ook veekralen zijn geweest.

Afvaldumps

Afval van gebroken huisraad en etensresten raakte op verschillende manieren verspreid in het archeologisch bodemarchief. Een klein deel zal op de mestvaalt of composthoop zijn gegooid en zo op het bouwland verspreid zijn geraakt. Een ander deel kwam terecht in speciaal daarvoor gegraven afvalkuilen of, na enige omzwervingen, door toeval in paalsporen van gebouwen. Kenmerkend voor de riviernederzettingen zijn grote concentraties afval in zijgeulen van de Rijntakken, vooral bestaande uit gebroken aardewerk en dierenbotten. Zowel bij Valkenburg-De Woerd, Oegstgeest-Nieuw Rhijngest, Koudekerk-Lagewaard, maar ook Leiderdorp, lopen de aantallen in de duizenden. Blijkbaar waren deze geulen, die van nature al aan het verzanden waren, een uitgelezen plaats om als vuilnisbelt te dienen. Het nadelig effect op de aanwezigheid van schoon waswater was mogelijk gering.

Erven uit de Karolingische periode

De nederzetting op De Woerd geeft geen representatief voorbeeld van een Karolingisch erf, omdat het waarschijnlijk een specifieke handelsfunctie had. Opvallend in 8e-9e-eeuws Rijnsburg is de afname in gebouwen op het erf. Dit bestaat uit slechts één woonstalhuis zonder bijgebouwen. Dit is vergelijkbaar met de situatie in Kennemerland, waar in Limmen-De Krocht enkele erven uit de 9e eeuw zijn opgegraven. Deze bestonden uit één woonstalhuis (en enkele waterputten), met hooguit een spieker of barg voor de opslag van hooi of ongedorste gewassen. Later lag er dikwijls een kleine schuur bij het hoofdgebouw. De erven waren onderdeel van een strookvormige verkaveling dwars op de lengterichting van de strandwal, met een breedte van 40 à 50 m en een diepte van circa 80 m.⁵⁴⁴ Dit nederzettingsbeeld van een enkel woonstal-

⁵⁴³ Heidinga 1987, 28; Hiddink 1999, 92; Hamerow 2002, 31-35 en literatuurverwijzingen aldaar. Omdat hutkommen later als afvalkuil kunnen zijn gebruikt, zeggen daaruit afkomstige vondsten niet direct iets over daarin uitgevoerde werkzaamheden.

⁵⁴⁴ Dijkstra/De Koning/Lange 2006, 48 e.v. (fase 3-5).

huis met niet of nauwelijks bijgebouwen zet zich door in de 10^e eeuw, blijkens voorbeelden uit Maasdijk en waarschijnlijk ook Oegstgeest-Nieuw Rhijnegeest Zuid.⁵⁴⁵ Aanwijzingen voor gespecialiseerde ambachtelijke activiteiten bij deze boerenerven is afwezig. Deze ontwikkeling wijst in de richting van een nederzettingshiërarchie en een reorganisatie van grondbezit in de vorm van *mansi* (zie verder pag. 182 en verder).

Planmatige nederzettingen en autoriteit

De layout van een vroeg-middeleeuwse rurale nederzetting kan aanleiding zijn om hiërarchie van de coördinatie van een heersende autoriteit te zoeken. In het onderzoeksgebied trekt met name de strokenverkaveling dwars op de rivieroever de aandacht. Zoals hierboven al gezegd, is dit vooral het logische gevolg van de beperkte ruimte op de smalle oeverwal en de gelijke toegang tot het water. Het zegt iets over de achterliggende economische complexiteit en de bezitsverhoudingen. De lokale boerenbevolking mag capabel genoeg geacht worden om een dergelijke ordening zelf tot stand te brengen.⁵⁴⁶ Enige aansturing van bovenaf kan men wel verwachten wanneer besloten werd tot een herverkaveling, zoals bij Limmen aan het einde van de 10^e eeuw, of in een situatie waarbij grotere gebieden ter ontginning werden uitgegeven, zoals bij de veenontginningen. Het basisprincipe van de strokenverkaveling was echter al bekend bij de lokale bevolking. Een geval waarbij zeker sprake was van bewuste planning van bovenaf is de aanleg van de ringwalburg van Rijnsburg. Wel kan de vaststelling van het tracé in overleg met de bevolking en de aanzienlijken zijn geschied.⁵⁴⁷

4.9 Op zoek naar statusverschillen binnen nederzettingen

Aan het einde van de 7e eeuw schonk Rathadus aan de abdij *Blandinium* bij Gent bezit gelegen te *Witle* in Friesland, bestaande uit een boerderij met weidegrond geschikt voor vijf koeien, alsmede vier horigen. De Frankische hofmeierkoning Karel Martel schonk in de vroege 8^e eeuw behalve de kerk in de villa Velsen nog zeven dienstplichtige horigen, 30 *bonarii* bouwland (circa 3 ha) en het tiende deel uit het bos.⁵⁴⁸ Deze greep uit de schenkingen gelegen in Frisia illustreert de complexe bezitsverhoudingen die door verschillende afhankelijkheidsrelaties, familiebanden, vererving en schenkingen als een lappendeken over het landschap lag en die voortdurend in beweging was. Deze dynamiek, die bepalend kan zijn geweest voor de inrichting van de nederzettingstructuur, zien we natuurlijk niet meer terug in de archeologische resten. De gegevens hieruit schetsen veeleer een beeld over de economische functie, de groepsomvang van de huishoudens en als het meezit een verschil in welvaart en status.

Dit laatste aspect wil ik hieronder nader uitwerken, aangezien het regelmatig aan de orde komt bij de uitwerking van archeologisch onderzoek. Verschillen in maatschappelijk aanzien kunnen immers iets zeggen over de hiërarchie binnen nederzettingen en tussen nederzettingen onderling. De mogelijkheden dit aan te tonen zijn echter weerbarstig.

Lange versus korte woonstalhuizen

Met enige regelmaat wordt de lengte van het woonstalhuis, met name het aantal stalplaatsen, gerelateerd aan de verticale sociale positie van de bewoners. Hier is tegenin gebracht dat slechts een deel van het vee op stal gezet kan zijn, bijvoorbeeld het melkvee. Nu is winterstal-

⁵⁴⁵ De Kort/Raczynski-Henk 2008.

⁵⁴⁶ Heidinga 1987, 44 merkte dit al op over de bewoning van Kootwijk 2.

⁵⁴⁷ Vgl. de uitvoerige beschrijving van de bouw van een versterking rondom St.-Omaars in de *Miracula sancti Bertini* (zie Henderikx 1995, 95).

⁵⁴⁸ OHZ I, nr 1 en 4.

ling van vee bij een gematigd zeeklimaat niet per se noodzakelijk, maar de voedingswaarde van grassen en kruiden is 's winters gering. De keuze voor stalling wordt vooral bepaald door meer praktische factoren. Zo kon de melk- en mestproductie gegarandeerd worden en treedt minder gewichtsverlies op.⁵⁴⁹ Problematisch en arbeidsintensief is daarentegen het verzamelen door de boer van voldoende wintervoer. Hiervoor moet in de zomer een deel van het weidegebied gereserveerd worden als hooiland. Daarnaast bestaat een sterke correlatie tussen de stal-lengte en de grootte van de rest van het huis. Dit kan meerdere dingen betekenen: in langere woonstalhuizen woonden *extended families* of enkele kerngezinnen onder één dak, er was sprake van een uitbreiding van het aantal functies (bijvoorbeeld de stalling van kleinvee), of van schaalvergroting. In het laatste geval was het grotere middenhuis nodig voor de opslag van hooi als wintervoer.⁵⁵⁰

Kenmerkend voor het westelijk kustgebied zijn woonstalhuizen met een lengte tussen circa 8 en 27 m en ruimte voor zo'n 4 tot 26 stuks vee. Slechts zelden waren de huizen langer. Hetzelfde beeld zien we al in de Romeinse tijd. Op basis van historisch onderzoek en etnografische informatie wordt het aantal personen per huishouden in de Vroege Middeleeuwen doorgaans gesteld op 5 tot 7 à 8 personen, bestaande uit een kerngezin en eventueel aangevuld met één of twee oudere familieleden of inwonend personeel.⁵⁵¹ Spek gaat voor de grotere, meer extensief beheerde bedrijven op de Drentse zandgronden uit van boerderijen met 8 tot 10 personen.⁵⁵² Een modelmatige reconstructie van de agrarische bedrijfsgrootte leert dat dit aantal voor boerderijen met vijftien of meer runderen op stal een reële mogelijkheid is (zie bijlage 6). De lengte van de woonstalhuizen is niet op te delen in discontinue grootte-klassen, wat impliceert dat de lengte ervan bepaald wordt door meerdere factoren (zie bijlage 9).⁵⁵³

Meer runderen op stal betekent natuurlijk wel meer mest voor de akkers en een grotere bestaanszekerheid. Surplus van zowel graan als vee kan aangewend worden voor handel, uitwisseling en het aan zich binden van mensen, maar in negatieve zin ook dienen als tribuut of afdrachten binnen een gereguleerd domaniaal stelsel. Uiteindelijk is het de afhankelijkheidsrelatie van de eigenaar tot anderen die de status van de boerderij bepaald.

De opgravingen in de terp van Feddersen Wierde (1955-1963) vestigden, dankzij de goede conservering, de aandacht op een groep kleine huizen uit de Romeinse tijd van ca. 8 tot 13 m lengte met slechts een klein stalgedeelte tegen één van de kopse kanten of helemaal geen stal. In de visie van Haarnagel waren dit *Handwerkerhäuser*, bewoond door lieden die zich bezig hielden met 'boerenhandwerk' in de vorm van de bewerking van hout, been en gewei. Deze huishoudens zouden wat voedselproductie betref op de grens van het bestaansminimum leven en afhankelijk zijn geweest van de grotere boerenbedrijven.⁵⁵⁴ Hiddink wees erop dat Haarnagels inschatting van de agrarische productie te laag was. De aanwezigheid van een eigen spieker van standaardafmetingen en enkele stuks vee maakte de kleine bedrijven in hoge mate zelfvoorzienend.⁵⁵⁵ Slechts een enkel huishouden had geen spieker of geen vee en zal afhankelijk zijn geweest van anderen. Dat een huishouden met een veestalling voor slechts 4 tot 6 runde-

⁵⁴⁹ Van Wijngaarden-Bakker 1988.

⁵⁵⁰ Hiddink 1999, 97; Van Es/Miedema/Wynia 1985, 558-559.

⁵⁵¹ Bloemers 1978, 55; Heidinga 1987, 173 noot 33; Meffert 1998, 105.

⁵⁵² Spek 2004, 586.

⁵⁵³ Hetzelfde constateerde Hiddink (1999, 100) voor de boerderijen van Feddersen Wierde.

⁵⁵⁴ Haarnagel 1979, 133-137, 258. Bedrijven met minder dan 16 runderen zouden het naar zijn mening al moeilijk krijgen.

⁵⁵⁵ Hiddink 1999, 120-122, 154 en 171-173.

ren levensvatbaar kon zijn blijkt bijvoorbeeld uit de vondst van solitaire boerderijen, zoals op een huisterp in Romeins Midden-Delfland en het beginstadium van de bewoning van Rijswijk-De Bult in de 1^e eeuw.⁵⁵⁶ Ze vertegenwoordigen als het ware de minimale autonome bedrijfseenheid. In historische tijden was een gemengd boerenbedrijf met minder dan tien runderen een normaal verschijnsel.⁵⁵⁷ In het Drenthe van de 19^e eeuw had het kleinst mogelijke zelfstandige bedrijf met een bestaansbasis circa 3 ha akkerland, 7 ha grasland voor 5 tot 6 koeien en zo'n 25 ha (gemeenschappelijk gebruikte) heide voor 20 schapen (35 ha totaal).⁵⁵⁸ Behalve wat betreft de levensvatbaarheid van de ambachtshuizen is ook een nuancering van de daar uitgevoerde nijverheden op zijn plaats. De weinige bewerkingsresten van hout, bot en brons kwamen soms op één plek voor en niet altijd bij de kleine bedrijven.⁵⁵⁹

Ook bij de in dit hoofdstuk besproken nederzettingen uit de Merovingische periode komen gebouwen voor die we met een neutrale term 'korte woon(stal)huizen' aanduiden.⁵⁶⁰ Ze komen voor in vrijwel elke nederzetting en soms lijkt sprake van een combinatie met een lang woonstalhuis. Het grote probleem voor de meeste 'korte woon(stal)huizen' uit vroeg-middeleeuws Zuid-Holland is dat ze minder goed geconserveerd zijn. Indicaties voor haardplaatsen en veeboxen ontbreken. De ligging van de ingangen komt echter overeen met de voorbeelden uit Feddersen Wierde. Bovenstaande maakt duidelijk dat we ze niet op voorhand als huizen van economisch afhankelijke ambachtslieden kunnen beschouwen. Tot op heden is alleen voor Rijnsburg waarschijnlijk dat de kleine gebouwen op het achtererf in fase 1a-c van een smid waren. In de kopse kant van de gebouwen was in theorie de stalling van enig vee mogelijk. Een spieker ontbrak, maar dat geldt voor meer vroeg-middeleeuwse boerderijen. De relatief sterke huiswanden geven wellicht aan dat de graanopslag op zolder plaatshad. De smid kon dus wat voedselvoorziening betreft best een eigen bestaan hebben gehad.

De vraag blijft welke sociale relatie de bewoners van korte woon(stal)huizen met naastgelegen lange woonstalhuizen hadden. Waren het horigen die diensten verrichtten voor een heer of bestond er een familieband? In dat geval kon het kleinere huis zijn gebouwd als woning voor de toekomstige erfopvolger, een jongere broer of zuster en zijn/haar gezin, eventueel de grootouders. Uit het weinig voorkomen van een dergelijke twee-eenheid tussen een kort en lang woonstalhuis is af te leiden dat dergelijke familieverhoudingen binnen één erf maar weinig voorkwamen. De gemiddeld geringere leeftijdsverwachting kan een invloedsfactor zijn geweest, of de doorgaans ruime mogelijkheid voor de jongere kinderen zich ergens anders binnen of buiten de nederzetting te vestigen.

Een ontvangsthuis voor de herenboer?

In vroeg-middeleeuwse sagen zoals *Beowulf* is de koninklijke ontvangsthuis of -zaal een welbekend verschijnsel. Hierin woonde niet alleen de koninklijke familie, maar werden ook hun volgelingen en gasten feestelijk ontvangen en behaagd met luxe sieraden uit de schatkist.

⁵⁵⁶ Van Londen 2006, 142-152 (MD 21.23); Bloemers 1978, fase 1a en b. Zie ook bijlage 6 voor een berekening van de bedrijfsgrootte van een klein boerenbedrijf.

⁵⁵⁷ Bieleman 1992, 57, 83, 186 en 314.

⁵⁵⁸ Harsema 1980, 5.

⁵⁵⁹ Hiddink 1999, 121-122.

⁵⁶⁰ Deze term is afgeleid van de *shorthouses of Kurzhäuser*, zoals gebruikt bij de opgravingen van Wijster en Ede-Bennekom (Van Es 1965 [1967]); Van Es/Miedema/Wynia 1985). Onder de term vallen zowel woonhuizen met een ingekort stalgedeelte (type B I) als 'onafhankelijk' opgezette gebouwen (type B II). De term 'kort woonstalhuis' voor het eerstgenoemde type zou verhelderend kunnen zijn, ware het niet dat door de conserveringsomstandigheden van de gebouwen een onderscheid tussen deze twee groepen niet altijd mogelijk is.

De zaal was de schakel tussen de privéwereld van de koning en zijn volk. De benadering van de gastheer en de zitplaatsen ten opzichte van hem waren in hoge mate geritualiseerd.⁵⁶¹ Uit opgravingen in Scandinavië blijkt dat een koninklijke *heall* of *sele* zeer grote afmetingen kon hebben. De hal van Lejre was wel 45 m lang en 11 m breed. Ook in Engeland komen *great halls* voor van iets bescheidener afmetingen, zoals in het koninklijke domeincentrum Yeavinger (ca. 25 bij 12 m).⁵⁶²

Naar de culturele en archeologische wortels van de ontvangsthallen in Noordwest-Europa is onderzoek gedaan door Herschend. Daarin stelt hij dat de oorsprong ervan teruggaat tot in de Romeinse tijd en dat ze te vinden waren bij grote boerderijen. Op het erf daarvan was behalve een lang woonstalhuis en een tweede huis een derde, kleiner gebouw te vinden zonder stal, waarin alleen gewoond werd. Aanvankelijk bestonden deze gebouwen uit één ruimte en lagen ze enigszins afgezonderd ten opzichte van de overige gebouwen, hadden een vuurplaats die niet werd gebruikt om te koken en de aanwezige artefacten wijken af van vondsten uit het woongedeelte van het woonstalhuis. De gedachte is dat de eigenaar van de boerderij en zijn familie zich hier kon afzonderen van de overige bewoners. Allengs groeide de ontvangszaal uit tot een gebouw met meerdere achter elkaar gelegen ruimtes. Al in de laat-Romeinse periode is de aparte zaalbouw uitgegroeid tot een teken van economisch en militair leiderschap voor de aristocratie en de koning.⁵⁶³

De *Hallenhäuser* van de *Herrenhof* die vanaf de 2^e eeuw in Feddersen Wierde voorkwamen, waren feitelijk lange woonhuizen met in plaats van een stalgedeelte een ontvangstgedeelte. In plaats van vee kwam er nu volk naar binnen.⁵⁶⁴ Haarnagel maakte een onderscheid tussen het woonhuis van de heer, het *Herrenhaus* (huis 12, met naastgelegen spieker) en een tweede, dicht in de buurt gelegen *Versammlungshalle*, de feitelijke ontvangstzaal (huis 35). Een tweede *Wohnhallenhaus* met spieker die in de 3^e-4^e eeuw (fase 6) op het erf van de *Herrenhof* verscheen, kon naar zijn mening zijn gebruikt voor het onderbrengen van handwerkslieden, gasten of scheepsbemanningen.⁵⁶⁵ Herschend vroeg zich echter af in hoeverre we in Feddersen Wierde niet te maken hebben met *halls*, maar met een 'tweede huis', zoals men in Scandinavië wel meer op grotere boerenerven aantroef.⁵⁶⁶

Waterbolk verstaat onder een ontvangsthallen een gebouw dat door zijn grootte of bijzonderheden in de bouwwijze afwijkt van de gangbare huizen, waarvan vermoed wordt dat ze een functie vervulden als machtscentrum en/of ontmoetingsplaats.⁵⁶⁷ Gebouw 15 uit 4^e-eeuws Wijkstraat in Drenthe is binnen Nederland nog steeds de meest plausibele kandidaat. De naar verhouding grote paalkuilen – speciaal van de ingangspartijen – wijzen op een zware bouwwijze en een stalgedeelte ontbreekt. Aan de zijde waar deze normaal gesproken op aansloot bevond zich in de kopse kant een antichambre met monumentale ingangen. Verder ligt het op het hoogste terreingedeelte binnen de nederzetting en komt de monumentale ingangspartij direct uit

⁵⁶¹ Herschend 1998, 25-51; Bazelmans 1999, 134-136.

⁵⁶² Hope-Taylor 1977 (hall A2-4).

⁵⁶³ Herschend 1998; 1999, 414-415; 2001.

⁵⁶⁴ Haarnagel 1979, 139-146, 189-201 en 318-320. In deze opeenvolgende *Hallenhäuser* is geen enkele indicatie aangetroffen voor een gebruik als stal, al moet gezegd worden dat de meeste gebouwen relatief slecht geconserveerd waren.

⁵⁶⁵ Haarnagel 1979, 319-320.

⁵⁶⁶ Herschend 1998, 17.

⁵⁶⁷ Waterbolk 2009, 159.

op de openbare weg. Ten slotte ligt het naast de langste boerderij met de grootste spieker van de nederzetting.⁵⁶⁸

Door de meestal gebrekkige conservering van opgegraven gebouwen is het lastig om te bepalen of ze als ontvangsthallen bestempeld kunnen worden. Ze zijn ook moeilijk te definiëren door onderlinge vergelijking omdat ze maar weinig voorkomen.⁵⁶⁹ Zo valt de veronderstelde ontvangsthallen van de ‘hoofdeling’ van Wijster op door de aansluiting van een antichambre in de kopse kant op de omheining van het erf. Een vergelijkbare geritualiseerde benadering is ook terug te vinden bij nederzettingen met een hoge status in Engeland, zoals Yeavinger, Cowdery’s Down en Chalton, maar dat betekent niet dat alle gebouwen waarvan een ingang aansluit op een omheining ontvangsthallen zijn.⁵⁷⁰

Het mag duidelijk zijn dat tussen de gebouwen uit de besproken nederzettingen binnen het Zuid-Hollandse onderzoeksgebied geen ontvangsthallen van koninklijke allure voorkomt. Toch is het interessant te kijken of meer bescheiden ontvangstruimtes lager op de hiërarchische ladder aan te wijzen zijn op basis van Herschend’s ideeën. Volgens hem bleef ondanks de vorming van een toplaag van edellieden deze in sociaal opzicht belangrijke ruimte ook belangrijk bij de boerenbevolking. Ook de aard van de kustsamenleving, met een nadruk op veeteelt en de mogelijkheid tot overzeese reizen, speelde volgens hem een rol. “*Boat owners and landowners are hall owners in the Iron Age, and trade and communication is organised to secure their position*”.⁵⁷¹ Dat ook grootgrondbezitters verder in het binnenland de beschikking hadden over een ontvangsthallen blijkt uit schenkingen uit de vroege 8^e eeuw in Noord-Brabant, waar op de erven van aristocraten (*virii illustres*) een *sala* aanwezig kan zijn waar de rondtrekkende heer kon worden ontvangen.⁵⁷²

Een blik op de Zuid-Hollandse nederzettingssporen uit de Vroege Middeleeuwen stemt weinig hoopvol. Van de binnenindeling van de gebouwen is meestal weinig overgebleven en het vaststellen van het aantal gelijktijdige gebouwen per erf is lastig. De extra gebouwen rondom een woonstalhuis zullen eerder kleine woon(stal)huizen of schuren zijn geweest. Opvallende ingangsportieken in de kopse kant zijn afwezig.

Bij de beschouwing van Rijnsburg speelt de historische vermelding van Radulfus en Aldburga mee, grootgrondbezitters in de regio. Verder bestaat er – in theorie – een verband met de opvallende grafinhoud uit het nabijgelegen grafveld, bestaande uit een gouden riemgesp en een Byzantijns muntgewicht (zie hiervoor hoofdstuk 6). Gebouw 6 uit Rijnsburg sloot met één van de kopse kanten aan op het hekwerk, maar de aanwezigheid van een doorgang met kleine antichambre is onzeker. Verder is de ligging ten opzichte van gebouw 1 onlogisch. Voor een rituele betreding van het erf door bezoekers zou het huis eigenlijk aan de oostzijde van het hek moeten liggen. Gebouw 7 valt op doordat het als klein huis een groot standaard voorhuis heeft, inclusief een enkele ingang in de lange zijde. Dit zegt niet gelijk iets over een aparte functie. Het

⁵⁶⁸ Waterbolk 2009, 159. In deze publicatie wordt – terecht – ook in de noordgevel van de antichambre een ingang aangegeven (afb. 56a). Er bestaat discussie of het gebouw op een eigen erf stond, afgescheiden van de grootste boerderij (zie Hiddink 1999, 140). Hiddink’s kritiek dat in gebouw 15 in theorie stalboxen aanwezig kunnen zijn geweest lijkt mij niet steekhoudend. Daarvoor is het huis echt te kort en wijkt de plattegrond aan de oostzijde te veel af.

⁵⁶⁹ Herschend 1999, 415.

⁵⁷⁰ Hamerow 2002, 98. Waterbolk (2009, 159, afb. 78a en 142) gaat ervan uit dat het 5^e-eeuwse gebouw 13 uit Rhee, waarvan een kopse kant was opgenomen in de omheining, ook daar een ingang had. De plattegrond laat echter geen ingang zien.

⁵⁷¹ Herschend 2001, 40 en 178.

⁵⁷² Theuvs 1991, 329, 344 en 351.

zou goed door een smid bewoond kunnen zijn; het gebouw heeft vrijwel dezelfde indeling als een laat-9^e-eeuws ambachtshuis uit Haithabu.⁵⁷³

Intrigerend is gebouw Rijnsburg 1. Ondanks de onvolledigheid is het aannemelijk dat we hier te maken hebben met een opmerkelijk gebouw. Behalve een standaard voorhuis met zij-ingang had het in verhouding tot de totale lengte een groot middenhuis met geen, of slechts klein, staldeel (zie fig. 5.10 en bijlage 9). Een dergelijke verhouding in de ruimteverdeling is bij andere gebouwen uit de regio niet vastgesteld. Of er ten tijde van de schenking aan de Utrechtse kerk in de nederzetting nog steeds een ontvangsthuis stond is niet duidelijk. De jongste Merovingische fase 1d van 'Rodulfsheim' rond 700 laat niet direct opvallende gebouwen zien. Gebouw 2 lijkt ook een ingang te hebben in de kopse kant van het voorhuis (afb. 5.4). Hetzelfde zien we echter bij de boerderijen uit Dorestad uit de 8^e-9^e eeuw. Over de binnenindeling van de hypothetische, kleinere gebouwen 9 en 23-24 uit dezelfde fase van Rijnsburg is niets bekend. De jongere Karolingische bootvormige gebouwen wijken niet af van de gemiddelde boerderij. Toch is het opmerkelijk dat niet veel later op dezelfde plaats een memoriekapel werd gesticht. Vertelt dit iets over het bewustzijn ten aanzien van het familiegeslacht en de herinnering aan de oude hofsteden als zetel van de voorouders?

Het aanwijzen van een *hall* op basis van Herschend's criteria is met de beschikbare archeologische gegevens vrijwel onmogelijk. Gebouw 1 uit Rijnsburg is het enige gebouw dat in de buurt komt van een ontvangsthuis, maar wel één van bescheiden allure. Deze en de jongere Karolingische gebouwen verschilden nauwelijks van een gewone boerderij, iets wat ook tot uitdrukking komt in het gebruik van de term 'hofsteden' waarin Radulfus en Aldburga zeiden te wonen. De groep herenboeren waartoe ik hen zou willen rekenen had wellicht eigen culturele waarden en normen over wat men verstond onder een goede ontvangstruimte. Ze voelden zich bij wijze van spreken de koning te rijk in hun eigen 'woonkeukens'. *Halls* of *sala* op een hoger maatschappelijk niveau kunnen verwacht worden op plaatsen waar meer belangrijke lieden bezit hadden en waarbij al vroeg een kerk of klooster werd gesticht, zoals de plaatsnamen *Hontsele* (bij Naaldwijk) en *Hallum* (nu Egmond) aangeven (zie verder hoofdstuk 7).

Andere criteria voor status?

Uit de ruimtelijke opzet van de nederzettingen komt een vrij egalitair beeld naar voren. Nu zijn er vele manieren om middels materiële cultuur status uit te drukken. Daarom wordt hieronder de potentie afgewogen van enkele archeologische criteria die in de literatuur wel als indicatie voor een hogere status worden genoemd.

Aardewerk is niet te gebruiken als criterium voor een hogere welstand. Het aandeel geïmporteerd draaischijfaardewerk ligt in nederzettingen binnen het onderzoeksgebied boven de 83% (zie bijlage 10), waardoor het weinig zinvol is hierover conclusies te trekken. Het zegt meer over de goede handelscontacten met het achterland. Binnen het aardewerk zijn er geen baksels of vormen die als 'luxe' importstukken aangemerkt kunnen worden, of waarvan beduidend meer is aangetroffen in een bepaalde nederzetting. Verschillen in de aardewerksamenstelling per erf zijn niet vast te stellen. Daarvoor zijn er te weinig aardewerktypen vast te stellen of zijn geen gegevens beschikbaar over de verspreiding.

De nederzettingen Rijnsburg en Nieuw-Rhijngest laat een vrij hoog percentage varkens in het slachtafval zien (21 %). Dit kan een indicatie zijn voor een hogere status, maar in deze geval-

⁵⁷³ Schietzel 1981, 37-44 en 61-67.

len heeft het te maken met het verhandelen van volwassen runderen, waardoor varkens voor de bewoners een belangrijke vleesleverancier werden (zie verder hoofdstuk 7). Het aandeel wild geeft geen indicatie voor de aanwezigheid van een elite. De jacht op wild was in de Vroege Middeleeuwen nog niet zo gereguleerd dat alleen de adel hier aanspraak op kon maken. Pas vanaf de Late Middeleeuwen was hiervan sprake. Het percentage wild uit de nederzettingen maakt, zoals gewoonlijk, slechts een fractie uit van de geconsumeerde dieren (circa 2 %). De geweastukken verzameld voor het maken van kammen zijn hierbij niet meegerekend.

Drinkglazen worden over het algemeen gezien als een typisch luxe product. De afgelopen jaren is echter gebleken dat dit tot op zekere hoogte genuanceerd kan worden: het zeven van grondmonsters bij opgravingen in Dorestad en recentelijk ook een monster uit Oegstgeest-Nieuw Rhijngeest leerde dat drinkglas meer algemeen voorkwam.⁵⁷⁴ Opvallend is dat de nederzetting Rijnsburg geen enkel stuk vroeg-middeleeuws glas heeft opgeleverd, net als Katwijk-Zanderij. Een analyse naar de glasverspreiding binnen de nederzettingen van Oegstgeest en Valkenburg-De Woerd is niet beschikbaar.

Problematisch van metalen voorwerpen is dat de verspreiding afhankelijk is van het gebruik van metaaldetectoren. Deze zijn pas vanaf de jaren tachtig-negentig op grotere schaal bij nederzettingsonderzoek ingezet, zodat niet alle opgravingen met elkaar vergeleken kunnen worden. Katwijk-Zanderij was de eerste opgraving in de regio waar op grote schaal munten en sieraden zijn aangetroffen, jammer genoeg voor een groot deel buiten de reguliere opgravingen om, zodat de precieze vondstcontext binnen de Zanderij onbekend is. Niettemin bevinden zich hieronder belangrijke vondsten zoals een 6e-eeuwse vergulde schijffibula met inleg van almandijn en twee eenvoudige, 7e-eeuwse piramidale riemschouwen van een zwaardset, waarvan één afkomstig ergens uit de centrale nederzetting.⁵⁷⁵ Wat dit aantoont hangt af van de betekenis die aan dergelijke vondsten wordt gehecht. Naar analogie met hun voorkomen in grafvelden zouden sommigen geneigd zijn om hierin een aanwijzing te zien dat in één van de opgegraven boerderijen lieden met enige status woonachtig waren. Grafgiften maken echter deel uit van een ritueel en zijn niet een directe afspiegeling van de waarde en verspreiding van de voorwerpen in het dagelijks leven. Het toenemend aantal metaalvondsten uit nederzettingen wijst er eerder op dat lieden van een doorsnee boerenbedrijf in het bezit van vergulde sieraden of zwaardsets konden zijn.⁵⁷⁶

Wat de ambachtelijke werkzaamheden betreft zijn het de zeldzame vormen die onze aandacht trekken. De proefslag van een pseudo-Madelinasmunt en de toetsstenen uit de zuidwestelijke Katwijkse nederzetting wijzen op de aanwezigheid van een muntplaats en/of edelsmid, iemand die hogelijk gewaardeerd werd om zijn vaardigheden. Ze konden zowel vrij zijn of gebonden aan een heer⁵⁷⁷ en het is jammer dat het erf niet volledig kon worden opgegraven om meer inzicht te krijgen in de archeologische context. De schoenleesten uit Nieuw Rhijngeest wijzen op het vervaardigen van schoenen met aparte zolen in plaats van uit één stuk gesneden schoeisel. De context waarin dergelijke schoenen zijn gevonden – onder meer een klooster in Schotland en een Ierse koninklijke site – lijkt te wijzen op een hogere status van de dragers.⁵⁷⁸

⁵⁷⁴ Persoonlijke mededeling J. van Doesburg (RCE); Hemminga *et al.* 2008, 79-80. Eén gezeefd monster uit een waterput in Oegstgeest leverde 70 % van het aantal glasscherven op.

⁵⁷⁵ Knol 2008, 306.

⁵⁷⁶ Vgl. de zogenaamde *'productive sites'*, een verwarrende term, die eigenlijk alleen iets zegt over de ontdekkingswijze, namelijk met de metaaldetector. Er is echter geen aanleiding om in dergelijke vindplaatsen periodieke markten te zien (Richards 1999).

⁵⁷⁷ James 1990, 221-223; Hamerow 2002, 185.

⁵⁷⁸ Groenman-van Waateringe 2006, 94.

De schoenmaker uit Oegstgeest kan in dienst van een heer uit de nederzetting hebben gewerkt, maar omdat de heer (en zijn familie) niet elke dag nieuwe schoenen nodig hadden zal hij ook andersoortige schoenen en leren voorwerpen hebben gemaakt voor verkoop aan derden. Een andere optie is dat de schoenmaker rondtrok en gastvrij werd onthaald in plaatsen met belangrijke personen waar hij bescherming genoot. Een andere handelsreiziger was de glazen kralenmaker. Deze streek voor een sessie van hooguit enkele dagen neer op het achtererf van de smid van 'Rodulfsheim' om zijn kunsten te vertonen. Zijn ambacht was op zichzelf geen activiteit van hoge status, maar de plaatsen waar hij terechtkwam mogelijk wel. Toekomstige opgravingen in Nieuw-Rhijngeest kunnen mogelijk aantonen of hij daar ook actief was.⁵⁷⁹

In het verleden zagen diverse onderzoekers in de aanwezigheid van een apart voorhuis een aanwijzing voor een hogere positie van de huiseigenaar op de maatschappelijke ladder. De kamer zou de onderbouw zijn voor een *high seat* of *Hochsitz*, de 'hoge zetel' van de heer des huizes.⁵⁸⁰ Inmiddels is duidelijk dat dergelijke kamers zo regelmatig voorkomen, dat een verbinding met status niet langer houdbaar is. Voor de functie van het voorhuis zijn meerdere suggesties gedaan, zoals een aparte voorraad- of werkruimte. Heidinga vermoedt een verband met de in enkele wetsteksten genoemde *screona* of *cellaria aut genicium*, een ruimte waar vrouwen de scepter zwaaien over de voedselvoorraad of textielarbeid.⁵⁸¹ Schmidt gaat op basis van de latere huisontwikkeling uit van een opsplitsing van het woongedeelte in een ruimte met haard en een onverwarmde ruimte (*herberg*), die gebruikt kon worden als vestibule, provisiekamer of gastenkamer.⁵⁸² Te denken valt aan een voorloper van de uit historische boerderijen bekende kamer of opkamer (boven een kelder voor provisie en zuivelbereiding). Deze kamer, waarin meestal geen stookplaats zat, diende als pronkkamer en om belangrijke gasten te ontvangen. Wel werd er geslapen in bedsteden.⁵⁸³

Er is geen erf aan te wijzen dat duidelijk opvalt door de aanwezigheid van extra veel of grote bijgebouwen als verzamelpunt voor afgedragen voorraden graan. Pas met de opkomst van grotere domeinen met uithoven vanaf de Karolingische periode zou hiervan sprake kunnen zijn. Zo viel een 10^e-eeuws erf in Limmen op door de aanwezigheid van een brede, tweebeukige 'tiendschuur' naast de boerderij.⁵⁸⁴ Afdrachten in de voorafgaande periode kunnen op andere wijze zijn geschied, bijvoorbeeld door het direct leveren van goederen, vee en/of diensten of het verplicht onderhouden van een heer en zijn gevolg wanneer deze op bezoek kwam.

Een egalitaire nederzettingsstructuur?

Het archeologisch veldonderzoek van de afgelopen vijftien jaar biedt een welkome aanvulling op het beeld van de vroeg-middeleeuwse nederzettingen in het westelijk kustgebied. Een representatief geheel is het echter nog niet. Uit de Merovingische periode zijn enkele nederzettingsclusters of -linten bekend, bestaande uit een handvol gelijktijdige boerderijen, maar hoe zich dit verhiel tot het aantal solitaire erven is onduidelijk. De Karolingische periode is nog slecht vertegenwoordigd. Of Valkenburg-De Woerd als voorbeeld kan dienen voor een grotere nederzetting uit deze periode is maar de vraag, vanwege de afwijkende huisbouwtraditie en

⁵⁷⁹ Voor de Rijnsburgse productie van glazen kralen zie Dijkstra/Sablerolles/Henderson 2010. Tot op heden is er in Nieuw Rhijngeest slechts één klein stukje productieafval van glazen kralen gevonden.

⁵⁸⁰ Steuer 1982, 280 met verwijzingen aldaar.

⁵⁸¹ Heidinga 1987, 49. Vgl. Dölling 1958, 12.

⁵⁸² Schmidt 1994, 79-82 en 87.

⁵⁸³ Van Cruyningen 2000, 320-321.

⁵⁸⁴ Dijkstra/De Koning/Lange 2006, fase 8-9.

de functie als handelsplaats langs het water. Rijnsburg zou een voorbeeld kunnen zijn van een agrarische bewoningskernen. Verder lag het woonerf uit de Karolingische tijd en de 10^e eeuw niet altijd op dezelfde plaats als in de voorafgaande periode. Ze is over enige afstand verschoven of keerde na een hiaat van enkele generaties terug op dezelfde locatie als *Einzelhof*.

Wat lengte betreft verschilden de woonstalhuizen nauwelijks van die uit de Romeinse tijd, wat aangeeft dat er geen sprake was van een agrarische stagnatie. Integendeel, door de regeneratie van het landschap in de bevolkingsarme laat-Romeinse tijd waren er in de Merovingische tijd nieuwe mogelijkheden tot schaalvergroting. De bouw van tweebeukige schuren op erven vanaf het midden van de 6^e eeuw is een indicatie hiervoor. In de 8^e-9^e eeuw lijken dergelijke schuren te ontbreken en beperkte de bebouwing zich tot een woonstalhuis met hooguit een enkele hooi- of graanmijt. Pas vanaf de 10^e eeuw kwam hierin geleidelijk weer verandering. Een ander punt waarop de Karolingische boerderijerven verschillen, is de afwezigheid van specialistische ambachtelijke nijverheden en kleine woon(stal)huizen. Deze structuurverandering kan verklaard worden door een toegenomen nederzettingshiërarchie en specialisatie, met bijvoorbeeld een rivierplaats als Valkenburg-De Woerd als een centrum waar handelscontacten en ambachten zich concentreerden. Mogelijk is de verandering naar 'basale' boerderijerven ook te wijten aan een proces van '*amansement*', een reorganisatie van het grondbezit met de *mansus* als basiseenheid.⁵⁸⁵

Versillen in welstand en aanzien komen niet of nauwelijks tot uitdrukking in de rurale nederzettingen. Zeker op het niveau van de rijkere boer waren de machtsverhoudingen te grillig om te leiden tot de bouw van een opvallende ontvangstzaal.⁵⁸⁶ Uit de ontwikkeling van 'Rodulfsheim' komt naar voren dat het kan gaan om kleine verschillen, zoals een lang woonhuis zonder (of slechts klein) stalgedeelte in combinatie met de uitvoering van niet alledaagse ambachten in de directe omgeving, zoals het maken van kralen en metaalbewerking. Status hing nog af van de (tijdelijke) aanwezigheid van centrale personen in plaats van centrale plaatsen. Pas met de bouw van eigenkerken- en kapellen op een deel van het familiebezit ontstond een situatie waarbij niet alleen het nieuwe geloof maar ook status duidelijk tot uitdrukking kwam.

4.10 Van zwervende erven naar kerkdorpen

De ouderdom van kerkdorpen en akkercomplexen op het 'oude land'

In de inleiding is al gewezen op het dynamische proces dat achter de dorpsvorming schuilging. De plaats van de kerkdorpen, buurschappen en gemeenschappelijke akkercomplexen zoals we die kennen vanaf de vroegste kaarten rond 1600 kan niet zomaar terug geprojecteerd worden tot in de Vroege Middeleeuwen.

In de meeste dorpskernen zijn inmiddels wel enige waarnemingen, verkenningen of opgravingen gedaan, door zowel professionele als amateur-archeologen. Veelal betreft dit echter kleinschalig onderzoek en niet altijd vond dit plaats in de directe omgeving van de dorpskerk (zie tabel 4.3). Alleen bij Alphen aan den Rijn, Valkenburg, Oegstgeest, Wassenaar en Vlaardingen zijn duidelijke aanwijzingen beschikbaar voor bewoning nabij de kerk vanaf de (laat-)Merovingische tijd. In het geval van Noordwijkerhout en Voorschoten is uit of nabij de kerk wel een enkele vroeg-middeleeuwse scherf bekend, maar uit secundaire context. Dit geldt

⁵⁸⁵ Verhulst 1981, 172-173. Vgl. de ontwikkeling in het Maas-Demer-Scheldegebied, waar in de 8^e eeuw ook vrij basale erven ontstaan (Theuws 1991).

⁵⁸⁶ Vgl. ook de kritiek van Hiddink 1999, hoofdstuk 5 en Hamerow 2002, 89-93.

waarschijnlijk ook voor een kleine hoeveelheid materiaal uit Monster en Sassenheim, afkomstig van de rand van het oude dorpscentrum. In het laatstgenoemde dorp hebben opgravingen in de directe omgeving van de kerk als oudste vondstmateriaal slechts scherven uit de 10e-13e eeuw opgeleverd.⁵⁸⁷ Dit kwam ook naar voren in Lisse, waar een kleine opgraving en waarnemingen nabij de oude dorpskerk bewoningssporen aan het licht brachten die teruggaan tot de late 12e eeuw.⁵⁸⁸

Voor zover het zich nu laat aanzien, heeft slechts éénderde deel van de kerkdorpen op het 'oude land' met zekerheid vroeg-middeleeuwse sporen in het centrum. Van dit deel ligt 70 % op de oeverwal van een rivier. De ouderdom van de dorpscentra is vooral afhankelijk van de datering van de dorpskerk of kapel: hoe ouder deze is, des te groter de kans dat deze ooit is gesticht bij bestaande vroeg-middeleeuwse bewoning. Dit geldt voor de kerk in Valkenburg en de *Kiericwerve* bij Oegstgeest, twee van de oudste kerken van de regio. Misschien zien we hetzelfde bij Monster, wanneer we uitgaan van een kerkstichting in de Karolingische tijd.⁵⁸⁹ In het geval van Wassenaar lijkt het te gaan om de stichting van een kerk in de Volle Middeleeuwen bij een oudere nederzetting.⁵⁹⁰ Bij kerkdorpen op de rivieroever is de kans groter dat bij relatief jonge kerken vroeg-middeleeuwse nederzettingssporen te vinden zijn: gunstige, hogergelegen woonplaatsen in het rivierengebied zullen nu eenmaal niet snel verlaten worden. De oude moederkerken Valkenburg en Vlaardingingen ontstonden bij bestaande bewoning. De situatie van de kerk van Naaldwijk is niet meer goed na te gaan, aangezien de dorpskern de opvolger lijkt te zijn van de direct aan de Maas gelegen, maar verspoelde plaats *Hontsele*.⁵⁹¹ De kerk van Alphen zou oud kunnen zijn op basis van het Bonifatius-patrocinium en vroeg-middeleeuwse vondsten in het dorpscentrum, maar aanvullende aanwijzingen voor een hoge ouderdom zijn niet voorhanden.

Ook de vroeg-middeleeuwse ouderdom van het bij elkaar gelegen, gemeenschappelijke bouwland, 'de geest' in het Oude Duingebied en 'de enk' in het rivierengebied kan worden betwist. Uit het onderzoeksgebied zelf zijn geen voorbeelden bekend van vindplaatsen met Merovingisch en/of Karolingisch dateerbaar materiaal, maar wel uit Kennemerland.⁵⁹² Onderzoek naar het ontstaan en de uitbouw van esdekken elders in Nederland toont aan dat de kern ervan kan teruggaan op de Karolingische periode, maar dat het grootste deel dateert uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe tijd.⁵⁹³

⁵⁸⁷ Meijlink/Spanjer 2000, 388.

⁵⁸⁸ Dijkstra 2000.

⁵⁸⁹ Van Vliet 2002, 200.

⁵⁹⁰ Weliswaar kan het Willibrordus-patrocinium en het ontbreken van een moederband van de Wassenaarse kerk wijzen op een vroege kerkbouw, maar nadere historische gegevens hierover ontbreken. Willibrord bleef, zeker in het bisdom Utrecht, tot in de 12^e eeuw een populaire keuze als patrocinium (Kok 1958, 11 en 18). De nederzettingnaam Wassenaar wordt relatief laat genoemd (1200: *Wasnare*, 'scherpe [=steile] hoogte/heuvelrug'). Van Gent en Janse (2000, 9) stellen dat deze naam niets anders kan zijn dan een verwijzing naar de motteheuvel van de burcht van Wassenaar vlak buiten het dorpscentrum. Toch denk ik dat rekening gehouden moet worden met een alternatief. Het kan ook verwijzen naar een kenmerk van de oude strandwal waar het dorp op ligt. De naam is dan een tegenhanger van het toponiem Hillenaar op de ten oosten van Wassenaar gelegen strandwal, waarschijnlijk identiek aan de nederzettingnaam *Helner* ('hellende heuvelrug') in de Utrechtse goederenlijst.

⁵⁹¹ Hoek 1973, 83; Blok 1959a, 28; 1963a, 259.

⁵⁹² Koene/Morren/Schweitzer 2003, 34 (vondstmateriaal onder de Heemskerkergeest); In het historisch-geografisch onderzoek ontbreekt nog steeds een overzicht van de ligging van de Zuid-Hollandse geestgronden bij de dorpen.

⁵⁹³ Spek 2004.

Tabel 4.3 Ouderdom van de dorpscentra op het 'oude land' binnen het onderzoeksgebied (onderzoeksstand 2000). Vetgedrukt de plaatsen met de oudste kerkvermeldingen. x = kleinschalig archeologisch onderzoek; X grootschalig archeologisch onderzoek. M = Merovingische periode; K = Karolingische periode.

kerkdorp	vroeg-middeleeuwse plaatsnaam	(kleinschalig) archeologisch onderzoek in dorpscentrum?	aanwijzingen vroeg-middeleeuwse bewoning?	vindplaatsnummer (zie bijlage 1)
Bodegraven	-	x	-	-
Zwammerdam	<i>Suadenburg</i>	x	-	-
Alphen	<i>Alfna</i>	X	M / K	4
Koudekerk a/d Rijn	-	-	-	-
Leiderdorp	<i>Leithon</i>	-	-	-
Valkenburg	Valcanaburg	X	M / K	57
Katwijk a/d Rijn	-	x	-	-
Oegstgeest	Kiericwerve	X	M / K	23
Rijnsburg	<i>Rothulfuashem</i>	X	M / K	50-53
Warmond	<i>Warmelde</i>	-	-	-
Sassenheim	<i>Host- en Westsagnem</i>	X	-	-
Lisse	<i>Lis, Liusna of Lux?</i>	x	-	-
Hillegom	<i>Hyllenkem of Fennepa?</i>	-	-	-
Noordwijk	<i>Norhtgo</i>	x		
Noordwijkerhout	-	x	K?	31
Voorhout	<i>Foranholta</i>	-	-	-
Wassenaar	? (<i>Wasnare</i>)	x	laat-M / K	68
Voorschoten	<i>Forschate</i>	x	K?	75
Voorburg	<i>Foreburg</i>	-	-	-
Rijswijk	-	x	-	-
's-Gravenhage	-	X	-	-
Scheveningen	<i>Sceveninghe</i>	-	-	-
Monster	<i>Masamuthon</i>	x	M / K?	108 en 110
Naaldwijk	Hontsele	X	-	-
De Lier	-	-	-	-
Maasland	<i>Masalandae</i>	x	-	-
Vlaardingen	Flerethinga	X	laat-M / K	123
Schiedam	-	x	-	-
Rotterdam	-	X	M / K	153

Het is weinig zinvol om – zoals De Cock deed voor Kennemerland – de laat-middeleeuwse indeling in buurschappen bij de analyse te betrekken. Op het kaartbeeld van rond 1600 komen ze niet voor want buiten het kerkdorp vinden we slechts boerderijen in verspreide lintbebouwing over de smalle strandwallen, gelardeerd met terreinen van kastelen of buitenplaatsen. En op de kaart van rond 1850 vermelde buurten zijn dikwijls jonge nederzettingen. Daarbij is het maar de vraag of alle buurschappen teruggaan op een vroeg-middeleeuwse situatie.⁵⁹⁴ Om een idee te krijgen in de dynamiek van de nederzettingstructuur is het beter om te redeneren vanuit de buurschappen die we kennen uit de toponymische gegevens, met als hoofdrolspeler de Utrechtse goederenlijst van de St.-Maartenskerk. De vermelde nederzettingen konden op meerdere manieren eindigen:

- › als naamgevend voor het latere ambacht en/of parochie
- › als naamgevend voor een later kasteel/buitenplaats
- › als hernoemde nederzetting, omdat de oude naam niet meer voldeed of werd overvleugeld
- › als gebiedsnaam van een verdwenen nederzetting
- › of als verdwenen nederzetting die niet meer te localiseren is.

Een overzicht van toponiemen die het brachten tot kerkdorp/ambacht staat in tabel 4.3. Namen van adellijk goed die teruggaan op de goederenlijst zijn Zwieten, Rodenburg, Ter Wadding, Zuidwijk, Poelgeest (bij Oegstgeest) en Teijlingen.⁵⁹⁵ Voorbeelden van plaatsen die hernoemd zijn, zijn behalve Rodulfsheim mogelijk ook *Masamuthon*, dat later Monster werd genoemd en *Hontsele* dat werd vervangen door Naaldwijk. Soms herinnert alleen nog een gebiedsaanduiding aan het bestaan van een vroegere nederzetting, zoals *Litlongest*, waarschijnlijk Luttige Geest bij Katwijk/Valkenburg. De naam van dit voormalig grafelijk domeincentrum kwam nog voor in de 17^e eeuw, maar werd op 19^e-eeuwse kaarten niet meer vermeld.⁵⁹⁶ Tot slot is er een reeks plaatsen waarvan de ligging niet meer te bepalen is. Slechts in uitzonderlijke gevallen is aannemelijk te maken dat een dergelijke gehucht langs archeologische weg is teruggevonden. Zo wees de activiteit van een edelsmid in de vroeg-middeleeuwse lintbebouwing die is opgegraven in het Noord-Hollandse Limmen-De Krocht erop dat de sporen behoorden tot *Smithan*. Vanaf de Late Middeleeuwen resteerde van deze nederzetting slechts een kleine woonkern langs de doorgaande weg over de strandwal. Op de overgang naar de venige strandvlakte kwam een nieuwe boerderij te staan, genaamd 'De Westert'. Tot aan het archeologisch onderzoek herinnerde niets meer aan het bestaan van een middeleeuwse nederzetting (fig. 4.28).⁵⁹⁷

Een ontwikkelingsmodel van de nederzettingstructuur in het westelijk kustgebied

Uit het bovenstaande wordt duidelijk dat, willen we vat krijgen op de vroeg-middeleeuwse nederzettingstructuur, het historisch bekende kaartbeeld van de dorpen moet worden losgelaten. Met behulp van archeologisch onderzoek en daaruit afgeleide patronen uit andere onderzoeksgebieden als Drenthe, de Veluwe en Noord-Brabant⁵⁹⁸ kan een eerste aanzet tot een nieuw ontwikkelingsmodel worden gegeven (afb. 4.27).

In de Merovingische periode lagen verspreid over de strandwallen en rivieroeveren nederzettingsterritoria. Daarbinnen lag een woonkern in de vorm van een gehucht of lintbebouwing

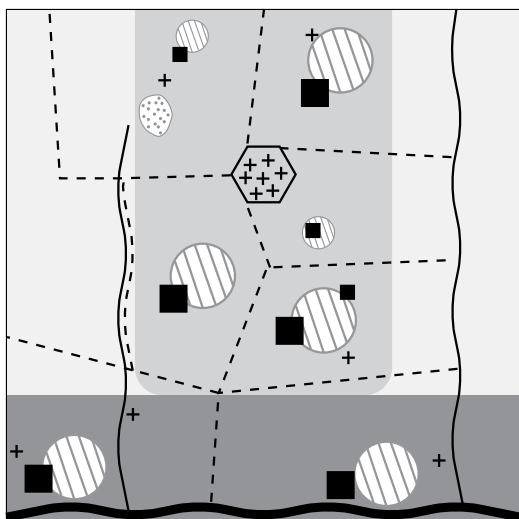
⁵⁹⁴ Een verband tussen het aantal buurten en asigen of schepenen in Rijnland bestond niet. Vanouds waren er voor heel Rijnland twee werkzaam. Pas in 1577 werd de asigerechtspraak door die van vijf of zeven schepenen vervangen (Blok 1963a).

⁵⁹⁵ Zie de nrs. 84, 88, 92, 106, 132 en 137 in bijlage 4 en Fockema Andreae/Renaud/Pelinck 1952.

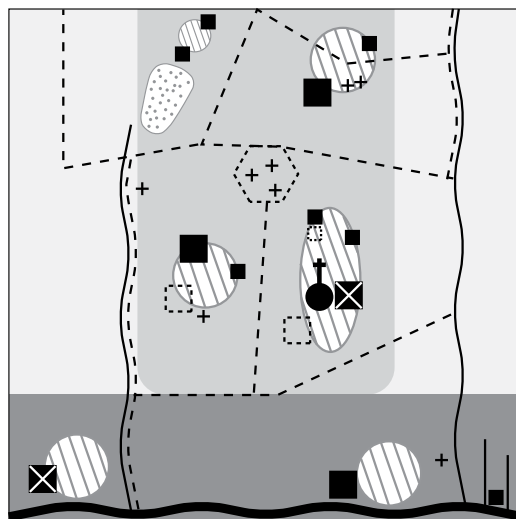
⁵⁹⁶ Vgl. de historische atlanten van Katwijk en Valkenburg (Parlevliet 1990, 1993 en 1996).

⁵⁹⁷ Dijkstra/De Koning/Lange 2006.

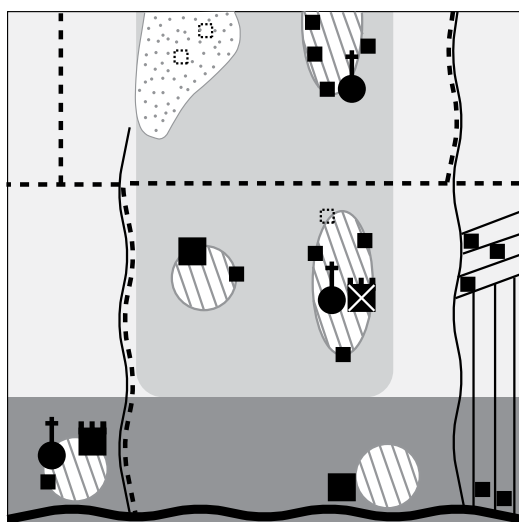
⁵⁹⁸ Waterbolk 1982; 1991, 1995; Heidinga 1987; Theuws 1989, 180-187; Spek 2004, 620.

Merovingische periode (500 - 720)

Karolingische periode (720 - 900)

Volle Middeleeuwen (900 - 1250)

Fig. 4.27 Ontwikkelingsmodel van de middeleeuwse nederzittingsstructuur in het West-Nederlandse kustgebied. In het model is ook het verspreidingspatroon van de grafvelden en alternatieve graflocaties verwerkt (zie par. 6.7).

langs een doorgaande weg of waterloop, vlakbij het bijengelegen akkerland. Vanuit deze buurschap maakten de bewoners gebruik van de omliggende woeste gronden in de vorm van weidegrond, hooiland en bossen. Vanwege het gemeenschappelijk gebruik van de omgeving spreekt men van het dorpsgebied of marke. De afspraken hierover werden geregeld door de buurschap. Binnen het dorpsgebied kon een dochternederzetting ontstaan, bijvoorbeeld in de vorm van een solitaire boerderij, of een satellietdorp, dat zich afsplitste en een eigen buurschap met bijbehorend gebied vormde.

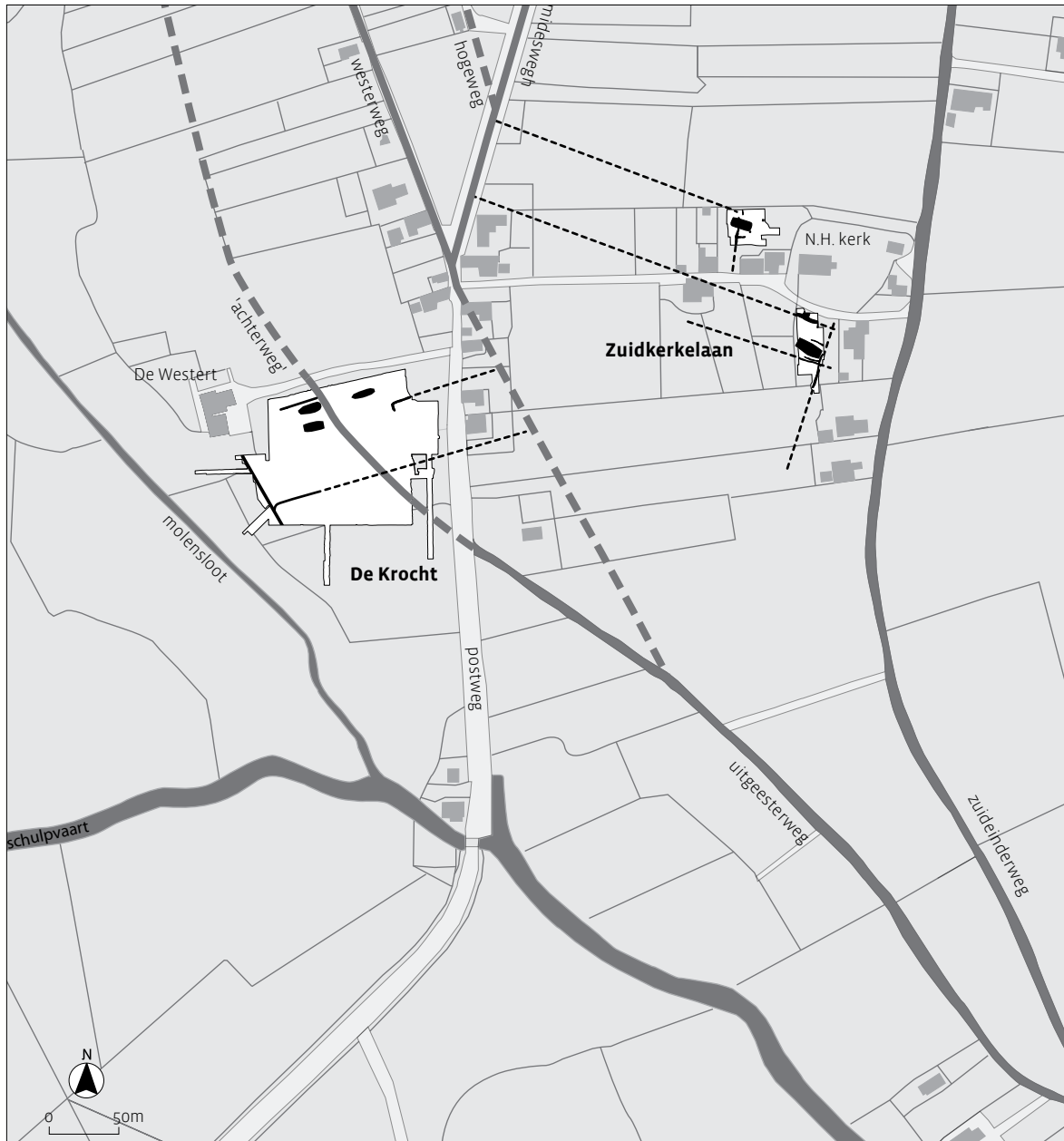

Fig. 4.28 Reconstructie van een deel van het vroeg-middeleeuwse verkavelings- en wegenpatroon in het zuiden van Limmen ten opzichte van de kadastrale minuutplan uit het begin van de 19^e eeuw. Zwart: opgegraven Karolingische gebouwen en verkavelingsgreppels. Donkergrijs: vroeg-middeleeuwse wegen. Gestippeld: gereconstrueerde perceelsgrenzen en wegen (uit Dijkstra/De Koning/Lange 2006, fig. 15.1).

De eerste helft van de 8^e eeuw markeerde de overgang naar de Karolingische periode. Veel dorpskernen werden verplaatst over kortere of langere afstand, in het duingebied waarschijnlijk meer dan langs waterwegen. De redenen hiervoor kunnen divers zijn. De landbouwgronden raakten uitgeput of verstoven. Langs de rivieroeveren maakten dichtgeslibde zijgeulen van de rivier de nederzetting slecht bereikbaar of te drassig. Niet-ecologische factoren zijn een reorganisatie van het grondbezit of de sociaal-politieke structuur. Nieuw was de stichting van de eerste kerken op het landgoed van de elite. Verder was een nieuw fenomeen de aanwezigheid van domeincentra. Vanuit deze hoven of vronhoeven werd het grootgrondbezit geëxploiteerd, meestal ten gunste van de koning, graaf of kerkelijke instellingen. Het domeingoed

kon een heel dorp omvatten of lag verspreid over meerdere nederzettingen in de regio. De aan de hof gebonden horigen mochten een eigen stuk grond bebouwen, in ruil voor het leveren van goederen en diensten aan het domeincentrum met het saalland (meer over domeinen in hoofdstuk 7).

De relatief grote hoeveelheid plaatsnamen in de Utrechtse goederenlijst wijst erop dat er óf veel (kleinere) dochternederzettingen binnen een dorpsgebied voorkwamen óf dat er veel afgesplitste satellietdorpen bestonden. De verschillende bewoningskernen konden vrij dicht bij elkaar liggen; het bovengenoemde *Smithan* en Limmen lagen slechts 300 m bij elkaar vandaan. Betekent dit dat ook de drie nederzettingen uit de Merovingische periode in de Zanderij van Katwijk ooit drie verschillende namen hadden? De resultaten van het onderzoek te Limmen wijzen op nog een andere ontwikkeling, namelijk de inrichting van een gezamenlijk akkercomplex in de loop van de 9^e eeuw. Over de strandwal werd een veerverkaveling uitgezet, die geheel afweek van oudere verkavelingspatronen. Daarbinnen lag een verspreide lintbebouwing van boerderijen, wellicht de in de goederenlijst genoemde *mansi*. In de loop van de 9^e-10^e eeuw verschoven de woonerven naar de buitenzijde van een ‘achterweg’ zodat het voorliggende gebied geheel als akkerland in gebruik kon worden genomen (afb. 4.28). Onder invloed van vernatting verschoof de bewoning in de loop van de 12^e eeuw weer terug op de geest, om te eindigen als een kleine woonkern langs de hoofdweg over de strandwal.⁵⁹⁹ Het ontstaan van plaatsvaste nederzettingen en geestcomplexen kan dus teruggaan tot de 9^e eeuw.

Vanaf de 10^e eeuw vonden ingrijpende veranderingen plaats. Door een toename van de Jonge Duinvorming langs de kust raakten nederzettingsterritoria overstoven. Waarschijnlijk raakte men ook in de problemen in gedeelten van de verder oostelijk gelegen strandwallen. Op 17^e eeuwse kaarten liggen stukken van het Oude Duinlandschap er nog bij als woeste gronden, zoals tussen Loosduinen en Wassenaar, Voorhout en Hillegom en bij Noordwijkerhout. Vindplaatsen met vroeg-middeleeuws (en ouder) materiaal geven aan dat deze gronden eerder wel degelijk deels ontgonnen waren.⁶⁰⁰ De weggestoven bewoners konden voor een deel terecht in de veenontginningen die vanaf de 10^e eeuw op gang kwamen. Waar door een toenemende periode van droogte langs de kust nederzettingen verdwenen, konden dankzij de droogte nieuwe ontstaan in het veen.⁶⁰¹ Langs de rivieroever was men op sommige plaatsen mogelijk al eerder begonnen met het inrichten van kavels met vrije opstrek, waardoor de oude nederzettingstructuur verdween, samen met veel van de in de goederenlijst genoemde dorpsnamen (zie pag. 94 en verder). Veel bewoners in de ontginningen kregen de kans om als vrije lieden te boeren, in ruil voor een recognitietijns aan de landsheer. Deze vrijheid straalde af op de dorpen op het oude land, waardoor veel horigen minder aan de grond gebonden waren.⁶⁰² Hoewel delen van nederzettingen nog wel enigszins konden verschuiven of opgegeven werden (zie *Smithan*), nam de plaatsvastheid van de bewoning in het ‘oude land’ toe (in het veengebied werden ze vanwege de maaiveldaling juist regelmatig verplaatst).

Allengs verschenen in meer dorpen kapellen of kerken, gelegen in of vlakbij het stamgoed/domeincentrum van de lokale adel die doorgaans ook de rol van ambachtsheer vervulde. Het stamgoed was meestal uitgebouwd tot een kasteel. De plaats waar het godshuis en/of stamgoed lagen werd in de 13^e eeuw naamgevend voor de parochie en het gerechtelijke ambacht.⁶⁰³

⁵⁹⁹ Dijkstra/De Koning/Lange 2006, 198-210.

⁶⁰⁰ Zie de vindplaatsen Wassenaar-Schouweweg 91 [71], Wassenaar-Pluymestein [72] en Den Haag-Loosduinen [84].

⁶⁰¹ Heidinga 1987, 117-129.

⁶⁰² Van der Linden 1982, 76.

⁶⁰³ Blok 1968, 14.

Daar ontstond een woonkern met enkele ambachtslieden zoals een smid en wagenmaker. Het bestuurlijk gebied waarop de parochie- en ambachtsnaam betrekking hadden omvatte één of meer oudere dorpterritoria. De namen daarvan verdwenen voor een groot deel door hierboven al genoemde oorzaken. Ik denk dat ook de ontbinding van domeingoederen en het opdelen van gemeenschappelijk gebruikte gronden hierbij geholpen heeft. Dit maakte de vrije vestiging van boerderijen (en kastelen) mogelijk die niets meer van doen hadden met een eventueel daar gelegen ouder bezit. Men identificeerde zich meer met de parochienaam, de eigen (adellijke) familienaam of de naam van de boerderij. Deze vrije vestiging van boerderijen is een verklaring voor de verspreide lintbebouwing die we op de 17^e-eeuwse kaarten zien en die waarschijnlijk teruggaat op de Late Middeleeuwen. Hierdoor ontstonden langgerekte, doorlopende geesten over de vaak smalle strandwallen. De boerderijen in de dorpen waren door een toegenomen specialisatie in veeteelt en tuinbouw, alsmede door oxidatie van het veen, niet meer altijd de gemengde bedrijven uit de voorafgaande periode; in de veengebieden en de aangrenzende rivieroever was de akkerbouw in de 14^e-15^e eeuw vrijwel geheel uit beeld verdwenen. Voor de afzet van de producten kon men terecht in de steden die zich vanaf de 12^e-13^e eeuw begonnen te ontwikkelen.

5 HUIS & TRADITIE

Bouwtradities in het Hollandse kustgebied

“Eerst kiest men een goede huisplaats, dan behakt men het timmerhout, voegt de grondbalken mooi aaneen, legt de binten neer.

De sporen bevestigt men aan het nokhout, door stijlen ondersteund.

En daarna wordt het huis wonderschoon versierd.”

Byrhtferth's Manual (ca. 1011), Ramsey Abbey.⁶⁰⁴

5.1 Inleiding

Huisplattegronden uit nederzettingen zijn binnen de archeologie een belangrijke schakel in de reconstructie van pre- en protohistorische samenlevingen. De keuze voor een bepaalde huisvorm werd bepaald door een complex samenspel van factoren binnen een samenleving, bestaande uit onder meer klimaat, landschap, beschikbare materialen en constructietechnieken, functie, bestaanseconomie, sociale organisatie en religie. Over het algemeen waren hierbij de reeks sociaal-culturele factoren van doorslaggevende invloed en werd de vorm voornamelijk bepaald door het heersende klimaat en de beschikbare bouwmaterialen en -technieken.⁶⁰⁵

Traditie speelde bij de bouwwijze een belangrijke rol; vernieuwing en innovatie werden doorgaans argwanend bekeken en afgewezen. Men greep veelal terug op de gewoonte zoals deze over vele generaties was overgeleverd en zo hoorde te zijn.⁶⁰⁶ Door antropologische studies is duidelijk dat het huis naast een sociale en functionele betekenis dikwijls een symbolische waarde heeft. Het huis als drager van een non-verbale, directe of indirecte boodschap is het toonbeeld van orde volgens de bestaande levensbeschouwing en door zich naar deze orde te gedragen zal het leven voorspoedig verlopen. De boerderij wordt gebruikt om de plaats van de bewoners in de samenleving te bepalen, waarbij de behoefte aan een ‘juist’ huis centraal staat.⁶⁰⁷ Een drietal veelvuldig genoemde specifieke betekenissen die aan het huis gehecht kunnen zijn komen uit antropologische studies naar voren.⁶⁰⁸

De eerste en belangrijkste is het huis als een thuis, een plaats die bron van zekerheid en bescherming in het bestaan biedt. Er bestaat een sterke band met de familie, maar ook met de voorouders. Dit aspect vinden we bijvoorbeeld terug in de studie van Le Roy Ladurie over 14e-eeuws Montaillou, een bergdorp in de Franse Pyreneeën, waar de termen *ostal*, *domus* en *hospicium* zowel stonden voor huis als familie.⁶⁰⁹ De verbondenheid tussen beide blijkt tevens

⁶⁰⁴ *“Erest man ásméað þæs húses stede. and eác man þæt timber beheáwð, and þá syllan man fægere gefegð. and þá beámas gelegð. and þá ræftras tó þære fyrste gefæstnað. and mid cantlum underwriðað. and syððan þæt hus wynsumlice gefrætwað. (Byrhtferth's Manual, 144)*

⁶⁰⁵ Rapoport 1969, 13, 46 en 104.

⁶⁰⁶ Rapoport 1969, 4, 6 en 15; Gurevich 1985 (1972), 293.

⁶⁰⁷ Reuselaars 1993, 9-15 en 39.

⁶⁰⁸ Reuselaars 1993, 14-15 en verwijzingen aldaar.

⁶⁰⁹ Le Roy Ladurie 1984, 24.

uit de subrecente gewoonte in grote delen van Europa, waar families genoemd worden naar de boerderij. De naam van de boerderij is op haar beurt weer afkomstig van de eerste bewoners.⁶¹⁰ De tweede betekenis is het huis als model voor de kosmos, waarvan het zowel een onderdeel als een afspiegeling kan zijn. Voor dit aspect kan gewezen worden op het werk van Gurevich over de Scandinavische mythologie, waarin veel ideeën uit de vroeg-middeleeuwse Germaanse wereld zijn overgeleverd. Hierin werd de wereld voorgesteld als bestaande uit een godenwereld (*asgardr*), een tussenwereld van orde, vrede en rust waar de mensen woonden (*midgardr*) en de onbekende buitenwereld vol angsten en gevaren (*utgardr*). De boerderij en het erf werden met de *midgardr* vereenzelvigd, alleen daar kon men zich veilig voelen.⁶¹¹ Als derde en laatste betekenis krijgt het huis in veel gevallen een betekenisgevende rol in de identificatie met de groep waarvan men onderdeel uitmaakt, waarbij met name de uiterlijke gelijkenis van belang is. De achtergrond van de groepsamenstelling kan divers zijn; het kan gaan om mensen van eenzelfde etnische groep, familie, sociale klasse, nederzetting, economische bedrijfseenheid of met dezelfde levenswijze of -instelling.

Dit betekent niet dat elke verandering binnen een bouwtraditie, of het bestaan van verschillende bouwtradities naast elkaar, een uiting is van een geheel nieuwe levensstijl of -beschouwing. Het kan gaan om een louter technologische ontwikkeling, die geen invloed heeft op de manier waarop de bewoners bijvoorbeeld tegen het kosmologische karakter van hun huis aankeken. Voor de Noordwest-Europese laagvlakte kunnen we in dit verband wijzen op het voorkomen van het woonstalhuis; deze gewoonte om mens en dier onder één dak samen te brengen bestond al vanaf de Midden-Bronstijd.

De mate van verandering die binnen een bouwtraditie optrad is voor een belangrijk deel afhankelijk van de manier waarop deze binnen de gemeenschap werd doorgegeven en wie verantwoordelijk waren voor de bouw van het huis. Het archeologisch nederzettingsonderzoek van de Germaanse wereld laat voor het overgrote deel een geleidelijke ontwikkeling van het woonstalhuis zien, waarbij de regionale verschillen zich voornamelijk beperkten tot details in de constructie. In het geval van Noordoost-Nederland is door Waterbolk een typonomie opgesteld met een praktisch continue ontwikkeling vanaf de Midden-Bronstijd tot het historisch bekende Drentse boerenhuis.⁶¹² Een plotselinge, radicale verandering in huisbouwtraditie werd niet vastgesteld. Huijts meent dat een omslag vanuit de toenmalige samenleving zelf, zeker binnen een prehistorische, niet te verwachten was.⁶¹³ Dit hangt samen met de rol van traditie binnen de huizenbouw en het belang van de bewoners om een boerderij te bouwen die in overeenstemming is met de geldende normen en waarden.

In niet-westerse samenlevingen heeft een familie over het algemeen alle beschikbare technologische kennis in huis (!) om een huis te bouwen. De bouw vindt doorgaans plaats door de familie voor wie het bestemd is, geassisteerd door een grotere groep van verwanten of burens. Een andere mogelijkheid is dat men gebruik maakt van personen die ervaring met bouwen hebben. In een agrarische samenleving zonder verregerende specialisatie zijn dit part-time timmerlieden. Daarmee is de expertise wel groter maar blijft de bouwstijl hetzelfde, omdat gebouwd wordt in samenwerking met de toekomstige eigenaar.⁶¹⁴ De andere oorzaak van een plotselinge wijziging in bouwgewoonte is een herkomst van buiten, hetzij door de overname van ideeën of

⁶¹⁰ Zimmerman 1998, 179.

⁶¹¹ Gurevich 1985 (1972), 47, 1992, 202-203.

⁶¹² Waterbolk 1980; 1982; 1991; 1995; 2009.

⁶¹³ Huijts 1992, 19.

⁶¹⁴ Rapoport 1969, 3-4, 6.

door de komst van migranten. Huijts beschouwt deze mogelijkheid als een bijzondere inbreuk op het ontwikkelingsproces, die bij uitzondering voor kan komen.⁶¹⁵ Ter illustratie van deze archeologisch moeilijk grijpbare mogelijkheid kan worden gewezen op een aantal gevallen zoals de driebeukige woonstalhuizen uit de tweede helft van de 4^e eeuw in het Normandische Saint-Ouen-du-Breuil of de 'Friese' boerderij uit de Romeinse tijd in het Noord-Limburgse Blerick en Heierhoeve bij Venlo.⁶¹⁶ Binnen de historische boerderijbouw werden vernieuwingen van elders telkens ingepast in de lokale bouwtraditie. In het geval van de vestiging van vreemde volkeren zouden deze naar de mening van Huijts hun bouwgewoonten uiteindelijk hebben aangepast aan de lokale traditie.⁶¹⁷

Heidinga had al eerder de relatieve kanten van externe beïnvloeding binnen de huizenbouw belicht in zijn beschouwing over betekenis van Midden-Nederland gedurende de Vroege Middeleeuwen en de gevolgen van de frankisering.⁶¹⁸ De archeologie is niet bij voorbaat geschikt om eventueel gewijzigde machtsverhoudingen in de samenleving te traceren, omdat binnen de doorsnee nederzetting de invloed van de integratie niet of nauwelijks merkbaar zal zijn geweest. Het grootgrondbezit nam wel toe, maar veelal in de vorm van verspreide bezittingen in plaats van grote domeincomplexen zoals in Zuid-Nederland het geval was. Voor eventuele veranderingen tot op het niveau van de nederzetting ziet Heidinga geen rol van betekenis weggelegd voor de elite. Doordat ze opereerde in een aristocratisch netwerk buiten de grenzen van de eigen gemeenschap was deze groep minder plaatsgebonden en verkeerde soms lange tijd buiten het eigen gebied. De binding met hun bezittingen werd daarmee meer een papieren zaak. De verspreiding van huisbouwtradities stond daarmee grotendeels los van de gebeurtenissen op andere vlakken binnen de samenleving: *"It is more important to ascertain how 'international' house-building traditions were, and how these traditions were able to spread unperturbed by the political and cultural vicissitudes of the moment"*.⁶¹⁹

Ten zuiden van de grote rivieren was in de Vroege Middeleeuwen sprake van een geheel andere huisbouwtraditie. Na een periode van enige bewoning rond 400 werd dit gebied blijkens de aanwezige grafvelden vanaf het midden van de 6^e eeuw gekoloniseerd door Frankische nieuwkomers uit het zuiden. De gebouwwormen laten in de eerste helft van de 8^e eeuw een sterke verandering van bouwstijl zien. In tegenspraak met Heidinga kwam dit volgens Theuws wellicht omdat in deze periode veel van de landgoederen werden geschonken aan religieuze instellingen die vervolgens de aanzet tot een nieuwe bouwstijl gaven. De veranderingen in bouwvorm gaan naar zijn mening hier samen met een externe, structurerende rol vanuit de elite en het opbouwen van domaniale landgoederen binnen het Frankische Rijk.⁶²⁰ Dit moet dan hebben gegolden voor heel Zuid-Nederland, aangezien de huisvormen over het gehele gebied vrij uniform zijn. Het is de vraag of deze wijde toepassing alleen op rekening van de grootgrondbezitters geschreven kan worden en niet op die van de overige bewoners uit de regio.

In publicaties over de nederzettingsontwikkeling van het westelijk kustgebied wordt gewezen op de opvallend pluriforme huisbouwtraditie ten opzichte van de omliggende regio's. Bult en Hallewas zochten in hun overzichtartikel over de Zuid-Hollandse regio uit 1990 de verklaring

⁶¹⁵ Huijts 1992, 19.

⁶¹⁶ Gonzalez/Ouzoulias/Van Ossel 2003; Schotten 1994.

⁶¹⁷ Huijts 1992, 19.

⁶¹⁸ Heidinga 1986, 135, 138-139.

⁶¹⁹ Heidinga 1987, 54.

⁶²⁰ Theuws 2008; Theuws 1988, 1991, 318-320, 358-359, 391; Roymans/Theuws 1999, 18-20.

hiervoor behalve in chronologische ook in sociale en economische verschillen.⁶²¹ Theuws wees daarnaast op de mogelijkheid van een verschillende etnische herkomst van de bewoners, maar zag eerder een verband met een verschil in levenswijze binnen het afwisselende kustland-
schap.⁶²²

In dit hoofdstuk wordt getracht verder inzicht te krijgen in de ontwikkelingen binnen de vroeg-middeleeuwse huizenbouw in het westelijk kustgebied door een (her)evaluatie van de thans beschikbare gegevens. Dankzij het in het afgelopen decennium toegenomen aantal opgegraven gebouwplattegronden is het voor het eerst mogelijk een redelijk samenhangend beeld te geven. Dit berust – zoals gebruikelijk – op de vorm van het hoofdgebouw, het woonstal-
huis. De typologische indeling is uiteraard alleen gebaseerd op elementen die archeologisch zichtbaar zijn: de gebouwworm, de dakdragende palen en de positie van de wand en ingangspartijen.⁶²³ Details over de binnenindeling en daaraan gerelateerde functies zijn slechts beperkt voorhanden, omdat de ondiep ingegraven resten van veeboxen en haardplaatsen meestal zijn verdwenen. Beter bewaarde huisplattegronden dienen in dit geval als model voor de minder goed bewaarde gebouwrusten. Om van een ‘huistype’ te kunnen spreken is een driedimensionale voorstelling van vorm, constructie en indeling noodzakelijk. Voor zo’n reconstructie acht Huijts minstens drie verwante, contemporaine huisplattegronden een voorwaarde, alsmede voorgangers en opvolgers van het type, omdat het onderdeel uitmaakt van een ontwikkeling in de tijd.⁶²⁴ Omdat niet aan al deze voorwaarden voldaan kan worden zal in deze studie slechts een aanzet worden gegeven voor een vroeg-middeleeuwse typologie voor het westelijk kustgebied. Hoewel er zeker overeenkomsten met de bouwtradities in Noordoost-Nederland bestaan, is, anders dan tegenwoordig gebruikelijk, bewust niet de gebouwtypologie van Waterbolk gehanteerd. Een van de belangrijkste criteria binnen deze typologie is de dakdragende structuur. Dit uitgangspunt maskeert echter de manifeste, regionaal bepaalde eigenheden in West-Nederland, met name in de Merovingische periode. Dit betreft de plaats van de ingangen, de afwijkende ontwikkeling van de buitenstijlen en deels ook de gebouwlengte.

Tussen de late 5e en de 10e eeuw kwamen in het westelijk kustgebied gelijktijdig twee bouwtradities voor:

- › drie- tot éénbeukige woonstalhuizen
- › tweebeukige huizen en schuren.

Voor deze verdeling op basis van het aantal beuken is gekozen omdat dit archeologisch het beste zichtbaar is. Bij een verdere onderverdeling van beide groepen wordt rekening gehouden met de binnenindeling, de plaats van de ingangen en de gebouwworm. Voor de Merovingische periode bleek het niet zinnig om de steeds grotere afstand van de buitenstijlen ten opzichte van de wand als uitgangspunt te nemen, zoals bij de typen Odoorn A, B, C en C’ uit Noordoost-Nederland. Reeds vanaf de oudste huisplattegrond (Katwijk 15) staan de buitenstijlen op enige afstand van de wand en van een systematische combinatie met een binnenstijl tot een set ‘dubbelstijlen’ is al helemaal geen sprake. Vanaf de Karolingische periode bestaan de éénbeukige huisplattegronden vrijwel alleen nog uit paalsporen van gebinten en uitkubbingen, net als elders in het land. Een indeling op basis van binnenindeling en ingangen is vanaf deze periode bijna niet meer te maken.

⁶²¹ Bult/Hallewas 1990b, 82.

⁶²² Theuws 1996, 758-759.

⁶²³ Huijts 1992, 15.

⁶²⁴ Huijts 1992, 18-19.

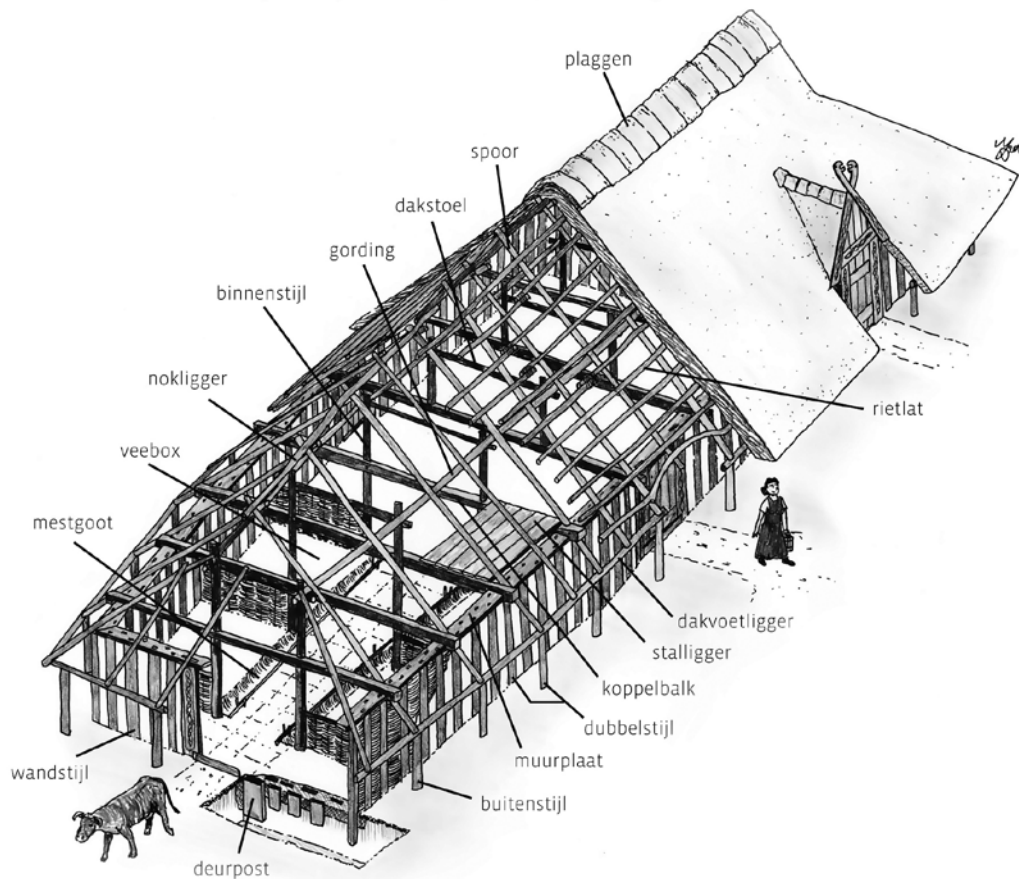

Fig. 5.1 Benaming van constructieve houten onderdelen van een woonstalhuis uit de Merovingische periode van het type Katwijk B.

In de 10^e eeuw kreeg de eerstgenoemde traditie de overhand en werd de basis gelegd voor de historisch bekende boerderijen uit de Late Middeleeuwen.

Op basis van deze tweedeling wordt ingegaan op een drietal hoofdvragen:

- › welke ontwikkeling vond plaats in de huisbouwtraditie gedurende de Merovingische en Karolingische periode,
- › hoe verhiel deze ontwikkeling zich tot de Romeinse tijd en de omliggende regio's en
- › wat is de verklaring voor de diverse huisbouwtradities binnen het westelijk kustgebied?

Voor de gebruikte bouwtechnische termen van elementen van het houtskelet en de paalspooren wordt verwezen naar fig. 5.1. Een overzicht van de afmetingen en typetoewijzing van 45 gebouwen staat in bijlage 9. De gebruikte type-indeling en de bijbehorende vindplaatsen zijn te vinden in tabel 5.1.

5.2 De ontwikkeling van drie- naar éénbeukige woonstalhuizen

In de Romeinse tijd kwamen in Zuid-Holland verschillende binnenindelingen voor. Het meest algemeen was een driebeukige indeling. Een enkele keer kwamen geheel éénbeukige boerderijen voor, maar hiervan kan men zich afvragen of de binnenstaanders op stenen poeren stonden.⁶²⁵ Rondom de Maasmonding kwam een tweebeukige traditie voor, die als een uitloper van de

⁶²⁵ De staken in deze huiswanden lijken wat dikker te zijn dan gebruikelijk, maar deze zullen – samen met eventuele koppelbalken in de dwarsrichting – onvoldoende stevigheid hebben geboden voor het opvangen van de daklast.

huisbouwtraditie in Zuid-Nederland en het Midden-Nederlandse rivierengebied beschouwd kan worden. Een onmiskenbare, maar weinig aangetroffen vorm van romanisatie was de proto-villa, waarvan het woongedeelte van het woonstalhuis bestond uit stenen vertrekken met vloerverwarming en muurschilderingen.⁶²⁶

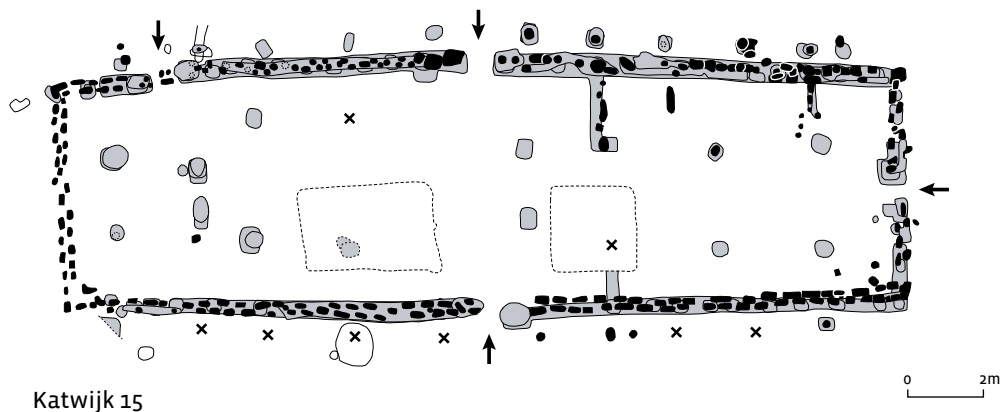
De Merovingische periode: type Katwijk en Rijsburg

Type Katwijk

De vindplaats Katwijk-Zanderij is naamgevend voor dit type, aangezien alle varianten ervan zijn aangetroffen. Het belangrijkste kenmerk is de functionele driedeling en plaats van de ingangen: het stalgedeelte met een ingang in de kopse zijde, het middenhuis met twee tegenover elkaar gelegen ingangen en het voorhuis met één ingang in de lange zijde van het huis. In het vorige hoofdstuk is al ingegaan op de functie van het midden- en voorhuis. Het middenhuis bevatte een deel bij de ingangen met aansluitend een woonkeuken met haardplaats. Op de grens met het voorhuis is vrijwel altijd een tussenwand met doorgang aanwezig, herkenbaar door de diep ingegraven deurposten. Het voorhuis had waarschijnlijk een meer private woon- en/of slaap-functie. De aanwezigheid van een smalle ruimte van zo'n 1 m breed langs de korte zijde van het voorhuis kan wijzen op het bestaan van bedsteden (zie Oegstgeest 2).

De vorm van het gebouw was over het algemeen rechthoekig, met een lengte tussen de circa 15 en 30 m en een breedte van 4,40 tot 5,80 m. Een enkele keer waren de lange zijden licht gebogen, waardoor de huisbreedte in het midden opliep tot 6,5 m.

Fig. 5.2 Voorbeeld van huistype Katwijk A. Sporen in vlak 1 lichtgrijs, in vlak 2 zwart. X = ontbrekend paalspoor. Schaal 1:200.

Bepalend voor de varianten van het type is de mate waarin sprake is van een driebeukige indeling. Bij het vroegst daterende type Katwijk A (fig. 5.2) was de boerderij over de gehele lengte driebeukig, bij Katwijk B (fig. 5.3) alleen het staldeel en bij het jongste type Katwijk C (fig. 5.4) was sprake van een geheel éénbeukige indeling. De varianten zijn dateerbaar tussen de late 5e-eerste helft 8e eeuw en overlappen elkaar in tijd (zie tabel 5.1). Een tweede belangrijk kenmerk is de aanwezigheid van stijlen op 40 tot 80 cm buiten de wand die de dakvoet ondersteunen. Deze buitenstijlen beperkten zich doorgaans alleen tot de lange zijden van het gebouw, maar soms

⁶²⁶ Voor een overzicht van de bouwtradities in Romeins Zuid-Holland zie Bloemers 1978 en Hallewas 1986b.

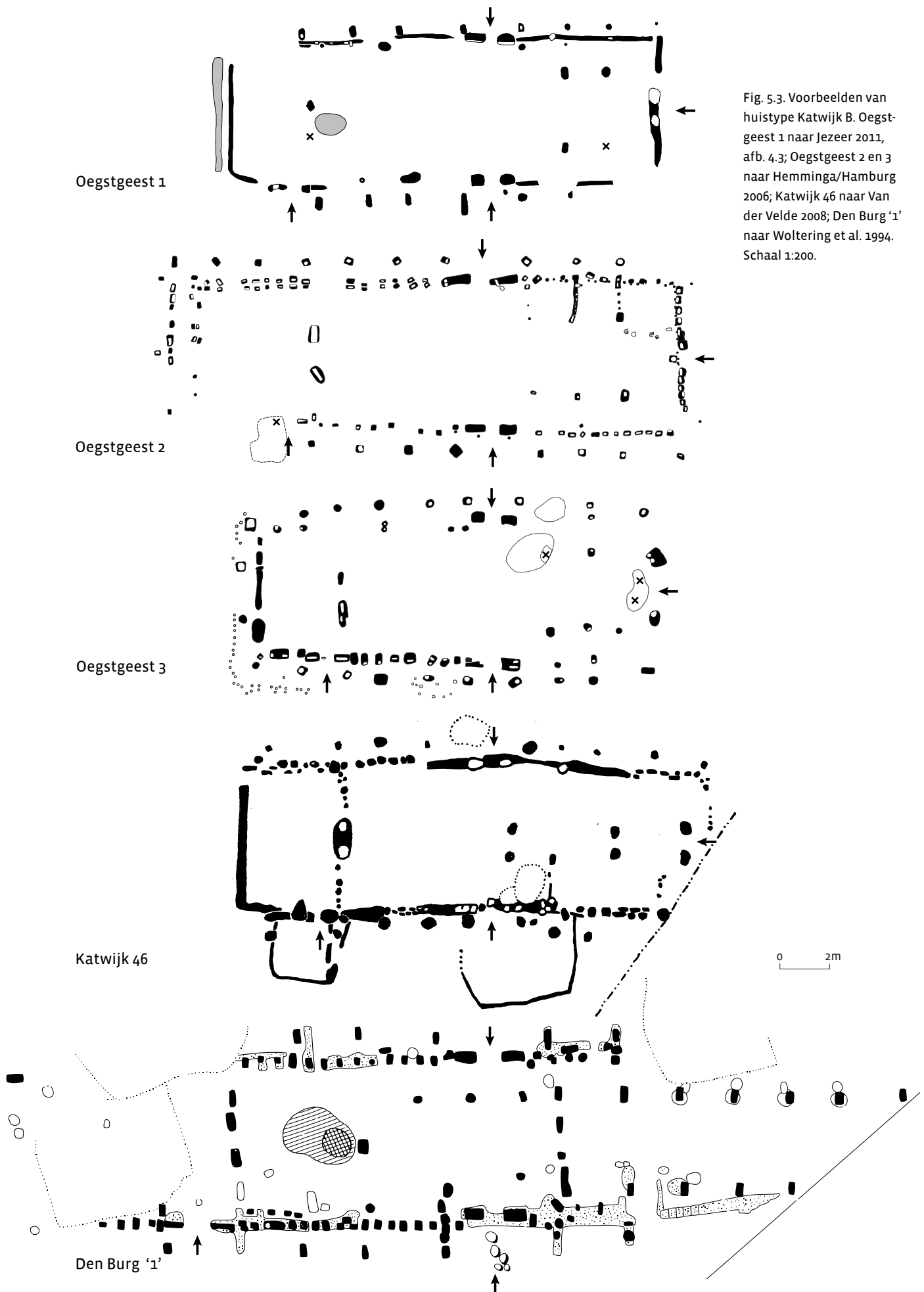
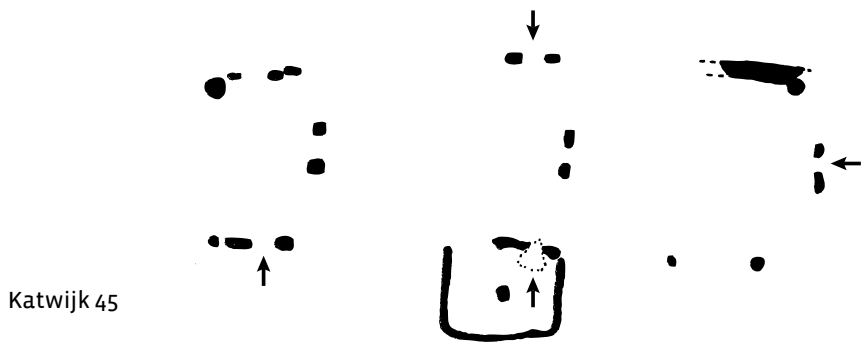
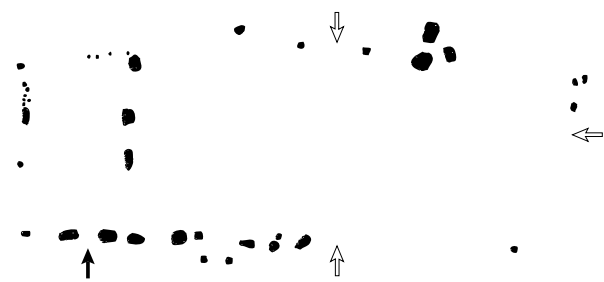

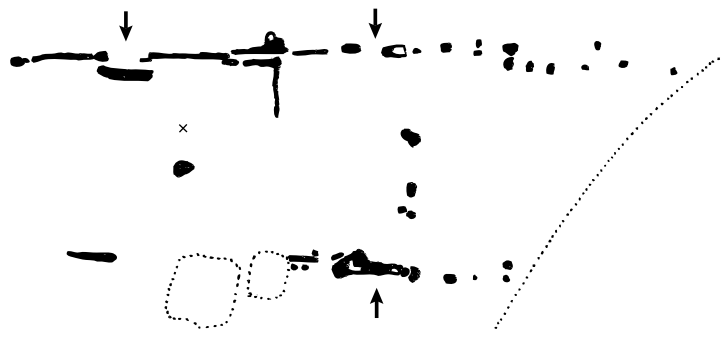
Fig. 5.3. Voorbeelden van huistype Katwijk B. Oegstgeest 1 naar Jezeer 2011, afb. 4.3; Oegstgeest 2 en 3 naar Hemminga/Hamburg 2006; Katwijk 46 naar Van der Velde 2008; Den Burg '1' naar Woltering et al. 1994. Schaal 1:200.

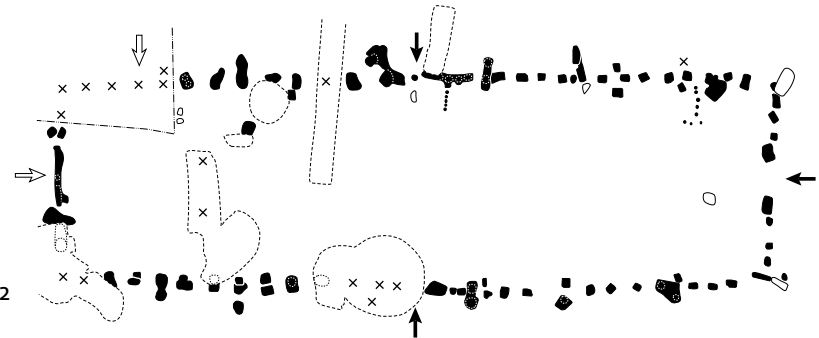
Katwijk 45

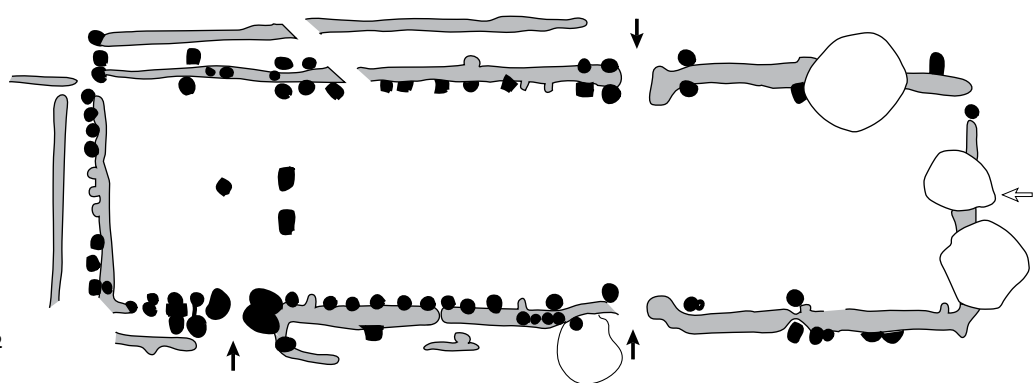
Katwijk 49

Katwijk 50

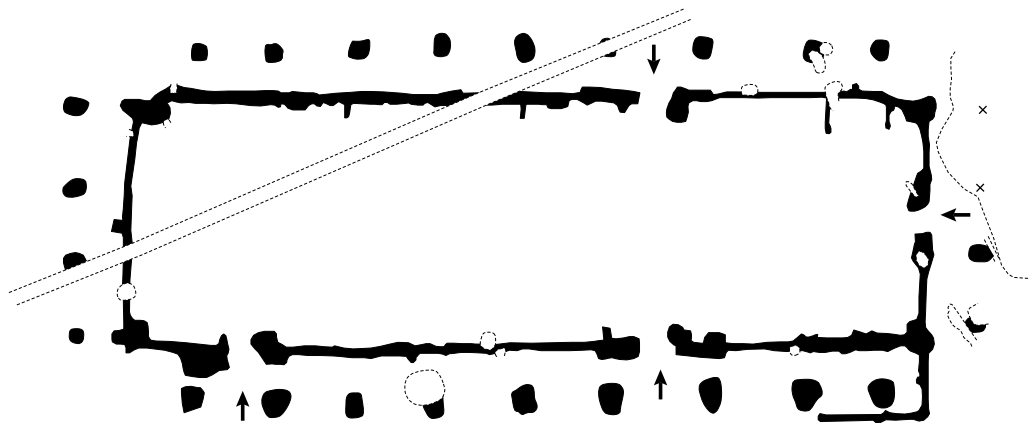

Rijnsburg 2

Uitgeest 2

Fig. 5.4 Voorbeelden van huistype Katwijk C. Huizen uit Katwijk naar Van der Velde 2008 (Katwijk 45 en 49 licht gewijzigd); Uitgeest 2 naar Bazelmans/Dijkstra/De Koning 2002, fig. 5; op de pagina rechts Roksem I naar Hamerow/Hollevoet/Vince 1994, fig. 3. Schaal 1:200.

Roksem I

waren ze ook aanwezig aan de kopse kanten. Er zijn drie manieren waarop de buitenstijlen in de dakdragende constructie konden zijn toegepast:

- › als verticale ondersteuning van een horizontale dakvoetligger die alle buitenstijlen met elkaar verbond,
- › als verticale ondersteuning van een spoor, recht tegenover een spoor met buitenstijl aan de andere langszijde van het huis,
- › als schuinstaande stijl, die een schorende functie vervulde tegen de bovenzijde van de wand.

De eerste twee opties komen zeker in aanmerking, want de handvol beschikbare dwarsdoorsneden van de paalkuilen uit Katwijk, Rijnsburg en Uitgeest gaven geen aanwijzing dat de buitenstijlen schuin geplaatst waren. De ligging van een drupgoot onder de dakrand *binnenlangs* de buitenstijlen van gebouw Rijnsburg 3 (fig. 5.8) laat zien dat een schuine stand niet altijd uitgesloten kan worden.⁶²⁷

Bij (deels) éénbeukige gebouwen boden de buitenstijlen en de wand waarschijnlijk onvoldoende steun om de spatkracht van het dak op te vangen. Dit maakte het gebruik van een horizontale dwarsverbinding noodzakelijk, een koppelbalk. Aanwijzingen daarvoor zijn al vinden in het vroege, driebeukige huis Katwijk 15 (huistype Katwijk A). In het middenhuis zijn aan de binnenzijde van de zuidgevel de sporen van twee 'binnenwandstijlen' bewaard gebleven waarop de koppelbalken mede gerust zullen hebben (fig. 5.2). Ook bij de korte woonhuizen Katwijk 21 en 23 (huistype Rijnsburg) is naast de beide tegenover elkaar gelegen ingangen zo'n binnenwandstijl te vinden (afb. 5.8 en 5.9). Deze stijlen waren volgens Van Es en Taayke niet zozeer noodzakelijk voor ondersteuning van de kap, maar van een zolder.⁶²⁸ Pas met het verdwijnen van de driebeukige indeling ontstond de noodzaak om de koppelbalken op één lijn te plaatsen met de buitenstijlen voor een solide verbinding (fig. 5.5).

Daar waar geen wandpaal aanwezig was om de koppelbalk op te monteren zal deze op de muurplaat van de wand zijn geplaatst. In een aantal gevallen, zoals bij Rijnsburg 2 en Uitgeest 2, bestond wel relatie met een stijl tegen de binnenwand aan, zodat we kunnen spreken over 'dubbelstijlen' (of 'dubbelpalen') (fig. 5.4).

⁶²⁷ Een afstand tussen de wand en buitenstijl van 40 cm was te klein om een goede schragende functie te vervullen, pas vanaf ongeveer 1 m zou dit het geval zijn. Eventueel heeft men gekromde buitenstijlen gebruikt, zodat een schuine stand zich niet in de bodem laat herkennen. Deze verbinding wordt echter minder sterk geacht dan een rechte schoor (Heidinga 1987, 52 en fig. 26; Huijts 1992, 157).

⁶²⁸ Van Es/Taayke 2001, 257.

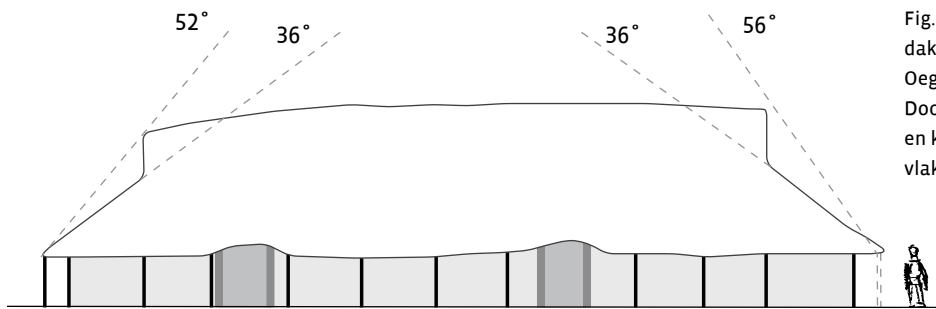
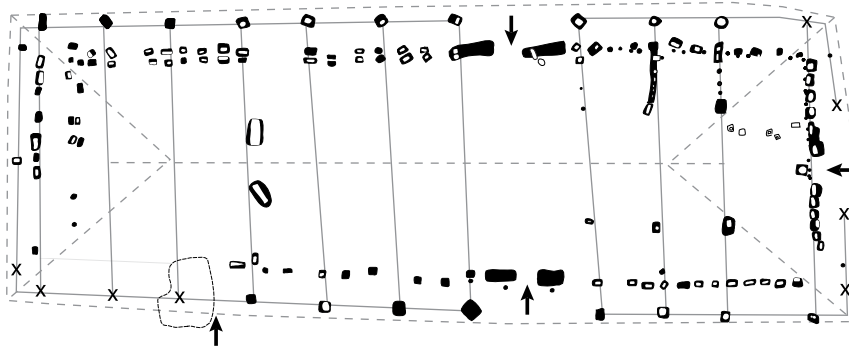

Fig. 5.5 Reconstructie van de dakvorm, toegepast op huis 2 uit Oegstgeest-Nieuw Rhijnegeest Zuid. Doorgetrokken lijnen: kasporen en kapvoetlijger, stippellijn: dakvlakken. Schaal 1:200.

Behalve de buitenstijlen vervulde ook de wand een dragende functie. Dit blijkt uit de relatief grote hoeveelheid palen en de grotere ingravingsdiepte ten opzichte van de buitenstijlen. Bij het Katwijkse huis 15 was de wand ook ten opzichte van de dakdragende binnenstaanders dieper gefundeerd (circa 30 cm). Dikwijls was de wand opgebouwd uit dubbele wandstijlen van planken, die in een meer of minder regelmatig patroon waren neergezet. Soms bleef het gebruik van dubbele wandstijlen beperkt tot het midden- en voorhuis (zie Oegstgeest 2 en Uitgeest 2 in fig. 5.3 en 5.4). Wijst dit op het gebruik van zolderingen? Sporen van dunne staken wijzen erop dat zich tussen de wandstijlen met leem aangesmeerd vlechtwerk bevond. Een andere optie was het gebruik van horizontale planken. Regelmatig bleek dat de hele wand, of delen daarvan, in een wandgreppel was geplaatst. Op basis van de paaldieptes van enkele Katwijkse plattegronden was in de wandopbouw vaag iets van een regelmatigheid te zien: op de hoeken en om de 2 á 3 m waren dieper gefundeerde wandstijlen aanwezig, maar niet systematisch. De ingangen lagen in dezelfde lijn als de wand. De wand was kennelijk hoog genoeg om zonder constructieve aanpassingen de dakvoet te onderbreken voor een ingang.⁶²⁹ Ook het gebruik van horizontale liggers impliceert dat de wanden minimaal manshoog waren, dus om en nabij twee meter. Over de enkele en dubbele wandpalen zal met pen-gat-verbindingen een muurplaat zijn vastgeplugd om het tot een stevig geheel te maken.

Wat de huiswanden betreft wil ik hier nog onder de aandacht brengen dat in een paalkuil met schijnbaar één kern de aanwezigheid van twee wandplanken verborgen kan zitten. Uit doorsnedes van de paalkuilen van Katwijk huis 18 en 21 (type Rijnsburg) bleek dat de paalkern een nazak was van twee weggerotte planken, die bovendien tot 20 cm dieper dan de insteek de grond in waren geslagen (fig. 5.6). Het gebruik van dubbele wandstijlen zal daarom vaker zijn voorgekomen dan uit de grondsporen naar voren komt.

⁶²⁹ Vergelijk de reconstructie van het type Hijken uit de Midden IJzertijd (Huijts 1992, 87).

Tabel 5.1. Vroeg-middeleeuwse gebouwtypen in het westelijk kustgebied

type	kenmerken	vindplaats	datering
drie- tot éénbeukig			
Katwijk A	driedelig (met aparte ingang naar voorhuis) met geheel driebeukige langsindeling en buitenstijlen	Katwijk-Zanderij	ca 475-550
Katwijk B	driedelig (met aparte ingang naar voorhuis) met driebeukig staldeel en buitenstijlen	Katwijk-Zanderij Oegstgeest-Rijnfront Den Burg-Beatrixlaan	ca 550-700
Katwijk C	driedelig (met aparte ingang naar voorhuis) met geheel éénbeukige langsindeling en buitenstijlen	Katwijk - Zanderij Rijnsburg-Abdijterrein Uitgeest-De Dog Utrecht-Leidsche Rijn 51/54 Roksem I	ca 550-750
Rijnsburg A	tweedelig, ingangen op éénderde van de langszijden en éénbeukig met buitenstijlen	Katwijk - Zanderij Rijnsburg-Abdijterrein	ca 475-700/725
Rijnsburg B	tweedelig, ingangen halverwege de langszijden, meestal een ingang in de kopse kant voor een kort stalgedeelte, éénbeukig met buitenstijlen	Katwijk - Zanderij Uitgeest-De Dog Den Burg-Beatrixlaan	ca 475-700/725
Rijnsburg C	tweedelig, ingangen op éénderde van de langszijden, voorhuis met aparte ingang, éénbeukig met buitenstijlen	Rijnsburg-Abdijterrein	ca 600-700
(met gebintconstructie)			
Limmen A	bootvormig, gebinten, wand in lijn met gebinten of vlak daarbuiten, eventueel met een uitkubbing langs één of beide langszijden van het gebouw	Katwijk-Zanderij Limmen-De Krocht Rijnsburg-Abdijterrein	ca 700-800? ca 825-925 ca 720-900
Limmen B	rechthoekige vorm, gebinten	Limmen-De Krocht Assendelft Rijnsburg-Abdijterrein	ca 900 e.v.
tweebeukig			
	tweebeukig met meerdere wandstijlen en/of wandgreppels	Bloemendaal-Groot Olmen	ca 475-700/725
	tweebeukig, soms met minder regelmatig geplaatste middenstijlen	Castricum-Oosterbuurt Uitgeest-De Dog Katwijk-Zanderij Oegstgeest-Nieuw Rhijngeest Valkenburg-De Woerd Naaldwijk-Holland College	ca 550-900
	tweebeukig en (licht) bootvormig, met wandstijlen die uitgelijnd zijn op de middenstijlen en met zijbeuken of gedeeltelijke uitkubbing	Wijk aan Zee Limmen-Zuidkerkelaan	ca 750-900

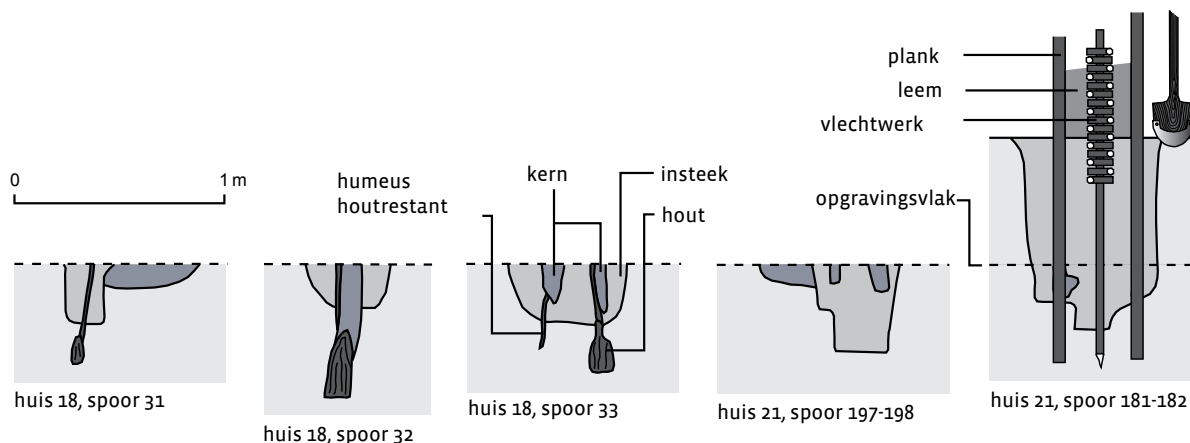

Fig. 5.6 Van paalkuil met (dubbele) wandplanken en lemen vlechtwerkwand tot archeologisch spoor. Reconstructie gebaseerd op de doorsneden van diverse sporen van huis 18 en 21 uit Katwijk-Zanderij Westerbaan.

De ingangen zijn herkenbaar als twee dieper gefundeerde deurposten met een tussenafstand van circa 1,30 m. De paalkuilen zijn opvallend groot en rechthoekig van vorm. Hierin stonden dikke planken van zo'n 40 cm breed. De stevigheid van deurposten was op de eerste plaats een constructieve noodzaak. Ingangspartijen hadden daarnaast ook een rituele betekenis, wat onder meer naar voren komt uit de *Lex Ribuaria*. Iemand die meende dat hij onterecht van diefstal werd beschuldigd moest zweren dat hij het huis en de deurposten van de bestolene niet kende (cap. 37.4) en een verdachte van diefstal die een eiser wilde uitdagen voor een tweegevecht voor de ogen van de koning, kon dat doen door met getrokken zwaard naar de eiser zijn deur te gaan en daar het wapen boven de drempel of aan de deurpost te hangen (cap. 36.4).⁶³⁰ Wellicht waren de deurposten versierd met houtsnijwerk om het huis te onderscheiden van andere gebouwen. Behalve de ingangen naar binnen waren ook de deurposten tussen midden- en voorhuis dieper gefundeerd. Men kan zich afvragen of deze deurposten een religieuze betekenis hadden en vereenzelvigd kunnen worden met de uit latere Scandinavische bronnen genoemde pilaren van de *high seat*, de *öndvegissúlur*. Ze vormden dan als het ware de bezieling van huis en eigenaar (ongeacht zijn status).

Een enkele keer zijn de ingangen niet of nauwelijks herkenbaar (Katwijk gebouw 13, 14, 22 en 28). In dit geval zal de wandconstructie onder de drempel hebben doorgelopen, zoals elders is geconstateerd bij beter geconserveerde gebouwen.⁶³¹ Soms zijn in lijn van een duidelijk herkenbare ingang nog enkele paalsporen aanwezig. Dit kan wijzen op het dichtzetten ervan, maar ook op de aanwezigheid van een ondersteunende paal onder de dorpel of een middenpost (Katwijk 15, Rijnsburg 2 en 4).⁶³²

De verspreiding van het type Katwijk beperkte zich tot de Hollands-Vlaamse kuststreek en het Utrechtse rivierengebied (zie fig.5.7). Het meest zuidelijke voorbeeld lag in het Vlaamse Roksem⁶³³, gevolgd door Den Haag-Frankenslag, Katwijk, Oegstgeest, Rijnsburg en Uitgeest-De

⁶³⁰ Respectievelijk cap. 33.4 en 36.4 in de oudere uitgegeven 19^e-eeuwse editie.

⁶³¹ Vgl. Haarnagel 1979, 72 (Feddersen Wierde).

⁶³² Zimmermann 1998, 174-177.

⁶³³ Hamerow/Hollevoet/Vince 1994, fig. 3. Een incomplete gebouwplattegrond uit Brugge-St.-Andries lijkt sterk verwant te zijn, alleen is de aanwezigheid van een eigen buiteningang bij het voorhuis niet met zekerheid uit de plattegrond af te leiden en is het middenhuis tweebeukig (Hillewaert/Hollevoet, 1998, 47).

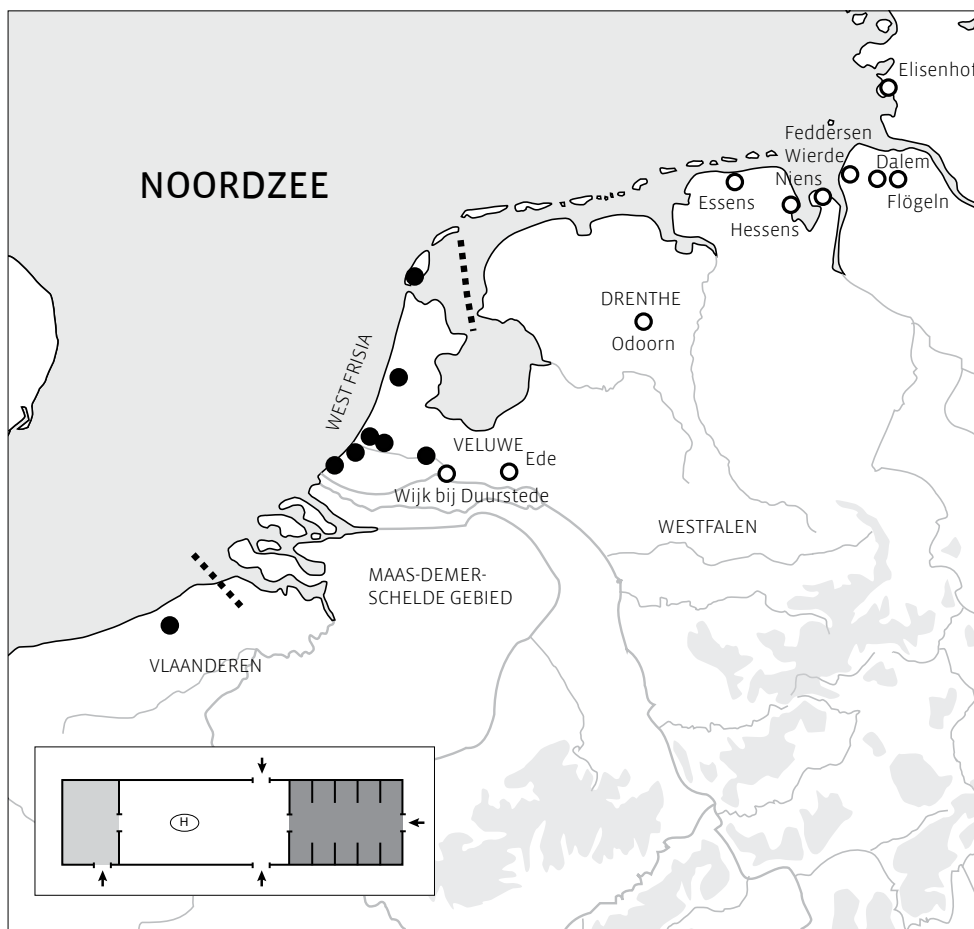

Fig. 5.7 Verspreiding van het huistype Katwijk (zwarte stippen), alsmede enkele overige in dit hoofdstuk genoemde regio's en vindplaatsen (witte stippen). De stippellijnen geven de begrenzing aan van West-Friesland volgens de Lex Frisionum.

Dog in Kennemerland.⁶³⁴ De meest noordelijke vindplaats is Den Burg-Beatrixlaan op Texel.⁶³⁵ De meest recente stip op de kaart levert de nederzetting Leidsche Rijn 51/54 bij Utrecht.⁶³⁶ Uit het huidige Friesland en Groningen zijn geen complete en goed dateerbare Merovingische huisplattegronden bekend om uit te gaan van eenzelfde ruimtelijke indeling. Een 43 m lange vroeg-middeleeuwse huisplattegrond uit het Oostfriese Essens heeft veel weg van de boerderij op Texel (type Katwijk B).⁶³⁷ Voorbij de monding van de Elbe komen we in twee 8e- tot-9e-eeuwse woonstalhuizen in Elisenhof één ingang tegen in het voorste deel van het huis, die echter niet naar een duidelijk ruimtelijk afgescheiden voorhuis leidde.⁶³⁸ De binnenlandse oostgrens

⁶³⁴ Voor Uitgeest-De Dog zie Woltering *et al.* 1994, 149, nr. 1; Bazelmans/Dijkstra/De Koning 2004, fig. 5.

⁶³⁵ Woltering *et al.* 1994, 149, nr. 4.

⁶³⁶ Nokkert/Aarts/Wynia 2009, 63-85. De gebouwen waren over het algemeen slecht geconserveerd. Meestal zijn alleen de buitenstijlen teruggevonden (in deze publicatie verwarrend genoeg 'gebinten' genoemd). Woonstalhuis H1 sluit het beste aan bij het type Katwijk C, misschien ook de gebouwen H4, H8 en H11.

⁶³⁷ Bärenfänger 2002, 50.

⁶³⁸ Elisenhof huis 6. Dit huis laat in in de kopse kant wel een gedeeltelijke ruimte afscheiding zien in de vorm van een slaapkooi of iets dergelijks (zie Bantelmann 1975). Overigens liggen ook deze ingangen aan de oostzijde aan de zuidkant van het huis.

Fig. 5.8

Rijnsburg A

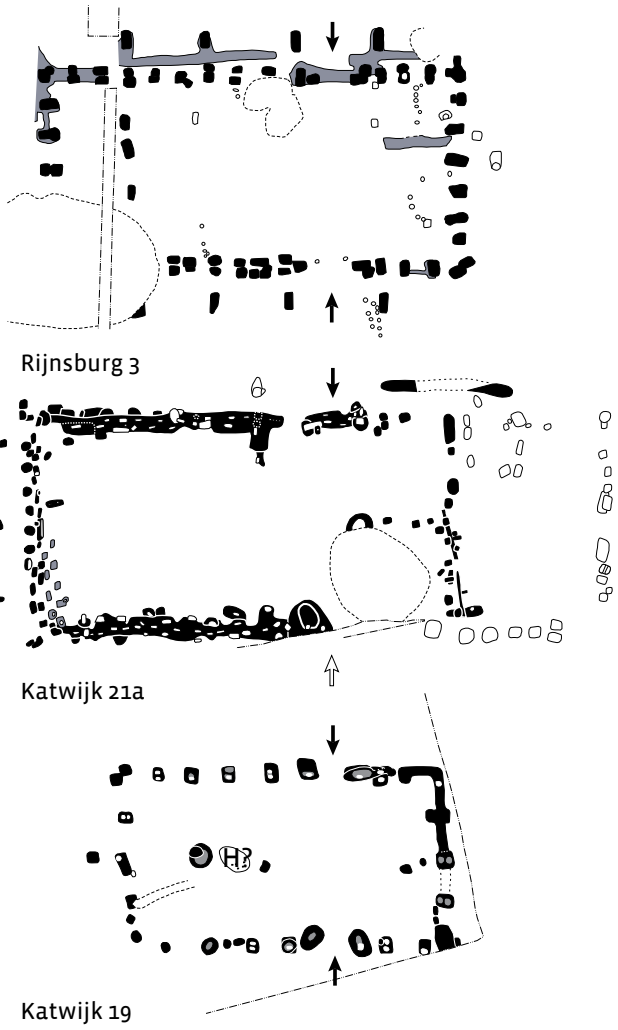

Fig. 5.9

Rijnsburg B

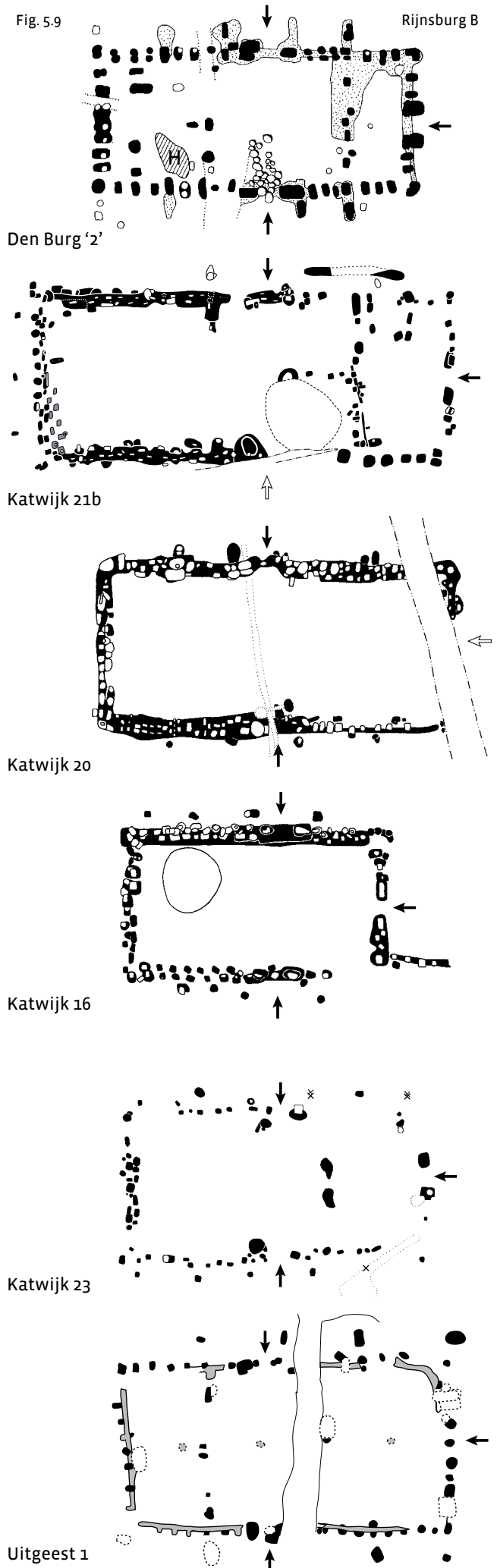
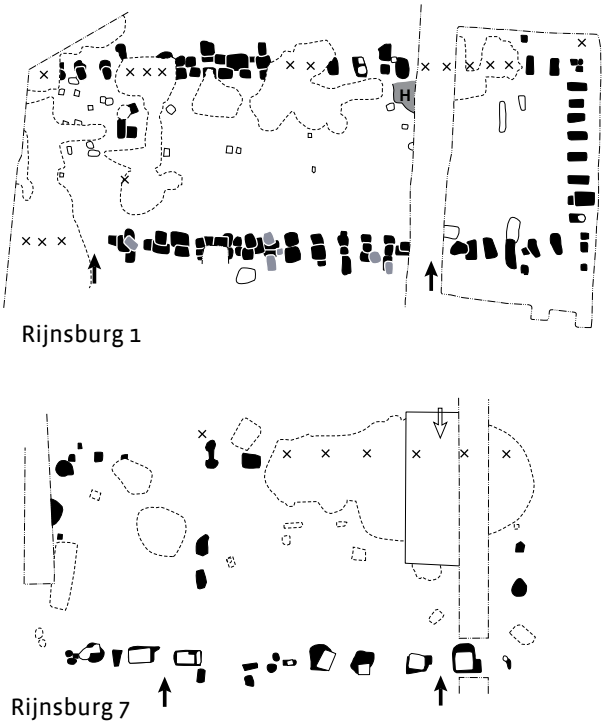

Fig. 5.10

Rijnsburg C

- < Fig. 5.8 Voorbeelden van huistype Rijnsburg A. Huizen uit Katwijk naar Van der Velde 2008. Schaal 1:200.
- < Fig. 5.9 Voorbeelden van huistype Rijnsburg B. Den Burg '2' uit Woltering et al. 1994; Katwijk 20, 21b en 23 naar Van der Velde 2008; Uitgeest 1 naar Bazelmans/Dijkstra/De Koning 2002, fig. 5. Schaal 1:200.
- < Fig. 5.10 Voorbeelden van huistype Rijnsburg C. Schaal 1:200.

van het verspreidingsgebied is niet bekend. Vooralsnog lag deze grens in het rivierengebied ter hoogte van Utrecht.⁶³⁹ Gezien de regionale verspreiding zou men kunnen spreken van een 'West-Fries' huistype,⁶⁴⁰ het type van 'het Friesland tussen Sinkfal en Vlie', één van de drie Friese gebieden die in de *Lex Frisionum* werden onderscheiden.

Type Rijnsburg

Dit huistype onderscheidt zich van het type Katwijk door een tweedeling op basis van de plaats van de ingangen. Een stalgedeelte was afwezig of beperkte zich tot één van de kopse kanten.⁶⁴¹ Bij Rijnsburg A (fig. 5.8), bevinden de ingangen zich tegenover elkaar op één derde van de lange zijden. Het korte stuk tegen de kopse kant van het gebouw kan gebruikt zijn voor opslag of de stalling van enkele stuks vee. Het overige deel is een woon- en werkruimte met haardplaats. De ruimte ter hoogte van de ingangen kon dienst doen als deel. Eventueel bevond zich aan deze zijde nog een kamer zonder uitgang naar buiten. Bij Rijnsburg B (fig. 5.9) bevinden de ingangen zich halverwege de lange zijden. Aan één van de kopse kanten bevindt zich vrijwel altijd een aparte ingang, waarschijnlijk naar een kort stalgedeelte met veeboxen langs de lange zijden. De rest van het huis kon gebruikt worden als een woon- en werkdeel met vuurplaats. De gebouwen Rijnsburg 1 en 7 zou men kunnen scharen onder Rijnsburg C (fig. 5.10). Deze variant is gelijk aan type A, maar dan met een voorhuis met eigen ingang (vergelijkbaar met het type Katwijk).

De vorm van het huis was rechthoekig, met een gebouwlengte tussen de circa 8 tot 14 m en een breedte van 4,40 tot 6 m. Het type Rijnsburg heeft een éénbeukige indeling. Voor de buitenstijlen, de opbouw van de wand en de toepassing van koppelbalken geldt hetzelfde als voor het type Katwijk. Waar buitenstijlen ontbreken hebben we waarschijnlijk te maken met een slechte overlevering van de sporen. Het ontbreken van een (deels) driebeukige indeling komt waarschijnlijk door de combinatie van geringe huislengte en het gebruik van buitenstijlen. Een enkele keer komen paalsporen in de lengteas voor die op een tweebeukige indeling lijken te wijzen (Katwijk 21, Oegstgeest 'bijgebouw 1' en Uitgeest 1). Verder vinden we ook bij dit type soms een smalle ruimte langs de kopse kant van het woon/werkdeel, mogelijk van bedsteden (Katwijk 14, Den Burg '2').

Ook de verspreiding van het type Rijnsburg beperkt zich tot het westelijk kustgebied, met vindplaatsen in Katwijk, Rijnsburg, Oegstgeest, Uitgeest en Texel.

⁶³⁹ Enkele jongere, Karolingische gebouwen uit Dorestad kenden naast de twee tegenover elkaar liggende ingangen waarschijnlijk een enkele ingang in de lange zijde aan de noordkant, maar deze leidde naar een ander deel van het huis. Bovendien was sprake van ingangen in beide kopse kanten (zie Van Es/Verwers 1995; Waterbolk 1999, fig. 6, nr. 2 en 4).

⁶⁴⁰ Voor de duidelijkheid: dit vroeg-middeleeuwse West-Friesland verschilt van het moderne West-Friesland, dat zich beperkt tot de de streek binnen de West-Friese Omringrijk tussen Alkmaar, Schagen, Medemblik, Enkhuizen en Hoorn.

⁶⁴¹ Vgl. de kleine dwarsstalling zoals die geconstateerd is bij de beter geconserveerde kleine huizen in Feddersen Wierde (Haarnagel 1979, 133-137, SH2 H17 en SH3 H17 en SH5 H28).

De Karolingische periode

Bootvormige en rechthoekige gebouwen met gebinten

Over de ontwikkeling van de éénbeukige huisplattegronden in het kustgebied rond 750, op de grens van de Merovingische en de Karolingische tijd, komt geleidelijk meer duidelijkheid. Een relatief vroeg voorbeeld zou een bootvormig gebouw uit Katwijk-Zanderij kunnen zijn (huis 30). In Rijnsburg verschijnen in de loop van de 8e eeuw twee bootvormige huizen met een lengte van 15 tot 17 m, waarvan er één uitkubbingen heeft tegen de beide langsijden. Meer duidelijkheid verschaffen 9e-eeuwse bootvormige plattegronden uit Limmen-De Krocht van 15-20 m lang en maximaal 5 tot 6,5 m breed. Ze zijn waarschijnlijk ontstaan uit plattegronden van het type Katwijk C waar de buitenstijlen al relatief ver van de wand staan en de wand al een licht gebogen lijn vertoont, zoals Oegstgeest huis 3 en Katwijk huis 45 (fig. 5.3 en 5.4)⁶⁴² In Groot-Olmen, een duingebied bij Bloemendaal, zijn onlangs resten gevonden van drie 9^e-eeuwse, licht bootvormige plattegronden met aantoonbaar schuin staande buitenstijlen. Ze doen denken aan het huistype Dorestad maar zijn met een lengte van zo'n 19 m en een tussenafstand van maximaal 6 m tussen de buitenstijlen wel een slag kleiner.⁶⁴³

In het kustgebied keren rechthoekige gebouwen weer terug in de laat-9^e- en 10^e-eeuwse bewoningsfasen van Rijnsburg en Limmen. De herkomst van deze vorm is nog niet duidelijk, waarschijnlijk is het een variant op de ontwikkeling vanuit de Merovingische woonstalhuizen.

Kenmerkend voor al deze plattegronden is dat ze dikwijls uit weinig meer bestaan dan de paalkuilen voor de gebinten die het dak droegen. Deze zelfdragende constructie bestond uit twee stijlen en een koppelbalk, die onderling verstevigd waren met een schoor. Deze vorm sluit aan bij de ontwikkeling elders. Zoals blijkt uit plattegronden uit Dorestad, de Veluwe (type B1) en Drenthe (type Odoorn C) kwam aan het einde van de Merovingische periode de nadruk steeds meer op de dakdragende functie van de buitenstijlen te liggen.⁶⁴⁴ De door dwarsliggers verbonden buitenstijlen kwamen in een licht gebogen lijn langs het huis te staan. Waarom precies is niet zeker. Huijts vermoedt dat het bedoeld was om in het midden van het huis de grootste druk van het dak op te vangen. Eventueel waren de buitenstijlen die het verst van de wand af stonden enigszins schuin geplaatst om de spatkracht beter op te vangen. Ook de behoefte aan meer ruimte in het middenhuis kan een oorzaak zijn geweest.⁶⁴⁵ Dat men dit technisch en ruimtelijk voordeel niet toepaste bij schuren is voor Heidinga reden om uit te gaan van een symbolische of esthetische functie van de 'bootvormige' huisvorm.⁶⁴⁶ De volgende stap is te zien bij de bovengenoemde plattegronden uit Katwijk, Limmen en Rijnsburg, namelijk het verplaatsen van het schorende element van buiten de wand naar de hoek tussen de stijl en de koppelbalk, zodat een gebint ontstond.

De wand kon geplaatst zijn op diverse wijzen: in lijn met de gebintstijlen, op korte afstand daarbuiten (circa 0,5 m) of middels een uitkubbing op een ruime afstand van circa 1,50 m, waardoor feitelijk opnieuw een driebeukige indeling met zijbeuken onstond. Voornoemde varianten kennen we alleen wanneer de wandstijlen diep genoeg waren ingegraven. Vaak blijft

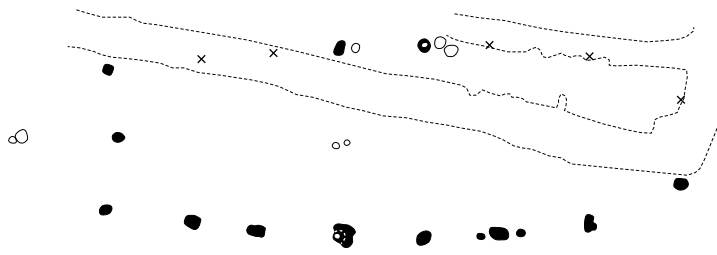
⁶⁴² Een vreemde eend in de bijt zijn vooralsnog de bootvormige Karolingische gebouwen die werden gereconstrueerd uit de sporen van opgraving Uitgeest-De Dog (De Koning 2000, 47-49). Deze zijn in essentie driebeukig, maar missen veelal duidelijke staanderparen.

⁶⁴³ De Koning 2011 (vindplaats 14, plattegrond 11, 12 en 13).

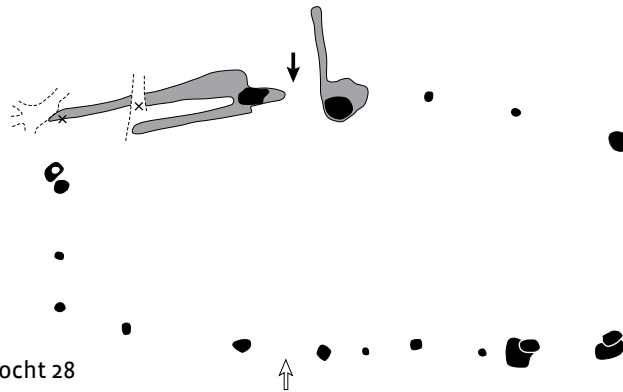
⁶⁴⁴ Van Es/Verwers 1995; Huijts 1992, 149; Heidinga 1987, 47 en 50.

⁶⁴⁵ Huijts 1992, 159. In Dorestad is enige malen een schuine stand vastgesteld, maar of hierin enige regelmaat zat is vooralsnog niet duidelijk, zie Huijts 1992, 157 (noot 190) en Van Es/Verwers 1995, 174.

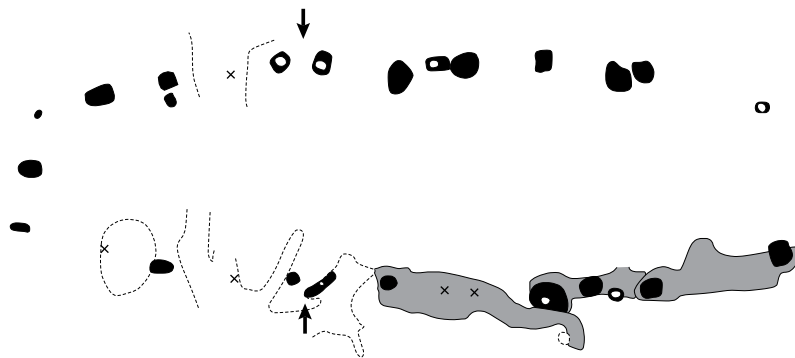
⁶⁴⁶ Heidinga 1987, 50.

Limmen-De Krocht 23

Limmen-De Krocht 28

Limmen-De Krocht 30

Fig. 5.11 Voorbeelden van huistype Limmen A. Uit Dijkstra/De Koning/Lange 2006. Schaal 1:200

bij huisplattegronden met gebinten onduidelijk waar de wand stond, omdat hiervoor lichtere funderingen werden toegepast, zoals een grondbalk of graszoden. Door de sterke vermindering van het aantal palen dat nodig was om de boerderij overeind te houden is minder informatie beschikbaar over het ruimtegebruik en ligging van de ingangen. Beter geconserveerde resten van een 10^e-11^e-eeuwse boerderij uit Spijkenisse-Hartel West en een 12^e-eeuwse boerderij in het veengebied bij Gouda lijken te wijzen op een driedeling met een stal, een deel en een woongedeelte.⁶⁴⁷

Door de grotere vrijheid in de keuze voor ligging van de wand zien we vanaf de 10^e eeuw een grotere variatie in de plattegronden optreden: huizen met zowel een bootvormige kern als zijbeuken, huizen met een rechthoekige kern en bootvormige zijbeuken en bootvormige huizen met een ingangsportaal. Varianten zijn er ook bij de rechthoekige gebouwen: met afgeronde

⁶⁴⁷ Van Veen 1992, 239-241 en afb. 1; Kok 1999b, 56-57.

kopse kanten of met één of twee sluitpalen aan één of beide kopse kanten. Daarbij komt nog dat niet altijd duidelijk is of we te maken hebben met een woonstalhuis of een bijgebouw. Bij een verder onderscheid in typen kan men eigenlijk alleen afgaan op de voornoemde variatie in vormen. Omdat alle varianten in Limmen-De Krocht voorkomen kan dit bijvoorbeeld een reeks zijn van type Limmen A1, A2, B1, B2 etc.

Type Limmen A

De bootvormige plattegronden van Katwijk, Rijnsburg en Limmen doen wat vorm en constructie betreft denken aan de Drentse huizen van het type Gasselte A. Beide regio's maakten immers deel uit van de noordelijke huisbouwtraditie. De Gasseltehuizen hadden echter twee ingangspartijen in de lange zijden en die in kustgebied waarschijnlijk maar één. De boerderijen in het westen waren bovendien een flink stuk kleiner. De positie van de wand kon wisselen. Deze lag in lijn met de gebinten, of er was sprake van uitkubbingen. De bootvormige huizen uit de 8e-9e eeuw zijn type Limmen A genoemd (fig. 5.11).

Type Limmen B

De rechthoekige plattegronden zijn gevat onder type Limmen B (zie fig. 4.11, bewoningsfase 3 van Rijnsburg). De breedte van de gebinten bedraagt 5 tot 6 m. De gebouwlengte kan sterk wisselen. De plaats van de ingangen en wand is meestal niet herkenbaar. Net als bij type Limmen A zijn meerdere varianten mogelijk. Enkele van de gebouwen uit Rijnsburg hebben (gedeeltelijke) uitkubbingen langs de zijwanden. Meestal ontbreken ook andere aanwijzingen voor de binnenindeling, waardoor niet te bepalen is of het om een schuur of woonstalhuis gaat. Dit zou nog kunnen blijken uit de ligging ten opzichte van andere gebouwen op het erf.

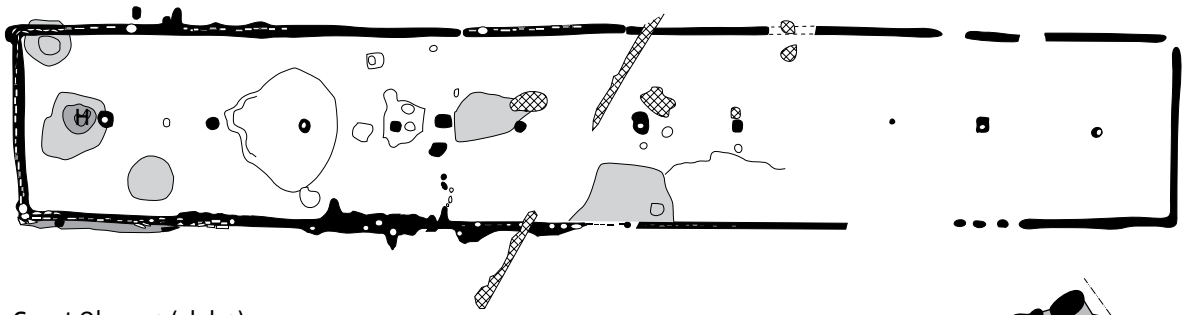
5.3 Tweebeukige woonstalhuizen en schuren

Naast de traditie van de drie- tot éénbeukige woonstalhuizen bestond nog een tweede traditie, die van de tweebeukige gebouwen. Ook hiervan zijn de laatste vijftien jaar meer voorbeelden gevonden, maar het is nog te vroeg om hierin een typologische ontwikkeling te kunnen zien en typen te benoemen. Binnen de tweebeukige traditie is een tweedeling te maken in woonstalhuizen, die wat vorm en wandopbouw betreft de drie- tot éénbeukige traditie volgen, en schuren.

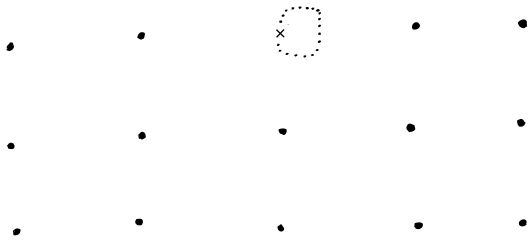
De toepassing van dakdragende middenstijlen was het belangrijkste kenmerk van deze groep gebouwen. Deze constructie was wezenlijk anders als bij één- of driebeukige huizen. Daar drukte de daklast naar buiten. Bij de tweebeukige bouwwijze steunt de daklast op de middenstaanders en veroorzaakt een druk naar binnen. De wanden boden een aanvullende ondersteuning.

Tweebeukige woonstalhuizen (fig. 5.12)

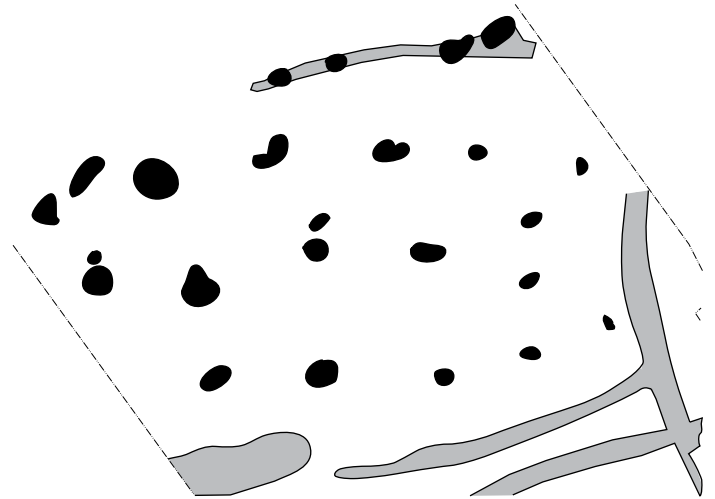
De bestempeling als woonstalhuis wordt bepaald door de aanwezigheid van haardplaatsen en het ontbreken van andere hoofdgebouwen binnen de opgraving. Buiten de haardplaatsen zijn

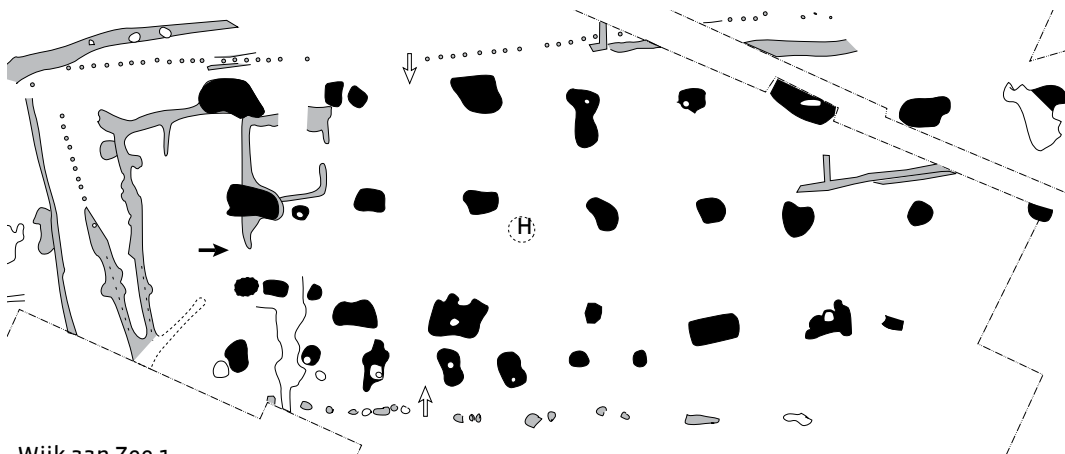
Groot Olmen 3 (vlak 2)

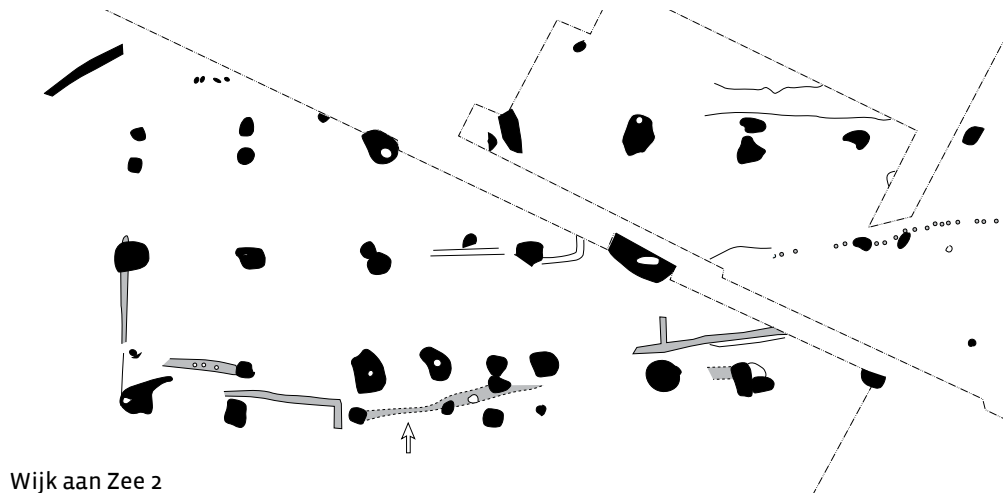
Valkenburg-De Woerd

Limmen-Zuidkerkelaan

Wijk aan Zee 1

Wijk aan Zee 2

Fig. 5.12 Voorbeelden van tweebeukige woon(stal)huizen. Valkenburg-De Woerd uit Bult/Doesburg/Hallewas 1990; overige huizen uit De Koning 2011. Schaal 1:200.

er nauwelijks aanwijzingen voor een functionele indeling. Ingangen zijn slechts zelden herkenbaar.

De recent ontdekte plattegronden in de Noord-Hollandse duinen van Groot Olmen bij Bloemendaal zijn vooral nog de enige uit de Merovingische periode. Ze zijn dateerbaar tussen het einde van de 5e eeuw en de 7e eeuw, eventueel nog begin 8e eeuw. Van de zes of misschien zeven gebouwen hadden de meeste een wand die bestond uit planken die in een standgreppel waren geplaatst. De middenstijlen stonden zo'n 3 m uit elkaar, in één geval zelfs 4 tot bijna 5 m. De huisbreedte was 4,5 tot 5 m. De lengte van de deels door verstuiving geïrodeerde gebouwenresten was minstens 13 m. In het best bewaarde gebouw met een lengte van 31 m was een haard aanwezig en een tussenwand, waarschijnlijk op de grens met het stalgedeelte.⁶⁴⁸

Te Castricum-Oosterbuurt, eveneens in Kennemerland, werd een negental mogelijk tweebeukige plattegronden opgegraven, waarvan echter één ook als éénbeukig en vier als driebeukig geïnterpreteerd kunnen worden.⁶⁴⁹ Dit maakt eens te meer duidelijk welke problemen dit type huisplattegrond met zich meebrengt: door hun eenvoudige grondplan zijn zij slecht herkenbaar in vlakken met veel paalsporen. De gebouwen bestaan uit een eenvoudig grondplan van drie palen in de breedte en een wisselend aantal palen in de lengte. De gebouwlengte varieerde tussen de 9 en circa 20 m, de breedte was doorgaans 6 m. De gebouwen uit Castricum zijn gedateerd in de periode tussen 675 en 850 na Chr, maar naar mijn mening is de aanvangsdatering enkele generaties jonger: enkele van de waterputten die met deze plattegronden geassocieerd kunnen worden leverden kapdata op die respectievelijk liggen ná 718, 786 en 793. Eén van deze waterputten oversneed het korte éénbeukige huis uit de Merovingische traditie. Mogelijk kwamen de tweebeukige gebouwen tegelijkertijd voor met een aantal driebeukige structuren die als stal of schuur geïnterpreteerd kunnen worden.

Iets jongere tweebeukige gebouwen, uit de 8e-9e eeuw, werden aangetroffen in de duinen bij Wijk aan Zee.⁶⁵⁰ Gebouw 1 en 2 werden compleet opgegraven. De lengte bedroeg 18,5-20 m en de breedte 6 m. Op één meter buiten de kern kwamen langs de lange zijden buitenstijlen voor, bij gebouw 1 slechts als uitkubbing aan één zijde over een beperkte lengte. De buitenstijlen speelden waarschijnlijk niet alleen een (aanvullende) rol als deel van de dakdragende constructie, maar maakten tevens deel uit van de buitenwand. Feitelijk hebben we dus te maken met vierbeukige gebouwen. Beide gebouwen waren licht bootvormig. Uit dezelfde periode is nabij de dorpskerk in Limmen een kleinere tweebeukige plattegrond opgegraven met wel een duidelijke bootvorm. De vindplaats leverde ook een kleiner tweebeukig gebouw (schuur?) op met rechte wanden.⁶⁵¹ Het gebruik van middenstaanders was eigenlijk het enige verschil met de 300 m verderop gelegen huizen van het type Limmen A op De Krocht, dateerbaar in dezelfde periode.

De opgravingsresultaten van Valkenburg-De Woerd lijken erop te wijzen dat ook in de Rijnstreek tweebeukige gebouwen als woonhuizen gebruikt kunnen zijn. Mogelijk lagen de reguliere woonstalhuizen op het hogere oeverdeel in nog niet opgegraven gebied. Een speciale handelsfunctie van de nederzetting is echter waarschijnlijk. De huizen kunnen woon- en werkplaatsen van handelaren zijn geweest, die in het hoogseizoen van de handel voornamelijk dienden voor opslag van goederen of gewassen, vergelijkbaar met de twee- en driebeukige gebouwen op de strekdammen van Dorestad⁶⁵² (zie voor deze kwestie verder par.5.5).

⁶⁴⁸ De Koning 2011.

⁶⁴⁹ Hagers/Sier 1999.

⁶⁵⁰ Zie Van de Berg 1990; De Koning 2011, 89-95.

⁶⁵¹ Van Raaij 1993a; 1993b.

⁶⁵² Van Es/Verwers 2009, 343-452.

Rond 900 werd de tweebeukige bouwtraditie voor woonstalhuizen nog slechts bij uitzondering toegepast. De 10e-eeuwse korte woonstalhuizen binnen de ringwalburg van Oost-Souburg vertegenwoordigen mogelijk de laatste voorbeelden.⁶⁵³ Vanaf het einde van de 9e eeuw ging deze bouwwijze op in de ontwikkeling van het éénbeukige woonstalhuis met gebinten. Door het blijvende succes van deze verbeterde constructie achtte men het plaatsen van middenstijlen niet meer noodzakelijk.⁶⁵⁴

Tweebeukige schuren (fig. 5.13)

Naast het tweebeukige woonstalhuis is in het afgelopen decennium het bestaan van een tweede groep gebouwen naar voren gekomen, die van de tweebeukige schuren. Deze functie is af te leiden uit de ligging ten opzichte van gelijktijdig voorkomende woonstalhuizen van het type Katwijk of Rijnsburg.

In West-Nederland werden de eerste tweebeukige schuren ontdekt in het Noord-Hollandse Uitgeest-De Dog, met afmetingen van 15 tot 19 m lang en 5 tot 6 m breed. Ze kenmerkten zich door een regelmatige configuratie van de palen. Aanvankelijk waren ze alle vier geplaatst in een aparte nederzettingfase rond het midden van de 8e eeuw, als opvolgers van een laat-7e-eeuwse Merovingische fase met een éénbeukig woonstalhuis en een kort huis. Door middel van *wiggle matching* van meerdere ¹⁴C-dateringen van twee houten palen van twee van deze gebouwen bleek echter dat ze dateerden kort na 625 en 725. Ze kwamen dus gelijktijdig voor met de hoofdgebouwen uit de Merovingische periode, wat tevens op basis van de situering op het erf goed mogelijk bleek.⁶⁵⁵

De vergelijkbare gebouwen die in 2005 werden opgegraven in het centrale deel van Katwijk-Zanderij kwamen op basis van hun ligging ten opzichte van de traditionele woonstalhuizen gelijktijdig voor. Uit de constellatie van de gebouwen bleek dat ze doorgaans een gelijke oriëntatie hadden als de woonstalhuizen, behalve huis 46 dat hier haaks op stond. De tweebeukige gebouwen waren alleen aantoonbaar aanwezig tussen de jongere nederzettingssporen in het centrale deel van de Zanderij, wat wijst op een datering tussen circa 550 en 700.⁶⁵⁶ Enkele schuren hadden een zeer regelmatig grondplan, terwijl andere door extra middenstaanders onregelmatiger waren. Daarnaast bestaan aanwijzingen voor de aanwezigheid van wanden.

Bij de opgravingen Oegstgeest-Nieuw Rhijnegeest Zuid werden diverse tweebeukige bijgebouwen uit de 6^e-7^e eeuw aangetroffen. Deze hadden een lengte van 7 tot 18 m.⁶⁵⁷ In het duinlandschap van Den Haag-Frankenslag werden naast een woonstalhuis van het type Katwijk C twee delen van gebouwen opgegraven die werden geïnterpreteerd als driebeukig, maar die op basis van hun ligging langs de rand van de werkput en de huidige stand van kennis eerder

⁶⁵³ Van Heeringen 1995c, 134-137 (type IIb en IIIb).

⁶⁵⁴ In het geval de middenstijlen werden vervangen door noksteunen op de koppelbalken was het verschil met de kapconstructie niet zo groot.

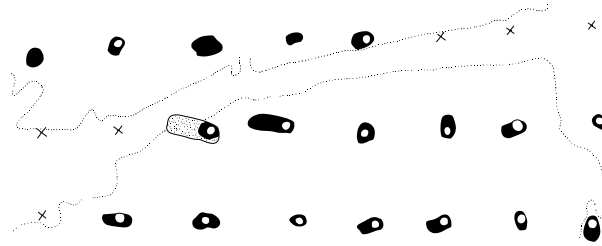
⁶⁵⁵ Met dank aan Jan de Koning voor het beschikbaar stellen van deze gegevens over de *wiggle matching*. Zie voor de oudere gegevens over Uitgeest-De Dog, De Koning 2000 (gebouw 3, 4, 5 en 6).

⁶⁵⁶ Van der Velde 2008, 403. Mogelijk dat de gedeeltelijk ontgraven tweebeukige structuren aan de westzijde van de noordelijke nederzetting – met bewoningssporen uit dezelfde jongere periode – ook als lange tweebeukige gebouwen te interpreteren zijn. Momenteel worden deze gerekend tot de Romeinse bewoningfase, maar de oriëntatie wijkt sterk af en sluit aan bij die van de Vroege Middeleeuwen. Jammer genoeg ontbrak de mogelijkheid tot het uitvoeren van dendrochronologische dateringen.

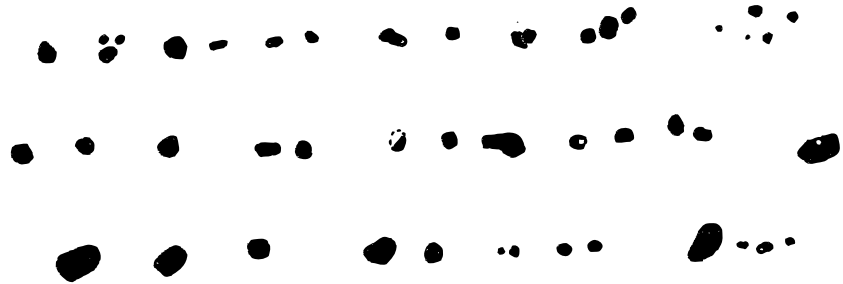
⁶⁵⁷ Hemminga/Hamburg 2006. Zie de bijgebouwen 2, 3, 4 en waarschijnlijk ook 6/7 (de noordelijke langshelft ligt dan buiten de putgrens); Jezeer 2011.

Fig. 5.13 Voorbeelden van tweebeukige schuren. Uitgeest 6 uit Woltering et al. 1994; huizen uit Katwijk uit Van der Velde 2008. Schaal 1:200.

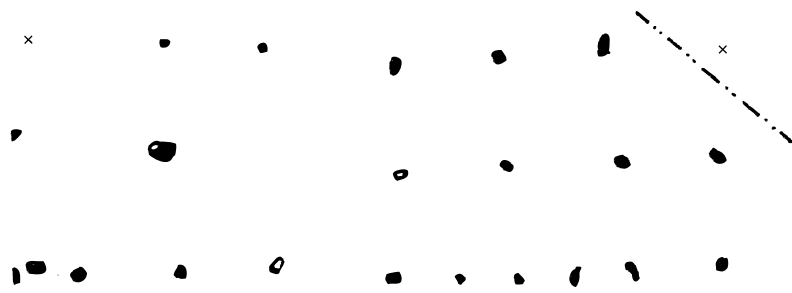
Uitgeest 6

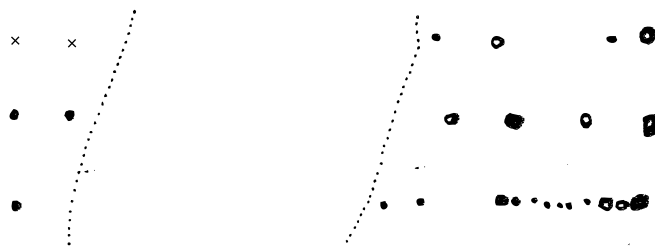
Katwijk 43

Katwijk 48

Katwijk 51

tweebeukige schuren waren.⁶⁵⁸ Hierop wijst ook de relatief grote diepte van de palen. Onlangs werden bij de grootschalige opgraving van een Merovingische nederzetting in Utrecht-Leidsche Rijn zowel één- als tweebeukige gebouwen vrijgelegd, die gelijktijdig voorkwamen.⁶⁵⁹ De meest zuidelijke vondst van een tweebeukig gebouw tot nu toe werd gedaan in Naaldwijk (5,60 x 12 m). Het dateerde uit de Merovingische tijd.⁶⁶⁰

⁶⁵⁸ Magendans /Waasdorp 1989, 17-19. Kort na de ontdekking werden de gebouwen nog als tweebeukig beschouwd, zie Magendans 1985. Later is opnieuw op deze mogelijkheid gewezen door Bult/Van Doesburg/Hallewas 1990, 159-160.

⁶⁵⁹ Nokkert/Aarts/Wynia 2009, 59-161.

⁶⁶⁰ Van der Feijst/De Bruin/Blom 2008, 69-70 (gebouw NHC-7).

Tweebeukige gebouwen in omliggende regio's

Verder noordelijk langs de Noordzeekust zijn tweebeukige gebouwen uit de 7e-8e eeuw aangetroffen in het Noord-Duitse Dalem, waar ze samen voorkwamen met éénbeukige woonstalhuizen. Naast lange exemplaren van 20 m kwamen kortere negen- en twaalfpalige varianten voor van 5 en 8 à 10 m, wat voor de opgravers aanleiding was deze tweebeukige gebouwen te beschouwen als grote graanspiekers.⁶⁶¹ Dat tweebeukige schuren nog verder naar het noorden toe bekend waren, getuigt een vroeg-middeleeuws voorbeeld in Hallkaer in Noord-Jutland.⁶⁶²

In Drenthe vinden we eveneens een groep tweebeukige gebouwen, dateerbaar vanaf de 5^e eeuw. Op basis van het ontbreken van een verdere binnenindeling en de ligging langs de rand van het erf werden ze als schuren geïnterpreteerd. Ze kwamen ook voor als veldschuren op akkercomplexen, waarschijnlijk voor de opslag van ongedorst graan. Andere vermoede functies zijn de opslag van gereedschap, brandstof of de stalling van kleinvee. Bij verdiepte exemplaren (wellicht potstallen) is gedacht aan schaapskooien. De afmetingen van de Drentse schuren waren over het algemeen wat kleiner: een breedte van 4 à 5 m en een lengte van 8 à 12 m. Ook varianten met een lengte tot wel 30 m kwamen voor.⁶⁶³

Op de dekzandgebieden ten zuiden van de grote rivieren kwamen tweebeukige bijgebouwen in de Merovingische tijd eveneens voor. Deze gebouwen weken echter af van de woonstalhuizen uit het hierboven besproken noordelijke *Hauslandschaft*. De gebouwfunctie is door het ontbreken van aanwijzingen voor een verdere binnenindeling meestal onbekend.⁶⁶⁴ Er bestaat de kans dat het in feite om vierbeukige woon(stal)huizen gaat, waarvan de minder diep ingegraven rijen van wandpalen niet zijn overgeleverd in het archeologisch opgravingsvlak.

Functie van de schuren

Waarvoor de schuren in West-Nederland gebruikt werden is een volgende vraag. In eerste instantie gaan de gedachten uit naar de opslag van (ongedorst) graan. De diep ingeslagen palen bij enkele schuren,⁶⁶⁵ die wijzen op een grote draagkracht, zijn hiervoor een extra aanwijzing. Dat men naast de veronderstelde opslagruimte op de zoldering van de eigen woonstalboerderij voor de opslag een aparte schuur nodig had, kan indirect een aanwijzing zijn voor een omvangrijk akkerareaal. Met de productie van het 'Friese laken' in het achterhoofd, is ook een functie als schaapskooi denkbaar. Het botspectrum van de opgravingen wees echter niet op een uitzonderlijk groot aandeel van schapen (tenzij veel van deze dieren elders werden geconsumeerd).

Tweebeukige schuren werden tot nu toe alleen vastgesteld in nederzettingen daterend tussen circa 550 en 700/750. Behalve de tweebeukige woonstalhuizen lijken ook de schuren aan het einde van de Karolingische tijd niet meer voor te komen. Het brede tweebeukige gebouw uit de tweede helft van de 10^e eeuw dat in Limmen-De Krocht werd opgegraven, mogelijk een voorraadschuur van een domaniaal centrum, was misschien een laatste vertegenwoordiger van de groep tweebeukige schuren in West-Nederland.⁶⁶⁶ Het verdwijnen van de tweebeukige schuren

⁶⁶¹ Zimmermann 1991, 39.

⁶⁶² Roussell 1947 (aangehaald in Herschend 1998, 50).

⁶⁶³ Waterbolk 1991, 74; 2009, 112 en afb. 79-81.

⁶⁶⁴ De twee tweebeukige gebouwen uit Escharen zouden op basis van hun ligging binnen de nederzetting als bijgebouw geïnterpreteerd kunnen worden, zie Verwers 1998/1999, 275 (fig. 54, gebouw 26 en 33).

⁶⁶⁵ Dit geldt voor Uitgeest-De Dog, Den Haag-Frankenslag, Oegstgeest-Nieuw Rhijngest Zuid en Utrecht-Leidsche Rijn 51/54 (A2).

⁶⁶⁶ Dijkstra/De Koning/Lange 2006, 53, 67-68 en 205-206.

hing waarschijnlijk samen met het succes van de bouw met gebintconstructie. Misschien was een verandering in de bedrijfsvoering (minder nadruk op graanproductie) en/of het verplaatsen van de opslag naar centrale verzamelpunten zoals domeincentra een bijkomende factor.

5.4 Een vergelijking met de huisbouwtradities van omliggende regio's

Het Midden-Nederlandse rivierengebied, de Veluwe en Noordoost-Nederland

Hierboven is al enkele malen gewezen op de verschillen van de huisbouwtraditie van West-Frisia met die van de omliggende gebieden. Er waren echter ook overeenkomsten. De ontwikkeling sloot op hoofdlijnen aan bij een algemene trend die waargenomen kan worden in Centraal- en Noordoost-Nederland en het aansluitende deel van Noordwest-Duitsland (Westfalen en Nedersaksen). Tussen de 3e en de 7e eeuw werd de traditionele driebeukige ruimtelijke indeling in de woonstalhuizen geleidelijk vervangen door een éénbeukige opzet met buitenstijlen (typen Peelo A, Wijster B, C en Odoorn A, B, C). Daarbij was regionaal sprake van een zekere variatie in het tijdstip en de uitvoering (fig. 5.14). Deze verschuiving ging tevens gepaard met het verschijnen van 'bootvormige' plattegronden (type Odoorn C'), waarvan de vroegste bekende voorbeelden met licht gebogen wanden rond 700 na Chr. voorkomen op de Veluwe en in Westfalen. Bij de hierna volgende, meer massieve, éénbeukige gebouwen vanaf de 9e eeuw mogen we waarschijnlijk uitgaan van de toepassing van een echte gebintconstructie (type Gasselte A). Vanuit dit 'eindstadium' zien we dat door de mogelijkheid uitkubbingen aan de kern toe te voegen in de 9e-10e eeuw een nieuwe vorm van driebeukigheid onstond (typen Gasselte B en B'), die zich uiteindelijk verder ontwikkelde tot het vanaf de Late Middeleeuwen bekende, rechthoekige hallehuis. De boerderijen worden dan archeologisch onzichtbaar, omdat de gebintstijlen op stiepen werden geplaatst.⁶⁶⁷

De Noord-Nederlandse en Duitse kuststrook

In de noordelijke kuststrook van Nederland en Duitsland bleef men langer vasthouden aan het traditionele driebeukige woonstalhuis. Aan de hand van de uitgebreide opgravingen op de Feddersen Wierde werd duidelijk dat tussen het einde van de 1^e eeuw v.Chr. en de 5^e eeuw na Chr. nauwelijks sprake was van een ontwikkeling in bouwtechniek. Reeds vanaf de Late IJzertijd werd het dak ondersteund door binnenstaanders, waarbij de kapvoet rustte op een reeks rondom het gehele huis geplaatste verticale buitenstijlen, die vrij dicht op de wand stonden. Dit in tegenstelling tot de woonstalhuizen op de nabijgelegen zandgronden (Flögeln-Eekhöltjen), waar de buitenstijlen in dezelfde periode kennelijk in de wand waren opgenomen.⁶⁶⁸ Daarvan was in het kweldergebied, getuige de opgraving te Hessens, pas sprake vanaf de 7e eeuw. De gebouwen te Niens (tweede helft 7e-8e eeuw) en Elisenhof (8e-9e eeuw) lieten daarnaast voor het eerst paarsgewijs geplaatste schuine buitenstijlen zien, al dan niet in combinatie met één- en/of driebeukige huisdelen (fig. 5.14).⁶⁶⁹ Een fenomeen dat daarnaast speciaal bij nederzettingen in het kweldergebied naar voren komt, was het gebruik van plaggen voor de bouw van wanden. Behalve voor kleine bijgebouwen bleek uit de opgraving Elisenhof dat bij de woonstalhuizen plaggenwanden ook gecombineerd met vlechtwerkwanden werden toegepast.⁶⁷⁰ In gebieden waar nog minder hout voorhanden was,

⁶⁶⁷ Zie voor een overzicht van deze ontwikkeling Heidinga 1987; Waterbolk 1991; 2009; Donat 1991, 155-159; Huijts 1992.

⁶⁶⁸ Zie voor deze ontwikkeling Kossack/Behre/Schmid 1984, 167-183.

⁶⁶⁹ Kossack/Behre/Schmid 1984, 167-186.

⁶⁷⁰ Bantelmann 1975, huis 20, 25 en 25a.

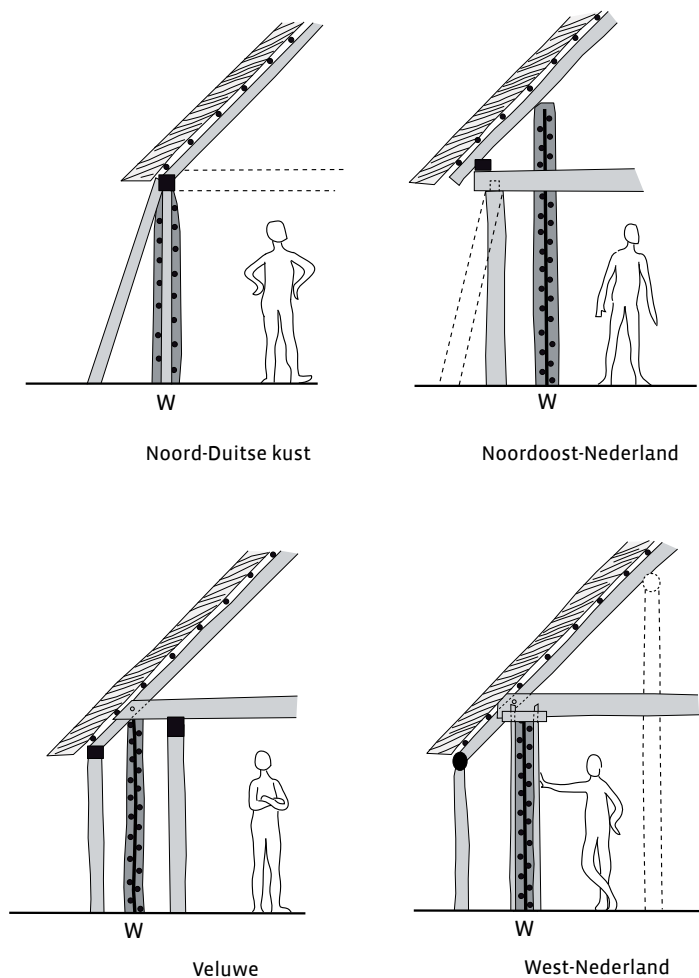

Fig. 5.14 Reconstructie van de dakdragende constructie van woonstalhuizen in de Merovingische periode op basis van onderzoek in vier regio's van de noordelijke bouwtraditie. W = wand.

zoals het uitgestrekte kwelderlandschap van Friesland en Groningen, zien we dat de gehele wand uit plaggen bestond en het gebruik van hout zich beperkte tot de binnenstijlen en kapconstructie.⁶⁷¹

Angelsaksisch Engeland

Behalve naar het aangrenzende Europese vasteland dienen we voor een vergelijking ook te kijken naar Angelsaksisch Engeland, aan de overkant van de Noordzee. De bouwwijze van de huizen in dit gebied was namelijk sterk verwant, wat verklaard kan worden door de invloed die uitging van de migratie van Germaanse groepen naar *Britannia*. Het opvallendste verschil met de thuislanden waaruit de migranten vertrokken waren, namelijk het ontbreken van lange woonstalhuizen, maakte Engelse archeologen doorgaans sceptisch over de continentale achtergrond van de Angelsaksische huisbouwtraditie. Bovendien waren de weinige korte huizen met een klein of ontbrekend stalgedeelte die men kende uit Feddersen Wierde meestal driebeukig en weken daarmee af van de éénbeukige Engelse gebouwen. In samenhang met scepsis over

⁶⁷¹ Gerrets/De Koning 1999, 106-113; Knol 1993, 123-131. Regelmatig zijn onderkomens aangetroffen zonder houten binnenconstructie, zoals in Wijnaldum, Foudgum en Leens. In theorie zouden dit éénbeukige gebouwen kunnen zijn, maar de kans lijkt mij groter dat men de binnenstaanders bij de sloop van het huis heeft uitgetrokken, of dat paalsporen bij het opgraven gemist zijn.

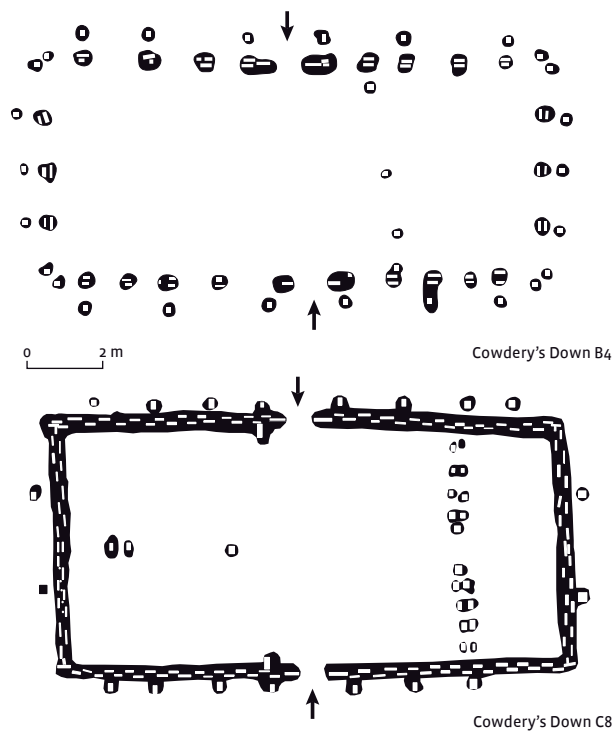

Fig. 5.15 Voorbeelden van huizen uit Angelsaksisch Engeland met overeenkomstige bouwdetails met de bouwtraditie langs de Hollandse kust in de Merovingische periode (naar Arnold 1997, fig. 3.4). Vgl. in het bijzonder de huizen Katwijk 15, 18, 19 en 21 wat wandconstructie betreft en Katwijk 21 en 23 voor de aanwezigheid van een 'binnenwandstijl'. Schaal 1:200.

de (massale) migratietheorie zag men veel meer in een verwantschap met de Romeins-Britse bouwtraditie.⁶⁷² Eind jaren tachtig wees Zimmermann op de toch wel sterke overeenkomsten in maatvoering en ligging van ingangspartijen tussen continentale en Angelsaksische gebouwen. Dit kon weinig anders betekenen dan het bestaan van nauwe culturele contacten.⁶⁷³ Recentelijk is door Hamerow gewezen op het groeiend bewijs op het continent voor het bestaan van korte huizen zonder herkenbaar stalgedeelte, die niet enkel als schuur of bijgebouw beschouwd worden, zoals in Vorbasse, Wijster (type BII) en Nørre Snede. Speciaal de éénbeukige varianten lieten meer overeenkomst zien met Angelsaksische gebouwen dan de vooralsnog spaarzame, moeilijk te vergelijken hoeveelheid Romeins-Britse huizen.⁶⁷⁴ De kleinere éénbeukige huizen van het type Rijnsburg uit het Hollandse kustgebied laten zelfs een nog sterkere gelijkenis met de Angelsaksische huizen zien (fig. 5.15). Dit geldt speciaal voor Rijnsburg variant B, met de ingangspartij in het midden en eventueel in één van de kopse kanten. Zelfs zaken die men voor typisch Engelse bouwwijzen hield, zoals het gebruik van dubbele wandplanken en wandgreppels kwamen in het Hollandse kustgebied voor.⁶⁷⁵ Ook de plankvormige binnenwandstijl naast de ingangen van de korte Engelse huizen is in Katwijk terug te vinden (huis 21 en 23).⁶⁷⁶

In de Engelse huizen is de afwezigheid van een stalgedeelte in mijn ogen niet zo zeker als wel gedacht wordt: bij opgravingen van beter geconserveerde kleine huizen op het continent

⁶⁷² Onder meer Dixon 1982; Marshall/Marshall 1993. Zie Hamerow 1999, 123-124 voor meer voorbeelden.

⁶⁷³ Zimmermann 1988; 1999.

⁶⁷⁴ Hamerow 1999; 2002, 46-51.

⁶⁷⁵ Marshall/Marshall 1993; Hamerow 1999, 125. Voor duidelijke voorbeelden van dubbele wandplanken zie de vindplaatsen Katwijk-Zanderij, huis 15, 19, 20 en 21 en Utrecht-Leidsche Rijn 51/54 (A2), huis H1 (Nokkert/Aarts/Wynia 2009, 68-71).

⁶⁷⁶ Bijvoorbeeld gebouwen in Cowdery's Down en Chalton. Er is discussie onder Engelse archeologen of de binnenwandstijlen wel of niet wijzen op een krukgebint (Alcock/Walsh 1993).

treft men regelmatig een klein stalgedeelte aan, dat zich in het uiterste geval beperkte tot enkele veeboxen tegen één van de kopse kanten. De mogelijkheid voor de bewoners van kleine woonstalhuizen om zelfstandig in hun voedsel te voorzien wordt naar mijn idee bevestigd door de vondst van dergelijke boerderijen in de vorm van *Einzelhöfe*. Ze vertegenwoordigden als het ware de kleinste basisomvang van een boerenbedrijf (zie hiervoor pag. 171 en verder).

De overeenkomst van de Angelsaksische huisbouwtraditie met die in West-Nederland was gezien de verwantschap met de noordelijke continentale huisbouwtraditie niet verwonderlijk. Ook op basis van enkele vroeg-7^e-eeuwse grafvondsten uit Katwijk en Rijnsburg (par. 6.2) is duidelijk geworden dat beide gebieden een sterke culturele band hadden, zeker wat de periode tussen de late 5e en eerste helft van de 7e eeuw betrof. Toch ging men in Engeland in de loop van de 7e eeuw zijn eigen weg op het gebied van huizenbouw, zoals het verschijnen van smallere annexen tegen één van de kopse kanten en een grotere variatie in de lengte-breedte verhouding duidelijk maakt.⁶⁷⁷ De uiteindelijke verklaring van de verschijningsvorm van het Angelsaksische huis zal, zoals Hamerow reeds aangaf, een proces van zowel migratie als acculturatie zijn geweest, beïnvloed door een verandering in samenstelling en de economie van de huishoudens. Ook kan een gebrek aan beschikbare arbeidskrachten middels burenhulp of herendiensten de bouw van grotere huizen in de weg hebben gestaan.⁶⁷⁸ Het 'succes' van het Angelsaksische huis was wellicht mogelijk door een meewerkende instelling bij de Romeins-Britse bevolking ten opzichte van een Germaanse elite, en sloot misschien voldoende aan bij hun eigen leefwereld. De migranten op hun beurt schikten zich in hun gewijzigde leefomstandigheden, waarbij ze konden terugrijpen op het concept van het korte woon(stal)huis uit hun thuiswereld. Het ontbreken van het lange woonstalhuis was daarmee minder vreemd en een minder grote mentale stap dan gedacht.⁶⁷⁹ Hamerow verwonderde zich over het feit dat de Engelse en continentale huisbouwtradities zo uit elkaar groeiden, ondanks de groei van contacten op het gebied van handel, kunst en politiek.⁶⁸⁰ Zonder uitgebreid op deze kwestie te willen ingaan, denk ik dat dit kwam door het stilaan verwateren van de aanvankelijk innige band met het moederland. Contacten verliepen steeds meer via een beperkte groep mensen die beroepshalve de zee overstaken. De bouwwijze van het boerenhuis was niet de grootste zorg van de handelaren, geestelijken en diplomaten.

Het Maas-Demer-Scheldegebied

Een laatste regio waarmee een vergelijking dient te worden gemaakt zijn de zandgronden ten zuiden van de Maas. In de Romeinse periode liet het overgrote deel van de woonstalhuizen een continuïteit zien vanuit een uit de Midden IJzertijd daterende tweebeukige traditie, die zich verder uitstreckte over de aangrenzende zandgebieden zuidelijk en oostelijk van de Maas. Sporadisch kwamen éénbeukige gebouwen voor.⁶⁸¹ Een invloed van Romeinse bouwtradities uitte zich vanaf het einde van de 1e eeuw in de grotere bouwdimensies, met name in de gebouw-

⁶⁷⁷ Marshall/Marshall 1993; Hamerow 1999, 121-122; 2002, 51.

⁶⁷⁸ Hamerow 1999, 125-126; 2002, 50-51.

⁶⁷⁹ Volgens Roymans (1996, 54 en 57) zou er bij het bouwen van huizen zonder stalgedeelte sprake moeten zijn van een cruciale mentaliteitsverandering, omdat mens en vee in de noordelijke wereld al eeuwenlang onder één dak leefden. Kennelijk was dit voor de migranten een minder groot probleem.

⁶⁸⁰ Hamerow 1999, 126; 2002, 51.

⁶⁸¹ Slofstra 1991, 137-141; Roymans 1996, 52. Slofstra noemt twee 1e-eeuwse éénbeukige plattegronden uit Grobbendonk (België) en Kerkrade/Krichelberg-Kaalheide.

breedte die kon oplopen tot 8 à 9 m. Eénbeukige houtbouw tot dit soort breedtes zien we in deze periode regelmatig voorkomen, veelal als kerngebouwen van zogenaamde proto-villa's.⁶⁸²

In de laat-Romeinse tijd raakten grote delen van dit gebied ontvolkt door de politieke en maatschappelijke veranderingen. Rond 400 was sprake van een korte en kleinschalige opleving van de bewoning. De huisplattegronden uit deze nederzettingen laten zich niet gelijk in een typologie dwingen. Dit is voor een deel wellicht te wijten aan de versnipperde bewoning, maar over het algemeen vertoonden ze overeenkomsten met woonstalhuizen uit het gebied ten noorden en oosten van de Rijn.⁶⁸³

Op basis van de aanwezige grafvelden vond vanaf het midden van de 6^e eeuw een nieuwe koloniatiefase plaats door Frankische nieuwkomers uit het zuiden. De vroegste opgegraven nederzettingen met huisplattegronden dateren uit de tweede helft van de 7^e eeuw. De bouwtraditie week geheel af van de laat-Romeinse periode. De hoofdgebouwen zijn relatief kleine drie- of vierbeukige gebouwen. Deze bouwtraditie wijkt geheel af van die ten noorden van de grote rivieren en kent parallelen in het kerngebied van het Frankische Rijk tot in Zuid-Duitsland. Over de functionele indeling is vrijwel niets bekend.⁶⁸⁴ De plattegronden suggereren de toepassing van een vroege vorm van gebinten, naar wens verstevigd met middenstaanders en uitgebreid met zijruimtes.

In de eerste helft van de 8^e eeuw was volgens Theuws opnieuw sprake van een verandering van bouwstijl. Dit wordt door hem in verband gebracht met de schenking van veel van de landgoederen aan religieuze instellingen die vervolgens bij de opbouw van hun domeinen de aanzet tot een nieuwe bouwstijl gaven.⁶⁸⁵ Naar mijn mening viel het nogal mee met deze 'ingreep' in de bouwtraditie. Eerder was sprake van een organische ontwikkeling vanuit de laat-Merovingische periode: vierbeukige langsindelingen werden nog bij uitzondering toegepast en de stijlen van de éénbeukige kern werden zwaarder uitgevoerd.⁶⁸⁶ Dit laatste moet het gevolg zijn geweest van een verbetering in de zelfdragende gebintconstructie.

Opmerkelijk is dat de toepassing van gebinten in dezelfde periode plaatsvond als aan de andere kant van de grote rivieren. De bron van deze ontwikkeling wordt gezocht in het centrale rivierengebied van Nederland en het aangrenzende Duitsland en lijkt te dateren in de 8^e-9^e eeuw.⁶⁸⁷ Dat de toepassing van het gebint uiteindelijk over een groot gebied ingang vond, kwam wellicht door de voordelen die men zag in de inpassing ervan in de regionale bouwtraditie, zonder te zijn gestimuleerd door een bestuurlijke integratie in het Karolingische Rijk. Later vond ook de verspreiding van de bouw van 'bootvormige' boerderijen waarschijnlijk plaats vanuit het centrale rivierengebied.⁶⁸⁸ Vanaf ongeveer 1050 komen dergelijke bootvormige huizen ten zuiden van de Maas in zwang, maar vanaf circa 950 kende men al gebouwen met gebogen wanden.⁶⁸⁹

⁶⁸² Sloftra 1991, 141, 143, 163.

⁶⁸³ Theuws 2008, 769-776 en Abb. 12 en verwijzingen aldaar.

⁶⁸⁴ Theuws 1996, 759-762.

⁶⁸⁵ Theuws 1988; 1991, 318-320, 358-359, 391; Roymans/Theuws 1999, 18-20.

⁶⁸⁶ Zie de gebouwen in Theuws 1996, Abb. 619; Verwers 1998/1999, 266-272.

⁶⁸⁷ Zimmermann 1988; Waterbolk 1999, 115-116.

⁶⁸⁸ Heidinga 1987, 53-54.

⁶⁸⁹ Huijbers 2007, 98.

Verwantschap en herkomst van de huisbouwtradities in West-Frisia

Wat leert ons de vergelijking met de omliggende regio's over de huisbouwtraditie langs de Hollandse kust? De ontwikkeling van drie- naar éénbeukige woonstalhuizen in West-Frisia was verwant aan de noordelijke bouwtraditie van woonstalhuizen, maar vertoonde in de Merovingische tijd enkele eigen kenmerken, zoals een voorhuis met eigen ingang in de lange woonstalhuizen en buitenstijlen om het hele huis of alleen langs de lange zijden, al dan niet gecombineerd met een (deels) driebeukige indeling. In het gebruik van koppelbalken met buitenstijlen vanaf de late 5^e eeuw liep de westelijke kustregio iets voor op de zandgronden van de Veluwe en Drenthe. Daar zou men pas in de 6^e eeuw beginnen met het toepassen van buitenstijlen (type Odoorn A). Op basis van de dateringen van de huistypen Odoorn C, C' en Gasselte A liep ook de ontwikkeling naar gebinten bij de bouwtraditie op de noordoostelijke zandgronden wat achter bij het centrale rivierengebied en de westelijke kuststreek.⁶⁹⁰

De bron van de ontwikkeling naar buitenstijlen ligt naar mijn idee in het rivierengebied van Rijn en Maas. In dit gebied zijn bij enkele inheemse boerderijplattegronden uit de Midden-Romeinse tijd al binnenwandstijlen te vinden, waarschijnlijk ter ondersteuning van een zolder, in combinatie met een twee- en/of driebeukige indeling (Katwijk Zanderij, Rijswijk-De Bult en speciaal Wijk bij Duurstede-De Horden, zie fig. 5.16).⁶⁹¹ De buitenstijlen kunnen zijn ontstaan uit

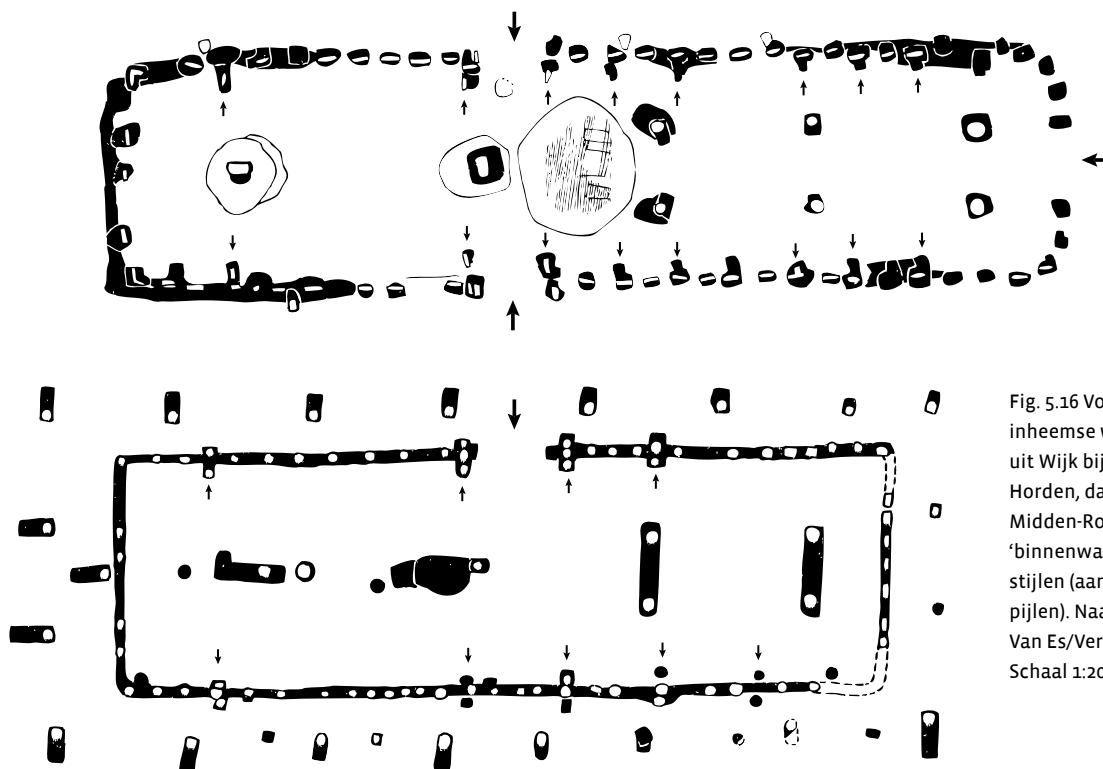

Fig. 5.16 Voorbeelden van inheemse woonstalhuizen uit Wijk bij Duurstede-De Horden, dateerbaar in de Midden-Romeinse tijd met 'binnenwandstijlen' en dubbelstijlen (aangegeven door kleine pijlen). Naar Van Es 1994a, 30; Van Es/Verwers 1995, fig. 14. Schaal 1:200.

⁶⁹⁰ Vgl. ook de verspreiding van de bootvorm, waarschijnlijk vanuit de Veluwe en Westfalen (Heidinga 1987, 53-54). Het dateringsverschil van de typen Odoorn C' en Gasselte A met de typen Katwijk C en Limmen A loopt op tot wel 100 jaar (vgl. Huijts 1992 en Waterbolk 2009). Dit kan betekenen dat de aanvangsdatering van enkele van de middeleeuwse huistypen in Noordoost-Nederland heroverwogen moet worden. Problematisch bij het vaststellen van een datering is het doorgaans ontbreken van goed dateerbaar importeerderwerk in de sporen van deze plattegronden.

⁶⁹¹ Van der Velde 2008 (vgl. huis 1, 6? en 10), Bloemers 1978 (onregelmatig in de gebouwen 9 en 10); in gebouwen uit Wijk bij Duurstede-De Horden kwamen de dubbelstijlen binnen de gehele plattegrond voor, in combinatie met een drie- en tweebeukige indeling, zie Van Es 1994a, afb. 18.

de lichtere buitenstijltjes die in de IJzertijd en Romeinse tijd sporadisch bij huizen voorkwamen om de dakvoet te dragen. Een andere optie is dat ze zijn voortgekomen uit de buitenstijlen voor de lage dakvoet of 'galerij' die bij sommige Romeinse gebouwen in het Midden-Nederlandse rivierengebied, de Veluwe (Kootwijk) en het Zuid-Hollandse Valkenburg voorkomen. Deze lijken een belangrijkere functie te vervullen in de hoofdconstructie, net als bij de vroeg-middeleeuwse huizen met buitenstijlen. Een laat-Romeins voorbeeld van buitenstijlen geven de korte huizen 43 en 72 uit Ede, gelegen vlak ten noorden van de Nederrijn (fig. 5.17).⁶⁹²

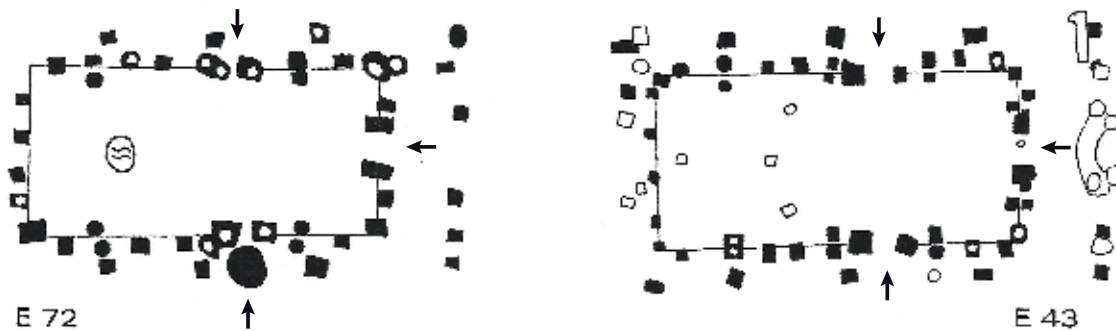

Fig. 5.17 Twee korte woon(stal)huizen uit de laat-Romeinse tijd met buitenstijlen, opgegraven in Ede (Ede 43 en 72, uit Van Es/Taayke 2001, fig. 3). Schaal 1:200.

Door de sterke terugval van de bewoning in de laat-Romeinse tijd is het niet met zekerheid te zeggen of de West-Nederlandse bouwtraditie die we aan het eind van de 5^e eeuw in Katwijk tegenkomen, voortkwam uit een eigen regionale traditie of van buitenaf werd geïntroduceerd. Daarvoor was de verwevenheid met de noordelijke huisbouwtraditie van de aangrenzende oostelijke en noordelijke gebieden te groot. Het centrale rivierengebied komt vermoedelijk het meest in aanmerking, omdat via deze contactzone ook jongere ontwikkelingen, zoals gebinten en bootvormige gebouwen, zijn verspreid.

Al snel ontstond langs de westelijke kust een eigen regionale huisbouwtraditie. Daarom is het weinig zinvol te zoeken naar het oorsprongsgebied van het concept van het voorhuis met één ingang in de lange zijde. In het Noord-Duitse FlögelN-Eekhöltjen kwam het sporadisch voor vanaf de 2e eeuw.⁶⁹³ Van een directe overname van het concept hoefde geen sprake te zijn; het maakte deel uit van de algemene ontwikkeling van de noordelijke huisbouwtraditie, met regionale variaties. Zo bestonden in Oost-Nederland voorhuizen met een uitgang in de kopse zijde (type Zelhem) en hetzelfde gold waarschijnlijk voor Dorestad.⁶⁹⁴ Vanaf de Karolingische periode is het voorhuis niet of nauwelijks meer in de plattegronden herkenbaar door het gebruik van de gebintconstructie. Het voorhuis is waarschijnlijk te beschouwen als de voorloper van de mooie kamer of opkamer (boven een kelder), zoals we kennen van de latere bakstenen boerderijen.

De tweebeukige bouwtraditie van woonstalhuizen in Kennemerland valt binnen dit geheel uit de toon. Deze traditie ging minstens terug tot het begin van de Merovingische tijd en had mogelijk Romeinse en laat-Romeinse wortels uit de eigen regio, zoals enkele plattegronden uit Castricum-Oosterbuurt lijken aan te geven.⁶⁹⁵

⁶⁹² Van Es/Taayke 2001, 261 en fig. 3.

⁶⁹³ Schmid/Zimmermann 1976; Zimmermann 1992 (huis 6, 22, 58 en eventueel 20).

⁶⁹⁴ Waterbolk 2009, 90 en afb. 63.

⁶⁹⁵ Hagers/Sier 1999, gebouw S96 en S142. Deze gebouwen kwamen voor naast driebeukige plattegronden.

5.5 Diversiteit in bouwtradities

Stel dat Abbo, een handelaar uit Keulen, op bezoek ging bij een boer in Katwijk op een zomerdag in het jaar 556. Zou het hem opgevallen zijn dat hij een éénbeukig huis betrad, terwijl hij een dag eerder in Oegstgeest werd ontvangen in een huis met een driebeukig stalgedeelte? Waarschijnlijk niet. Hij werd binnengelaten in het voorhuis door de vrouw des huizes, die hem voorging naar het haardvuur in het middenhuis, alwaar hem een maaltijd werd voorgezet, net als in Oegstgeest. Een maand later strandde Abbo op de kust van Kennemerland, nadat hij bij de oversteek vanuit York door een storm uit koers was geraakt. Hij werd meegenomen naar een boerderij in het duingebied en gastvrij onthaald door de boer en zijn familie. Het viel hem op dat in het midden van het huis, naast het haardvuur, twee palen stonden die reikten tot in de nok. Het waren geen reparaties, omdat het huis nog rook naar nieuw hout. Hij kende zo'n bouwwijze wel van de grote graanschuur die de Katwijkse boer naast zijn hofstede had staan. En aan de Rijnsoever bij Oegstgeest had hij wel eens in zo'n schuur overnacht tijdens de druk bezochte marktdagen aan het einde van het voorjaar. "Zo doen wij dat nou eenmaal," antwoordde de Kennemer boer op Abbo's onbescheiden vraag of die palen in het midden van zijn huis wel zo handig waren.

Iemand uit de Vroege Middeleeuwen zal zich niet snel bewust zijn geweest van de kleine variaties in constructie en materiaalgebruik wanneer hij door een landschap reisde met huizen van dezelfde vorm en met dezelfde ingangen en rieten daken, gebouwd en gebruikt door mensen met min of meer dezelfde sociale organisatie en beschikkend over dezelfde bouwmaterialen. Traditie speelde bij de bouw van de huizen een belangrijke rol, maar dit betekende niet dat alle veranderingen werden afgewezen. Bouwtechnische variaties in de constructie die hun waarde bewezen of sociaal wenselijk waren, zoals het bouwen van een voorhuis met één uitgang naar buiten, raakten zo wijder verspreid. Door deze geleidelijke verandering bestonden verschillende dakdragende constructies een tijdlang naast elkaar, zoals geheel en gedeeltelijk driebeukige woonstalhuizen.

Bij woonstalhuizen beperkte de pluriformiteit in het vroeg-middeleeuwse kustgebied zich tot slechts twee bouwtradities. De tweebeukige traditie is vanuit bouwtechnisch oogpunt te beschouwen als de meest afwijkende, die zich voornamelijk tot Kennemerland beperkte. Maar ook hier is enige relativering op zijn plaats. Tweebeukigheid bleef binnen de 'grote bouwtraditie' altijd wel ergens aanwezig: in de vorm van spiekers, grotere schuren, een enkele middenstaander in een huis ter ondersteuning van een eindschild van het dak of als snelle reparatie. De tweebeukige indeling is in wezen een vrij universeel concept, dat we vanaf de prehistorie tegenkomen, niet alleen in spiekers en andere bijgebouwen, maar ook in woon(stal)huizen. Dit kon het gevolg zijn van een keuze die door een kleine groep mensen binnen een kleine regio – of kerngewest – werd gemaakt. Naarmate er meer nederzettingen worden opgegraven blijkt ook in andere gebieden meer pluriformiteit in bouwtradities voor te komen. Zo is de afgelopen jaren in Drenthe het type Midlaren vastgesteld, waarvan de verspreiding zich vooralsnog beperkt tot het noorden van deze provincie.⁶⁹⁶

De keuze voor tweebeukige woonstalhuizen berustte niet op een verschil in levenswijze in het afwisselende kustlandschap. In Kennemerland was deze bouwwijze zowel te vinden in de duinen van Bloemendaal-Groot Olmen als in het estuariumlandschap van Castricum-Oosterbuurt, dezelfde landschapstypen als in de Oude Rijnmond. In de bedrijfsvoering of

⁶⁹⁶ Waterbolk 2009, 37 en 73.

sociale achtergrond van beide regio's lijken niet direct grote verschillen te hebben bestaan. Alleen de huizen uit Valkenburg-De Woerd kunnen wijzen op een speciale handelsfunctie van de nederzetting. De bewoners combineerden in de tweebeukige gebouwen een woon- en (kleine) stalfunctie met die van opslag van handelswaar: een 'veemkade' vergelijkbaar met de situatie in Dorestad. Alleen bouwde men in Valkenburg geen steigers waarop de gebouwen stonden. De kans dat we in Valkenburg te maken hebben met migranten uit een ander gebied met een tweebeukige bouwtraditie, zoals Kennemerland, Brabant of zelfs het zuiden van Duitsland acht ik onwaarschijnlijk. Er zijn geen historische aanwijzingen voor een dergelijke migratie en de bouwtraditie was immers ook al bekend in de Rijnmond zelf in de vorm van schuren of opslagloodsen annex woonplaatsen voor handelaren langs het water.

Het verschil tussen rechthoekige en bootvormige woonstalhuizen, dat vanaf de (late) 9^e eeuw is te zien, is moeilijk te verklaren. Over de vroege verspreiding van bootvormige huizen is nog te weinig bekend om de herkomst ervan af te leiden. Het was een ontwikkeling binnen de noordelijke huisbouwtraditie die vanaf de 8^e eeuw zijn weg vond naar West-Nederland. Een zuidelijke, Frankische invloed kan het niet zijn geweest, aangezien dergelijke plattegronden vóór het midden van de 11^e eeuw daar onbekend waren. De fasering van de nederzetting Limmen-De Krocht (*Smithan*) laat zien dat de situatie ingewikkeld is. Tussen de 10^e en de eerste helft van de 12^e eeuw zien we eigenlijk alleen boerderijen en schuren met rechte wanden en eventueel een afgegrond, bootvormig uiteinde. Ook in de Noord-Hollandse veenontginningen zijn rechthoekige boerderijen de norm. Pas vanaf 1150 worden op De Krocht boerderijen neergezet met duidelijk gebogen gebint- en wandlijn, samen met rechthoekige (bij)gebouwen. Misschien zien we hier op de strandwal een zuidelijke invloed van driebeukige, bootvormige woonstalhuizen bekend uit de Zuid-Hollandse veenontginningen.⁶⁹⁷

Pas met de bouw van boerderijen op poeren en met stenen wanden vanaf de Late Middeleeuwen keert de rechthoekige vorm definitief terug in de bouwtraditie. Van uniformiteit was echter niet lang sprake. De verder gaande specialisatie in de akkerbouw- en veeteelt en het inspelen op de markt leidde tot nieuwe streekgebonden boerderijvormen, zoals de kaarten van de verspreiding van historische boerderijtypen laat zien.⁶⁹⁸ De huisbouwtraditie leert dat diversiteit nooit ver weg is.

⁶⁹⁷ Vgl. Tump 2004.

⁶⁹⁸ Hekker 1991.

6 CREMATIE & INHUMATIE

Een karakteristiek van het grafritueel

*“Zoo heeft dus dit grafveld, dat daar bijna onder den rook van onze stad is opgegraven, een groote beteekenis. Het heeft ons niet alleen een aantal zeer interessante en mooie voorwerpen bewaard, maar het vertoont ons tevens broederlijk in onze streken vereend die beide Germaansche stammen, die een zoo belangrijke rol spelen in de vroege geschiedenis van onze noordelijke landen, bij den aanvang van het Christendom.”*⁶⁹⁹

6.1 Inleiding

Op bovenstaande wijze sloot Holwerda in december 1913 zijn bijdrage af over het grafveld van Rijnsburg in de Oudheidkundige Mededelingen van het RMO. Voor hem was het op grond van het gevonden aardewerk duidelijk dat het grafveld gebruikt werd door zowel de Franken als de Saksen. Een multi-culturele samenleving *avant la lettre*. Het grafveld droeg immers ‘behalve het karakter van zijn tijd ook dat van zijn afkomst.’⁷⁰⁰ Het glad- en ruwwandige draaischijfaardewerk behoorde toe aan Frankische bewoners, terwijl het handgemaakte aardewerk door Saksen werd gebruikt. In de ‘thuislanden’ van deze stammen vond men tenslotte toch hetzelfde soort potten? De plaats van de Friezen in dit geheel kwam niet ter sprake. Dat het Frankische aardewerk uit het Duitse Rijnland ook naar deze streken kon zijn verhandeld was kennelijk niet bij Holwerda opgekomen, de voorwerpen spraken voor zichzelf. Deze gelijkstelling van artefacten aan stammen laat zien hoe sterk het denken in duidelijk te onderscheiden, homogene, etnische categorieën in de archeologische wereld was verankerd. Dit was het resultaat van de zoektocht van Europese landen naar nationale identiteiten, die in de 19e eeuw van de politieke tot de wetenschappelijke onderzoeksagenda’s was doorgedrongen. De archeologie werd zo leverancier van feiten die één op één werden gekoppeld aan de geschiedenis van de diverse volkeren zoals verhaald in laat-Romeinse en vroeg-middeleeuwse bronnen.

In het begin van de 20e eeuw overheerste bij archeologen nog steeds de gedachte dat het soort voorwerpen dat in het graf werd meegegeven niet alleen een directe afspiegeling was van de etnische identiteit, maar ook van religieuze overtuiging. Vervolgens kwam het accent te liggen op het identificeren van de in de vroeg-middeleeuwse wetsteksten genoemde sociale klassen van edelen, vrijen, halfvrijen en onvrijen. Inmiddels zijn er vele pagina’s gewijd aan de ontworsteling van deze historische paradigma’s.⁷⁰¹

Aan het einde van de jaren zestig van de 20^e eeuw kwam de deterministische en statische benadering onder vuur te liggen, omdat zij geen rekening hield met regionale variatie en veranderingen die in de loop der tijd in het grafritueel plaatsvonden. Een decennium later lag de nadruk op de classificering van de kwaliteit van de grafgiften, die in hoofdzaak als een indicatie

⁶⁹⁹ Holwerda 1914, 49.

⁷⁰⁰ Holwerda 1914, 47.

⁷⁰¹ Voor een uitgebreider overzicht over de verschillende archeologische benaderingen van grafveldanalyse zie Halsall 1995b; Härke 2000; Effros 2003; Theuvs/Alkemade 2000.

voor de welstand van de dode en zijn of haar familie werd beschouwd. Daarnaast beschouwde men ook de mate van arbeidsinvestering in de aanleg van een graf als een indicatie voor verschillen in sociale status. De gedachte achter beide benaderingen is niet onlogisch maar wel problematisch, omdat ze redeneert vanuit moderne opvattingen over rijkdom en geen rekening houdt met de symbolische waarde.

De afgelopen decennia is men nieuwe wegen ingeslagen. Zo leerde de vergelijking tussen de beschikbare skeletgegevens en de grafgiften niet alleen dat deze waren gekoppeld aan het geslacht, maar ook aan leeftijdsgroepen en niet zozeer aan sociale klassen.⁷⁰² Het relatief grote aantal meegegeven grafgoederen dat met name in de meer omvangrijke 5^e- en 6^e-eeuwse grafvelden aan jonge volwassenen werd meegegeven, wordt beschouwd als een indicatie van de stress binnen de sociale verhoudingen die bij het overlijden van iemand ontstond. De 'rijkere' begravingen waren onderdeel van de sociaal-politieke competitie in gebieden met instabiele machtsverhoudingen. Families konden zo een positie creëren, legitimeren of bestendigen. In de grafvelden lag daarmee een belangrijk deel van de voorouderlijke identiteit van de gemeenschap besloten. Naarmate de sociale hiërarchie stabiliseerde en de invloed van het christendom toenam, verplaatste de arena zich naar andere statussymbolen zoals het begraven op kleine afgescheiden familiegrafvelden, *ad sanctos* in kerken en in eigenkerken. Door de verplaatsing van de uitdrukking van status naar de bovenkant van het maaiveld bestond bij de elite geen behoefte meer aan een opzichtig ondergronds grafritueel. Hun sobere wijze van begraven werd al snel nagevolgd door de lagere bevolgingsklassen.⁷⁰³

Eén van de kritiepunten hierop is dat het grafritueel teveel wordt gereduceerd tot een functionele uitdrukking van een machtsideologie, die bovendien in staat wordt geacht de werkelijke sociale verhoudingen te manipuleren. Ideologie is immers niet iets dat buiten de realiteit staat, maar een stelsel van weloverwogen ideeën en praktijken.⁷⁰⁴ Nieuwe beschouwingen richten zich op de specifieke keuze en betekenis van de grafgiften in samenhang met het grafritueel als *rite de passage* van dode naar voorouder.⁷⁰⁵ De grafgiften worden beschouwd als een verlengstuk van het lichaam, een uiting van het zelfbewustzijn en de persoonlijkheid van de overledene, die refereren aan leefstijl en reputatie. Zo werd in de collectieve herinnering van de groep het beeld vastgelegd waarin de dode voor eeuwig naar de andere wereld ging. Status was hierbij van secundair belang.⁷⁰⁶

Ook op het gebied van de thema's identiteit en etniciteit zijn antropologen, historici en archeologen de afgelopen decennia gekomen tot nieuwe inzichten. Iemands identiteit bestaat uit vele lagen en etniciteit is daar één van. Etniciteit kan gefundeerd zijn op één of meerdere aspecten die men deelt met gelijkgestemden: taal, afkomst, gewoonten, wetgeving of woongebied. Dit kan zich ook uiten in bijvoorbeeld kleding, sieraden of haardracht. Al deze aspecten zijn echter geen noodzakelijke voorwaarden, alleen de overtuiging dat men zelf (of volgens anderen) tot een etnische groep behoort is van belang. Het is dus meer een kwestie van een *state of mind* dan van objectief vast te stellen culturele of biologische verschillen.⁷⁰⁷

De grote aandacht voor het grafritueel door archeologen is begrijpelijk, omdat het één van de belangrijkste bronnen is om greep te krijgen op samenlevingen uit het verleden. In de graven

⁷⁰² Härke 1992; Halsall 1995a.

⁷⁰³ Onder meer Steuer 1982; 1989; Halsall 1995a en 1995b, 66-67; Effros 2003, 117-118.

⁷⁰⁴ Treherne 1995, 113-117; Bazelmans 2002, 71-72.

⁷⁰⁵ Treherne 1995; Bazelmans 2002; Theuws/Alkemade 2000.

⁷⁰⁶ Treherne 1995; Bazelmans 2002.

⁷⁰⁷ Halsall 1995b, 59; Geary 1983.

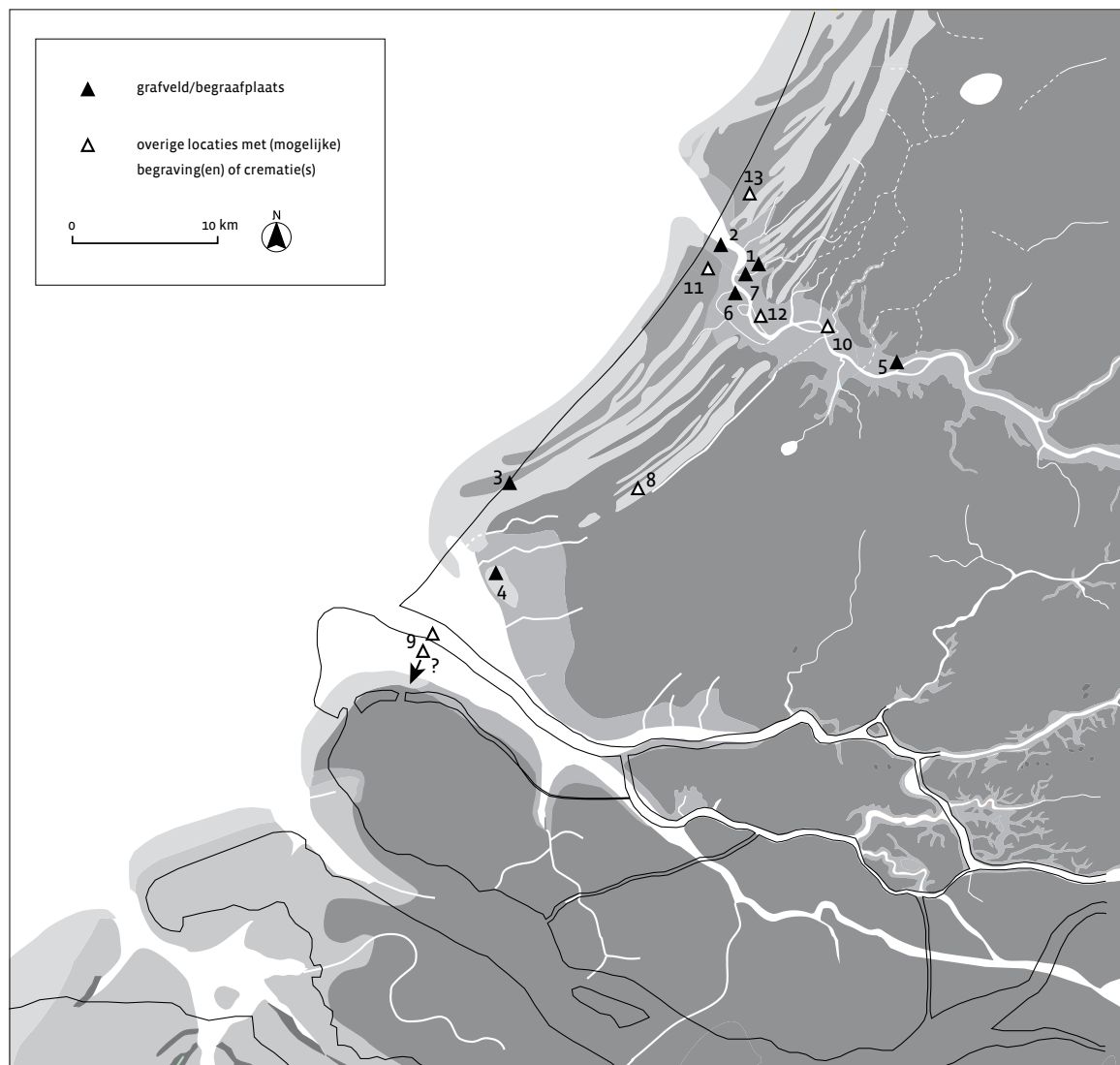

Fig. 6.1 Ligging van de grafvelden en overige locaties met aanwijzingen voor laat-Romeinse of vroeg-middeleeuwse begraving(en) of crematie(s). 1. Rijnsburg-De Horn; 2. Katwijk-Klein Duin; 3. Den Haag-Solleveld; 4. Naaldwijk-Grote Achterweg; 5. Koudekerk aan den Rijn-Lagewaard; 6. Valkenburg-Castellum; 7. Rijnsburg-Abdij; 8. Voorburg-Arentsburg (Forum Hadriani); 9. Europoort (verspoeld); 10. Leiderdorp-Plantage; 11. Katwijk-Zanderij; 12. Oegstgeest-Rijnfront; 13. Noordwijk.

zit niet alleen een boodschap besloten over de persoonlijke identiteit van de overledene, maar vertelt ook iets over de door de gemeenschap gedragen normen en waarden en hun ideeën over de sociale en kosmologische orde. Het doorgronden hiervan kent wel zijn beperkingen, zoals hieronder diverse malen zal blijken.

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op het vroeg-middeleeuwse grafritueel van het Zuid-Hollandse kustgebied. Het is in het kader van dit proefschrift niet de plaats om hiervan een volledige analyse te maken en alle grafinventarissen weer te geven.⁷⁰⁸ Het onderzoek richt zich op het bieden van een overzicht van de belangrijkste gegevens en globale plaatsing in een regionaal en inter-

⁷⁰⁸ Het is de bedoeling dit in één of meer toekomstige publicaties wel te doen.

regionaal perspectief. Het uitgangspunt hiervoor zijn de zes grafvelden die ons bekend zijn uit Rijnsburg, Katwijk, Solleveld bij Den Haag (eerder bekend als Monster), Naaldwijk, Koudekerk aan den Rijn en Valkenburg. Hiervan worden per grafveld kort de onderzoeksgeschiedenis, landschappelijke situering, datering en de grafresten besproken. Indien aanwezig worden aansluitend graven met wapens of andere opmerkelijke wijzen van teraardebestelling behandeld. Bij Valkenburg is het noodzakelijk wat dieper in te gaan op de datering van de eerste kerkfase, omdat dit gevolgen heeft voor de interpretatie van de oudste begravingen. Aan de Karolingische kapel met begravingen van Rijnsburg-Abdijterrein wordt hier slechts kort gememoreerd, aangezien deze al besproken is in par. 4.2.

In de paragrafen die hierop volgen wordt achtereenvolgens aandacht besteed aan enkele verschillen tussen de grafvelden onderling, de verhouding tot de grafriten in de omliggende regio's, de betekenis van de wapengraven, aanwijzingen voor alternatieve begraaflocaties en ten slotte het verspreidingspatroon van de grafvelden.

6.2 Een overzicht van de grafvelden

Rijnsburg - De Horn [49]

Onderzoeksgeschiedenis

Het grafveld werd in 1913 ontdekt bij het dieper omspitten van een perceel tuinbouwgrond. Voor de grondeigenaar was dit voldoende aanleiding om het terrein verder op vondsten te laten uitspitten. Deze werden verkocht aan het RMO, dat tevens de gelegenheid kreeg een kleine opgraving uit te voeren. In 1924 vond een tweede opgraving plaats. In de jaren daarna werden nog enkele potten door het museum aangekocht. Tot een volledige publicatie is het destijds niet gekomen, pas in 1986 kwam het tot een eerste overzicht van de vondsten in een doctoraalscriptie.⁷⁰⁹

Plannen voor woningbouw door de gemeente Rijnsburg leidde in 1998, 2002 en 2005/2006 tot nieuw onderzoek in de vorm van boringen en proefsleuven, dat gericht was op het bepalen van de kwaliteit van de resterende sporen en de afbakening van de grenzen van het grafveld.⁷¹⁰ Naar aanleiding hiervan is de omvang van het rijksmonument aangepast. Het grafveld zal worden ingepast in de bouwplannen.

Landschappelijke situering

Het grafveld is gelegen binnen een oude meander van de Vliet, een voormalige getijdegeul die zijn oorsprong vond in het veengebied verder naar het noordoosten en uitmondde in de Oude Rijn (fig. 6.2). Ter plaatse van de meander bevindt zich in de ondergrond een strandwal. Gedurende de Romeinse tijd werd hier op uitgebreide schaal geakkerd. Door een combinatie van geleidelijke zeespiegelstijging en het dichtslibben van de geul verslechterde de afwatering van het gebied. Hierdoor kreeg het gebied te maken met periodiek hoge waterstanden en raakte het na de Romeinse periode overslibd met kwelderafzettingen. Ten tijde van de ingebruikname van het grafveld was dus sprake van een boomloos kwelderlandschap dat af en toe werd overstroomd. Om daarvan zo weinig mogelijk last te hebben koos men voor de graven het hoogste terrein binnen de meander uit.⁷¹¹

⁷⁰⁹ Wimmers 1986.

⁷¹⁰ Dijkstra/Flamman 2002; Tol 2006.

⁷¹¹ Dijkstra/Flamman 2002.

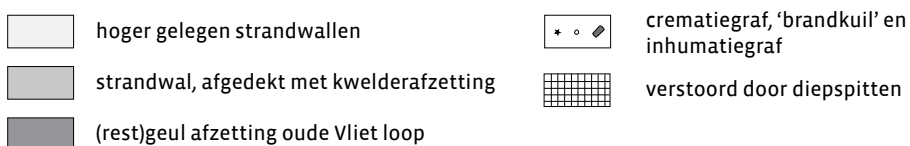
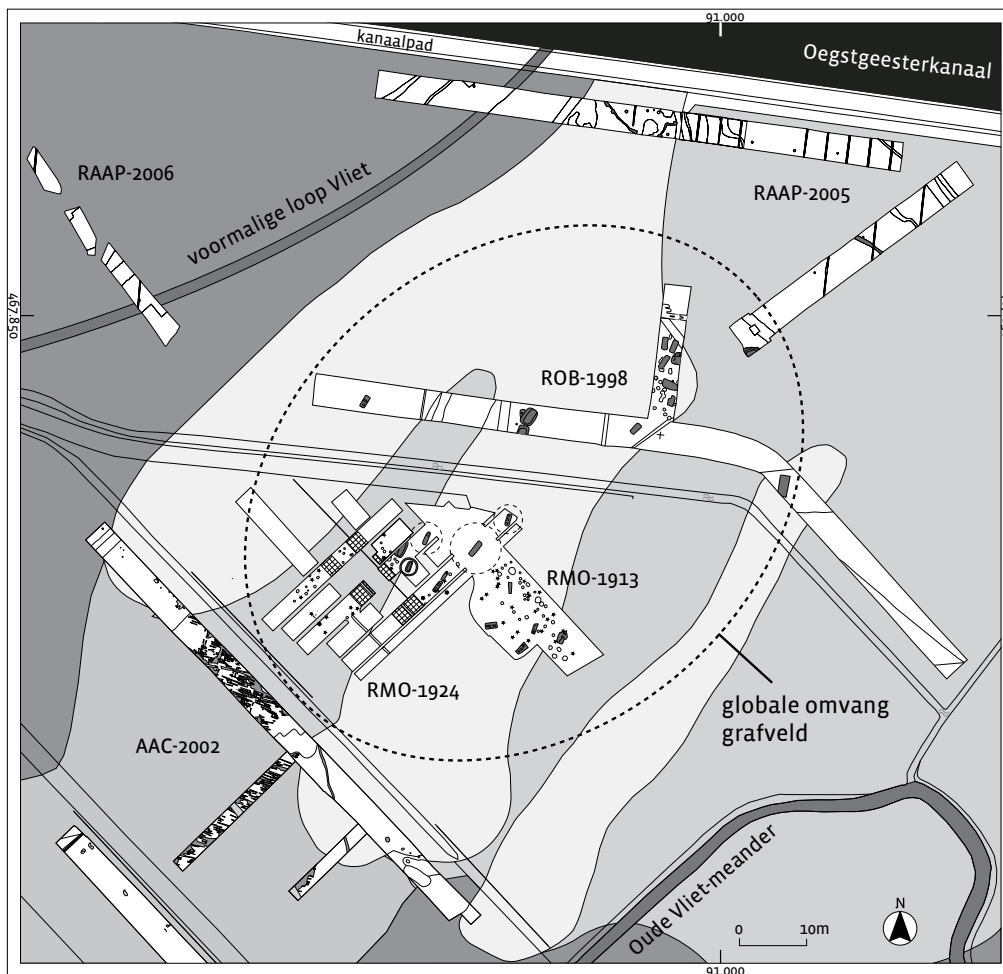

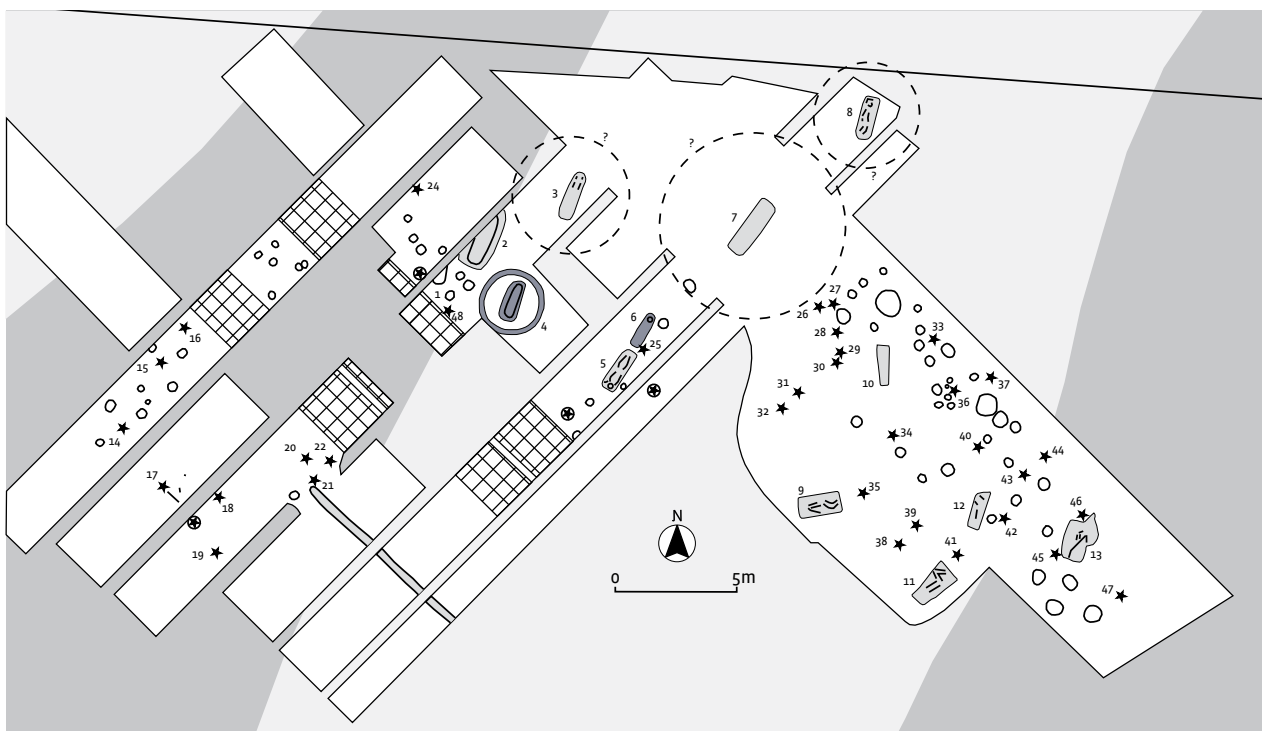
Fig. 6.2 Rijnsburg-De Horn. Ligging van het grafveld (naar Dijkstra/Flamman 2002, fig. 5 en Tol 2006, fig. 3 en 7).

Datering

De gebruiksduur van het grafveld is aan de hand van het aardewerk en overige bijgiften te plaatsen tussen circa 550 en 675/700. De aanvangsdatering is gebaseerd op het ontbreken van knikwandpotten met concave bovenhelft en ruwwandige potten met vroege randvormen. Ook ontbreekt typisch vroeg handgemaakt 'Angelsaksisch' aardewerk met sterk plastische versiering. De einddatering is moeilijker te bepalen. Het geheel ontbreken van (vroeg-)Karolingische aardewerkvormen en -baksels wijst erop dat tegen het einde van de 7^e een eind kwam aan het meegeven van grafgiften of het gebruik van urnen. Het is mogelijk dat men nog langer doorging met het gebruik van het grafveld, maar concrete aanwijzingen daarvoor ontbreken voornamelijk. Mogelijk ging men in de 8^e eeuw al snel over tot het begraven bij de nabijgelegen kerk van Kerkwerpe (Oegstgeest).

Grafresten

In het grafveld zijn zowel crematies als inhumaties aangetroffen. Het precieze aantal is niet goed vast te stellen, omdat maar een klein deel enigszins ordentelijk door het RMO is opgraven (fig. 6.3). Het aantal graven dat met zekerheid is vast te stellen bedraagt 73. Wanneer men enkele rechthoekige kuilen rekent tot inhumatiegraven en de complete potten zonder crematieresten tot urnen dan is sprake van 140 graven. Rekent men alle overige aardewerken rand- en bodemfragmenten eveneens mee als urn dan komen we uit op 255 graven. De los gevonden grafgiften zijn hierbij niet meegerekend, omdat deze door de grondarbeiders uit reeds meegetelde urnen of inhumatiegraven kunnen zijn gehaald. Vier 'brandplekken' en 77 ronde kuilen met enige resten van houtskool en crematie zijn eveneens niet meegerekend. Onduidelijk is of deze kuilen wijzen op crematiegraven zonder urn, waarbij men simpelweg enige resten van de brandstapel in een kuil deponeerde, of dat het afvalresten van een brandstapel of rituele maaltijd betreft.

hoger gelegen strandwallen	strandwal, afgedekt met kwelderafzetting	verstoord door diepspitten
crematiegraf met urn	inhumatie	(brand)kuilen
'brandplek'	inhumatie met wapen(s)	mogelijke grafheuvel (op basis van lege ruimte om inhumatie)

Fig. 6.3 Rijnsburg-De Horn. Plattegrond van het deel van het grafveld opgegraven in 1913 en 1924. Schaal 1:300.

Door de onduidelijkheid over het aantal begravingen is het lastig om de verhouding te bepalen tussen crematies en inhumaties. Op basis van het zekere en waarschijnlijke aantal graven komt men uit op 20% inhumaties, maar dit getal zal ongetwijfeld hoger liggen. De urnen zijn namelijk oververtegenwoordigd omdat de arbeiders deze bij het spitten eenvoudig uit de grond konden halen, terwijl slechts van een klein deel van het grafveld de ligging van inhumatiegraven is opgetekend. De oriëntatie van de inhumaties is overwegend N-Z of Z-N. Een enkele

keer komt een ZW-NO of W-O oriëntatie voor. In drie graven is vastgesteld dat de overledene was bijgezet op de zij en met opgetrokken knieën (graf 9, 11 en 13). Voor zover bekend lagen in de overige inhumatiegraven de doden gestrekt op de rug.

Op basis van de huidige kennis was binnen het grafveld sprake van minstens drie clusters: één aan de zuidwestzijde (opgraving 1924), de oostzijde (opgraving 1913) en de noordzijde (proef sleuf 1998). Deze clusters vertegenwoordigen wellicht verschillende groepen van verwanten of huishoudens. De lege ruimte rondom enkele inhumatiegraven suggereert dat over deze graven een grafheuvel opgeworpen kan zijn geweest. Uit de verspreiding van het aardewerk van de opgravingen uit 1913 en 1924 komen geen verschillen naar voren in datering van de hier gelegen clusters.

De verhouding tussen het aantal graven dat wel of geen bijgaven meekreeg verschilt per wijze van teraardebestelling. Bij de inhumaties (graf 1-13) zijn voorwerpen meegegeven bij 60% van de graven, bij de crematies (graf 14-48) in 18% van de urnen.⁷¹² Het aantal bijgaven beperkte zich bij beide groepen meestal tot één, hooguit twee voorwerpen behorende tot de kleding of persoonlijke verzorging: een fibula (mantelspeld), benen kam of pincet. Vermeldingswaardig zijn de vondst van een bikkel, een mogelijk ivoren ring van een heuptas, een ijzeren knijpschaar en een amulethanger in de vorm van een kleine benen Hercules- of Donarknots. Onder de weinige fibula's bevindt zich een zilveren schijffibula met almandijn en groen en blauw email in cloisonné, dateerbaar in de tweede helft van de 6e eeuw (nr. 215).⁷¹³ De grootste groep bijgaven bestaat uit kralenkettingen, die doorgaans gekoppeld worden aan vrouwengraven. Er zijn dertien kettingen gevonden, waarvan twee binnen één inhumatiegraf. Van de kralensnoeren waarvan de vondstcontext bekend is, komt driekwart uit inhumatiegraven waarin nog twee tot vier andere bijgiften zijn aangetroffen. Kralen lijken daarmee vooral geassocieerd te kunnen worden met graven van 'rijke' vrouwen die op volwassen, vruchtbare leeftijd gestorven zijn.⁷¹⁴

Wapengraven

Een andere categorie grafgiften die de aandacht trekken zijn meegegeven wapens, die bijna altijd te vinden zijn in mannengraven. Jammer genoeg is maar van twee van de zes wapenvondsten de context waarin ze gevonden zijn zeker, namelijk graf 4 en 13.

De vondsten uit graf 4 werden gedaan binnen een grafkist (fig. 6.4). Aan de zuidzijde lagen op elkaar een éézijdig snijdend zwaard (*Schmalsax*) en een lanspunt. Aan de noordzijde stond een knikwandpot. De overige vondsten bestonden uit een bronzen riemgesp met resten van vertinning, twee vuurstenen vuurslagen, een fragment barnsteen en twee bronsfragmenten met onbekende functie. De datering kan op basis van de gesp en pot worden gesteld op de 7^e eeuw. Het graf was omgeven door een kringgreppel met een diameter van 2,5 m. In deze greppel bleken sporen van een hekwerk met ingangspartij aanwezig te zijn. De kist had een lengte van 1,40 bij 0,44 m, waarin een kind van 7-9 jaar was begraven – op basis van de meegegeven wapens waarschijnlijk een jongen.⁷¹⁵ De oriëntatie van het lichaam is niet vastgelegd.

⁷¹² De bijgaven die zijn aangekocht van de landeigenaar zijn hier buiten beschouwing gelaten, omdat door de ondeskundige wijze van 'opgraven' de koppeling aan urnen en begravingen onzeker is.

⁷¹³ Nieveler/Siegmund 1999, fase 5-6 (ca. 550/560-580/590).

⁷¹⁴ In één geval zouden bij een kralensnoer, gesp en twee fibula's ook vier benen speelstenen zijn gevonden (nr. 213). Speelstenen worden echter meestal geassocieerd met mannengraven. De vondstcontext is echter niet helemaal zeker, aangezien ze van de landeigenaar zijn aangekocht.

⁷¹⁵ De toewijzing van het skelet aan graf 3 is gereconstrueerd uit de lengte van de kist, die wijst op een jongen van circa 7 jaar oud (mondelijke mededeling dr. R. Panhuysen, AAC) en het voorhanden zijn van een skelet van een kind van 7-9 jaar tussen de vondsten uit 1924 (Haveman 2202, 56-59).

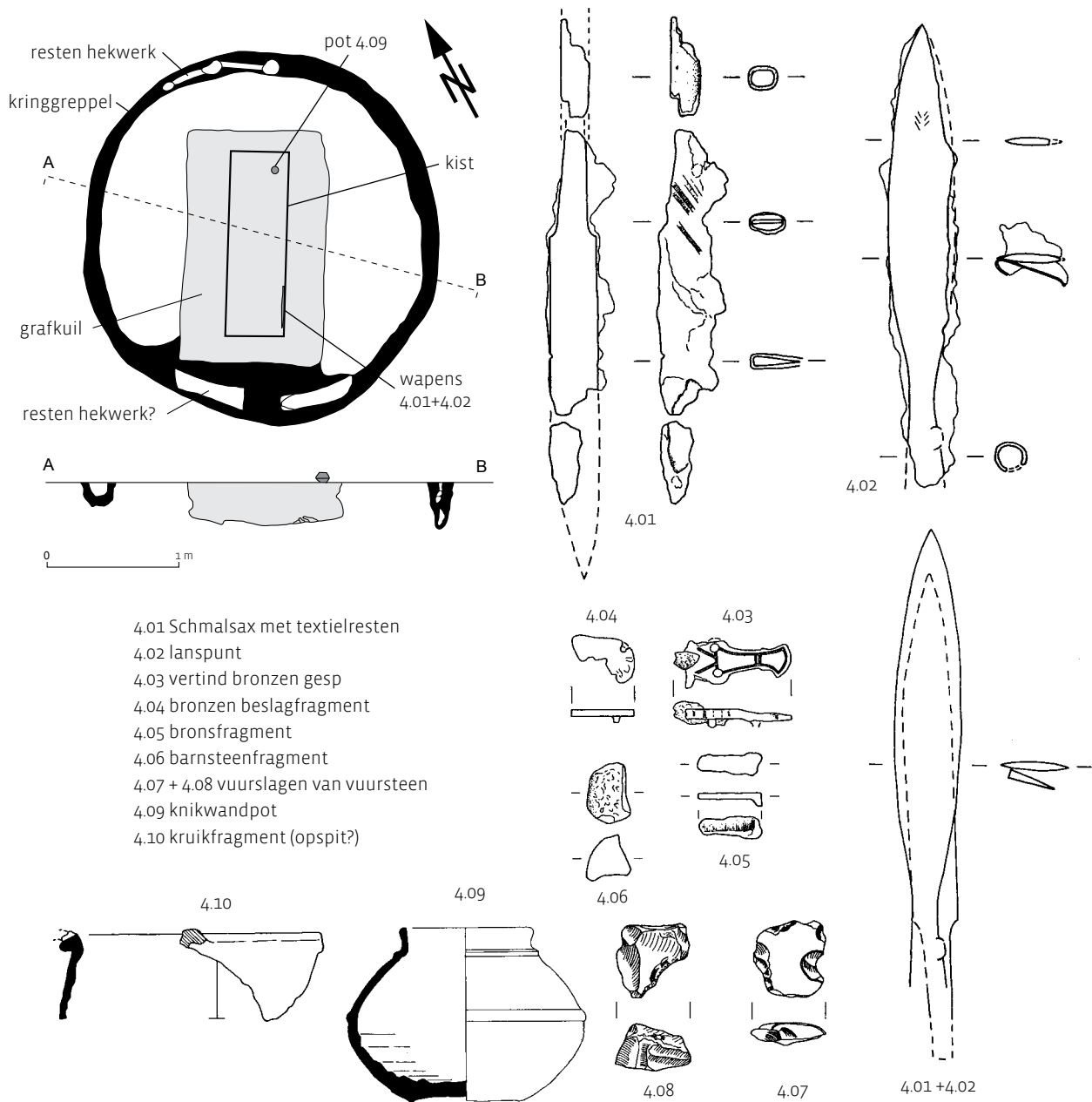

Fig. 6.4 Rijsburg-De Horn. Plattegrond en vondsten van graf 4 (plattegrond naar een tekening van A.E. Remouchamps, RMO). Schaal plattegrond 1:50; wapens en aardewerk 1:4; overige voorwerpen 1:2.

De naar verhouding grote aandacht die aan zijn graf werd besteed kan te maken hebben gehad met zijn leeftijd en sociale positie. In vroeg-middeleeuwse heiligenlevens en heldendichten komt de leeftijd van 7 tot 8 jaar naar voren als een leeftijdsdrempel waarbij men de kinderjaren achter zich liet en licht werk ging doen of onderwijs kreeg. In elk geval voor zonen van edellieden betekende deze leeftijd het begin van wapentraining en het meedoen met de jacht. Niet zelden werd men als pleegkind elders ondergebracht.⁷¹⁶ Was de jongen uit graf 4 overleden na de leeftijd van 14-15 jaar, dan had hij als volwassene wellicht geen sax maar een tweezijdig snijdend zwaard (*spatha*) meegekregen. Hetzelfde geldt voor graf 13. In dit graf was

⁷¹⁶ Härke 1997, 126; Bazelmans 1999, 174.

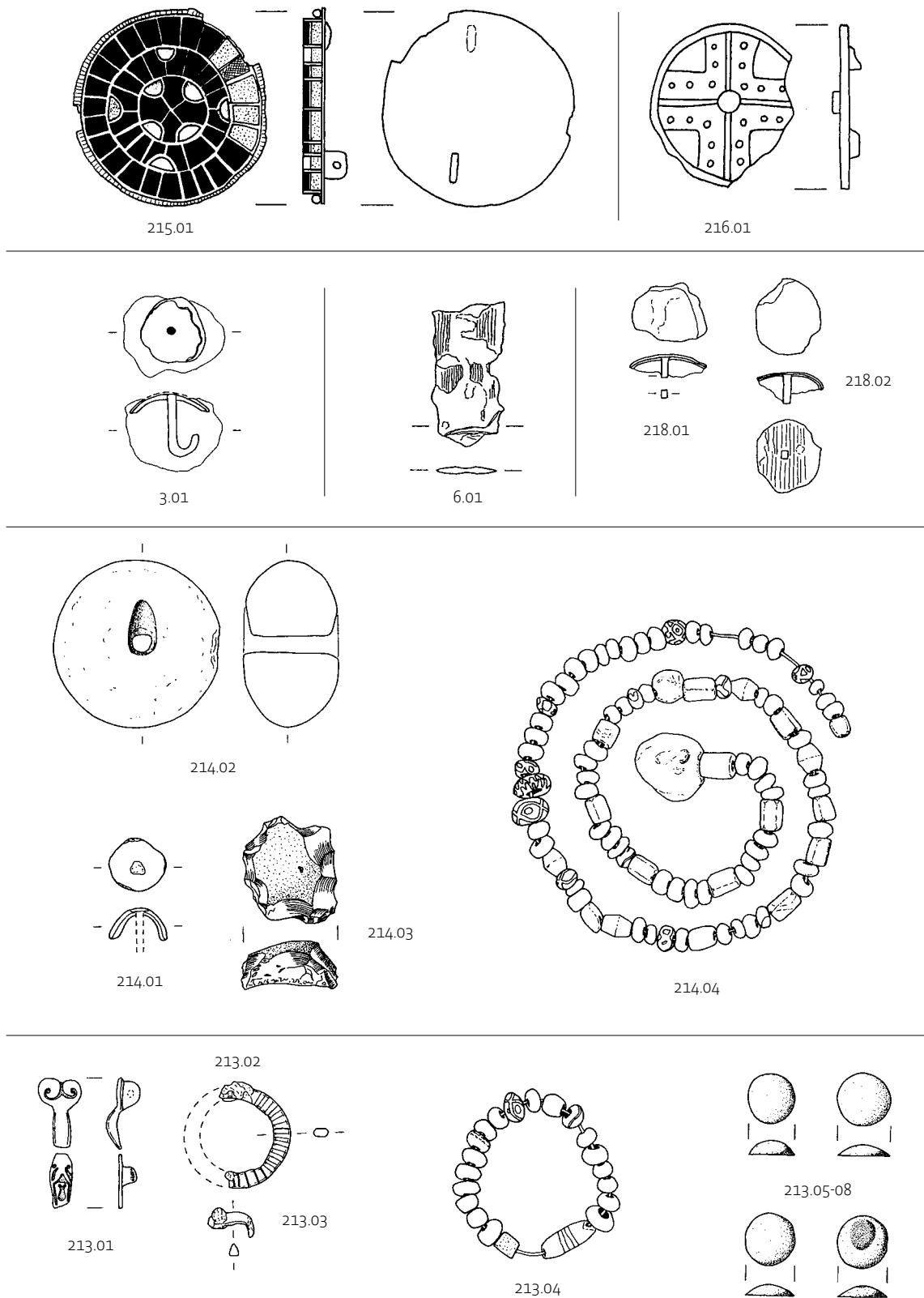

Fig. 6.5 Rijnsburg-De Horn. Verschillende in de tekst besproken vondsten (collectie RMO). Schaal schijffibula's 215 en 216 1:1; zwaardfragment 6.01 1:4, overige voorwerpen 1:2.

waarschijnlijk ook een jongen van 7-8 jaar begraven, met opgetrokken knieën en een grotere *Breitsax* als grafgift.⁷¹⁷ Als beginnende krijgers behoorden beide jongens wellicht tot een familie van vrijgeborenen of eventueel van adel. Het ontbreken van een kringreppel rondom graf 13 laat zien dat binnen deze leeftijdsklasse het grafritueel kon verschillen.

In graf 3 werd bij het skelet een beslagniet van een schild gevonden. De negen overige ijzeren nagels waren waarschijnlijk onderdeel van de doodskist. Graf 6 bevatte een klein fragment van een *spatha* met houtresten van de schede. Wellicht betreft dit opspit uit een ouder graf of is er een fout in de vondstadministratie gemaakt, aangezien uit hetzelfde graf een kralensnoer afkomstig is.

Onder de aangekochte vondsten bevinden zich meer aanwijzingen voor wapengraven (fig. 6.5). Twee holle ijzeren nieten met bronsbeslag waren mogelijk onderdeel van een schild (nr. 218). Een andere opmerkelijk combinatie van voorwerpen die volgens de landeigenaar samen is gevonden betreft nr. 214: een kralensnoer, een vuurstenen vuurslag, een holle klinknagel met bronsbeslag van een saxschede en een grote barnstenen 'zwaardkraal' (die normaliter als amulet aan de zwaardschede werd bevestigd). Deze zwaardkraal kan een erfstuk zijn geweest, aangezien dergelijke grote kralen gedateerd worden in de tweede helft van de 5^e tot vroege 6^e eeuw.⁷¹⁸ De laatste twee voorwerpen kunnen afkomstig zijn uit een mannengraf waarin zowel een sax als *spatha* waren meegegeven, maar aangezien we de oorspronkelijke context niet kennen blijft onzeker of de voorwerpen als magische amuletten in een vrouwengraf terecht zijn gekomen.

Een bijzondere grafinhoud

De onzekere vondstcontext speelt ons ook parten bij de interpretatie van de bekendste vondsten uit het grafveld van Rijnsburg-De Horn. Dit zijn een riemgesp, een riembeslag en een Byzantijns muntgewichtje die volgens de landeigenaar bij elkaar gevonden zouden zijn (nr. 212, fig. 6.6). De zwaardgordelgesp is rechthoekig van vorm en bestaat uit verguld brons met een gouden plaatje binnen de rechthoekige omlijsting en het doornschild. De decoratie is uitgevoerd in repoussé met daarop goudfiligreïn en bestaat uit vier in elkaar verstrengde dierfiguren in 'Salin style II'. Op de buitenrand van het doornschild bevindt zich een trapvormig opgebouwd cloisonné met almandijn en groenblauw email. De combinatie van goudfiligreïn en almandijn komt bij gespen vrijwel alleen voor in Engeland, in het bijzonder Kent (fig. 6.7). Vanwege de grote overeenkomsten in versieringstechniek beschouwde Åberg de Rijnsburgse gesp als een Kents produkt.⁷¹⁹ De Engelse gespen zijn echter driehoekig van vorm. De rechthoekige gespen hebben voornamelijk een versiering in cloisonné met almandijn. De combinatie van een rechthoekige vorm en een nadruk op filigreïnversiering maakt de gesp uit Rijnsburg extra bijzonder. Door de westelijke vondstlocatie zou de gesp geschaard kunnen worden onder de sieraden in een 'Fries-Kentse stijl', maar hij voldoet niet aan de kenmerken die als typisch Fries beschouwd worden.⁷²⁰ Een directe herkomst of invloed uit Engeland is dan ook het meest waarschijnlijk. De

⁷¹⁷ Haveman 2002, 29-36. De aanwezigheid in dezelfde vondstzak van skeletdelen van een volwassen vrouw en enkele fragmenten van een derde volwassen persoon berust zeer waarschijnlijk op het slordig opbergen van het skeletmateriaal op een eerder moment. De toewijzing aan graf 13 van het kinderskelet is gezien de analogie met graf 3 het meest waarschijnlijk.

⁷¹⁸ Siegmund 1998, 85.

⁷¹⁹ Åberg 1926, 122-127.

⁷²⁰ Mazzo-Karras 1985, 173.

Fig. 6.6 Rijsburg-De Horn. Een bijzondere grafinhoud, bestaande uit een riemgesp, riembeslag en een Byzantijns muntgewicht. Datering circa 600-630 (foto's RMO/P.J. Bomhof). Schaal 1:1.

stijl waarin de gesp is uitgevoerd wordt gedateerd in de eerste helft van de 7e eeuw, mogelijk al aan het einde van de 6e eeuw.⁷²¹

Het rechthoekige gordelbeslag is van verguld brons en heeft een geometrische versiering in cloisonné. Deze is uitgevoerd in almandijn en blauw en wit email. Parallellen zijn niet bekend, maar de vassing van cirkelvormige stukjes rode almandijn binnen een wit vlak doet denken aan de knoppenversiering op fibula's en gespen uit dezelfde Fries-Kentse stijlgroep als de zwaard-gordelgesp. De datering is waarschijnlijk hetzelfde als de riemgesp.

Op het vierkante bronzen muntgewichtje staat een Byzantijns kruis met aan weerszijden daarvan de aanduidingen *gamma* en *alpha* (ΓΑ), oftewel 1 *uncia* (ons) van 27,3 gram. Muntgewichtjes en een kleine balans werden gebruikt om het juiste gewicht van edelmetaal te bepalen. Daarbij maakte men ook ten noorden van de Alpen gebruik van de Romeins-Byzantijnse weegstandaard, die gebaseerd was op de gouden solidus. Vierkante muntgewichtjes raakten in zwang in de laat-Romeinse tijd en werden gebruikt tot in de 7^e eeuw, toen ze door ronde exemplaren werden vervangen.⁷²² De datering van het muntgewichtje uit Rijsburg wijkt daarmee niet af van de datering van de gesp en het beslagstuk.

⁷²¹ Nicolay 1998, 70-71 (groep II) en de discussie over de datering van stijl II in Lucy 2000, 18-21.

⁷²² Steuer 1990.

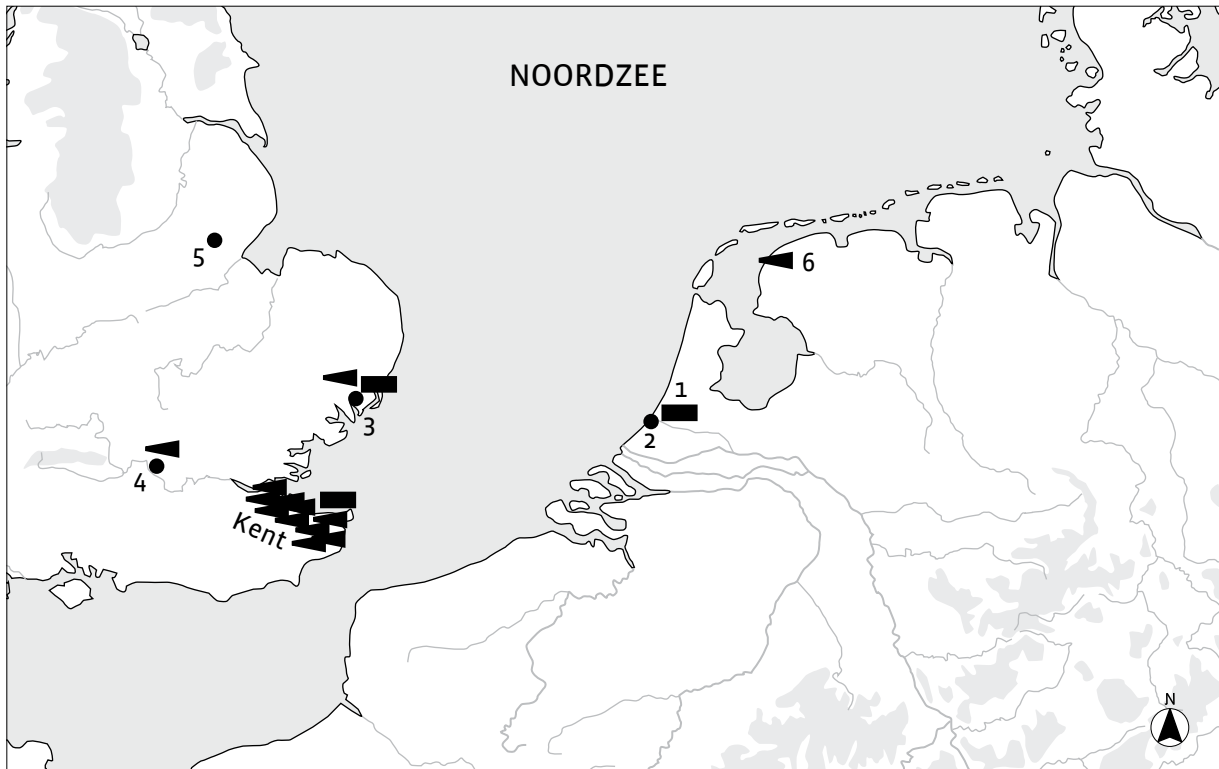

Fig. 6.7 Vindplaatsen van rechthoekige en driehoekige gespen in 'Kentse' stijl (naar Åberg 1926) en van drinkhoorns met vogelkopornament in graven (zie hiervoor de volgende paragraaf, grafveld Katwijk-Klein Duin). 1. Rijsenburg; 2. Katwijk; 3. Sutton Hoo; 4. Taplow; 5. Loveden Hill; 6. Dronrijp.

Hoe kunnen we deze combinatie van grafvondsten interpreteren? Het soort voorwerpen en de onverbrande staat ervan wijzen in de richting van een inhumatiegraf van een man. Op basis van het voorkomen van zwaardgordelgarnituren met meerdere beslagplaatjes – zoals in het graf van Sutton Hoo⁷²³ – zou men kunnen denken dat van Rijsburgse gordelset maar een klein deel door de arbeiders uit de grond is gehaald en zelfs de bijbehorende *spatha* over het hoofd is gezien. Dit scenario is onwaarschijnlijk, omdat ook Merovingische begravingen bekend zijn waar de gordelgarnituur slechts bestaat uit een gesp en een beslagplaatje op de rug. Volgens Windler is het zelfs maar de vraag of bij dergelijke gordels altijd sprake is van een gebruik als zwaardgordel, aangezien ze soms voorkomen in graven zonder *spatha* en zelfs in vrouwengraven.⁷²⁴ De Rijsburgse gordelset kan dus compleet zijn overgeleverd en waarschijnlijk ontbrak hierbij een *spatha*. De persoon die met deze gordel begraven is, moet iemand met een zeker aanzien zijn geweest. De eigenaar en zijn familie hadden toegang tot een interregionaal netwerk om een uniek stuk edelsmeedkunst te verwerven. De toepassing van een kleine hoeveelheid almandijn op de gesp, dat symbool staat voor macht,⁷²⁵ verwijst naar een (zekere) machtspositie. Het muntgewichtje zou symbool kunnen staan voor de rol van de persoon in de handelscontacten met de buitenwereld. Niet voor niets liggen de meeste graven met één of meer muntgewichtjes in de buurt van de Rijn of de Kanaalkust.⁷²⁶

⁷²³ Zie de reconstructievoorstellen in Ament 1974 en Bruce-Mitford 1978, 564-581.

⁷²⁴ Windler 1989, 195-196.

⁷²⁵ Schoneveld/Zijlstra 1999, 194.

⁷²⁶ Zie Steuer 1990, afb. 2.

Het is een gemis dat we niet meer weten over de precieze context van deze bijzondere grafinhoud. Was er meer in dit graf aanwezig? Zijn andere aangekochte opvallende vondsten, zoals de barnstenen zwaardkraal en de vier benen speelstenen uit dit graf (nr 213) afkomstig? Lag het graf in de buurt van het paardengraf dat in 1998 is aangetroffen? Was het overdekt door een grafheuvel? Wat is de relatie met de enige andere 'rijke' vondst uit een vrouwengraf, een zilveren schijffibula met almandijninleg? Vragen waarop we het antwoord schuldig moeten blijven. Duidelijk is wel dat in het grafveld van Rijsenburg een persoon was begraven die een speciale positie in de regio moet hebben bekleed. In hoofdstuk 7 kom ik terug op de vraag wat zijn rol en positie kan zijn geweest.

Katwijk - Klein Duin [61]

Onderzoeksgeschiedenis

Dit grafveld werd ontdekt in 1906 tijdens de afzanding van het gebied 'Klein-Duin', voor een groot deel in handen van baron Van Wassenaer van Catwijck. Het RMO werd ingelicht, maar omdat het terrein teveel was vergraven bleef het bij inzamelen van vondsten en menselijk botmateriaal.

In de zomer van 1910 werd van dezelfde locatie opnieuw de vondst van menselijke geraamten gemeld. Dit maal kon wel een kleine opgraving plaatsvinden, waaruit duidelijk werd dat het een vroeg-middeleeuws grafveld met zowel inhumaties als crematies betrof. Door hun geordende ligging werden de inhumatiegraven beschouwd als behorend tot de bekende groep van de *Reihengräber*.

Na deze twee kortdurende campagnes moest het onderzoek in 1911 worden afgemaakt. Het aantal opgegraven begravingen kon worden vermeerderd omdat het grondwaterpeil door de afzandingen lager was komen te liggen. Dankzij de lagere waterstand was het tevens mogelijk om een aantal grondsporen in het noordoostelijk deel waar te nemen. Over de opgravingscampagnes verschenen al snel artikelen in de Oudheidkundige Mededelingen⁷²⁷, maar een gedetailleerde eindpublicatie bleef achterwege. De drie wapengraven kregen een plaats in de studie van Stein naar laat-Merovingische *Adelsgräber*.⁷²⁸ Het terrein is in de jaren zestig van de 20^e eeuw geheel overbouwd met woningen.

Landschappelijke situering

Het grafveld was gesitueerd op de zuidoever van de Oude Rijn, op de grens van het Oude Duinlandschap en het getijdengebied. De locatie bestond uit een kunstmatig opgeworpen kleilichaam, met een diameter van circa 45 m en 1,40 m hoog. In en onder deze hoogte werden allerhande vondsten gedaan, dateerbaar in de perioden 40-75 en 150-200 na Chr.⁷²⁹ De vondsten en een fragment van een greppel maken duidelijk dat de kleiheuvel in oorsprong een uit de Romeinse tijd stammende kleine terp is, wellicht met een militaire functie in de vorm van een wachtpost of iets dergelijks. De ligging halverwege de castella van Valkenburg en *Lugdunum* (de 'Brittenburg') zal niet toevallig zijn gekozen. Waarschijnlijk liep ook de militaire grensweg langs deze plaats. In de Vroege Middeleeuwen vormde de hoogte een geschikte plaats om tot

⁷²⁷ Holwerda/Krom 1907b; Evelein 1911; Sasse 1911; Holwerda 1912a; Martin 1912.

⁷²⁸ Stein 1967, 383-384 en Tafel 67-68.

⁷²⁹ Martin 1912.

grafveld te dienen. Mogelijk liet men zich bij de locatiekeuze leiden door het Romeinse verleden dat met deze heuvel verbonden was.

Datering

De gebruiksduur van het grafveld ligt tussen circa 570 en 750/800. De begindatering is gebaseerd op het vrijwel ontbreken van knikwandpotten uit de periode voor 570. Ook bij dit grafveld is de einddatering lastig te bepalen. Bij de urnen komt slechts één pot voor in een Badorf baksel, dateerbaar in dezelfde periode als drie 'rijke' inhumatiegraven met wapens uit het einde van de 7e of (eerste helft van de) 8e eeuw. De west-oost georiënteerde begravingen zonder bijgiften zijn voor een deel aantoonbaar jonger dan de wapengraven, omdat ze deze oversnijden. Deze groep – waarvan een deel mogelijk als christelijk kan worden opgevat – zal dateren uit de 8e eeuw.

Grafresten

Ook hier was sprake van een gemengd grafveld, met 54 à 55 inhumaties en 15 zekere of waarschijnlijke crematies (fig. 6.8). Op basis van losse aardewerkfragmenten zou het aantal crematies in theorie met 24 vermeerderd kunnen worden. Het voorkomen van niet herkende brandkuilen kan net als in Rijnsburg niet worden uitgesloten. Van de 37 inhumaties waarvan de oriëntatie is opgetekend hadden acht een N-Z tot NO-ZW oriëntatie (of andersom, omdat de plaats van het hoofd niet is gedocumenteerd).⁷³⁰ Op één na waren dit tevens de diepst gelegen graven. Binnen deze groep vinden we een drietal wapengraven (zie hieronder). De overige 29 lijkbegravingen lagen W-O. Op basis van deze 'christelijke' oriëntatie en het feit dat een tweetal graven uit deze groep twee dieper gelegen (vroeg) 8e-eeuwse wapengraven oversnijden, kunnen ze worden beschouwd als de jongste fase binnen het grafveld.

Het aandeel inhumaties bedroeg 78 of 58 %, naar gelang men uitgaat van 15 of 39 crematiegraven. Clusters zijn door de losse vondsten van skeletdelen en urnen lastig vast te stellen. Het lijkt erop dat crematies vooral in de noordwestelijke helft van de hoogte zijn bijgezet. Hier bevinden zich tevens de meeste (opgetekende) inhumaties met een N-Z of NO-ZW oriëntatie. De W-O georiënteerde graven uit de jongste fase concentreren zich in de zuidoostelijke helft. Op twee plaatsen is een kringgreppel vastgesteld, die waarschijnlijk met het gebruik van de hoogte als grafveld in verband kunnen worden gebracht.⁷³¹ In de noordwestelijke kringgreppel stelde men de aanwezigheid van paaltjes vast. Bij welke graven deze kringgreppels hoorden is niet meer vast te stellen.

Bij slechts 10% van de inhumaties werden bijgaven vastgesteld. Maakt men een splitsing tussen enerzijds N-Z/NO-ZW en anderzijds W-O georiënteerde graven, dan was respectievelijk 38 en 3% (alleen een pot bij graf 5) van bijgaven voorzien. Van de negen opgegraven urnen had 33% één of meer bijgaven. Geconcludeerd kan worden dat in de jongste fase met W-O begravingen het meegeven van voorwerpen duidelijk is afgenomen.

Buiten de drie inhumatiegraven met wapens (graf 30, 32 en 33) en met een pot (graf 5 met daarin een kind van circa 6,5 jaar⁷³²) werden bij een niet nader gedocumenteerd skelet drie bijgaven gevonden, bestaande uit een kralensnoer, benen spinsteen en een mes (op basis van deze vondstcombinatie waarschijnlijk een vrouwengraf).⁷³³

⁷³⁰ Graf 8, 28-33 en 37.

⁷³¹ Holwerda (1912a, 52) nam aan dat de kringgreppels restanten waren van ronde gebouwen uit de Romeinse tijd, maar deze opvatting is door latere kennis van de huisbouwtraditie achterhaald.

⁷³² Volgens Sasse (1911, 82).

⁷³³ Holwerda/Krom 1907b, 27.

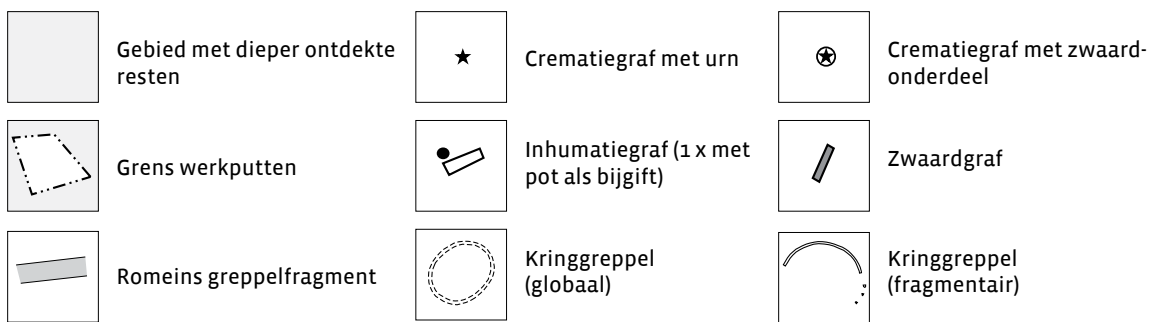
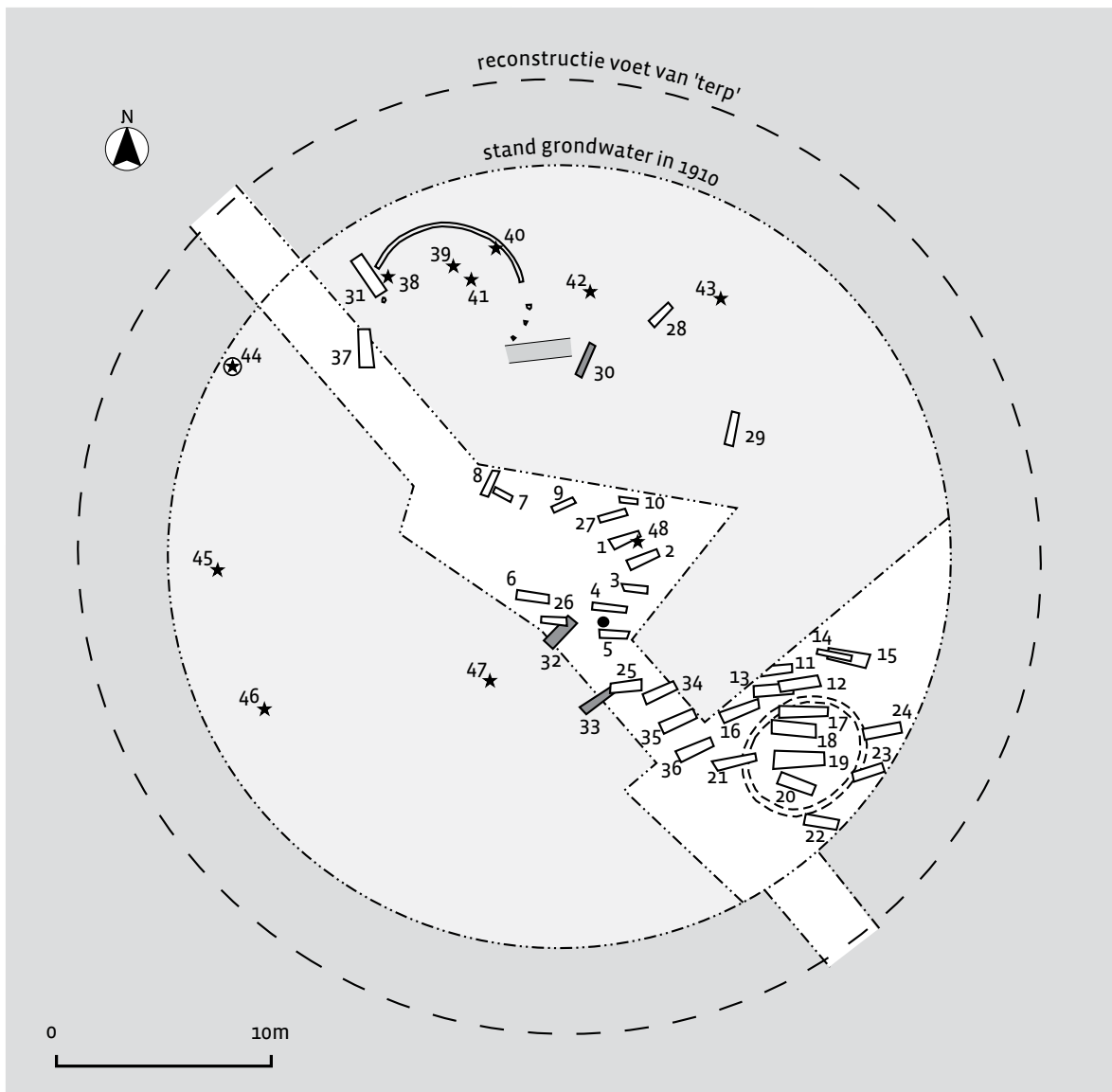

Fig. 6.8 Katwijk-Klein Duin. Plattegrond van het vroeg-middeleeuwse grafveld met de opgetekende sporen uit 1910 en 1911 (naar Holwerda 1912, afb. 42).

Onder de crematiegraven van Katwijk bevindt zich één onversierde handgemaakte pot (graf 47). De losse vondsten bieden aanwijzingen voor nog twee exemplaren: een bodemfragment met standring en twee wandfragmenten met een plugoortje (potten met alleen plugoortjes reken ik niet tot versierde potten) (zie fig. 6.9).

De vondsten bij of in de urnen hebben te maken met wapens (graf 39, 43 en 44) of hebben een bijzondere inhoud (graf 47). Zij worden hieronder besproken.

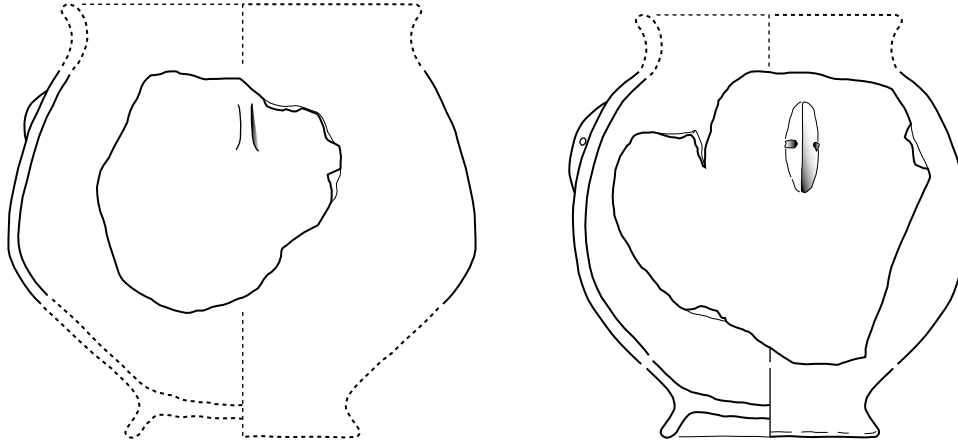

Fig. 6.9 Katwijk-Klein Duin. Fragmenten van handgemaakt aardewerk met plugoortjes, waarschijnlijk van verspitte urnen (collectie RMO). Schaal 1:4.

Wapengraven

In het grafveld zijn meerdere wapens aangetroffen, zowel bij crematie- als inhumatiegraven (fig. 6.10-6.13). De urn van graf 39 bevatte een kleine lanspunt die de brandstapel blijkbaar had overleefd. Recentelijk werd in de urn van graf 43 het restant van een half verbrande ijzeren schacht teruggevonden, waarschijnlijk eveneens van een lanspunt. Beide urnen zijn dateerbaar in de (tweede helft van de) 7^e eeuw. De derde en laatste urn met een aanwijzing voor het meegeven van wapens is graf 44. Bij deze Badorf-pot werden behalve een mes (dat niet als een echt wapen geldt) onlangs tussen de crematieresten de restanten ontdekt van een ijzeren kram en zwaardschedebeslag. Toegegeven moet worden dat de aanwijzingen voor het meegeven van wapens bij graf 43 en 44 twijfelachtig zijn. Hebben we te maken met een selectieve inzameling van meegeverbrande voorwerpen van de brandstapel of zijn het restanten van eerdere crematies op dezelfde brandplek? Hetzelfde probleem kleeft aan de losse vondst van een mogelijke lanspunt.⁷³⁴

Drie inhumatiegraven uit Katwijk-Klein Duin vielen bij de opgraving al direct op door hun 'rijke' inhoud (graf 30, 32 en 33, fig. 6.11, 6.12 en 6.13). De bijgaven bestonden uit een set wapens – minimaal bestaande uit een zwaard in de schede en een lans – en een drinkglas (zie tabel 6.1). De graven zijn dateerbaar in de late 7^e en eerste helft van de 8^e eeuw. De voorwerpen uit de graven verwijzen naar een geïdealiseerde voorstelling van de persoon als krijger. De achtergrond van deze wijze van begraven is niet eenvoudig te verklaren (zie voor deze kwestie par. 6.6).

⁷³⁴ Door Evelein (1911, 75 en afb. 56) beschouwd als een zwaard.

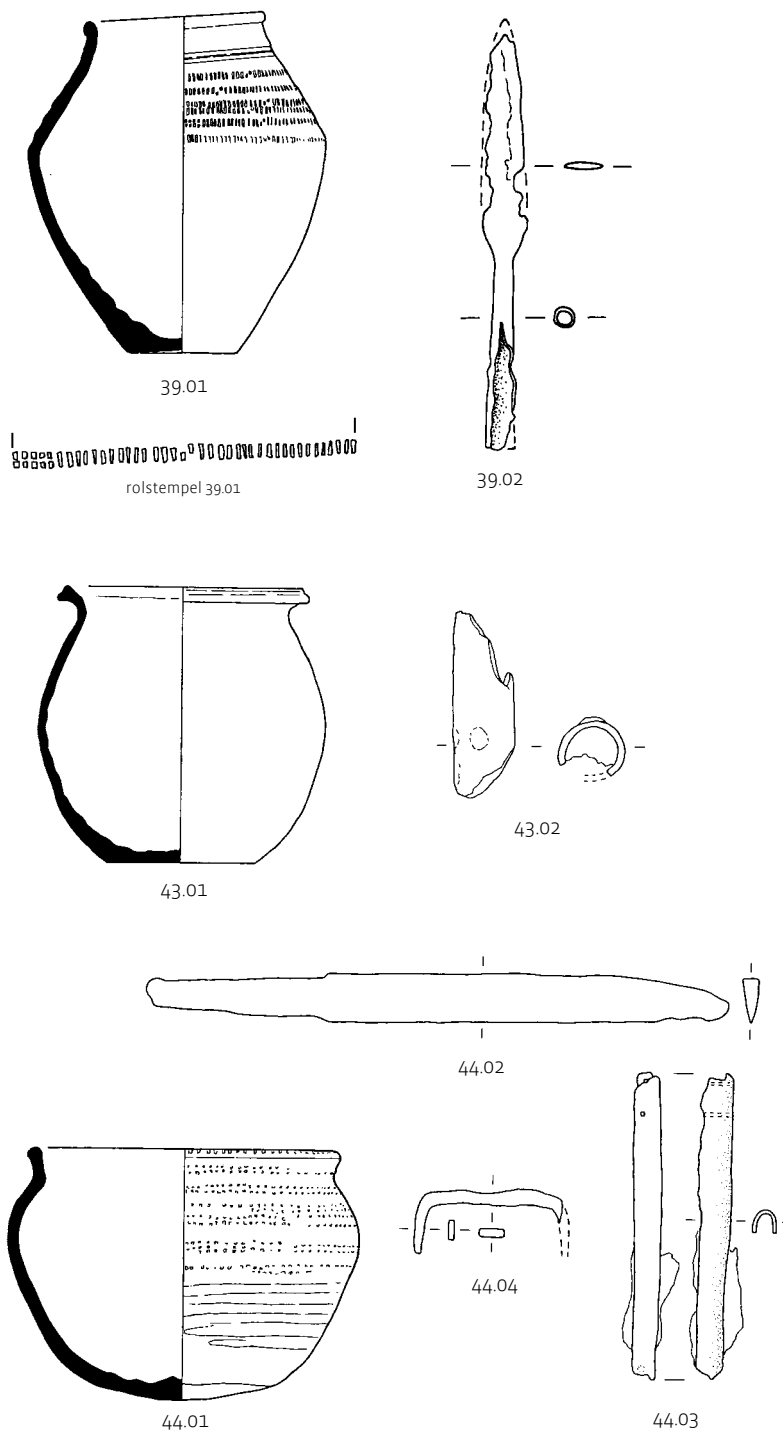
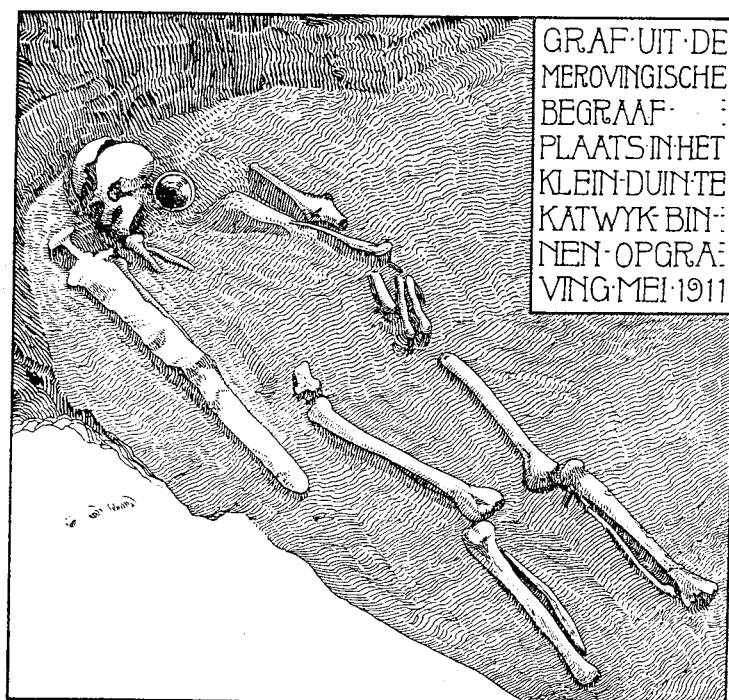
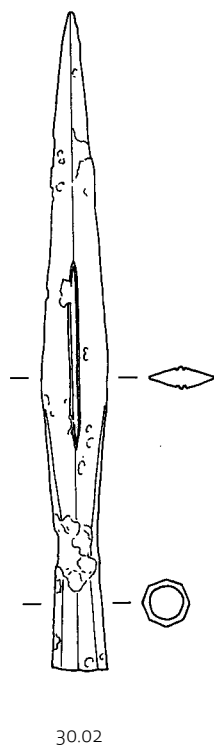
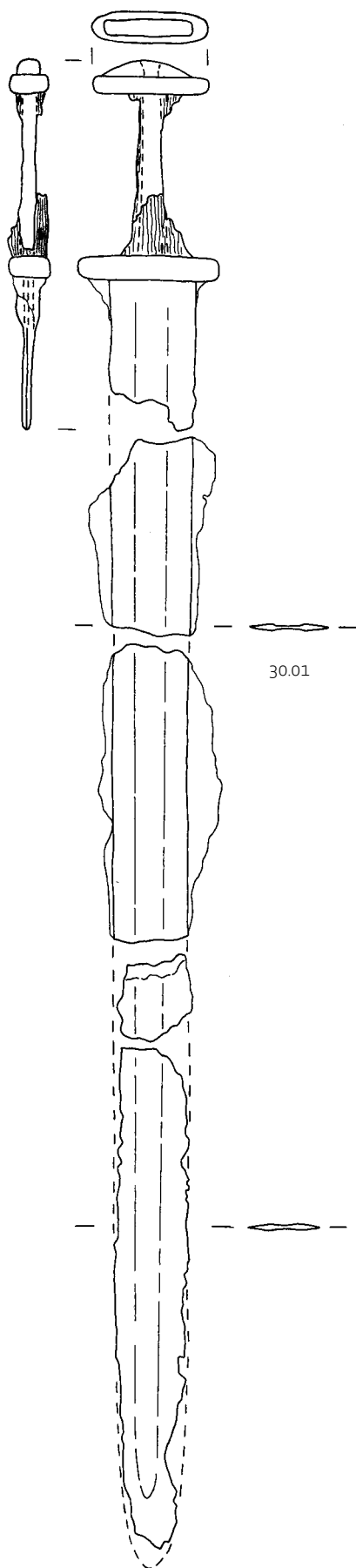

Fig. 6.10 Katwijk-Klein Duin. Urnen met aanwijzingen voor meegegeven wapens (collectie RMO). Schaal aardewerk en wapens 1:4; overige voorwerpen 1:2.

Naar tekening van J. Briedt.

Fig. 6.11 Katwijk-Klein Duin. Inhoud van graf 30 (collectie RMO). Schaal wapens 1:4; glas 1:2. Tekening Briedt uit Holwerda 1912b, 46.

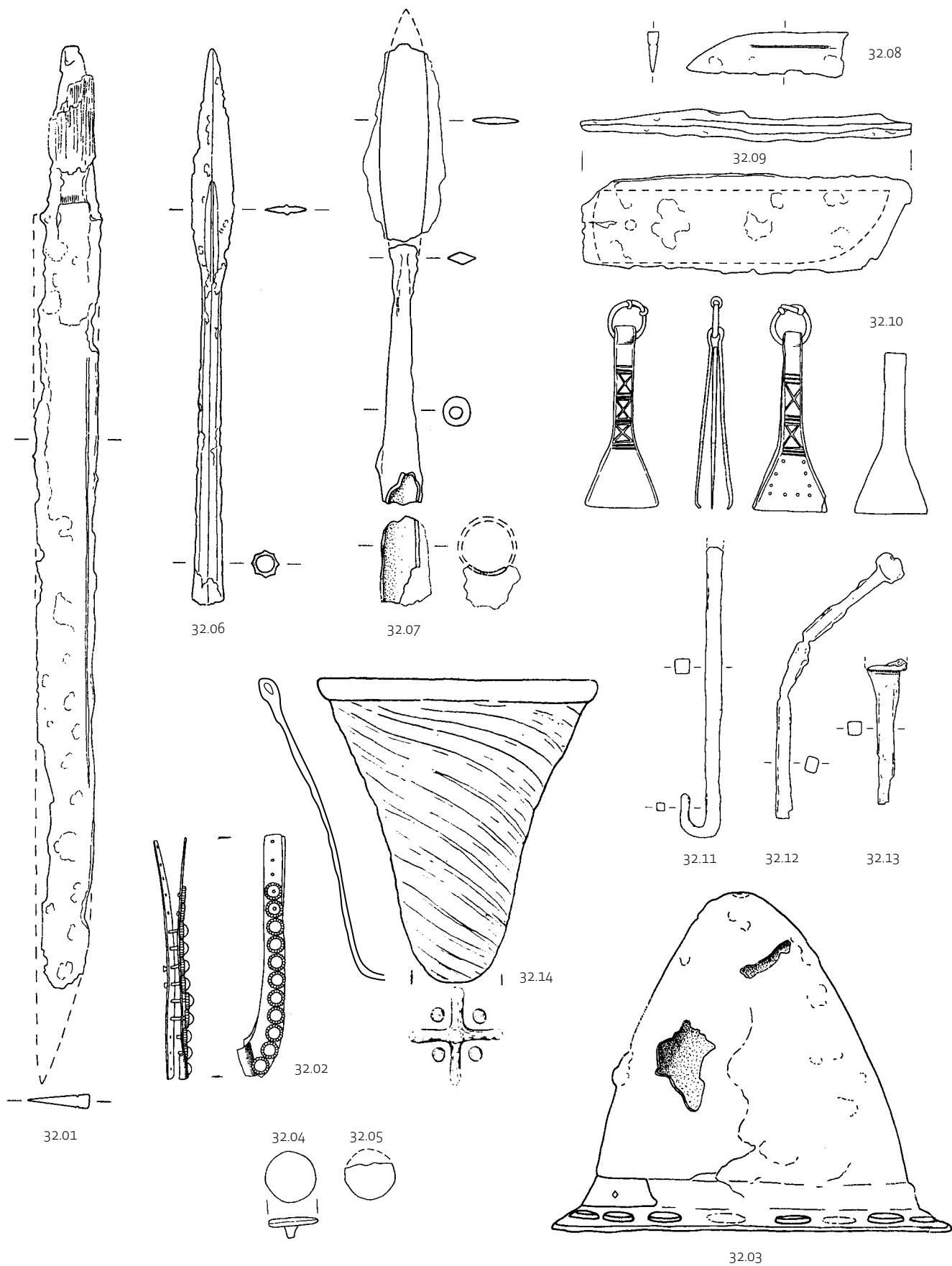

Fig. 6.12 Katwijk-Klein Duin. Inhoud van graf 32 (collectie RMO). Schaal wapens 1:4; umbo, messen, glas en overige voorwerpen 1:2.

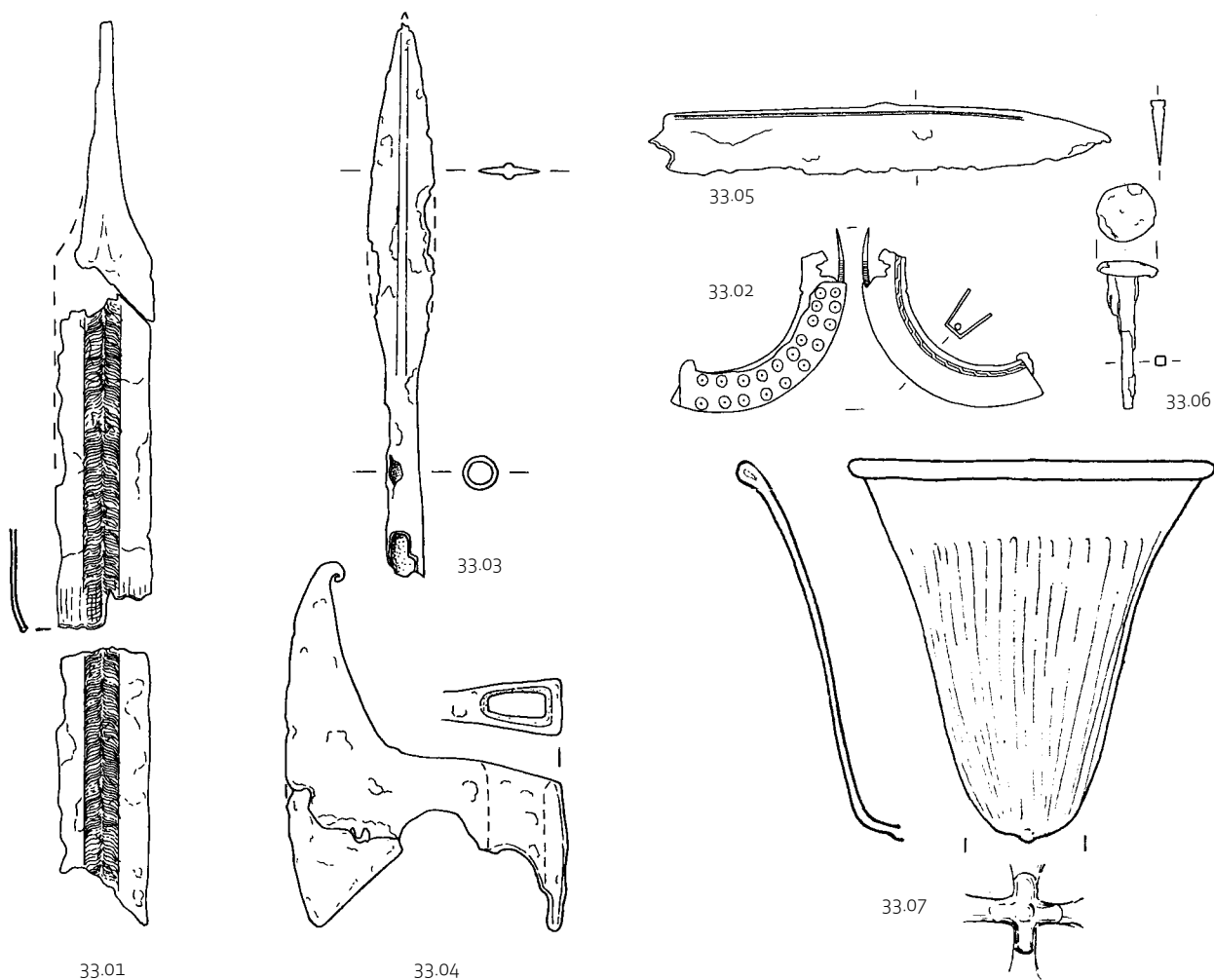

Fig. 6.13 Katwijk-Klein Duin. Inhoud van graf 33 (collectie RMO). Schaal wapens 1:4; mes, glas en overige voorwerpen 1:2.

Graf 30 was op basis van de grafvondsten de oudste begraafing van de drie. De *spatha* en de lanspunt worden gedateerd in de late 7^e-vroege 8^e eeuw.⁷³⁵ Het drinkglas met breed omgeslagen rand is een diepe variant van een type tuimelbeker dat in dezelfde periode te plaatsen is.⁷³⁶

Graf 32 bevatte de meeste bijgiften. In plaats van een *spatha* was een wapen van vergelijkbare lengte meegegeven, een *Langsax*, met een verzilverd schedebeslag. De overige wapens waren twee lansen en een schild met een verzilverde band op de *umbo* (schildknop). De overige voorwerpen behoren tot een persoonlijke uitrusting met pincet, haaksleutel, twee messen en een drinkglas. Twee incomplete ijzeren voorwerpen maakten mogelijk deel uit van een paardenbit.⁷³⁷ Alle grafgiften kunnen gedateerd worden in de eerste helft van de 8^e eeuw.⁷³⁸

De combinatie van vondsten uit graf 33 wijst erop dat we rekening moeten houden met het meegeven van oudere erfstukken. De meegegeven bijl en lans zijn volgens de reguliere date-

⁷³⁵ Spatha van het type Schlingen en lanspunt type Egling (Stein 1967, Stufe A).

⁷³⁶ Siegmund (1998, 166, noot 26) schaaft dit glas onder de *Glockentummler* uit Niederrhein Phase 11 (705-740). Typologisch sluit de vorm echter aan op de iets oudere, lage *Tummler* die door hem in Phase 9 (640-670) worden gedateerd. De beker uit Katwijk zou een overgangsvorm uit de late 7^e eeuw kunnen zijn.

⁷³⁷ Vgl. Siegmund 1998, Tafel 89, 128.

⁷³⁸ Stein 1967, Stufe B; Siegmund 1998, Niederrhein Phase 11 (typen Sax 3, Lan 8.1, Sbu 8, Ger 1.3, Ger 2.8 en Gla 2.3).

ringen enkele generaties ouder dan het drinkglas uit de eerste helft van de 8^e eeuw.⁷³⁹ Met de *spatha* is iets opvallends aan de hand. De pareerstang en pommel ontbreken en de kling moet bij de teraardebestelling reeds verbogen en gebroken zijn geweest. Een verklaring hiervoor is moeilijk te geven. Vond men de bijl noodzakelijk ter compensatie van de bij een conflict gebroken zwaard, of had de familie zelf het wapen vernield om te voorkomen dat het in het hiernamaals door anderen gebruikt zou worden?

Tabel 6.1 Overzicht van de onvergankelijke bijgaven in de zwaardgraven graf 30, 32 en 33 van het grafveld Katwijk - Klein Duin.

graf 30	graf 32	graf 33
zwaard (<i>spatha</i>) met schede	éénsnijdend zwaard (<i>Langsax</i>) met schede	zwaard (<i>spatha</i>) met schede en waarschijnlijk oorspronkelijk al verbogen en gebroken
lans	schild twee lansen	lans bijl
glazen diepe tuimelbeker gesp van buikriem	glazen klokbeker	glazen klokbeker
	mes klapmes haaksleutel pincet paardenbit?	mes

Een crematiegraf met een drinkhoorn

Het crematiegraf 47 is opmerkelijk door zowel de twee bijgaven als de urn die gebruikt is (fig. 6.14). De eene bijgave bestaat uit een verguld bronzen uiteinde van een drinkhoorn in de vorm van een roofvogelkop en de andere uit een fragment van een sierschijf van vertind brons.

De sierschijf kan gedragen zijn aan een chatelaine die aan de heupriem was bevestigd, als applique op een kledingstuk, of onderdeel zijn geweest van paardentuig.⁷⁴⁰ Dergelijke schijven komen we normaliter tegen in vrouwengraven, wat in combinatie met de drinkhoorn best mogelijk is, aangezien deze in zowel mannen- als vrouwengraven zijn gevonden. Holwerda wist bij de vogelkop destijds niet precies wat hij voor zich had en sprak over 'een voor ons land zeer zeldzaam stuk dierornamentiek' dat mogelijk 'het onderstuk van een mesheft' was.⁷⁴¹ Pas ten tijde van de tentoonstelling *Van Friezen, Franken en Saksen* in 1959-1960 vermoedde men dat het van een drinkhoorn was.⁷⁴² Dit vermoeden kan nu definitief worden bevestigd. Behalve overdadig versierde parallellen uit Sutton Hoo en Taplow zijn uit Loveden Hill en hetzelfde graf van Taplow meer eenvoudige drinkhoornuiteinden bekend die vergelijkbaar zijn met het

⁷³⁹ Lanspunt type Lan 2.1 volgens Siegmund 1998, 102, dateerbaar eind 6^e-begin 7^e eeuw. Een goede parallel voor de bijlvorm is niet bekend, maar vergelijkbare bijlen met een breed naar boven en onder uitlopend snijvlak worden door Hübener (1980, 84, vorm K) gedateerd in de tweede helft van de 6^e eeuw. Het drinkglas is een *Glockentummler* uit Niederrhein Phase 11 (705-740).

⁷⁴⁰ Het fragment lijkt op de greep van jongere sleutel-typen, maar voor een gebruik als sleutel is het Katwijkse fragment te dun (1 mm).

⁷⁴¹ Holwerda 1912a, 50.

⁷⁴² *Van Friezen, Franken en Saksen*, cat. nr. 108.

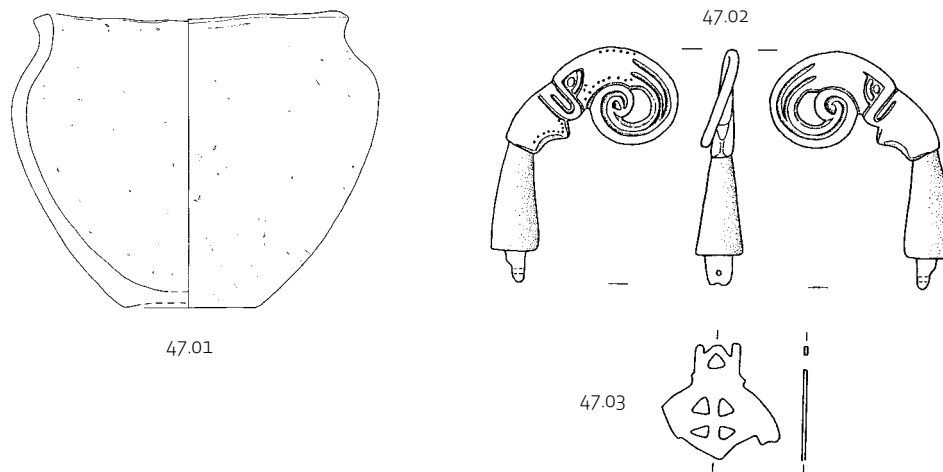

Fig. 6.14 Katwijk-Klein Duin. Inhoud van graf 47 (collectie RMO). Schaal aardewerk 1:4; overige voorwerpen 1:2.

exemplaar uit Katwijk.⁷⁴³ De datering van deze vogelkoppen in *Salin's style II* is eind 6^e en eerste helft 7^e eeuw.⁷⁴⁴ Bijzonder is niet zozeer dat in het Katwijkse graf een drinkhoorn is gevonden – daarvan zijn er in Noord-West Europa meer bekend, ook in glas – maar wel dat het net als de Engelse parallellen een vogelkopuiteinde had en in grafcontext is gevonden (fig. 6.7). Het Katwijkse exemplaar is het enige vergelijkbare voorbeeld op het Europese vasteland.⁷⁴⁵ Net als bij de gesp en gordelbeslag uit het grafveld van Rijnsburg wijst dit op wederzijdse contacten met Angelsaksisch Engeland. Dit is niet verwonderlijk, gezien de ligging van de Rijnmonding recht tegenover East Anglia.

Achter de keuze voor een drinkhoorn schuilt een wereld aan symboliek. Het gebruik ervan was verbonden met het feestmaal en de drinkrituelen die daarbij hoorden, speciaal bij het smeden van een politiek of cultisch verbond. Macht, potentie, vruchtbaarheid en het afweren van onheil zijn andere connotaties.⁷⁴⁶ Vanuit heidens religieus oogpunt verwees de drinkhoorn naar de ontvangst door walkuren aan de poort van het walhalla of naar een vruchtbaarheidscultus rond de *dísir* of de godinnen Frigg of Freyja.⁷⁴⁷ In het verlengde hiervan stond de roofvogelkop aan de drinkhoorn wellicht niet alleen symbool voor macht en gezag, maar tevens voor de andere gedaante waarin de goden Freyja of Wodan konden verschijnen. Freyja maakte gebruik van de *fiðrhamr*, de 'verenmantel' waarmee ze zich in een havik of valk veranderde om te kunnen reizen. Ook de oppergod Wodan kon zich in een adelaar veranderen om zijn doel te bereiken.⁷⁴⁸ Als aaseter wordt de adelaar, samen met de raven van Wodan, geassocieerd met strijd en dood op het slagveld.⁷⁴⁹ Beide goden vinden we eveneens terug in de symboliek rond

⁷⁴³ Sutton Hoo Mound 1 (2 stuks, Bruce-Mitford 1983, 316-345), Mound 2 (1 stuk, Bruce Mitford 1975, Vol. 1, 117-118, fig. 71c en 74), Taplow (4 stuks, waarvan 2 kleinere exemplaren met vogelkopuiteinden) en Loveden Hill graf 57/32 (een eenvoudige bronzen vogelkop, zie Bruce-Mitford 1983, 385-386).

⁷⁴⁴ De twee vogelkoppen van de beide overdadig versierde drinkhoorns uit Taplow zijn oudere erfstukken in 'stijl I' uit de vroege 6^e eeuw. Later zijn aan de mondstukken versieringen in 'stijl II' aangebracht (Webster 2007, 70).

⁷⁴⁵ De vondst van een drinkhoorn met vogelkopuiteinde in bootgraf Valsgårde 7 in Zweden laat ik hier buiten beschouwing. Omstreden is of de Engelse vondsten geïnspireerd zijn op Zweedse voorbeelden of daar gemaakt zijn (Bruce-Mitford 1983, 383-385; Steuer 2006, 253). Dergelijke vogelkoppen komen echter ook voor op het continent bij sieraden zoals mantel- en haarspelden.

⁷⁴⁶ Steuer 2006, 256.

⁷⁴⁷ Steuer 2006, 258 en verwijzingen aldaar.

⁷⁴⁸ Von See et al. 1997, 532-534; Poëtische Edda: *Þrymskviða* 3, 5 en 9; Snorri Sturlusons Proza Edda *Skáldskaparmál* 3, 6, 27 en 28.

⁷⁴⁹ Vermeyden 2000, 143.

de huwelijksceremonie. De aanbieder van de drinkhoorn door Freyja aan Wodan gaat vooraf aan de ‘consumering’ van het huwelijk.⁷⁵⁰ In het geval dat een vrouw met de drinkhoorn begraven was speelde mogelijk een verwijzing mee naar haar rol als gastvrouw bij het aanbieden van de welkomdrank, als *peace weaver* bij het sluiten van (huwelijks)allianties of als (adellijke) priesteres.⁷⁵¹

Een symbolische betekenis schuilt denk ik ook in het gebruik van een handgemaakte pot als urn. De pot is zacht gebakken en heeft een magering van kafresten of mest, die kenmerkend is voor West-Nederland, Vlaanderen en Angelsaksisch Engeland (zie par. 8.4). De vorm is wat a-typisch. Wat zou men met de keuze voor deze pot hebben willen uitdrukken? Was het een verwijzing naar de rol van de vrouw bij het maken van aardewerk of als hoofd van het huishouden? Of was het samen met de drinkhoorn een verwijzing naar de overzeese wortels van de persoon die hier begraven was?

Den Haag - Solleveld [94]

Onderzoeksgeschiedenis

Het grafveld van Den Haag-Solleveld (voorheen bekend als het grafveld van Monster) werd ontdekt tijdens werkzaamheden voor de aanleg van een grote zandwinningsplas door de Westlandse Drinkwaterleiding Maatschappij (fig. 6.15 en 6.16). Na rapportage van deze vondsten in 1954 vond het jaar daarop een kleine opgraving plaats door het RMO.⁷⁵² Plannen voor de vernieuwing en uitbreiding van de infiltratiemiddelen in het gebied gaven in 1984 aanleiding tot een archeologische veldverkenning en booronderzoek. Ter plaatse van het grafveld werden

Fig. 6.15 Den Haag-Solleveld. Globale ligging van het grafveld (stippellijn, onderzoeksstand 2004) en de opgravingsputten van de verschillende onderzoekscampagnes (naar Waasdorp/Eimermann 2008, afb. 2.7).

⁷⁵⁰ Olsen 2005/2006, 495 en verwijzingen aldaar. De drinkhoorn staat hierbij voor de vrouwelijke genitaliën.

⁷⁵¹ Ellmers 1964/1965, 24 en 36; Olsen 2005/2006, 495 en 497.

⁷⁵² Peeters 1954; Braat 1956.

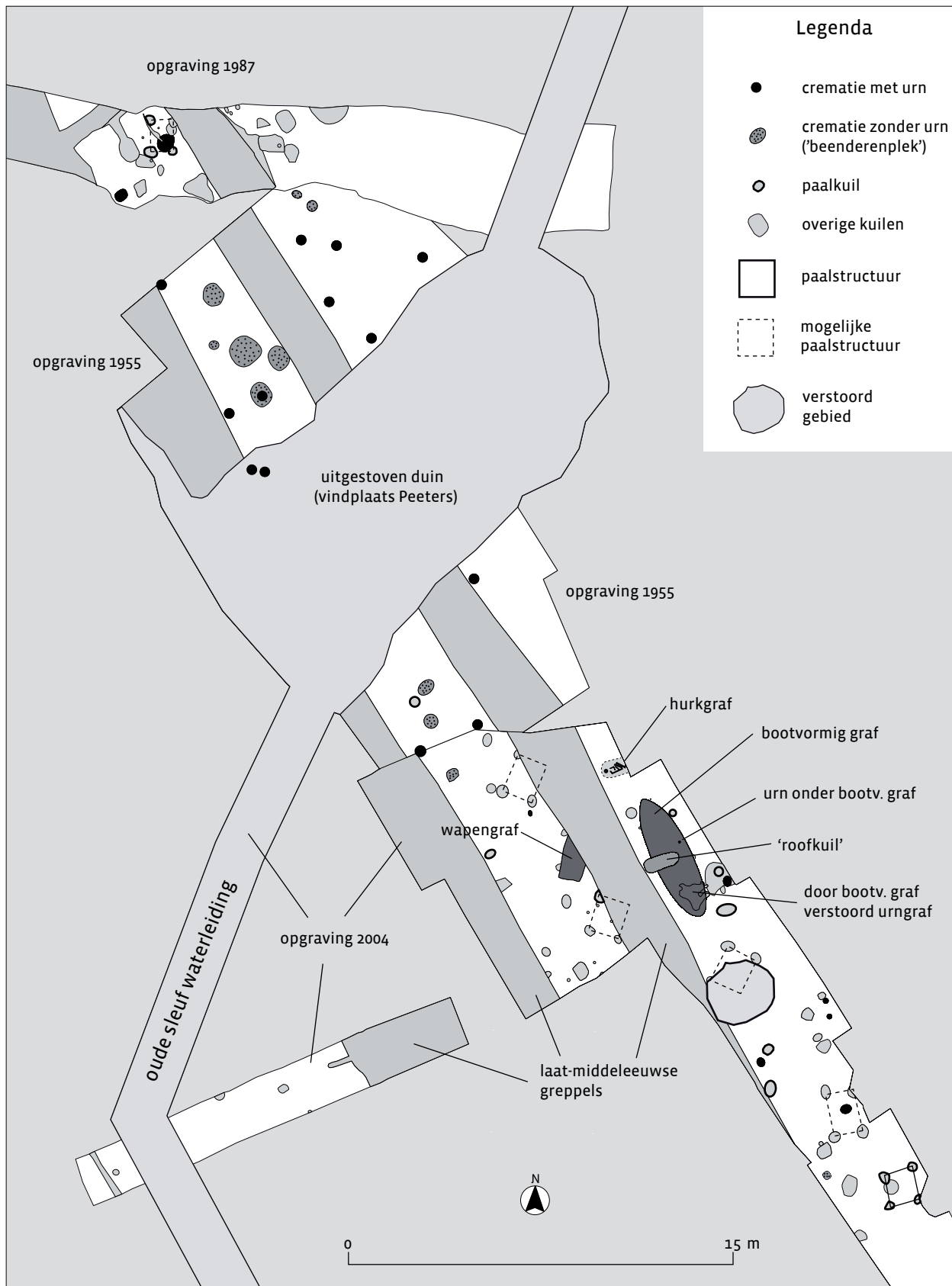

Fig. 6.16 Den Haag-Solleveld. Plattegrond van het deel van het grafveld opgegraven in 1955 en 2004 (naar Waasdorp/Eimermann 2008, afb. 4.2 en 4.31).

daarbij enige scherven en crematieresten verzameld.⁷⁵³ Tijdens de archeologische begeleiding die hier in 1987 op volgde, werd bij het graven van sleuven voor een waterleiding de precieze locatie van de opgraving van Braat teruggevonden.⁷⁵⁴ De afdeling archeologie van de gemeente Den Haag stelde toen eveneens de aanwezigheid vast van een Merovingische nederzetting op zo'n 200 m ten noordoosten van het grafveld.

De potten gevonden bij de RMO-opgraving zijn in het kader van dit onderzoek door de auteur opnieuw bekeken. Tussen de crematieresten bleken enkele nog niet eerder opgemerkte restanten van grafgiften aanwezig.⁷⁵⁵ Nieuwe plannen van het Drinkwaterbedrijf Zuid-Holland leidden in 2004 tot de opgraving van een aanvullend deel van het grafveld met als spectaculaire vondsten een wapengraf en een bootvormig graf. Onderstaande gegevens zijn grotendeels gehaald uit de rapportage over deze opgraving.⁷⁵⁶

Landschappelijke situering

Het grafveld is gelegen in een Oud Duinlandschap, op de overgang van een strandwal naar een overstoven strandvlakteveen. Het gebied is niet overstoven door de Jonge Duinen (laag van Den Haag), wat de vindplaats kwetsbaar maakt voor verstoring en verstuing. In de Late Middeleeuwen is het terrein gebruikt als akkerland en aan het einde van deze periode werd het gebied doorkruist door twee parallelle greppels. De bescherming van een deel van het grafveld is te danken aan de aanleg van een wal op dezelfde plaats als de oudere greppels, ter afbakening van landgoed Solleveld.⁷⁵⁷

Datering

Het geïmporteerde draaischijfwaardewerk en de meegegeven wapens en sieraden wijzen op een gebruiksduur tussen circa 500/550 en 650/700. De handgemaakte, 'Angelsaksische' vormen geven geen aanleiding om uit te gaan van een oudere 5e-eeuwse fase; wijdmondige *Schalenuren* en potten met een zeer plastische versiering ontbreken. Op een begindatering in de 6e eeuw wijst de voetplaat van een beugelfibula die onlangs in één van de Angelsaksische potten werd ontdekt (zie fig. 6.17).⁷⁵⁸ Deze lijkt sterk op een fibula met rechthoekige kopplaat en verbonden

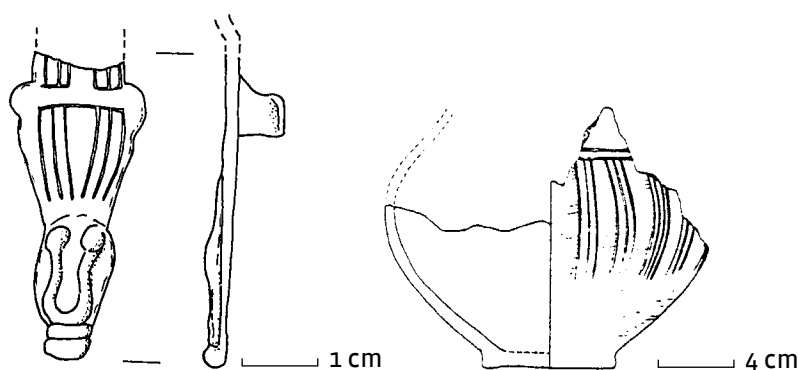

Fig. 6.17 Den Haag-Solleveld. Voetplaat van een 'Frankische' beugelfibula, aangetroffen tussen de crematieresten van een 'Angelsaksische' urn (collectie RMO). Schaal urn 1:4, fibula 1:1.

⁷⁵³ Van der Valk 1986.

⁷⁵⁴ Waasdorp 1988, 328.

⁷⁵⁵ Dit zijn de voetplaat van een beugelfibula in pot h1956/7.1 (grafnr.1) en een gesmolten kraal en fragment van een Domburg-fibula uit pot h1956/7.3 (grafnr. 7). Beide laatste vondsten omschreef Braat als een "fragment van een smalle (Saksische) beugelfibula en een stukje gesmolten glas" (Braat 1956, 86).

⁷⁵⁶ Waasdorp/Eimermann 2008.

⁷⁵⁷ Waasdorp/Eimermann 2008.

⁷⁵⁸ In pot met inv.nr. h1956/7.1 met versiering in *long boss style* (Braat 1956, afb. 22, grafnr. 1).

knoppen die is gevonden in Katwijk-Zanderij.⁷⁵⁹ Dit exemplaar is te dateren in Siegmunds Niederrhein fase 4-5 (520-570 na Chr.).⁷⁶⁰

Grafresten

H.E. Peeters verzamelde in 1954 een negental urnen en wat losse metaal- en kraalvondsten. De opgraving door het RMO vermeerderde het aantal urnen met dertien stuks (fig. 6.16). Acht daarvan bestonden uit alleen een pot met crematieresten, bij het overige deel stond de urn in een kuil met brandstapelresten (*Brandschüttungsgräber*). Daarnaast werd een negental 'losse bijzettingen' zonder urn gevonden, die eveneens waren vergezeld met resten as en houtskool. Of deze 'beenderenplekken' werkelijk graven waren is onzeker; in 2004 werd maar één kuiltje aangetroffen dat genoeg crematieresten bevatte om als graf in aanmerking te komen. De jongste opgraving leverde behalve dit crematiegraf nog acht crematies in een urn op. Verder werden voor het eerst inhumatiegraven vastgesteld, waarmee het grafveld geen uitzondering meer vormt ten opzichte van de omliggende 'gemengde' grafvelden.

De inhumaties bestaan uit een wapengraf met een Z-N oriëntatie, een bootvormig graf met een noordwestelijke oriëntering en de 'lijkschaduw' van een hurkgraf met het hoofd in het zuidwesten. De opgravers beschouwen een rechthoekige kuil dwars over het bootgraf als een aanwijzing voor een tweede hurkgraf. Gevonden tandkapsels zouden wijzen op de ligging van het hoofd aan de noordoostzijde.⁷⁶¹ Naar mijn mening is een alternatieve interpretatie van de kuil over het hoofd gezien, namelijk als 'roofkuil' (zie verder hieronder bij de bespreking van het bootvormige graf).⁷⁶²

In totaal zijn tot nu toe 22 urnen, tien bijzettingen zonder urn en drie of vier inhumaties bekend. Het aandeel inhumaties was waarschijnlijk hoger dan 11% omdat Peeters en Braat sporen daarvan moeten hebben gemist. Hoe groot de omvang van het grafveld was is door erosie en vergravingen niet goed te bepalen. Het gebied had een omvang van minimaal 60 bij 15 m. De langgerekte vorm kan wijzen op de ligging langs een zandpad.⁷⁶³ Een clustering op basis van aardewerk of soort graven is niet met zekerheid vast te stellen.

Tussen de graven komt een handvol paalkuilen en kuilen voor. Er wordt van uitgegaan dat ze ten tijde van het gebruik van het grafveld zijn ontstaan. In één geval zou sprake kunnen zijn van een vierpalige constructie voor een dodenhuisje of brandstapel.⁷⁶⁴ Een deel van de overige paalsporen ligt dicht bij een crematie, wat naar mijn mening suggereert dat het grafmarkeringen waren. Ook is niet uitgesloten dat een deel van de paalsporen en kuilen behoorde tot andere vierpalige constructies, waarvan een deel is verstoord door jongere sporen.

Bijgaven zijn te vinden bij 19% van de crematies (of 23% wanneer men alleen van de urnen uitgaat)⁷⁶⁵ en 50% van de inhumaties. Bij de crematies betrof het doorgaans maar één voorwerp als een benen spinsteen, een fibula of kralensnoer. Bij de inhumaties ging het om wat meer

⁷⁵⁹ Knol 2008, 297 (afb. 14.2c).

⁷⁶⁰ Type Fib 12.10, zie Siegmund 1998, 54-55 en Nieveler/Siegmund 1999, 11.

⁷⁶¹ De resten waren te gefragmenteerd voor een leeftijdsbepaling of isotopenonderzoek.

⁷⁶² Dit kan ook een verklaring bieden voor de vondst van maar één locatie met tandkapsels. Dat veel van de vondsten juist ter hoogte van deze kuil zijn gevonden is geen argument om uit te gaan van een secundaire bijzetting). Dit kan zijn opgespit en achtergebleven nadat de gewenste voorwerpen uit het bootvormige graf zijn gehaald.

⁷⁶³ Dit is niet het pad waar Braat (1956, 83) naar verwijst, want dat bleek één van de parallelle greppels te zijn.

⁷⁶⁴ Waasdorp/Eimermann 2008, 63.

⁷⁶⁵ De verbrande schaal van *terra sigillata* (Braat 1956, graf 11b) wordt gerekend tot een bijgift die met overige resten van de brandstapel tot de kuilvulling van een urnbijzetting behoorde.

voorwerpen (zie hieronder). Het aandeel handgemaakt aardewerk bij de urnen is 18% (waarvan 25% onversierd).

Onder de urnen ontbreekt ruwwandig draaischijfaardewerk, maar enkele losse scherven suggereren dat dergelijk aardewerk wél gebruikt is. Verder zijn Romeinse voorwerpen hergebruikt. Zo werd in één van de urnen een scharnierfibula uit de late 2e-3e eeuw aangetroffen en was een geveerde beker als urn gebruikt.⁷⁶⁶ Het gat in deze beker was dichtgezet met een stukje metaal. In de buurt van een andere urn vond men een mogelijke bijgift in de vorm van zwaar verbrande scherven van een *terra sigillata* schotel.⁷⁶⁷ Overige, waarschijnlijk Romeinse, voorwerpen zijn een los gevonden zegelsteen en enkele fragmenten metaal.⁷⁶⁸ Het Romeinse materiaal zal destijds ongetwijfeld gevonden zijn op het nabijgelegen nederzettingsterrein van Ockenburgh.

Wapengraf

Op basis van de meegegeven wapens en een teruggevonden kies was in het graf een man begraven van hooguit 25 jaar. Het voeteneind van het wapengraf was voor eenderde verstoord door een laat-middeleeuwse greppel. In het resterende deel bevonden zich een *spatha* met schede, schild, *Schmalsax* en mes, alsmede een gesp en een vuurslagset (fig. 6.18). Links van het lichaam lag een lans. De combinatie van de typen umbo, sax en lanspunt wijst op een datering van het graf in de tweede helft van de 6^e eeuw. De wapens passen bij de volwassen leeftijd van de man.

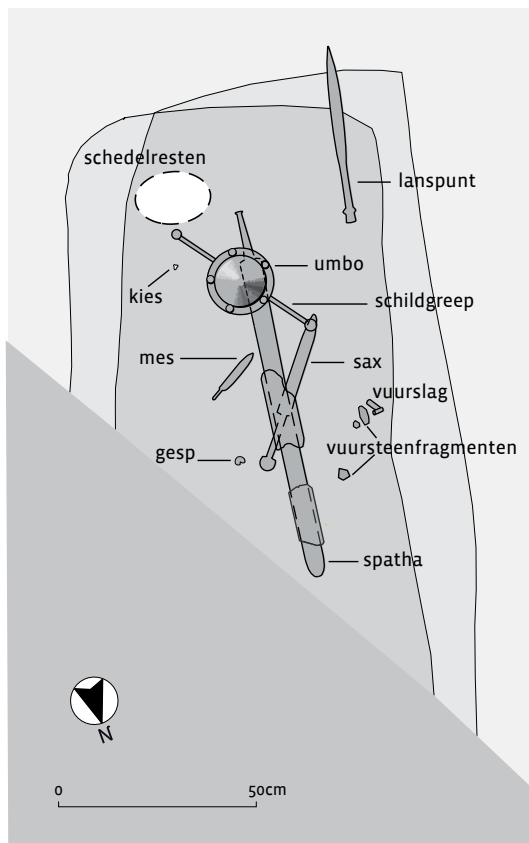

Fig. 6.18 Den Haag-Solleveld. Positie van de vondsten in het wapengraf (naar Waasdorp/Eimermann 2008, afb. 5.12).

⁷⁶⁶ Type Niederbieber 32c in techniek B, datering late 2^e-begin 3^e eeuw.

⁷⁶⁷ Type Dragendorf 32, datering 170-250/270.

⁷⁶⁸ Een mogelijk fragment van een sleutel en een bronzen plaatje, wellicht een munt (Peeters 1954, 80 en plaat XVII).

Een inhumatie in een bootvormig graf

De meest bijzondere vondst binnen het grafveld is de begraafing in een bootvormig graf. Er wordt hier nadrukkelijk gesproken over een *bootvormig* graf, omdat sprake is van een grafkuil in de vorm van een boot met wanden die deels waren bekleed met scheepshout, herkenbaar aan de ijzeren klinknagels. Zoals Waasdorp en Eimermann opmerken maakte dit voor de symbolische betekenis waarschijnlijk weinig uit.⁷⁶⁹

In de vijf meter lange ‘boot’ was op basis van de resterende grafvondsten waarschijnlijk een vrouw begraven (fig. 6.19). De vondsten bestonden uit een gelijkarmige bronzen fibula, enige kralen, een mes en een bronzen tegenbeslag van een gesp (fig. 6.20 en 6.21). Mogelijk horen daar een tweede mes en een ‘priem’ bij uit de eventuele roofkuil. Het tegenbeslag, de fibula en de kralen dateren het graf in de (eerste helft van de) 7^e eeuw.⁷⁷⁰ Vanwege de relatief hoge ligging van de grafresten is het niet uitgesloten dat het geheel werd afgedekt door een grafheuvel.

Bootgraven zijn langs de zuidelijke Noordzeekust een zeldzaam verschijnsel (fig. 6.22). Binnen Nederland is de vondst uit Den Haag-Solleveld vooralsnog uniek. In East Anglia aan de overzijde van de Noordzee zijn grotere, echte scheepsgraven opgegraven met een veel rijkere inhoud dan in Solleveld. Deze ‘*princely burials*’ in twee grafheuvels te Sutton Hoo en het niet ver daar vandaan gelegen Snape zijn dateerbaar in dezelfde periode als het graf in Solleveld.⁷⁷¹ De bakermat voor scheepsbegravingen ligt in Zuid-Scandinavië, waar dit vanaf de 1^e eeuw met enige regelmaat voorkwam. Behalve grote scheepsgraven van de elite kwamen ook kleine bootgraven voor, meestal in de vorm van een kano. De dichtstbijgelegen voorbeelden zijn twee graven in Snape (late 6^e-7^e eeuw)⁷⁷², mogelijk drie in Ipswich (6^e-8^e eeuw)⁷⁷³ en twee in Wremen-Fallward aan de Noord-Duitse Noordzeekust (5^e-6^e eeuw).⁷⁷⁴

De religieuze en symbolische achtergronden voor de keuze voor een scheepsgraf zijn moeilijk vast te stellen. Op verschillende plaatsen en tijden konden verschillende keuzes een rol spelen. Een interpretatie als een statusverhogend luxe produkt lijkt mij in het geval van Solleveld minder waarschijnlijk. Men zou in dat geval het gebruik van een intacte boot verwachten en niet een symbolische vorm ervan. Andere mogelijkheden zijn een verwijzing naar een geloofs-overtuiging en/of afkomst van de persoon.

Aan de hand van de iconografie op Scandinavische grafstenen kan het schip in verband gebracht worden met de overtocht van de dode naar het dodenrijk.⁷⁷⁵ Andere onderzoekers zien een verband met een vruchtbaarheidscultus rond de god Freyr, die invloed had op zon en regen, de vruchtbaarheid van het land en de vrede. Ook was hij in het bezit van het magische schip *Skiðblaðnir*. De invloed van deze cultus zien we mogelijk ook terug in de afstammingsmythen van Scandinavische koningsdynastieën. De stamvader van de Scyldings arriveerde per schip in het land van de Denen en de Zweedse Ynglinga’s claimden afstamming van Freyr en zijn vader Njord.⁷⁷⁶ De wortels van de Freyr-cultus lijken terug te gaan op oudere varianten.

⁷⁶⁹ Waasdorp/Eimermann 2008, 121.

⁷⁷⁰ Tegenbeslag vgl. type Niederrhein Gür 3.3, datering vnl. tussen 610-640 (Siegmond 1998, 27); fibula type Bos 1.3.1, datering 625-750 (Bos 2005/2006, 459); de kralen zijn dateerbaar in de (late) 6^e en 7^e eeuw (Koch 1977, type 2,5 and M67 and Theune-Vogt 1990, type 63 var. 1 and 73 var. 3).

⁷⁷¹ Onder meer Carver 1995, 113-116.

⁷⁷² Carver 1995, 113-115.

⁷⁷³ Carver 1995, 119 en 123.

⁷⁷⁴ Schön 1999, 76-79.

⁷⁷⁵ Ellmers 1986. Deze connotatie bestond al vanaf de 5^e eeuw.

⁷⁷⁶ Crumlin-Peddersen 1995, 94 en verwijzingen aldaar. Voor *Skiðblaðnir* zie de Proza Edda XLIV.

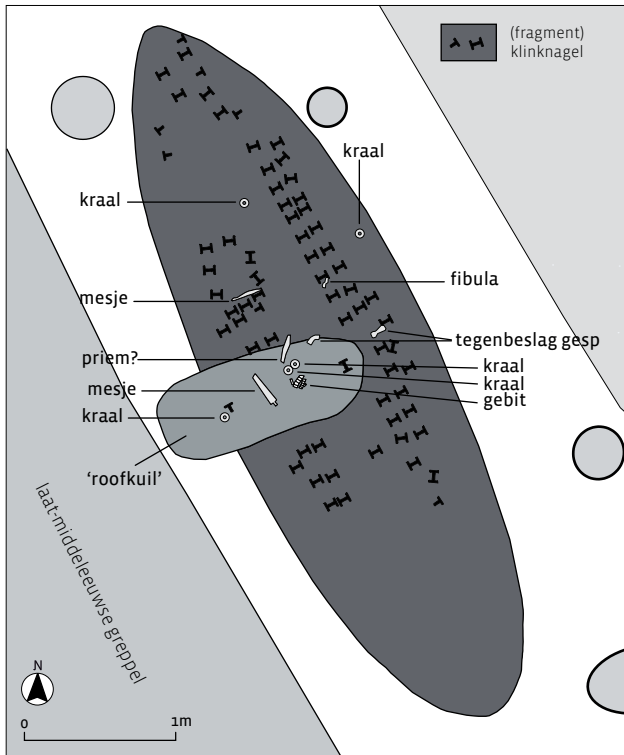

Fig. 6.19 Den Haag-Solleveld. Sporen en vondsten van het bootvormige graf (naar Waasdorp/Eimermann 2008, afb. 5.25).

Fig. 6.20 Den Haag-Solleveld. Bronzen tegenbeslag van een riemgesp uit het bootvormige graf. Lengte 6,6 cm (foto Afd. Archeologie Dienst Stadsbeheer, gem. Den Haag).

Fig. 6.21 Den Haag-Solleveld. Bronzen fibula uit het bootvormige graf. Lengte 4,4 cm (foto Afd. Archeologie, Dienst Stadsbeheer, gem. Den Haag).

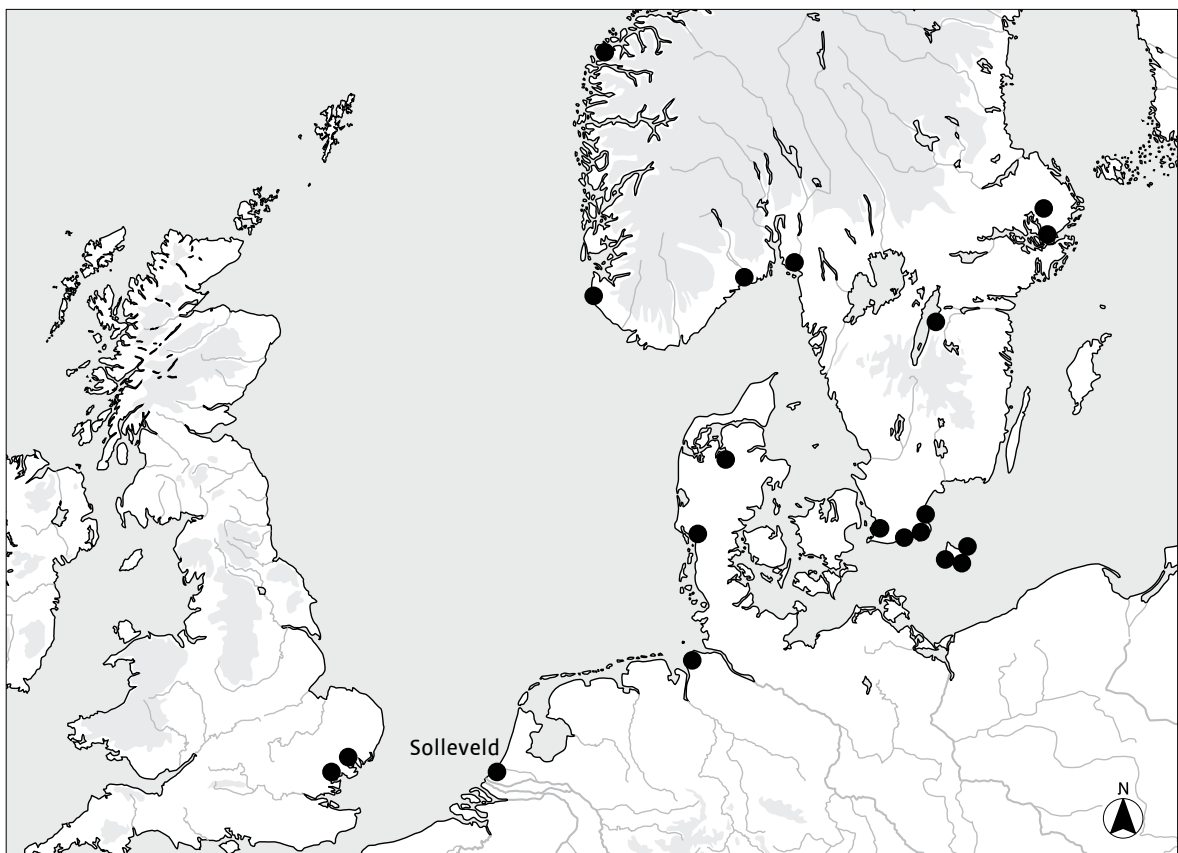

Fig. 6.22 Vindplaatsen van scheeps- en bootgraven uit de laat-Romeinse en Merovingische periode (aangevuld naar Müller-Wille 1995, fig. 1 en 8).

Tacitus verhaalt in de *Germania* dat een deel van de *Suebi* – woonachtig in een groot deel van Duitsland, waaronder de kust – een godin vereerden met een schip als symbool.⁷⁷⁷ Een andere godin die hij noemde was Nerthus, aanbeden op een eiland in de zee. Zij wordt beschouwd als de vrouwelijke tegenhanger van de uit de latere Scandinavische mythologie bekende Njord. De twee-eenheid Nerthus-Njord en de tweede generatie Freya-Freyr behoren in de godenwereld tot de familie van de Vanir, geassocieerd met vruchtbaarheid en de zee.

Zou het bootvormig graf in Solleveld enkel het resultaat zijn van de begraafing van iemand die banden had met de Freyr-cultus, mogelijk als priesteres? Carver beschouwt de rijke scheepsbegravingen in East Anglia als uitzonderlijk voor het zuidelijk Noordzeegebied. Hij preferert een interpretatie van deze graven als een expliciet politiek statement tegenover het tot het christendom overgegangene Kent en zijn Frankische bondgenoten.⁷⁷⁸ Een dergelijke verklaring ligt voor het bescheiden bootvormige graf van Solleveld niet voor de hand. De vondst van klinknagels in inhumatiegraven in Friesland, zoals in Oosterbeintum, suggereert dat begravingen met een link naar scheepvaart meer voorkwamen dan gedacht.⁷⁷⁹ De keuze voor een bootvormig graf suggereert in ieder geval een affiniteit met de heidense wereld. Misschien was de vrouw uit Solleveld ingetrouwd vanuit Engeland of het noordelijk Noordzeegebied en zorgde het maken van een bootvormig graf ervoor dat ze een waardige voorouder werd die voorspoed zou brengen.

Zoals hierboven al vermeld lijkt het graf later verstoord te zijn door een ‘roofkuil’ (of neutraler: interventiekuil). Het later interveniëren in inhumatiegraven is binnen Merovingische grafvelden een veelvuldig vastgesteld verschijnsel. Daarom wordt vermoed dat het niet alleen gaat om een zoektocht naar kostbaarheden door dieven, maar dat nabestaanden één of enkele generaties later bewust voorwerpen en/of skeletdelen uit het graf gehaald hebben. De reden hiervoor kan te maken hebben met veranderende opvattingen over de betekenis van de voorouders, misschien onder invloed van het christendom.⁷⁸⁰

Naaldwijk-Grote Achterweg [111]

Onderzoeksgeschiedenis

Na een vondstmelding is door het RMO in 1907 poolshoogte genomen op een terrein aan de Grote Achterweg te Naaldwijk, nabij het *Prinsenbosch* (tegenwoordig overbouwd met kassen).⁷⁸¹ Het terrein bleek eerder al eens te zijn omgezet, waarbij alles was verstoord. Men moest volstaan met het verzamelen van overgebleven resten.

Landschappelijke situering

Het grafveld lag ongeveer midden op de ‘Naaldwijkse Geest’, onderdeel van een oud haakwal-complex langs noordoever van de Maasmond.

⁷⁷⁷ Tacitus, *Germania*, cap. 9. Tacitus zocht bij de bespreking van de Germaanse godenwereld aansluiting bij hem bekende goden en zag in de keuze voor een licht galei-achtig schip als attribuut van de godin een teken van de verering van Isis.

⁷⁷⁸ Carver 1995, 121-122.

⁷⁷⁹ Mondelinge mededeling dr. J. Nicolay (GIA). De kans is echter ook groot dat de klinknagels als opspit in de vulling van de grafkuil terecht gekomen zijn, als restanten van wrakhout gebruikt in de brandstapel van crematies.

⁷⁸⁰ Koch 1996, 736-737; Van Haperen 2010.

⁷⁸¹ De locatie van het grafveld is gebaseerd op een kaartje dat later door Ypey (ROB) is gemaakt. Het jaarverslag van het RMO vermeldt nog: “in het Prinsenbosch”.

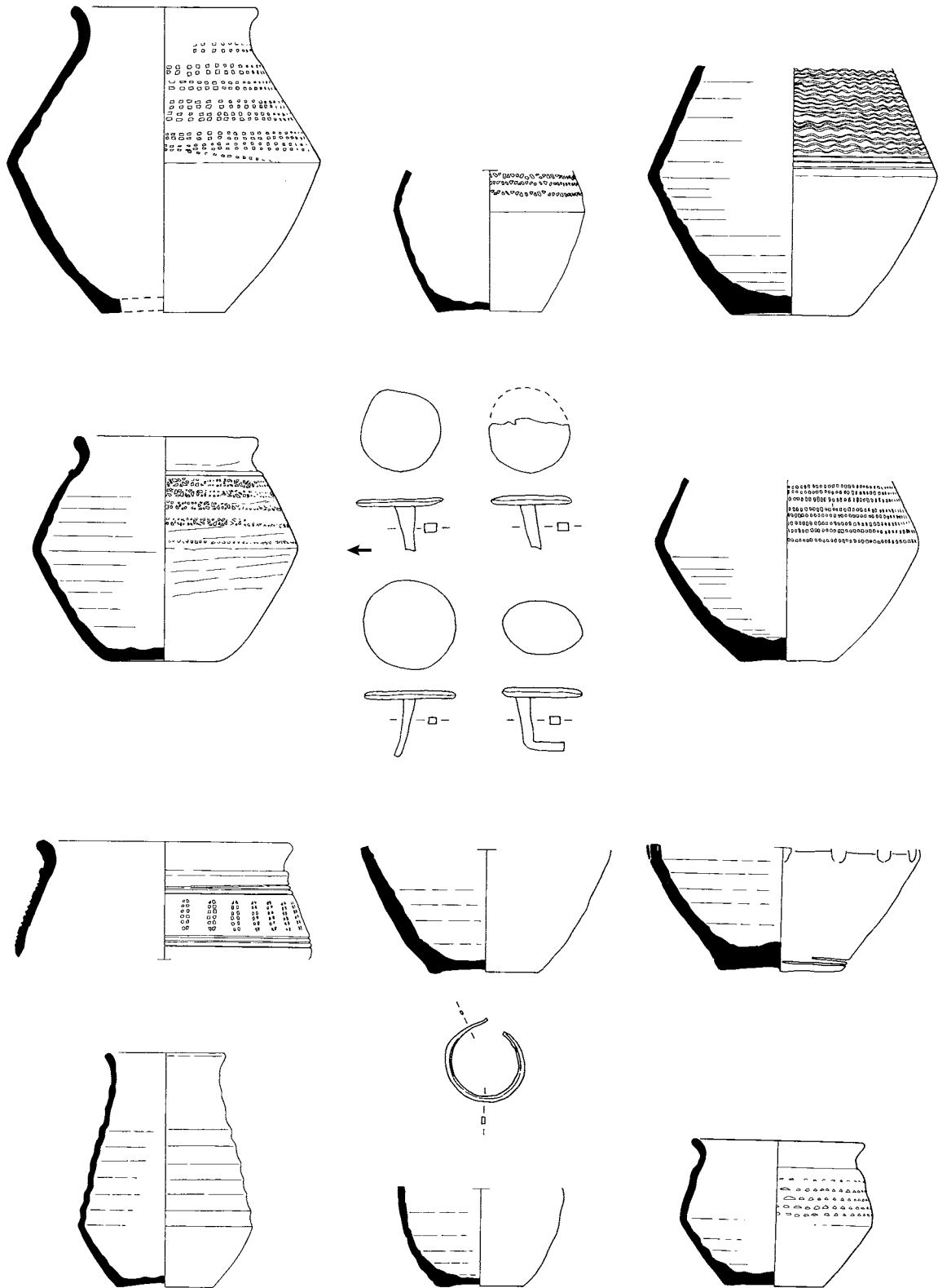

Fig. 6.23 Naaldwijk-Grote Achterweg. Overzicht van het merendeel van de aangekochte potten (schaal 1:4), alsmede vier ijzeren nieten uit een urn (schaal 1:2) en een los gevonden bronzen ooring (schaal 1:1) (collectie RMO).

Datering en grafresten

In het summiere verslag over de vondsten komt het woord grafveld niet voor, maar de vondst van nagenoeg complete potten – waarvan drie met wat crematieresten – en een stukje gesmolten glas maken duidelijk dat hier een vroeg-middeleeuws grafveld gelegen was. De ongeveer twintig urnen waarvan materiaal is ingezameld dateren uit de periode tussen circa 550 en 675. Er wordt geen gewag gemaakt van onverbrand menselijk botmateriaal. Waarschijnlijk is dit niet opgemerkt door de landarbeiders, of het skeletmateriaal was in de zandgrond volledig vergaan, net als bij het grafveld Den Haag-Solleveld. Het los gevonden stukje gesmolten glas met een heldere lichte blauwgroene kleur zal oorspronkelijk van een kraal of drinkglas zijn geweest. Verder is een eenvoudige bronzen ooring gevonden, die binnen de gebruiksperiode van het grafveld niet nader te dateren is.

Een wapengraf?

In urn 3, een knikwandpot met een composiet-stempel, bleek bij bestudering in het kader van dit proefschrift nog een bescheiden hoeveelheid aangekoekte crematieresten aanwezig. Bij het verwijderen hiervan werd een onverwachte vondst gedaan: vier ijzeren nieten met platte ronde kop (fig. 6.23). Deze kunnen in theorie afkomstig zijn van een schild, maar dan is het wel vreemd dat men in de urn de nieten uit de resten van de brandstapel heeft meegegeven en geen andere wapenresten.⁷⁸² Misschien zaten de beslagnieten op brandhout dat voor de brandstapel gebruikt was. Of waren de resten van overige wapendelen oorspronkelijk in de vulling van de kleine grafkuil terecht gekomen? Door de onvolledige vondstgegevens is hierop geen definitief antwoord te geven.

Koudekerk aan den Rijn - Lagewaard [7]

Onderzoeksgeschiedenis

Het bestaan van dit grafveld is bekend door een aantal vondstmeldingen en een opgraving van een klein deel ervan. In 1940 werden bij graafwerkzaamheden in een weiland vier urnen gevonden, waarvan drie compleet (fig. 6.24 en 6.25). Aan het einde van de jaren zeventig vond vlakbij de vindplaats een grootschalige afkleeiing plaats. Toen hierbij nederzettingsresten uit de Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen werden ontdekt, werd besloten tot een grote noodopgraving. Aan de zuidoostelijke rand van de opgraving, in de buurt waar men eerder de vier urnen had gevonden, werd een klein deel van het grafveld vrijgelegd. Aangetroffen werden een urn en een inhumatiegraf.

In de nabijheid van de begravingen zijn vondstmeldingen bekend van meer menselijke skeletdelen. Onder meer in 1977 of kort daarvoor bij het maken van een inrit voor vrachtauto's en volgens de mondelinge overlevering ook bij de bouw van een schuur aan de oostzijde van de huidige Mattenkade in de periode vóór 1940. Op basis van de verschillende gegevens kwamen de graven verspreid voor over een afstand van ten minste 100 m. De begrenzing van het archeologisch monument is nooit aangepast aan de nieuwe ontdekking uit 1979, zodat ongemerkt een nieuwe boerderij met stal over een deel van het grafveld kon worden gebouwd.⁷⁸³ Over het grafveld en de nederzettingssporen verscheen enkele jaren geleden een rapportage en publieksboekje.⁷⁸⁴

⁷⁸² De nieten lijken mij extra nieten die men gebruikte voor onder meer de bevestiging van de armband aan de achterzijde van het schild. Ze kunnen niet afkomstig zijn van een schildknop, omdat daarvan de nieten bij verbranding nooit zo los kunnen zijn geraakt. Deze zullen aan de knop vast zijn blijven zitten.

⁷⁸³ Door onduidelijkheid over de precieze locatie van de vondsten uit 1940 beperkt het rijksmonument zich tot het niet afgekleide terrein rondom de ruïne van kasteel Groot Poelgeest.

⁷⁸⁴ Van Grinsven/Dijkstra 2005 en 2006.

Fig. 6.24 Koudekerk-Lagewaard. Ligging van de diverse vindplaatsen met grafresten en de ROB-opgraving: 1. Vermoedelijke vindplaats urnen 1940 2. Waarneming begravingen bij afkleiing 3. Waarneming menselijke skeletresten bij maken oprit kleispoor 4. Vondst menselijk pijpbeen bij maken afrit kleivrachtwagen 5. Locatie begraving en urn in ROB-opgraving 1979 6. Hier zou een urn zijn gevonden bij het opschonen van de sloot 7. Locatie RMO-waarnemingen nederzettingssporen bij afkleiing in 1950. Geprojecteerd op de topografische kaart 1:25.000 van 1988 (naar Van Grinsven/Dijkstra 2006, afb. 6).

Fig. 6.25 Koudekerk-Lagewaard. Urnen afkomstig uit het grafveld. Rechtsvoor de urn gevonden bij de opgraving in 1979 (collectie RMO en Prov. Arch. Depot Zuid-Holland). Foto A. Dekker.

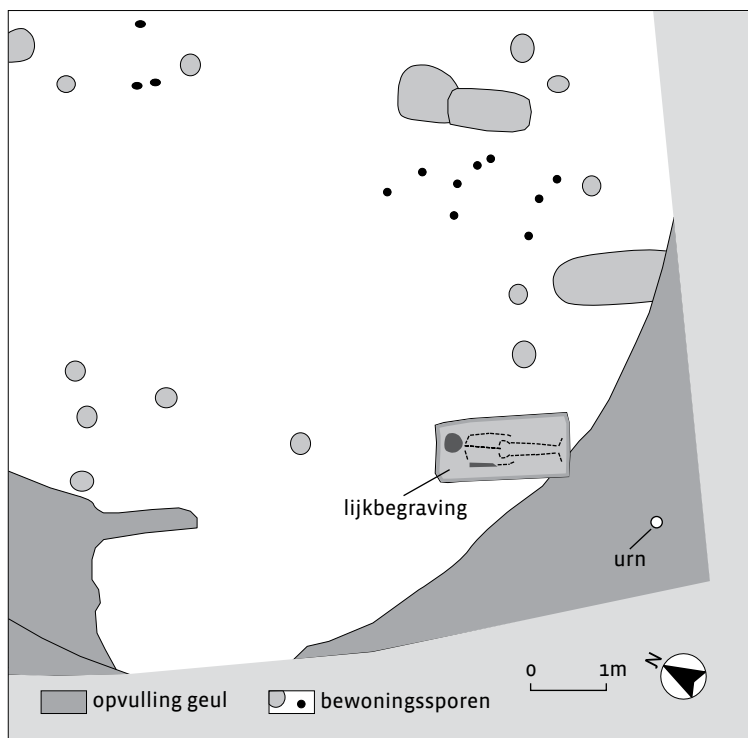

Fig. 6.26 Koudekerk-Lagewaard. Het in 1979 opgegraven deel van het grafveld met een inhumatiegraf en de vindplaats van de urn (naar Van Grinsven/Dijkstra 2006, afb. 43).

Landschappelijke situering

Het grafveld en de naastgelegen nederzetting zijn gesitueerd langs een half verland stelsel van crevassegeulen, gelegen langs een restgeul op de noordoever van de Oude Rijn. Het is een relatief hoog gelegen gebied aan de westzijde van de 'Hoge Waard', een oud waardeiland in de Rijn.

Datering en grafresten

Naast de vier urnen die in 1940 zijn gevonden werd bij de opgraving in 1979 een vijfde urn gevonden in de opvulling van de crevassegeul (fig. 6.25 en 6.26). De datering van deze potten ligt in de periode tussen circa 530-650. Dit zegt weinig over de totale gebruiksduur van het grafveld, want een groot deel is niet opgegraven. Het vondstmateriaal van de nabijgelegen nederzetting omvat de periode tussen de 5^e en de 9^e eeuw. Alleen bij de opgraving van 1979 heeft men de kans gehad een inhumatiegraf te documenteren. De volwassen persoon lag gestrekt op de rug met het hoofd richting het noordwesten. De botten waren grotendeels vergaan, zodat nadere gegevens over geslacht en leeftijd ontbreken. Bijgaven werden niet aangetroffen. Verdere uitspraken over het grafveld zijn door een gebrek aan gegevens niet zinvol. Duidelijk is dat hier een grafveld met zowel crematies als inhumaties gelegen was. De graven lagen vlak naast de nederzetting. Onbekend is tot hoe lang het grafveld in gebruik is gebleven.

6.2.6. Valkenburg - Castellum [57]

Onderzoeksgeschiedenis

Tussen 1941 en 1953 werd een groot deel van de dorpsheuvel van Valkenburg opgegraven onder leiding van A.E. van Giffen. Hiertoe bestond te mogelijkheid omdat in de meidagen van 1940 een groot deel van het centrum was verwoest door granaatvuur. In de hoogte bleken zich de resten te bevinden van meerdere opeenvolgende Romeinse castella. Sporen uit jongere perioden kregen wat minder aandacht, maar om de resten van de oude dorpskerk kon men moeilijk heen. In 1943, 1946-1948 en 1950 was het mogelijk om het terrein van de verwoeste en inmiddels ge-

VALKENBURG Z.H. MIDDELEEUWSE KERKEN

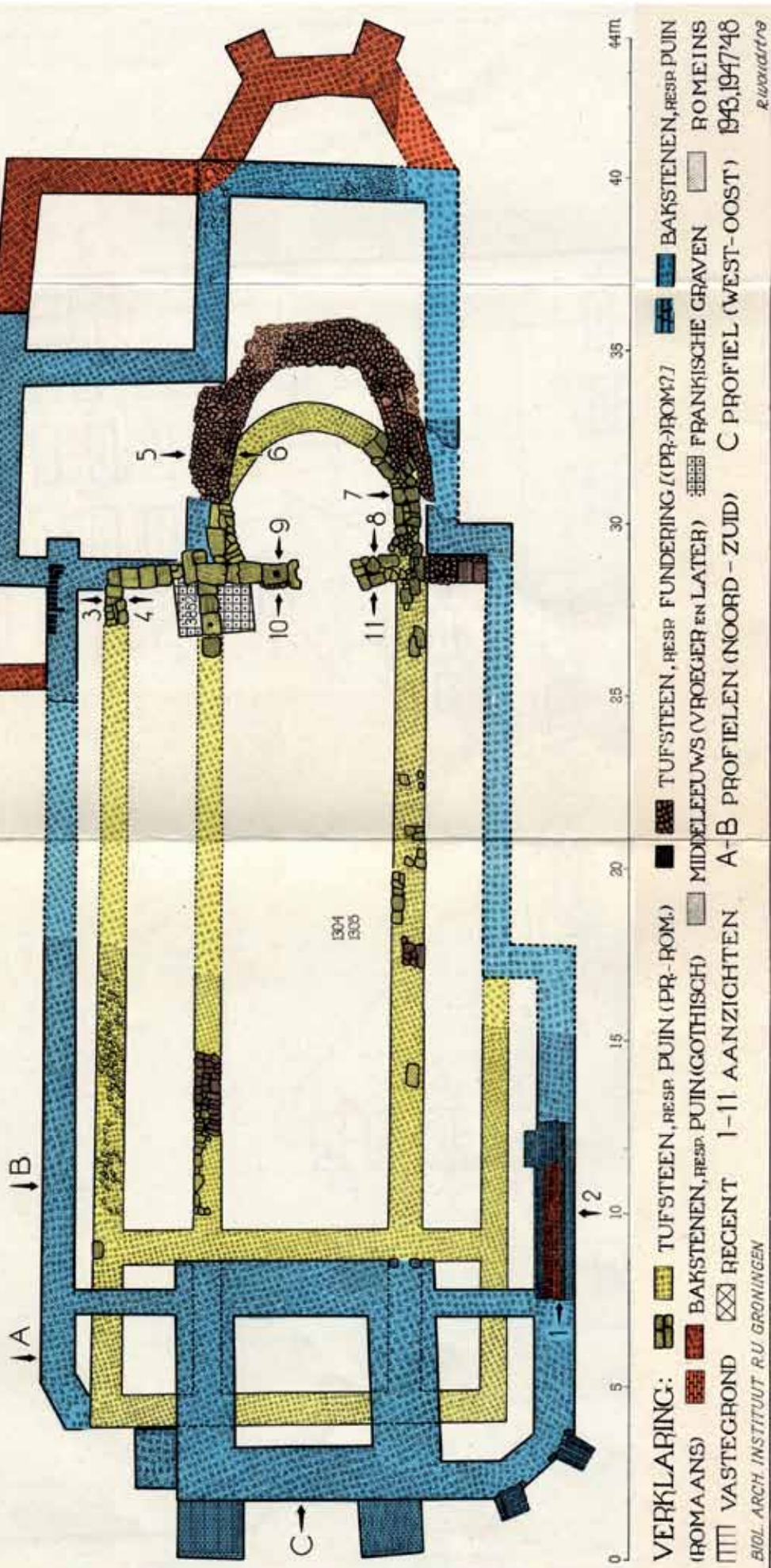

Fig. 6.27 Valkenburg-Casteillum. Sporen van de oudste vier kerkfasen. Prae-Romaans (geel, tufsteen en puinbanen), (Prae-)Romaans (bruin, tufsteen en puinbanen), Romaans (blauw, baksteen en puinbanen) en Gothisch (rood, baksteen en puinbanen). In stippellijn verstoorde of niet opgegraven delen. In de kerk zijn aangegeven de vindplaatsen van Frankische vondsten en het wapengraf (uit Van Giffen 1955, plaat 10).

sloopte Mariakerk⁷⁸⁵ en het aangrenzende kerkhof aan een systematisch archeologisch onderzoek te onderwerpen. Van Giffen concentreerde zich hierbij op de ontrafeling van de verschillende bouwfasen van de kerk en de hierbij aangetroffen begravingen (fig. 6.27). Ten aanzien van het kerkhof aan de noord- en westzijde beperkten de opgravers zich tot het verzamelen van een groot aantal schedels en skeletdelen.⁷⁸⁶

Landschappelijke situering

De begraafplaats was gelegen op de zuidoever van de Oude Rijn, binnen het voormalige Romeinse castellum van Valkenburg (fig. 6.28). Binnen dit fort werd het zuidwestelijke kwadrant in de Vroege Middeleeuwen gereserveerd voor begravingen en later ook de kerk. Deze kerk stond op het hoogste punt van de dorpsheuvel en was in de Late Middeleeuwen omgeven door een kerksloot.

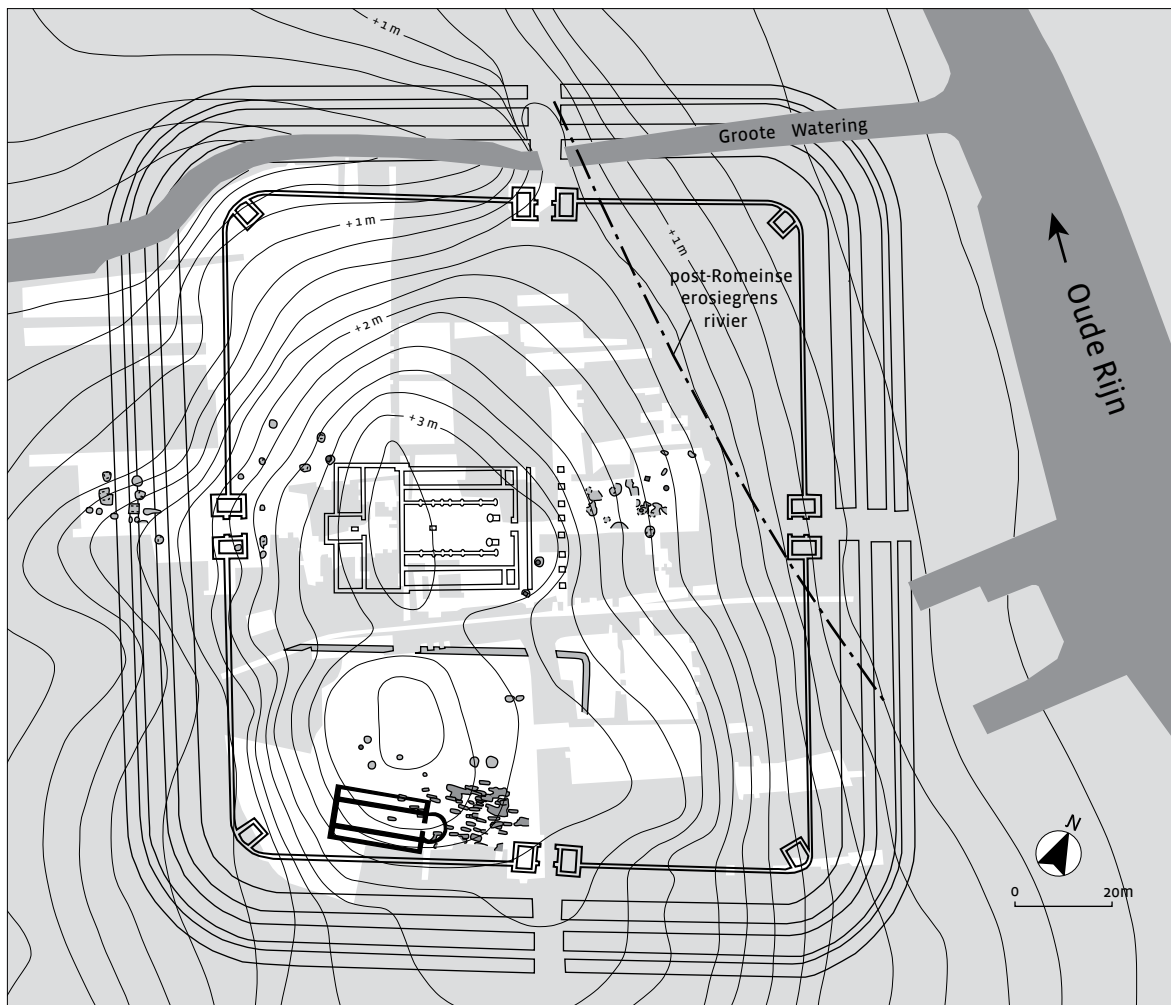

Fig. 6.28 Valkenburg-Castellum. Ligging van de oudste (alternatieve) stenen kerkfase en de laat-middeleeuwse kerksloot binnen het voormalige Romeinse castellum, met ter oriëntatie het Romeinse hoofdkwartier uit periode 6 en 7. Ook aangegeven zijn middeleeuwse sporen voor zover vastgelegd in vlakken en gepubliceerd (naar Van Giffen 1948 en 1955; Groenman-van Waateringe/Van Beek 1988 en tekening 740 en 741 aanwezig in het Prov. Arch. Depot Zuid-Holland).

⁷⁸⁵ Patrocinium volgens Muller 1915, 293.

⁷⁸⁶ Van Giffen 1948-1953, 42-57. Het gebied pal ten westen van de oudste begravingen in en onder de oudste kerk was kort voor het archeologisch onderzoek aanving vergraven. Over de metrische en niet-metrische kenmerken van de schedels verscheen in 1969 een medisch proefschrift door Salomé.

Grafresten en datering

Onder de oude dorpskerk vond men meerdere W-O georiënteerde graven (fig. 6.29). Deze concentreerden zich onder de oostelijke helft van het kerkgebouw en waren de enige die op het diepste niveau vrijwel ongestoord waren overgeleverd. Op een enkele uitzondering na bevatten de graven geen bijgaven. Zo hadden grondwerkers bij voorbereidende graafwerkzaamheden voor de bouw van een nieuwe kerk reeds twee grafgraven aangetroffen, zonder dat daarbij een graf bemerkt was. Dit waren een bronzen naald, niet nader te dateren dan 'vroeg-middeleeuws', en een glazen klokbeaker uit de late 7^e of 8^e eeuw (fig. 6.30).⁷⁸⁷ Wel zeker is de ontdekking van een vroeg-middeleeuws wapengraf tijdens de reguliere opgraving in 1943. Dit graf bleek overbouwd

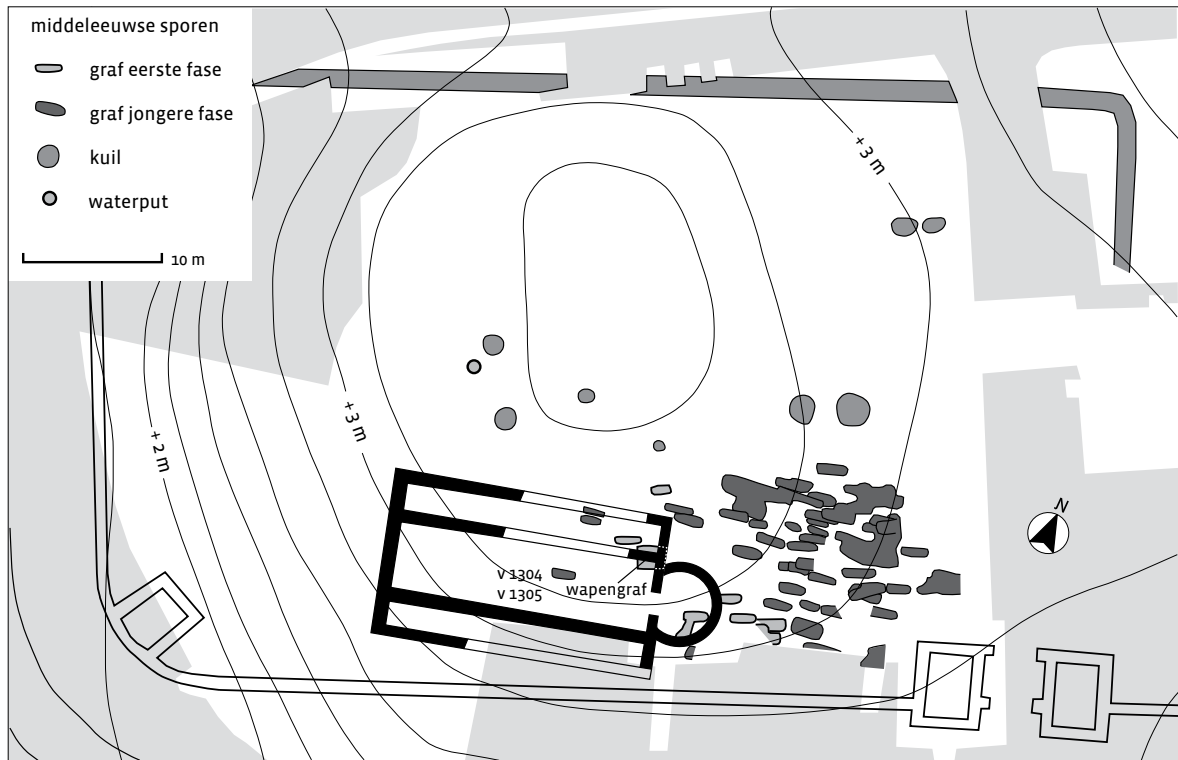

Fig. 6.29 Valkenburg-Castellum. Ligging van de oudste groepen begravingen ten opzichte van de eerste (alternatieve) stenen kerkfase (naar Van Giffen 1955, plaat 10a, 13a, b, c).

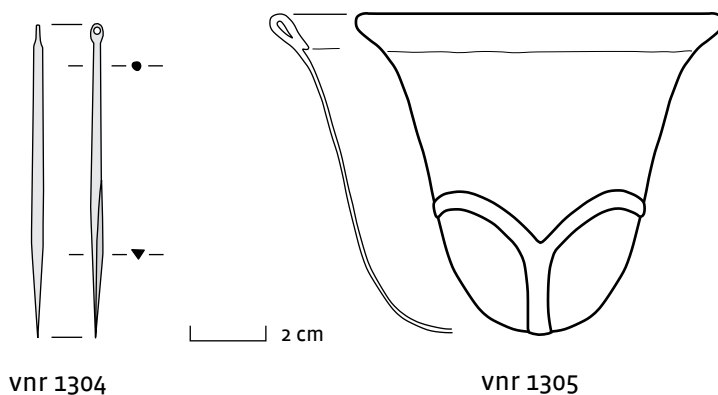

Fig. 6.30 Valkenburg-Castellum. Los gevonden grafgraven uit het midden van de kerk. 1: bronzen naald (vnr 1304), 2: glazen klokbeaker (vnr 1305).

⁷⁸⁷ Siegmund 1998, 166 (Niederrhein type Gla 2.3, *Glockentummler*); Stein 1967, 38-39.

te zijn door de oudste stenen kerk. Van Giffen dateerde al deze grafvondsten in een Frankische begraafperiode die duurde tot circa 825.⁷⁸⁸ Echter, zowel de datering van de oudste begravingen alsmede die van de oudste kerk zijn aan revisie toe.

Wapengraf

In het wapengraf onder de oudste kerkmuur werden de resten van een *spatha*, een zware *Breitsax* (beide in de schede) en een schild gevonden. De graftekening zoals eerder gepubliceerd op plaat 10 en 13a is een ideaalreconstructie achteraf, zonder rekening te houden met de dagrapporten, foto's en de veldtekening (zie fig. 6.31). Het skelet lag namelijk *onder* de muur van de oudste stenen kerk en niet direct ten zuiden ervan. Ook lagen het zwaard en de sax niet ter weerszijden van het lichaam, maar beide aan de noordzijde langs het linkerbeen, de sax aan de buitenzijde met het gevest in het oosten.⁷⁸⁹ Het skelet – waarover verder niets bekend is – lag grotendeels onder het muurwerk van de oudste kerk. Op basis van de bijgiften en de lengte van de grafkuil wordt uitgegaan van een volwassen man. De grafkuil was met een lengte van 2,40 m en een breedte van 1,50 m relatief groot, maar deze grootte is deels beïnvloed door de aanleg van hogergelegen grafkuilen en de fundering.⁷⁹⁰

Van de *spatha* ontbreken jammer genoeg beide uiteinden, zodat een nadere typologisering moet uitblijven. Wel is duidelijk dat de kling is uitgevoerd met een eenvoudige damascering.⁷⁹¹ Bij de sax ontbreekt blijkbaar alleen het handvat. Aan de hand van de afmetingen van de kling is dit wapen te classificeren als een zware *Breitsax*, die in de Duitse typologieën worden gedateerd in de 7^e eeuw.⁷⁹² Bij dit wapen behoren twee door Van Giffen afgebeelde siernieten, waarvan degene met een holle binnenzijde en parelrandversiering eveneens in de 7^e eeuw gedateerd kan worden.⁷⁹³ De schildknop behoort tot het type Walsum/Göggingen, door Siegmund geplaatst in de periode 670-705 na Chr.⁷⁹⁴ Bijzonder was dat van het schild de houten delen bewaard waren gebleven. Volgens de beschrijving was het ovaal van vorm (90 bij circa 50 cm) en opgebouwd uit vijf delen. De concave vorm was ongetwijfeld pas na de begrafenis ontstaan, door de ligging bovenop het lichaam. De ijzeren schildrand was bijna volledig verteerd.⁷⁹⁵

Van Giffen stelde de datering op voorspraak van J. Werner op circa 810, maar hier is een vergissing in het spel: Werner kwam juist tot de conclusie dat de vondsten uit de eerste decennia van de 8e eeuw dateerden.⁷⁹⁶ Deze datering wijkt niet wezenlijk af van de huidige inzichten. Uitgaande van het jongste voorwerp binnen deze vondstgroep zou een datering volgens de Nederrijnse typologie uitkomen aan het einde van de 7e of het begin van de 8e eeuw. Indien we ervan uitgaan dat één of beide wapens als erfstuk in het graf waren meegegeven, dan is een datering iets later in de 8e eeuw ook mogelijk.

⁷⁸⁸ Van Giffen 1948-1953, 49-50.

⁷⁸⁹ Put VI: dagrapporten 23 en 31 juli 1943, foto 77 en tekening 126 (archief Valkenburg in Provinciaal Bodemdepot Zuid-Holland).

⁷⁹⁰ Van Giffen 1948-1953, plaat 13b en de profieltekeningen 5, 6, 9 en 10 op plaat 10.

⁷⁹¹ Dit zwaard (RMO inv. nr. h 1994/9.3) is inmiddels geröntgend en geconsolideerd. Door de tand des tijds is de bewaard gebleven lengte tussen 1943 en 2000 teruggelopen van 80 naar 66,5 cm.

⁷⁹² Classificatie volgens Siegmund 1998, 94 (Sax 2.2) en tabel 12. Evenals de *spatha*, is de sax geconsolideerd (RMO inv. nr. h 1994/9.2). De lengte is tussen 1943 en 2000 teruggelopen van 58 naar 41,7 cm.

⁷⁹³ Siegmund 1998, 95 (Sax 4.4).

⁷⁹⁴ Siegmund 1998, 110 (Sbu 7).

⁷⁹⁵ Van Giffen 1948-1953, 47 en plaat 10. Behalve de kleine gepubliceerde graftekening is geen detailtekening bekend van de houten delen van dit schild.

⁷⁹⁶ Afschrift brief 15 januari 1954 van J. Werner (*Institut für Vor- und Frühgeschichte der Universität München*) aan A.E. van Giffen (zie archief Valkenburg in Provinciaal Archeologisch depot Zuid-Holland)

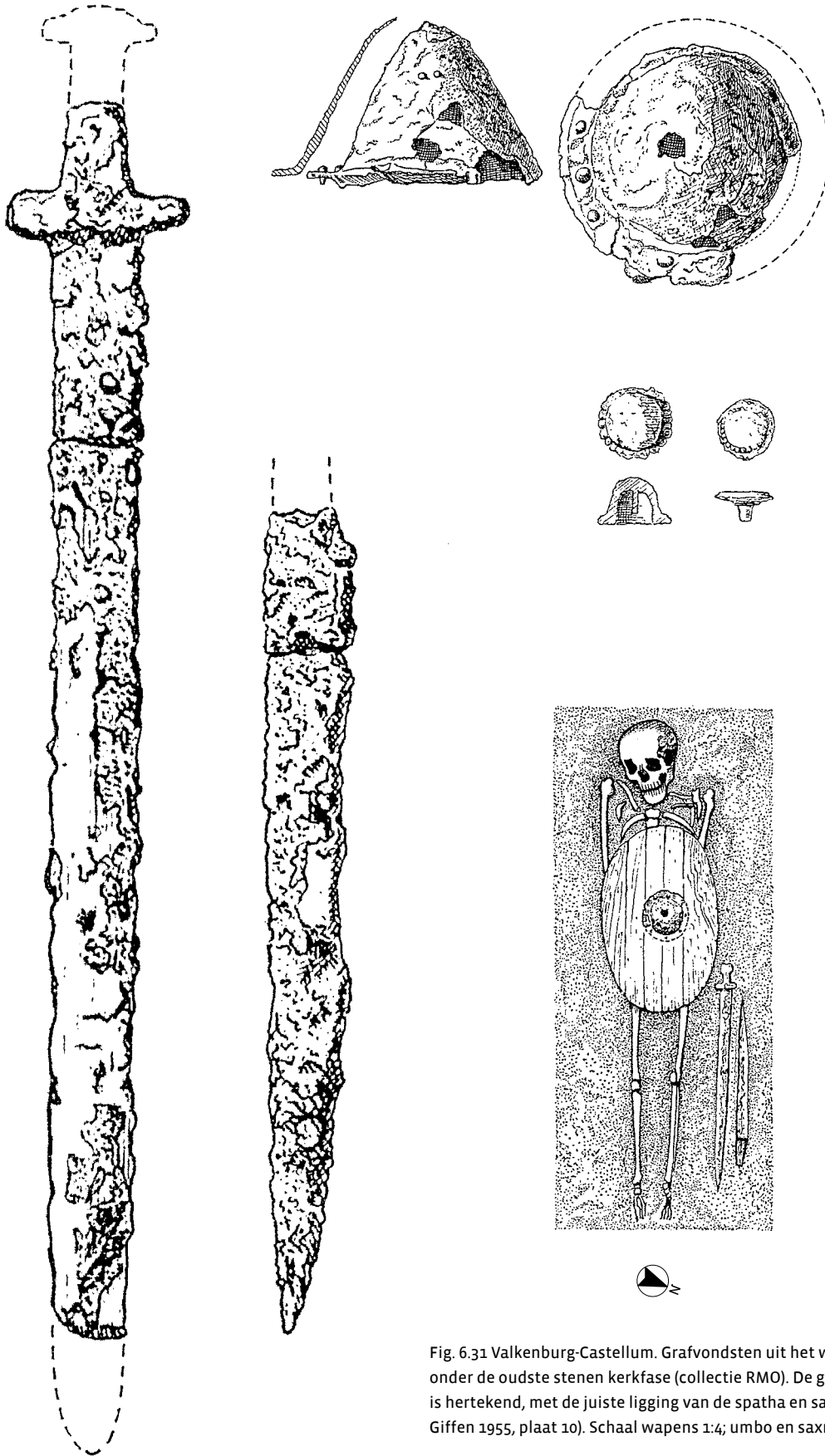

Fig. 6.31 Valkenburg-Castellum. Grafvondsten uit het wapengraf onder de oudste stenen kerkfase (collectie RMO). De graftekening is hertekend, met de juiste ligging van de spatha en sax (naar Van Giffen 1955, plaat 10). Schaal wapens 1:4; umbo en saxnieten 1:2.

Datering eerste kerk en begravingen

De ligging van het wapengraf sluit aan op de kleine groep graven die een licht afwijkende oriëntatie heeft in vergelijking met begravingen uit jongere kerkfasen (WZW-ONO versus W-O) (fig. 6.29). Of de oudste begravingen en het wapengraf al van christelijke signatuur zijn laat zich slechts vermoeden. Bij heidense grafriten komen ook W-O gerichte graven voor. De aanwezigheid van grafgriffen zegt in dit geval niets, aangezien in de Vroege Middeleeuwen bij christelijke begravingen geen regels over het wel of niet meegegeven van grafgriffen bestonden.⁷⁹⁷ Het ontbreken van crematies en van inhumaties met een sterk afwijkende oriëntatie (N-Z of Z-N) pleiten voor de interpretatie van de oudste groep graven als de eerste aanzet van een christelijke begraafplaats. Een volgende vraag is dan hoe deze begravingen zich verhouden tot de oudste opgegraven stenen kerk.

De oudste ons bekende vermelding van de kerk van Valkenburg staat in de goederenlijst van de Utrechtse St.-Maartenskerk, in het gedeelte dat werd opgesteld tussen 885 en 896. Deze lijst geeft de bezitssituatie weer van vóór de vlucht van de bisschop in 857, toen de overlast door de Noormannen te groot werd.⁷⁹⁸ De kerk moet in de eerste helft van de 9^e eeuw al hebben bestaan, maar wanneer zij precies gesticht werd weten we niet.⁷⁹⁹ Dit moet in ieder geval na 695 zijn, toen Utrecht onder leiding van Willibrord officieel als standplaats ging fungeren voor de Friese missie. Een bouw tussen 714-719 kan worden uitgesloten, omdat na het overlijden van de Frankische hofmeier Pepijn II het kustgebied kortstondig weer in handen kwam van de Frieze koning Radbod. Pas na de definitieve machtsovername door Karel Martel kon ongestoord aan de opbouw van het christendom worden gewerkt.

Over de datering van de oudste opgegraven kerkfase van Valkenburg bestaat discussie, omdat deze typologisch niet eenvoudig in de tijd geplaatst kan worden. Deze door Van Giffen als 'prae-Romaans' bestempelde oudste kerkfase bestond uit een driebeukige zaalkerk met een gereduceerd westwerk en hoefijzervormig koor. Deze bijna 30 m lange kerk was opgebouwd uit secundair gebruikt tufsteen van het Romeinse castellum. Hij beschouwde dit als het vroegste kerkgebouw, omdat hieronder geen sporen van een houten voorganger waren ontdekt. In zijn optiek werd het gebouwd ergens in het tweede kwart van de 9^e eeuw, kort na de eerste begravingen (die hij een te late datering gaf).⁸⁰⁰ Zijn 9^e-eeuwse datering leverde hem in zoverre een probleem op, dat hij geen goede parallel voor deze kerkbouw kon vinden.⁸⁰¹ Halbertsma kon zich niet vinden in deze datering. Hij kon zich moeilijk voorstellen dat men zich ten tijde van de invallen der Noormannen in dit gebied bezig hield met kerkenbouw. Bovendien waren stenen kerken binnen het Utrechtse bisdom tot het einde van de 10^e eeuw grote uitzonderingen. Hij achtte het waarschijnlijker dat de kerk was gebouwd onder de Hollandse graven in de periode 939-1039.⁸⁰² Het probleem waar dan de oudere kerkfasen gelegen waren liet hij buiten beschouwing.

⁷⁹⁷ Van Es 1968, 11 en 18; Zadora-Rio 2003, 2.

⁷⁹⁸ Blok 1957b; Henderikx 1986 of 1987 (appendix 3); 1998. De door Van Giffen (1948-1953, 34-50) genoemde einddatering van de goederenlijst in 866 is inmiddels achterhaald.

⁷⁹⁹ Oosterlee stelde in 1943 de stichting van de kerk op basis van 'een bisschoppelijk arrest' op 837, echter zonder bronvermelding (Oosterlee 1943). Wellicht is het jaartal gehaald uit één van de 17e- of 18e-eeuwse dorps-beschrijvingen met inmiddels achterhaalde dateringen van oorkonden.

⁸⁰⁰ Van Giffen 1948-1953, 50. Het ontbreken van een 'loopvlak' – oftewel ophoging – tussen de oudste graven en de veronderstelde hoogte van de oudste kerkvloer is voor de datering van de kerk geen geldig argument. Ook zonder ophoging kan er langere tijd tussen de begravingen en de bouw zijn verstreken.

⁸⁰¹ Van Giffen 1948-1953, 54.

⁸⁰² Halberstma 2000, 203-205 (deze publicatie is de handelseditie van zijn proefschrift uit 1982).

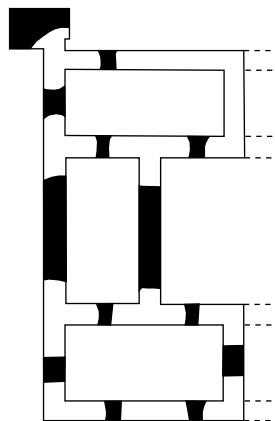
Van Giffen's fase I (pre-romaans)

Van Giffen's fase II (romaans)

alternatief fase I (Stoepker & Den Hartog)

Utrecht: westwerk domkerk van St. Maarten (vroeg 11^e eeuw)

10 m

Fig. 6.32 Valkenburg-Castellum. De oudste twee kerkfasen volgens Van Giffen en het alternatief voor fase I volgens Stoepker & Den Hartog. Ter vergelijking is het westwerk van de 10^e- of vroeg-11^e-eeuwse St.-Maartenskerk uit Utrecht afgebeeld. Witte muurdelen zijn gereconstrueerd. Schaal 1:500.

Den Hartog nam onlangs de kwestie opnieuw onder de loep.⁸⁰³ Zij kan zich vinden in Van Giffen's 9^e-eeuwse datering: aan stenen bouwmaterial was door de ligging in het ruïneuze oude fort immers gemakkelijk te komen en de hoefijzervormige apsis wijst op een hoge ouderdom. De meeste koren van dit type worden gedateerd in de 8^e of 9^e eeuw en komen opvallend vaak voor in het Alpengebied en een enkele keer in Duitsland. Na circa 1000 raakte de vorm in onbruik. Opmerkelijk is verder de aanwezigheid van een 'gereduceerd westwerk', waarbij de toren wordt geflankeerd door smalle zijruimten. Dit zou dan het vroegste voorbeeld zijn, maar het is volgens zowel Stoepker en Den Hartog meer waarschijnlijk dat het pas in een later stadium aan de kerk is toegevoegd. De herkomst van de gereduceerde westwerken uit Holland, Friesland en Groningen is volgens Den Hartog te zoeken in de Utrechtse invloedsfeer. Het westwerk van een voorganger van de dom van St.-Maarten diende wellicht als voorbeeld, mogelijk gebouwd in het begin van de 11e eeuw door bisschop Adalbold⁸⁰⁴ (of één van zijn 10e-eeuwse voorgangers?) (fig. 6.32).⁸⁰⁵

De herdatering van het wapengraf in de decennia rond het jaar 700 betekent dat ook een groot deel van de 8e eeuw in beeld komt als een serieuze optie voor de bouw van de eerste tufstenen kerk. Het gereduceerde westwerk zou dan, samen met de tweede fase van de apsis, uit een jongere 10^e- of vroeg-11^e-eeuwse fase stammen. Toch is het vreemd dat er onder de stenen kerkfasen geen houten voorganger is ontdekt. Waar stond de kerk die hoorde bij de oudste begravingen? Nog tijdens de opgravingen suggereerde Glazema dat de oudste kerk buiten het

⁸⁰³ Den Hartog 2002, 39-42.

⁸⁰⁴ Den Hartog 2002, 41-42, en verwijzing naar Stoepker aldaar.

⁸⁰⁵ Broer/De Bruijn 1997, 5-6.

castellumterrein lag, omdat binnen de voormalige legerplaats geen sporen van middeleeuwse bewoning waren aangetroffen.⁸⁰⁶ Deze uitspraak hield echter geen rekening met de zware verstoring van de bovengrond en bovendien zijn vondsten en bewoningssporen uit deze periode bij jongere campagnes wel naar boven gekomen.⁸⁰⁷

Omdat mij het onwaarschijnlijk lijkt dat alle sporen van oudere houten kerk (of kerken) bij de opgraving in het geheel zijn gemist blijven er drie mogelijkheden over:

- › er was in de beginfase van de begraafplaats *überhaupt* geen sprake van een kerk of kapel.⁸⁰⁸ Het koninklijk eigendom van het castellum kan de reden zijn dat de christelijke begraafgemeenschap niet eerder een kerkje oprichtte. Dit recht was voorbehouden aan de koning of hofmeier.
- › de eerste houten kerk lag elders binnen de kerksloot, vlak ten noorden van de latere stenen kerkfasen. Hier lag namelijk volgens de hoogtelijnenkaart het hoogste punt van het dorpscentrum (+ 3,5 m NAP). De paalsporen van deze kerk zouden dan later geheel verstoord zijn door het gebruik als begraafplaats.⁸⁰⁹
- › de eerste stenen kerk was de eerste kerk, maar in een bescheiden uitvoering zonder gereduceerd westwerk. Misschien dat zelfs de zijbeuken aanvankelijk ontbraken?⁸¹⁰

In het licht van de politieke gebeurtenissen vermoed ik dat al kort na de verovering van *Fresia citerior*, rond 695, onder Pepijn II werd begonnen met de aanleg van een christelijke begraafplaats, wellicht al met een houten kerkje erbij. Dit zal ten onder zijn gegaan in de turbulente tijd tussen 714 en 719 toen Radbod de macht greep en “het grootste deel van de kerken, die voorheen onderworpen waren aan het Frankische rijk, verwoest en tot instorting gebracht” werden.⁸¹¹ De bouw van de oudste stenen kerkfase kan al kort na de herovering van het kustgebied door Karel Martel zijn begonnen, dus ergens tussen 719 en 741. Niet lang daarna zal het geschonken zijn aan de Utrechtse St.-Maartenskerk (zie ook par. 7.2).⁸¹² In dit kader moet het belang van Valkenburg niet onderschat worden. Behalve oud Romeins bezit waar de Frankische koningen als opvolgers van de keizer aanspraak op maakten, lag de plaats zeer strategisch aan de Rijnmond. Het oude castellumterrein was maar een fractie kleiner dan dat van Utrecht.⁸¹³ Op zo’n locatie mocht een kerk niet ontbreken.

Onbekend blijft welk godshuis als voorbeeld voor de Valkenburgse kerk is gebruikt. Daarvoor is de vorm te algemeen. De mogelijk oudste kerkfase van de St.-Salvator in Utrecht heeft in elk geval een afwijkend grondplan en over de gedaante van de oudste St.-Maartenskerk hebben we geen informatie.⁸¹⁴

Samenvattend: in bovenstaand scenario beschouw ik de oudste groep graven als een eerste aanzet tot een christelijke begraafplaats, ontstaan direct na de Frankische machtsovername in 690. In die zin was het wapengraf wellicht een stichtersgraf om een beschermende voorouder

⁸⁰⁶ Glazema 1947, 388-389.

⁸⁰⁷ Daar komt bij dat vondsten uit de verstoorde bovengrond lange tijd niet systematisch werden verzameld. Zie voor enkele vroeg-middeleeuwse sporen Groenman-Van Waateringe/Van Beek 1988, 26-29.

⁸⁰⁸ Vgl. het voorbeeld van Saleux in Picardië, aangehaald in Zadora-Rio 2003, 3.

⁸⁰⁹ Een argument voor deze gedachte was ook het gegeven dat post-Romeinse kuilen en een waterput wel zijn aangetroffen verder van de top af (zie fig. 6.29 en Van Giffen 1948-1953 (1955), 59, plaat 2, 5, en 13a).

⁸¹⁰ Het steenverband op de coupetekeningen van de kerkfundering spreekt dit laatste niet direct tegen (Van Giffen 1948-1953 (1955), plaat 10).

⁸¹¹ Uit Willibaldis *Vita Bonifatii* 4, aangehaald en vertaald in Mostert 1999, 40-41.

⁸¹² De notitie over Valkenburg in de goederenlijst gaat op basis van de formulering terug op een ons onbekende oorkonde (Henderikx 1998, 261).

⁸¹³ De oppervlakte van het stenen castellum van Utrecht was 1,87 ha, dat van Valkenburg 1,65 ha.

⁸¹⁴ Van Vliet, 86-89 en kaart 3 (nr. 3).

te creëren voor de groep mensen die zich hier vestigden. Pas na 719 werd er een stenen kerk gebouwd, wellicht al onder het bewind van Karel Martel. De afwijkende oriëntatie van de stenen kerk en een deel van de graven wijst op een herinrichting van het terrein. De precieze plaats van het wapengraf was toen al niet meer bekend, waardoor het werd overbouwd.

Rijnsburg - Abdijterrein [51]

In par. 4.2 is bij de bespreking van de bewoningsfasen van Rijnsburg-Abdijterrein al het bestaan van een memoriekapel met begraafplaats uit de Karolingische tijd aan de orde gekomen (fase 2b, fig. 4.10. Deze kapel is waarschijnlijk gesticht ergens in het derde kwart van de 8^e eeuw, niet veel later gevolgd door enige begravingen aan de oostzijde, vlak buiten het koor. Gesuggereerd is dat deze kapel werd gesticht door de plaatselijke elite ter nagedachtenis aan enkele familieleden, misschien wel Radulfus en Aldburga.

6.3 Mogelijk andere vindplaatsen met vroeg-middeleeuwse begravingen

Naast de hierboven besproken grafvelden is er een aantal locaties waar op grond van typische vondsten een grafveld of een afzonderlijke, singulaire begraving vermoed kan worden. De precieze vondstomstandigheden zijn meestal niet goed bekend.

De oudste gedocumenteerde vondsten van menselijke resten werden gedaan in 1828, tijdens de opgravingen door Reuvens in de resten van het Romeinse stadje *Forum Hadriani* [97]. Tussen de ruïnes werden op minstens twee plaatsen menselijke botten gevonden die behoorden tot drie tot vier personen. Op één van deze locaties ging het om een singulaire inhumatie van een vrouw van circa 20 jaar, met haar hoofd richting het oosten en voorzien van vier fibula's, een zestal kleine kralen en een dubbele bronzen armband. De meest zekere datering geeft één van de fibula's, een geëmailleerde schijffibula met schaakbordpatroon uit de late 2e-late 3e eeuw.⁸¹⁵ Opvallend is het gebruik van een 'Germaans' type veerrol met meerdere windingen. Dit wijst op een reparatie door iemand met een Germaanse achtergrond.⁸¹⁶

De vraag blijft wel wat de inhumatiegraven deden in deze context. Door Hessing is gewezen op het voorkomen in de Romeinse tijd van singulaire formele lijkbegrovingen in rurale nederzettingen,⁸¹⁷ maar is dit verschijnsel ook te verwachten tussen enkele grotere bouwcomplexen binnen een stad? Tenzij het geaccepteerd wordt dat inheemse nieuwkomers volhardden in hun plattelandsgewoonten, is het eerder te verwachten dat de begravingen dateren uit de nadagen van de stad in de tweede helft van de 3^e eeuw.⁸¹⁸ Suggesties als zouden binnen *Forum Hadriani* tevens aanwijzingen zijn gevonden voor crematies zijn voorbarig.⁸¹⁹ De in 1985 ontdekte handgemaakte 'Angelsaksische' pot uit de laat-Romeinse tijd zou men nog het voor-

⁸¹⁵ Hees 2006. Vondstnummers AR 1031b, 1044b, c en 354h (inventarisboek RMO 1.1/4). De bronzen armband (RMO nr. AR 1059*) is niet teruggevonden, zodat deze niet bestudeerd kon worden. Van het skeletmateriaal is slechts een gipsafgietsel beschikbaar.

⁸¹⁶ De Bruin 2001.

⁸¹⁷ Hessing 1993.

⁸¹⁸ Een hergebruik van Romeinse vondsten bij een teraardebestelling in de laat-Romeinse of zelfs vroeg-middeleeuwse periode is niet onmogelijk, maar de kans dat *alle* sieraden in het graf hergebruikt waren lijkt mij erg klein.

⁸¹⁹ Reuvens schreef over "eenige flauwe aanduidingen, dat er asch-urnen zouden geweest zijn" (Reuvens 1828). Bestudering van de dagverslagen leerde dat deze gedachte moet zijn ingegeven door de vondst in een aslaag van een met as gevuld potje (RMO 53 RA 27, p. 279). Binnen *Forum Hadriani* zijn echter op meer plaatsen lagen met as (en scherven) aangetroffen, ongetwijfeld afkomstig van uitgeruimde vuurplaatsen. Ook de opmerking van Holwerda (1915, 11) over de vondst van een kuiltje met enige stukken aardewerk die hij 'sterk den indruk van een brandgraf' vond hebben, kan niet als bewijs voor de aanwezigheid van crematiegraven worden opgevat. Er wordt namelijk niet vermeld dat er crematieresten bij zaten. Ik denk eerder aan een bouwoffer. De Jonge/Marcillaud (2001, 56) menen op basis van de foto dat dit 'brandgraf' niet alleen aardewerk uit de Midden Romeinse tijd bevat, maar ik zie hiervoor geen aanwijzing.

deel van de twijfel willen gunnen, maar jammer genoeg zijn de precieze vondstomstandigheden onduidelijk (fig. 6.33).⁸²⁰ Zolang geen resten van menselijk verbrand bot voorhanden zijn, blijft het voorkomen van crematies onzeker. Tot nu toe bestaan alleen aanwijzingen voor incidentele inhumaties aan het begin van de laat-Romeinse tijd.

Uit het Europoort-gebied [126 en 128] zijn rond 1960 ter hoogte van de noordelijke oever van Voorne verschillende vondsten opgebaggerd die kunnen wijzen op de aanwezigheid van begravingen. Dit zijn een viertal lanspunten – waarvan één met getrapte doorsnede en dateerbaar in de 4e-begin 6e eeuw⁸²¹, het fragment van een glazen tuimelbeker, twee bronzen naalden⁸²² en enkele mantelspelden. Behalve deze glas- en metaalvondsten, is ook menselijk botmateriaal opgebaggerd dat uit een grafcontext afkomstig kan zijn. Indien de vondsten zijn toe te schrijven aan één of meer grafvelden, dan zullen deze gezien de vondstlocaties gelegen hebben op de noordelijke oever van het eiland Voorne. Misschien bestaat een verband met de veronderstelde aanwezigheid van een Romeinse versterking aldaar (zie pag. 71 en verder).

Leiderdorp-Hoogmadeseweg [11] is een andere mogelijke vindplaats. Hier zijn bij verschillende vooronderzoeken in de vulling van een oude restgeul enkele losse menselijke skeletdelen gevonden. De ouderdom van deze delen is niet vastgesteld door middel van ¹⁴C-dateringen, maar de ligging van deze geulen nabij nederzettingssporen uit de Merovingische en Karolingische periode sluit de aanwezigheid van een vroeg-middeleeuws grafveld hier niet uit. Onbekend is ook de datering van menselijke resten vlakbij andere vroeg-middeleeuwse nederzettingen: een in circa 1860 gevonden schedel in de Katwijkse Zanderij [58]⁸²³ en de begraving van een volwassen man op zijn buik in de randzone van de nederzetting Oegstgeest-Nieuw Rhijngest Zuid [21].⁸²⁴

Opmerkelijk is ten slotte de vondst van een groot kralensnoer ‘onder de duinen’ bij Noordwijk [36] en in 1950 aangekocht door het RMO (fig. 6.34). De kralen geven een ruime datering in de 7e-9e eeuw.⁸²⁵ Nadere vondstomstandigheden zijn niet bekend, maar vanwege de kennelijk complete staat van de ketting zal het gaan óf om een graf óf een ritueel depot.

In het verleden zijn wel meer vindplaatsen naar voren geschoven die een aanwijzing vormen voor één of meer mogelijke begravingen, maar deze lijken bij nader inzien toch minder geloofwaardig. Zo meende Kloos, een verdienstelijk amateur-historicus die een dik boek schreef over de geschiedenis van Noordwijk, dat in zijn dorp omstreeks 1920 sporen waren ontdekt van een ‘Frankisch grafveld’. Dit zou gelegen zijn op het terrein ‘De Klei’, een relatief hoog gelegen

⁸²⁰ De pot is in scherven teruggevonden en voor 60 % compleet. Jammer genoeg ontbreekt informatie over het wel of niet aanwezig zijn van crematieresten. Er is onnodig een geforceerd verband gelegd tussen de vondst van de ‘Angelsaksische’ pot en de inhoud van een vlak daarnaast gelegen waterput (De Jonge/Marcillaud 2001, 54-55; De Jonge 2006c, 181-183). Deze was opgevuld met brandafval, ‘misschien de resten van een brandgraf van na de ondergang van het Romeinse *Forum Hadriani*’. Dit is erg onwaarschijnlijk. Het kwam voor dat een deel van de resten van de brandstapel als vulling voor de grafkuil werd gebruikt, maar de overige resten van de brandstapel liet men ongemoeit. Waarom zou men na de ondergang van de stad de moeite nemen een put met brandstapelresten op te vullen? Uit het verhaal van Hees/De Jonge (2006, 302-304) wordt duidelijk dat het, gezien de hoeveelheid en diversiteit aan half verbrand materiaal in de waterput, om niets anders kan gaan dan gedumpte resten uit een rond het jaar 250 verbrand gebouw.

⁸²¹ Swanton 1973, 131-135 (type K2); Böhme 1974, 101.

⁸²² Eén gebogen exemplaar kan een zogenaamde *Sacknadel* zijn. De verbuiging van de naald is gezien het patina oorspronkelijk; recente beschadigingen ontbreken. *Sacknadeln* zijn regelmatig in vroeg-middeleeuwse graven aangetroffen (Siegmond 1998, 44 en verwijzingen aldaar).

⁸²³ Parlevliet 1997, 4.

⁸²⁴ Zie fig. 4.15 voor de locatie.

⁸²⁵ Zie Siegmund 1998, 77-78 en verwijzingen aldaar. Behalve een drietal kralen van zilverdraad uit een graf in Xanten, zijn noordelijke tegenhangers te vinden in Rullstorf (Ldkr. Lüneborg) en Maschen (Kreis Harburg) en Desborough (Northamptonshire).

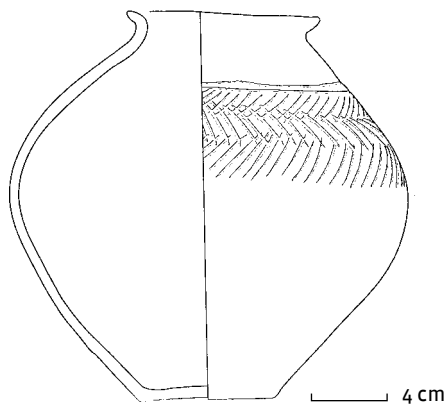

Fig. 6.33 Voorburg-Arentsburg. Handgemaakte 'Angelsaksische' pot uit de laat-Romeinse periode, gevonden in een proefput in 1985. Jammer genoeg is niet zeker of we te maken hebben met een urn (uit De Jonge/Marcillaud 2001, afb. 1b).

Fig. 6.34 Ketting uit de laat-Merovingische of Karolingische periode, gevonden 'onder de duinen' bij Noordwijk (Foto RMO/P.J. Bomhof). Afkomstig uit een graf of een rituele depositie?

weiland nabij de noordoever van de voormalige Rijnmond [44]. De vondsten bestonden volgens hem uit "eenige scherven, een stuk van een ring, beenderen, fragment van een zwaard (gevest) en een stuk zilvergalon".⁸²⁶ Kloos verwijst hier ongetwijfeld naar de vondstmelding van een klein fragment van een bronzen nekkring in 1919 (zie fig. 3 in bijlage 1). Het RMO voerde naar aanleiding hiervan een kleine proefopgraving uit, maar zonder resultaat. Men stelde slechts 'geringe sporen van Frankische bewoning vast'. Enige jaren later werd door mevrouw Eerdbeek-Claasen nog aardewerk aangemeld. Van de opsomming door Kloos zijn alleen de scherven en het fragment van de nekkring op werkelijke vondsten gebaseerd. De overige – toch opvallende – voorwerpen worden nergens vermeld door het RMO. Mogelijk heeft Kloos zich op dit punt laten leiden door enige fantasie en de wens dat het in Noordwijk niet mocht ontbreken aan een Frankisch grafveld, zoals dat kort daarvoor in de buurgemeente Rijnsburg ontdekt was.

Een andere bij nader inzien ongeloofwaardige melding zijn enige vondsten van de Lage Waard van Leiden. Ze is dan ook afgevoerd van de lijst van vindplaatsen. Op het oostelijk deel van dit waardeiland werden in 1965 in een volkstuinje enige vondsten gedaan die zouden moeten wijzen op de aanwezigheid van een begraving of grafveld. Een kledinghaak met resten van rode emailversiering kwam terecht in de collectie van het RMO en werd bestempeld als vroeg-middeleeuws op grond van contextloze parallellen uit Domburg en Dorestad. Een laat-16^e-eeuwse datering is echter waarschijnlijker.⁸²⁷ De overige vondsten zijn niet ingezameld en dus niet meer te bestuderen. Het zou gaan om enkele 'zwarte scherven met versiering' (van een knikwandpot?) en fragmenten van een 'zwaard'. Naar mijn mening gaat het hier om enkele vondsten uit een opgebrachte laag met laat- of post-middeleeuws stadsafval.

6.4 Een onderlinge vergelijking van de Zuid-Hollandse grafvelden

In tabel 6.2 zijn enkele van de belangrijkste kenmerken van de grafvelden bij elkaar gezet. Uit de vraagtekens bij sommige cijfers blijkt dat door de verschillende kwaliteit van de gegevens

⁸²⁶ Kloos 1928, 7.

⁸²⁷ Baart *et al.* 1977, 153, nr. 160.

de vergelijking slechts een globale indruk geeft. Naaldwijk is toegevoegd voor het aandeel gedraaid versus handgemaakt aardewerk. Het grafveld van Koudekerk is buiten de vergelijking gelaten omdat het aantal graven te gering is voor een vergelijking.

Tabel 6.2 Vergelijking van enkele basisgegevens van de belangrijkste grafvelden.

	Rijnsburg	Solleveld	Katwijk	Valkenburg	Naaldwijk
aantal graven	73-255	> 36	70-94	> 10?	> 20
inhumaties	> 20 %	> 11 %	58-78 %	100 %	?
hurkgraven	3	2	?	-	?
crematies met grafgiften	60 %	50 %	33 %	-	?
inhumaties met grafgiften	18 %	20 %	10-38 %	20 %	?
kringgreppels	1	?	2	-	?
crematie-wapengraven	?	-	3 (?)	-	1?
inhumatie-wapengraven	4?	1	3	1	?
gedraaid aardewerk	88 %	80 %	84 %	-	91 %
handgemaakt aardewerk	12 %	20 %	16 %	-	9 % ?
waarvan versierd	32 %	50 %	-	-	?
onversierd handgemaakt aardewerk met organische magering	40 %	(100 %?)	ca. 66 %	-	?
onversierd handgemaakt aardewerk met magering van zand/steengruis	60 %	-	ca. 33 %	-	?
fibulae					
Romeinse scharnierfibula	-	1	-	-	-
Domburg-fibula	2	1	-	-	-
ringfibula	2	1	-	-	-
gelijkarmige fibula type Bos 1.3.1	-	1	-	-	-
beugelfibula (met recht- hoekige kopplaat?)	-	1	-	-	-
schijffibula met kruis	1	-	-	-	-
almandijnschijffibula	1	-	-	-	-

In de Merovingische periode is het gebruik van ‘gemengde’ grafvelden met zowel crematies als inhumaties duidelijk de norm. Vanaf het einde van de 7^e eeuw raakt crematie buiten gebruik (zie de grafvelden van Katwijk en Valkenburg). Het jongst dateerbare crematiegraf betreft een urn uit het grafveld van Katwijk: een pot in een Badorf-baksel met vierkante radstempel uit de Karolingische periode (zie fig. 6.10). De oriëntatie van de inhumatiegraven is divers. Er is een voorkeur voor Z-N/N-Z en ZW-NO/NO-ZW richtingen. De W-O richting komt maar weinig voor en

wordt blijkens Katwijk en Valkenburg pas een duidelijke trend vanaf de late 7e eeuw. Dit hoeft niet per se gerelateerd te zijn aan een christelijke begraafwijze, maar gezien de datering is het in dit geval wel te verwachten.

De grafvelden van Rijnsburg en Solleveld zijn goed vergelijkbaar wat betreft de aanwezigheid van hurkgraven en het aandeel begravingen met één of meer bijgaven. Kringgreppels werden in Solleveld niet vastgesteld, maar dit kan komen door de beperkte omvang van de opgravingen. In Katwijk is, wanneer de jongste fase met W-O begravingen hier wordt weggelaten, het aandeel graven met grafgiften geringer ten opzichte van Rijnsburg en Solleveld.

Handgemaakt aardewerk maakt in de grafvelden zo'n 10 tot 20 % uit van al het aardewerk. In Valkenburg komt helemaal geen aardewerk voor in de graven, omdat het een jongere begraafplaats betreft met vrijwel geen bijgaven. Versierd 'Angelsaksisch' aardewerk komt alleen voor in Rijnsburg en Solleveld. In Katwijk ontbreekt het. Een factor die daarbij een rol kan hebben gespeeld is de wat jongere begindatering rond 570, toen het vervaardigen van uitbundig versierd aardewerk over zijn hoogtepunt heen was. In Naaldwijk is slechts een handvol scherven handgemaakt aardewerk ingezameld, die niet allemaal met zekerheid als vroeg-middeleeuws of inheems-Romeins te determineren zijn. Hieronder bevinden zich alleen onversierde scherven en een deel van een bodem, gemagerd met zand en kaf. Het aantal is te klein om tot uitspraken over versierde of onversierde potten te komen.

Uit de grafvelden is een klein aantal bronzen mantelspelden bekend (zie tabel 6.2). Mantelspelden van het type Domburg en ringfibula's komen in zowel Rijnsburg als Solleveld voor, in beide plaatsen ook gecombineerd in één graf (zie verder par. 8.4). Andere typen mantelspelden komen maar éénmalig voor. De almandijn-schijffibula uit Rijnsburg is de enige broche die in zilver is uitgevoerd.

Wapendeposities komen vooral voor bij inhumaties, maar dit beeld kan beïnvloed zijn doordat bij crematies met wapens niet alles even consequent van de brandstapel is verzameld om in of bij de urn te deponeren. Ondanks de onvolledigheid van de gegevens is het aandeel wapengraven opvallend genoeg redelijk gelijk: in Rijnsburg, Solleveld en Naaldwijk zo'n 2-5% en in Katwijk iets hoger: circa 6-9%.

Over het algemeen komt uit het grafritueel weinig hiërarchie naar voren. 'Arme' graven zijn wat dit betreft een meer algemeen verschijnsel op het continent en in Angelsaksische Engeland, met name in de 7^e eeuw.⁸²⁸ De enkele vondst van een zilveren of gouden sieraad, zoals in Rijnsburg en Katwijk, wijst wel op de deelname in grotere uitwisselingsnetwerken.

Waardoor de keuze voor crematie of inhumatie met een bepaalde oriëntatie werd beïnvloed is voor archeologen tegenwoordig geen uitgemaakte zaak. De diversiteit van begraafgewoonten is te groot om de variatie alleen vanuit etniciteit of religie te verklaren. Het lijkt erop dat het één van de te kiezen mogelijkheden was, net als tegenwoordig. Misschien dat verschillende graforiëntaties met leeftijd en geslacht samenhangen.⁸²⁹ Pas vanaf het einde van de 8e eeuw kwam crematie meer in een negatief, heidens daglicht te staan, vanwege het verbod dat Karel de Grote in het kader van de Saksenoorlogen uitvaardigde op het verbranden van lijken. Dit verbod was speciaal gericht op christenen die vasthielden aan niet-christelijke praktijken.⁸³⁰

⁸²⁸ Halsall 1995b, 5-18.

⁸²⁹ Welch 1992, 56; Arnold 1997, 162; Halsall 1995b, 56-63.

⁸³⁰ Halsall 1995b, 62; Zadora-Rio 2003, 11-12.

6.5 De verhouding tot het grafritueel in de omliggende regio's

Voor Nederland benoorden de grote rivieren is eerder door Van Es een verdeling gemaakt binnen de grafvelden uit de 7^e eeuw. Hij onderscheidt drie groepen die hij om het toch een naam te geven van etnische labels heeft voorzien (tussen aanhalingstekens om de historische betrekkelijkheid aan te geven).⁸³¹ In de eerste plaats een 'Friese' groep die bestaat uit gemengde grafvelden met zowel (urn)crematies als inhumaties, die overwegend W-O, maar ook deels Z-N gericht zijn. De verspreiding beperkt zich tot de Zuid-Hollandse en Fries-Groningse kust en Midden-Nederland (zoals Putten en Rhenen). De tweede door Van Es onderscheiden groep is die van de 'Saksische' grafvelden op de Drentse zandgronden met alleen inhumaties in de richting Z-N. Het vlak bij Rhenen gelegen Wageningen neemt een tussenpositie in. Gedurende een groot deel van de 6^e en 7^e eeuw kwamen daar alleen Z-N inhumaties voor, maar van het einde van de 7^e eeuw tot in de 8^e eeuw begon men er ook te cremieren. De groep gemengde grafvelden kan men buiten Nederland verder vervolgen langs de Duitse kust. In het mondingsgebied van de Elbe overheersten Z-N inhumaties, maar er kwamen ook grafvelden met alleen crematies voor. Van Es' derde, 'Frankische' groep is te situeren in zuidelijk Nederland en het aangrenzende Duitse Nederrijnse gebied, waar W-O inhumaties gebruikelijk waren. Ook hier waren er afwijkingen van de regel in de vorm van kleine clusters begravingen in noordelijke of zuidwestelijke richting of van crematies.⁸³²

Hoe laten de Zuid-Hollandse grafvelden uit de Merovingische periode zich binnen dit geheel karakteriseren? De wisselende grafrichtingen, het laat-Angelsaksische aardewerk en de ring- en Domburgfibula's sluiten aan op wat we kennen uit het Fries-Groningse terpengebied. Oosterbeintum is hiervan een goed voorbeeld.⁸³³ Deze combinatie van kenmerken is voor een deel ook te vinden in het Midden-Nederlandse rivierengebied. Verderop langs de Nederrijn (in 'Frankisch' gebied) zijn uit het grafveld van Wageningen enkele gelijkende 'Angelsaksische' potten bekend.⁸³⁴ Hier ligt ook ongeveer de grens van de verspreiding van beide voornoemde fibulatypes. De aanwezigheid van hurkgraven – waarvan onlangs enkele voorbeelden in Dorestad zijn ontdekt⁸³⁵ – is een minder goed criterium. Ze worden sporadisch in de zuidelijke Frankische wereld aangetroffen. Bovendien kunnen hurkgraven in deze regio niet herkend zijn omdat botmateriaal op de zandgronden vrijwel geheel vergaat.

'Frankische' invloed zou men kunnen zien in de zilveren schijffibula met almandijn uit het grafveld van Rijnsburg en de voet van een bronzen beugelfibula uit een urn te Solleveld. Het meest duidelijk komt deze invloed echter naar voren in het zeer grote aandeel glad- en ruwandig draaischijfaardewerk dat in de Zuid-Hollandse grafvelden gevonden is (80-91%), net als in de nederzettingen. Dit aardewerk lijkt niet gemaakt in de kustregio, aangezien sporen van ovens en misbaksels ontbreken. De herkomst van deze verhandelde waar is te zoeken in het Nederrijnse gebied stroomopwaarts van Nijmegen, waar meerdere produktieplaatsen bekend zijn (zie pag. 307 en verder).

De herkomst van het gebruik van kringgreppels kan gezocht worden in Midden-Nederland. Andere grafvelden waarin deze voorkomen zijn Putten op de Veluwe en Elst en Rhenen langs

⁸³¹ Van Es 1968.

⁸³² Hallewas *et al.* 1975, 32-34; Theuws 1988, 52-75.

⁸³³ Knol *et al.* 1995/1996.

⁸³⁴ Van Es 1964, 273 (fig. 94.4-5).

⁸³⁵ Mondelinge mededeling J. Dijkstra (ADC).

de Nederrijn.⁸³⁶ In Wageningen komen kleine kringgreppels voor rond crematiegraven.⁸³⁷ De kartering uitgevoerd door Martin laat zien dat een groot aantal zich concentreert langs de Rijn en ten noorden ervan.⁸³⁸

Behalve stroomopwaarts dienen we onze blik tevens te richten naar Angelsaksisch Engeland. Ook daar komen regelmatig kringgreppels voor,⁸³⁹ evenals paalstructuren rondom crematiegraven. Dit laatste fenomeen is in Nederland maar sporadisch opgemerkt.⁸⁴⁰ De belangrijkste overeenkomst met Engeland is natuurlijk het voorkomen van grafvelden met zowel crematie als inhumatie, wisselende graforientaties, hurkgraven en Angelsaksisch aardewerk. Van dit aardewerk zijn de onversierde potten met soms een knobbeltje of plugoortje goed vergelijkbaar met de Zuid-Hollandse exemplaren. De meer uitbundig versierde potten uit de 6^e en 7^e eeuw zijn alleen vergelijkbaar op hoofdlijnen: voor de meeste potten zijn geen duidelijke parallellen te vinden.⁸⁴¹ Ten slotte wijzen twee bijzondere grafvondsten op relaties met het Engelse gebied, zoals de goudversierde gesp uit Rijnsburg en het vergulde uiteinde van een drinkhoorn uit Katwijk.

Al met al bevond de Zuid-Hollandse regio zich in een continuüm van grafriten uit omliggende gebieden langs de kust en het stroomopwaartse gebied. Wanneer we alleen kijken naar de structuur van de graven, dus zonder de grafgiften, dan bestaat de grootste overeenkomst met gebieden langs de Noordzeekust. Hier vinden we zowel gemengde grafvelden, wisselende graforientaties, hurkgraven en niet te vergeten sporadisch een scheepsgraf. Deze uitkomst beschouw ik in de eerste plaats als het resultaat van het grotere onderlinge contact dat de bewoners uit de verschillende delen van het kustgebied met elkaar hadden. Welk etnisch etiket we hieraan kunnen hangen laat ik hier buiten beschouwing (zie hiervoor hoofdstuk 8).

Eén uitzondering op dit continuüm van grafrituelen moet beslist genoemd worden: Noord-Holland. Opvallend genoeg ontbreken in deze provincie juist vroeg-middeleeuwse grafvelden. Alleen op Texel bestaan aanwijzingen voor een (klein?) grafveld met enkele urnen.⁸⁴² Al vanaf de IJzertijd en de Romeinse tijd was het grafritueel in Noord-Holland archeologisch bijna onzichtbaar.⁸⁴³ Tot nu toe zijn voor de laat-Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen alleen geïsoleerde graven of kleine clusters nabij het woonerf vastgesteld.⁸⁴⁴ Het is niet te verwachten dat alle 'ontbrekende' grafvelden nog onder de Jonge Duinen verborgen liggen. Het lijkt erop dat de bewoners uit dit gebied vanaf de laat-Romeinse periode een deel van de eigen gebruiken hebben behouden en minder van buitenaf zijn beïnvloed. Dit komt tevens naar voren uit andere zaken. In Noord-Holland ontbreken niet alleen Angelsaksische kruisvormige fibula's (net als in Zuid-Holland), maar ook versierd Angelsaksisch aardewerk en in de huizenbouw kende men als

⁸³⁶ Van Tent 1988, afb. 2; Ypey 1973.

⁸³⁷ Van Es 1964, 254.

⁸³⁸ Martin 1976, Abb. 11.

⁸³⁹ Hogarth 1974.

⁸⁴⁰ Bijvoorbeeld te Wijster (Van Es 1965 [1967]).

⁸⁴¹ Vgl. Myres 1977.

⁸⁴² Bazelmans/Dijkstra/De Koning 2004, 26.

⁸⁴³ Hessing 1993.

⁸⁴⁴ Twee singuliere inhumaties op twee locaties in Limmen, dateerbaar in de (eerste helft van de) 8^e eeuw (Dijkstra/De Koning/Lange 2006, 199-200), kleine rijtjes met inhumaties uit ca. 250-325 na Chr. in Castricum-Oosterbuurt (Hagers/Sier 1999, 82-89) en Schagen-Muggenburg I (Therkorn 2004, 17-19) en een cluster met inhumaties en dierbegravingen in Uitgeest-Dorregeest (De Koning 2000, 59; Bazelmans/Dijkstra/De Koning 2004, 26-27).

variant de bouw van tweebeukige woonstalhuizen. In deze zin was het westelijk kustgebied in culturele zin niet homogeen.

6.6 De betekenis van de wapengraven

Mannengraven met wapens zijn in de vroeg-middeleeuwse archeologie een bekend verschijnsel en staan bekend als ‘wapengraven’. Van de wapengraven zijn het speciaal de deposities met een zwaard die onze aandacht opeisen. Deze begravingen vallen meestal op door hun ‘rijkere’ uitrusting met andere wapens en overige voorwerpen. Ze komen naar verhouding maar weinig voor. Dit wijst erop dat we te maken hebben met een weloverwogen keuze voor deze vorm van begraven. Zoals in de inleiding al naar voren is gebracht bestaat over de betekenis van dit soort graven al lange tijd discussie. De gedachte dat het vooral een uiting is van sociaal-politieke stress tussen wedijverende families is bekritiseerd vanwege het manipulatieve karakter van de ‘vertoning’. De werkelijke machtsverhoudingen moeten voor de omstanders duidelijk zijn geweest, zeker voor de directe familie. Anderen, zoals Härke, Treherne en Bazelmans leggen de nadruk op de symbolische betekenis van de grafgiften.⁸⁴⁵ Deze verwijzen naar de in de vroeg-middeleeuwse boeren-krijger samenleving belangrijk geachte waarden van krijgshaftigheid, feesten (drinkgelagen) en lichaamsversiering. De wapengraven zijn een uiting van een martiale ideologie en verwijzen naar de rol van de man als krijger binnen zijn levenscyclus, hetzij als volgeling of als leider. Daarnaast wijzen Theuws en Alkemade op de uitzonderlijkheid van het fenomeen wapengraf. Dit kan niet een directe afspiegeling zijn van de hoeveelheid wapens die onder de krijgers en de elite voorhanden was. Wapens, speciaal zwaarden, zijn omgeven met een ‘onvervreembare’ status. Ze zullen doorgaans zijn doorgegeven aan de nieuwe generatie of juist weer geretourneerd aan de heer die men volgde. Door plaatsing in een graf kreeg het wapen een nieuwe betekenis en waarde. Het creëren van een martiale voorouder die als hogere macht de bijbehorende groep bescherming bood kan een belangrijker reden zijn geweest om iemand met wapens te begraven.⁸⁴⁶ Interessant in dit kader is één van de opsommingen uit de ‘lijst van bijgelovige en heidense gebruiken’, opgesteld rond 750 in Utrechtse missiekringen: ‘Over het feit dat ze sommige doden voor heilig houden’.⁸⁴⁷ Een verwijzing naar de verering van specifieke voorouders?

De momenten waarop een familie een behoefte had aan een krachtige voorouder kan verschillend zijn geweest. Te denken valt aan de stichting van een nieuwe begraafgemeenschap of bij het ontbreken van een nieuwe generatie door het vroegtijdig overlijden van de stamhouder van de familie. Het element van sociale stress komt hier opnieuw om de hoek kijken, niet zozeer als een publieke wedijver tussen families, maar als een ‘*blessing in the earth*’. Een verband met de politieke situatie is in de vroeg-middeleeuwse *Personenverbandstaat* echter nooit ver weg. Wapengraven zijn namelijk typisch voor regio’s die zich kenmerkten door een onstabiele politieke situatie en een erfopvolging van sociale posities die veelal niet vastlag in regels.⁸⁴⁸ Dit gold speciaal voor gebieden die behoorden tot het ‘buitengebied’ van het Frankische Rijk. De intensiteit van het contact van de regionale elite met de Merovingische wereld speelde hierbij een cruciale rol.

In dit kader is de datering van de jongste wapengraven in het grafveld van Katwijk en onder de kerk van Valkenburg van belang, misschien ook een enkel graf te Rijnsburg. Met hun

⁸⁴⁵ Härke 1992; Treherne 1995; Bazelmans 2002.

⁸⁴⁶ Theuws/Alkemade 2000.

⁸⁴⁷ *de eo, quod sibi sanctos fingunt quoslibet mortuos*, zie de vertaling van de *Indiculus superstitionum et paganiarum* in Mostert 1999, 26-27.

⁸⁴⁸ Steuer 1989; Theuws/Alkemade 2000.

datering aan het einde van de 7^e en de (eerste helft van de) 8^e eeuw vormen zij het sluitstuk van de in het Hollandse kustgebied voorkomende zwaardgraven. Het lijkt mij geen toeval dat deze dateringen vallen binnen de periode van de machtsstrijd tussen de Friezen en Franken over de hegemonie in het westelijk kustgebied. Deze strijd beleefde een hoogtepunt in de periode van circa 690-719 en bracht heel het Hollandse kustgebied tot aan het Vlie in Frankische handen.⁸⁴⁹ Eenzelfde verband tussen het voorkomen van meer wapengraven en de Frankische verovering is te bespeuren in Centraal- en Oost-Nederland en het Fries-Groningse en Noord-Duitse kustgebied.⁸⁵⁰

Valt er aan de hand van de concentratie Katwijkse zwaardgraven meer te zeggen over de achtergrond van de begravingen? De drie lijkbegravingen liggen tot een halve meter dieper dan de meeste overige graven en het is niet onmogelijk dat ze afgedekt waren met een grafheuvel. Hun ligging wijkt af van een voor christenen in deze periode gebruikelijke oriëntatie met het hoofd naar het westen, zodat we eerder uit kunnen gaan van een heidense achtergrond van de begravingen, speciaal in het geval van het crematiegraf.⁸⁵¹ Bovendien zijn elitaire christelijke begravingen in deze tijd juist eerder te verwachten bij de nabijgelegen oudst bekende kerkstichtingen als Valkenburg en Kerkwerve (Oegstgeest).

Lastiger is het om tussen de zwaardgraven een onderscheid te maken in tijd en familiegroepen. De wapencombinaties in de graven lijken te wijzen op verschillende opeenvolgende generaties die hier ter aarde zijn besteld. Graf 33 wijst er aan de andere kant op dat we rekening moeten houden met het gebruik van oudere erfstukken. Hieruit blijkt het grotere belang dat bij deze begraving werd gehecht aan de rol van de voorouders. In het grafveld kunnen de belangen van twee tot vijf families tot uitdrukking zijn gekomen, die behoefte hadden aan het maken van een statement in turbulente tijden. Vanwege oriëntatie van de drie inhumatiegraven ben ik geneigd te denken aan groepen die uit de regio zelf afkomstig waren. Deze Friezen dreigden aan het korste eind te trekken ten tijde van de machtsstrijd. Het voorkomen van juist een crematiegraf met zwaard lijkt een extra indicatie te zijn voor een duidelijke politieke stellingname tegen de invloed of aanwezigheid van de christelijke, (pro-)Frankische machthebbers.⁸⁵²

Een resterende vraag is natuurlijk wat voor soort lieden bij de zwaardgraven hoort. Een antwoord daarop is voor archeologen geen uitgemaakte zaak. Het voeren van een zwaard kan verbonden worden met het krijgersideaal van zowel vrijgeborenen als adel. Gezien het regelmatig voorkomen van dit type graven en de matige kwaliteit van de meegegeven objecten hoeven we niet per se te denken aan een pre-feodale adel. Steuer denkt bij deze late wapengraven aan de laatste der vrijgeborenen of onafhankelijke boeren, die we elders tegenkomen in kleine familiegrafveldjes op het erf van een nederzetting. Zij behoorden nog niet toe aan een grotere domeinheer die zijn positie al geconsolideerd had en zich in een eigenkerk liet begraven.⁸⁵³ Al met al moeten we denken in de richting van krijgers die binnen hun familie een cruciale rol kregen toebedeeld als voorouder.

De vraag of het grafveld van Katwijk tevens beschouwd kan worden als een regionale vergaderplaats en inhuldigingslocatie van de grafelijke bestuurders wordt besproken in hoofdstuk 8.

⁸⁴⁹ Voor een gedetailleerd overzicht van de gebeurtenissen zie Blok 1979, 43-50.

⁸⁵⁰ Knol/Bardet 1999, 217-219.

⁸⁵¹ Of het hoofd van de zwaardgraven in noordelijke of zuidelijke richting lag is niet bekend. Crematie is in deze tijd als typisch heidens te beschouwen, zie Van Es 1968, 16.

⁸⁵² Knol/Bardet 1999, 218.

⁸⁵³ Steuer 1989, 116.

6.7 Ontwikkeling in het verspreidingspatroon van de grafvelden en andere mogelijke graflocaties

In hoeverre is het aantal beschreven grafvelden en mogelijke andere locaties met begravingen nu representatief voor de bewoning van de regio? Afgaande op de berekening van de bevolkingsdichtheid in par. 3.7 missen we enkele tientallen grafvelden. Wanneer namelijk een inschatting gemaakt wordt van het aantal huishoudens of boerderijen van 6 personen dat gemiddeld gelijktijdig gebruik maakte van een grafveld dan zijn de aantallen vrij gering: Rijnsburg-De Horn 7 à 14, Katwijk-Klein Duin 2 à 4, Den Haag-Solleveld minimaal 2 à 3 huishoudens en Naaldwijk-Grote Achterweg minimaal één huishouden.⁸⁵⁴ Bij een gemiddelde nederzettingsgrootte van drie boerderijen betekent dit dat – uitgezonderd Rijnsburg-De Horn – de meeste grafvelden door één nederzetting gebruikt werden, aangenomen dat alle doden in hetzelfde grafveld werden bijgezet.

De ondervetegenwoordiging van begravingen is een fenomeen dat ook voor andere perioden en gebieden is vastgesteld.⁸⁵⁵ Voor een deel zal dit samenhangen met post-depositionele processen. De ‘ontbrekende’ grafvelden kunnen liggen in het door de Jonge Duinen overstoven gebied, verspoeld zijn, geheel verploegd vanaf de Late Middeleeuwen, niet zijn opgemerkt bij graafwerkzaamheden of bewust niet aangemeld bij de autoriteiten om geen last te hebben van nieuwsgierige archeologen. Toch blijft het opvallend dat in de periode na 1850, toen de afzanding van de strandwallen grootschalige vormen begon aan te nemen en de verstedelijking op gang kwam, niet meer grafvelden zijn ontdekt. Men zou verwachten dat de ontdekking van een grafveld rond 1900 toch ter ore kwam bij plaatselijke notabelen met een oudheidkundige belangstelling of dat de vondsten door de grondeigenaar voor een aardige prijs te koop zijn aangeboden aan het RMO. Zelfs eerder, ten tijde van belangstelling voor het ‘*Bataafsche*’ verleden, mag men een interesse voor dit soort zaken verwachten.⁸⁵⁶

Wanneer we aannemen dat het aantal ontdekte grafvelden niet of nauwelijks meer zal stijgen, dan moeten andere factoren van invloed zijn geweest op het verspreidingsbeeld, zoals de graflocatie, grafveldgrootte en graftype. De ontbrekende doden moeten toch ergens zijn heengegaan? Wat graflocatie betreft heeft Theuus betoogd dat in de laat-Merovingische periode de nabestaanden op het Zuid-Nederlandse platteland meerdere opties hadden voor de locatie van de begraving: gemeenschappelijke grafvelden, singulaire graven of kleine clusters op het erf, begraafplaatsen bij de eerste kerken in de regio of belangrijke cultcentra buiten de regio.⁸⁵⁷ In het laatste geval kan met name gedacht worden aan mensen met interregionale contacten en een grotere mobiliteit zoals de elite, of aan mensen die omwille van hun lidmaatschap van een

⁸⁵⁴ Voor deze inschatting is gebruik gemaakt van de door Acsádi /Nemeskeri (1970) opgestelde formule $P = 1.1 + (D \cdot e) / t$. Daarbij is **P** de gemiddelde bevolkingsgrootte, **D** het aantal bijzettingen, **e** de gemiddelde levensverwachting, en **t** de gebruiksduur van het grafveld. Door dit met 1.1 te vermenigvuldigen wordt rekening gehouden met een correctiefactor van 10 % (Donat/Ullrich 1971, 237). De gemiddelde levensverwachting is gesteld op 28 jaar (Donat/Ullrich 1971, 248). Deze leeftijdsverwachting sluit redelijk aan bij de resultaten van het grafveld van Oosterbeintum, waar betrouwbare leeftijdsgegevens van bekend zijn (Knol 1993, 161). Het verkregen aantal dient nog gecorrigeerd te worden, omdat zuigelingen en kinderen in grafvelden uit deze periode sterk ondervetegenwoordigd zijn. Vanwege de hoge sterfte onder deze groep gaan Donat/Ullrich (1971) uit van een verhouding tussen volwassen en onvolwassen van 55 : 45. Dit leidt tot een correctiefactor van zo'n 140% voor het aantal personen (ter vergelijking: voor het grafveld van Oosterbeintum stelde Knol (1993, 163) een correctiefactor van 142 % vast, terwijl Donat/Ullrich (1971, 248) kwamen tot circa 133 %).

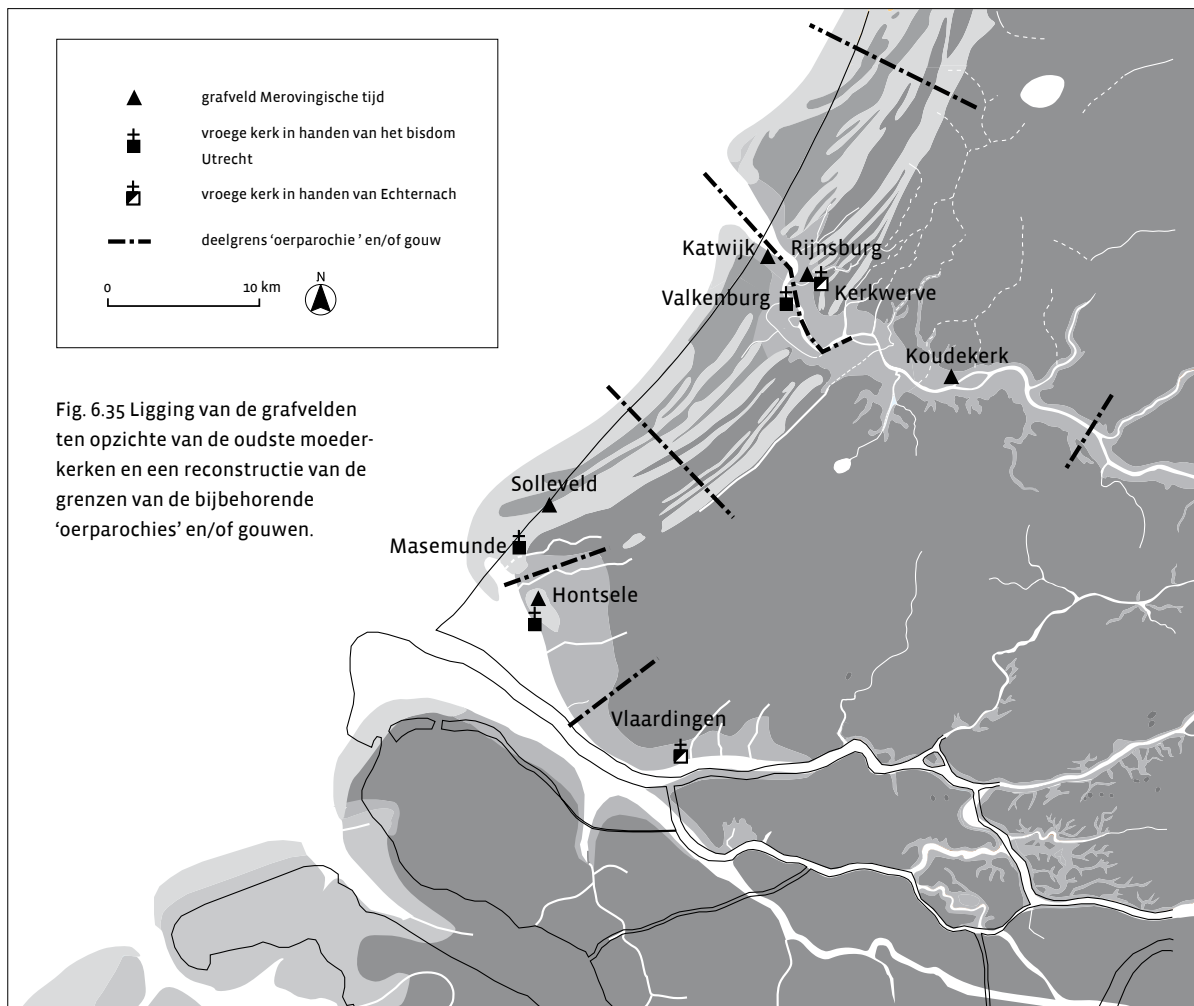
⁸⁵⁵ Onder meer Heidinga 1987, fig. 73; Hessing 1993; Theuus 1999.

⁸⁵⁶ Vergelijk de literatuur die alleen al de Brittenburg losmaakte (zie Dijkstra/Ketelaar 1965).

⁸⁵⁷ Theuus 1999, 345-355.

bepaalde afstammingsgroep of *Gefolgschaft* elders werden begraven.⁸⁵⁸ Voornoemde keuzemogelijkheden worden bevestigd op basis van skeletmateriaal van twee vroeg-middeleeuwse begraafplaatsen in en vlak buiten Maastricht, waarin Panhuysen afwijkende verhoudingen constateerde in de geslachts- en leeftijdssamenstelling van de lokale populatie. Alleen als groep van begrafenislocaties onstond een gelijkmatig beeld. De verschillende locaties waren dus complementair aan elkaar.⁸⁵⁹

Een verklaring voor het kleine aantal en de ligging van de ons bekende grafvelden in het mondingsgebied van Rijn en Maas kan zijn dat ze werden gebruikt door een select deel van de bevolking. Een argument hiervoor is de specifieke geografische ligging. Het is namelijk opvallend dat, op Koudekerk na, alle grafvelden in de buurt van de oudste moederkerken lagen: Rijsburg-De Horn op 1,2 km van Oegstgeest-Kerkwerve, Katwijk-Klein Duin op 2,8 km van Valkenburg-Castellum, Den Haag-Solleveld op 4 km van Monster en Naaldwijk-Grote Achterweg op mogelijk 1,5 km van de waarschijnlijk verspoelde kerk van *Hontsele* (de oude naam van Naaldwijk) (fig. 6.35).⁸⁶⁰ Blijkbaar sloot de locatie van de eerste kerken aan op hetzelfde geografische deelgebied langs de rivieroever als dat van de grafvelden, hetgeen iets laat doorschemeren van

⁸⁵⁸ Theuws 1988, 191.

⁸⁵⁹ Panhuysen 2005, 282-283.

⁸⁶⁰ Zie voor de ontwikkeling van de moeder- en dochterparochies par. 7.2.

de oudere sociale verbanden. Omdat de stichting van kerken doorgaans plaatsvond bij woonplaatsen van de regionale elite⁸⁶¹, is het aannemelijk dat oudere begraafplaatsen voor deze families zich eveneens in de nabijheid bevonden. De opbouw van hun positie zal voor een deel te danken zijn geweest aan het feit dat hun voorouders behoorden tot één van de families die een rol speelden bij de 'doorstart' van de bewoning langs de riviermondingen. Het gebruik van deze grafvelden ving aan in de eerste helft van de 6e eeuw, tegen het levenseinde van de eerste generaties na de 'doorstart' van de bewoning rond 500. Ze groeiden mogelijk uit tot grotere, vaste locaties omdat ze gaandeweg claims op gronden en senioriteit van één of meer families uit de streek vertegenwoordigden. Van deze familie of families werd mogelijk maar een selectie van de verwanten op het grafveld bijgezet, bijvoorbeeld omdat ze behoorden tot de directe afstammingsgroep, bepaalde cultusgroep of tot de klasse der vrijgeborenen.

Het gemis aan graven van het overige deel van de bevolking kan dan verklaard worden door het gebruik van een afwijkend grafritueel en/of plaats van begraving. Grafveldjes met slechts enkele crematies en inhumaties zullen niet gauw zijn opgemerkt bij grondwerkzaamheden, zeker wanneer men geen gebruik maakte van een urn en de crematieresten in een doek had begraven. Ook singuliere inhumaties buiten nederzettingen zullen al gauw aan de aandacht zijn ontsnapt. Alternatieve mogelijkheden die niet traceerbaar zijn, bestaan uit het verstrooien van crematieresten, het laten vergaan van het lijk boven de grond of exhumatie. Vroeg-middeleeuwse bronnen over de kerstening zwijgen echter over dergelijke alternatieven, zodat onzeker blijft of hier rekening mee moet worden gehouden.⁸⁶² Eenduidige aanwijzingen dat men ook voor Zuid-Holland rekening moet houden met andere locaties dan grafvelden waar de doden ter aarde werden besteld ontbreken vooralsnog. Kleine clusters begravingen op een erf zijn in de opgegraven nederzettingen niet aangetroffen. Singuliere begravingen kwamen echter wel voor in de Romeinse tijd, meestal langs greppels of sloten aan de rand van het erf of nederzettingengebied.⁸⁶³ Dergelijke geïsoleerde graven of kleine clusters zijn in het vroeg-middeleeuwse Hollandse kustgebied tot nu toe alleen vastgesteld in Noord-Holland (zie hierboven).

Ondanks het gebrekkige bewijs, verwacht ik dat de weinige bewoners rondom de riviermondingen in de laat-Romeinse tijd zowel gecremeerd als geïnhumeerd werden en verdeeld over kleine grafveldjes en singuliere begravingen. Mogelijk maakten enkelen nog gebruik van bestaande oudere grafvelden uit de Romeinse periode. Met het groeien van zowel de bevolking als de sociaal-politieke machtsverhoudingen kwamen daar vanaf de vroege 6^e eeuw enkele grotere grafvelden bij, waarin mogelijk maar een deel van de families werd bijgezet.

Een nieuwe keuzemogelijkheid is de komst van christelijke begraafplaatsen vanaf circa 700. Voor elitegroepen bood dit de kans om zich te onderscheiden door een nieuwe begraafgemeenschap met een eigenkerk te stichten op het eigen familiegoed, soms in directe samenwerking met Frankische machthebbers zoals Karel Martel. De ingebruikname van de begraafplaats bij de 8^e-eeuwse kapel van Rijnburg en de oude dorpskerk van Valkenburg staan hiervoor model. De begravingen begonnen hier juist in de periode waarin een einde kwam aan het gebruik van de meeste gemeenschappelijke grafvelden.

Pas in de loop der tijd zouden de kerken dienen als graflocatie voor bewoners uit de hele parochie.⁸⁶⁴ Ook hier is de vraag: waar werden de mensen in de tussentijd begraven? Het gebruik van kleine grafveldjes en singuliere begravingen kan nog enige tijd zijn doorgedaan, zowel

⁸⁶¹ Theuws 1988, 100 en 107; Den Hartog 2002, 71-74.

⁸⁶² Zie bijvoorbeeld de lijst van bijgelovige en heidense gebruiken, de *Indiculus superstitionem* (aangehaald in Mostert 1999, 26-27).

⁸⁶³ Hessing 1993, 21.

⁸⁶⁴ Vgl. Zadora-Rio 2003.

door heidenen als christenen. Wellicht werden de lokale heiligen St.-Jeroen (Noordwijk) en St.-Adalbert (Egmond), vóór hun *translatio*, op dergelijke grafveldjes bijgezet. De steeds groter wordende groep christenen in dienst van domaniale centra kon ook terecht bij kapellen, zoals de ontwikkeling in het centrum van Rijnsburg laat zien. Bij deze waarschijnlijk in het derde kwart van de 8^e eeuw gestichtte memoriekapel zijn begravingen uit dezelfde periode vastgesteld, dus nog voordat sprake was van een aparte parochie (zie par. 4.2). Dit is niet ongewoon, zoals blijkt uit het weinige archeologische onderzoek dat ter plaatse van kerkhoven is uitgevoerd. Opgravingen op het terrein van een voormalige kapel in het Noord-Hollandse Uitgeest-Dorreegeest geven aan, dat zelfs een lange traditie van incidentele begravingen uit de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen aan de basis kan hebben gestaan van de locatiekeuze voor kapellen en kerken.⁸⁶⁵ Volgens Theuws wijst dit soort gevallen op de relatieve zelfstandigheid die de verschillende kerken en kapellen aanvankelijk hadden, zeker omdat ze veelal op een domein werden gesticht en niet in het verband van een parochie.⁸⁶⁶ Het zou mij niet verbazen wanneer de locatie van veel van de jongere generaties Hollandse parochiekerken op het 'oude land' in een eerder stadium als christelijke begraafplaats dienst deed. Het verklaart namelijk voor een deel de archeologische onzichtbaarheid van graflocaties uit de Karolingische periode: deze zullen onder andere te vinden zijn onder de dorpskerkhoven. Alleen gericht toekomstig onderzoek door ¹⁴C-dateringen van skeletmateriaal kan dit vermoeden bevestigen. Veel van de oudste begravingen zullen echter zijn geruimd of vergraven. Ook voor het vinden van geïsoleerde begravingen of kleine grafveldjes is er weinig hoop. De kans is klein dat deze bij proefsleuvenonderzoek ontdekt worden, laat staan bij boringen. Oplettendheid bij graafwerkzaamheden in vrijgegeven terreinen blijft dus geboden.

⁸⁶⁵ De Koning 2000, 6 en 59; Bazelmans/Dijkstra/De Koning 2004, 27. De locatie van de kapel, die er lijkt te hebben gestaan tussen de 11^e en de 14^e eeuw, stond bekend als 'Oud Kerkhof'.

⁸⁶⁶ Vgl. de ontwikkeling in de Kempen (Theuws 1989, 104-105).

7 HIËRARCHIE & HANDEL

Het nederzettingssysteem

*“...Als mijn vriend Alberik je tegemoet komt op de rivier,
zeg dan haastig: ‘Gegroet bisschop, rijk aan runderen.’
Want prior Hadda verschaft je voor niet meer dan een nacht
in Utrecht honing, pap en boter,
aangezien Frisia olie noch wijn voortbrengt...”⁸⁶⁷*

7.1 Inleiding

In dit fragment uit een gedicht van Alcuin, geschreven aan het einde van de 8e eeuw, komen we de runderrijke Utrechtse bisschop tegen – één van de spinnen in het web van grootgrondbezit – en blijkt dat Alcuin de Friese maaltijd maar karig vond afsteken tegen de geneugten uit zuidelijker streken. Het verwijst naar de beide thema’s die dit hoofdstuk aan de orde komen, namelijk de nederzettingshiërarchie en de organisatie van de uitwisseling. Zijn er op basis van historische en archeologische gegevens plaatsen in het onderzoeksgebied aan te wijzen die een bovenlokale functie vervulden voor de bevolking? Welke functies waren dat en hoe verhielden deze zogenoemde ‘centrale plaatsen’ rondom de mondingen van Rijn en Maas zich tot elkaar? Daarvoor dienen we eerst in te gaan op de betekenis van centrale plaatsen voor de archeologie.

‘Centrale plaats-theorie’ en archeologie

De theorie over centrale plaatsen gaat terug op een studie van de Duitse geograaf Christaller uit 1933. Alhoewel gericht op de ruimtelijke analyse van de verdeling van economische functies over steden, heeft de theorie in aangepaste vorm zijn weg gevonden naar historisch-geografisch en archeologisch onderzoek. De definitie van een centrale plaats wordt daarin omschreven als een plaats die één of meer functies vervult voor de omliggende regio. Hoe meer functies er bovenop die van zelfvoorzienendheid vervuld worden, hoe centraler de plaats is. Door verschillen in centraliteit maken centrale plaatsen deel uit van een groter hiërarchisch systeem.⁸⁶⁸ De archeoloog Gringmuth-Dallmer stelt dat vijf belangrijke functies de mate van centraliteit bepalen: autoriteit, bescherming, handel, ambachten/grondstoffen en religie.⁸⁶⁹

Dit laat zich vertalen naar verschillende soorten plaatsen die in dit hoofdstuk worden behandeld, maar die archeologisch niet altijd gemakkelijk te identificeren zijn. Domeincentra of herenhoeves vervulden zowel een centrale functie op het gebied van autoriteit, handel als grondstoffen, aangezien het bestuurscentra waren van de elite waar goederen werden opgeslagen en herverdeeld. Ze zijn echter met grote moeite archeologisch te traceren, zoals we eerder

⁸⁶⁷ Alcuin, *Carmina* IV, regel 6-10.

⁸⁶⁸ Schenk 2010; Drauschke 2010.

⁸⁶⁹ Gringmuth-Dallmer 1999.

gezien hebben in hoofdstuk 4. Het aantal verschillende ambachten dat werd uitgevoerd in een nederzetting en de grote kwaliteit van sommige ambachtelijke producten is wel genoemd als één van de criteria voor de identificatie ervan. Ook handelsplaatsen laten zich zonder historische gegevens nauwelijks vinden. Op religieus gebied zijn het niet alleen de kerken die een centrale rol speelden voor een deel van de omwonenden. De oudere grafvelden doen net zo goed mee als centrale plaats, zeker wanneer ze gebruikt werden door een grotere groep mensen.

De Noorse archeoloog Skre is sceptisch over de mogelijkheden om alleen op basis van archeologische vondsten een centrale functie af te leiden. Rijke vondsten wijzen wellicht op de *status* van de bewoners, maar bewijzen geen verzorgende *functie* voor de omgeving als domeincentrum. Hij gaat er juist vanuit dat de meeste aristocratische woonplaatsen in de Vroege Middeleeuwen geen variabel aantal functies had. Een domeincentrum vervulde eigenlijk alleen een rol voor de horige die er zijn afdrachten kwam brengen en herendiensten verrichtte. Het identificeren van centrale plaatsen lager op de hiërarchische ladder op archeologische of toponymische gronden zal bijna niet mogelijk zijn, omdat niet bekend is wat de centraliteit voor hun omgeving was en wanneer en hoe lang ze functioneerden. Centrale plaatsen van een hogere orde komen wat duidelijker naar voren, omdat ze meer genoemd worden in geschreven middeleeuwse bronnen. In combinatie met archeologische en naamkundige data kan dan gekeken worden welke historische diepgang zo'n centrale plaats heeft.⁸⁷⁰

Een ander punt dat Skre maakt, is dat mensen met een verschillende sociale positie gericht kunnen zijn op verschillende soorten centrale plaatsen. Een horige boer zal het domeincentrum of de lokale markt als belangrijke plaatsen beleven, terwijl een aristocraat eerder denkt aan een bezoek aan de regionale dingplaats of de ontvangstzaal van de koning.⁸⁷¹

Voor een studie naar (potentiële) centrale plaatsen rondom de mondingen van Rijn en Maas richt ik me op vijf onderwerpen. In de eerste plaats is dit de ligging van de oudste kerken. Deze werden doorgaans gesticht op bezit van de elite en vertellen ons meer over de machtsverhoudingen in de 8^e-9^e eeuw. Is hierin een bepaalde ontwikkeling te bespeuren en hoe sluit de ligging aan op heidense religieuze plaatsen uit de voorafgaande Merovingische periode? In de tweede plaats komt de exploitatie van het grootgrondbezit aan de orde. Welke aanwijzingen zijn er voor de aanwezigheid van domaniale centra (hoven) en welke invloed hadden ze op het nederzettingssysteem? In de derde en vierde plaats komen de dingplaatsen en versterkingen van de graafschappen aan de beide riviermondingen aan bod. In hoeverre hebben deze locaties vroegmiddeleeuwse wortels? In de vijfde en laatste plaats besteed ik aandacht aan de organisatie van de handel en uitwisseling. Wat was de schaal hiervan en hoe was de toegang tot producten georganiseerd? Zo missen we bijvoorbeeld voor de Rijnmonding de vermelding van een officiële tolplaats in de Karolingische periode. Hiervoor zijn echter wel enkele suggesties te geven.

Aan het eind van dit hoofdstuk wordt gekeken welk patroon te zien is in de verspreiding van de functies binnen en tussen nederzettingen en of we te maken kunnen hebben met een zogenaamd 'centrale-plaats-complex' naar Scandinavisch model.

7.2 De verspreiding van de oudste kerken (fig. 6.35)

De missionarissen die in de late 7^e en 8^e eeuw de kerstening van het kustgebied ter hand namen, waren afhankelijk van de bereidwilligheid van de koning of lokale machthebbers om als

⁸⁷⁰ Skre 2010, 221-223.

⁸⁷¹ Skre 2010, 223.

beschermheren te dienen. Van de Friese koningen of ‘hertogen’ had men wat dit betrof weinig te verwachten, van de Frankische Pippiniden echter des te meer. Deze steunden actief de christianisering van nieuw veroverde gebieden en het zal binnen de nieuwe politieke machtsverhoudingen ook voor lokale Friese machthebbers aanleiding zijn geweest het nieuwe geloof te omarmen. Een eerste vereiste was het beschikbaar stellen van een stuk grond voor de bouw van de kerk. Wanneer deze kerk vervolgens door de stichter geschonken werd aan een religieuze instelling was het voor de familie en nabestaanden vaak niet vanzelfsprekend dat zij weinig meer over ‘hun’ kerk te zeggen hadden. Het bezit van een kerk betekende immers inkomsten uit het bijbehorende landbezit en tienden. Ook was de grote afstand tussen de zetel van de religieuze instelling en haar bezit aanleiding voor lokale machthebbers om kerkbezit wederrechtelijk toe te eigenen, zeker wanneer zij het bezit zelf al beheerden voor de eigenaar. Dankzij deze usurpaties zijn wij ingelicht over de beginperiode van de kerkstichtingen in het Zuid-Hollandse kustgebied. De St.-Maartenskerk van het bisdom Utrecht en het klooster van Echternach waren hierbij de belangrijkste slachtoffers en de Hollandse graven de boosdoeners. Het Utrechtse bezit van de kerken van Valkenburg en *Hontsele* staat vermeld in de oudste goederenlijst. Deze is rond 900 opgesteld om een overzicht te hebben van bezit dat door de aanwezigheid van de Noormannen een groot deel van de 9^e eeuw onbestuurbaar was. De aanwezigheid van het kerkbezit van Echternach wordt duidelijk uit 11^e-eeuwse stukken, waarin moederkerken en hieronder resorterende kapellen worden opgesomd. Een oorkonde uit 1063 vermeldt dat de kerken ooit door Karel Martel en andere ‘rechtgelovige vaders’ aan Willibrord zijn geschonken en vervolgens door hem aan de abdij van Echternach, maar in de periode 993-1061 door de Hollandse graven Dirk III, IV en Floris I wederrechtelijk in bezit zijn genomen. Vermoedelijk konden ze dit bewerkstelligen door hun positie als voogd over de Echternachse bezittingen. Om aan deze situatie een eind te maken kregen de Utrechtse bisschop en Echternach ieder de helft van het bezit. Veel zou dit niet uitmaken: pas in 1156 ontstond een definitieve regeling tussen Echternach en de Hollandse graaf, waarbij het klooster afstand deed van haar rechten in ruil voor bezit in het Zeeuwse Schouwen. Met de bisschop is het nooit meer tot een regeling gekomen.⁸⁷² Het Zuid-Hollandse aandeel van Echternach betreft de moederkerken te Vlaardingen, Kerkwerve (Oegstgeest), Noordwijk en Voorhout.

Hieronder worden de historische en archeologische gegevens van Utrechtse en Echternachse moederkerken kort besproken.

Hontsele (Naaldwijk)

Volgens de goederenlijst was de kerk van Hontsele met alles wat daarbij hoorde ooit aan de St.-Maartenskerk geschonken. Een meer precieze lokalisering van *Holtsele* dan ‘in het Maasmondgebied’ is problematisch, maar een acceptabele oplossing geeft Blok, die ervan uitgaat dat de naam waarschijnlijk een verschrijving is van *Hontsele*, nog terug te vinden in laat-middeleeuwse naamsvermeldingen en in het nog bestaande Honselersdijk, gelegen binnen de parochie van Naaldwijk. Omdat verdere aanwijzingen voor het bestaan in Honselersdijk van een vroege kerkstichting of bewoning ontbreken, stelt Blok verder voor dat *Hontsele* de oude naam was van Naaldwijk, dat onder die naam voor het eerst wordt vermeld in 1156.⁸⁷³ Archeologische gegevens over de oudste kerkfase van Naaldwijk ontbreken. Wel is uit de grachtvulling rondom de kerk van Naaldwijk kogelpot-aardewerk afkomstig, dat ruim gedateerd is tussen de

⁸⁷² OHZ I nr. 84; Blok 1974; Van Berkum 1993, 33-35; Bijsterveld/Noomen/Thissen 1999, 221-223.

⁸⁷³ Blok 1959a, 28; 1963, 259; Künzel/Blok/Verhoeff 1988, 258.

10^e en de 12^e eeuw. Van een ligging binnen een 10^e-eeuwse kleine ringwalburg is geen sprake.⁸⁷⁴ Het St.-Adrianus-patronaat is een relatief jong patrocinium.⁸⁷⁵ Dit zou kunnen wijzen op een wisseling van kerkpatroon – iets dat weinig voorkwam – of op de stichting van een nieuwe kerk. Reeds eerder is de hypothese geopperd dat de oude kerk van Hontsele elders op de Naaldwijkse Geest stond en verloren is gegaan bij de 12^e-eeuwse overstromingen.⁸⁷⁶ Wellicht stond de kerk aanvankelijk tussen de resten van een Romeinse *vicus* of fort van een vlootstation waarvan de ligging vermoed wordt aan de oude Maasoever.⁸⁷⁷ Na de stormvloed van 1134 zal gekozen zijn voor de verplaatsing van de kerk naar een locatie hoger op de geest. Een dochterkerk van Naaldwijk is Wateringen.⁸⁷⁸

Valkenburg

Net als in Hontsele behoorde ook de kerk van Valkenburg met al het bijbehorende bezit aan de Utrechtse bisschop. De kerk lag binnen het voormalige Romeinse castellum en is door Van Giffen volledig opgegraven. Zoals al duidelijk is gemaakt op pag. 256 en verder zou de aanleg van een christelijke begraafplaats al rond 695 kunnen zijn begonnen, kort na de verovering van *Fresia citerior*. Wellicht stond er toen ook al een houten kerkje, vlak ten noorden van de latere stenen kerkfasen. Niet uit te sluiten is dat deze kerk werd verwoest in de periode 714-719 door Radbod, om kort daarna in steen te worden herbouwd onder het bewind van Karel Martel, in de periode 719-741. In deze periode zal de kerk geschonken zijn aan de Utrechtse St.-Maartenskerk.

De kerk was waarschijnlijk gewijd aan Maria. Tot de parochie van Valkenburg behoorde aanvankelijk ook het gebied van Katwijk. De functie van parochiekerk lag tussen 1388 en 1424 in Katwijk aan den Rijn. De Valkenburgse kerk had in deze periode de status van kapel. Pas vanaf 1424 waren beide plaatsen zelfstandige parochies.⁸⁷⁹ De regelmatig terugkerende mening dat Valkenburg aanvankelijk ressorteerde onder de parochie Oegstgeest (Kerkwerve) is niet gebaseerd op een historische bron. Hierbij beschouwt men Kerkwerve als *dé* oudste kerk van Holland, waar alle andere kerken aanvankelijk onder ressorteerden. Dit beeld is echter achterhaald.

Vlaardingen

De Vlaardingse Willibrorduskerk is dezelfde als de *ecclesia in pago Marsum, ubi Mosa intrat in mare*, die door Willibrord reeds in 726/727 aan Echternach is geschonken en waaraan wordt gememoreerd in zijn *Vita*. Deze kerk was hem samen met een schapenweide geschonken door de geestelijke Heribald, wellicht een bekeerde grootgrondbezitter en priester van het bedehuis. Van de oudste kerkbouw zijn bij opgravingen in de kerk vooralsnog geen resten ontdekt.⁸⁸⁰ Wel is laat-Merovingisch en Karolingische bewoning in de omgeving van de kerk aangetoond [123].

De kerk zou na usurpatie aan het einde van de 10^e eeuw door graaf Dirk II of Arnulf aan het klooster van Egmond geschonken zijn.⁸⁸¹ Vlaardingen, waar ook een burcht gelegen was, was

⁸⁷⁴ Dijkstra/De Ridder 2009, 211.

⁸⁷⁵ Muller 1915, 263.

⁸⁷⁶ Hoek 1973, 83 ; Bult 1998, 18-19.

⁸⁷⁷ Van der Feijst/De Bruin/Blom 2008, 207-209.

⁸⁷⁸ Hoek 1979b, 44.

⁸⁷⁹ Muller 1915, 293.

⁸⁸⁰ OHZ I nr. 2; Van Berkum 1993, 36-38.

⁸⁸¹ De schenking van de kerken van Vlaardingen, Noordwijk en Voorhout wordt genoemd in de Egmondse evangelieaantekeningen, die vermoedelijk pas aan het einde van de 11^e eeuw zijn opgesteld, maar waarin oudere gegevens zijn verwerkt (Hof 1973, 7). Mogelijk is een deel van de gegevens hierin gecorrumpereerd, zoals het geval moet zijn met de aan graaf Arnulf toegeschreven schenking van de kerken van Vlaardingen en de dochterkerken Kethel en Overschie (zie hiervoor Blok 1974, 179-180).

rond deze tijd een belangrijk steunpunt van de West-Friese graven (zie par. 7.5). Dochterkerken zijn Schie, Harg (het latere Kethel), Berkel en Schiedam.⁸⁸²

Kerkwerve (= Oegstgeest)

De lokale overlevering dat de kerk door Willibrord zelf gesticht zou zijn, wordt op geen enkele manier gestaafd door eigentijdse bronnen. Archeologische gegevens die een 8^e-eeuwse ouderdom van de Willibrorduskerk te *Kiericwerve* ondersteunen, zijn vooralsnog niet gevonden onder de kerk zelf. Een kleinschalige opgraving binnen de kerk tijdens restauratiewerkzaamheden in de jaren vijftig leverde de onderkant op van een tufstenen muurfragment, waarvan men meende – cirkelredenerend vanuit de historische gegevens – dat het ‘zeer wel Karolingisch’ kon zijn.⁸⁸³ Tegenwoordig houdt men voor de bouw van tufstenen dorpskerken in deze streken een 11^e- of 12^e-eeuwse datering aan. De eerste kerkfasen zullen in hout zijn uitgevoerd.⁸⁸⁴

Aardewerkvondsten uit de sloot ten oosten van het opgehoogde kerkterrein dateren tussen de (laat-) Merovingische periode en de 13^e eeuw [23]. Dit sluit niet uit dat het kerkgebouw in de eerste helft van de 8^e eeuw is opgericht bij reeds bestaande bewoning.⁸⁸⁵

Onder Kerkwerve resorterende kapellen stonden in Rijnsburg, Warmond, Leimuiden, Rijnsaterwoude en Esselijkerwoude (het latere Jacobswoude).

Noordwijk

De kerk van Noordwijk werd in het begin van de 11^e eeuw als moederkerk aangemerkt in de Echternachse visitatielijsten. Ze is verbonden met de verering van St.-Jeroen. Deze martelaar zou volgens de traditie rond het midden van de 9^e eeuw de eerste pastoor van Noordwijk zijn geweest en door de Noormannen zijn vermoord. Volgens een in de late 11^e eeuw geschreven *Vita et translatio Sancti Ieronis* werd zijn gebeente rond 985 teruggevonden en op instigatie van de Hollandse graaf Dirk II overgebracht naar zijn familie klooster te Egmond. Rond dezelfde tijd zou hij ook de Noordwijkse kerk aan de abdij hebben geschonken.⁸⁸⁶ Hoe beide gebeurtenissen met elkaar in verband staan is onduidelijk. Was de *translatio* voor de graaf een manier om zich Echternachs kerkbezit toe te eigenen en door te sluisen naar zijn abdij? Onbekend is eveneens hoe en wanneer de kerk gesticht is en in handen van Echternach kwam; de oudste versie van de *vita* zegt hier niets over. Is hier misschien door de Frankische koning in de loop van de 8^e of 9^e eeuw een kerkje gesticht, dat vervolgens in handen kwam van Echternach en wederrechtelijk werd toegeëigend nadat graaf Gerulf in 889 een deel van het koningsgoed te Noordwijk in bezit kreeg? Of was de schenking in voornoemd jaar voor de graaf zelf aanleiding hier een kerk te stichten die hij opdroeg aan Echternach? Het verhaal over de stichting van een kerk bovenop de vindplaats van St.-Jeroens graf is pas veel later bedacht, toen men begin 14^e eeuw bij de bouw van een nieuwe kerk onder de plaats van het toekomstige altaar de ontbrekende schedel van de heilige meende te hebben gevonden.⁸⁸⁷

Onder de kerk zijn bij restauratiewerkzaamheden enkele O-W gerichte graven onder de fundering van de tufstenen kerk waargenomen, die naar de mening van Halbertsma mogelijk

⁸⁸² Muller 1915, 250.

⁸⁸³ Raue/Temminck Groll 1956, 58.

⁸⁸⁴ Van Berkum 1993, 39-40; Den Hartog 2002.

⁸⁸⁵ Van Berkum 1993, 38-40.

⁸⁸⁶ *Vita et translatio Sancti Ieronis*; Blok 1903; Rentenaar 1977, 370-372; Van Berkum 1993, 59-60.

⁸⁸⁷ Vgl. Margry/Caspers 1997, 573.

behoorden tot een oudere, 9^e-eeuwse kerkfase [39]. Omdat een 12^e-eeuwse datering van de tufsteenbouw waarschijnlijker is, kunnen de graven ook uit de 10^e of 11^e eeuw dateren.⁸⁸⁸

Een dochterkerk van Noordwijk is Noordwijkerhout, vermoedelijk ontstaan in het begin van de 14^e eeuw.

Voorhout

Ook de kerk van Voorhout wordt in de kerkenlijstjes van Echternach aangemerkt als *mater*. Archeologische gegevens uit het dorpscentrum die meer duidelijk kunnen geven over de ouderdom van de kerk zijn niet voorhanden. Op basis van het St.-Bartholomeus-patrocinium wordt door Den Hartog een datering in het begin van de 11^e eeuw voorgesteld.⁸⁸⁹ Dit rijmt echter niet met het gegeven dat de kerk voor het eerst wordt genoemd in de hierboven bij Noordwijk aangehaalde schenking door Dirk II aan Egmond. Nu dateert de populariteit van St.-Bartholomeus van na 983, toen zijn relieken door Otto III naar Rome werden overgebracht.⁸⁹⁰ Dit betekent dat een schenking van de kerk van Voorhout aan Egmond onder de regering van Dirk II in principe mogelijk is. Het zou mij niet verbazen als de aanleiding van de kerkbouw en/of de schenking aan Egmond gezocht dient te worden in de schenking door Otto III van rijksgoederen aan de graaf in 985, als dank voor de erkenning van zijn kandidatuur voor het keizerschap.⁸⁹¹

Later afgesplitst van de parochie van Voorhout is die van Sassenheim, waaruit vervolgens in 1461 de parochie van Lisse is gevormd.⁸⁹²

De hierboven genoemde kerkstichtingen zijn niet per definitie de enige geweest. Van eventuele andere eigenkerken uit de beginperiode is maar weinig bekend. Uit latere bronnen komt wel een aantal jongere moederkerken naar voren, die iets kunnen zeggen over de importantie van de desbetreffende plaatsen.

Maasmuiden (Monster)

De huidige plaatsnaam Monster is waarschijnlijk afgeleid van de kleine religieuze gemeenschap, een *monasterium* of *munster*, die hier aan het einde van de 10^e eeuw was gesticht ter ere van St.-Machutus. Het initiatief daartoe was vermoedelijk genomen door graaf Ansfried, kort na de schenking van koningsgoed te Maasmuiden in 985 en vóór zijn verkiezing tot bisschop van Utrecht in 995. Hierdoor veranderde de naam van *Masamuthon* naar Monster. Onduidelijk blijft of het monasterium verbonden werd aan een al bestaande oudere kerk of dat het een geheel nieuwe stichting was door Ansfried. In theorie kan er aanvankelijk een van Honsel afhankelijke

⁸⁸⁸ Halbertsma 1971. Op basis van de *Vita* van St.-Jeroen werd de oorspronkelijke locatie van de Noordwijkse parochiekerk door Van Alkemade (1654-1737) meer westelijk in het dorp gezocht, op de plaats van de in 1573 verwoestte kapel Rynesteyn. Naar zijn mening was deze eerste kapel gewijd aan St.-Maarten, omdat de nabijgelegen brug de St.-Maartensbrug werd genoemd. Op oude kaarten is echter sprake van de St.-Jacobsbrug (Kloos 1928, 14 en 68-69). Bovendien blijkt de 'kapel van Rynesteyn' te slaan op een vicarie in de de dorpskerk (Salman/Salman/Hekkens 2011, 417).

⁸⁸⁹ Den Hartog 2002, 77.

⁸⁹⁰ Den Hartog 2002, 77.

⁸⁹¹ OHZ I, nr. 55. De Hollandse gravenfamilie was actief betrokken bij de opvolgingsperikelen aan het Ottoonse hof na de dood van Otto II in 982 te Rome. Ten tijde van deze gebeurtenis maakte de toekomstige graaf Arnulf deel uit van zijn gevolg (zie Cordfunke 1987, 38).

⁸⁹² Blok 1974; Muller 1915, 296.

kapel hebben gestaan.⁸⁹³ Dochterkerken van Monster zijn 's Gravenzande, Eikenduinen, die Hage, de Hofkapel en Scheveningen.⁸⁹⁴

Maasland

De aan Maria Magdalena gewijde kerk van Maasland was de moederkerk van diverse parochies in het achterliggende klei- en veengebied. Ze is vermoedelijk pas gesticht ná 985, toen de kern van het koningsgoed *Masaland* aan graaf Dirk II werd geschonken en de systematische ontginning van het gebied ter hand werd genomen. Utrechts bezit in dit gebied dat al eerder was geschonken, zoals de in de goederenlijst genoemde (novale) tienden van het koningsgoed Maasland en geheel *Suinouerit* stond hierdoor bloot aan usurpatie door de Westfrieze graaf. *Suinouerit* is waarschijnlijk een verbastering van *Swindrecht* en te zoeken in de Dijkpolder ten westen van Maasland.⁸⁹⁵ Ik beschouw 'Swijndrecht' als de oorspronkelijke naam van de nederzetting op dit stuk Maasoever, die overvleugeld is door de jongere plaatsnaam Maasland.⁸⁹⁶ Henderikx maakte al eerder aannemelijk dat de naam aanvankelijk gold voor een groter gebied met koningsgoed langs de Maas, maar onder grafelijke invloed betrekking kreeg op de oude kern ervan.⁸⁹⁷ De opkomst van de plaats Zwijndrecht (en de Zwijndrechtswaard) tegenover Dordrecht rond 1000 kan een bijkomende reden zijn geweest de naam *Swindrecht* bij Maasland niet meer te gebruiken.⁸⁹⁸ De aanwezigheid van een St.-Maartenskapel in het latere Maassluis⁸⁹⁹ wijst blijkbaar nog op enige Utrechtse invloed in het gebied.

De kerk van Maasland stond aan de basis van de jongere parochies De Lier, Schipluiden en 't Woudt.⁹⁰⁰ Volgens Hoek hoorden hier ook Delft en Pijnacker bij, omdat de collatierechten en de tienden later in handen zijn van de Hollandse graaf. Als natuurlijke begrenzing van een enorm veengebied zouden deze parochies de oorspronkelijke omvang van het koningsgoed Maasland aangeven.⁹⁰¹ Het is echter onwaarschijnlijk dat deze achtergrens in de 8^e-9^e eeuw al vastlag. Archeologische aanwijzingen voor Karolingische ontginningsactiviteiten zo ver in het achterland ontbreken.⁹⁰² Verder wees Henderikx al op het feit dat in Delft, Pijnacker en 't Woud *botting*

⁸⁹³ Blok 1963, 259-260; Henderikx 1986, 521 of 1987, 87-88; Van Vliet 2002, 199-201. Of Maasmuiden te rekenen is tot Neder-Maasland of het Westfrieze graafschap laat ik in het midden (vgl. Henderikx 2001 (1997), noot 53). Ansfried ontving in 985 niet nader gespecificeerde bezittingen in beide gebieden (OHZ I, nr. 54). Hoek zoekt de ligging van *Masamuthon* op de zuidoever van de Maasmonding, ter plaatse van de latere parochies Geervliet en Spijkenisse (Hoek 1973, 81; 1975, 9; 1979a, 130). Zijn argumenten overtuigen echter niet. Dat als noordelijke grens van Zeeland in 13^e-eeuwse keuren afwisselend *Bornesse* en *Masemunde* werden genoemd betekent niet dat sprake is van twee namen voor hetzelfde gebied of nederzetting. Logischer is dat men hiermee twee natuurlijke *watergrenzen* bedoelde die in elkaars verlengde lagen: de Bernisse en de Maasmond. Ook de gedachte dat de opsommingswijze in een schenking aan het klooster Lorsch in 772 of 776 (OHZ I, nr. 6) wijst op een zuidelijke ligging, deel ik niet. De aanduiding *inter Renum et Masa* voor de ligging van *Elisholz* was nodig om verwarring over de ligging te voorkomen. Bij *Masamuda* was dit niet nodig, omdat uit de naam voor een tijdgenoot al bleek waar het lag: aan de Maasmond. Op basis van de door Blok en Henderikx genoemde argumenten is een situering op de noordelijke oever het meest waarschijnlijk.

⁸⁹⁴ Muller 1915, 265.

⁸⁹⁵ In de Dijkpolder wordt in de late 15^e eeuw een wetering genoemd, de *Swindrecht* (mondelling mededeling van C. Hoek in Van der Schoor 1992, 186, noot 33).

⁸⁹⁶ *Suinouerit* wordt ook wel in verband gebracht met de Zwijndrechtswaard (vgl. Henderikx 2001 (1997), 58 en Huisman 1990), maar dit ligt wel heel excentrisch ten opzichte van de overige in de goederenlijst genoemde bezittingen.

⁸⁹⁷ Henderikx 2001 (1997), 57-58.

⁸⁹⁸ OHZ I, nr. 76: *Swindrechtwert* (anno 1028).

⁸⁹⁹ Muller 1915, 262.

⁹⁰⁰ Muller 1915, 262.

⁹⁰¹ Hoek 1979b, 44-45.

⁹⁰² De vermelding van de vondst van Karolingisch aardewerk in Delft is onjuist (zie bijlage 1). Het St.-Maartensrecht bij Delft en Schipluiden kan volgens Henderikx net zo goed teruggaan op een regeling tussen de graaf en de bisschop na de slag bij Vlaardingen in 1018 (Henderikx 1986,

geheven werd, een grafelijke belasting die niet voorkwam in het Maas-Merwedegebied.⁹⁰³ Deze plaatsen kunnen dus niet tot het koningsgoed Maasland gerekend worden.

Rotta

De moederkerk Rotta was, gezien de archeologische en historisch-geografische gegevens, van oorsprong waarschijnlijk gelegen op de Maasoever bij de monding van de veenstroom met dezelfde naam, maar na de 12^e-eeuwse overstromingen verplaatst naar het meer landinwaarts gelegen Hillegersberg. Dochterparochies zijn Bleiswijk, Zevenhuizen, Kralingen en de latere stad Rotterdam.⁹⁰⁴ De systematische ontginning van dit gebied startte waarschijnlijk pas vanaf de tweede helft van de 10^e eeuw, nadat het goed in handen was gekomen van de Hollandse graaf. Wellicht is in dezelfde periode de moederkerk aan de Rotte ontstaan. Korte tijd later, wellicht bij een regeling na de slag bij Vlaardingen in 1018 is het bezit van de kerk afgestaan aan de Utrechtse bisschop Adalbold.⁹⁰⁵

Voorne (Ouddorp)

De moederkerk van (West)voorne, gelegen te Ouddorp, was gewijd aan St.-Maarten.⁹⁰⁶ Het was tevens de hoofdzetel van het decanaat *Somerlant*, een naam die gerelateerd is aan de hier gelegen villa *Sunnimeri*.⁹⁰⁷ Deze villa was onderdeel van het Frankische koningsgoed en werd in 985 geschonken aan graaf Dirk II.⁹⁰⁸ Later kwam deze in handen van de heren Van Voorne. Over de vroegste bouwgeschiedenis is vrijwel niets bekend. De tufstenen kerkfase is waarschijnlijk te plaatsen in de 12^e eeuw.⁹⁰⁹ Of het veronderstelde, weggespoelde castellum bij Goeree-De Oude Wereld [138] nog van betekenis was als de – eventueel oorspronkelijke – locatie van een kerk van het oude Voorne blijft onopgehelderd. Archeologische vondsten in en rond Ouddorp dateren vanaf de 10^e eeuw⁹¹⁰, afgezien van enkele losse vondsten van Merovingische munten [139].

Overige oude kerken?

De gebieden die vielen onder voornoemde moederkerken vullen slechts een deel op van het onderzoeksgebied. Van de overige parochies is de eventuele relatie tot een moederkerk onbekend. Dat enkele van deze resterende groep gewijd zijn aan St.-Maarten (Voorburg, Hillegom), Willibrord (Wassenaar, een kapel te Zwammerdam) of Bonifatius (Alphen aan den Rijn, Rijswijk) zegt weinig over hun ouderdom.⁹¹¹ Deze heiligen genoten, naast een hoogtepunt in de 10^e eeuw, tot in de 12^e-13^e eeuw een zekere populariteit, zeker in het Utrechtse bisdom.⁹¹²

De patrocina kunnen mede gekozen zijn op basis van grondbezit van de Utrechtse kerk of de later daarvan afgesplitste kapittels in deze plaatsen. In Voorburg bezat de bisschop drie *mansi* en in Alphen aan den Rijn waren ‘twee delen van de villa’ in bezit. Wanneer we uitgaan van de hypothese dat *Vennapan* de oude naam voor Hillegom was, zoals geponeerd door Hende-

494 of 1987, 56-57, noot 54).

⁹⁰³ Henderikx 1986, 494-495 of 1987, 56 (noot 54); 2001 (1997), 51-53.

⁹⁰⁴ Muller 1915, 255-256, 262; Hoek 1973, 83; Van der Schoor 1992, 35-37.

⁹⁰⁵ Henderikx 2001 (1997), 55-56 en 58-59.

⁹⁰⁶ Kok 1958, 35-36.

⁹⁰⁷ Hoek 1979a, 124-129.

⁹⁰⁸ OHZ I nr. 55.

⁹⁰⁹ Den Hartog 2002, 226-227.

⁹¹⁰ Mondelinge mededeling prof. dr. H.A. Heidinga (AAC).

⁹¹¹ Zie voor deze patrocina Muller 1915.

⁹¹² Kok 1958, 3-25.

rixx, dan had op basis van de goederenlijst het bisdom daar ooit alle grond in bezit.⁹¹³ Misschien is de oorspronkelijke naam van Wassenaar terug te vinden in de goederenlijst van St.-Maarten als *Corsan* of *Karskem*. Beide namen verwijzen naar het veenwatertje de Karske dat ooit langs het huidige centrum afwaterde naar de Oude Rijn.⁹¹⁴ De naam Wassenaar is relatief jong; zij verwijst mogelijk naar een 'scherpe/steile heuvel', oftewel naar de vlak buiten het dorpscentrum gelegen burchheuvel van het gelijknamige adellijke geslacht. De middeleeuwse vondsten uit deze in 1928-29 afgegraven heuvel gaan niet verder terug dan de 12^e eeuw.⁹¹⁵

Van de hierboven genoemde kerken kunnen de kerken van Alphen aan den Rijn en Wassenaar het oudst zijn, omdat ze zijn gesticht op plaatsen waar vondstmateriaal wijst op bewoningsactiviteit vanaf de Vroege Middeleeuwen [4 en 68]. Omdat beide kerken niet genoemd worden in de Utrechtse goederenlijst verwacht ik dat deze kerken niet ouder zijn dan circa 950, het moment dat Utrecht de kerkelijk-bestuurlijke organisatie van het Hollandse kustgebied serieus ter hand nam.⁹¹⁶ Overigens staat de dorpskerk van Alphen deels op de locatie van het stenen badhuis dat vlak ten zuiden van het Romeinse castellum gesitueerd was.⁹¹⁷ Dit wijst op het nog lang herkenbaar blijven van de resten van het badhuis, dat bovendien door zijn plattegrond en voormalige functie goed aansloot bij de christelijke symboliek.⁹¹⁸ Het aantonen van het bestaan van een kapel of kerk in deze periode zal moeilijk zijn, aangezien de resten van het badhuis volledig zijn uitgebroken.

Kerken in patronen

Blok stelde in zijn boek *De Franken in Nederland* dat elke poging om in Holland een systeem van oerparochies te ontdekken tot mislukken gedoemd is, omdat het grotendeels eigenkerkelijk georganiseerd was.⁹¹⁹ Een vooropgezet plan voor de zielzorg voor parochianen in een groot gebied was het laatste waar men bij de stichting van een eigenkerk aan dacht. Deze was in de eerste plaats bedoeld voor het zieleheil van de stichter, zijn verwanten en afhankelijke *familia*. De grenzen van de afzonderlijke parochies zullen pas nader zijn afgebakend in de 11^e-13^e eeuw, ten tijde van de grote veenontginningen.⁹²⁰ Toch laat de geografische situering van de oudste kerken wel een patroon zien. Deze liggen namelijk nabij de doorgaande routes van de Oude Rijn of Maas en hebben een achterland dat vrij gelijkmatig is verdeeld over delen van het strandwallen- of klei/veengebied. Hun ligging is gerelateerd aan de aanwezigheid van seculiere bestuurscentra van de koning, de graaf of direct daarmee in verbinding staande elitenetwerken.

De kerken van Hontsele en Valkenburg zijn waarschijnlijk te rekenen tot de eerste kerkstichtingen in *Frisia citerior* (het zuidelijke Friese gebied tot aan de Oude Rijn).⁹²¹ Eén op de noordoever van het 'Maasland' en één in de 'Zuidgouw' langs de voormalige limesgrens. De verspreiding van het geloof verliep hand in hand met de vestiging van de Frankische macht en het verbaast daarom niet dat Valkenburg werd uitgekozen als locatie. Hier lag een oud Romeins fort waar de

⁹¹³ Henderikx 1986, 537 of 1987, 107.

⁹¹⁴ Blok 1959a, 27 (noot 2); Henderikx 1986, 557 of 1987, 101.

⁹¹⁵ Aalbers *et al.* 2000, 9; Hallewas 1986a, 179; Van Lit 1991.

⁹¹⁶ Mostert 1993, 141.

⁹¹⁷ Haalebos/Franzen 2000, 21-22 en 34.

⁹¹⁸ Andere plaatsen waar een kerk ter plaatse van een Romeins badhuis is ontstaan is bijvoorbeeld bij het castellum Kleve-Rindern (Binding 1984).

⁹¹⁹ Blok 1979, 53 en 71.

⁹²⁰ Blok 1968, 14; Mostert 1993, 141-142.

⁹²¹ Muller (1915, 263 noot 4 en 265) beschouwde de kerk van Hontsel eveneens als 'de oudste parochie van het Westland', alleen beschouwde hij deze plaatsnaam nog als de voorganger van Monster.

Frankische koning als rechtsoptolger van de Romeinse keizer aanspraak op kon maken. Voor Hontsele, waar een Romeinse vicus of vlootstation vermoed wordt, gold mogelijk hetzelfde. Daar komt nog bij dat in Hontsele een al bestaand machtscentrum verwacht kan worden, tenminste, wanneer we het element *sele* verklaren als een nevenvorm van *sale* ‘ontvangsthal’ en niet als ‘woning’ of ‘stal’.⁹²² Deze ‘Zaal van de Hond’ kon behalve naar een persoonsnaam ook een verwijzing zijn naar een jachthond.

Pas na de definitieve machtsovername door Karel Martel in 719 van het hele westelijke kustgebied, in ieder geval tot het Vlie, kon de bouw van kerken goed van de grond komen. De goede contacten die Willibrord onderhield met Karel Martel en andere pro-Frankische figuren uit de regio leidden ertoe dat door hen gestichte kerken aan Willibrord zelf werden geschonken. In het gebied ten noorden van de Rijn is die van Kerkwerve als de oudste te bestempelen. Niet zozeer door de legende dat ze door Willibrordus zelf gesticht zou zijn, maar door de ligging nabij het grafveld van Rijnsburg. De grootte van dit grafveld en de kostbare gesp die hierin gevonden is, wijzen op een regionaal machtscentrum in de directe omgeving. De kerk van Kerkwerve is als een christelijke voortzetting van dit machtscentrum te beschouwen, hetzij gesticht op instigatie van Karel Martel op in beslag genomen Fries familiegoed of door een pro-Frankische grootgrondbezitter. Of de kerk van Noordwijk eveneens tot één van de vroegste kerken aan de noordzijde van de oude limesgrens te beschouwen is, hangt af van de vraag of zij al in de 8e eeuw een centrumfunctie vervulde binnen het hier gelegen koningsgoed. *Northgo* moet aanvankelijk betrekking hebben gehad op het hele gebied ten noorden van de Oude Rijn, alvorens zich te beperken tot de naam van één nederzetting. In dat geval was Kerkwerve lange tijd de enige kerk in de ‘Noordgouw’. Een soortgelijk patroon zien we rondom de voormalige monding van het ‘Oer-IJ’ in het hart van Kennemerland, met een vroege kerkstichting aan de zuidzijde in Velsen en aan de noordzijde in Limmen, later in handen van respectievelijk Echternach en Utrecht.

Ik vermoed dat de kerken van Hontsele en Valkenburg gelijktijdig aan de St.-Maartenskerk zijn geschonken, omdat ze vrijwel direct na elkaar worden genoemd in de goederenlijst, enkel gescheiden door de tienden van Maasland en bezit te ‘Swijndrecht’ en de Oostbuurt. Wellicht vond de schenking van dit alles plaats kort na 723, het jaar waarin Karel Martel het castellum en de *fisci* van Utrecht samen met het domein Vechten aan de nog jonge Utrechtse missiepost schonk als bezitsbasis.⁹²³ De speciale band met Willibrord kwam tot uitdrukking door kerken aan hem persoonlijk te schenken, zoals die van Kerkwerve en Velsen. Nog vóór 726/727 werd op particulier initiatief de kerk van Vlaardingen aan Willibrord geschonken, de enige bekende particuliere schenking aan Echternach ten zuiden van de Oude Rijn. De locatie van deze kerk was niet toevallig gekozen. Afgaande op de naamsverklaring van het in het achterland van Vlaardingen gelegen Harg, dat ‘heidens heiligdom’ betekent⁹²⁴, speelde bij de schenking van de Vlaardingse kerk misschien nog een persoonlijke bemoeienis van Willibrord – als tegenstander van deze plaats van afgoderij – een rol. Er zijn geen aanwijzingen dat bij andere kerkstichtingen een heidense heilige plaats een rol heeft gespeeld, zoals bij Heiloo. De heilige eik van Oegstgeest, gelegen vlak naast de Oudenhof, is waarschijnlijk een laat-middeleeuwse *invention of tradition*. De eik, die stond op een steil heuveltje, is alleen bekend van een landkaart uit 1550.⁹²⁵

⁹²² Vgl. Künzel/Blok/Verhoeff 1988.

⁹²³ DB 173.

⁹²⁴ Gysseling 1960, 450; Blok 1979, 67.

⁹²⁵ Lugt 2009, 35-38. Zou de heuvel waarop de eik stond een motteheuvel kunnen zijn van een 11^e-12^e-eeuwse voorganger van de 13^e-eeuwse Oudenhof die er vlak naast lag? De betekenis van deze heuvel is dan door het latere belang van de Oudenhof in de vergetelheid geraakt.

Heidense rituele plaatsen in de open lucht kunnen een zeer lokaal fenomeen zijn. De offerplaats in de Broekpolder bij Heemskerk (Kennemerland) bestond uit een waterpoel waar vanaf de 2^e/3^e eeuw tot in de 9^e/10^e eeuw voorwerpen in zijn geofferd door generaties van een lokale familie.⁹²⁶ Ook de vondst van een complete Romeinse bronzen kan in Koudekerk-Lagewaard, in de bovenste laag van de vroeg-middeleeuwse geulvulling, kan achteraf gezien met een lokale offerplaats in verband worden gebracht.⁹²⁷

De kerken van Maasmuiden, Maasland, Rotta, Noordwijk en Voorhout komen pas in beeld aan het einde van de 9^e en de 10^e eeuw. Ze zijn te rekenen tot een derde fase van kerkstichtingen die in verband te brengen is met de toenemende macht van de Gerulpingen langs de kust.

Al deze vroege kerken stonden niet op zichzelf, maar waren ingebed in omvangrijke bezitscomplexen. Vaak werden ze gebouwd in of nabij een administratief centrum van de kerkstichter. Het is de ligging van zulke domaniale centra die hieronder aan de orde komt.

7.3 Domaniale centra

Binnen de vroeg-middeleeuwse nederzettingsgeschiedenis is altijd een belangrijke plaats weggelegd voor de invloed van het domein- of hofstelsel. Deze economische exploitatiewijze van grootgrondbezit kende een bloeiperiode in de Karolingische tijd en de Volle Middeleeuwen. Deze bezitscomplexen waren voor het westelijk kustgebied een nieuw fenomeen, ontstaan na de Frankische machtsovername in de 8^e eeuw. Veel door de koning in beslag genomen bezittingen werden ingericht als domeinen, die later voor een deel werden geschonken aan religieuze instellingen of aristocraten. De ligging van de beheerscentra van deze domeinen geeft ons in de eerste plaats informatie over de nederzettingshiërarchie in de Karolingische periode. Alvorens over te gaan tot een schets van de domaniale centra in de onderzoeksregio en het karakter daarvan, zal de essentie van dit stelsel kort uiteengezet worden.

Het domeinstelsel

Door de schaarste aan arbeidskrachten, het ontbreken van een goed functionerende geld- en markteconomie en de afwezigheid van een geregelde belastingheffing zagen grootgrondbezitters zich genoodzaakt boeren te binden aan hun grond en te onderwerpen aan arbeidswang, in ruil voor een zekere bescherming. Het landgoed werd bestuurd vanuit een beheerscentrum, aangeduid als *sala*, *curia* of *mansus dominicatus*, maar meestal als *curtis* (hof, vroonhof). De bedrijfsvoering kon echter verschillen. In de klassieke, tweeledige vorm bestond het landgoed uit twee delen. De *terra dominicata* of *salaricia* (saalland of reserve) dat de heer voor zichzelf reserveerde en de *terra mansionaria* (hoevenland), dat onder voorwaarden was uitgegeven aan horige boeren met een uiteenlopende juridische status (onvrij, halfvrij of vrij). Het aandeel van deze ‘pachters’ werd uitgedrukt per *mansus*, een term die we in de tweede helft van de 8^e en de 9^e eeuw ook in de Nederlanden tegenkomen. Onzekerheid bestaat er over de aard van de *mansus*. Was het een boerderij met erf en bijbehorend land of een administratieve of fiscale eenheid? Onder invloed van de min of meer overeenkomstige, inheemse term *hoba* spreekt men later in de Middeleeuwen over aantallen *hoeven*, waarmee men enkel nog een bepaalde oppervlakte aanduidde. De horigen (*mancipia* of *servi*) dienden als tegenprestatie voor het bezit van het hoevenland herendiensten te leveren. Dit kon bestaan uit het bewerken van het saalland

Zelfs de naam kan zijn overgenomen.

⁹²⁶ Therkorn *et al.* 2009, 84-123.

⁹²⁷ Grinsven/Dijkstra 2006, 28-29. Deze geul kon gedurende de opgraving niet nauwkeurig worden onderzocht, zodat het precieze karakter van deze offerplaats minder zeker is.

– vaak samen met de onvrije lijfeigenen van de *curtis* – en het verlenen van allerlei hand- en spandiensten. De leiding van het domein was in handen van een meier (*villicus*), die doorgaans woonde op de vroonhof. Daarnaast was hij verantwoordelijk voor het innen van de afdracht (tijns) van de horigen en voor het afhandelen van juridische zaken.⁹²⁸

Tweeledige domeinen waren alleen geschikt bij grote bezitscomplexen waar de horigen dichtbij of binnen dezelfde nederzetting woonden als de vroonhof. Ze waren vanaf de 7^e eeuw met name te vinden in het kerngebied van het Frankische Rijk tussen Rijn en Loire alsmede in Angelsaksisch Engeland, waar grootgrondbezit een aaneengesloten karakter kon hebben van enkele honderden hectaren. In de praktijk heeft dit klassieke villamodel nooit een vooraanstaande plaats ingenomen, omdat veel grootgrondbezit zich kenmerkte door versnippering. In zulke gevallen varieerde de beheersvormen van kleine domeinen, die alleen uit saalland met lijfeigenen bestonden, tot domeinen zonder saalland, die slechts fungeerden als verzamelpunt voor afdrachten in natura van horigen uit verspreid gelegen *mansi*.⁹²⁹ Deze situatie werd speciaal van toepassing geacht op het gebied ten noorden van de grote rivieren en in het westelijk kustgebied. Het woord *villa* zou hier voornamelijk de betekenis blijven houden van ‘dorp’ of ‘buurschap’ en de weinig traceerbare klassieke tweeledige domeinen dateerden pas uit de 9^e eeuw. De verspreid liggende schenkingen bestonden meestal alleen uit de horigen en hun hoven, zonder vermelding van een centrale hof. Hun verplichtingen beperkten zich doorgaans tot het leveren van agrarische producten en nauwelijks uit herendiensten.⁹³⁰

Dekker wees er begin jaren tachtig in zijn studie naar het Kromme Rijngebied daarentegen op, dat men voor deze opvatting te veel was afgegaan op het bezit van buiten de landsgrenzen gelegen abdijen en particulieren. De goederen van de koning en de Utrechtse kerk bleven vrijwel geheel buiten beschouwing. Daarnaast werd alleen gekeken naar bronnen uit de bloeitijd van het domeinstelsel (tot circa 1100), zonder rekening te houden met jonger bronnenmateriaal waarin de laatste resten van een domaniale organisatie doorschemerden. Hij kwam dan ook tot de conclusie dat in de meeste oude nederzettingen van het Kromme Rijngebied wel degelijk tweeledige hoven hadden bestaan en dat deze soms bestonden uit complete nederzettingen. Later evolueerde het domeinstelsel in een systeem van heerlijke rechten en bieden allerlei leen-, pacht- en tijnsverhoudingen aanknopingspunten voor een reconstructie. Voor het Gelderse rivierengebied en de Utrechtse Vechtstreek kwam men tot soortgelijke conclusies, al ontbraken in laatstgenoemd gebied echt duidelijke aanwijzingen voor tweeledigheid.⁹³¹

Domaniale hoven in Zuid-Holland

Over het hofstelsel in Holland zijn tot nu toe maar een bescheiden aantal studies verschenen. De Monté ver Loren en Kort bieden een algemeen overzicht, waarbij door de aard van het bronnenmateriaal de nadruk ligt bij het Hollandse gravenhuis (zie fig. 7.1).⁹³² Van een aantal grafelijke hoven zijn herendiensten overgeleverd die zich voornamelijk beperken tot het leveren van goederen en hand- en spandiensten. Vermoed wordt dat de graven grondheer waren van het hele grondgebied dat vanuit de hof werd ontgonnen. Tevens waren ze in het bezit van zowel kerk als rechtspraak in deze plaatsen. Bij de meeste hoven is onbekend hoe de eigenaar het bezit verworven heeft, wat erop kan wijzen dat deze hoven onderdeel waren van oud grafelijk

⁹²⁸ Verhulst 1981; Boer/Van Herwaarden/Scheurkogel 1989, 218-220.

⁹²⁹ Gebaseerd op Dekker 1983, 28; Verhulst 1981, 172-177; De Monté ver Loren 1942, 113.

⁹³⁰ Slichter van Bath 1978 (1964), 268-272; Jappe Alberts/Jansen/Niermeyer 1977, 62-66; Verhulst 1981, 179.

⁹³¹ Zie respectievelijk Dekker 1983, 27-29; Buitelaar 1993; Huiting 1995; Van Bavel 1999, 437-446.

⁹³² De Monté ver Loren 1942; Kort 1981.

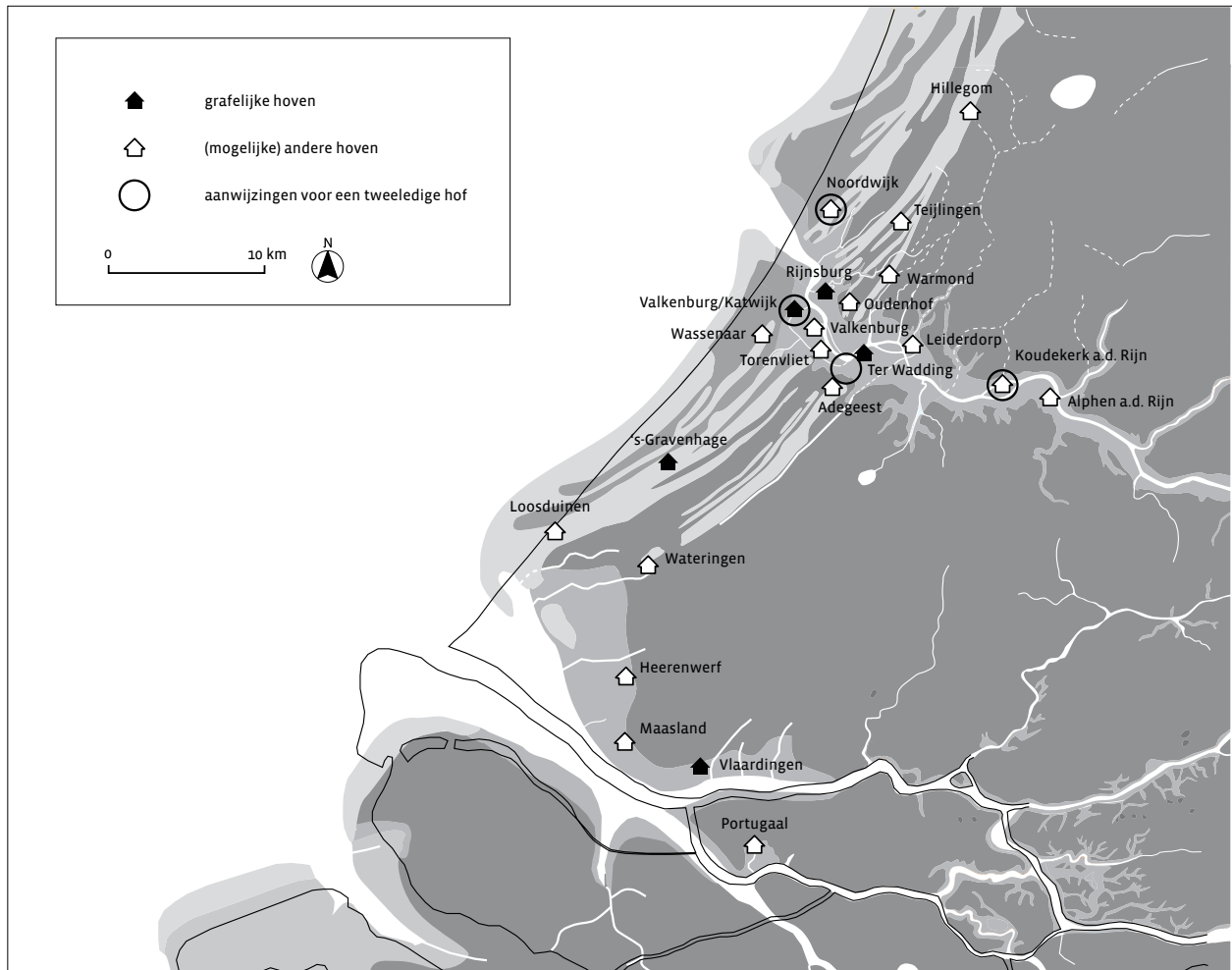

Fig. 7.1 Aanwijzingen voor domeincentra (hovens) op het 'oude land' van Zuid-Holland aan de hand van historische vermeldingen en/of veldnamen.

bezit.⁹³³ Van enkele hoven die aan de grafelijkheid in leen waren opgedragen, blijft het een open vraag of ze oorspronkelijk van allodiale of grafelijke herkomst zijn. De hoven komen namelijk pas in beeld wanneer ze vanaf de 12^e-13^e eeuw worden afgestoten.

Binnen het onderzoeksgebied zijn grafelijke hoven bekend uit Valkenburg/Katwijk, Rijsburg, Leiden, Delft, Vlaardingen, Rodenrijs, Pijnacker, Dordrecht, Loosduinen, 's-Gravenzande en 's-Gravenhage. Mogelijk dat de laatstgenoemde hof de nieuwe naam was van de in 1229 door de graaf aangekochte hof van 'wijlen vrouwe Meileinde'.⁹³⁴ Hoven van onbekende herkomst waren de burcht van Wassenaar, de Oudenhof bij Oegstgeest en Torenvliet bij Valkenburg. Bij Voorschoten is op basis van meerdere hof-toponiemen ook een domeincentrum te verwachten, wellicht het huis Adegeest of Ter Wadding.⁹³⁵ De Noordwijkse hof omvatte een gebied langs de oostzijde van de dorpskern, waarop toponiemen als *Hofvenne* en *Hofland* wijzen.⁹³⁶

⁹³³ Kort 1981, 41-42.

⁹³⁴ Kort 1981, 37-43; De Monté ver Loren 1942.

⁹³⁵ Fockema Andreae/Renaud/Pelincx 1952, 91-92 Parlevliet 1992, 30/31.

⁹³⁶ Kloos 1928, 44-45; Schelvis 2001; Salman/Salman/Hekkens 2011, 71-74. In de 16e eeuw ontstond uit *Hofvenne* de benaming *Offem* voor het huidige landgoed. De identificatie van het in de Utrechtse goederenlijst genoemde *Oslem* met *Offem* is achterhaald.

Sporen van hoven lijken verder aanwezig in Teijlingen, Warmond, de Oude Hof te Wateringen, de Heerenwerf in de Oude Campspolder (tussen de Lier en Maasland) en in Poortugaal.⁹³⁷ Hoek meent dat het oude domeincentrum van Maasland in de 12^e eeuw door overstromingen verloren is gegaan.⁹³⁸

Een andere aanwijzing die voor de ligging van hoven van belang is, is de verspreiding van 'welgeborenen'. Vanaf de late 13^e eeuw komen de welgeborenen als een aparte sociale groep voor in de Hollandse bronnen. Hun herkomst en maatschappelijke positie zijn lange tijd onderwerp van discussie geweest. Mede op basis van hun grote aantal beschouwde Gosses hen als afstammelingen van 'prefeodale boerse edelen', maar Immink toonde aan dat het begrip ook betrekking had op feodale edelen. Dat een deel van de welgeborenen bestond uit geprivilegieerde boeren was volgens hem het resultaat van een verarmingsproces.⁹³⁹ Recentelijk werd Gosses bijgevallen door Koene. Op basis van een vergelijking van het aantal welgeborenen en het aantal haardsteden in de diverse ambachten kwam hij tot een schatting van het aandeel dat welgeborenen rond 1450 uitmaakten binnen de Rijnlandse bevolking. In enkele ambachten bedroeg dit meer dan de helft. Doordat welborenschap vererfde in rechte mannelijke lijn is het aannemelijk dat de omvang van het aantal welgeborenen door de eeuwen heen redelijk gelijk bleef. Uit de concentraties van welgeborenen op of nabij Frankische kroondomeinen en op de kleigronden langs de Oude Rijn concludeerde hij dat de oorsprong van deze bevolkingsgroep gezocht moest worden in op domeinen gevestigde Frankische vazallen.⁹⁴⁰

Janse verwerpt deze laatste gedachtegang. Onder de welgeborenen in de genoemde concentraties bevinden zich immers veel feodale edelen met hun kastelen en het is vreemd dat deze 'Frankische vazallen' niet eerder in de bronnen voorkomen. De herkomst van de welgeborenen dient voor een belangrijk deel gezocht te worden in de relatief grote groep *ministeriales* die rond 1200 genoemd worden.⁹⁴¹ De ministerialen kwamen voort uit de onvrije dienstlieden die werkzaam waren op de domeinen van met name de Hollandse graaf. Een deel van deze groep deed krijgsdienst te paard als niet-adellijke *militēs*. Deze ridderlijke ministerialen gingen samen met de vrije edellieden (*nobiles*) rond 1250 op in een nieuwe ridderadel. Tot circa 1350 werden beide groepen ridderboortigen welgeborenen genoemd. Hierna zou de term zich beperken tot diegenen die wel ridderboortig waren, maar er geen ridderlijke levensstijl op nahielden.⁹⁴²

Hoe verhouden de concentraties welgeborenen uit fig. 7.2 zich nu tot de (veronderstelde) ligging van hoven? Het hoge aandeel in Valkenburg/Katwijk en Voorschoten sluit daar goed op aan. Verder stroomopwaarts langs de Oude Rijn is het grote aandeel welgeborenen langs de noordoever opvallend. Op indirecte wijze wordt hier duidelijk hoe groot de grafelijke belangen waren in dit kerngebied van zijn *Holtlant* (het latere Holland). De groep in Leiderdorp-Koudekerk kan voor een deel verklaard worden door de concentratie kastelen van adellijke geslachten in beide plaatsen. Wellicht bestaat een verband met grafelijk grondbezit in Leiderdorp, zoals afgeleid zou kunnen worden uit een schenking *in villa Leythen* uit de 11e of mogelijk nog 10e eeuw.⁹⁴³ Een tweetal 14e-eeuwse lenen, genaamd *De Hove*, verwijst mogelijk naar één

⁹³⁷ De Monté ver Loren 1942; Kort 1981, 42; Hoek 1980, 11-12; Hoek 1981, 129-130 en 138.

⁹³⁸ Hoek 1980, 11; Hoek 1981, 138.

⁹³⁹ Gosses 1926; Immink 1948.

⁹⁴⁰ Koene 1997, 3-23.

⁹⁴¹ Janse 2001, 46-47.

⁹⁴² Janse 2001, 25-33 en 46-47.

⁹⁴³ Van Oerle 1975, 36; Van der Vliet 2001, 20-21.

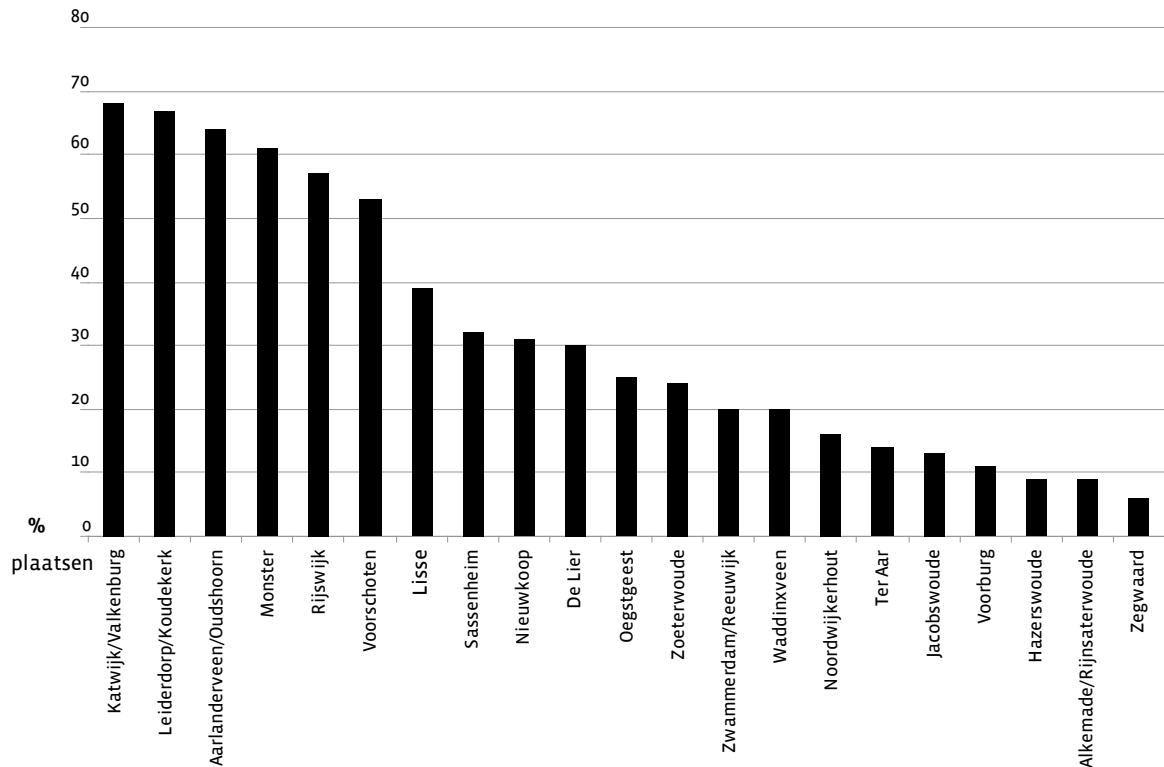

Fig. 7.2 Percentage welgeborenen in het baljuwschap Rijnland rond 1450 in diverse ambachten (naar Koene 1997, tabel 1). Voor Wassenaar, Rijnsburg en Voorhout zijn geen gegevens beschikbaar.

of twee hoven.⁹⁴⁴ In Koudekerk geeft de laat-middeleeuwse perceelsnaam *Hofcamp*, gelegen in de Hoge Waard, een aanwijzing voor de ligging van een hof.⁹⁴⁵ De grote groep welgeborenen in Oudshoorn/Aarlanderveen maakte mogelijk ooit deel uit van een domein waarvan het beheerscentrum in Alphen lag, aangezien Oudshoorn (samen met Kortsteekt en het westelijk deel van Hazerswoude-Rijndijk) bij de tijsbetaling ooit tot dezelfde eenheid als Alphen behoorde.⁹⁴⁶ Wat betreft de welgeborenen uit Aarlanderveen is het verleidelijk de herkomst te zoeken in één van de niet meer localiseerbare nederzettingen uit de Utrechtse goederenlijst die in de buurt van Alphen gelegen waren en die oorspronkelijk deel uitmaakten van een vorstelijk domein. Dit laatste kan ook het geval zijn geweest in Monster, waar in 985 koningsgoed aan graaf Ansfried geschonken werd.⁹⁴⁷ Misschien dat de *Oudenburgh* van Monster⁹⁴⁸ hier nog een rol speelde als domeincentrum? In Rijswijk vinden we eveneens een oude motteburcht, maar ook veel adellijke families.⁹⁴⁹

Andere plaatsen waar op basis van schenkingen koningsgoed verwacht mag worden, zoals Maasland en Noordwijk, laten juist een vrij laag aandeel welgeborenen zien (Maasland 12 % en Noordwijk 0,5 %).⁹⁵⁰ Zelfs wanneer we rekening houden met het feit dat Noordwijk een stedelijke

⁹⁴⁴ Fockema Andreae/Renaud/Peilinc 1952, 79.

⁹⁴⁵ Van der Linden 1998, 46.

⁹⁴⁶ Van der Linden 1998, 39.

⁹⁴⁷ Van Vliet 2002, 201. Zie ook par. 7.2.

⁹⁴⁸ Muller 1901, 191.

⁹⁴⁹ Muller 1901, 201; Janse 2001, 46.

⁹⁵⁰ Maasland: 17 welgeborenen in 1468, 30 welgeborenen in 1532 en 250 haardsteden in 1477. Noordwijk: twee welgeborenen in 1424 en 370 haardsteden in 1477. Zie bijlage II in Van den Arend 1993 voor het aantal welgeborenen en de Enquete van 1494 voor het aantal haardsteden.

alure had, met veel meer huizen dan een gemiddeld dorp, komt het er met twee welgeborenen bekaaid vanaf. Een oplossing voor dit probleem is niet makkelijk te vinden. Het bronnenmateriaal kan ons parten spelen, maar ook het gegeven dat in deze twee plaatsen nauwelijks kastelen (of begraven hofsteden) voorkwamen.⁹⁵¹

Zoals verwacht beperkte de verspreiding van de meeste hoven zich tot het ‘oude land’, het gebied dat vanouds bewoond werd vóór de ontmanteling van het domaniale stelsel en het begin van de grote veenontginningen. Niet alle plaatsen waar hoven lagen hebben daarmee automatisch een vroeg-middeleeuwse oorsprong; ze kunnen ook deel uitmaken van jongere bezitsuitbreidingen. Dit geldt in elk geval voor de hoven te Delft, Rodenrijs, Pijnacker en Oude Campspolder die in het veengebied lagen en op basis van de bewoningsgeschiedenis van dit gebied pas op zijn vroegst vanaf de 10^e eeuw kunnen zijn ontstaan. Ook de hof te ‘s-Gravenzande is relatief jong vanwege de ligging op een pas na de Vroege Middeleeuwen bewoonbare haakwal. Daarnaast kwamen jongere uithoven voor, als administratieve centra voor verafgelegen bezit, zoals die van de abdij van Egmond in Abtspoel (bij Oegstgeest) en de *Nuwehof* (bij Rijswijk).⁹⁵²

Aanwijzingen voor het bestaan van tweeledige hoven zijn beperkt. Op plaatsen waar sprake was van benamingen als *Hofland* en dergelijke is dit vrijwel zeker het geval. Dit geldt dan voor Noordwijk, Katwijk/Valkenburg, Voorschoten, Delft en wellicht Koudekerk aan den Rijn. Of we toponiemen met ‘vroom’, zoals het resterende *Vroonland* bij Esselijkerwoude en de *Vroninge* met *Vroongers* (grasland) ten noorden van Noordwijk ook als indicatie mogen gebruiken is minder zeker, omdat het kan zijn gebruikt in de betekenis van door de landsheer geclaimde wildernis.⁹⁵³ Het bestaan van herendiensten – alleen overgeleverd van de jongere hoven in Delft en Pijnacker – kan een andere aanwijzing zijn, maar ook dit is niet vanzelfsprekend. Deze kunnen zijn ontstaan in de post-domaniale periode als pachtbetaling in natura of als uitvloeisel van heerlijke rechten.⁹⁵⁴

Ongetwijfeld gaat een deel van de bovengenoemde hoven terug tot in de Karolingische periode. Zo zullen veel – zonet alle? – *mansi* uit de Utrechtse goederenlijst op enigerlei wijze onderdeel zijn geweest van een hof, hetzij als hofland, hetzij als hoevenland. Wanneer we de bevindingen voor het aangrenzende Utrechtse riviereengebied doortrekken naar het kustgebied dan zijn het met name schenkingen van hele *villae* of grote delen ervan die kunnen wijzen op het voorkomen van geconcentreerd grondbezit in één hand en daarmee op hoven in al dan niet klassieke vorm. Daarbij gaat het om vier groepen: rondom Alphen aan den Rijn (1), Valkenburg/Katwijk (2), in de ‘Noordgouw’ (3) en in het Maasland (4) (zie tabel 7.1).

Welke van de in tabel 7.1 genoemde plaatsen in aanmerking komt als locatie van een hof is niet eenvoudig te bepalen, aangezien we niets weten over:

- › de nederzettingsgrootte in *mansi* in verhouding tot andere nederzettingen.
- › de wijze waarop de schenking eventueel werd geïncorporeerd in de bestaande hovenstructuur van de Utrechtse kerk.

⁹⁵¹ Vgl. de verspreidingskaarten in Fockema Andreae/Renaud/Pelincx 1952 en Hoek 1981, 124.

⁹⁵² Hof 1973, 440-441.

⁹⁵³ *Vroonland*, zie Van der Linden 1998, 30 en 31; *Vroongers*, zie repertorium op de grafelijke lenen in Kort 1987-1990, 108; Salman/Salman/Hekens 2011, 54 en 176.

⁹⁵⁴ Van Bavel 1999, 440-441; Janse 2001, 142-143.

Het is moeilijk voor te stellen dat veel van deze plaatsen – zeker diegene die niet volledig in handen waren van de St.-Maartenskerk – een zelfstandige hof kenden met alleen hofland of met hoevenland erbij. De meeste dorpen zullen niet bijster groot te zijn geweest, wat de aanwezigheid van een klassieke tweeledige vorm binnen één nederzetting minder waarschijnlijk maakt.

Tabel 7.1. Plaatsen met schenkingen van hele of grotere delen van nederzettingen in het 'Zuid-Hollandse' deel van de Utrechtse goederenlijst.

toponiem	moderne naam	aandeel St.-Maartenskerk Utrecht
groep 1, rondom Alphen aan den Rijn		
<i>Walricheshem</i>	-	20 %
<i>Hermeshem</i>	-	25 %
<i>Ginnele</i>	-	100 %
<i>Calmere</i>	-	25 %
Alfna	Alphen aan den Rijn	66 %
<i>Braacanhem</i>	-	66 %
groep 2, Valkenburg/Katwijk		
Valcanaburg	Valkenburg	100 % (= alleen de kerk?)
<i>Hoverathorp of Hovarathorpa</i>	(nabij Katwijk?)	50 %, later 100 %
groep 3, in de 'Noordgouw'		
Rothulfuashem	Rijnsburg	50 % plus ander erfdeel
<i>Osfrithem Taglingthos</i>	(nabij Teijlingen)	33 % plus 6 <i>mansi</i>
Westisagnem	(nabij Sassenheim)	100 % minus 2 <i>mansi</i>
<i>Wilkenhem</i>	(bij riviertje te Wilk nabij Voorhout?)	100 %
<i>Burem</i>	-	100 %
Taglingi	Teijlingen	100 %
Lethem	Ter Lee (bij Noordwijk?)	100 %
Vennapan	De Vennep/Hillegom	100 %
groep 4, in het Maasland		
Holtsele	nabij Naaldwijk	100 % (= alleen de kerk?)
<i>Suinoverit</i>	Swindrecht (bij Maasland?)	100 %
<i>Ostburon</i>	Oostbuurt	100 %

De schenking van een nederzetting kon op verschillende wijze worden ingepast in het bestaande bezit van de Utrechtse kerk. De bestaande structuur (met of zonder hof) werd intact gelaten of het bezit werd als hoevenland gekoppeld aan een reeds functionerende hof in de directe omgeving. De in zijn geheel geschonken nederzettingen concentreerden zich in gebieden bij de riviermondingen waar een concentratie van koningsgoed verwacht wordt. Mogelijk verwierf de St.-Maartenskerk veel van deze nederzettingen van de Frankische koning en nam ze de bestaande organisatie in hoven onveranderd over. Hetzelfde kan hebben gespeeld bij de usurpatie van Utrechts bezit door de West-Friese graven in de 10e en 11e eeuw. Namen zij de oudere organisatie over of vonden er aanpassingen plaats?

Van **groep 1** is *Ginnele* een voor de hand liggende kandidaat voor de aanwezigheid van een hof, maar jammer genoeg is een nadere localisering dan in de buurt van Alphen aan den Rijn niet mogelijk. Het is één van de vroeg-middeleeuwse nederzettingen langs de Oude Rijn die de herontginningen niet hebben overleefd. Misschien dat de *Hofcamp* op de Hoge Waard van Koudekerk een indicatie geeft voor de ligging? Aan de andere kant is het natuurlijk mogelijk dat Alphen als voormalige castellumlocatie als domeincentrum fungeerde, zoals latere bronnen aannemelijk maken. Wat **groep 2** betreft heb ik in par. 4.6 al betoogd dat het domeincentrum van de grafelijke hof in Valkenburg/Katwijk aanvankelijk in de Oude Duinen bij Katwijk lag als *Hovarathorpa*, maar dat het door overstuivingen noodzakelijk werd de hof naar de Luttige Geest (*Litlongest*) te verplaatsen. Binnen het oude castellum van Valkenburg lag mogelijk een tweede hof, die onder de Hollandse graven lijkt te zijn geïncorporeerd bij die van Katwijk. Bij **groep 3 en 4** is het de vraag of al deze plaatsen een hof kenden. Misschien werd Rijnsburg onder de Hollandse graven in de hof van Oegstgeest opgenomen (zie par. 4.4). Teijlingen wordt in de 13^e eeuw een *curia* genoemd⁹⁵⁵, maar het is onbekend of hier hofland bij hoorde. Functioneerde deze hof ooit tevens als centrum voor meerdere bezittingen in de directe omgeving? Voor de mogelijke locatie van een hof in *Vennapan* kan geweest worden op de 'Hof van Hillegom', een benaming die pas vanaf de 16^e eeuw in de bronnen voorkomt.⁹⁵⁶ Daarbij wordt uitgegaan van de hypothese van Henderikx dat de nederzettingnaam *Fennepa* vervangen is door Hillegom.⁹⁵⁷ De ligging zowel tegenover de St.-Maartenskerk als op de grens met het latere veengebied van De Vennip zijn gunstige aanwijzingen voor de aanwezigheid van een domaniaal centrum. Tot slot dient de 12e-eeuwse vermelding van *Soperingahova* genoemd te worden, afkomstig uit een lijst van huren van de abdij van Egmond. Omdat ze in één adem wordt genoemd met Noordwijk zoekt De Cock deze plaats in dezelfde omgeving.⁹⁵⁸ De uitgang -hof lijkt te wijzen op een domeincentrum.

Samenvattend kan gesteld worden dat het hofstelsel in het vroeg-middeleeuwse Hollandse kustgebied voorkwam en dat het aannemelijk is dat de wortels teruggaan tot de Karolingische periode. Het was gezien de verspreiding, zoals De Monté ver Loren al meende, 'een algemeen

⁹⁵⁵ De Monté ver Loren 1942, 126.

⁹⁵⁶ De oudste leenacte uit 1420 spreekt over een huis met steenwerf, woning en ongeveer 3 akkers (morgen) land. Vermoedelijk was de Hof van Hillegom ook de plaats waar rond 1350 de grafelijke raad regelmatig vergaderde (Hulkenberg 1978, 4-14; Hulkenberg 1985, 25-28).

⁹⁵⁷ Henderikx 1986, 537 of 1987, 107.

⁹⁵⁸ De Cock 1977, 141. Het eerste lid van de naam is waarschijnlijk corrupt overgeleverd. Misschien gaat het terug op een *inga*-naam met de persoonsnaam *Soppa*? De Cock's gelijkstelling van *Soperinghova* met het eveneens in de buurt van Noordwijk gelegen *Osprehteshem* is naamkundig vergezocht.

voorkomend verschijnsel.⁹⁵⁹ De ons bekende domeincentra waren niet altijd plaatsvast. Er moet rekening mee gehouden worden dat vanaf de 10^e eeuw sommige centra zijn verplaatst of opgeheven vanwege overstuivingen in het duingebied of door een reorganisatie van het grootgrondbezit.

Het karakter van veel van de hoven is echter niet meer goed vast te stellen, aangezien ze onder invloed van de grote veenontginningen en de nieuwe persoonlijke vrijheden die dit met zich meebracht al vroeg werden ontmanteld. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Utrecht, waar de bisschop langer aan de domeinorganisatie vasthield en zelfs een ministerialenpolitiek voerde.⁹⁶⁰ Veel van de hoven zullen zijn opgebouwd uit verspreid bezit (*Streubesitz, type dispersé*) en functioneerden hoofdzakelijk als administratieve centra. Er zijn daarnaast ook aanwijzingen voorhanden voor het bestaan van enkele klassiek tweeledige hoven, die zich lijken te beperken tot voormalige Frankische kroondomeinen. Net als Van Bavel stelde voor het Gelderse rivierengebied, behoorden deze hoven wellicht tot een afgezwakte, semi-klassieke variant, zoals die voor Saksen en andere Oost-Frankische gebieden is vastgesteld. Deze hoven hadden minder saalland met meer verspreid liggende hoeven die minder herendiensten hoefden te leveren. Om dit op te vangen werkten er meer onvrije dienstlieden op de vronhoeve.⁹⁶¹

Bepalende factoren voor de verspreiding van het tweeledige hofstelsel zoekt men in een sterke Frankische invloed, de dichtheid van grondbezit rondom een hof, de aanwezigheid van goede akkerbouwgrond en een relatief hoge bevolkingsdichtheid.⁹⁶² Voor het Hollandse kustgebied pakten deze voorwaarden minder ongunstig uit dan men op het eerste gezicht zou denken. Alleen de hoeveelheid beschikbare grond voor landbouw was een beperkende factor. Langs de grote rivieren waren slechts smalle stroomruggen aanwezig die hiervoor in aanmerking kwamen, al was de situatie langs de Oude Rijn gunstiger dan in het Maas-Merwedegebied. Op de geestgronden boden de brede delen van de Oude Duinen zeker mogelijkheden, zoals kan blijken uit de ligging van de (semi-)klassieke hoven van Noordwijk en *Hoverathorp*. De aanwezigheid van een bloeiende Friese handel als beperkende factor heeft Van Bavel al ontkracht: juist in de omgeving van handelsplaatsen als Tiel en Dorestad waren vrij veel tweeledige hoven te vinden. De aanwezigheid van hoven met afdrachten in natura en arbeid sluiten een connectie met geld- en handelsstromen beslist niet uit.⁹⁶³

Domaniale centra op het platteland zijn archeologisch moeilijk aan te tonen. Het is uit de bronnen niet bekend welke verschijningsvorm ze hadden en of de domeinheer zich bemoeide met de inrichting van het erf. Bovendien kan het uiterlijk van de *curtis* in de loop der tijd zijn gewijzigd en per regio verschillen. In het Drentse Peelo, waar een bisschoppelijke hof met de toepasselijke naam *Hovinge* is opgegraven, is de centrale functie in de Volle Middeleeuwen af te leiden uit de relatief grote opslagcapaciteit in de vorm van rijen spiekers en een grote schuur.⁹⁶⁴ In Limmen-De Krocht lag in de 10e eeuw een erf met naast de boerderij een opvallend grote tweebeukige schuur. Een aanwijzing voor een centrale opslagfunctie of een schaalvergroting?⁹⁶⁵ Een grotere opslagfunctie bij de centrale hof ligt voor de hand wanneer sprake was van afdrachten

⁹⁵⁹ De Monté ver Loren 1942, 157.

⁹⁶⁰ Dekker 1983; Buitelaar 1993; Janse 2001.

⁹⁶¹ Van Bavel 1999, 441 en verwijzingen aldaar.

⁹⁶² Van Bavel 1999, 444-445 en verwijzingen aldaar.

⁹⁶³ Van Bavel 1999, 445.

⁹⁶⁴ Waterbolk 1995, 32 (fig. 26).

⁹⁶⁵ Dijkstra/De Koning/Lange 2006, 203-206.

van de horige boeren of van de surplusopbrengst van het saalland, naar gelang de vorm die de hof had. De agrarische opbrengsten gingen dus richting eigenaar die min of meer op één vaste plek te vinden was. Bij *Streubesitz* werkte dit een stelsel van transportdiensten in de hand, zeker wanneer de eigenaar een verafgelegen klooster als Fulda of Lorsch was.

De situatie in de Merovingische tijd, dus voor de 'introdunctie' van het hofstelsel, was niet wezenlijk anders. Grootgrondbezitters met een wijd verspreid bezit zullen met enige regelmaat langs hun bezittingen zijn getrokken om (verzamelde) afdrachten ter plekke te consumeren. De eigenaren kwamen in dit geval dus naar de opbrengsten toe, al zullen ze niet elke boerderij in hun reisplanning hebben opgenomen. Hetzelfde gold voor de koning of 'kleinkoning', die rondtrok met zijn entourage binnen zijn rijk om recht te spreken, gasten te ontvangen en geschenken uit te delen. Boeren uit de omgeving van zijn pleisterplaats zullen dan verplicht zijn geweest tot afdrachten, zij het misschien op onregelmatige basis. Deze manier van consumeren is archeologisch niet aantoonbaar, omdat dit zich niet vertaalt in opvallende erfstructuren. Zoals betoogd in hoofdstuk 5 zijn er in de opgraven nederzettingen binnen het onderzoeksgebied geen *halls* aanwijsbaar.⁹⁶⁶

Zoals al gezegd in hoofdstuk 4 kunnen *halls* of *salae* op een hoger maatschappelijk niveau verwacht worden op plaatsen waar meer belangrijke lieden een vaste pleisterplaats hadden, zoals bij de vroege kerkstichtingen in het castellum van Valkenburg en op de duinrug van Kerkwerve. De schenking van de kerk van *Hontsele* (bij Naaldwijk) biedt naar mijn mening een indicatie hiervoor. In plaats van het suffix *sele* enkel en alleen te willen verklaren als 'woning, stal', zou de betekenis als een belangrijke ontvangstzaal eerder in aanmerking komen.⁹⁶⁷ Een ander voorbeeld is de plaats *Hallem* (nu Egmond-Binnen) in Kennemerland, waar graaf Dirk I in de vroege 10^e eeuw een klooster stichtte, ongetwijfeld op zijn eigen familiedomein.⁹⁶⁸

7.4 Dingplaatsen (fig. 7.3)

Wanneer er in de Late Middeleeuwen een nieuwe graaf van Holland ten tonele verscheen, dan maakte deze een rondreis door zijn graafschap om zich te laten inhuldigen door de bevolking. Dit gebeurde niet alleen in de belangrijkste steden maar ook op twee plaatsen op het platteland, waar hij door de plattelandsbevolking van Rijnland en Kennemerland werd ingehuldigd. In het Rijnland gebeurde dit vlak bij de grafelijke hof van Katwijk/Valkenburg op de Luttige Geest, vermoedelijk op een duintje bij het *Graafveld*.⁹⁶⁹ De Kennemers verzamelden zich voor het *Huld-toneel of Schepelenberg*, een heuveltje langs de provinciale weg bij Heemskerk dat vandaag de dag een vergeten bestaan leidt.⁹⁷⁰ De ligging van beide plaatsen is niet willekeurig. Ze lagen in het midden van de bijbehorende districten, in het dichter bevolkte deel bij de kust en vlak naast een (voormalige) riviermonding.

In zijn studie naar de relatie tussen vorst en onderdaan in laat-middeleeuws Holland is Smit uitgebreid ingegaan op de praktijk van de grafelijke huldgingen. Bij de inhuldiging legde de

⁹⁶⁶ Een voorbeeld van een ontvangstzaal die archeologisch niet zichtbaar zal zijn, is een schuur die wordt ingericht om alle gasten uit het gevolg van de koning te kunnen herbergen (Egil's Saga, XI-XII. In dit geval met de bedoeling de schuur plat te branden met de koning en zijn mensen erin).

⁹⁶⁷ Künzel/Blok/Verhoeff 1988, 186. Vgl. lemma 'Oldenzaal'.

⁹⁶⁸ Bij de opgraving van de abdijkerk zijn de oudere middeleeuwse nederzettingssporen zwaar verstoord door latere graafwerkzaamheden. Over de aanwezigheid van een grote *hall* kan dus niets zinnigs gezegd worden. Wel zijn delen van één, mogelijk twee gebouwen aangetroffen (zie Cordfunke 2010, 57-60).

⁹⁶⁹ Parlevliet 1992 en 1993; Dijkstra/De Koning 2002, 138.

⁹⁷⁰ Voor meer informatie over deze locatie en de hier in 1863 geplaatste gedenknaald zie Dijkstra/De Koning 2002.

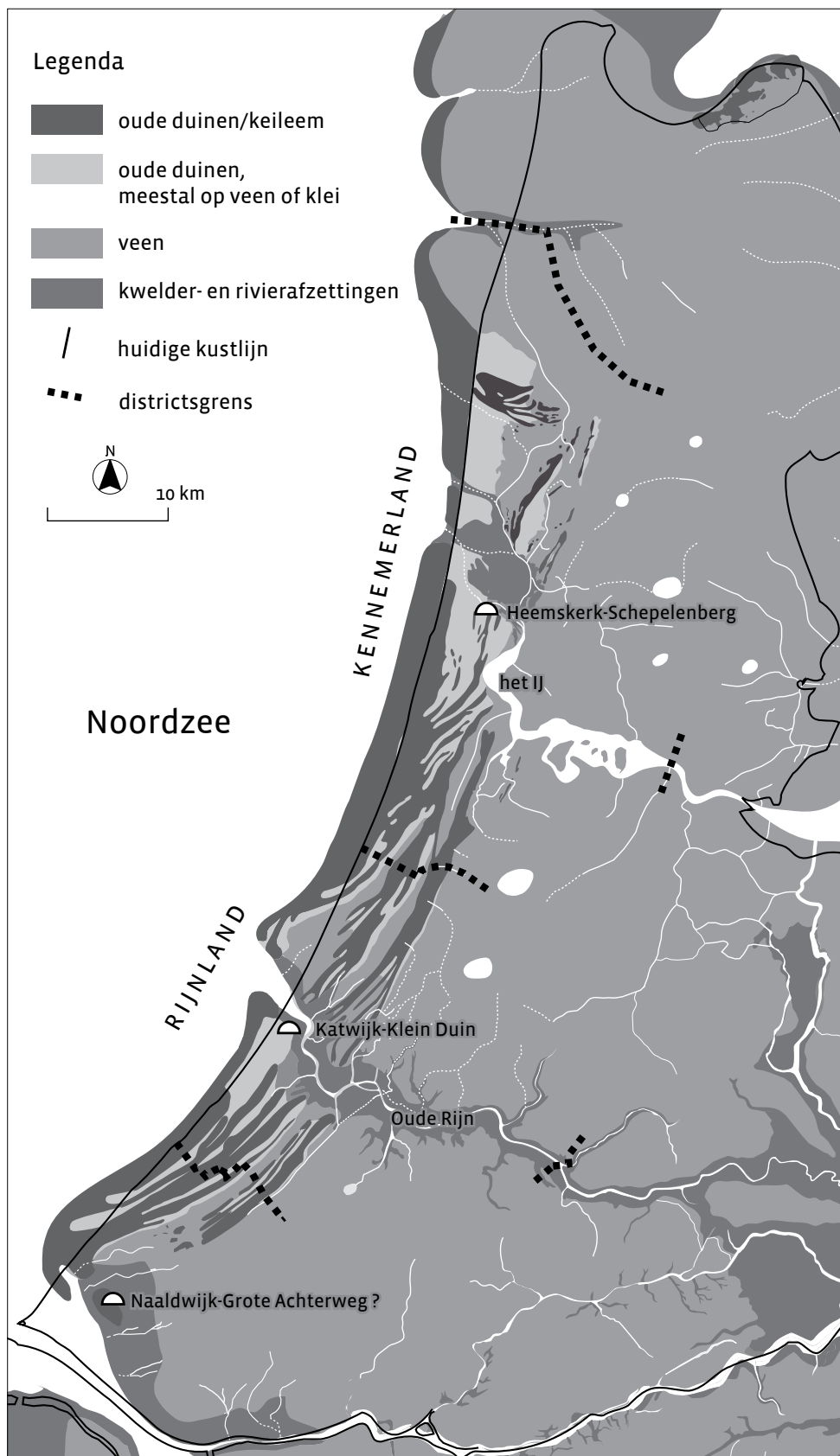

Fig. 7.3 Het Hollandse kustgebied rond 750 met daarin de locaties van de dingplaatsen van Kennemerland en Rijnland, ten opzichte van de globaal aangegeven vroeg-middeleeuwse grenzen van beide gowen. Onbekend is of er in Maasland ooit een regionale dingplaats lag. Het Merovingische grafveld van Naaldwijk is door zijn centrale ligging een potentiële kandidaat.

landsheer een eed af waarin hij zwoer voor eenieder de rechten en plichten te handhaven en te verdedigen en zich te gedragen zoals het een goede vorst betaamt. De vertegenwoordiging van de onderdanen zwoeren naast trouw ook onderdanigheid en gehoorzaamheid. Aan de hulding was een proces van onderhandelen vooraf gegaan, waarin beide partijen hun wensen trachten te verwezenlijken. Behalve voor inhuldigingen moest de landsheer ook verschijnen bij het vragen om de bede (een belasting) en heervaart (militaire dienstplicht). De opgeroepen personen bij de plattelandshuldigingen waren vermoedelijk allen die tot de welgeborenen behoorden, de waarschappen en de ambachtsbewaarders (gekozen en benoemde ambachtsvertegenwoordigers). Afwezigheid kon worden opgevat als een tegenstem. De oudste historische gegevens gaan terug tot 1337 voor Katwijk/Valkenburg en 1346 voor de Schepenberg. De oudst bekende hulding in een stad dateert van 1299. Door de opkomst van andere bestuurslagen en de opstand van het Kennemer 'Kaas- en Broodvolk' werden de huldingen in de 15^e eeuw afgeschaft.⁹⁷¹

Smit constateerde al dat de oorsprong van deze plattelandshuldigingen op zeer oude gewoonten moesten teruggaan, in tegenstelling tot die in de steden. Dit blijkt uit de redenen voor de bijeenkomsten, het soort deelnemers en het feit dat de opkomst van de steden deze locaties niet heeft vervangen.⁹⁷² Het is aannemelijk dat het gebruik van beide inhuldigingsplaatsen teruggaat tot voor de opkomst van de steden en dat hun wortels liggen in een vroeg-middeleeuwse 'dingplaats'.

Voor wat betreft de *Scepelingeberche* bij Heemskerk bestaan hiervoor aanwijzingen vanuit de toponymie en een kleine opgraving in 1863, uitgevoerd door conservator Janssen van het Rijksmuseum van Oudheden.⁹⁷³ Volgens Blok kwam de naam van de heuvel al voor in de Utrechtse goederenlijst van St.-Maarten als *Schupildhem*. Dit toponiem is volgens hem te herleiden tot de betekenis van 'heuvel' + *heem*.⁹⁷⁴ Door mij en Jan de Koning is eerder gesuggereerd uit te gaan van een betekenis van 'schepelingeberg', wat een verwijzing kan zijn naar het oproepen van scheepsbemanningen voor de maritieme heervaart (*scipheervaerde*).⁹⁷⁵ Daarbij moest men opkomen met een voorgeschreven aantal koggen of roeiers. Deze dienstplicht gaat waarschijnlijk terug op Karolingische maatregelen uit het begin van de 9^e eeuw om aanvallen van Vikingen het hoofd te kunnen bieden.⁹⁷⁶ Hoe het ook zij, in beide gevallen gaat de naam minstens terug tot in de Karolingische tijd.

De opgravingsresultaten van Janssen zijn door hem jammer genoeg alleen beschreven, zodat niet helemaal duidelijk is wat hij precies aantrof. Het bergje bij Heemskerk bleek geen duin te zijn maar een door mensenhandel opgeworpen heuvel. Hierin bevond zich aardewerk uit de Romeinse tijd en enkele Karolingische scherven, maar ook houtskool, as en halfverbrande botresten, waaronder twee menselijke kiezen en een onverbrande kaak van een veulen. Dit kan wijzen op nederzettingsafval, maar ook op een grafheuvel met meerdere crematies zoals we kennen uit de Katwijkse Zanderij (1^e-2^e eeuw)⁹⁷⁷ en de *Upstalsboom* (8^e-9^e eeuw) midden in

⁹⁷¹ Smit 1995, 325-327, 263-255, 394-400.

⁹⁷² Smit 1995, 399.

⁹⁷³ Janssen 1864; Universiteitsbibliotheek Leiden, manuscript B.P.L. 944 III, 'Huldtooneel', pagina's 12-13, 35-36 en 45-47; zie voor een interpretatie ook Dijkstra/De Koning 2002.

⁹⁷⁴ Blok 1957a, 19-20; 1959e, 32-34. Een betekenis in de vorm van een eventuele fantasievolle persoonsnaam + heem laten we hier buiten beschouwing.

⁹⁷⁵ Dijkstra/De Koning 2002, 135. Zie ook het Oudnederlands Woordenboek, lemma 'skipelink?'

⁹⁷⁶ Jansen/Hoppenbrouwers 1979, 1-2 en 21-26.

⁹⁷⁷ Van der Velde 2008, 93-106. Het betreft een meerfasige grafheuvel uit de (late) 1^e en 2^e eeuw met circa 50 crematiegraven.

het Duitse Oost-Friesland (nabij Aurich).⁹⁷⁸ Dit laatste voorbeeld is extra van belang, omdat hier tussen de 12^e en 14^e eeuw regelmatig de vrije Friezen uit de regio bijeen kwamen voor overleg en rechtspraak. Schuyf signaleerde bij veel van de andere dingplaatsen in Nederland het belang van de aanwezigheid van een natuurlijk of kunstmatig heuvellichaam.⁹⁷⁹

Wat kunnen we nu verwachten bij de Katwijkse dingplaats? Rekening houdend met een verplaatsing van de hof van Katwijk/Valkenburg door de overstuivingen van de Jonge Duinen is het heel goed mogelijk dat de dingplaats nabij deze hof is meeverhuisd. Het grafveld van Katwijk-Klein Duin is dan de meest voor de hand liggende locatie voor de ligging van de oorspronkelijke dingplaats. Het is niet voor niets dat we in vroeg-middeleeuwse bronnen regelmatig grafvelden of -heuvels als vergaderplaatsen of territoriale markeringen tegenkomen. Als verblijfplaats van de voorouders hadden ze een bindende rol in het voortbestaan van de bijbehorende gemeenschap. Het maakte ze tot belangrijke plaatsen voor de legitimering van identiteit en macht voor de nakomende generaties. De drie wapengraven uit het Katwijkse grafveld, dateerbaar in het einde van de 7^e en de (eerste helft van) de 8^e eeuw, kunnen wat dit betreft een belangrijke rol hebben gespeeld.⁹⁸⁰

In een breder verband kunnen we ons afvragen welke plaatsen langs de Hollandse kust nog meer als regionale dingplaats kunnen hebben gediend. Voor de Texelgouw komt de Sommeltjesberg in aanmerking, een in 1777 afgegraven crematiegraf uit de Romeinse tijd, mogelijk geplaatst in een oudere prehistorische grafheuvel.⁹⁸¹ Potentiële plaatsen in het Maasland zijn het vroeg-middeleeuwse grafveld op de Naaldwijkse Geest, of misschien *Harago* nabij Vlaardingen, waar een heidens heiligdom wordt vermoed.⁹⁸² Een in de Maasmond gelegen ontmoetingsplaats kan geheel uit de herinnering zijn verdwenen doordat de rol werd overgenomen door de diverse steden in het gebied. Bovendien speelde mee dat vergaderen in de open lucht steeds meer in onbruik raakte.⁹⁸³

7.5 Versterkingen

De bouw van militaire versterkingen is in de Merovingische en Karolingische tijd nog een zeldzaam verschijnsel, voorbehouden aan het centrale gezag in de vorm van een koning of zijn vertegenwoordiger. In een publicatie uit 2009 zijn de gegevens voor de ligging van vroeg-middeleeuwse versterkingen in het Hollandse kustgebied op een rijtje gezet. In het onderstaande beperk ik me daarom tot de hoofdlijnen met enkele kleine uitwijdingen over meer recente opvattingen.⁹⁸⁴

De oudste versterking in het onderzoeksgebied waarover met zekerheid iets bekend is, is de burg van Rijnsburg. Zoals al naar voren gebracht in par. 4.2 is het gezien de historische context goed mogelijk dat de burg is aangelegd aan het eind van de 9^e eeuw onder het bewind van de West-Friese graaf Gerulf of zijn zoon Dirk I, kort na de dood van de Noorman Godfried in 885.⁹⁸⁵ De bouw ervan stond niet op zichzelf. Ook in Zeeland en langs de Gelderse IJssel, in Deventer en

⁹⁷⁸ Bärenfänger 2005. De grafheuvel dateert uit de Karolingische tijd. Met dank aan dr.E. Knol voor deze literatuur.

⁹⁷⁹ Schuyf 1995, 111-117 en 121-123.

⁹⁸⁰ Dijkstra/De Koning 2002.

⁹⁸¹ Erdrich 2001; Woltering 1983.

⁹⁸² Blok 1979, 77.

⁹⁸³ Schuyf 1995, 113.

⁹⁸⁴ Dijkstra/De Ridder 2009 (onderzoeksstand 2007).

⁹⁸⁵ Henderikx 1995, 97.

Zutphen verschenen in deze tijd ringwalburgen om bescherming te bieden tegen Vikingaanval-
len.⁹⁸⁶

Verwacht mag worden dat de Rijnsburg werd beheerd door een *castellanus* (burchtvoogd). Deze functie werd na 1047 verplaatst naar Leiden, toen de rol van grafelijke versterking langs de Rijn werd overgenomen door de motteburcht aldaar. Geleidelijk groeide de functie van kastelein uit tot die van ‘burggraaf’ van Leiden, die als ambachtsheer van Leiden lange tijd een tussenpositie bekleedde tussen de graaf van Holland en het stadsbestuur. De oude connectie met de Rijnsburg schemert nog door in het feit dat vanaf de vroegste gegevens rond 1150 deze functie in handen was van de ambachtsheer van Oegstgeest, die aanvankelijk als domeinheer ook Rijnsburg onder zijn hoede had (zie par. 4.2).⁹⁸⁷

De eerder verkondigde mening dat de Oudenhof van Oegstgeest een 10^e-eeuwse ringwalburg zou zijn is door mij al eerder bestreden: er is geen enkel archeologische bewijs voor. De Oudenhof is een zogenaamd ‘rond kasteel’ uit de 13^e eeuw gelegen in een strandvlakte.⁹⁸⁸ Er is ook geen bewijs dat de Burcht van Leiden in de late 9^e eeuw opgericht zou zijn in de vorm van een kleine ringwalburg. De daarvoor aangevoerde argumenten zijn niet steekhoudend.⁹⁸⁹ Zolang geen eindpublicatie voorhanden is waarin al het archeologisch onderzoek van de afgelopen eeuw is samengebracht kunnen hier geen uitspraken over worden gedaan.

De Rijnsburg beschermde de monding van de Rijn, maar waar zich een soortgelijke versterking in de Maasmond bevond is tot op heden onduidelijk. Duidelijk is inmiddels wel dat de door Hoek voorgestelde locaties Naaldwijk en Maasland van de kandidatenlijst afgevoerd kunnen worden. De kleine cirkelvormige grachten rondom de kerk in beide plaatsen gaat terug op zogenoemde ‘ringdorpen’ uit de Volle Middeleeuwen, een vooral uit Zeeland bekend dorpstype waarvan Naaldwijk en Maasland de meest noordelijke vertegenwoordigers lijken te zijn. Van het toponiem *Oudenburgh* bij Monster, voor het eerst vermeld in 1265, is het maar de vraag of het verwijst naar een sterkte uit de 9^e-10^e eeuw. Net als andere burg-toponiemen uit de kuststreek kan het verwijzen naar kleine kasteelterreinen van lokale adellijke geslachten uit de Volle Middeleeuwen.⁹⁹⁰ Het is niet te verwachten dat er een laat-9^e-eeuwse versterking lag bij de handelsplaats *Witla*, aangezien de rol daarvan kort na de eerste vermelding in 836 al lijkt te zijn uitgespeeld.

⁹⁸⁶ Zie Van Dierendonck 2009 en Bartels/Vermeulen 2009 voor een recent overzicht.

⁹⁸⁷ Lugt 2009, 166 en 169-171. Het burggraafschap (verder uniek binnen het graafschap Holland) is dus niet ingesteld door de bisschop van Utrecht toen hij het graafschap korte tijd in handen kreeg tussen 1070-1076 (zie voor de bronnen voor deze mening en andere tegenargumenten Van der Vlist 2001, 31).

⁹⁸⁸ Contra Van den Bosch 1999, 2001 en 2005. Zie mijn tegenargumenten in Lugt 2009, 70-73. Het is betreurenswaardig dat in kleine onderzoeksrapportages als voor de Oudenhof zulke verstrekkende meningen worden verkondigd. Dat de grachten alleen dichtgeslibd konden zijn met klei, afgezet vanuit zee, dus vóór de verstopping van de Rijnmond in de 12^e eeuw is onzin. Andere argumenten tegen de interpretatie als ‘ringwalburg’ zijn de ongunstige ligging in een natte strandvlakte, de zeer nabije ligging op nog geen twee kilometer naast de Rijnsburg en het ontbreken van een *burg*-toponiem.

⁹⁸⁹ Zie Van den Ende 2007, 25-29. Het aanvoeren van het ontbreken van een Duinkerke III-kleilaag onder de burchtheuvel als argument dat de eerste ophogingen van vóór 880 moeten dateren, is methodisch onjuist. Daar zijn fysisch-geografen – en de meeste archeologen – de laatste 15 jaar al vanaf gestapt (zie ook hoofdstuk 2). Zonder vondsten geen datering. Verder is de aangevoerde ‘ringwal’, op basis van afb. 19 aldaar, stratigrafisch *jonger* dan de voet van de oudste kleiheuvel! Het is geen ringwal maar een keerwal, ter voorkoming van het uitzakken van de jongere fase van de motteheuvel. Dat er twee ¹⁴C-dateringen van hout beschikbaar zijn van oudere mottefasen die uitkomen in de periode vóór 1033 zegt nog niets zolang niet duidelijk is van welk houtdeel deze monsters genomen zijn en of het ouder, hergebruikt hout betreft (GrN 7748: 1105 ± 40 BP en GrN 7749: 1040 ± 30 BP, dateerbaar met een betrouwbaarheid van 95% tussen respectievelijk 784-1020 en 898-1033 na Chr.).

⁹⁹⁰ Dijkstra/De Ridder 2009, 214-215.

Interessant is de situatie te Vlaardingen. Het bestaan van een fort aldaar wordt voor het eerst vermeld door Alpertus van Metz in zijn verslag van de veldslag bij Vlaardingen in 1018, waarbij de West-Friese graaf Dirk III met behulp van Friese ontginners het geallieerde leger van de Duitse keizer versloeg. Volgens Alpertus trok de troepenmacht van de graaf zich aanvankelijk terug 'naar degenen bij wie de rovers een kleine sterkte (*municiunculam*) hadden gebouwd'.⁹⁹¹ Hieruit zou men kunnen afleiden dat het fort pas kort tevoren door Dirk III en zijn mannen was opgericht, maar de berichtgeving van Alpertus is wat dit betreft gekleurd. De grootvader van 'rover' Dirk III had het gebied tussen Lier en IJssel, waarin Vlaardingen ligt, al in 985 van de keizer in allodiaal bezit gekregen. De bouw van een fort in de kern van hun bezit langs de Maas kan al kort daarna hebben plaatsgevonden. Zelfs een oudere datering van een versterking wil ik niet uitsluiten; tenslotte had de grafelijke familie dit gebied al eerder in leen gehouden van de keizer, waaronder wellicht tevens de verantwoording over een versterking viel.

Over de ligging van het fort in Vlaardingen bestaat nog geen zekerheid. De tekst van Alpertus letterlijk volgend, wordt vooralsnog uitgegaan van een kleine ringwalburg of mottekasteel direct langs de Vlaarding *bij* de oudere kerk en oevernederzetting. De cirkelvormige structuur van het stadscentrum suggereert echter andere mogelijkheden. Is deze ontstaan door de aanwezigheid van een oudere grote ringwalburg uit de late 9^e - 10^e eeuw? Of is deze het resultaat van de vorming van een ringdorp na de bouw van de nieuwe kerk in de 12^e eeuw? Tot nu toe zijn geen aanwijzingen voor een grote ringwalburg en bijbehorende binnenbebouwing gevonden, maar er is dan ook nooit bewust naar gezocht. Dit zal een lastige klus worden, aangezien de binnenstad in de loop der tijd met metersdikke pakketten is opgehoogd.

Een andere periode waarin we versterkingen in het onderzoeksgebied kunnen verwachten is kort na 810. Naar aanleiding van Deense invallen, onder meer langs alle Friese eilanden langs de kust, nam Karel de Grote defensieve maatregelen door de bouw van een oorlogsvloot en het stationeren van wachtschepen en versterkte wachtposten in alle bedreigde havens en riviermondingen. Nieuwe maatregelen door Lodewijk de Vrome waren noodzakelijk na herhaaldelijke invallen in de periode 834-837, mede doordat de lokale bevolking niet erg wilde meewerken. In het voorjaar van 837 worden op een aantal plaatsen langs de kust versterkte garnizoensplaatsen ingericht (*seditiones*). Hierna zou het tot het einde van de 9^e eeuw duren voordat men nieuwe maatregelen kon nemen, omdat tussen 839 en 885 grote delen van Friesland door het centrale Frankische gezag in leen waren gegeven aan diverse Vikingleiders, die het niet zo nauw namen met de kustverdediging.⁹⁹² Wellicht zijn de twee niet meer opgehaalde schatvondsten bij Voorhout [45] en Moordrecht nabij Gouda [148], dateerbaar ten tijde van Lodewijk de Vrome (814-840), de stille getuigen van de dreiging die van de Vikingen uitging.

Tot nu toe zijn er in de Rijn- en Maasmond geen sporen gevonden die overtuigend met defensieve maatregelen uit de eerste helft van de 9^e eeuw in verband kunnen worden gebracht. Te denken valt aan kleine walburgen, zoals die van Den Burg op Texel⁹⁹³, maar ook aan het hergebruik van de ruïneuze oude castellumterreinen als Valkenburg en *Rodanburg* (Leiden-Roomburg) in de Rijnmond en het nog niet getraceerde *Helinio* in de Maasmond. Dit hergebruik kan verklaren waarom er langs de Hollandse kust niet meer kleine ringwalburgen zijn overgeleverd.⁹⁹⁴

⁹⁹¹ Van Metz, *De diversitate temporum*, 2.21.

⁹⁹² Henderikx 1995, 81-101.

⁹⁹³ Henderikx 1995, 83; Dijkstra/De Ridder 2009, 203-204 en 215.

⁹⁹⁴ Dijkstra/De Ridder 2009, 215.

Net zo onzeker is een gebruik van de castellumterreinen als verdedigbare plaatsen in de vroeg-middeleeuwse periode vóór de 9^e eeuw. Bewoningssporen maken duidelijk dat ze in elk geval als nederzetting gebruikt werden. Het gebruik van de uitgang *-burg* hoeft niet te betekenen dat de bewoners de muurresten van de versterking slechts in verband brachten met een functie uit vervlogen tijden. Een daadwerkelijk hergebruik als (ruïneus) fort in de Vroege Middeleeuwen is best mogelijk. Het bezitten van een *burg* paste bij de levensstijl van de elite. In de wetten van de Angelsaksische koning Ine van Wessex uit circa 700 werd de benaming *burh* gebruikt voor de residentie voor een koning of edelman.⁹⁹⁵ In het heldenepos Beowulf had elke koninklijke familie zijn eigen *burh* of *faesten* met daarbinnen de feestzaal.⁹⁹⁶ Hiermee is niet gezegd dat in elk castellum in de Vroege Middeleeuwen een hooggeplaatst persoon zetelde, alleen dat het potentieel aantrekkelijke locaties daarvoor waren. Formeel waren de forten namelijk in bezit van de Frankische vorsten die in de rechten van de Romeinse keizers waren getreden.⁹⁹⁷ Wellicht woonden hier lieden die het koninklijk gezag vertegenwoordigden (of dat meenden te doen).

In dit kader dienen ten slotte nog twee suggesties te worden ontkracht ten aanzien van het castellum Leiden-Roomburg en Voorburg-Arentsburg (de voormalige Romeinse stad *Forum Hadriani*).

Door Dolmans & Thunnissen (2002, 28) is gesuggereerd dat *Matelâne*, de burcht van koning Hettel genoemd in het middelhoogduitse epos Gudrun, misschien slaat op *Matilone*, de Romeinse naam van het castellum Leiden-Roomburg.⁹⁹⁸ Deze identificatiepoging past in een 19^e-eeuwse traditie om de in Gudrun genoemde plaatsen en streken te herleiden tot hun moderne tegenhangers. Hierbij ging (en gaat) men echter volledig voorbij aan de literaire achtergrond van het heldenepos, zoals deze is ontleed door Panzer in 1901. Wat de herkomst van *Matelâne* betreft, is gebleken dat een deel van het verhaal sterk verwant is aan het 3^e-eeuwse Romeinse verhaal de *Historia apollinii regis Tyri*. Ongetwijfeld heeft de daarin genoemde havenstad *Mytilene* op Lesbos model gestaan voor het in de Gudrun-sage genoemde *Matelâne*. Door verschrijvingen in de loop der eeuwen is het goed te verklaren dat de auteur van Gudrun kwam tot laatstgenoemde vorm. Binnen de saga zelf wisselt de naam van *Matelane* tot *Macelane*.⁹⁹⁹ De Gudrun-sage kan dus niet als argument gebruikt worden om het castellum Leiden-Roomburg tot koningszetel te bestempelen.

Op basis van een vermelding in de kroniek van De Beke (uit circa 1350), suggereerde De Jonge dat Voorburg als vroeg-middeleeuwse versterking ooit in handen was van de Friese koning Audulfus.¹⁰⁰⁰ De Beke vermeldde over de invallen van de Vikingen namelijk dat zij kort na 856 Kennemerland plunderden, waarbij “de kerk van de heilige Adalbert werd gesloopt, de Noordwijkse priester Jeroen werd onthoofd en het zeer sterke fort bij Voorburg, dat ooit van koning Aurindilius was, verwoest.”¹⁰⁰¹

Deze voorstelling van zaken is echter om meerdere redenen ongeloofwaardig. Ten eerste wordt de passage over Voorburg door De Jonge als een vaststaand historisch feit bestempeld

⁹⁹⁵ Lapidge et al. 2001 (1999), 192.

⁹⁹⁶ Bazelmans 1999, 134.

⁹⁹⁷ Rijntjes 1995, 157.

⁹⁹⁸ Dolmans/Thunnissen 2002, 28.

⁹⁹⁹ Panzer 1901, 351-360.

¹⁰⁰⁰ De Jonge/Marcillaud 2001; De Jonge 2006b; 2006d.

¹⁰⁰¹ De Beke, *Croniken*, XXVII. Andere handschriften noemen Noordwijk, waarschijnlijk afgeleid uit de verschrijving ‘Norenburgh’ (Buijtendorp 2010, 57).

uit een voor ons onbekende bron aanwezig in de abdij van Egmond, waar De Beke werkzaam was. Er is geen rekening mee gehouden dat deze bron wel eens De Beke zelf kan zijn geweest. Hij volgde niet slaafs zijn bronnen, maar schreef ook zelf geschiedenis door gegevens te interpoleren. De verwoesting van de St.-Adelbertuskapel en de onthoofding van St.-Jeroen zijn gebaseerd op beider *Vita's*, die beschikbaar waren in Egmond. Het gedeelte over de verwoesting van het *castrum* nabij Voorburg, koning *Aurindilii* en de dappere, maar de vergeefse strijd van de Hollanders staat in geen enkele andere bron vermeld.

De 'Hollandse episode' staat in tijd te ver van De Beke af om toevalligerwijs mondeling te zijn overgeleverd (over een periode van bijna 500 jaar!).¹⁰⁰² Deze episode is een eigen inbreng van De Beke, die in zijn werk een pro-Hollandse benadering heeft, om het dramatische gevolg van de Vikinginvallen te verhogen en om de in de geschiedenis nog anonieme Hollanders een vergeefse maar eervolle poging tot verdediging van hun land te geven. Aanleiding voor dit tekstgedeelte waarin 'heel Holland' werd verwoest, is wellicht de passage over het jaar 857 in de *Annales Bertiniani*, waarin de zin voorkomt: "Andere Denen bestormden de handelsplaats Dorestad en plunderden het hele eiland der Bataven *en het aangrenzende land* [cursivering MD]." Inspiratie over de verwoesting van Voorburg haalde De Beke misschien wel bij het jaar 863 in dezelfde annalen, waar wordt verhaald hoe de Vikingen richting Keulen varen. Op die tocht verwoesten zij Dorestad en een andere, niet bij naam genoemde nederzetting waar Friezen heen waren gevlucht. Een uitgelezen moment voor De Beke om hier Voorburg in te vullen, waarvan het omvangrijke ruïneveld in zijn tijd nog steeds zichtbaar was. Deze versterking moest toch belangrijk genoeg zijn geweest om geplunderd te worden door de Vikingen!? De Vikingen hadden het echter vooral voorzien op de grotere handelsplaatsen langs de doorgaande routes (Dorestad, Utrecht, Witla, Tiel, Xanten etc.). Het feit dat hij niets gedaan heeft met het jaar 876 in dezelfde annalen, waar 'West-Friezen' de Vikingen juist wel verslaan, is wellicht te begrijpen uit zijn pro-Hollandse benadering. De laatste zin van zijn hoofdstuk XXVII, waarin vrouwen en kinderen worden afgevoerd, haalde De Beke uit overeenkomstige passages in de *Annales Xantenses* voor het jaar 837, of de *Annales Bertiniani* voor het jaar 834.¹⁰⁰³

In de tweede plaats is de herkomst van de naam 'Aurindilius' naar mijn mening door De Beke afgeleid uit Romeinse muntvondsten of steeninscripties die bij graafwerkzaamheden tussen de ruïnes van het oude Voorburg naar boven kwamen. Daarop zullen nogal eens namen als Aurelianus of Aurelius op hebben gestaan. De eerstgenoemde keizersnaam zal letterlijk vertaald zijn als 'oor van de ezel' en daarmee de kiem hebben gelegd voor de laat-middeleeuwse mythe van koning Eseloor.¹⁰⁰⁴ Dat de vroeg-middeleeuwse Audulfus-munten de inspiratiebron voor de naam Aurindilius (of Aurindubius) waren, zoals De Jonge wil, is niet overtuigend. Waarom zou men dan vervolgens bij de latinisering de letters 'rin' toevoegen? De naam Audulfus op de munten was toch al gelatiniseerd?¹⁰⁰⁵ En al zouden er in de Late Middeleeuwen munten van

¹⁰⁰² Antropologische studies wijzen erop dat mondelinge overleveringen na 200 jaar veel van hun realiteitszin verliezen. De Jonge (2006d, 193) vertrouwt te veel op het belang van laat-middeleeuwse en vroeg-moderne 'volksverhalen'; deze waren nu juist de wereld in geholpen door de populariteit van de kronieken!

¹⁰⁰³ Zie Henderikx 1995 voor meer informatie.

¹⁰⁰⁴ Buijtendorp 2010, 59. Ook kunnen de punten van de lauwerkrans die de keizers op munten droegen voor ezelsoren zijn aangezien.

¹⁰⁰⁵ De Jonge 2001, 64; 2006d, 193-194. Bezwaarlijk is verder het gemak waarmee gesteld wordt dat het bij koning Arindilius/Eseloor, de Deense Hygelac en de Warnse Radigis om dezelfde persoon zou gaan (De Jonge 2006d, 191). Deze personages staan los van elkaar (zie hoofdstuk 8).

Audulfus in Voorburg gevonden zijn, maakt dat deze plaats natuurlijk niet tot zijn bezit of verblijfplaats.¹⁰⁰⁶

Later zou in de kronieken Voorburg weer een belangrijke rol worden toegekend. In het *Goudse Kroniekje*, geschreven tussen 1437 en 1462, vinden we de eerste aanzetten dat het machtige adellijke geslacht van de Wassenaers terug te voeren zou zijn op de oudste inwoners van Holland. Koningen die voortkwamen uit de kasteelheer van Leiden, zouden in de 5^e eeuw Haarlem en Voorburg hebben gesticht. Daarmee waren enkele belangrijke bezittingen van de Wassenaers op de kaart gezet.¹⁰⁰⁷

Kortom, net zo min als voor de limesforten is er direct historisch bewijs om aan *Foreburg* een belangrijke rol toe te dichten als vroeg-middeleeuwse versterking of woonplaats van een Friese koning.

Archeologische vondsten in de vorm van een handvol aardewerkscherven en munten (tremisses van Madelinus en Karolingische munten) wijzen wel op enige bewoningsactiviteit¹⁰⁰⁸, maar in welke vorm is onbekend. Een probleem van de resten van het oude Voorburg was de grote omvang. Niet voor niets liet men, net als de puinvelden van de Romeinse steden Xanten en Nijmegen, de resten uiteindelijk links liggen en ontstond op enige afstand daarvandaan de middeleeuwse bewoningskern.

7.6 Handelsplaatsen

Al sinds mensenheugenis functioneerden de mondingen van Rijn en Maas als kruispunt van internationale contacten tussen het Europese vasteland en de rest van de toen bekende wereld. De aanwezigheid van knooppunten waar handel en andere vormen van uitwisseling plaatsvonden is een logisch gevolg hiervan. Met het heropleven van de handel na de laat-Romeinse tijd rijst de vraag hoe deze in het onderzoeksgebied georganiseerd was en welke plaatsen in beide riviermondingen daarvoor gebruikt werden. Voor de Maasmond kennen we voor de Karolingische periode de vermelding van *Witla*, maar voor de Rijnmond is opvallend genoeg geen contemporaine plaatsvermelding bekend. Toch moeten hier één of meer locaties gelegen hebben waar schepen binnenliepen op weg van of naar Dorestad, in de Karolingische tijd het meest belangrijke emporium in Noordwest-Europa. Op basis van historische en archeologische gegevens wordt besproken welke locaties als handelsplaats in aanmerking komen en of er verschillen zijn aan te brengen tussen de Merovingische en Karolingische periode. En had de elite veel grip op al deze handelsstromen, of maakte de vrij egalitaire kustsamenleving van iedere Fries met een schip een potentiële handelaar, zoals Loveluck en Tys recentelijk betoogden?¹⁰⁰⁹

Voordat we toekomen aan de bespreking hiervan is het van belang in te gaan op de aard van de uitwisseling van objecten. Hierin is namelijk de *context* en de *schaal* van belang. Een bespreking van de goederen die stroomopwaarts en -afwaarts werden vervoerd, maakt duidelijk welke plaats en functie deze hadden binnen het uitwisselingsnetwerk. Een volgende vraag is hoe deze Friese handel georganiseerd was.

¹⁰⁰⁶ Het hierboven uitgesproken vermoeden dat de oude Romeinse fortificaties potentieel aantrekkelijke locaties voor gebruik door elitefiguren waren, op basis van analogieën uit andere bronnen, betekent echter niet dat we aan de vermelding van De Beke dan maar het voordeel van de twijfel moeten geven als vaststaand feit en afzien van bronnenkritiek!

¹⁰⁰⁷ Aalbers *et al.*, 2000, 58.

¹⁰⁰⁸ Buijtendorp 2010, 61 en 311.

¹⁰⁰⁹ Loveluck/Tys 2006.

Concepten van uitwisseling: geschenken versus goederen

De huidige gedachten over uitwisseling in de Vroege Middeleeuwen zijn sterk beïnvloed door antropologisch onderzoek naar niet-westerse samenlevingen. Aanvankelijk gingen historici en archeologen uit van het bestaan van een primitieve vorm van commerciële langeafstandshandel in doorgaans kostbare goederen, gestoeld op Romeinse en moderne, kapitalistische principes. De numismaticus Grierson sprak dit tegen. Hij wees op basis van de *Germania* van Tacitus en het heldenepos *Beowulf* op het belang van de uitwisseling van luxe geschenken, zoals wapens en gouden en zilveren voorwerpen.¹⁰¹⁰ Deze reciprociteit of *gift-exchange* schiep een persoonlijke band tussen de beide betrokken partijen en structureerde zo een sociaal netwerk van reciprociteit, niet alleen binnen elites en daarmee samenhangende groepen, maar ook met de bovennatuurlijke wereld van goden en voorouders.

Gregory bestempelde geschenken als onderdeel van een uitwisseling van onvervreembare goederen tussen van elkaar afhankelijke personen. Door de sociale beladenheid van de voorwerpen waren deze niet zomaar verhandelbaar, omdat ze gepersonificeerd waren met een gebeurtenis of persoon. Dit was bijvoorbeeld het geval wanneer een koning uit zijn *thesaurus* waardevolle giften gebruikt om volgelingen aan zich te binden en naar hun waarde te belonen. Overige goederen waren daarentegen vervreemdbaar. Ze verwisselden van eigenaar als deel van een commerciële transactie tussen onafhankelijke deelnemers, of via een vorm van redistributie. Bij redistributie (tribuu, belasting, renten, oorlogsbuit, piraterij) is sprake van een ongelijke verhouding tussen de deelnemers. Goederen worden door afhankelijken afgedragen aan mensen met politieke of landsheerlijke macht, die de waren weer aan anderen toewijzen.¹⁰¹¹ In deze visie werden geschenken uitgewisseld in een gescheiden sfeer, los van meer alledaagse handelswaren. De behoeften van boeren, die vrijwel geheel zelfvoorzienend werden geacht, speelden nauwelijks een rol.¹⁰¹²

Deze driedeling in geschenkenuitwisseling, redistributie en commerciële uitwisseling is echter te strikt. Bloch en Perry wezen erop dat de vormen niet goed van elkaar te scheiden zijn. Bepalend was de context van de transactie en betekenis voor de samenleving. Volgens hen dient een onderscheid gemaakt te worden tussen enerzijds uitwisseling gericht op de lange termijn, van belang voor de reproductie van de sociale en kosmische orde, en anderzijds die van de korte termijn, gericht op individuele transacties en competitie. De langetermijnuitwisseling kon echter niet bestaan zonder de tweede vorm, aangezien via deze weg goederen verkregen werden die nodig waren voor het instandhouden van de maatschappelijke orde. Bijvoorbeeld aardewerk kan als bulkgoed commercieel zijn verhandeld in een havenplaats, waarvan een Tatinger kan zijn weg vond als geschenk op een feest ter ere van de volwassenwording van een jongeman als krijger. Dit betekent dat objecten konden wisselen van uitwisselingsfeer, hetgeen gepaard ging met procedures en rituelen waarin de centrale normen en waarden van de samenlevingen centraal stonden.¹⁰¹³

In bovenstaande discussie werd weinig aandacht geschonken aan de relatie met de achterliggende productie en consumptie. De afgelopen decennia is erop gewezen dat niet zozeer de internationale langeafstandshandel maar juist de (inter-)regionale uitwisseling de stimulerende factor achter de opkomst van *emporia* als Dorestad en Hamwic was. Deze kernen konden

¹⁰¹⁰ Grierson 1959; Moreland 2000a.

¹⁰¹¹ Gregory 1982; Polanyi 1957.

¹⁰¹² Moreland 2000a.

¹⁰¹³ Bloch/Parry 1989, 23-30.

niet functioneren zonder een economisch geïntegreerd achterland en een daaruit afkomstige agrarische surplusproductie.¹⁰¹⁴

Goederenstromen

Welke goederen uitgewisseld werden komt in historische bronnen slechts sporadisch naar voren. Duidelijk is wel dat een deel van de waren in de loop van de Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd telkens weer genoemd werden.¹⁰¹⁵ Archeologische vondsten bevestigen niet alleen deze constante, maar plaatst het verkeer ook dieper terug in de tijd en wijst bovendien zaken aan die niet uit bronnen bekend zijn. Problematisch blijft natuurlijk de kwantificering van de goederenstromen, zeker wat het bulkgoed betreft. Hieronder worden de waren besproken in twee categorieën:

- › import (goederen afkomstig van buiten de kustregio en aangevoerd via de grote rivieren en de Noordzee)
- › export (goederen geproduceerd in de kustregio zelf en als tegenwaarde gebruikt)

Beide categorieën bevatten producten die het kustgebied slechts passeerden als transitowaren. De verhouding tussen deze transitohandel en de eigen regionale inbreng komt na de bespreking van de import en export aan bod. Verder is de schaal van de uitwisseling van belang. Wickham gaat uit van een driedeling: de uitwisseling van luxe goederen, gebruiksgoederen in bulk en lokale, kleinschalige uitwisseling. De eerste en laatste vorm komen altijd voor, maar de verhandeling van bulkgoed niet. Een kenmerk van bulkgoed is dat het wordt vervoerd over middellange afstand tussen twee regio's en bestaat uit waren die in grote aantallen kunnen worden gemaakt, goedkoop genoeg voor de koper maar duur genoeg voor de verkoper om enige winst te maken.¹⁰¹⁶ In samenhang met de context van de uitwisseling kan ook de schaal ervan veranderen. Wijn kan vervoerd zijn in bulk, waarvan één ton wordt verhandeld als luxegoed (zie tabel 7.2 hieronder).

Import

Een belangrijk deel van de importen was afkomstig uit het Frankische achterland, via de Rijn en Maas. Aan de basis hiervan stond de wijnhandel. **Rijnwijn** was, zeker onder de elite, een gewild product. Gegevens uit de Late Middeleeuwen wijzen op een redelijk constant aandeel; ongeveer één op de drie vrachten bestond uit wijn.¹⁰¹⁷ Langs archeologische weg wijzen waterputten waarin hergebruikte houten tonnen zijn gebruikt, op het belang van de wijnhandel, zeker wanneer het hout afkomstig blijkt uit Zuid-Duitsland. In elke nederzetting zijn hiervan wel voorbeelden te vinden. De aardewerken reliëfbandamforen, die soms wel als containers voor wijn worden beschouwd, lijken mij door hun breekbaarheid ongeschikt. Bovendien werden deze gemaakt op een andere locatie dan de wijn.

In de Vroege Middeleeuwen was in het kustgebied zelf veel **bouwhout** aanwezig in de bosbestanden van de duinstreek en de rivieroeveren.¹⁰¹⁸ Maar het is mogelijk dat een deel van het eikenhout van gebouwen, oeverbeschoeiingen en waterputten ingevoerd werd uit bijvoorbeeld de Vogezes of Zuid-Duitsland, zoals blijkt uit een lofdicht uit de vroege 9^e eeuw.¹⁰¹⁹ Het

¹⁰¹⁴ Zie onder meer Van Es 1990 en Moreland 2000a, 32-33 en 2000b; Verhulst 2002, 112.

¹⁰¹⁵ Vgl. de goederen genoemd in onder meer Hodges 1982, 105; Lebecq 1983; Verhulst 2002; Middleton 2005 en Weststrate 2008.

¹⁰¹⁶ Wickham 2005, 696-700.

¹⁰¹⁷ Weststrate 2008, 71 en 270-271.

¹⁰¹⁸ Casparie/Swarts 1980, 267 (Dorestad); Lange 2009, 279 (Utrecht-Leidsche Rijn A2).

¹⁰¹⁹ Lebecq 1983, II, 24-30.

bouwhout zal zijn aangevoerd per schip of als vlot, zoals nog tot in de late 19^e eeuw gebruikelijk was.¹⁰²⁰

Metaal was niet als grondstof in het kustgebied voorhanden, tenzij men schroot omsmolt. Voor gereedschappen, wapens en andere gebruiksvoorwerpen is ijzer belangrijk, voor sieraden en munten brons, zilver en goud.

Tussen de smeed- en herverhittingslakken van Rijnsburg bevonden zich enige vloeislakken, wat zou wijzen op ijzerproductie ter plaatse uit erts. In de nederzetting van Leidsche Rijn (LR51-54) zou zelfs het grootste deel van de slakken uit productieslak te bestaan.¹⁰²¹ Aangezien ijzererts in het kustgebied niet voorhanden is, impliceert dit een handel in erts. Dit is niet erg plausibel. Men zou verwachten dat men uit gebieden waar ruw ijzer werd geproduceerd, uit zogeheten klapperstenen of moerasijzererts op de Veluwe en het Montferland, wolf of ijzerbaren werden geëxporteerd en geen erts.¹⁰²² Er bestaat geen enkele aanwijzing dat vlak bij Rijnsburg of de Leidsche Rijn lokaal moerasijzererts voorhanden was. Wellicht speelt hier een determinatierprobleem een rol: herverhittingslakken lijken nogal sterk op bodemslakken van hoogoventjes of smeedhaarden en zijn alleen door chemische analyse te onderscheiden.¹⁰²³

Het overgrote deel van de geïmporteerde **natuursteen** afkomstig uit opgravingen bestaat uit fragmenten van maalstenen gemaakt van tefriet, een poreuze vulkanische basaltlava uit het Eifelgebied nabij Mayen. Natuursteen die ook werd ingevoerd betreft vijzels en slijp-, wet-, wrijf- en klopstenen, voornamelijk gemaakt van zandsteen en kwartsiet uit de Ardennen of het Rijnmassief. De kalkstenen vijzels waren afkomstig uit de Maasvallei. Van de wetstenen was een deel afkomstig uit Zuidoost-Engeland en Zuidwest-Noorwegen. Kleine bewerkte fragmenten vuursteen werden in combinatie met een ijzeren vuurslag gebruikt als aansteker. Platte stukken zwarte lydiet werden gebruikt als toetssteen, gemaakt van verder stroomopwaarts aanwezige kiezels uit het stroombed van Rijn en Maas.¹⁰²⁴

Fragmenten van andere steensoorten, zoals tufsteen en *Grauwacke*, zullen in de Vroege Middeleeuwen nog niet zijn ingevoerd, maar zijn verzameld uit de resten van Romeinse castella en overige steenbouw binnen de eigen regio. Hetzelfde geldt voor stukken van Romeinse fabricagesteen, zoals dakpannen en bakstenen. Een deel van deze stenen is gebruikt voor het maken van gewichten voor weefgetouwen of visnetten. Andere doeleinden waaraan te denken valt, zijn het plaveien van hardplaatsen, als hittesteen (voor het aan de kook brengen van water), als padverharding of als stiep onder een paalfundering.

Archeobotanische monsters uit Leiderdorp en Dorestad met akkeronkruiden die typisch zijn voor zuidelijke streken wijzen op de invoer van **graan**, maar op welke schaal dit gebeurde is niet duidelijk.¹⁰²⁵ Structureel of alleen in tijden van hongernood?

De belangrijkste vondstcategorie die wijst op import uit het Frankische achterland is het **draaischijfaardewerk**. In de Merovingische periode bedroeg het aandeel hiervan in Zuid-Hollandse nederzettingen en grafvelden 80 tot 100 % (zie fig. 7.4 en bijlage 10), bestaande uit ruw- en gladwandige vormen in diverse baksels. Een deel hiervan is zeker afkomstig uit Mayen, de overige baksels behoren tot nog onbekende productiecentra elders langs de Rijn- en Maasoevers. Het bestaan van een interregionaal netwerk van uitwisseling langs de Rijn blijkt uit de ver-

¹⁰²⁰ Weststrate 2008, 83-84.

¹⁰²¹ Kerkhoven 2010, 241-242.

¹⁰²² Heidinga/Van Nie 1993; Joosten 2004.

¹⁰²³ Joosten 2004, 18.

¹⁰²⁴ Kars 1983.

¹⁰²⁵ Pals 1986; Van Zeist 1990.

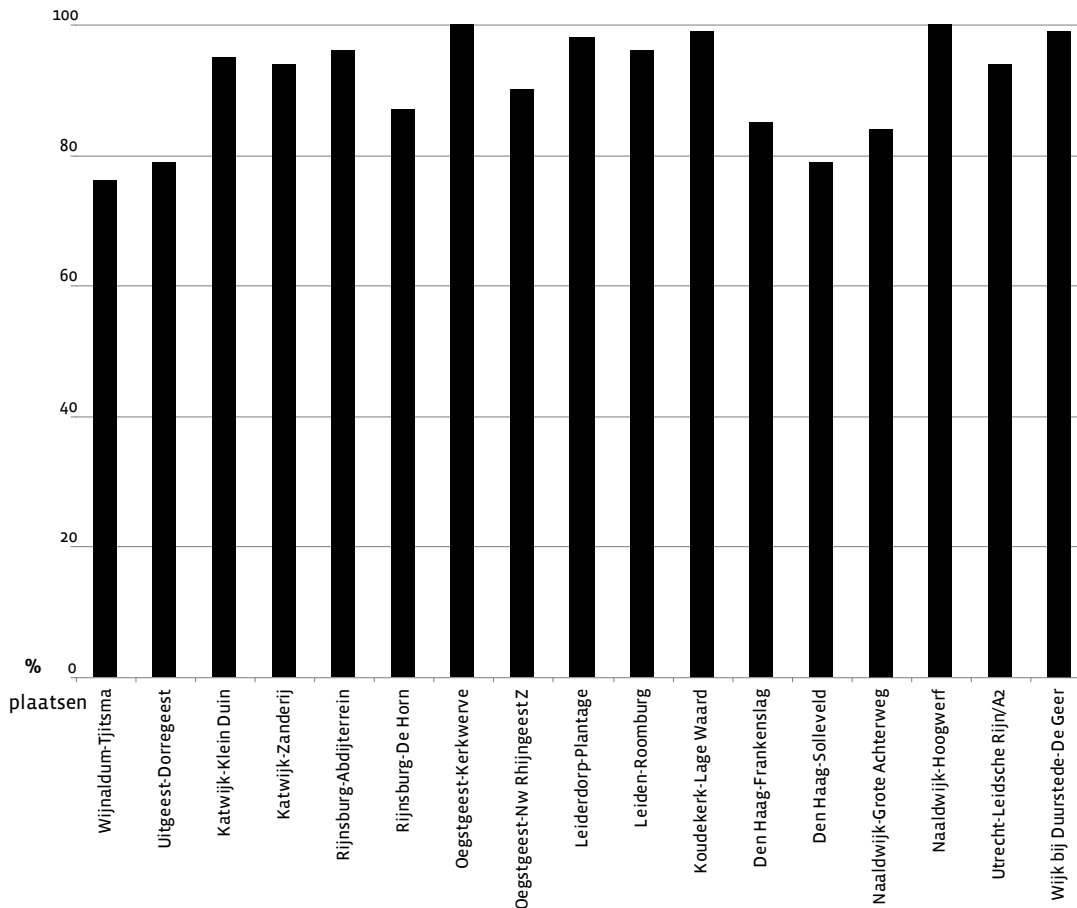

Fig. 7.4 Aandeel van draaischijfardewerk uit de Merovingische periode in nederzettingen en grafvelden uit West-Nederland en Friesland, stroomafwaarts van Dorestad.

spreiding van identieke rolstempels op knikwandpotten (bijlage 11). Het verspreidingsgebied van knikwandaardewerk met dellen op de knik sluit hier op aan (fig. 7.5 en bijlage 12). Naar verwachting zullen deze knikwandpotten uit het Duitse achterland afkomstig zijn. Importen van draaischijfardewerk vinden we tevens in Noord-Holland en Friesland, met name in West- en Oostergo. Het aandeel wisselt daar wel sterker per vindplaats: slechts 4 tot 30% in grafvelden, maar een nederzetting als Wijnaldum had in de Merovingische periode een aandeel van 64 à 88%.¹⁰²⁶ Het lagere aandeel draaischijfardewerk ten opzichte van het Zuid-Hollandse kustgebied zal veroorzaakt zijn door de grotere afstand tot de Rijn als belangrijkste doorgaande transportroute: in Merovingisch Kootwijk bijvoorbeeld, bedroeg het aandeel importaadewerk 80%.¹⁰²⁷

Toch moet men zich bij zo'n groot aandeel draaischijfardewerk afvragen of het deels in het kustgebied zelf is gemaakt. Het verzorgingsgebied van aardewerk uit veel ovens was vrij lokaal, zoals de verspreiding van baksels uit ovens te Ubbergen (bij Nijmegen), Kessel-Hout, Cuijk en Maastricht laat zien.¹⁰²⁸ Wimmers merkte over het Merovingische aardewerk uit het Rijnsburgse grafveld op dat bijna 60% op het eerste gezicht als 'lokaal' bestempeld kan worden.¹⁰²⁹ Een

¹⁰²⁶ Tabel 14 in Knol 1993, 168. Gebaseerd op grafvelden met draaischijfardewerk en meer dan twaalf potten in totaal. Voor Wijnaldum zie Gerrets/De Koning 1999, 97-98.

¹⁰²⁷ Heidinga 1987, 20.

¹⁰²⁸ Mondelinge mededeling dr. A. Verhoeven (Uva, AAC).

¹⁰²⁹ Wimmers 1986, 12 en fig. 3.

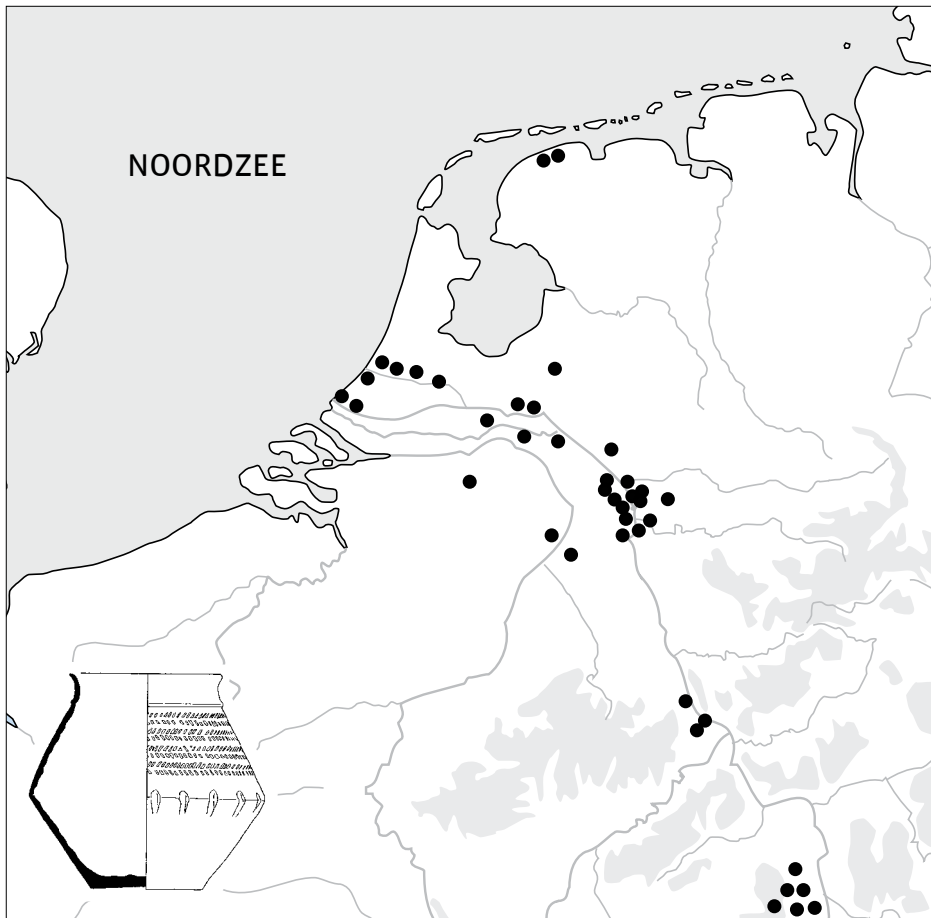

Fig. 7.5 Vindplaatsen van knikwandpotten met dellen op de knik uit het onderzoeksgebied Zuid-Holland (stand 2009) en het Duitse Nederrijng gebied (aangevuld naar Siegmund 1998, Abb. 54).

systematisch onderzoek naar baksels en gebruikte kleien van aardewerk uit de Merovingische periode is dringend gewenst.

Omdat vroeg-middeleeuwse resten van misbaksels of ovens vooralsnog ontbreken ga ik uit van het ontbreken van een regionale productie van draaischijfaardewerk in het kustgebied zelf. Het ontbreken daarvan kan een verklaring zijn waarom in de 8^e eeuw nu juist een traditie als die van de handgevormde kogelpot zich in korte tijd doorzette, als opvolger van het eveneens handgemaakte Hessens-Schortens aardewerk. Deze kogelpotten werden vervaardigd door de boerenhuishoudens zelf, eventueel in ateliers in handelscentra als Dorestad naarmate de vraag groeide.¹⁰³⁰ Mogelijk verwijst de plaatsnaam *Potarnem* uit de Utrechtse goederenlijst, gelegen ergens tussen Woerden en Alphen aan den Rijn, naar een dergelijk atelier. Naar mijn mening betekende dit toponiem namelijk ‘pottenbakkers woonplaats’.¹⁰³¹

Het succes van de kogelpot blijkt uit het aandeel draaischijfaardewerk in de Karolingische periode: dit zakt in Zuid-Holland terug tot 51-62 %, met nog lagere aantallen verder noordelijk langs de kust door de grotere afstand vanaf de productie- en stapelplaatsen. Alleen in de grote handelsplaats Dorestad, een centraal verdeelpunt, is het aandeel importen met 86 % relatief

¹⁰³⁰ Verhoeven 1998, 265.

¹⁰³¹ Deze verklaring van de plaatsnaam *Potarnem* zou aan kracht winnen indien sprake was van dubbel-t (*Pottar* + *heem*). Het voorbeeld van de plaatsnaam *Potterne* uit Wiltshire (Groot-Brittannië), in 1086 genoemd als *Poterne*, laat zien dat dit geen probleem hoeft te zijn (zie Mills 2003, 375). Overigens zou de naam ook kunnen worden verklaard als ‘woonplaats met pottenbakkerij’, indien we het eerste lid verklaren uit het Oudengelse *pott* + *aern* (‘gebouw waar potten worden gemaakt’) + *heem* (woonplaats).

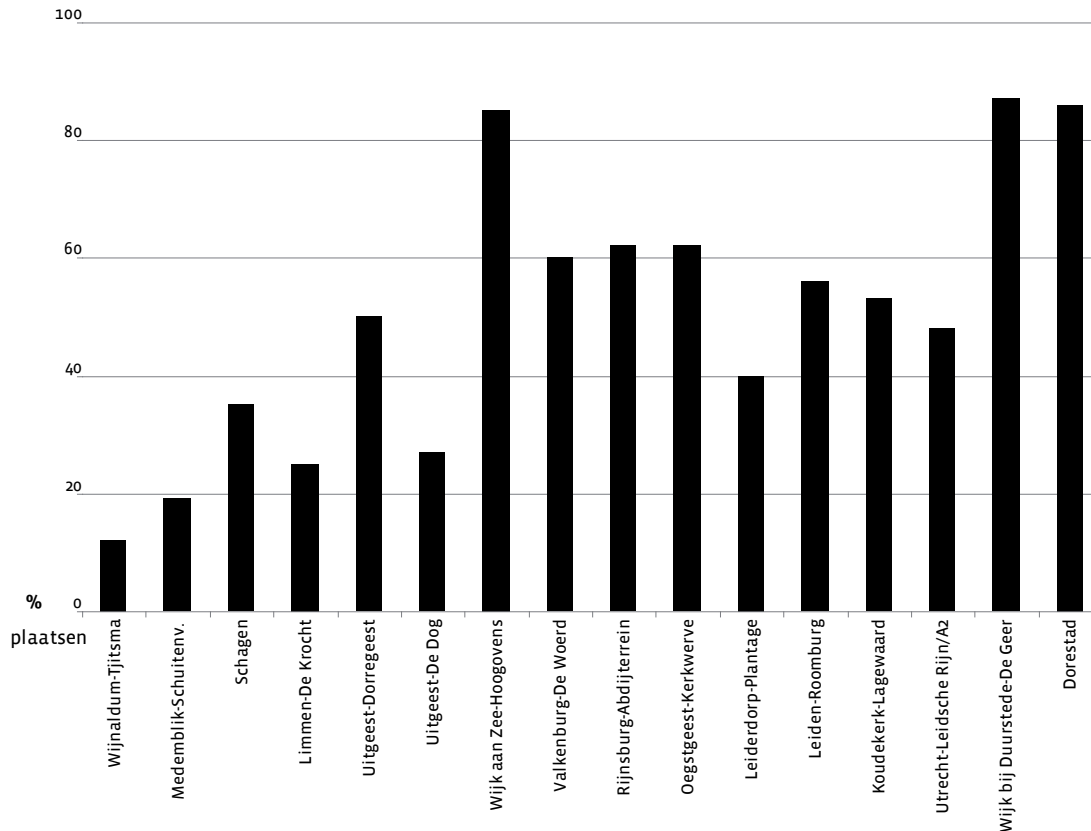

Fig. 7.6 Aandeel van draaischijfaardewerk uit de Karolingische periode in nederzettingen en grafvelden uit West-Nederland en Friesland, stroomafwaarts van Dorestad.

hoog (zie fig. 7.6 en bijlage 10). Het draaischijfaardewerk beperkte zich vrijwel uitsluitend tot vormen uit de grotere productiecentra van Mayen en Badorf/Walberberg. Dat de kogelpot een relatief groot aandeel uitmaakte van het aardewerkspectrum lijkt geen reactie te zijn op een kleiner aanbod van draaischijfaardewerk. Men zou immers verwachten dat de vraag in de loop der tijd juist toenam. De kogelpot was een eigen initiatief uit het Friese kustgebied, waarvan de gestage verspreiding over een groter deel van Noord-Nederland en het Noord-Duitse Saksische gebied in de 8^e en 9^e eeuw niet alleen te danken was aan de gunstige eigenschappen als kookpot, maar ook aan de mogelijkheden die het Friese handelsnetwerk bood.¹⁰³²

Aardewerk werd *en masse* geproduceerd en was een relatief goedkoop product. Dat het in grote getale wordt aangetroffen bij archeologisch onderzoek betekent niet automatisch dat dit het belangrijkste handelsgoed was. De archeologische kwantiteit wordt bepaald door de onvergankelijkheid en de context waarin het gevonden wordt. In kleigebieden met zijgeulen waarin aardewerk weggegooid werd, blijven duizenden scherven bewaard, terwijl bij opgravingen op het zand veel minder bewaard is gebleven. Verder is het breekbaar en vooral kookpotten gaan niet al te lang mee. Ontnuchterend is een schatting van de hoeveelheid aardewerk die per vaarseizoen Karolingisch Dorestad bereikte uit het Duitse Rijnland. Uitgaande van kleine 'potscheepjes' met een laadruimte van 2,5 m³ (voor 250 potten) waren er hooguit 30 scheepjes nodig om Dorestad zelf van aardewerk te voorzien en nog eens 30 ladingen voor de rest van

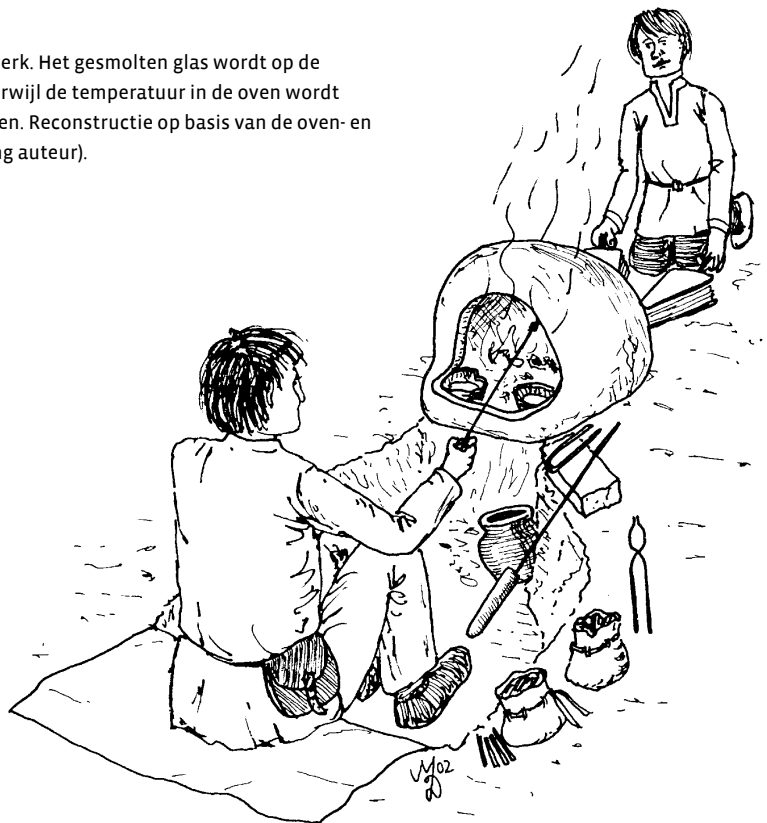
¹⁰³² Vergelijk het ontstaan van *Ipswich ware* in de loop van de 8e eeuw, dat voornamelijk verspreid raakte in het directe achterland van de gelijknamige handelsplaats.

Nederland.¹⁰³³ Een berekening van de hoeveelheid potten die jaarlijks nodig waren voor één huishouden in Merovingisch Rijnsburg kwam uit op anderhalve pot.¹⁰³⁴ Op basis van deze schattingen is het niet verwonderlijk dat aardewerk in vroeg-middeleeuwse bronnen vrijwel nooit wordt genoemd, behalve als figurant in de *Miracula* van St.-Goaris (ca. 839). Dit wonder verhaalt over pottenbakkers die met hun lading aardewerk de Rijn afvaren, maar omkomen in een stroomversnelling wanneer ze niet kunnen wachten op een vrome vrouwelijke medepassagier, die even is gaan bidden in de kloosterkerk van de heilige. De enige overlevende van het ongeluk is het zoontje van de vrouw.¹⁰³⁵

Een laatste vondstcategorie die wijst op een herkomst van buiten de regio is glas. **Drinkglazen**, afkomstig uit de dichtbeboste gebieden als de Eifel en de Ardennen, werden ingevoerd uit dezelfde richting als een deel van het draaischijfaardewerk. Glazen zijn te beschouwen als een luxeproduct, alhoewel het zeven van grondmonsters in Karolingisch Dorestad duidelijk maakte dat glas in grotere hoeveelheden voorkwam dan gedacht.¹⁰³⁶

Kralen van opaak glas werden waarschijnlijk voor een deel verkregen door invoer. Daarnaast is een deel in het kustgebied zelf gemaakt, zoals het productieafval uit de eerste helft van de 7^e eeuw uit Rijnsburg aantoont (fig. 7.7).¹⁰³⁷ De vraag is of deze activiteit werd uitgevoerd door rondreizende specialisten of dat dit een bijproduct was van de lokale smid. De zeldzaamheid van dergelijke vondsten, de geringe hoeveelheid afval en de vaardigheid en kennis die hiervoor vereist is, wijst eerder in de richting van rondtrekkende kralenmakers. Dat een deel van de kralen niet simpelweg kant-en-klaar werd aangevoerd maar ter plaatse werd gemaakt, kan te maken hebben met het anticiperen op een plotseling toegenomen vraag, of misschien was dit magische aspect van zijn werk belangrijk voor zijn klanten?¹⁰³⁸

Fig. 7.7 De kralenmaker aan het werk. Het gesmolten glas wordt op de punt van een pontil gewikkeld, terwijl de temperatuur in de oven wordt gereguleerd door twee blaasbalgen. Reconstructie op basis van de oven- en afvalresten uit Rijnsburg (tekening auteur).

¹⁰³³ Van Es/Verwers 1994.

¹⁰³⁴ Dijkstra 2004, 404.

¹⁰³⁵ Lebecq 1983, II, 150-151.

¹⁰³⁶ Mondelinge mededeling J. van Doesburg (RCE).

¹⁰³⁷ Dijkstra/Sablerolles/Henderson 2010.

¹⁰³⁸ Voor het magische aspect van ambachten zie Callmer 2003, 357 e.v.

Analyse van de gekleurde glasstaafjes uit Maastricht, Wijnaldum en Rijnsburg, die als grondstof voor de kralen dienden, wijzen niet op één gemeenschappelijke herkomst maar op drie niet nader lokaliseerbare regionale bronnen.¹⁰³⁹ Voor zowel Rijnsburg en Wijnaldum kan men zich afvragen of deze staafjes in de eigen regio werden gemaakt. Net als bij veel van het Merovingische draaischijfardewerk zal het gaan om een herkomst uit verschillende stroomopwaarts gelegen centra, naar verwachting dezelfde plaatsen als waar drinkglazen werden gemaakt. Hoogstens de kralenmaker zelf zou dus uit de kustregio kunnen komen. Over kralenproductie in de Karolingische periode is weinig bekend. Alleen uit Dorestad zijn vondsten voorhanden. Een aanwijzing dat het maken van kralen gecentraliseerd plaatsvond?

Ruwe barnsteen was een andere grondstof die voor kralen en hangers werd gebruikt, maar die hier ter plaatse werden gemaakt. De Zuid-Baltische kusten zijn een bekend verspreidingsgebied van deze fossiele hars. Daarnaast kan het worden aangetroffen langs de kusten van Denemarken, Noord-Duitsland en Noord-Nederland.¹⁰⁴⁰ Scandinavië stond ook bekend om andere producten, zoals **pelzen** en **walrusivoor**. Van pelzen zijn in Keulen 7^e- tot 8^e-eeuwse resten aangetroffen in de vorm van poot- en kaakfragmenten van de rode vos en waarschijnlijk ook poolvos.¹⁰⁴¹

De handel in **slaven** was in de Vroege Middeleeuwen nog een vertrouwd beeld. Krijgsgevangenen uit de vele Europese stijdtonelen die geen losgeld opleverden, werden doorverkocht als slaven. De vroegste historische vermelding van een Friese koopman in 679 betreft de aankoop door hem van een slaaf op de markt in Londen.¹⁰⁴² Veel van de slaven die werden buitgemaakt bij de campagnes van Karel de Grote tegen de stammen in Noord- en Midden-Europa werden verhandeld via havens als Arles en Venetië richting Noord-Afrika en het Midden-Oosten.¹⁰⁴³

Luxe exotische producten, zoals **oriëntaalse stoffen of specerijen**, ontsnappen gewoonlijk aan het archeologisch bodemarchief. Opvallend zijn de resten van **walnoot** en **druiven** (of eerder **rozijnen**) uit een archeobotanisch monster uit Leiderdorp-Hoogmadeseweg. Behalve één historische vermelding over het transport van **olijfolie** over de Rijn zijn er geen aanvullende archeologische bewijzen voor de handel in dit product bekend. Fragmenten van mediterrane dikwandige amforen – bekend uit de Romeinse periode – ontbreken in vroeg-middeleeuwse context. Werd de olie misschien vervoerd in tonnen of overgeheveld in andere grote kruiken zoals reliëfbandamforen?

Export

De aanwezigheid van bovengenoemde importproducten – voor zover archeologisch vatbaar – maakt duidelijk dat er in het kustgebied voldoende surplus voorhanden was om uit te wisselen. Welke goederen dit waren en in welke aantallen ze verhandeld werden, is moeilijk in te schatten, omdat het ging om organische, vergankelijke waren.

Het uit historische bronnen meest genoemde exportproduct was het **Friese laken**. Het betrof laken stoffen en mantels in diverse kleuren, die binnen het hele Frankische Rijk bekend waren. Hieronder waren ook stoffen met een hoge kwaliteit, aangezien ze deel uitmaakten van diplomatieke geschenken van Karel de Grote aan de kalief van Bagdad, Harun al-Rachid.¹⁰⁴⁴

¹⁰³⁹ Dijkstra/Sablerolles/Henderson 2010, 190.

¹⁰⁴⁰ Kars 1983.

¹⁰⁴¹ Berke 1997, 410.

¹⁰⁴² Lebecq 1983, deel II, 232.

¹⁰⁴³ Verhulst 2002, 105 en 107.

¹⁰⁴⁴ Verhulst 2002, 75-76 en 111.

Beweerden sommige historici in eerste helft van de 20^e eeuw nog dat het Friese laken afkomstig was uit Vlaanderen en Engeland, met de Friezen slechts als tussenhandelaren, inmiddels is door archeologische gegevens wel duidelijk dat dit laken heel goed uit het Friese kustgebied zelf kan stammen. Behalve vondsten gerelateerd aan weefgetouwen spreekt dit vooral uit het relatief hoge aandeel schaaap binnen de veestapels van nederzettingen in het kustgebied (zie bijlage 8). Dat een deel van de *pallia Fresonica* feitelijk was aangevoerd vanuit Vlaanderen en Engeland is daarnaast best mogelijk.¹⁰⁴⁵ Behalve lakense stoffen moet ook de fabricage van **linnen** van enig belang zijn geweest, getuige de vondst van productieafval van vlas in meerdere onderzochte nederzettingen in het onderzoeksgebied.

Over de organisatie van de Friese textielproductie is niets bekend. Aangezien weven binnen het boerenbedrijf een normale bezigheid was voor de boerin, kunnen veel agrarische bedrijven erbij betrokken zijn geweest. Misschien dat boerderijen die deel uitmaakten van een domein alleen verplicht waren tot het leveren van halffabrikaten in de vorm van wol, vlas, of spintollen met gesponnen draad, die elders werden verwerkt tot weefsels? Dergelijke leveranties zijn bekend van domeinen in 9e-eeuws Noord-Frankrijk en België.¹⁰⁴⁶

Zout was een ander gewild product vanwege het gebruik als conserveringsmiddel. Eén van de plaatsen waar het (op grote schaal?) gewonnen werd was Zeeland. Tweemaal zijn hier schenkingen van zoutpannen overgeleverd, aan de abdij van Lorsch (775/776) en de St.-Gertrudisabdij te Nijvel (877). De zoutwinning vond plaats door middel van selnering, een proces waarbij verzilt veen werd uitgegraven om te worden verast en gezuiverd tot zout.¹⁰⁴⁷ Ook voor Noord-Holland en het kustgebied tussen Vlie en Wezer zijn aanwijzingen voorhanden voor zoutwinning uit verzilt veen of zeegras, vanaf de Romeinse of Karolingische tijd.¹⁰⁴⁸ In de Rijn-Maasdelta kwamen hoogstens delen van de Zuid-Hollandse Eilanden in de Maasmond in aanmerking voor zoutwinning uit verzilt veen, aangezien het grootste deel van het Zuid-Hollandse veengebied beschut lag achter de strandwallen.

De verwijzingen naar visrechten in de Utrechtse goederenlijst wijzen op de visvangst in rivieren en meren als belangrijke inkomstenbron. De weinige gegevens uit gezeefde monsters laten zien dat zowel zoetwatervis als vissen uit de rivierestuaria en kustwateren op het menu stonden. Voor zoetwatervis zal men stroomopwaarts geen belangstelling hebben gehad. Deze kon men immers ook daar vangen. Alleen **zeevis** zal over grotere afstand zijn verhandeld in gedroogde, gerookte of gezouten vorm. De in Utrecht-Leidsche Rijn (7^e-8^e eeuw) en Dorestad (8^e-9^e eeuw) gevonden zeevis (met een aandeel van 7 tot 9% binnen het totale visspectrum in deze nederzettingen) moet gezien de afstand tot de kust geconserveerd zijn geweest.¹⁰⁴⁹ De kabeljauwresten uit de opgraving Keulen-Heumarkt (7^e-10^e eeuw) zal als stokvis zijn aangevoerd vanaf de Noordzeekust of misschien wel vanaf de Oostzee.¹⁰⁵⁰

Zoölogisch onderzoek naar de samenstelling van de veestapel biedt enige opties in welke agrarische producten gehandeld kan zijn. Botassemblages van rund in de oevernederzettingen van zowel Leiderdorp, Oegstgeest en Valkenburg laten een relatief hoog aandeel zien in de slacht van kalveren (max. 24 maanden oud). Dit kan wijzen op verfijnde eetgewoonten, maar dit zal eerder een prettige bijkomstigheid zijn van een gerichtheid op melkproductie (en **kaas**

¹⁰⁴⁵ Lebecq 1983, I, 131-134; Verhulst 2002, 75-76-111.

¹⁰⁴⁶ Verhulst 2002, 73-74.

¹⁰⁴⁷ Leenders 2007.

¹⁰⁴⁸ Van Geel/Borger 2002; De conclusie was eerder nog negatief, zie Besteman 1974.

¹⁰⁴⁹ Beerenhout 2010, 342; Prummel 1983, tabel 23 en 256-257.

¹⁰⁵⁰ Berke 1997, 406 en 410.

Fig. 7.8 Koeien langs de waterkant. Een belangrijk vroeg-middeleeuws exportproduct? Foto auteur.

en **boter**). Dit sluit een export van **vlees** overigens niet uit. Hetzelfde zien we bij de schapen (of geiten) in Leiderdorp en Oegstgeest, waar oudere geslachte dieren ontbreken. Het vlees kan geleverd zijn op de hoof of in gezouten of gerookte vorm voor transport met schepen (fig. 7.8). De levering van **huiden** of zelfs **leer** van runderen, schapen of geiten is een andere mogelijkheid.¹⁰⁵¹ Het probleem bij al deze opties is dat ze moeilijk zijn te vertalen naar een surplusproductie voor de export en niet worden ondersteund door contemporaine historische bronnen. Natuurlijk bestaat er altijd de kans dat deze producten hun weg vonden naar grotere centra als Dorestad en Keulen, maar vooralsnog blijft dit slechts een suggestie.

De schaal van ambachtelijke activiteiten is eveneens moeilijk vast te stellen voor de diverse producten die uit lokale grondstoffen werden gemaakt, zoals het draaien van **houten kommen**, het maken van **schoenen**, of **hertshoornen kammen**. In vrijwel elke opgegraven nederzetting uit de Merovingische periode komen we productieafval van één of meer van deze producten tegen, maar daarbij gaat het hoogstens om een handvol fragmenten. Alleen Karolingisch Valkenburg-De Woerd laat een bovengemiddelde concentratie van kammakersafval zien, wat kan wijzen op specialisatie. Nu is het vinden van dergelijk afval afhankelijk van diverse post-depositionele factoren en de opgravingsmethodiek, maar men ontkomt niet aan de indruk dat deze producten vooral voor het eigen huishouden of de nederzetting werden gemaakt en eventueel voor de omliggende regio.¹⁰⁵²

Waren die hier slechts worden aangestipt als potentiële exportartikelen zijn **slaven**, **jachthonden**, **kleurstoffen**, **bijenwas** en **honing**.

(Inter)regionale rivierhandel versus overzeese langeafstandshandel

Overzien we de goederenstromen, dan lag de nadruk in de eerste plaats op lokale en regionale uitwisseling binnen het eigen kustgebied. Op de tweede plaats kwam de interregionale rivierhandel met het continentale achterland, in het bijzonder de Rijnhandel. De wortels daarvan lagen in de prehistorie en de handel was gericht op het verkrijgen van schaarse primaire behoeften als ijzerwaren, maalstenen, wetstenen en granen. Het belangrijkste wat men hier

¹⁰⁵¹ Al in de Romeinse tijd werden door de kustbewoners huiden verhandeld. Een conflict over de levering van runderhuiden was zelfs aanleiding tot de Friezenopstand in 28 na Chr., zoals verhaald door Tacitus (*Annales* IV, 72-73).

¹⁰⁵² Een vergelijkende studie naar de versieringspatronen op kammen uit verschillende vindplaatsen zou duidelijk kunnen maken in hoeverre we rekening moeten houden met rondreizende kammenmakers.

Tabel 7.2 Boodschappenlijst van de Friese handel voor het westelijk kustgebied voor drie niveau's van uitwisseling, op basis van historische en archeologische bronnen.

producten	uitwisseling luxe waren	interregionale uitwisseling van bulkgoed	lokale/regionale kleinschalige uitwisseling
IMPORT			
wijn	•	•	
bouwhout		•	
ijzerwaren (gereedschappen, wapens)		•	•
koper- en bronswaaren (ketels)	?	•	•
lood / tin	•		
ijzererts		•	
dure sieraden / (half)edelstenen	•		
goud / zilver (gemunt en ongemunt)	•		(•)
natuursteen (maalsteen, wetsteen)		•	•
graan		•	•
draaischijfaardewerk		•	•
drinkglazen	•	?	
glaskralen / barnsteen	?		?
pelzen	•		
ivoor	•		
slaven	•		•
oriëntaalse stoffen (zijde, brokaat)	•		
specerijen	•		
olijfolie	•	?	
EXPORT			
laken (wool, spinsels)	•	•	•
linnen	(•)	•	•
zout		•	•
zeevis		•	•
kaas en boter		?	•
vlees		?	•
huiden / leer		?	•
lederwaren (schoenen)	?	?	•
houten gebruiksvoorwerpen (kommen)			•
hertshoornen kammen			•
handgemaakt aardewerk (kogelpot)			•
bijenwas / honing	•		•
slaven	•		•

tegenover kon stellen was textiel en zout. Andere producten van huisvlijt, zoals kaas en boter, zullen eerder als bijgoed zijn verhandeld, aangezien het maken daarvan zich niet beperkte tot boerderijen in de Lage Landen. Het meeste ervan zal ten goede zijn gekomen aan de eigen behoefte en wellicht aan die van de eigen nederzetting of regio. Hetzelfde geldt voor hertschooren kammen die op meerdere plaatsen langs de rivier werden gemaakt.

Wat betreft de luxe waren moeten we rekening houden met overrepresentatie in de historische bronnen door hun zeldzaamheid. Alleen al door hun aard zullen kostbare goederen slechts een klein aandeel hebben gehad. Het zal niet altijd eenvoudig zijn geweest iets uit de eigen kustregio tegenover luxe goederen te stellen, behalve dan laken uit het duurdere prijssegment, tribuutheffing, piraterij of politieke verbintenissen. Dit is het punt waarop de kustbewoners hun grootste troef konden uitspelen, namelijk de strategische ligging van hun woongebied. Dit bracht ze in hun rol als dé tussenhandelaren van de langeafstandshandel via de Rijnroute.

Bij het vaststellen van de ontwikkeling van de Friese handel waarschuwde Boeles voor “de neiging om de actieve handelsbetrekkingen der Friezen met omliggende landen, tot zeer vroege tijden terug te brengen, de betekenis daarvan te overschatten en hunne latere, algemeen erkende prestaties als het ware te antedateren.”¹⁰⁵³ Voor een deel heeft hij hierin gelijk. Tussen de late 5^e eeuw en de 7^e eeuw was de uitwisseling nog sterk gericht op de continentale Rijnhandel. Het draaischijfaardewerk uit het Duitse Rijnland, en in het kielzog daarvan waarschijnlijk ook ander bulkgoed zoals maalstenen, verlieten niet of nauwelijks het continent.¹⁰⁵⁴ De uitwisseling van dergelijke bulkgoederen wijst niet alleen op het bestaan van een stabiel interregionaal Fries-Frankisch netwerk, maar ook op de economische complexiteit ervan.¹⁰⁵⁵ Het weinige materiaal dat in Oost-Engeland of Zuid-Scandinavië terecht kwam, zal daar hooguit terecht zijn gekomen als ‘luxe’ bijgoed van de wijnhandel, samen met drinkglazen en andere prestigieuze goederen, voornamelijk in ruil voor goud wat de 5^e en vroege 6^e eeuw betreft.¹⁰⁵⁶ Gebruiksvoorwerpen die in het Frankische Rijk vrij gewoon waren konden overzee eindigen als iets bijzonders, dat na aankomst verder verspreid werd via andere, meer geprivilegeerde elitenetwerken. De langeafstandshandelaar kreeg dus niet overal te maken met hetzelfde economische systeem. Zijn horizon reikte van commerciële transacties tot het uitruilen van giften.¹⁰⁵⁷ Illustratief hiervoor zijn de reizen van de 9^e-eeuwse Noorse *chieftain* Ottar, die hem brachten van de jagers/verzamelaars rond de Witte Zee, via handelsplaatsen als Kaupang (nabij Oslo) en Haithabu (nabij Sleeswijk) tot aan het hof van koning Alfred de Grote in Wessex.¹⁰⁵⁸

Eenzelfde breed economisch scala was waarschijnlijk ook van toepassing op het gebruik van geld. De gouden solidi en tremisses dienden door hun waarde niet zozeer als kleingeld, maar voornamelijk als *primitive valuables* of *primitive currency* in de vorm van geschenk, bruidschat, weergeld, tribuut of smeergeld. De introductie van zilvergeld vanaf de late 7^e eeuw maakt duidelijk dat er vanaf die tijd behoefte bestond aan een kleinere munteenheid binnen het gestaag toenemende handelsverkeer van het zuidelijk Noordzeegebied. In het Frankische Rijk maakte men hiervoor penningen aan, terwijl in Angelsaksisch Engeland, Frisia en Denemarken ‘proto-

¹⁰⁵³ Boeles 1951, 360.

¹⁰⁵⁴ Zie bijvoorbeeld de verspreiding van Merovingisch continentaal draaischijfaardewerk in Engeland, dat dateert na 625 en zich beperkt tot Oost-Kent, de Thamesdelta en de oostkust van Suffolk. (Arnold 1997, 114-115 en fig. 5.9).

¹⁰⁵⁵ Wickham 1998, 283; 2005, 700.

¹⁰⁵⁶ Evison 1979; Hodges 1982; Näsman 1991a.

¹⁰⁵⁷ Heidinga 1997, 29-30.

¹⁰⁵⁸ Lund 1984.

penningen' werden geslagen, de zogenaamde sceatta's.¹⁰⁵⁹ De Karolingische geldhervorming van 793 voegde hier nog halve penningen (obolen) aan toe.¹⁰⁶⁰ De beschikbaarheid van het zilver dat als basis voor de muntslag diende was te danken aan een positieve uitwisselingsbalans met Zuid-Scandinavië. Deze regio kreeg het zilver op zijn beurt middels de handel in pelzen en dure slaven met Byzantium en het Kalifaat, die zilvermijnen beheersten in Afghanistan en Transoxanië.¹⁰⁶¹

De integratie van Frisia binnen het Frankische Rijk kwam zowel de interregionale handel met het achterland en de overzeese handel ten goede. Een belangrijke stimulans voor de handel was de vraag naar luxegoederen door de Austrasische elite, reden voor Lebecq om liever te spreken over de 'Frankisch-Friese handel'.¹⁰⁶² Toch bleef de continentale Rijnhandel het zwaartepunt. Het hoogtepunt van de handelscontacten, ook over lange afstand, wordt op basis van de muntvondsten uit Dorestad en Walcheren-Domburg gesteld tussen circa 750 en 830.¹⁰⁶³ Dit is tevens de periode dat we horen over Friese handelaren die actief of woonachtig waren in St.-Denis bij Parijs (753), York (773), Worms (829), Trier (839), Birthen bij Xanten (880), Mainz (886), Duisburg (893) en ongetwijfeld ook Keulen en veraf gelegen plaatsen als het Zweedse Birka (ca. 850).¹⁰⁶⁴

Ook al had de Friese Rijnhandel in woord en geschrift een grote impact op de culturele wereld van de Frankische aristocratie, het is belangrijk de schaal waarop de handel plaatsvond niet groter te maken dan hij was, zeker niet de langeafstandshandel in luxe waren. Ongetwijfeld namen de handelscontacten in de loop der tijd toe naarmate de bevolking groeide en de samenleving zich verder stratificeerde. Dit moet volgens Wickham echter niet leiden tot een te romantisch, toekomstgericht beeld van de Noordzeehandel als kiem van het moderne kapitalisme. Regionale economieën waren nog lange tijd veruit het belangrijkste. Pas met de ontwikkeling van regionale agrarische specialisaties vanaf de Late Middeleeuwen eeuw nam het bulktransport met Engeland en de Scandinavische landen grotere vormen aan.¹⁰⁶⁵

De organisatie van handel en uitwisseling

In een artikel uit 2006 wezen Loveluck en Tys op de belangrijke deelname van de 'marginale' kustsamenlevingen van de zuidelijke Noordzee binnen de uitwisseling van goederen en de haast onbeperkte toegang daartoe gezien de verspreiding van importen. Deze verspreiding tot in vrijwel elke nederzetting wijst in hun ogen op een breed palet aan handelsplaatsen, variërend van *emporía* tot kleinere en grotere handelscentra, met strandmarkten als meest eenvoudige locatie. De brede toegankelijkheid maakt duidelijk dat niet iedere vindplaats met importmateriaal tot een woonplaats van de elite kan worden bestempeld. Voor hen was het eenvoudigweg niet mogelijk om alle kusthandel te controleren. Na het afkomen van tol of tribuut legden zij geen restricties meer op aan de verspreiding van luxe goederen en bulkgoed. In deze kustsamenlevingen van vrijwel vrije handel hadden specialisten, zoals de Friese handelaren, een veel grotere rol dan tot nu toe gedacht.

¹⁰⁵⁹ Hodges 1982, 107-110.

¹⁰⁶⁰ Verhulst 2002, 118.

¹⁰⁶¹ De Meyer/Koch 2002.

¹⁰⁶² Lebecq 1992, 13.

¹⁰⁶³ Hodges 1982, 42.

¹⁰⁶⁴ Lebecq 1983.

¹⁰⁶⁵ Wickham 2005, 803-823.

Beide auteurs hebben gelijk dat de wijde verspreiding van importgoederen niet automatisch een hoge status geeft aan de nederzetting waarin ze gevonden worden. Ook de kustzone hoeft in maatschappelijk opzicht beslist geen marginaal gebied te zijn. Maar andere punten roepen vragen op.

Om te beginnen is het beeld van 'rijke' kustnederzettingen voor een deel te danken aan de gunstige post-depositionele processen in vergelijking met het binnenland. De conserveringsomstandigheden in de klei- en zavelbodem zijn beter dan op de zandgronden. Daarnaast zal de aanwezigheid van producten in de kustzone afhankelijk zijn geweest van archeologische zichtbaarheid (het wel of niet deponeren van voorwerpen in bijvoorbeeld graven), de deelname in netwerken en culturele variatie.

Een ander punt is de nadruk op de kusthandelaar als ongebonden 'vrije jongen', met slechts enkele lieden die (in deeltijd) werkten voor seculiere en religieuze heren. Hierbij sluiten Loveluck en Tys aan op het beeld dat Schmid schetste voor het Oost-Friese terpengebied, in zijn ogen een boerenrepubliek. Een bovenlaag van vrije boeren zou als *Bauernkaufleute* erop uittrekken met surplusproducten van hun boerderijen en voor dat doel in de 8^e-9^e eeuw speciale handelsterpen oprichten, de *Langwurten*.¹⁰⁶⁶ Dit beeld van boeren die opereerden onder de 'Friese vrijheid' is echter een anachronisme. Pas in de 12^e en 13^e eeuw raakten de kustgebieden tussen Vlie en Wezer vrij van het landsheerlijk bestuur.¹⁰⁶⁷ Zeker in de 5^e-7^e eeuw kan een aristocratie wel degelijk een rol van betekenis hebben gespeeld bij de regulering van de uitwisseling langs de Friese kusten (zie hieronder).

Daarbij komt nog dat zeker de kleine boeren langere handelsreizen er niet seizoensmatig bij konden doen. De periodieke overzeese expedities van *chieftains* en hun volgelingen zoals we kennen uit IJslandse sagen konden langer dan een jaar duren. Ook op de grote rivieren zullen het eerder professionele schippers en/of kooplieden zijn geweest die hun 'platbodems' langs de Lorelei stuurden. Zo maakte de Elzaser abdij van Prüm zeker al vanaf de late 9^e eeuw voor transporten over de Moezel en de Rijn gebruik van schippers/stuurmannen (*gubernatores*) die een ploeg van jagende en bomende horigen aanstuurden, die dit deden als herendienst voor het klooster. De ploegendienst verbonden aan de *mansi* die de abdij bezat in Retersdorf aan de Rijn (bij Königswinter) bracht horigen tweemaal per jaar stroomopwaarts tot aan het knooppunt St.-Goar (85 km) en éénmaal per jaar stroomafwaarts naar Duisburg (100 km). Hier haalde men geldbedragen op die de Friese *familia* van het klooster verplicht waren te leveren op de feestdagen van St.-Maarten en met Pasen.¹⁰⁶⁸ Het zou me niet verbazen wanneer de enige ervaring die de meeste oeverbewoners in *Frisia* normaliter hadden met het maritieme landschap een korte tocht op hun schuit naar de dichtstbijzijnde handelsplaats blijkt te zijn. De Friese koopman en/of schipper was dus eerder deel van een kleine beroepsgroep, gespecialiseerd in alleen riviervaart, zeevaart, of een combinatie van beide. Dit geldt dan vooral vanaf de late 7^e eeuw, wanneer de handelscontacten een hoogtepunt bereiken en er Friese wijken in buitenlandse handelshavens ontstaan.

Dit brengt mij op een volgend onderwerp, het begrip 'handelsplaats'. Dit is in de archeologische wereld de laatste jaren onderhevig aan een sterke inflatie. Overal waar een nederzetting aan het water grenst en veel importmateriaal voorhanden is, wordt een bepaalde vorm van handel verondersteld. Hetzij in de vorm van strandmarkten, of 'kleinere en grotere centra'. Maar

¹⁰⁶⁶ Schmid 1991.

¹⁰⁶⁷ Vries 1986.

¹⁰⁶⁸ Elmshäuser 2006, 257-266.

net zomin als een vindplaats met veel importen en ambachtelijke activiteiten direct op een hoge status wijst, hoeft het te wijzen op een handelsfunctie.¹⁰⁶⁹ We weten immers niet op welke manier de verspreiding van importen en ambachten tot stand is gekomen. Een riviernederzetting kan slechts een thuishaven zijn, een begin- of eindpunt. Niet alleen voor langeafstandshandel over zeeën en rivieren door avontuurlijke lieden of professionele schippers, maar ook voor lokale boeren die met hun eigen schuit naar een regionale handelsplaats of domeincentrum voeren met artikelen van eigen huisvlijt (kammen, stoffen) in ruil voor bijvoorbeeld draaischijfaardewerk. En als een 'vaarkramer' op bezoek kwam en aan de deur wat spulletjes verkocht, is er dan sprake van een handelsplaats? Omdat het bestaan ervan archeologisch moeilijk aantoonbaar is, is het beter om te spreken in neutrale termen als oevernederzetting, rivierplaats of kustplaats.

Wat kan nu de rol van de elite zijn geweest binnen handel en uitwisseling? Wickham heeft in 2005 een uitgebreid beeld hierover neergezet vanuit een neo-marxistische invalshoek. Hij ziet de sociale bovenklasse als de motor achter de vraag naar zowel luxe voorwerpen als bulkgoed. Deze elite bestond uit middelgrote landeigenaren (dorpselites) en seculiere en kerkelijke aristocraten (diegenen die zich kunnen laten voorstaan op landbezit, voorouders, een officiële hiërarchische positie, koningsnabijheid, erkenning door andere politieke leiders en levensstijl). Dankzij deze vraag konden ambachtslieden en handelaren een bestaan opbouwen. De speelruimte voor het overige deel van de bevolking wisselde naar gelang hun status als kleine landeigenaren, pachters of horigen.¹⁰⁷⁰ Wickham schaaft ze onder de noemer *peasants*, een theoretisch beladen term maar voor hem vooral een praktische definitie, die ik zal vertalen als 'boeren', zonder dat hiermee een bepaalde stand wordt bedoeld.¹⁰⁷¹

De centrale gebieden van het Frankische Rijk, Neustrië en Austrasië, kenmerkten zich volgens Wickham door een vrij stabiel economisch systeem met een grote groep rijke aristocratische en kerkelijke grootgrondbezitters en een substantiële productie en distributie van goederen om in hun behoefte te voorzien. Het hoogtepunt van deze vraag lag in de Karolingische bloeiperiode tussen circa 720 en 830. De overige boerenbevolking profiteerde bij gelegenheid mee. Ze kochten zelf producten van handelaren of werden, naarmate ze meer gebonden waren aan hun grond, deels hierin voorzien door hun domeinheer.¹⁰⁷² Uitgaande van de kaders die gegeven worden door Wickham kan het Friese kustgebied zeker voor wat betreft de Merovingische periode gekarakteriseerd worden als een tribale *peasant society* met een bovenlaag die over het algemeen in levensstijl weinig uitstak boven de gemiddelde boer, waarschijnlijk omdat ze voor hun positie nog afhankelijk waren van giften aan hun clientèle. Ambachtelijke productie en nederzettingshiërarchie waren in dergelijke samenlevingen weinig ontwikkeld.¹⁰⁷³ Een wijdvertakte clientèle binnen een bepaald elitenetwerk zou een verklaring kunnen zijn voor de verspreiding van Merovingisch draaischijfaardewerk; dit kwam ten oosten van de Lauwers (de grens tussen Friesland en Groningen) niet of nauwelijks voor.¹⁰⁷⁴ De optie gesuggereerd door Lo-

¹⁰⁶⁹ Een andere misleidende term is die van *productive site*. Deze vindplaatsen met veel munten en andere metaalvondsten zijn weliswaar productief voor de zoekers met metaaldetectoren, maar daarmee hebben deze plaatsen niet gelijk een hoge plaats in het uitwisselingssysteem.

¹⁰⁷⁰ Wickham 2005, 154, 386-387 en 706.

¹⁰⁷¹ Wickham (2005, 6-7) gelooft niet in claims op de 'juiste' betekenis van technische woorden, zolang de schrijver maar uitlegt wat ze betekenen. Het begrip *peasant* wordt tegenwoordig vooral gezien als modernistisch, waarin de boer wordt beschouwd als een onderdrukte klasse die ontwikkeld dient te worden (Huijbers 2007, 43-46).

¹⁰⁷² Wickham 2005, 804-805.

¹⁰⁷³ Wickham 2005, 542-545.

¹⁰⁷⁴ Zie de verspreidingskaarten in Knol 1993, 191-193.

veluck & Tys blijft ook een mogelijkheid: de toegang tot importen is voor boeren vrij open en de elite is in staat om door middel van tribuutheffing van afhankelijkken of via tolplaatsen hier een gedeelte van af te romen, voor zover ze niet zelf actief bij de verwerving ervan betrokken zijn.

In alle hiervoor genoemde varianten van goederenverspreiding is een nederzettingshiërarchie sterk afhankelijk van het monopolie op het bieden van gastvrijheid en bescherming aan rondreizende handelsreizigers of ambachtslieden. Een hoge plaats in de nederzettingshiërarchie zou wat betreft het Hollandse kustgebied dan archeologisch herkenbaar kunnen zijn door de aanwezigheid van zeer specifieke ambachten die echter zelden worden aangetroffen. Het maken van glazen kralen en het werken met edelmetalen zijn de enige voorbeelden waar ik aan kan denken, misschien ook het maken van schoenen met aparte zolen met behulp van een leest. De positie van de kralenmaker staat echter onder druk door enkele nieuwe nederzettingsvondsten: behalve in Dorestad, Wijnaldum en Rijnsburg zijn er nu ook vondsten bekend uit Utrecht-Leidsche Rijn en mogelijk Oegstgeest-Nieuw Rhijngeest.¹⁰⁷⁵ Betekent dit dat de kralenmaker al gastvrijheid genoot vanaf het niveau van kleine landeigenaren in plaats van de dorpselite of aristocraten?

Hoe sterk de veranderingen waren in het uitwisselingssysteem van de Friese kustgebieden na de Frankische machtsovername is door een gebrek aan gegevens moeilijk in te schatten. Gedacht kan worden aan een verdere feodalisering van de verhoudingen tussen landeigenaren en afhankelijke boeren, met als gevolg een uitwisseling die hoofdzakelijk plaatsvond binnen het netwerk van het domein. Een andere ontwikkeling kan de instelling van koninklijke tolplaatsen zijn, voor zover deze er al niet eerder waren onder Friese (klein)koningen of andere potentaten. Reden om hieronder nader in te gaan op de functionering en ligging van dergelijke plaatsen.

Tolplaatsen

Een deel van de goederenstroom kreeg te maken met tolheffing. Het recht om tol te heffen langs wegen en rivieren behoorde oorspronkelijk tot de *regalia* van de koningen en keizers. Tolheffing in handelsplaatsen aan het water vond in de Vroege Middeleeuwen plaats op belangrijke knooppunten, zoals riviersplittingsen en -mondingen, die tevens toegangspoorten waren naar politieke gebieden. Bekende tolplaatsen in het Frankische Rijk waren onder meer Marseille, Quentovic, Dorestad en de Alpenpassen. De inkomsten kwamen onder meer uit een toltarief van 10 % op alle handelswaar en waarschijnlijk ook een verschuldigde belasting op de muntslag, nodig bij het ommunten van zilverbaren en Arabisch zilvergeld (verhandeld via Rusland en Scandinavië) naar Frankische *denarii*.¹⁰⁷⁶ Tol werd alleen geheven op commerciële goederen die het land verlieten of binnenkwamen. Het uitruilen van goederen binnen een domein viel hier niet onder.¹⁰⁷⁷ De handelaren kwamen meestal van buiten het eigen gebied, wat ze kwetsbaar maakte zolang ze geen bescherming hadden in de vorm van vriendschap, verwantschap of andere verbintenissen met de bewoners van de bezochte regio. Een tolplaats bracht wat dit betreft uitkomst als een veilige haven. Zowel Akkerman als Middleton constateerden een grote mate van continuïteit in de tol- en douanepraktijken in vroeg-middeleeuwse havens van Noordwest-Europa, die deels teruggingen op de Romeinse en Byzantijnse wereld. Dit is niet verwonderlijk, handelscontacten zijn gebaat bij universele regels en gewoonten en zullen maar

¹⁰⁷⁵ Dijkstra/Sablerolles/Henderson 2010, 191-194 en verwijzingen aldaar. Voor de vondst van een Romeins glazen mozaïeksteentje als grondstof voor het maken van kralen in Leidsche Rijn zie Isings 2009, 247.

¹⁰⁷⁶ Verkerk 1992, 39-41; De Meyer/Koch 2002, 20.

¹⁰⁷⁷ Verhulst 2002, 88-89.

langzaam veranderen.¹⁰⁷⁸ Het beeld dat beide onderzoekers schetsen van de handelspraktijk is als volgt.

De schepen, eventueel varende in konvooi uit veiligheidsoverwegingen, arriveerden in de haven met vlagvertoon en met gezang om hun vredelievende bedoeling kenbaar te maken. Omdat de handelaar viel onder het stapelrecht (*ius emporii*), diende hij zich te melden bij de havenautoriteiten, met opgave van zijn logeeradres en betaling van aanleggeld (*ripaticum*).¹⁰⁷⁹ Tijdens het wachten op de havenmeester en andere koninklijke douaniers, bestaande uit plaatselijke ministeriale kooplieden, mocht hij de jurisdictie van het havengebied (*in ripis*) niet verlaten. De lading werd uitgeladen en haar waarde bepaald, waarbij de douaniers werden geadviseerd door lokale handelaren. Dan werd de tol betaald (de feitelijke invoerrechten) en een aanvullende heffing ten bate van de koning en zijn douaniers, mits deze binnen drie getijden arriveerden. In de haven van Londen noemde men dit het recht op 'voorkoop' (pre-emptie, feitelijk een afgedwongen lossing in ruil voor bescherming door een gastheer). In het Frankische Rijk lijkt het *conjectum*, of *giscot* in de volkstaal, hetzelfde als voorkoop te zijn.¹⁰⁸⁰ Vanaf 815 waren de lieden van de Utrechtse kerk hiervan vrijgesteld in Dorestad (en later ook in andere tolplaatsen). Wanneer de handelaar verder landinwaarts wilde reizen kon hij in Londen deze voorkoop afkopen door het betalen van *scavage* (OE *sceawung*). Na een eerste keus uit de koopwaar kwamen de plaatselijke handelaren aan de beurt, waaraan de koopman verplicht was zijn waren te verkopen. Zij zorgden voor verder vervoer en verhandeling van de goederen. De visiterende handelaar was gebonden aan diverse beperkingen: hij mocht niet zomaar het land verder binnenvaren wanneer hij zijn waren in het *emporium* niet kwijt kon en hij was beperkt in de duur van zijn aanwezigheid en in de producten die hij wilde uitvoeren. Hield men zich niet aan de regels, dan viel men onder een speciale havenrechtbank. Op overtredingen stonden boetes en confiscatie van goederen.

Ten slotte verkregen de autoriteiten ook inkomsten uit het *mansionaticum*, een belasting over verplichte logies van handelaren in pensions met opslagplaatsen in het havengebied. Deze pensions waren eigendom van zelfstandige kooplieden of ministerialen van de seculiere of kerkelijke elite, zoals die van de Utrechtse bisschop. Een deelname in het recht op voorkoop spoorde de gastheren aan met de koninklijke autoriteiten mee te werken en verantwoording te nemen voor het gedrag en de bescherming van hun gasten. De pensions boden tevens de mogelijkheid tot opslag van goederen en waren waarschijnlijk georganiseerd per land of plaats van herkomst.

Tolheffing gaf natuurlijk ook aanleiding tot ontduiking. Dit kon onder meer door het uitladen van de goederen vóór de tolplaats en ze achterlangs over land te brengen, of door het 's nachts varen of simpelweg brutaal doorvaren en kijken of je er mee weg komt. Maar ook binnen de haven waren er allerlei vormen van fraude mogelijk, niet in de laatste plaats samen met douaniers.¹⁰⁸¹ Wat weten we over de tolplaatsen in de Nederlandse delta, in het bijzonder tijdens de Karolingische periode?

¹⁰⁷⁸ Akkerman 1967; Middleton 2005.

¹⁰⁷⁹ Ganshof 1958, 23; 1959, 49.

¹⁰⁸⁰ Op basis van een lezing van Akkerman (1967, 248-249) versus Middleton (2005, 348). *Conjectum* gaat terug op de verplichte bijdrage in het bieden van onderdak en levensonderhoud aan koninklijke ambtenaren of militairen die op doorreis zijn. Hier zijn echter de kooplieden op doorreis. De betekenis van *giscot* wijst in dezelfde richting. Volgens Middleton is het een combinatie van *gista* (Mfr. *gîte*: logies, schuilplaats) en *scot* (OE *sceat*: betaling). Voor de betreffende Utrechtse oorkonden zie onder meer DB 179, 187 en 189). Zou de *huslotho* de benaming in de volkstaal zijn van de *conjectum* in de oorspronkelijke betekenis van het woord, dus voor *missi* en militairen op doorreis? Zie oorkonden DB 191, 195 en OHZ I, 55.

¹⁰⁸¹ Ganshof 1958, 20-22; 1959, 44-47.

Knooppunt Dorestad (fig. 7.9)

Van alle vroeg-middeleeuwse handelsplaatsen in Nederland was en is Dorestad internationaal het meest bekend. Gunstig gelegen op een kruispunt van doorgaande vaarwegen was dit hét punt waar de noordwestelijke handelsstromen samenkwamen. Over het Dorestad van vóór de definitieve inlijving bij het Frankische Rijk is maar weinig bekend. Pas ná de inlijving van *Frisia* bij het Frankische Rijk, rond 690, lijkt het belang van Dorestad als handelsplaats voor de lange afstand pas werkelijk te zijn begonnen.¹⁰⁸² De Pippiniden profiteerden hier het meest van door Dorestad tot één van de belangrijkste tolplaatsen in hun rijk te maken. Wat dit betekende voor de functie van andere havenplaatsen dichters langs de kust is niet zeker. Volgens Lebecq werden zij gereduceerd tot verversingsstations.¹⁰⁸³ Blok en Verkerk gaan ervan uit dat koninklijke ambtenaren vanuit Dorestad eveneens tolplaatsen in de wijde omtrek beheerden, die in de bronnen dan ook niet of nauwelijks genoemd worden.¹⁰⁸⁴

Langs de doorgaande waterwegen in het Friese kustgebied tot aan het Vlie zijn buiten Dorestad meerdere plaatsen aan te wijzen die in elk geval in de Karolingische periode als handelslocatie dienst deden. Bij de Scheldemonding lag een plaats die op archeologische gronden geïdentificeerd kan worden als het handelscentrum van de villa Walcheren (nabij het latere Domburg).¹⁰⁸⁵

De overlevering van een handelsplaats in de Maasmonding is te danken aan één vermelding in de *Annales Fuldenses*. Daar staat dat in het jaar 836 “de Noormannen het versterkte Antwerpen in brand staken en hetzelfde deden met het emporium *Witla* aan de monding van de Maas. Bovendien legden zij een tribuut op aan de Friezen.” De plaatsnaam is waarschijnlijk te vereenzelvigen met de *locello Witle* uit een laat-7^e-eeuwse schenking aan de St.-Pietersabdij te Gent.¹⁰⁸⁶ Behalve als veilige kusthaven zal Witla gediend hebben voor het heffen van tol op scheepvaart over de Maas en de Waal, twee routes die niet langs Dorestad gingen. Na de plundering door de Noormannen is nooit meer iets over Witla vernomen. Gedacht wordt aan de stormvloed van 838 als de genadeslag voor de plaats, maar mogelijk leidde het net als veel andere emporia rondom de Noordzee in deze tijd al een kwijnend bestaan. Op grond van de naamsovereenkomst zoekt Hoek de ligging van Witla aan de monding van de Widele, een grote getijdegeul op Voorne.¹⁰⁸⁷ De rol lijkt naderhand te zijn overgenomen door Vlaardingen op de noordelijke Maasoever en in de 12^e eeuw door Geervliet op de zuidelijke oever.

Langs de noordelijke route via het Vlie worden in ieder geval voor de 10^e eeuw tollengevoerd voor de *villa* Medemblik en de *villa* Muiden, die door de koning in leen waren gegeven aan respectievelijk de graven Ansfried en Waldger. Misschien dat de tol van Muiden door de West-Friese graaf omstreeks 900 is verplaatst vanuit het iets noordelijker gelegen Almere.¹⁰⁸⁸ Onzeker is of deze tollengevoerd al bestonden in de Karolingische periode of dat ze pas in de Ottoonse tijd ontstaan zijn door het wegvallen van Dorestad als centraal tol- en belastingkantoor.¹⁰⁸⁹

¹⁰⁸² Theuws 2003, 14 en noot 50.

¹⁰⁸³ Lebecq 1992, 13.

¹⁰⁸⁴ Blok 1979, 85; 1986, 170; Verkerk 1992.

¹⁰⁸⁵ Van Heeringen 1995b, 42-44.

¹⁰⁸⁶ OHZ I, nr. 1. De schenking bestond uit een boerderij met weidegrond voor vijf koeien en vier horigen.

¹⁰⁸⁷ Hoek 1979a, 130. Later werd deze geul de Bernisse genoemd. Dat Witla onderdeel was van *Masemude*, dat Hoek zoekt op de zuidelijke Maasoever, is twijfelachtig. Bij het door hem aangehaalde voorbeeld van *Masemude* wordt de Maasmonding in algemene zin bedoeld. Dit hoeft niet hetzelfde te zijn als de plaats *Masamuthon* uit de Utrechtse goederenlijst.

¹⁰⁸⁸ Verkerk 1992, 43.

¹⁰⁸⁹ Verkerk 1992, contra Blok 1986, 170.

Fig. 7.9 Ligging van Karolingisch-Ottomaanse handelsplaatsen bekend uit historische bronnen. Tussen haakjes de gesuggereerde handelsplaatsen voor Zuid-Holland.

Een vroeg-middeleeuwse handelsplaats in de Rijnmond?

Opmerkelijk genoeg is voor de monding van de Oude Rijn geen vroeg-middeleeuwse vermelding van een tol- of handelsplaats bekend, terwijl men er hier wel één zou verwachten. Eerder is door Verkerk *Accasthorp* in het gebied *Northwalde* als potentiële kandidaat aangewezen, genoemd in het laatste, onsamenvangende deel van de Utrechtse goederenlijst. In de schenking van de koninklijke tiende van *Northwalde* ziet hij de voornaamste aanwijzing tot bestempeling als handelsplaats, net als de tiende van Leut (tegenover Dorestad), Medemblik, Almere en Maasland. Omdat het daarnaast de enige plaats in de lijst is met een koninklijke tiende waarvan we de ligging niet kennen, zou het de ontbrekende schakel voor de Rijnmond kunnen zijn.¹⁰⁹⁰ Tegen deze voorstelling van zaken is een aantal bezwaren in te brengen. Zo is de koppeling van *Accasthorp* aan het gebied 'Noordwoude' vergezocht. In de lijst staat *Accasthorp* slechts vermeldt als een terloopse, aanvullende mededeling: "In *Northwalde* de koninklijke tiend zoals in andere plaatsen, en bovendien behoort alles in *Accasthorp* tot St.-Maarten." Verder is het de vraag of de vermeldingen van het recht op de koninklijke tiend in *alle* gevallen ook betrekking hadden op een tolopbrengst. Voor Dorestad is dit zeker uit de oorkonde van 815, voor de andere plaatsen wordt dit in het midden gelaten. Het recht op inkomsten van 'de tol en verdere belasting op de handel en het overige waarvan het recht van de fiscus cijns kan opeisen ten behoeve van de koning' wordt juist apart in de goederenlijst genoemd, waarbij 'de tol' zowel Dorestad als andere tolplaatsen afgedekt werden.¹⁰⁹¹

Voor een localisering van *Accasthorpa* en *Northwalde* zocht Verkerk aansluiting bij de opgravingsresultaten van de opgegraven nederzetting Koudekerk-Lagewaard.¹⁰⁹² Archeologen hebben destijds echter te snel geroepen dat het een bijzondere nederzetting was, vanwege de grote hoeveelheid aardewerk en de bewoningsduur tot in de loop van de 9^e eeuw, mogelijk beëindigd door de Noormanneninvallen. Maar aangezien elke opgraving van een oevernederzetting met kleiige restgeulen veel scherven oplevert en er genoeg andere redenen te bedenken zijn waarom een nederzetting ophield te bestaan, kan dit geen argument zijn.

Voor de verdere zoektocht naar een potentiële handelsplaats in de Rijnmond kunnen we niet heen om de in de Late Middeleeuwen vermelde Rijntollen. In de 14^e eeuw blijken de tolleren in Alphen aan den Rijn, Leiden en Katwijk deel uit te maken van de uitgestrekte leengoederen van de Leidse burggraaf, die deze ooit verkregen zal hebben van de graaf van Holland.¹⁰⁹³ De tolleren waren een belangrijke bron van inkomsten, omdat de Hollandse vaarroute *binnendunen* hierlangs liep. De tol van Alphen lag bij de Gouwesluis, op de route van Gouda richting Spaarndam (al onderschepte men ook verkeer van en naar Utrecht). De vestiging van deze tol zal niet verder teruggaan dan de eerste helft van de 13^e eeuw, toen de Gouwe kunstmatig verlengd werd naar de Oude Rijn.¹⁰⁹⁴ Bij Leiden was het onderscheppen van verkeer via de Haarlemmer- en Leidse Meer richting de Vliet en Utrecht van belang. Daarbij passeerde men het Leidse Waardeiland in de Rijn, waar aan de westzijde een motteburcht was opgeworpen. Vanuit dit

¹⁰⁹⁰ Verkerk 1992, 44-45.

¹⁰⁹¹ Voor deze zinsnede greep de opsteller van de lijst terug op de bevestigingsoorkonde van Lodewijk de Vrome uit 815 (DB nr. 179).

¹⁰⁹² De ligging van *Northwalde* en *Accasthorp* zijn onbekend. De Cock's suggestie voor het Noord-Hollandse Noord-Scharwoude en Aagtdorp zijn toponymisch ver gezocht. Zelf zou ik voor vereenzelviging met *Northwalde* de plaats 't Woudt in Midden-Delfland willen suggereren, aangezien hier een oude onregelmatige blokverkaveling te zien is en het destijds aan de noordrand lag van het ontgonnen veengebied, aan de bovenloop van de Lier.

¹⁰⁹³ Monna 1976, 92.

¹⁰⁹⁴ Ibelings 1998, 222 en 246. Eerste vermelding van deze verlenging in 1244, van de Gouwesluis in 1284. In de 16^e eeuw procedeerde Leiden over het onbelemmerd passeren langs de Gouwesluis op weg van en naar Utrecht.

strategisch punt controleerde men gelijktijdig het landverkeer dat van het veer gebruik maakte, welk recht eveneens in handen van de burggraaf was. Het is te verwachten dat de Leidse tol teruggaat op de oprichting van de burcht omstreeks 1050, toen deze de rol overnam van de kort daarvoor ingenomen ringwalburg van Rijnsburg (zie par. 4.2 en 7.5). Rond deze tijd, onder de regering van graaf Floris I (1049-1061), functioneerde de *Leitheriburch* tevens als muntplaats, hetgeen een handelsfunctie veronderstelt.¹⁰⁹⁵

De aanwezigheid van een Rijntol bij Katwijk is moeilijk te begrijpen vanuit het oogpunt van een gunstige ligging ten opzichte van de binnenscheepvaart. Alleen lokaal verkeer van en naar Noordwijk en Rijnsburg passeerde deze tol.¹⁰⁹⁶ Het kan haast niet anders of deze tol heeft de oudste papieren en gaat minstens terug tot in de 12^e eeuw, toen de Rijnmond bij Katwijk nog open was. Dit brengt ons bij de Rijnsburg, die voorafgaand aan de Leiderburg de monding bewaakte. De versterking lag strategisch langs zowel de Rijn als de noord-zuidroute over de strandwallen richting Noordwijk/Voorhout en Oegstgeest/Wassenaar. De handelsfunctie komt naar voren uit de eerste grafelijke muntslag onder Dirk IV (1039-1049). Deze demonstratie van zijn markgrafelijke status was in feite een usurpatie van het keizerlijk regaal en mede aanleiding voor de strafexpeditie van 1047.¹⁰⁹⁷ Of de rol binnen de handel teruggaat tot de stichting van de burg – naar alle waarschijnlijkheid rond 890 – is onbekend. Onbeantwoord blijft de vraag of Rijnsburg één van de ‘elders gelegen plaatsen’ was, waarnaar in 896 door koning Zwentibold de rechten van de Utrechtse bisschop ten aanzien van de handel werden verplaatst, omdat Dorestad niet meer als handelscentrum functioneerde.¹⁰⁹⁸ De haven die bij de Rijnsburg verwacht mag worden lag waarschijnlijk ter hoogte van de uitmonding van de Vliet in de Rijn, die in die tijd iets oostelijker zal hebben gelegen. De tol werd dus feitelijk geheven ter hoogte van de plaats waar hij later in de bronnen opduikt, namelijk Katwijk aan den Rijn op de tegenover gelegen oever.

Katwijk aan den Rijn is op het eerste gezicht een goede kandidaat voor een tol- en handelsplaats in de Karolingische periode. De uitgang *-wijk* is een tot in de Volle Middeleeuwen regelmatig gebruikte aanduiding voor een nederzetting, vooral bij veenontginningen in Holland en westelijk Utrecht.¹⁰⁹⁹ Gezien de ligging aan de Oude Rijn ligt in het geval van Katwijk een betekenis van *wijk* als handels- of overlaadplaats meer voor de hand. In de Vroege Middeleeuwen was dit een vaak voorkomende betekenis die gold voor meerdere nederzettingen in het Midden-Nederlandse rivierengebied, zoals Vreeswijk, Wijk, Randwijk, Zandwijk, Eewijk en Meinerswijk. Het woord lijkt ontleent te zijn aan het latijnse *vicus*, een klein ruraal centrum met enige niet-agrarische activiteiten. Langs het water kon het betrekking hebben op een tijdelijke schuilplaats voor een schip en zijn bemanning.¹¹⁰⁰

Echter, problematisch is dat de bewoningssporen in het dorpscentrum van Katwijk aan den Rijn en de plaatsnaam niet verder teruggaan dan de 12^e of vroege 13^e eeuw (zie par. 4.5).

¹⁰⁹⁵ Blok 1986, 171.

¹⁰⁹⁶ Het *pondgeld* laat ik hier buiten beschouwing. Dit betrof een tarief van 5% ten bate van de burggraaf over alle zeevis die op de Katwijkse vismarkt moest worden aangeboden (Van Gent/Janse 2000, 42-43). Deze vis werd in de Late Middeleeuwen gevangen door de vissers uit Katwijk aan Zee, maar gaat misschien terug op het recht van de graaf op de visserij in de benedenloop van de Rijn, dat graaf Gerulf in de late 9^e eeuw al grotendeels in bezit had (zie de Utrechtse goederenlijst, bijlage 5).

¹⁰⁹⁷ Grolle 2000, 15.

¹⁰⁹⁸ DB nr. 187. Verkerk 1992, 41. Alleen Tiel en Deventer worden in deze oorkonde expliciet genoemd.

¹⁰⁹⁹ Blok 1957a, 20-24; 1965b, 53-54.

¹¹⁰⁰ Moerman 1956, 276-277; Ekwall 1964; Blok 1965b, 53.

Veelzeggend is dat de naam niet voorkomt in de Utrechtse goederenlijst en in de op het jaar 1064 gestelde falsum waarin de kerk van Utrecht bezit in Valkenburg claimt. Wel is in deze oorkonde sprake van de ‘Grote-haviks-steigers’, wellicht een naam waaronder de (geërodeerde) oeverzone ter hoogte van Katwijk eerder bekend stond (zie par. 4.5). Niet uitgesloten is, dat het in de Utrechtse goederenlijst genoemde toponiem *Hoverathorp* zich niet alleen beperkte tot het duinlandschap van de Zanderij, maar ook betrekking had op bewoning langs de Rijnsoever. Het ziet er eerder naar uit dat het huidige Katwijk zijn naam en bestaan te danken heeft aan de ligging op een gunstig knooppunt van land- en waterwegen, in het bijzonder als overslagpunt naar de monding van de Rijnsburgse Vliet. Deze leidde namelijk naar de in 1133 gestichte de grafelijke abdi van Rijnsburg. Frappant zijn de overeenkomsten wat naamgeving en ligging betreft met Beverwijk in Kennemerland, gelegen aan het IJ.

In de Utrechtse goederenlijst was nog sprake van *Beverhem*. Daarna spreken de bronnen tussen de 11^e en het midden van de 13^e eeuw van Sint-Aagtenkerk. In 1267 spreekt men echter over *Wijc* en niet lang daarna, in 1276, over *Beverwijc*. De naam vormde zelfs een twee-eenheid met de nederzetting die op dezelfde geografische hoogte aan de Noordzee lag, *Wijc opt zee*. Wijk onstond op een deel van de grafelijke *curtis* Hofland dat als overslaghaven voor de abij van Egmond fungeerde.¹¹⁰¹

De overeenkomsten met Katwijk zijn duidelijk. Behalve een abdi in het nabijgelegen Rijnsburg vinden we er ook een grafelijk domeincentrum op de Luttige Geest en een twee-eenheid met *Catwyck op Zee* aan de kust.

Maar waar bevond zich nu de tol in de Karolingische tijd? De aanwezigheid van een steiger of een stuk oever waar schepen op het droge getrokken konden worden, is op zichzelf geen argument. Het overgrote deel van de rivieroever in het Rijn-estuarium kwam namelijk hiervoor in aanmerking. De meest waarschijnlijke locatie is een stuk oeverzone ter hoogte van Katwijk/Valkenburg. Daar waren namelijk ook twee andere elementen te vinden die aantrekkelijk waren voor de ligging van een handelsplaats, namelijk de locatie Klein Duin waar een grafveld en wellicht ook regionale dingplaats gelegen was en Frankisch koningsgoed in enkele oude Romeinse forten. Deze konden als basis dienen voor een tol- en belastingkantoor van de koninklijke fiscus; *castella* worden diverse malen in oorkonden vermeld als vestigingsplaatsen van tolleren.¹¹⁰² Een dergelijke combinatie van sacrale en militaire functies waren ideale voorwaarden voor de ligging van een veilige tolhaven voor vreemdelingen, zoals bijvoorbeeld de topografie van Dorestad, Londen en Kaupang laat zien.¹¹⁰³

Naar het zich laat aanzien speelde het castellum van Valkenburg een grotere rol dan de resten van de Brittenburg. Niets is bekend over het gebruik van deze locatie in de Vroege Middeleeuwen. De enige veronderstelde vondst uit deze periode is een 7^e eeuwse gouden, niervormige hanger [65]. Op grond van dakpanstempels uit de *vicus* waren in of bij het fort eenheden van de Nederrijnse vloot gestationeerd. Maar het is de vraag of de gebouwrusten en havenfaciliteiten na de 4^e eeuw bruikbaar waren en of deze door de veranderende kustlijn ongunstig gelegen waren voor de scheepvaart.¹¹⁰⁴

¹¹⁰¹ Koene/Morren/Schweitzer 2003, 80-81 en 90-92.

¹¹⁰² Bijvoorbeeld in een diploma voor de abdi St.-Denis uit 680-688, die daarnaast nog *civitates* (steden), *portus* (havens), en *trexitus* (doorwaadbare plaatsen) vermeld, zie Ganshof 1958, 9-10; 1959, 13-14.

¹¹⁰³ Zie voor dit aspect onder meer Skre 2007; Akkerman 1967.

¹¹⁰⁴ In de loop van de Vroege Middeleeuwen en tot de definitieve sluiting van de Rijnmond in de 12^e eeuw meanderde de rivierloop steeds verder naar het noorden. Hierop lijkt de percelering ter hoogte van het Noordwijkse Vinkeveld te wijzen (Salman/Salman/Hekkens 2011, 41).

Het fort van Valkenburg is door een combinatie van functies een betere kandidaat als onderdeel van een tolstation. In de Vroege Middeleeuwen werden de resten van het fort opnieuw bewoond en uitgekozen voor de stichting van één van de oudste kerken uit de regio. Of de vermaarde Valkenburgse paardenmarkt, gehouden op het Marktveld direct ten zuidoosten van het dorpscentrum, als relict van een vroeg-middeleeuwse handelsfunctie beschouwd mag worden is moeilijk te zeggen. Samen met Voorschoten en Vlaardingen behoorde Valkenburg reeds in de eerste helft van de 13^e eeuw tot de drie grote bekende jaarmarkten in Holland.¹¹⁰⁵ De situering bij drie grafelijke hoven wijst op het belang dat de graaf had in het stimuleren van deze markten en de daaraan verbonden markttoel. Mogelijk gaan ze terug op de vestiging van *villamarkten* in de Karolingische periode: niet-publieke rurale markten nabij een domeincentrum.¹¹⁰⁶

Naar analogie met grote *emporia* verwacht ik dat het havengebied waar het tolstation zeggenschap over had zich uitstreckte over een langgerekte zone tussen Valkenburg en Katwijk aan den Rijn. Men moest namelijk niet alleen letten op buitenlandse schippers die de Rijnmond binnenkamen of verlieten, maar ook op de commerciële waar van lokale Friese handelaren. De oever zal verdeeld zijn geweest in handelszones of kleine kolonies naar plaats van herkomst van de buitenlandse handelaren, of naar domaniale en particuliere netwerken, en voorzien zijn van pakloodsen en pensions (zoals de tweebeukige gebouwen opgegraven op De Woerd). Omdat maar een deel van de interregionale handel de Rijnmond passeerde zullen de feitelijke aanlegplaatsen van de tol niet de hele zuidoever van ruim 2 km tussen Valkenburg en Katwijk aan den Rijn hebben beslagen. Ik denk eerder aan verspreide concentraties van handelszones.¹¹⁰⁷

Wanneer we de tolplaats een naam willen geven liggen namen als Valkenburg of *Hoverathorp* voor de hand, maar het zou vreemd zijn als de koning de tolinkomsten in de Rijnmond volledig uit handen zou hebben gegeven aan de Utrechtse kerk, die beide plaatsen geheel in bezit kreeg. De inkomsten van Utrecht hadden dan alleen betrekking op het *agrarische bouwland* dat bij de kerk van Valkenburg en *Hoverathorp* hoorde. De tolinkomsten voor de bisschop bleven dan beperkt tot de koninklijke tiende zoals gold voor Dorestad en de overige, niet nader genoemde tolplaatsen. Omdat de vroeg-middeleeuwse Rijntol nooit als zodanig is genoemd in een historische bron kunnen we dan meerdere kanten op wat de potentiële naam van de tolplaats aangaat. Deze was:

- › Valkenburg, of
- › *Hoverathorp* ('Overdorp'), of
- › *Grotrehevekestegron* ('Grote-haviks-steigers'), of
- › een andere, ons onbekende naam langs de oever van Katwijk/Valkenburg

De conclusie moet zijn dat in de Karolingische tijd ergens langs de oever van Katwijk/Valkenburg een locatie te verwachten is, die dienst deed als tolplaats 'in het zoute', als tegenhanger van Dorestad als tolplaats 'in het zoete'.¹¹⁰⁸ Waar deze plaats precies lag en welke naam er aan verbonden was blijft onopgehelderd. Wellicht lag de tol ook toen al vlak bij het latere Katwijk aan den Rijn, maar dan onder een andere naam. De tol blijkt later in de Middeleeuwen in handen te zijn gekomen van de Hollandse graaf.

¹¹⁰⁵ Ibelings 1997.

¹¹⁰⁶ Vgl. Verhulst 2002, 89-90.

¹¹⁰⁷ In Dorestad was sprake van een strook van ruim 4 km tussen de aanlegplaatsen langs de Lek bij het oude castellum *Levefanum* tot aan de 'Noorderhaven' (Van Es 1990, fig. 2). Ook hier is het de vraag of werkelijk de gehele oeverlijn als aanlegplaats diende.

¹¹⁰⁸ Vergelijk de laat-middeleeuwse situatie, zie Weststrate 2008, 60.

Archeologisch zal een officiële tol- en handelsplaats in de Rijnmond niet eenvoudig te herkennen zijn. Alle vroeg-middeleeuwse locaties langs de Oude Rijn waar tot nu onderzoek is gedaan laten namelijk een soortgelijk beeld zien van (zware) beschoeiingen, eventueel een aanlegsteiger, veel aardewerk uit afvallagen in restgeulen, diverse ambachtelijke activiteiten en een zekere diversiteit aan muntvondsten (wanneer goed gezocht is met metaaldetectoren). Zoals hierboven al gezegd, vind ik niet dat we in al deze locaties echte handelsplaatsen moeten zien. Het kan gaan om de thuisbasis van boeren die hoogstens van wal staken op weg naar de markt, of van enkele handelaren die actief waren binnen de eigen regio, of van een uithof met faciliteiten voor goederentransport naar andere delen van het domein, of om plaatsen die werden bezocht door een 'vaarkramer'. Kortom, ze vallen in de categorie 'riviernederzettingen', als begin- en eindpunt van uitwisselingsnetwerken die hoogstens op een aantal punten langs de route een tolstation moesten passeren.

De organisatie van handel en uitwisseling zal in de Merovingische tijd weinig anders zijn geweest. Het grootste verschil was misschien wel dat boeren toen geen afdrachten moesten leveren aan ver weg wonende domeineigenaren en het ontbreken van een officiële tolplaats. Maar misschien dat een Friese (klein)koning in de Rijnmond al eerder tol of een andere vorm van tribuut hief. Wel zal de samenleving meer competitieve clientèlesystemen hebben gekend dan in de Karolingische tijd, waarbij de elite – van dorpshoofd en herenboer tot aristocraat – afhankelijk was van een plaats aan het water om de benodigde uitheemse goederen binnen te halen. Deze konden ze zelf (laten) halen, maar wanneer deze werden aangevoerd door vreemden dan boden juist de woonplaatsen van de bovenlaag meer garanties op veiligheid en vertrouwen. Contacten waren meer gericht op personen en niet op plaatsen.¹¹⁰⁹

Het is moeilijk dit beeld archeologisch te onderbouwen. Waar tot nu toe kon worden opgegraven, laten de nederzettingen niet of nauwelijks een hiërarchisch beeld zien. Alleen de activiteiten van een edelsmid-muntmeester in Katwijk-Zanderij, enkele rijke vondsten uit de grafvelden van Katwijk en Rijnsburg en de vroege kerk en kapel in 8^e-eeuws Valkenburg en Rijnsburg kunnen met een elite in verband worden gebracht. De oeverzones van Katwijk/Valkenburg en Rijnsburg/Oegstgeest zijn wat dit betreft goede kandidaten voor riviernederzettingen die in hogere mate door de elite gecontroleerd werden. Samen met de grafvelden, dingplaats en domaniale centra maakten deze gebieden deel uit van een constellatie van centrale plaatsen binnen een kerngewest, iets dat ik hieronder verder aannemelijk wil maken.

7.7 Van kerngewest naar centrale-plaats-complex?

In de tweede helft van de jaren tachtig van de vorige eeuw lanceerde Heidinga het begrip 'kerngewesten'. Deze waren over heel vroeg-middeleeuws Nederland te vinden als een soort van eilandenrijk van regionale communicatieclusters, meestal van elkaar gescheiden door uitgestrekte, grotendeels onbegaanbare wildernissen. De territoria daarvan werden zichtbaar door te kijken naar de archeologische vondstverspreiding in combinatie met fysische-geografische en bodemkundige gegevens. Logischerwijs vormden de bewoners van een kerngewest onderling sterke sociale banden. Het samenleven noopte immers tot gemeenschappelijke gedragsregels en over het algemeen vond men ook de huwelijkspartners binnen de eigen groep. Binnen de bevolking bestonden sociale verschillen en lieden zoals de elite en handelaren participeerden in interregionale netwerken. Van de meeste mensen echter bleef de ervaringswereld beperkt tot het eigen kerngewest. Door de sterke onderlinge band zal men eerder geneigd zijn

¹¹⁰⁹ Hodges 1982, 29.

geweest tot collectieve stellingnames, onder leiding van de elite, tegen zaken die van buiten op hen af kwamen, zoals het Christendom. In de term kerngewest duidt *gewest* op een regio met een zekere administratieve en culturele identiteit, terwijl *kern* wijst op zowel de ondeelbaarheid als de mogelijkheid tot dynamiek door expansie en fusie. Het bestaan van deze territoria wordt bevestigd door de uit de 8^e en 9^e eeuw overgeleverde gouwnamen, die bijna allemaal aan kerngewesten te verbinden zijn.¹¹¹⁰

In reactie op de kerngewesten benadrukte Theuws juist het belang van elitenetwerken en de interne verdeeldheid, terwijl Knol vaststelde dat de territoria niet zo stabiel waren als aangenomen. De kern ervan was deelbaar doordat perifere groepen hun eigen weg konden gaan.¹¹¹¹ Zoals Heidinga en Knol al meenden sluit de activiteit van elitegroepen het bestaan van kerngewesten niet uit. Voor zowel de elite als de gewone man kan een topografische indeling een reëel gegeven zijn en een collectieve identiteit in de hand hebben gewerkt, zoals naar voren komt uit de vermelding van *pagi* in schenkingsoorkonden. Het blikveld van de elite en de gewone man verschilde echter. In zijn afscheidsrede kwam Heidinga tot de slotsom dat het regionale bewustzijn niet zozeer door het samen leven ontstond – daarvoor kende men een te beperkt deel van zijn regiogenoten –, maar door het landschap zelf. De biografie van het landschap, met zijn ontginninggeschiedenis en verhalen, was hun biografie. Samen met de tradities die het dagelijks leven bepaalden, maakte dit het kerngewest niet tot een statisch geheel. Sociale, politieke en economische netwerken verbonden het gebied met de buitenwereld en zorgden voor verandering.¹¹¹²

In deze paragraaf wil ik ingaan op de interne politiek-bestuurlijke organisatie van de vroeg-middeleeuwse kerngewesten langs de Hollandse kust. We kunnen op historische en archeologische gronden diverse centrale plaatsen aanwijzen die van betekenis waren op religieus, economisch, politiek en/of militair gebied. De vraag is of er tussen deze plaatsen ook een grotere samenhang bestond en welke status hieraan kan worden toegekend.

Centrale-plaats-complexen in West-Frisia?

De ligging in elkaars nabijheid van meerdere centrale plaatsen met maar één of hooguit twee veronderstelde functies in de gebieden van Valkenburg/Katwijk en Oegstgeest/Rijnsburg leidt tot een nieuwe vraag: kunnen we dit bestempelen als een ‘centrale-plaats-complex’? Centrale functies op maatschappelijk gebied concentreerden zich niet op één plaats, zoals in een middeleeuwse of moderne stad, maar waren verspreid over meerdere locaties binnen een kerngewest. Dit model is ontwikkeld op basis van Scandinavisch archeologisch en toponymisch onderzoek, maar lijkt in aangepaste vorm ook voor andere regio’s toepasbaar te zijn.

Binnen de Scandinavische archeologie gebruikt men de benaming centrale-plaats-complex om rijke nederzettingen uit de Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen mee aan te duiden. Op basis van onder meer goudvondsten en de aanwezigheid van *halls* worden ze beschouwd als machtscentra die van belang waren in een proces van centralisatie van politieke, religieuze en economische functies. Deze centralisatie maakte deel uit van het ontstaan van koninkrijken, bestaande uit een koning met een daarbij behorende aristocratie van krijger-volgelingen. Func-

¹¹¹⁰ Heidinga 1987, 154 en 175-178. In deze betekenis bestaan overeenkomsten met wat men in Duitsland een *Siedlungskammer* noemt en in Scandinavië een *settlement district*. Het begrip kerngewest is een verdere uitwerking van Waterbolks *adaptiegroep* voor prehistorische samenlevingen waar niet wordt uitgegaan van culturele en economische verschillen.

¹¹¹¹ Theuws 1988, 97-142; Knol 1993, 112.

¹¹¹² Heidinga 2004, 8-10.

ties die verwacht mogen worden in een centrale plaats zijn die van cultusplaats, aristocratische of koninklijke residentie, ambachtelijke werkplaats, handelsplaats en militaire basis.¹¹¹³

Voor het bepalen van de sociale en politieke hiërarchie binnen de nederzettingen is door Fabech en Ringtved een driedeling gemaakt in archeologisch vondstmateriaal, die gekoppeld is aan lokale, regionale en supraregionale centra. Naarmate de vondstcategorie zeldzamer is, bevindt deze zich hoger in de hiërarchie.¹¹¹⁴ Archeologische structuren die op een centrale functie kunnen wijzen zijn *halls*, cultusplaatsen of -gebouwen, een grotere nederzetting of nabijgelegen grafveld en een aanlegplaats voor schepen. Verder is de gunstige ligging ten opzichte van communicatieroutes en bestaansbronnen van belang.¹¹¹⁵

Een belangrijke bijdrage aan het model wordt geleverd door de toponymie. Onderzoek door Brink (1996 en 1999) maakte duidelijk dat er typische plaatsnamen zijn die vaak voorkomen in een bepaalde samenhang binnen een district. De ligging van dergelijke constellaties valt dikwijls samen met een concentratie van goudvondsten uit de Migratieperiode (ca. 400-600), bestaande uit zaken als zwaardbeslag, bracteaten, goudfoliefiguren etc. Karakteristiek bij zo'n groep plaatsnamen is een verwijzing in voor- of achtervoegsel naar de prominente boerderij van een koning, onderkoning of andere leider met een feesthal (achtervoegsel *-tunar*, *-salir* en soms *-husar*) en boerderijen voor zijn militaire leiders (*hersir* etc.). Verder zijn er verwijzingen naar een deel van zijn krijger-volgers (*karlar*, *rinkar* etc.) en cultusleiders (*goði* etc.) en zijn belangrijkste (edel)smid (*Smedby*). Ten slotte komen in het district namen van één of meer cultplaatsen voor (onder meer met *harg* of een verwijzingen naar Noorse godennamen zoals in *Odensåker*), een handelsplaats (*Snäckstaviken*) en vergaderplaats (*Hög*, *Ting*- etc.).

Dergelijke plaatsnaamsettings zijn te vinden op zeker tien locaties in Midden- en Zuid-Zweden en er lijken ook sporen te zijn in Denemarken en Noorwegen. Ze liggen vaak op een strategische positie binnen een groter district en kennen een onderlinge afstand van hemelsbreed zo'n 6 tot 25 km. Meerdere malen kwam het voor dat een baai of riviermonding naar de kern van het gebied leidde, met de prominente *hall* van de leidende figuur nabij de monding (fig. 7.10). De samenhang tussen de plaatsnamen lijkt te wijzen op een situatie waarin bepaalde families over meerdere generaties een nederzettingsdistrict beheersten en boerderijen aan hun clientèle konden toewijzen. Toch lijken sommige van de plaatsen een grote mate van continuïteit te bezitten, want vroeg-middeleeuwse aristocratische centra blijken regelmatig te worden opgevolgd door een domeincentrum, kerk of stad in de nabije omgeving. Een enkel centrale-plaatsen-complex is te dateren in de 3^e-4^e eeuw, maar de meeste komen pas op in de 7^e eeuw.¹¹¹⁶

Op dit model is van verschillende kanten kritiek gekomen. Hoewel het Scandinavische plaatsnamenbestand indrukwekkend is, vindt Udolph dat er soms wel erg snel op toponymische gronden een centrale-plaats-complex wordt aangewezen.¹¹¹⁷ Böhme ziet alleen in het geval van Gudme een centrale plaats van bovenregionaal belang. De rest speelt slechts op lokaal niveau een rol. Ook ontbreekt het aan een militaire versterking en continuïteit van functies tot 1000 of later.¹¹¹⁸ Steuer meent dat dergelijke complexen minder samenhangend zijn dan het lijkt, omdat ze het resultaat zullen zijn van groei. Bepaalde functies kunnen na verloop van tijd bovendien zijn verdwenen, of juist zijn ontstaan na de naamgeving van een kenmerkend topo-

¹¹¹³ Näsman 1991b en 1991c.

¹¹¹⁴ Fabech/Ringtved 1995.

¹¹¹⁵ Fabech 1999a, 40-41.

¹¹¹⁶ Brink 1996 en 1999; Fabech 1999a en 1999b.

¹¹¹⁷ Udolph 2010, 64.

¹¹¹⁸ Böhme 2001, 494.

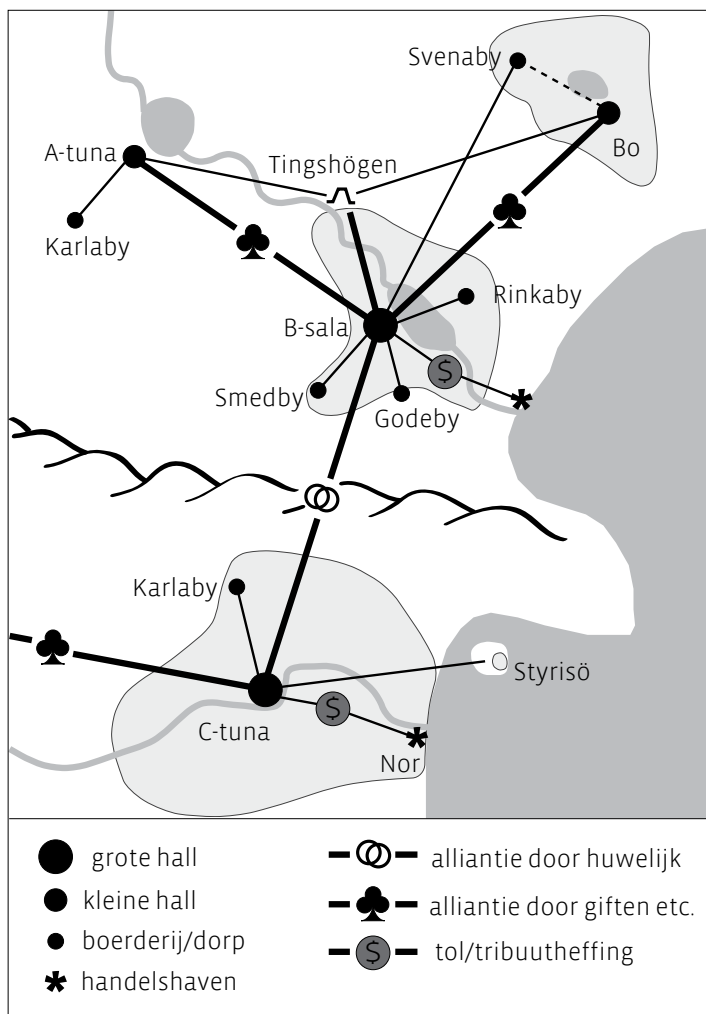

Fig. 7.10 Model van een ideaal centrale-plaats-complex in vroeg-middeleeuws Zweden. Aangeven zijn enkele centrale plaatsen en verschillende sociale hiërarchische niveau's, met *halls* voor koningen en kleinkoningen en andere *big men*, alsmede de verspreiding van dingplaatsen, boerderijen van volgelingen (verbonden met hun verschillende leiders) en gecontroleerde handelsplaatsen langs de kust (naar Brink 1998, fig. 11).

niem.¹¹¹⁹ Fundamenteleer is de in de inleiding van dit hoofdstuk al aangehaalde sceptis van Skre. Hij stelt dat bij het definiëren van centrale plaatsen naar *functies* gekeken moet worden, wat iets anders is dan het kijken naar de vondstverspreiding, in het bijzonder die van goud en zilver. Met name een combinatie van historische en naamkundige gegevens is een eerste ingang naar het identificeren van centrale plaatsen.¹¹²⁰

De aanleiding om ook voor West-Nederland aan centrale-plaats complexen te denken was het archeologisch onderzoek in Limmen-De Krocht, in het hart van **Kennemerland**. Daar werden in een afvalkuil van een rurale nederzetting aanwijzingen gevonden voor de aanwezigheid van een edelsmid in de 9^e eeuw, in de vorm van fragmenten van smeltkroezen en een cupel om goud te zuiveren of te toetsen. Deze vondst is in verband te brengen met de unieke middeleeuwse plaatsnaam *Smithan*. Op historisch-geografische gronden is dit toponiem nabij Limmen te situeren en is het aannemelijk dat tussen de bijzondere archeologische vondst en de plaatsnaam een verband bestond. Hier was geen doorsnee dorpsmid actief, maar een edelsmid van enig

¹¹¹⁹ Steuer 2007, 904-906.

¹¹²⁰ Skre 2010, 221-223.

aanzien waarnaar een woonplaats was vernoemd.¹¹²¹ Deze plaats blijkt in de 10^e en vroege 11^e eeuw (grotendeels) in handen van de Hollandse gravenfamilie geweest te zijn, toen delen ervan werden weggeschonken aan hun abdij in Egmond-Binnen, gesticht omstreeks 930.¹¹²² De locatie van deze abdij heette eerder *Hallem*, ongetwijfeld een verwijzing naar een centraal punt in het grafelijke familiebezit met een *hall* als belangrijkste kenmerk.¹¹²³

Met *Hallem* en *Smithan* hebben we twee plaatsen voorhanden die in betekenis overeenkomen met de woonplaats van een aristocraat en de smid uit het Scandinavische model. Hieraan kunnen nog *Heiloo* en *Hargen* worden toegevoegd als cultusplaatsen uit de voor-christelijke periode, die vanaf de Karolingische tijd door de stichting van kerken gekerstend werden.¹¹²⁴ De *Schepelenberg* bij Heemskerk, de plaats waar door de plattelandsbevolking van Kennemerland traditioneel de nieuwe graven werden gehuldigd, komt in aanmerking voor de dingplaats (zie par. 7.4). Externe handelscontacten verliepen mogelijk via één of meer locaties bij restgeulen van het Oer-IJ estuarium langs de Noordzeekust. Misschien bij de 'Egmunde' richting de Noordzee, of via Velsen of Beverwijk (*Beverhem*) over het IJ richting het Utrechtse achterland (fig. 7.11).

Nu zou men kunnen tegenwerpen dat de aanwezigheid van de namen *Hallem* en *Smithan* restanten zijn van een machtsbasis van de Vikingleiders Rorik en Godfried die zich rond het midden van de 9^e eeuw in Kennemerland genesteld hadden.¹¹²⁵ De maatschappelijke structuren van *Frisia* en Denemarken zullen echter weinig hebben verschild, zodat dit lastig als tegenargument gebruikt kan worden.

Het hypothetische centrale-plaats-complex in Kennemerland maakt de verschillen duidelijk met het Scandinavische model. Typische plaatsnamen die verwijzen naar woonplaatsen van de *Gefolgschaft* of cultusleiders ontbreken. Het Scandinavische model kan dan ook niet één-op-één worden overgenomen. Voor het westelijk kustgebied dient rekening gehouden te worden met de volgende omstandigheden:

- › de plaatsnamen zijn vanaf de Middeleeuwen door landschappelijke veranderingen en intensieve bewoning aan grotere erosie onderhevig geweest dan in Scandinavië,
- › verwijzingen in plaatsnamen naar bepaalde functies van personen of naar heidense goden komen op het Europese continent eigenlijk niet voor¹¹²⁶,
- › goudvondsten die met zekerheid kunnen worden aangemerkt als deposities zijn in westelijk Nederland afwezig en opvallende vondstcategorieën in 'rijke' nederzettingen slechts in zeer beperkte mate. Maar wanneer we ons de kritiek van Skre ter harte nemen is het wel of niet aanwezig zijn van goud- en zilver niet doorslaggevend voor het vaststellen van een centrale functie.

Dit maakt het natuurlijk lastig om het bestaan van centrale-plaats-complexen aan te tonen. Het model kan echter wel een verklaring bieden waarom er in de Vroege Middeleeuwen nooit veel functies op één locatie te vinden zijn. Ondanks het hypothetische karakter maakt de casus Kennemerland duidelijk dat we het kind niet met het badwater moeten weggooien.

¹¹²¹ Niet voor niets moest volgens de *Lex Frisionum* voor het verwonden van de hand van een goudsmid een hogere boete worden betaald (*Lex Frisionum, additio*, oordeel van Wleamar, par. 10).

¹¹²² Dijkstra/De Koning/Lange 2006, 204-207; De Cock 1959; 1965, 174; OHZ I nr. 88.

¹¹²³ Künzel/Blok/Verhoeff 1988, 162. De betekenis van hal als 'bocht van het hoogland' of andere van 'buiging' af te leiden betekenis lijkt mij hier niet waarschijnlijk.

¹¹²⁴ Künzel/Blok/Verhoeff 1988, 166 en 171.

¹¹²⁵ Vgl. Van der Tuuk/Van Winter 2007.

¹¹²⁶ Zie de studie van Udolph 2010.

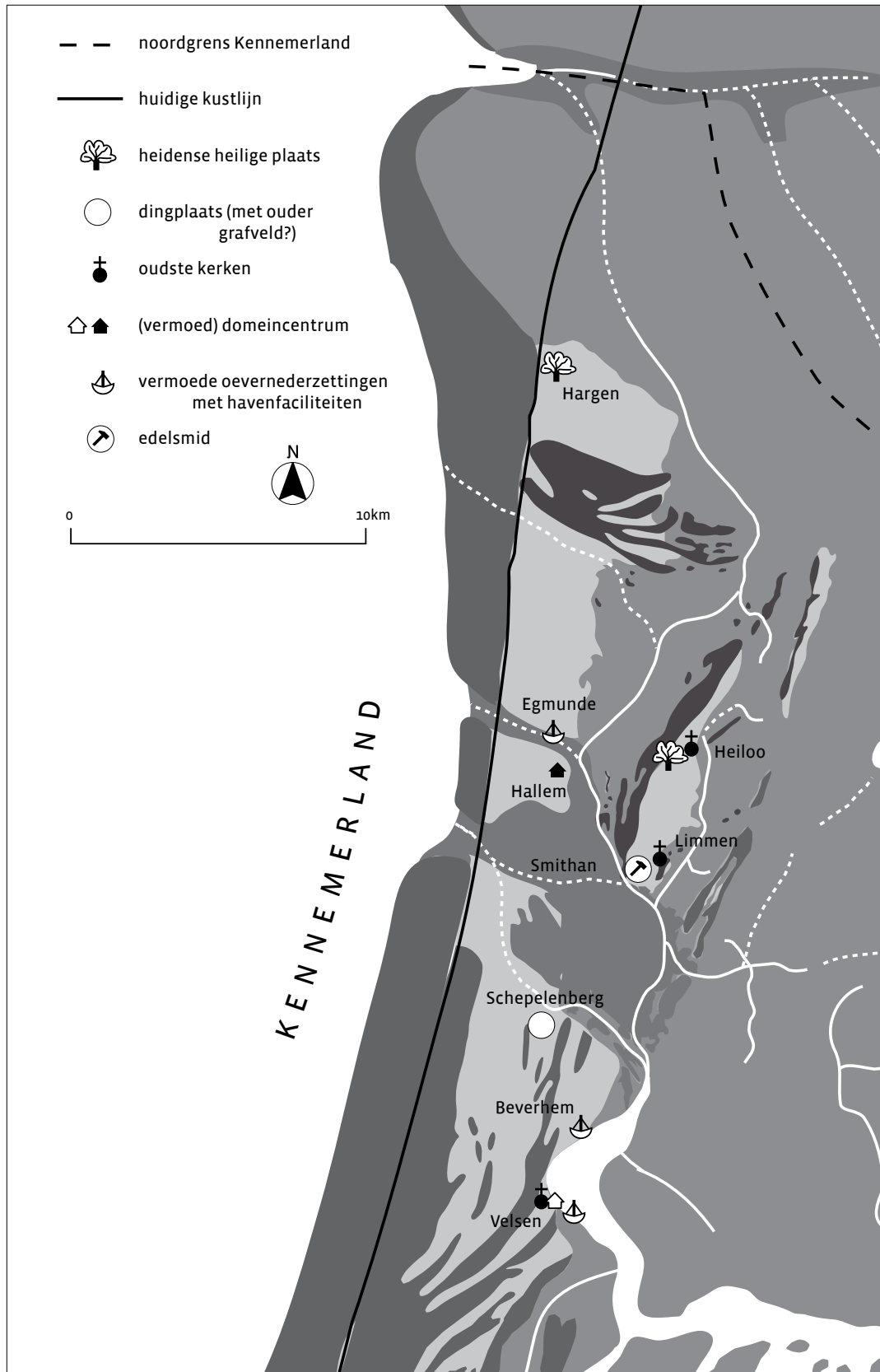

Fig. 7.11 Hypothetisch model van een vroeg-middeleeuws centrale-plaats-complex in Kennemerland.

Wanneer voor het **Rijnland** de historische, toponymische en archeologische gegevens over centrale plaatsen op een rij worden gezet, wat in dit hoofdstuk is gedaan, dan springen er voor wat betreft de Vroege Middeleeuwen twee gebieden uit op basis van een concentratie van functies, namelijk Valkenburg/Katwijk en Oegstgeest/Rijnsburg (fig. 7.12). In deze gebieden was sprake van:

- › een grafveld met een regionale functie
De grafvelden vallen op door hun specifieke ligging op de grens van het estuariumlandschap naar het achterland. Bovendien komen uit deze grafvelden de rijkste statussymbolen uit de regio, namelijk de drinkhoorn met verguld uiteinde in de vorm van een vogelkop uit Katwijk-Klein Duin en de gouden gesp met almandijn uit Rijnsburg-De Horn, allebei dateerbaar aan het einde van de 6^e en de eerste helft van de 7^e eeuw.
- › de ligging van een belangrijk domeincentrum bij de oudste kerk, of in de buurt daarvan
De vroegste kerken en kapellen in de regio zijn waarschijnlijk al in de 8^e eeuw gesticht door de plaatselijke elite, wellicht deels door de Pippiniden of de Frankische koning zelf. De stichting zal hebben plaatsgevonden op het kroon- of familiedomein, reden om uit te gaan van een domeincentrum of misschien zelfs een residentiële *hall* op de plaats van de kerk of daar vlakbij.
De *curtis* van Valkenburg/Katwijk lag in de Karolingische tijd óf bij de kerk in het oude castellum óf in het duingebied achter Katwijk (*Hoverathorp*). Rijnsburg en Oegstgeest kenden aanvankelijk allebei een eigen domeincentrum, één bij de 8e-eeuwse kapel van *Rothulfuashem* en één bij de kerk van Kerkwerpe (of bij de Oudenhof even ten zuiden daarvan). In de late 9e of 10e eeuw is het grondgebied van beide hoven samengevoegd tot één domein, waarschijnlijk onder de West-Friese graven.
- › de aanwezigheid van een edelsmid/muntmeester
De zeldzame vondst van een proefslag in brons van een pseudo-Madelinusmunt in de zuidwestelijke nederzetting van Katwijk-Zanderij wijst op de aanwezigheid van een atelier van een muntmeester annex edelsmid in de tweede helft van de 7^e eeuw. Deze smid was niet woonachtig in een plaats direct langs de Rijn, waar men hem zou verwachten, maar op enige afstand daarvan. Het slaan van dergelijke munten wijst op de nabijheid van een aristocraat.
- › een riviernederzetting in het mondingsgebied van de Oude Rijn met mogelijkheden tot tolheffing
De oever bij Katwijk/Valkenburg is voor de Karolingische periode de meest geëigende kandidaat voor de officiële tolhaven van de Oude Rijnmond. Voor de Merovingische tijd is op archeologische gronden geen grote handelsplaats aan te wijzen. De oevers ter weerszijden van de Rijn en zijn zijtakken – dus ook bij Oegstgeest-Nieuw Rhijngest en ‘Rodulfsheim’ – waren misschien vrij toegankelijk voor uitwisseling door elitegroepen en handelaren. Tenzij in deze periode sprake was van een Friese (klein)koning die de controle over de in- en uitvoer van goederen naar zich toe had getrokken.
- › een dingplaats met een regionale functie bij Katwijk
De vergader- en inhuldigingsplaats lag in de Late Middeleeuwen bij de hof van Valkenburg/Katwijk, maar dit is waarschijnlijk een jongere ontwikkeling. Wellicht lag deze vergaderplaats oorspronkelijk bij het grafveld van Klein Duin. Speculatief is het gebruik van het Rijnsburgse grafveld in een eerder stadium als vergaderplaats voor alleen de ‘Noordgouw’.
- › militaire steunpunten
Vanaf de late 9^e eeuw was een ringwalburg aanwezig in Rijnsburg die voldeed aan de nieuwe ontwikkeling op het gebied van versterkingen. In de periode daarvoor konden de oude castella van Valkenburg en eventueel de Brittenburg op de zuidoever van de Rijn een (meer symbolische?) rol hebben gespeeld, misschien in combinatie met een functie als domeincentrum.

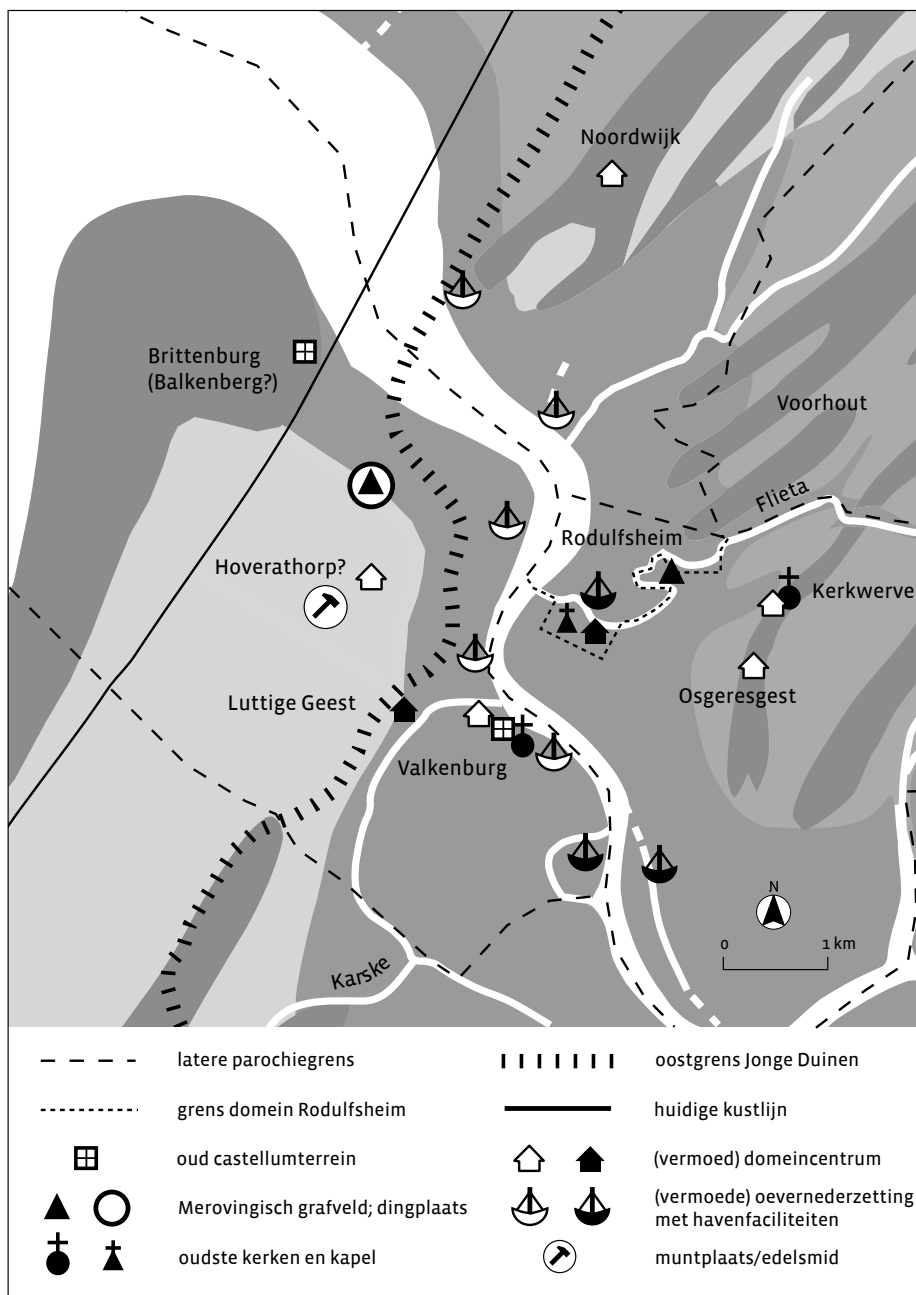

Fig. 7.12 Hypothetisch model van een vroeg-middeleeuws centrale plaats-complex rondom de monding van de Oude Rijn.

De bovenstaande verspreiding van functies suggereert voor de 7e eeuw een centrale-plaats-complex dat zich aanvankelijk kan hebben beperkt tot Katwijk/Valkenburg, met muntslag, een grafveld/dingplaats, versterkte *halls* in één van de voormalige limesforten en mogelijkheden tot handel langs de Oude Rijn. Het mag duidelijk zijn dat de Romeinse erfenis hierin een belangrijke rol speelde. Onduidelijk is of we ook plaatsen in de 'Noordgouw' al bij het centrale-plaats-complex mogen rekenen, zoals het relatief grote Merovingische grafveld van Rijsburg en misschien andere residenties voor de belangrijkste volgelingen. Elitenetwerken zullen zich niet hebben laten weerhouden door de breedte van rivier: Radulfus had zowel bezittingen in

Hrothaluashem als in *Hovarathorpa* voordat hij het aan de Utrechtse kerk schonk. De Rijnmond zal al snel zijn samengesmolten tot één kerngewest.

We kunnen ervan uitgaan dat ook in onze contreien sprake was van een tribale samenleving met (klein)koningen, edelen en volgelingen, zeker in de Merovingische tijd. Alleen ging men anders om met de depositie van goud en zilver. Dit kwam hoogstens in de bodem terecht als profane schatvondst of in graven.¹¹²⁷ In de Zuid-Hollandse situatie zijn binnen de nederzettingstvondsten maar weinig vondstcategoriën te bedenken die op een bovenlokale functie kunnen wijzen, zoals door Nicolay voor het Fries-Groningse kustgebied is ontwikkeld. De drie gouden hangers uit de 7^e eeuw die bekend zijn – een niervormige hanger van de Brittenburg [65] en een munthanger uit Leiden-Roomburg [14] en het duingebied bij Monster [107] – wijzen niet automatisch naar de aanwezigheid van de (hoogste) elite, maar kunnen evengoed aan volgelingen en overige inwoners hebben toebehoord. De meest sprekende aanwijzingen voor de aanwezigheid van een maatschappelijke bovenlaag zijn twee grafvondsten, namelijk de drinkhoorn met vergulde vogelkop uit Katwijk-Klein Duin en bovenal de gouden gesp uit Rijnsburg-De Horn, allebei dateerbaar aan het einde van de 6^e en de eerste helft van de 7^e eeuw. De overzeese connecties die nodig waren voor het verkrijgen ervan en hun latere gebruik in het grafritueel maken duidelijk wat de belangrijkste troef van het Rijnestuarium was: de beheersing van de riviermonding. De strategische positie daarvan moet onherroepelijk hebben geleid tot machtsvorming, hetzij op het niveau van een ‘*big man*’ of (klein)koning.

In de Karolingische tijd was de belangrijkste verandering binnen het centrale-plaats-complex de vorming van domeincentra met vroege kerken en naar verwachting ook een officiële tolplaats. Op politiek-bestuurlijk gebied was de belangrijkste wijziging de vertegenwoordiging van de Frankische koning door een graaf, die de rol binnen het centrale-plaats-complex feitelijk overnam. Deze kon voor het onderhouden en verstevigen van zijn machtspositie niet alleen gebruik maken van domeincentra die in handen zijn van de koning, maar ook van centra die hij in leen hield, in allodiaal bezit had of waarvan hij voogd was. De grafelijke hoven van Kerkwerve/Oegstgeest en de Luttige Geest bij Katwijk speelden wat dit betreft een intrigerende rol, wat ons op het onvermijdbaar speculatieve pad brengt van de familiebetrekkingen tussen in de bronnen genoemde personen en daarmee verbonden plaatsen.

Opmerkelijk is namelijk de bestuurlijke twee-eenheid die onder de Gerulfingen moet zijn gecreëerd tussen Kerkwerve/Oegstgeest en Rijnsburg. Incorporeerde de graaf hier eenvoudigweg goed- of kwaadschiks verworven bezit van een andere familie uit Rijnsburg bij zijn grootgrondbezit of zocht hij ruimte voor de bouw van de ringwalburg? Een andere mogelijkheid is dat ‘Rodulfsheim’ oud grafelijk familiebezit was dat gereorganiseerd werd. Hier stond immers een memoriekapel uit de late 8^e eeuw die in de late 9^e eeuw werd geïncorporeerd in de Rijnsburg en in de 12^e eeuw werd uitgekozen als plaats voor de tweede grafelijke abdijstichting in Holland. Bekleedde Radulf soms een grafelijke functie in de 8^e eeuw? In dit verband is zijn bezit in *Hovarathorpa* bij Katwijk interessant, samen met Erulf, wellicht een broer en misschien dezelfde persoon als Herlulf die bezit had in Houten en Tuur.¹¹²⁸ Deze strategisch gelegen centrale plaats aan de Rijnmond verwacht men niet in handen van de eerste de beste rijke boer. In de 8^e eeuw schonken Radulf en zijn familie aardig wat weg aan de Utrechtse kerk, maar over het vruchtgebruik lijken later problemen te zijn ontstaan, toen de kerk daadwerkelijk werk maakte van de

¹¹²⁷ Nicolay 2006; in voorb.

¹¹²⁸ Hoek (1973, 72) beschouwd ‘Heriulf’ (=Herlulfus) als “de in het kustgebied regerende graaf en een voorvader van de Gerulfingen.” De schenker van de kerk van Vlaardingingen, Heribald, was volgens Hoek mogelijk een broer van Herlulfus.

aanspraken. Is de oude familieband de reden dat de latere Gerulfingen/Hollandse graven zowel de kerk bij Oegstgeest als de hof op de Luttige Geest bij Katwijk in bezit hebben?

En nu we toch aan het speculeren zijn, misschien bestond er zelfs een familieband met de Friese koningen. Op grond van de naam Radbod die aan een kleinzoon van graaf Gerulf werd gegeven en de nauwe banden die bestonden met de heilige Utrechtse bisschop Radbod (900-917) – wiens afstamming van de Friese koning Radbod († 719) al in zijn 10^e-eeuwse *Vita* werd vermeld – neemt men wel aan dat ook graaf Gerulf aan deze Friese heerser verwant was.¹¹²⁹ Het zou niet verbazen wanneer de Rijnlandse graven afstammelingen waren van de Friese adellijke *clan* die door de Pippiniden werden ingeschakeld om dit deel van het Frankische rijk te besturen.¹¹³⁰

Het grote voordeel van deze machtspositie was de ligging in de periferie van het politieke wereldtoneel, zodat men ondanks een ondergeschikte band met koning of keizer voor een groot deel zijn eigen gang kon gaan. Of het nu gaat om de ‘slag bij Dorestad’ in circa 690, het sturen van ‘strenges graven en abten’ nadat men rond 840 de kustverdediging tegen de Vikingen op zijn beloop liet, of het zelfstandig tolheffen bij Vlaardingen in het begin van de 11^e eeuw door de West-Friese graaf Dirk III. Pas wanneer men het te bont maakte werd er van buitenaf ingegrepen, zij het zonder blijvend resultaat.

Wanneer we onze blik kort wenden tot het **Maasland**, dan zijn ook hier combinaties te vinden die als een centrale-plaats-complex kunnen worden aangemerkt. De Naaldwijkse Geest biedt een interessante combinatie, bestaande uit een Merovingisch grafveld en de plaats *Hontsele* – mogelijk de locatie van een ontvangstzaal van een heer – met later één van de vroegste kerken uit het gebied. In de grafelijke periode zouden de handelsplaats Witla en later het versterkte Vlaardingen onderdeel van het complex zijn geweest. Het vrijwel ontbreken van opgravingen van vroeg-middeleeuwse nederzettingen uit het Maasland maakt het niet mogelijk de veronderstelling verder te onderbouwen.

Alles bij elkaar denk ik dat door het in samenhang bekijken van de locaties met verschillende functies we een stukje dieper door kunnen dringen in de nederzettingshiërarchie en het functioneren van vroeg-middeleeuwse machtscentra. Ik geef toe dat het aanwijzen van centrale-plaats-complexen bestaat uit het zoeken naar een ideale combinatie, waarbij de interpretatie van de gegevens tot de uiterste grenzen worden afgetast. Toch denk ik dat het model een verklaring kan bieden voor de archeologisch slecht zichtbare hiërarchie tussen nederzettingen en grafvelden in ‘arme’ gebieden. Dit zegt niet gelijk iets over het ontbreken aan sociale stratigrafie en machtsvorming.¹¹³¹ Juist in samenhang met elkaar vormde een deel van de plaatsen het bestuurlijk-organisatorisch raamwerk binnen een kerngebied. Een voordeel kan zijn dat in vergelijking met Zuid-Scandinavië, waar de plaatsnamen spreken, hier wat meer historische informatie voorhanden is. Toekomstig onderzoek kan duidelijk maken in hoeverre het model van centrale-plaats-complexen toepasbaar is in andere gebieden en perioden.

In het volgende, laatste hoofdstuk wenden we ons tot een al even lastig onderwerp zonder veel zekerheden, namelijk de tribale verhoudingen in het westelijk kustgebied en de structuur en omvang van het Friese koninkrijk.

¹¹²⁹ Cordfunke 1987, 20-22.

¹¹³⁰ Lastig is het om de waarde in te schatten van de overeenkomsten tussen de namen Radbod, Radulf, Erulf en Gerulf. Wijst dit op een familieband of waren dit destijds regelmatig voorkomende namen?

¹¹³¹ Vgl. Diepeveen-Jansen 2001; Hiddink 1999.

8 DE FRIESE FACTOR

Tribale verhoudingen en koningschap in het Hollandse kustgebied

De belangstelling rond de Friese expansie vraagt echter de laatste jaren niet meer: “wanneer?”, maar “Fries?!”, want het Fries karakter van hen, die sinds Drusus’ tijd Friezen heten, is immers voor taalkundigen en archaeologen beiden dubieus geworden: men acht de Friezen door de Angelsaksische expansie van de 5^e eeuw “versakst.”

J.A.J. Jousma, Oudheid van Vlaardingen, 1947, 81.

8.1 Inleiding

De vraag naar de eigen afkomst en identiteit is eeuwenoud. Het stilt de behoefte en noodzaak van mensen om ergens bij te horen. Voor zover ze zelf hier geen antwoord op hebben gevonden – hoe reëel of fictief de uitkomst daarvan ook mag zijn – hebben buitenstaanders hier wel een mening over. Onze ideeën over etniciteit in het verre verleden zijn lange tijd sterk beïnvloed door de 19e-eeuwse opvattingen over de verhouding tussen een nationale staat en een daarmee verbonden volk. Beide werden als één geheel gezien, met dezelfde biologische afkomst, met een typisch, onveranderlijk karakter en met culturele tradities die eeuwenoud waren. Deze benadering van etniciteit vond ook zijn weg in de archeologische wetenschap, waar de verspreiding van bepaalde vondstgroepen werd beschouwd als de directe afspiegeling van verschillende culturen.

Inmiddels heeft zowel de geschiedenis als de archeologie zich verder ontwikkeld. Onder invloed van sociologie en antropologie zijn we met name de afgelopen decennia fundamenteel anders gaan denken over het wezen van etniciteit. Dit is geen onveranderlijk gegeven maar een dynamisch fenomeen. Er is niet alleen sprake van gemeenschappelijke voorstellingen en praktijken, maar ook van processen waarbij voorstellingen, gewoonten en gebruiken worden gebruikt om verschillen ten opzichte van anderen uit te drukken. Hoe etnische verwantschap in de loop der tijd verandert, is alleen goed te bestuderen wanneer wordt gekeken naar de sociaal-historische context. Wat betreft de zichtbaarheid van etnische identiteit is het van belang dat kenmerken die hiermee traditioneel in verband worden gebracht – zoals herkomst, woongebied, taal, recht, kleding, aardewerk etc. – tamelijk maakbaar zijn, niet in alle gevallen etnisch worden gebruikt en zelfs in tegenstrijdige combinaties kunnen voorkomen.¹¹³² Etniciteit is slechts één van de vormen van identiteit waarvan mensen zich bedienen. In de Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen was etniciteit meestal van belang in een militair-politieke context, gegenereerd door elitegroepen die een godgegeven legitimering voor macht zochten en een gemeenschappelijke identiteit om volgelingen aan zich te binden.¹¹³³

¹¹³² Onder meer Daim 1982; Geary 1983; Pohl 1991; Bazelmans/Groenendijk/De Langen 2005, 23.

¹¹³³ Wenskus 1961.

Tegenwoordig verwachten sommigen veel van DNA-onderzoek naar oude en moderne populaties. Hierdoor zou men de bevolkingsgeschiedenis van een gebied in genetische zin kunnen beschrijven. Afgezien van het feit dat etniciteit geen genetisch maar een sociologisch fenomeen is, is het maar de vraag in hoeverre genetisch onderzoek ons dichterbij antwoorden brengt over migratiebewegingen. Al vanaf het Neolithicum was rond de Noordzeekusten sprake van een mix van genetische populaties. Overeenkomsten tussen bijvoorbeeld de Lage Landen en East Anglia maken nog niet duidelijk in welke periode en richting de influx van genen plaatsvond. Daarbij komt nog dat men vooralsnog zoekt naar antwoorden op historische vragen, in plaats van een onafhankelijke benadering die zich richt op een vergelijking tussen meerdere regio's.¹¹³⁴

Het is belangrijk ons te realiseren dat iedere onderzoeker die zich bezig hield of houdt met het verleden, of het nu Jacob van Maerlant, Boeles of mijzelf betreft, geplaatst dient te worden in de context van zijn eigen tijd. Mensen zijn niet slechts cultuurdragers, maar ook cultuurmakers.¹¹³⁵ Zoals we hieronder zullen zien levert dit een telkens wisselend beeld op van de Friese rol in de Nederlandse bewoningsgeschiedenis. Iedere periode kreeg als het ware de Fries die het verdiende. De moderne wetenschappelijke benadering is er voornamelijk één van deconstructie en ontmythologisering. We beseffen ons maar al te goed dat aan lokale of regionale tradities steeds een andere betekenis gegeven is. Voor sommigen zal de uitkomst van het in dit proefschrift neergezette beeld over het Friese verleden dan ook een teleurstelling zijn, maar dit zegt dan meer over de persoonlijke verwachtingen van de lezer zelf dan over het voortschrijdend inzicht van de wetenschap. Geschiedenis en archeologie zijn nu eenmaal geen hapklare brokken.

In dit laatste hoofdstuk richt ik me op één van de hoofdvragen van het *Frisia Project*. Hoe verliep de etnogenese van de bewoners van het Hollandse kustgebied en wat was hun plaats in de discussie over het Friese koninkrijk? En bestond er een relatie tussen landschap en politiek-economische machtsvorming? Om deze vragen te beantwoorden passeren diverse onderwerpen de revue. Allereerst het telkens weer veranderende beeld dat vanaf de Late Middeleeuwen is geschetst over de tribale verhoudingen in het kustgebied en dat eindigt bij de ontmanteling van de 'Friese mythe'. Daarna komt een andere mythe aan de orde, namelijk die van de vermeende aanwezigheid van Rijn-Warnen en Herulen in de Nederlandse kuststreek. Vervolgens wordt aandacht geschonken aan de betekenis van archeologische, taalkundige en rechtshistorische gegevens in de discussie over de aanwezigheid van Friezen. Deze blijkt sterk genuanceerd te moeten worden. Tot besluit wordt ingegaan op de betekenis die dit alles heeft voor het Friese koninkrijk. Welk nieuw beeld is hierover te schetsen met de huidige stand van onderzoek?

8.2 De Volksverhuizingstijd in de Hollandse historiografie

*Die Neder-Sassen heten nu Vriesen; Dien name wanic dat eerst vant Rome, want hets een cout lant.*¹¹³⁶ Dit citaat uit de *Rijmkroniek van Holland* – uit het eerste, anonieme deel uit 1280-1282 – is de oudst bekende overlevering hoe men in Hollandse kring dacht over de oorsprong van de bewoners van het kustgebied. Uit *ouden boeken* leidde de auteur af dat hier ooit Saksen¹¹³⁷

¹¹³⁴ Voor een kritiek op genetisch onderzoek naar de Angelsaksische invasie zie onder meer Oppenheimer 2007 (2006), 400 e.v.; Miles 2006 (2005), 174-175; contra Weale *et al.* 2002.

¹¹³⁵ Van Ginkel 2003, 692.

¹¹³⁶ Anoniem/Stoke, *Rijmkroniek van Holland*, regel 76-78.

¹¹³⁷ Als bron voor de situering van Saksen in dit gebied gebruikte de auteur de in de Middeleeuwen populaire *Historiae adversus paganos* van de vroeg-5^e-eeuwse auteur Orosius, aanwezig in de bibliotheek van de abdij van Egmond (Burgers 1999, 168).

woonden en daarom heette het gebied voorbij Nijmegen Nedersaksen met de Schelde als zuidgrens, de Lauwers als noordgrens en de Wiltenburg (Utrecht) als hoofdstad. Hij meende dat de naam Friezen door de Romeinen gegeven moest zijn na een door keizer Valentinianus gewonnen veldslag in 363, want zij vonden het hier maar koud. De gelijkstelling van Friezen aan Saksen betekende voor de laat-middeleeuwse auteur dat ook de Saksische veroveraars van Brittannië, die men kende uit Beda's rond 731 geschreven geschiedwerk over Engeland, als Friezen beschouwd konden worden.¹¹³⁸ In Jacob van Maerlants *Spiegel historiael* – geschreven kort na de Rijmkroniek rond 1290 in opdracht van graaf Floris V – heet de door Beda genoemde veroveraar Hengist dan ook een *Vriese, een Sas*.¹¹³⁹ Pas met de Frankische oorlogen tegen de heidense Radbod, *hertoghe van Vrieland* en de komst van het christendom onder Friezen krijgen de dichters vastere grond onder de voeten. Hiervoor kon men putten uit onder meer het *Chronicon Egmundum* en de heiligenlevens van Willibrord en Wulfram.¹¹⁴⁰ De stichting van het graafschap Holland uit een deel van Friesland door Karel de Kale dateerde men aan de hand van afschriften van de zogenoemde 'vier koningsoorkonden' in het klooster van Egmond in 864.¹¹⁴¹

Johannes de Beke schotelde rond 1350 in zijn kroniek over de Utrechtse bisschoppen en Hollandse graven weer een andere versie voor. *Slaven die men Wilten hiet wonnen alle Hollant*, waarna ze, samen met de Friezen, door Valentinianus verslagen werden.¹¹⁴² Later veroverde de Merovingische koning Dagobert Holland opnieuw. Na de strijd met koning Radbod werd dit Groot-Holland later verdeeld in een bisdom en een graafschap.¹¹⁴³ De '*Clerc uten Lagen Landen*' van de *Kronijk van Holland* (vóór 1409) wist nog te vermelden dat de Slaven en Wilten eigenlijk Denen waren.¹¹⁴⁴ Net als De Beke beschouwde men Willibrord als een Fries, aangezien de Nedersaksen zich ooit met ontelbare schepen in Brittannië gevestigd hadden, *van welken Nedersassen ofte Vriezen...geborn wart een kint dat Willibrordus hiet*.¹¹⁴⁵

In de geschiedschrijving van de 15^e eeuw nam het gewestelijk particularisme een grotere vlucht, zeker na de Bourgondische inlijving van Holland in 1433. Het 'antiquiseren' van de geschiedenis was een uiting van de behoefte om de eigen identiteit van het Hollandse gewest te versterken. Deze preoccupatie kende twee verschijningsvormen, de stedenstichtingen door legendarische figuren en de Trojaanse afstammingsmythe. Zo zou Valck, een bastaardzoon van koning Eseloor, Valkenburg hebben gesticht en de stad Leiden 'leidde' vanaf de 5^e eeuw de kooplieden van de Wiltenburg (Utrecht) naar de Slavenburg (Vlaarding). De Trojaanse mythe is al terug te vinden in de Noordwest-Europese geschiedschrijving vanaf de 7^e-eeuw, toen het werd gebruikt als de plaats van oorsprong van de Franken. Deze in onze ogen fantasierijke en naïeve geschiedschrijving laat wel zien dat men bewust bezig was met het verklaren van historische verschijnselen zoals het ontstaan van de Hollandse steden en het grafelijk gezag. In de Divisie-kroniek van Aurelius uit 1517, de meest gelezen kroniek in de 16^e en 17^e eeuw, worden de stedenstichters en Trojaanse mythe overgenomen, maar het waarheidsgehalte ervan betwijfeld.¹¹⁴⁶

¹¹³⁸ Beda, *Ecclesiastical history of the English people* 1.15.

¹¹³⁹ Burgers 1999, 168-169 en verwijzingen aldaar.

¹¹⁴⁰ Burgers 1999, 169-174.

¹¹⁴¹ Pas in de vroege 16^e eeuw werd duidelijk dat men deze oorkonde in Egmond foutief dateerde. De werkelijke datum was het jaar 922. De datering van de oudste koningsoorkonde wordt tegenwoordig gesteld op 889 (zie OHZ I, kopnoot bij nr. 28 en 21).

¹¹⁴² Voor de introductie van Wilten en Slaven in Utrecht en Holland door de middeleeuwse kroniekschrijvers zie Schönfeld 1935.

¹¹⁴³ De Beke, *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, III-VI.

¹¹⁴⁴ *Kronijk van Holland*, 5.

¹¹⁴⁵ De Beke, *Croniken*, VII.

¹¹⁴⁶ Tilmans 1987, 194-198.

Parallel aan deze mythische verhalen ontwikkelde zich een *invention of tradition* over Friese koningen. Aanvankelijk bestond deze traditie alleen in *chansons de geste* en ridderromans uit het Franse taalgebied. In de Karelromans waren de Friese koningen vaste figuranten, waarvan de heilige koning Gondebald ook wist door te dringen in de Hollandse *Spiegel historiael*. In Friesland zelf hield men in de Late Middeleeuwen alleen Karel de Grote, de wijze wetgever, in eere. Radbod was niet meer dan een overheerser uit Denemarken waarvan men dankzij Karel bevrijd was. In 15^e-eeuwse geschriften daarentegen zijn talloze Friese koningen bekend, met name ontsproten aan de gedachten van al te ijverige Hollandse geleerden en schoolmeesters. Immers, Holland was *een stic van Vrieslant ghenomen*. Pas vanaf de 16^e eeuw zou Radbod in Friesland zelf geëerd worden als vrijheidsstrijder en beschermer van het Friese volk.¹¹⁴⁷

De herontdekking van de klassieke werken van Caesar, Plinius de Oudere en Tacitus aan het einde van de 15^e eeuw was voor de kroniekschrijvers een goudmijn. Hierdoor konden de Friezen zich immers beroepen op een oeroude, ononderbroken geschiedenis met de opstand van 28 na Chr. als hoogtepunt. De Hollanders herkenden zich in de dappere Bataven als voorouders en grondleggers van de Hollandse vrijheidsstrijd. Deze strijd was zeker ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog erg actueel.¹¹⁴⁸ Deze 'Bataafse mythe' zou het nog uithouden tot in de vroege 19^e eeuw, toen onder invloed van de opkomst van Europese nationale staten de nadruk kwam te liggen op het zoeken naar het 'volkseigene'. De moderne Nederlandse cultuur werd beschouwd als een samensmelting van de culturen van drie stammen uit de protohistorie: de Friezen in het noorden en westen van het land, de Franken in het midden en zuiden en de Saksen in het noordoosten. De relicten daarvan zouden nog duidelijk te onderscheiden zijn in bijvoorbeeld boerderijvormen en zelfs bloedgroepen. Dat de talrijke Friezen in de Volksverhuizingstijd van de gelegenheid gebruik hadden gemaakt om het Hollands-Zeeuwse kustgebied in te nemen bleek niet alleen uit taalrestanten, maar ook uit historische bronnen als de *Lex Frisionum*, waar 'West-Friesland' bestond uit het gebied tussen *Sincfal* en Vlie.¹¹⁴⁹

Pas met de vondst van diverse vroeg-middeleeuwse grafvelden in het Nederlandse kustgebied mengden archeologen zich in het debat. Holwerda volgde de opvatting dat de Friezen zich over Holland en Zeeland hadden uitgebreid, maar liet het aardewerk uit de grafvelden van Katwijk en Rijnsburg voor zichzelf spreken: in de Rijnmond was vanwege de strategische ligging sprake van een buitengewoon sterke bezetting door de Franken, temidden van Saksische bevolkingselementen (die eigenlijk onderweg waren naar Engeland).¹¹⁵⁰ In Friesland gooide Boeles in 1927 met de publicatie van *Friesland tot de elfde eeuw* de knuppel in het hoenderhok door te stellen dat de Angelsaksische mantelspelden en urnen die bij terpafgravingen naar boven kwamen wezen op een geweldadige invasie door Noord-Duitse immigranten rond het midden van de 5^e eeuw. De resterende Friezen gingen daarna op in een nieuw 'Anglo-Fries' geheel dat zich in de 7^e eeuw zich had uitgebreid tot in Holland, Utrecht en Zeeland.¹¹⁵¹ Op de eerste druk van Boeles' boek kwam voornamelijk kritiek van historici als Gosses en Slicher van Bath, die de Angelsaksische vondsten beschouwden als importen en twijfelden aan het fenomeen van grote volksverhuizingen. Na het verschijnen van de tweede gewijzigde druk in 1951 barstte meer kritiek los, ditmaal sterk gevoed door pleitbezorgers van de Friese taal en cultuur. Boeles miskende de eeuwenlange vrijheidsstrijd waardoor de Friezen zich tijdens de volksver-

¹¹⁴⁷ Jongkees 1990 (1946), 38-46 en verwijzingen aldaar.

¹¹⁴⁸ Tilmans 1987, 198-199.

¹¹⁴⁹ Zie onder meer Dirks 1846.

¹¹⁵⁰ Holwerda 1914, 47-49; 1925, 225-261.

¹¹⁵¹ Boeles 1927; 1951 (2e druk). Eerder drukte Boeles zich voorzichtiger uit (Boeles 1906).

huizen staande hadden gehouden en vervolgens heel het Nederlandse kustgebied konden annexeren!¹¹⁵² De storm is daarna wat gaan liggen, maar de archeoloog Halbertsma (1920-1998) was tot op het laatst één van de verdedigers van de Friese zaak, zoals duidelijk naar voren komt uit de epiloog in de postuum verschenen handelseditie van zijn proefschrift.¹¹⁵³

Naamkundig en archeologisch onderzoek dat plaatsvond in het Friese terpengebied na Boeles' publicatie, met name dat na 1990, bevestigt echter zijn mening. Uit de datering van zowel plaatsnamen, aardewerktypen, metalen objecten en de wijzigingen in de nederzettingsstructuur bleek voor de laat-Romeinse tijd een duidelijke discontinuïteit in de bewoningsgeschiedenis van Friesland naar voren te komen. In de 4^e eeuw trokken de 'oude Friezen' weg tot op een enkele eenzame terp na, om ruim een eeuw later als versakste 'nieuwe Friezen' een doorstart te maken.¹¹⁵⁴ Voor de Hollandse kust kwam men tot een soortgelijke conclusie, al wezen enkele overgeleverde prehistorische plaatsnamen en 4^e-eeuwse vindplaatsen op een mindere mate van discontinuïteit.¹¹⁵⁵ Bult & Hallewas gingen uit van twee tot drie achtergronden van de bewoners die de kuststrook herbevolkten: de achtergebleven bevolking zelf, Franken uit zuidelijke of oostelijke gebieden en mogelijk "een groep die Ingweoonse taalelementen introduceerde."¹¹⁵⁶ Hiermee doelden zij waarschijnlijk op migranten uit Friesland, Noord-Duitsland en wellicht ook Angelsaksisch Engeland. De laatste studie die vermeld dient te worden is die van Bazelmans naar het voortbestaan van de Friezenaam. Daarin kwam hij na een kritische beschouwing van historische en archeologische gegevens tot de intrigerende conclusie dat de naam in de 7^e eeuw wellicht door de Franken opnieuw in roulatie gebracht werd, na ruim 300 jaar van het toneel verdwenen te zijn geweest.¹¹⁵⁷ De deconstructie van 'de Friese mythe' was nu compleet.

Voordat we ingaan op de betekenis van het westelijk kustgebied in de discussie over de 'nieuwe Friezen' dient naar mijn mening eerst nog een andere mythe ontzenuwd te worden, namelijk die van de aanwezigheid van de 'Rijn-Warnen' en Herulen in het Nederlandse deltagebied rond het jaar 500.

8.3 Het probleem van de Warnen en Herulen als bewoners van de Nederlandse delta

In de jaren vijftig van de 20^e eeuw pleitte De Boone in zijn dissertatie en diverse artikelen voor de aanwezigheid van twee volkeren in de 6^e-eeuwse delta van de Lage Landen, namelijk de Warnen (*Varni*) en de Herulen (*Eruli*).¹¹⁵⁸ Zijn voornaamste argumenten waren historische bronnen:

Ten eerste een brief van de Oost-Gotische koning Theodorik de Grote (456-526) uit circa 506, gericht aan de koningen van de Herulen, Warnen en Thüringers, waarin werd gepleit voor een gezamenlijk optreden tegen de veroveringszucht van de Frankische koning Clovis. Verder werd in de brief gezinspeeld op dreigende oorlogen met naburige volkeren die de West-Gotische (Visigotische) koning Eurik (466-484) voor de drie geadresseerde stammen had afgewend.¹¹⁵⁹

¹¹⁵² Zie Bazelmans 1992-1998 (2000), 17-36 en verwijzingen aldaar voor de discussie over de Angelsaksische invasie en Boeles.

¹¹⁵³ Halbertsma 2000 (1982), 298-316. Uit de eerste alinea's blijkt dat Halbertsma 19^e-eeuwse opvattingen had over volk en volkskarakter, jammer genoeg onder het kopje 'Het Frisia-project'.

¹¹⁵⁴ Bazelmans 1992-1998 (2000), 41-47 en verwijzingen aldaar.

¹¹⁵⁵ Besteman 1990; Henderikx 1987; Bult/Hallewas 1990b; Bazelmans 1992-1998 (2000), 44-46 en verwijzingen aldaar.

¹¹⁵⁶ Bult/Hallewas 1990b, 75.

¹¹⁵⁷ Bazelmans 1992-1998 (2000).

¹¹⁵⁸ De Boone 1951, 1954, 86; 1955; 1956; 1957a en b. De aanwezigheid van deze twee stammen was al eerder gesuggereerd, onder andere door Holwerda (1925, 256), maar De Boone was de eerste die dit uitvoerig en met archeologisch bewijsmateriaal trachtte te onderbouwen.

¹¹⁵⁹ De brief is bewaard gebleven in de verzameling *Variae* (3.3) van Cassiodorus, de kanselier van Theoderik de Grote.

Verder twee tekstfragmenten uit brieven van Sidonius Apollinaris (een Gallische diplomaat ten tijde van Eurik bisschop van Clermont), die laten zien dat rond 476 contacten bestonden tussen Herulen en Eurik¹¹⁶⁰ en dat deze koning betrokken was bij een militaire campagne bij de Waal¹¹⁶¹, door de Boone uitgelegd als hulp aan Herulen en/of Warnen.

Voor een nadere plaatsbepaling van de Herulen in het mondingsgebied van Rijn, Maas of Schelde wees De Boone op oudere vermeldingen. Zo was in het laat-Romeinse leger een troepen-eenheid *Herulorum et Batavorum* actief en diverse 4^e- en 5^e-eeuwse bronnen noemen stropende of onder Romeinse soevereiniteit staande Herulen in combinatie met Saksen en Franken. Hieruit zou een woongebied niet ver van de Bataven en de kust zijn af te leiden.¹¹⁶²

De aanwezigheid van Warnen in het westelijk kustgebied zou blijken uit gegevens van de Byzantijnse geschiedschrijver Procopius. In zijn 8^e boek over *De Bellis*, beëindigd in 553, maakte hij in hoofdstuk 20 een uitstapje naar een oorlog tussen de Angelen en de Warnen. Laatstgenoemden woonden “voorbij de Ister [Donau], en zo ver als de noordelijke zee langs de Rijn, die hen scheidt van de Franken en andere volkeren die in dat gebied leven.” De aanleiding tot de oorlog was het besluit van Radigis, de nieuwe koning van de Warnen, om de laatste wil van zijn vader Hermegisclus uit te voeren. Hij trouwde zijn stiefmoeder – Theudechilde († ca. 579) een zus van de Frankische koning Theudebert I (534-547) – en verbrak zijn verloving met een prinses van de Angelen uit *Brittia* (Engeland¹¹⁶³). Een goede buur was tenslotte beter dan een verre vriendin. De beledigde prinses liet het er echter niet bij zitten en leidde zelf een groot ingescheept leger naar het continent, waar ze “dicht bij de monding van de Rijn” een versterkt kamp inrichtte terwijl haar broer met een groot deel van het leger de vijand opzocht. De Warnen werden verslagen vlak bij hun kampement “niet ver van de zee kust en de Rijnmonding”, waarna de gevangen genomen Radigis alsnog met zijn verloofde moest trouwen.¹¹⁶⁴

Archeologische gegevens die volgens De Boone de historische data ondersteunden, bestonden uit een handvol toendertijd bekende deposities van één of meer gouden *solidi* uit de tweede helft van de 5e en de 6e eeuw. Deze schatvondsten waren naar zijn mening verborgen als gevolg van politieke en militaire onrust. Een argument voor handelscontacten tussen de West-Goten en de Nederlanden was de vondst van enkele fragmenten Noord-Afrikaanse sigillata, met Ezinge als meest noordelijke plaats van verspreiding.¹¹⁶⁵ De Warnen en Herulen moest men “zonder twijfel...herkennen in hun materiële nalatenschap, die in de kustgebieden en in het Noorden inderdaad van een ander karakter is dan elders in Nederland.”¹¹⁶⁶ In aansluiting op de stelling van Boeles dat de afwijkende materiële cultuur in 5^e-eeuws Friesland wees op een Angelsaksische invasie, sloot hij zelfs niet uit “dat juist Friesland dit land der Warnen is geweest. Volgens de middeleeuwse schrijver Fredegarius zouden deze Warnen praktisch zijn uitgeroeid, zodat men zich niet behoeft te verwonderen als de naam van deze Warnen niet bewaard geble-

¹¹⁶⁰ Sidonius Appollinaris, *Epistulae* 8.9.5: *hic glaucis Herulus genis vagatur, imos Oceani colens recessus algoso prope concolor profundo*. “Hier [aan het hof van Eurik] waart rond de Heruul, kustbewoner van verafgelegen zeeën, met grijsgroene ogen, bijna gelijk aan de kleur van de koude diepten.”

¹¹⁶¹ Sidonius Appollinaris, *Epistulae* 8.3.3: *declamationes... quibus ipse rex... cum barbaris as Vachalum tremantibus foedus victor innodat*. “Toespraken... waarin de roemruchte vorst [Eurik]...als overwinnaar verdragen tot stand brengt met sidderende barbaren aan de Waal.”

¹¹⁶² De Boone 1951, 49 en verwijzingen aldaar.

¹¹⁶³ Voor een overtuigende identificatie van Procopius' *Brittia* met Engeland zie Thompson 1980.

¹¹⁶⁴ Procopius, *De Bellis*, VIII.20.

¹¹⁶⁵ De Boone 1951, 48 en verwijzingen aldaar. Met zijn opvatting over muntvondsten volgde hij S. Bolin (1929, 115).

¹¹⁶⁶ De Boone 1951, 54.

ven is.”¹¹⁶⁷ En om het helemaal ingewikkeld te maken konden zowel de Herulen als de Warnen gezien hun afkomst “eventueel Saksen worden genoemd.”¹¹⁶⁸

De ontdekking van het “Frankisch-Warnse grafveld” van Solleveld¹¹⁶⁹ in de duinen bij Den Haag was voor De Boone een welkome aanvulling op zijn Warnen-these. Het daar gevonden handgemaakte aardewerk sloot qua vormgeving aan bij de ‘Perlberggroep’ van Tischler (1954), gelegen in de Elbe-Weserdriehoek, “dus met materiaal uit de streken van de Angelen.” Deze overeenkomst werd bovendien ondersteund door “Thuringse invloed” die Holwerda in de Veluwe grafvelden meende te zien en de titel van de oude wet *Lex Angliorum et Werinorum hoc est Thuringorum* (opgesteld in 802). Kortom, ten noorden van de Franken woonden tot aan de Noordzeekust in de 5^e eeuw een aantal buurvolken, die cultureel aan elkaar verwant waren, tot aan de Angelen in Engeland aan toe. In de vroege 6^e eeuw raakten deze stammen hun politieke zelfstandigheid kwijt door de Frankische expansie, waarvoor “Theoderik gewaarschuwd en Hermegiselus gevreesd had.”¹¹⁷⁰ De Cock was korte tijd later nog stilliger. De Herulen, een Suevische groep, waren te situeren aan de monding van de Schelde in Zeeland (het land van de Sueven), de Warnen in het Hollandse Rijnland en de Friezen in Kennemerland en verderop langs de kust. Na in de 6^e eeuw allemaal een keer verslagen te zijn geweest door de Franken, zouden de Friezen in de 7^e eeuw sterk terugkomen en hun rijk tot aan het Zwin uitbreiden.¹¹⁷¹

Boeles was in een reactie op de De Boone’s theorie blij met zijn steun voor discontinuïteit in de Friese bewoning van de Noord-Nederlandse kuststreek. Een Warnse aanwezigheid in West-Nederland wees hij echter af. Het verhaal van Procopius over Radigis en zijn prinses was daarvoor onvoldoende. De geografische situering moest men niet letterlijk nemen, tenslotte was Procopius slecht bekend in dit veraf gelegen gebied. En het grafveld van Solleveld lag toch juist ten zuiden van de Rijn, in Frankisch gebied?¹¹⁷² Net als Boeles was Russchen niet overtuigd door de historische bronnen die De Boone aanhaalde. Deze hadden betrekking op de Herulen en Warnen waar men ze eerder zou verwachten, namelijk in Centraal en Noord-Duitsland. En het tekstfragment over Eurik die “als overwinnaar verdragen tot stand brengt met sidderende barbaren aan de Waal” betekende niet dat hij hulp bood, maar juist dat hij een overwinning boekte op sidderende Franken, aangezien de Waal voor klassieke schrijvers een typisch Frankische rivier was.¹¹⁷³

Beide onderzoekers waren eveneens sceptisch over de archeologische bewijsvoering. Boeles vond dat de gelijkstelling tussen Angelen en Warnen een “geheel onbewezen vermoeden” was. Het onderscheid in het aardewerk mocht niet zo ver doorgevoerd worden dat men elke afzonderlijke historisch overgeleverde stam zou kunnen herkennen.¹¹⁷⁴ Deze kritiek staat nog steeds overeind. Wat betreft de Noord-Afrikaanse sigillata die door handel met West-Goten tot in Ezinge zou zijn beland: dat kan ook via via zijn verhandeld. Belangrijker is dat deze aardewerksoort tegenwoordig wordt gedateerd in de tweede helft van de 4^e en vroege 5^e eeuw, ver vóór de regeerperiode van Eurik. De weinige ‘schat’vondsten kunnen naar de huidige opvattingen evenmin als bewijs voor directe handelscontacten dienen, laat staan voor het dateren van

¹¹⁶⁷ De Boone 1955, 29.

¹¹⁶⁸ De Boone 1954, 86.

¹¹⁶⁹ Destijds bekend onder de naam Monster of Ockenburgh.

¹¹⁷⁰ De Boone 1951, 50.

¹¹⁷¹ De Cock 1961.

¹¹⁷² Boeles 1958.

¹¹⁷³ Boeles 1958, 8-9; Russchen 1964.

¹¹⁷⁴ Boeles 1958, 10-12; Russchen 1964, 303.

politieke onrust in een samenleving waarin het gevaar van *raiding* door naburige groepen constant dreigde. Ook is geen rekening gehouden met religieuze redenen achter muntdeposities.

Modern onderzoek naar de Herulen deconstrueert de opvattingen over het bestaan van twee groepen buiten het Centraal-Europese kerngebied, de West-Herulen in Noordwest-Duitsland en Oost-Herulische piraten in de Zwarte en Egeïsche Zee. Ellegård (1987) maakt duidelijk dat de Herulen een Germaanse groep van krijger-volgelingen was die in de 3^e eeuw ontstond, waarschijnlijk in de regio ten noorden van de Romeinse limes tussen Passau (*Castra Batava*) en Wenen. Vanaf de 4^e eeuw werd een deel van hen gerecruteerd als Romeinse hulpstroepen in de *Numerus Erulorum*. Ze opereerden meestal als twee-eenheid met de *Batavi* die in Passau gelegerd waren. Van een verband met een gezamenlijk woongebied in de Lage Landen was dus geen sprake. Een ander deel van de Herulen trad niet in dienst en bleef als een onafhankelijke groep met wisselend succes bestaan tot circa 560.

Er is geen bewijs dat de trek van een deel van de Herulen naar Scandinavië in de vroege 6^e eeuw een reis naar hun voorouderlijk thuisland was. De vermelding van twee plundertochten vanuit zee op de kust van Noordwest-Spanje in 455 en 459 is geen argument voor een noordelijke herkomst. Het kan net zo goed gaan om kleine groepen die opereerden vanuit Gallië of Italië. Ook de brief van van de Oost-Gotische Theoderik de Grote aan de drie stamleiders geeft geen aanleiding uit te gaan van een koninkrijk in Noordwest-Duitsland of de Nederlanden. De koningen van de Herulen, Warnen en Thüringers commandeerden mobiele legers, waarbij de afstand tot de Franken geen rol speelde. Van de oostelijke groep ten slotte, de *Helouri*, is het op basis van de etymologie maar de vraag of het hier om Herulen ging.¹¹⁷⁵

Het bestaan van een aparte groep West- of Rijn-Warnen is eveneens een vergezochte constructie.¹¹⁷⁶ Voor een aantal Nederlandse onderzoekers lijkt de situering van de strijd “niet ver van de zee en de Rijnmond” de laatste strohalm te zijn om toch nog een bericht over koningen uit de duistere volksverhuizingstijd aan het Nederlandse grondgebied te kunnen koppelen. Al was het maar als een afgesplitste kleine groep Warnen met hun eigen koning en krijger-volgelingen. Het bewijs is echter flinterdun, omdat het verhaal door Procopius als een sprookje literair is verpakt: de grove situering tussen Donau, Rijn en de noordelijke zee is een stereotiep, klassiek beeld, met de Rijn als grens tussen (geromaniseerde) Franken en barbaren. Op basis van de beschrijving van de strijd vanuit *kampementen* tussen de legers van Angelen en Warnen zou men nog kunnen opteren voor een kortdurende aanwezigheid nabij de Rijn van beide mobiele legers, buiten het eigen stamgebied (vergelijk de inval van de Deense koning Hygelac¹¹⁷⁷). Maar ook op dit punt lijkt mij Procopius’ beschrijving een literair recept, waarin de afstand vanaf de kust slechts vaag is aangegeven. Bij een situering van de Warnen in Midden- of Noord-Duitsland is het eerder te verwachten dat de Angelen in feite de Elbe of Wezer opvoeren om hun tegenstanders te ontmoeten.

Ondanks het sprookjesachtige karakter zal in de huwelijksperikelen en oorlog zelf een kern van waarheid zitten. Procopius hoorde het waarschijnlijk als smakelijk nieuws van Herulische informanten of een Frankische delegatie aan het Byzantijnse hof van keizer Justinianus en lardeerde het in zijn boek met voorhanden zijnde kennis over Engeland (*Brittia*) en Bretagne

¹¹⁷⁵ Ellegård 1987.

¹¹⁷⁶ Hetzelfde geldt voor de theorie over de West-Thüringers, gebaseerd op een passage van Gregorius van Tours over de herkomst van de Franken, die (rond 450) onder leiding van koning Chlogio over de Rijn staken, door *Thuringorum* trokken en het gebied tot aan de Somme veroverden (*Historiae* 2.9, geschreven in de tweede helft van de 6e eeuw). Het meest aannemelijk is dat Gregorius op dit punt de vroegere *civitas Tungrorum* (Tongeren) verwarde met de naam Thüringen (De Boone 1954, 140 en 142).

¹¹⁷⁷ Gregorius van Tours, *Historiae* 3.3 (Chlochilaich); Blok 1979, 24-25; Van der Tuuk 2009, 63-64.

(*Britannia*).¹¹⁷⁸ Er zijn verschillende aanwijzingen dat de naam van de Warnen door een sterke verwantschap inwisselbaar was met die van de Thüringers, vergelijkbaar met ons gebruik van Engelsen en Britten.¹¹⁷⁹ Naast een gelijke geografische aanduiding van beide gebieden door de klassieke geschiedschrijvers¹¹⁸⁰ is er de verwantschap met namen uit het Thüringse koningshuis (Hermenefried en Radegonde) met die uit de anekdote van Procopius (Hermegisclus en Radigis). Ten tijde van Karel de Grote was men eveneens van mening dat er een relatie bestond, getuige de opgetekende wettekst *Lex Angliorum et Werinorum hoc est Thuringorum*.¹¹⁸¹ De Thüringers verloren hun zelfstandigheid in 531, toen de macht werd overgenomen door het Merovingische koningshuis. De Warnen gingen als nieuwe burenen van de Merovingers een huwelijkspolitiek met hen aan, eindigend in het terugsturen van Theudechilde door Radigis. Naar verwachting was dit aanleiding voor de Franken om van het Warnse koninkrijk een nieuwe vazalstaat te maken. De laatste keer dat we van de Warnen iets vernemen is in de kroniek van Fredegarius. Daarin staat vermeld dat de Merovingische koning Childebert II in 594 (of 595) de Warnen vernietigend had verslagen nadat ze in opstand gekomen waren.¹¹⁸²

Hoewel de politieke strubbelingen en dilemma's van de Herulen en Warnen exemplarisch zijn voor ieder buurvolk van de Franken, ook voor de ons onbekende groepen in de Lage Landen, hoop ik (opnieuw) duidelijk gemaakt te hebben dat hypothesen over de aanwezigheid van 'West-Herulen' en 'Rijn-Warnen' onbewezen zijn. Ze horen thuis in Midden-Europa.¹¹⁸³

8.4 Materiële cultuur en de herkomst van de 'Nieuwe Friezen' in West-Nederland

In hoofdstuk 5 en 6 is al aandacht geschonken aan de plaats van huisbouwtraditie en grafritueel in West-Nederland ten opzichte van de omliggende regio's. Hieruit werd duidelijk dat beide deel uitmaakten van een continuum. De bouwtraditie behoorde tot de noordelijke, 'Germaanse' wereld maar liet al vanaf de late 5^e eeuw, wanneer de bevolking weer begon toe te nemen, een eigen regionale stijl zien. Wat grafstructuur betreft bestond de meeste overeenkomst met gebieden langs de Noordzeekust, terwijl de grafgiften daarnaast ook nog wezen op connecties met het Midden-Nederlandse rivierengebied en Engeland. Opvallend is dat vroeg-middeleeuwse grafvelden in Noord-Holland ontbreken. Dit kan een cultureel verschil zijn, maar kan ook komen door de stand van onderzoek en de slechte zichtbaarheid in het overstoven duingebied.

Twee andere belangrijke materiaalgroepen om te bespreken zijn het handgemaakte aardewerk en mantelspelden. Deze werden in het verleden bij uitstek beschouwd als indicatief voor de etnische achtergrond van de makers en dragers. Inmiddels kijken archeologen heel wat genuanceerder hier tegen aan.

¹¹⁷⁸ Zie Thompson 1980 voor een gedegen analyse van Procopius' verhaal en het onderscheid tussen *Brittia* en *Britannia*. De Herulen hadden het verhaal wellicht vernomen van hun eigen delegatie die omstreeks 545 uit Scandinavië arriveerde met een nieuwe koningskandidaat voor hun volk en daarbij ook door het gebied van de Warnen gereisd hadden (Procopius, *De Bellis* VI.14.33-42 en VI.15.1-4 en 27-36; Ellegård 1987, 11). Niet uitgesloten is dat Procopius Angelen uit Engeland en uit het moederland Sleeswijk-Holstein door elkaar heeft gehaald, omdat hij de laatstgenoemde groep niet kende.

¹¹⁷⁹ Springer 2006, 278.

¹¹⁸⁰ De anonieme geograaf van Ravenna (*Cosmographia* 4.25) stelde, op gezag van de Gotische geleerde Aithanarid (circa 500), dat Thüringen slechts door de Rijn van de Franken gescheiden was en zich uitstreckte over een groot deel van *Germania* (Russchen 1979, 21 en 28).

¹¹⁸¹ Er bestaat discussie of de *Angliorum* pas in de 16^e eeuw zijn toegevoegd, in de druk van Johannes Herold (zie Springer 2006, 279-280).

¹¹⁸² Fredegarius, *Chronicorum*, 4.15.

¹¹⁸³ Recentelijk nog werd de aanwezigheid van Warnen rond de Rijnmond aangenomen in een publieksboek over de geschiedenis van Leiderdorp (Dolmans/Thunnissen 2003, 28); daarin wordt zelfs beweerd dat de Warnse koning vanuit een eiland bij de Rijnmond heerste en dat dit wel eens het Leidse Waardeiland kon zijn! Mythevorming is van alle tijden...

Aardewerk

In het vorige hoofdstuk is al gewezen op het grote aandeel vroeg-middeleeuws draaischijf-aardewerk dat voorkwam in de Hollandse kuststrook en dat voor een belangrijk deel werd ingevoerd uit het stroomopwaartse Rijn- en Maasgebied. Daarnaast is een kleine groep handgemaakt aardewerk aanwezig, waarvan het zogenoemde ‘Angelsaksische’ aardewerk de aandacht trok vanwege de plaats in de discussie rond de *adventus Saxonum*; de komst van nieuwe groepen bewoners uit het Noord-Duitse kustgebied en hun oversteek naar Engeland in de 5^e en 6^e eeuw. Door onder andere Holwerda, Myres en Boeles werd een beeld geschetst van migranten die voor een deel in Friesland gingen wonen. Anderen “staken na een korter of langer verblijf, vooral via de Rijnmond bij Katwijk, naar hunne stamgenoten in Engeland over, op bericht dat daar nog plaats genoeg was”.¹¹⁸⁴ Hoe past het handgemaakte aardewerk tegenwoordig in deze discussie?

Afgezien van een 4^e-eeuwse pot uit *Forum Hadriani* (zie fig. 6.33), is gedecoreerd ‘laat-Angelsaksisch’ aardewerk bekend van de grafvelden van Rijnsburg-De Horn en Den Haag-Solleveld. Fragmenten ervan zijn gevonden in de nederzetting Oegstgeest-Nieuw Rhijngest Zuid. De vormen bestaan vooral uit afgeronde biconische potten op een standvoet met verticale ribbels, al dan niet gecombineerd met een versiering van verticale deuken, geometrische groeven en/of stempels (fig. 8.1 en 8.2). Het baksel is middelhard, de magering meestal zand. Het oppervlak is geglad, soms gepolijst en de kleur zwart, grijs of een enkele keer rossig bruin. Afgaande op het draaischijfaardewerk dat deze versierde potten vergezelt en het ontbreken van 4^e- en 5^e-eeuwse kruisvormige mantelspelden ligt een datering in de 6^e en 7^e eeuw voor de hand. De afwezigheid van deze aardewerkgroep in de nederzetting Rijnsburg-Abdij lijkt erop te wijzen dat het vooral in de 6^e eeuw thuishoort. Een oudere datering wordt uitgesloten door de bestaande typochronologieën voor Saksisch en Angelsaksisch aardewerk.¹¹⁸⁵ Zo ontbreken 5^e-eeuwse potten met een zeer plastische versiering met knobbels (*Buckel*), gebogen groeven (*stehende* en *hangende Bogen*), alsmede de wijdmondige *Schalenuren*.

Opmerkelijk is dat versierd Angelsaksisch aardewerk in Noord-Holland toe nu toe nergens is opgegraven, terwijl er wel voorbeelden zijn van onversierd Tritsum-aardewerk (zie hieronder).

Het oorsprongsgebied van het versierde Angelsaksische aardewerk lag in Jutland en Sleeswijk-Holstein, waar in de 2^e-3^e eeuw potten soms overmatig versierd werden met geometrische groeven en knobbels. Deze stijl kreeg in de 4^e eeuw voet aan de grond in het naburige Nedersaksen en verspreidde zich in vanaf de 5^e eeuw verder door zowel acculturatie als migratie langs de kusten van de zuidelijke Noordzee en Noord-Gallië. Meer in het binnenland, zoals in Oost-Nederland, het centrale rivierengebied en in de oude limeszone in Zuidwest-Duitsland (Breisgau), maakte het deel uit van een meer heterogene ontwikkeling.¹¹⁸⁶ Tischler verklaarde het sporadisch voorkomen van Angelsaksische potten in het binnenland door handel, maar het is de vraag of dit het geval was (zie hieronder).¹¹⁸⁷ De benaming Angelsaksisch is in het verleden etnisch gebruikt, maar in deze paragraaf wordt het in de eerste plaats als een algemeen gangbare term voor een bepaalde stijl beschouwd.¹¹⁸⁸

¹¹⁸⁴ Holwerda 1914, 48; Myres 1948, 454; Boeles 1951, 225 (citaat).

¹¹⁸⁵ Onder meer Tischler 1954; Schön/Tempel 1995, 197 en Abb. 31-33; Krol 2006.

¹¹⁸⁶ Taayke 1999, 199; Gross 1997; Krol 2006, 30 (Drenthe); Soulat 2009.

¹¹⁸⁷ Tischler 1954, 116-117.

¹¹⁸⁸ De door Myres (1948, 457) en Boeles (1951, 88, 249 en 257) geïntroduceerde term ‘Anglo-Fries’ is te vaag, achterhaald en bovendien verston- den zij er beiden wat anders onder (Hallewas *et al.* 1975, 113-114). De introductie van een moderne, neutrale term is weinig zinvol.

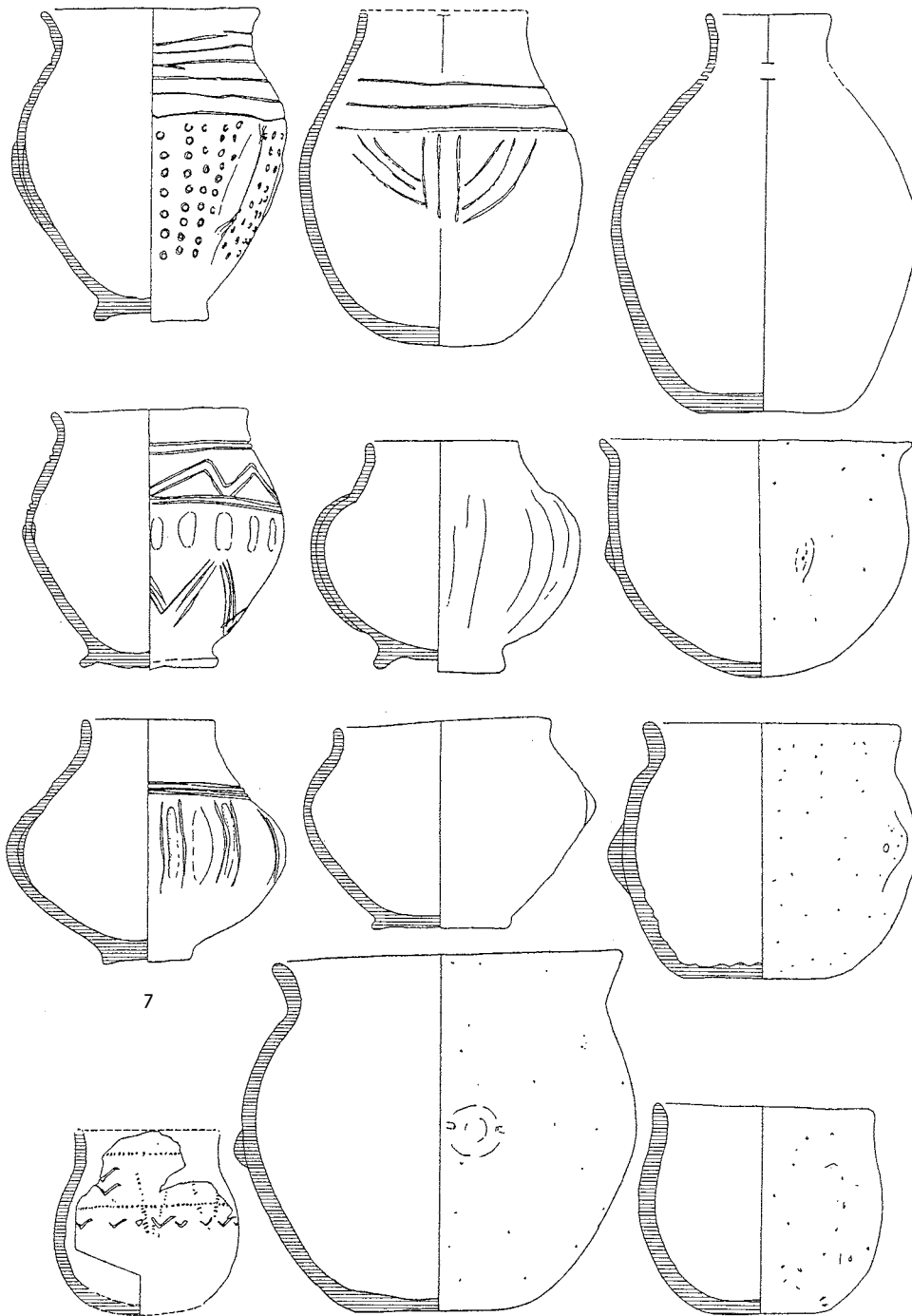

Fig. 8.1 Overzicht van handgemaakt aardewerk uit het grafveld van Rijnsburg-De Horn (collectie RMO). Schaal 1:4.

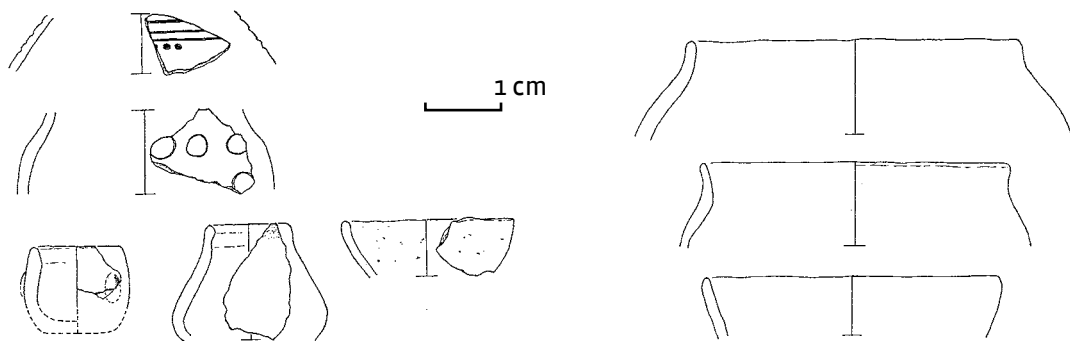

Fig. 8.2 Overzicht van handgemaakt aardewerk uit de nederzetting Oegstgeest-Nieuw Rhijnegeest Zuid (deels hertekend wegens foutief afgebeelde vormen in Dijkstra 2006a en 2008a). Schaal 1:4.

De meest directe parallellen binnen het Angelsaksische aardewerk beperken zich voornamelijk tot potten met horizontale groeven op de hals en verticale groepjes van groeven over de buik, onderbroken door ribbels en/of deuken (*long boss style*, zie fig. 8.1, nr. 7). Knol constateerde binnen Nederland al een opvallende overeenkomst in vorm en versiering tussen potten uit de grafvelden van Ferwerd, Garnwerd, Rijnsburg, Solleveld, Garderen-Beumelerberg en Wageningen.¹¹⁸⁹ Daar kunnen fragmenten uit de nederzettingen van Odoorn¹¹⁹⁰, Midlaren¹¹⁹¹, Wijk bij Duurstede-De Geer II¹¹⁹² en waarschijnlijk ook Oegstgeest¹¹⁹³ aan toegevoegd worden (met en zonder standvoet). Vergelijkbaar zijn ook drie potten uit het grafveld van Rhenen.¹¹⁹⁴ Een vergelijking met door Myres afgebeelde potten in zijn *Corpus of Anglo-Saxon pottery of the pagan period* maakt duidelijk dat de Zuid-Hollandse parallellen van vormen en versierings-elementen zich concentreren in East Anglia en in mindere mate in Mucking (op de noordoever van de Theemsmonding), Loveden Hill en Newark (ten oosten van Nottingham) en Sancton (ten oosten van York).¹¹⁹⁵ De lokale voorkeuren zorgen ervoor dat er nauwelijks potten zijn die precies op elkaar lijken. Dit is verklaarbaar door ervan uit te gaan dat het handgemaakte aardewerk vervaardigd werd door vrouwen op huishoudelijke schaal, zoals doorgaans het geval is in niet-westerse samenlevingen. De doorgifte aan dochters (of nichten) leidde tot familietradities die zowel voldeden aan bepaalde normen als een persoonlijke ‘handtekening’. Het voorkomen van vrijwel dezelfde vormen en stempels op grotere afstand van elkaar is dan te verklaren door huwelijksvestiging van vrouwen in de nederzetting van hun echtgenoot, of eventueel als geschenk.¹¹⁹⁶

Het onversierde aardewerk – waartoe ik ook de potten reken met meestal drie al dan niet doorboorde knobbeleortjes – bestaat uit diverse vormen, van afgerond biconisch tot zakvormig, halfronnd of flesvormig (fig. 8.1). Het merendeel van deze groep heeft een zacht baksel met een magering van kafresten of mest.¹¹⁹⁷ Meestal is dit duidelijk zichtbaar aan buiten- en binnenzijde in de vorm van uitgebrande ‘littkens’. De binnenzijde van de potten is zwart tot grijs, de buitenzijde meestal rossig bruin. Naar analogie met vondsten uit de terp van Tritsum wordt dit onversierde, organisch gemagerde aardewerk de laatste jaren ook wel ‘Tritsum-aardewerk’ genoemd.¹¹⁹⁸ Binnen het onderzoeksgebied is het verder bekend uit de grafvelden van Rijnsburg, Katwijk, Solleveld en Naaldwijk, alsmede uit de nederzettingen Oegstgeest-Nieuw Rhijngeest Zuid, Leiderdorp-Hoogmadeseweg en een enkel voorbeeld uit Valkenburg-De Woerd. Overige, mij tot op heden bekende Nederlandse vindplaatsen zijn behalve Tritsum: de terp Wijnaldum-Tjitsma¹¹⁹⁹, Den Burg-Beatrixlaan (Texel)¹²⁰⁰, Groot Olmen bij Bloemendaal¹²⁰¹, twee nederzet-

¹¹⁸⁹ Knol 1993, 54 en fig. 10 en verwijzingen aldaar.

¹¹⁹⁰ Van Es 1979, 213 (Abb. 10).

¹¹⁹¹ Nieuwhof 2010, 288 (fig. 14.14, ID 256).

¹¹⁹² Eigen waarneming auteur.

¹¹⁹³ Zie fig. 8.2.

¹¹⁹⁴ Tischler 1954, 116 (abb. 34, graf 14, 59 en 236).

¹¹⁹⁵ Myres 1977, siteindex nr. 33, 40, 37, 56, 153, 182, 171, 182, 229, 335. Bij de versieringselementen is ook gekeken naar het voorkomen van cirkel-indrukken van gelijke diameter en winkelhaakvormige cirkelpatronen onder de horizontale en verticale lijnen.

¹¹⁹⁶ Welch 1992, 109-110.

¹¹⁹⁷ Hamerow/Hollevoet/Vince 1994, 13.

¹¹⁹⁸ Taayke/Knol 1992.

¹¹⁹⁹ Gerrets/De Koning 1999, 96.

¹²⁰⁰ Van Es 1969, 132.

¹²⁰¹ De Koning 2011, 275.

tingen in Utrecht-Leidsche Rijn (LR 51/54 en 55)¹²⁰² en het grafveld van Wageningen.¹²⁰³ Ook komt het sporadisch voor in het Wezergebied en westelijk Noord-Brabant.¹²⁰⁴ Wat de datering betreft geldt hetzelfde als voor het versierde Angelsaksische aardewerk: 6^e-7^e eeuw, met waarschijnlijk een nadruk op de 6^e eeuw.¹²⁰⁵

In vorm, baksel en magering is dit aardewerk gelijk aan wat men in Vlaanderen en Engeland *chaff-tempered pottery* noemt, als onderdeel van het eenvoudige Angelsaksische aardewerk (*plain ware*). In het Vlaamse kustgebied bestond het merendeel van de handgemaakte vormen eruit en in Angelsaksisch Engeland kende het een vrij algemene verspreiding in Zuid- en Oost-Engeland, al kwam het ten noorden van de Theems veel minder voor. Of het in de vroegste, 5^e-eeuwse contexten voorkwam is moeilijk te bepalen, maar in de loop van de 6^e en 7^e eeuw maakte het een steeds groter aandeel van het aardewerk uit (tot 60%).¹²⁰⁶ De vraag waar de keuze voor een kafmagering zijn oorsprong vond is lastig te beantwoorden. In Engeland is geopperd dat het een herintroductie betrof van een gewoonte uit de IJzertijd, maar het lijkt mij sterk dat dit na eeuwen bewust weer werd opgepikt met deze voorbije periode in gedachte. Een probleem met een introductie door Germaanse migranten is dat het in het Noord-Duitse kustgebied geen eigen traditie betrof. Daar verschraalde men het eenvoudige aardewerk met steengruis (Hessens-Schortens aardewerk).¹²⁰⁷ Een introductie vanuit een leeglopend Romeins Friesland en West-Nederland, waar men aardewerk maakte in een 'Friese stijl' met kafmagering maar een wat ander baksel, zou alleen geloofwaardig zijn bij een introductie in Engeland in de 4^e eeuw, maar daar zijn vooralsnog geen aanwijzingen voor. Een andere optie is dat het pas in de loop van de 5^e eeuw vanuit Friesland is geïntroduceerd, omdat een kleine restbevolking weliswaar nieuwerwetse potvormen maakte, maar vasthield aan ongeveer dezelfde mageringstechniek.¹²⁰⁸ Nu is de keuze voor een organische magering een vrij basaal idee, dat op meerdere plaatsen tegelijk toegepast kan zijn, maar zoals Hamerow *cum suis* reeds stelden, is het niet waarschijnlijk dat boerenfamilies aan beide kanten van de Noordzee dit idee onafhankelijk van elkaar ontwikkelden.¹²⁰⁹ Onderzoek naar de begindatering van Tritsumaardewerk in het Nederlandse terpengebied is dan ook dringend gewenst. Het Tritsumaardewerk verschilt alleen in plantaardige magering van het Hessens-Schortensaardewerk, dat vanaf de late 6^e eeuw lijkt op te komen en zich kenmerkt door een magering met grof zand en/of steengruis. Beide soorten komen in archeologische context vaak samen voor in dezelfde vormen. Het is niet alleen bekend uit het Vlaamse en Nederlandse kustgebied, maar ook uit Angelsaksisch Engeland. In het kustgebied van Nedersaksen, Zuid-Jutland en Oost-Nederland kwam (vrijwel) uitsluitend de Hessens-Schortensvariant voor. In de loop van de 8^e-9^e eeuw raakte het buiten gebruik door de opkomst van de steengruisgemagerde kogelpot.¹²¹⁰

¹²⁰² Dijkstra 2010a, 199 en tabel 8.14; Dijkstra 2010b.

¹²⁰³ Van Es 1964, 276.

¹²⁰⁴ Taayke 1996-1997, 180-181; 2004, 418.

¹²⁰⁵ Ook in Wijnaldum-Tjitsma is Tritsumaardewerk karakteristiek voor de 6e eeuw (Gerrets/De Koning 1999, 96).

¹²⁰⁶ Hamerow/Hollevoet/Vince 1994, 14-15.

¹²⁰⁷ Hamerow/Hollevoet/Vince 1994, 13.

¹²⁰⁸ Knol 1993, 202 (zonder uitspraak over een eventuele introductie in Engeland). De suggestie van Taayke (De Clercq/Taayke 2004, 67) dat het gebruik van organische magering in de 6^e eeuw ontstond door opgespitte oude scherven als voorbeeld te gebruiken is een zwak argument.

¹²⁰⁹ Hamerow/Hollevoet/Vince 1994, 13.

¹²¹⁰ Tischler 1954, 76 en 82-83; Hamerow/Hollevoet/Vince 1994, 15; Verhoeven 1998, 251.

Zowel het versierde Angelsaksische als het onversierde Tritsumaardewerk uit Zuid-Holland maakte deel uit van een veel groter verspreidingsgebied rondom de zuidelijke Noordzee, de *Nordseeküstengruppe*.¹²²¹ Hierdoor is het minder geschikt als gidsfossiel voor een specifieke etnische achtergrond. Ook al is de 5^e-eeuwse verspreiding van handgemaakt aardewerk in Westergo en Engeland het gevolg geweest van de vestiging van migranten uit het Noord-Duitse kustgebied, het betekent niet automatisch dat de latere verspreiding vanuit deze gebieden gelijkstaat aan de expansie van diezelfde etnische groep. Het zegt vooral iets over het bestaan van (huwelijks)netwerken en gedeelde opvattingen over vormgeving, die net zo goed kunnen verwijzen naar andere identiteiten zoals geslacht, leeftijd, vruchtbaarheid of cultusgroep.¹²²²

De relatief jonge, 6^e-eeuwse datering van het overgrote deel van het handgemaakte aardewerk houdt in dat de Rijnmond niet vanaf het begin een rol speelde als 'springplank' tijdens de oversteek van Sakische groepen naar Engeland vanaf de vroege 5^e eeuw. Deze gebeurtenis moet aan het nog niet of nauwelijks bewoonde Hollandse kustgebied zijn voorbijgegaan, al kunnen migranten natuurlijk tijdens de reis een ligplaats hebben opgezocht zonder sporen na te laten.

De aanwezigheid van het handgemaakte aardewerk in Zuid-Holland is op basis van parallellen en datering op meer dan één manier te verklaren:

- › het ontwikkelde zich uit de overname van uitheemse vormen en versieringen door de kleine restbevolking die nog in het kustgebied aanwezig was,
- › het werd geïntroduceerd door importbruiden uit omliggende gebieden als Friesland, Engeland en het rivierengebied rondom Utrecht,
- › of het werd geïntroduceerd door een kleine groepjes migranten uit voornoemde gebieden.

Door de grote dominantie van draaischijfaardewerk zou men de weinige handgemaakte vormen al gauw aan nieuwkomers van buiten willen toeschrijven. Alleen is het niet waarschijnlijk dat de handgemaakte aardewerktraditie bij de restbevolking geheel was verdwenen.

Domburg-fibula's en andere mantelspelden

De geografische verspreiding van verschillende typen mantelspelden (*fibulae*) is binnen de cultuurhistorische archeologie vaak gebruikt om traditionele, historische vragen te beantwoorden, in het bijzonder die van de toewijzing aan een etnische groep. Mantelspelden van het type Domburg worden wel beschouwd als een Fries type, omdat hun verspreiding zich hoofdzakelijk beperkt tot het Nederlandse kustgebied en centrale riviergebied – oftewel een groot deel van *Frisia magna* – met slechts een enkele vondst daarbuiten, wat te verklaren kan zijn door huwelijksvestiging of migratie van kleine groepen (fig. 8.3).¹²²³ Vindplaatsen vermeldt in het proefschrift van Knol, de doctoraalscriptie van Botman en recente vondsten uit Zuid-Holland versterken het beeld van de in 1999 door Koch gepubliceerde verspreidingskaart.¹²²⁴ Kenmerkend voor dit type beugelfibula is een niervormige kopplaat, een relatief korte beugel en een afgerond ruitvormige voetplaat met meestal een niervormig uiteinde. De niervorm bestaat in feite uit rudimenten van twee opgerolde vogelkoppen. De datering is op stylistische gronden te plaatsen

¹²²¹ Een term gehanteerd door Sørensen 1999 (aangehaald in Gerrets 2010, 178).

¹²²² Richards 1987.

¹²²³ Botman 1994; Koch 1999.

¹²²⁴ Knol 1993, 69-70; Botman 1994. Vondsten uit de grafvelden van Rijnsburg [49] (2 stuks) en Den Haag-Solleveld [94] (1 stuk), alsmede nederzettingsvondsten uit Koudekerk aan den Rijn [7] (1 stuk), Leiderdorp [11] (1 stuk), Katwijk-Zanderij Westerbaan [58] (11 stuks), Den Haag [80] (1 stuk) en Monster [105] (1 stuk).

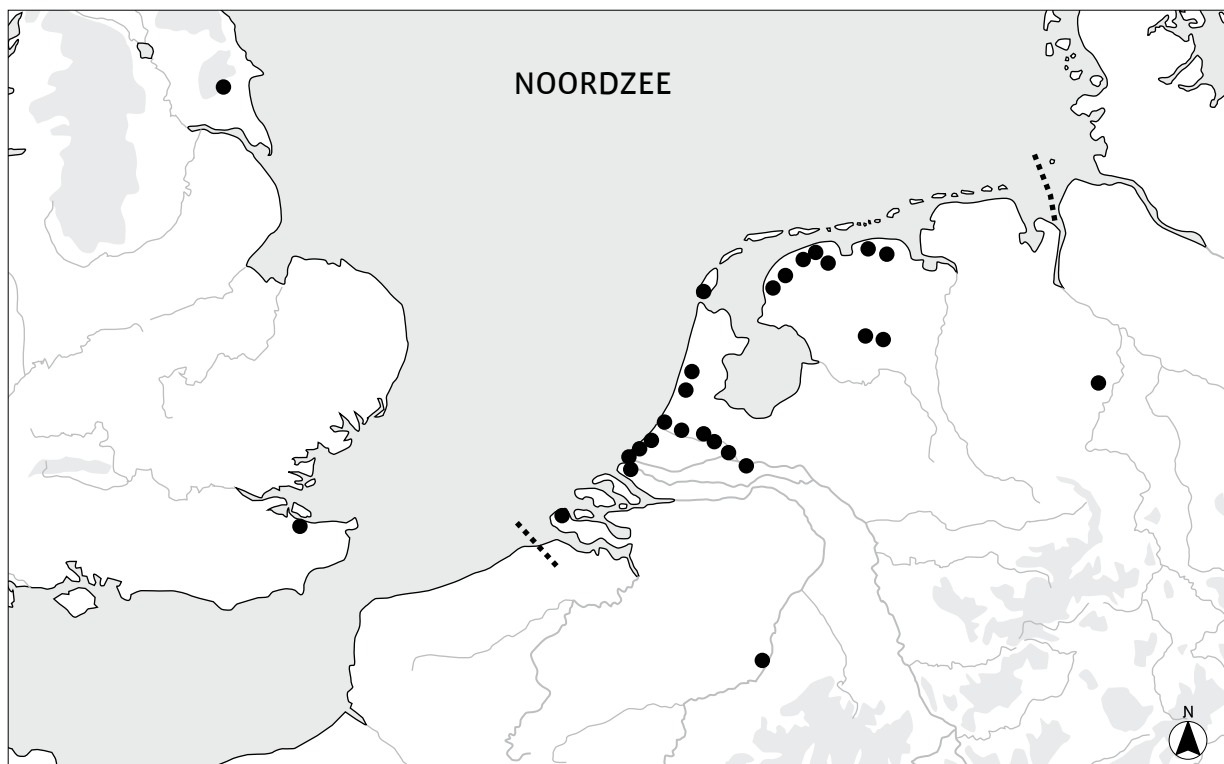

Fig. 8.3 De verspreiding van vindplaatsen met één of meer fibula's van het type Domburg (naar Knol 1993, fig. 58 en Koch 1999, Abb. 5, met aanvullingen). De stippellijnen geven de buitengrenzen aan van Friesland volgens de Lex Frisionum.

tussen het tweede kwart van de 6e en de vroege/eerste helft 7e eeuw.¹²¹⁵ Door de weinige gegevens twijfelde Koch destijds aan een paarsgewijs gebruik van dit fibulatype als sluitstukken voor kleding of mantel. Diverse vondsten wijzen daarentegen op het gebruik van een set van twee verschillende spelden of een verdeling over jurk en mantel. Dit zijn de vondstcombinatie van een Domburg-fibula en twee ringfibula's in een inhumatiegraf van Oosterbeintum en één exemplaar van beide typen in een urn uit zowel Solleveld als een inhumatiegraf in Rijnsburg (fig. 8.4).¹²¹⁶ Een andere optie is dat de verschillende aantallen en soorten mantelspelden slechts werden gebruikt om een doodshemd dicht te spelden.

Of de Domburg-fibula mag worden beschouwd als een etnische markering voor de aanwezigheid van Friezen is niet vanzelfsprekend. Als een naar buiten toe gericht symbool is het te verwachten op de grens van verschillende groepen, wat voor het relatief kleine *Frisia* langs de Nederlandse kust al snel het geval kan zijn geweest. De verspreiding kan echter ook wijzen op een naar binnen gerichte, integrerende functie, met alleen lokale en regionale toeschouwers. De functie was dan gericht op interne maatschappelijke identiteit en niet naar een afgrenzing naar buiten toe.¹²¹⁷ Hierbij kan men denken aan fibula's als onderscheid voor gehuwde vrouwen

¹²¹⁵ Botman 1994, 10; Koch 1999, 78. Een datering in de late 6e-eerste helft van de 7e eeuw wordt bevestigd door de vondstcombinatie met een knikwandpot in het grafveld van Rijnsburg-De Horn uit deze periode (nr. 80), vgl. type Kwt 5E (Nieveler/Siegmund 1999). De datering van de knikwandpot uit het grafveld van Den Haag Solleveld met fragment van een Domburg-fibula (h1956/7.3 [grafnr. 7]), sluit een iets langer doorlopende datering niet uit (vgl. type Kwt 5C, circa 610-670 na Chr.).

¹²¹⁶ Oosterbeintum graf 428 (Knol *et al.* 1995-1996); Solleveld nr. 7 (Braat 1956), zie ook pag. 245 en verder; Rijnsburg RMO inv.nr. h1913/11.93 (nr. 213).

¹²¹⁷ Brather 2008, 245-249.

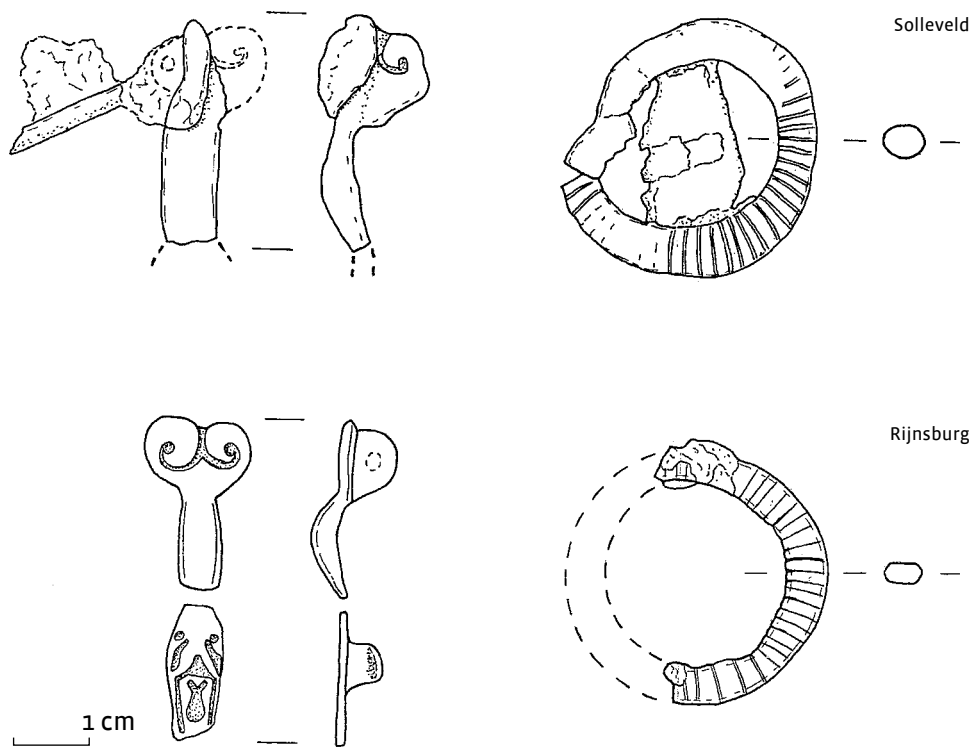

Fig. 8.4 Combinaties van een Domburg- en ringfibula uit één begraafing. Boven: uit een urn uit Den Haag-Solleveld (graf 7). Onder: een graf uit Rijnsburg-De Horn (nr. 213) (collectie RMO). Schaal 1:1.

of als talisman met een heidens-mythologische lading.¹²¹⁸ De spreiding van het type bleef dan beperkt doordat vrouwen meestal binnen de eigen regio huwden. En de mannen die de fibula's vervaardigden waren maar actief in een bepaalde regio, waardoor een eigen stijl ontstond. Dit leidde onbewust tot een bepaalde geografische afbakening. Daarom is beter om te spreken van een 'Fries' fibula-type in *geografische* zin, dat duidelijk maakt waar het zwaartepunt lag van onderlinge relaties.

De Domburgfibula's mogen dan vrij populair zijn geweest, daarnaast kwamen ook andere soorten mantelspelden voor. Liggend op de grens tussen de noordelijke, Scandinavische wereld en de Frankische, christelijke wereld leidde dit tot meer 'Friese' mengvormen, zoals de *small-long brooch* met rechthoekige of vierkante kopplaat en ruitvormige voetplaat, dateerbaar tussen circa 450 en 550 (fig. 8.5).¹²¹⁹ De detectorvondsten uit Katwijk-Zanderij Westerbaan laten een brede variatie zien, waaronder ook enkele 'Frankische' beugelfibula's met halfronde of rechthoekige kopplaat met knoppen uit de late 5^e en vroege 6^e eeuw en gelijkarmige fibula's uit de 7^e eeuw en later.¹²²⁰ Het verspreidingsgebied van in Nederland gevonden eenvoudige, soms

¹²¹⁸ Opvallend is dat de Domburgfibula uit het graf te Liebenau zich bevond in een buidel ter hoogte van de linkerheup van een 1,30 tot 1,40 m lange vrouw (Koch 1999, 76). Dit kan wijzen op een kind dat de fibula als erfstuk en/of talisman van moederszijde meekreeg. Ik zie geen aanleiding om het dragen van fibula's enkel toe te schrijven aan een welvarende bovenlaag, zoals Koch doet (1999, 80). De bronzen exemplaren behoren, zeker wanneer we kijken naar nederzettingsvondsten, tot het dagelijkse gebruiksgoed. Zilveren of gouden Domburg-fibula's zijn tot op heden onbekend.

¹²¹⁹ De Leeuw 2002, 14-15 (type I). Binnen Zuid-Holland zijn exemplaren hiervan gevonden in Koudekerk [7] (1 stuk), Oegstgeest [21] (2 stuks, onderzoeksstand 2005) en Katwijk [58] (2 stuks).

¹²²⁰ Zie Knol 2008.

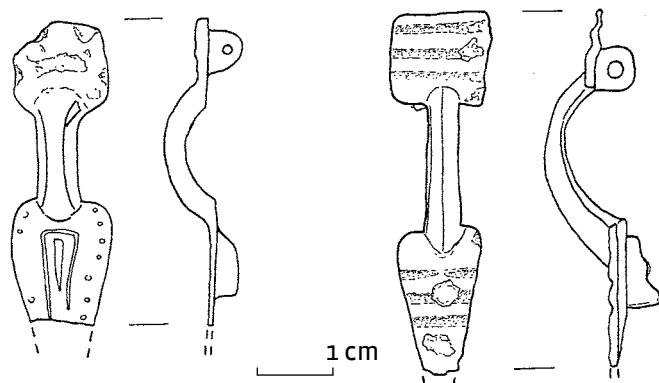

Fig. 8.5 Twee *small-long brooches* met vierkante kopplaat, gevonden in de nederzetting Oegstgeest-Nieuw Rhijngeest Zuid. Een andere 'Friese' mengvorm? (collectie Prov. Arch. Depot Zuid-Holland). Schaal 1:1.

versierde ringfibula's sluit nauw aan bij die van de Domburgfibula's. Elders op het continent komen ze nauwelijks voor, maar wel in Engeland.¹²²¹ Toekomstig onderzoek moet uitwijzen in hoeverre hierbij sprake is van een 'Friese' variant. In het West-Nederlandse kustgebied komen varianten van de kruisvormige fibula maar zelden voor. Tot nu toe is er maar één wat ongewoon exemplaar uit de Katwijkse Zanderij bekend, dat ik zou willen dateren in de 6e eeuw.¹²²² Deze vorm kent daartegen in Friesland, Engeland en Scandinavië een hoogtepunt in verspreiding tussen circa 450 en 500/525.¹²²³ Kennelijk was het Hollandse kustgebied in deze periode vrijwel onbewoond of nauwelijks betrokken bij migraties uit het noorden.

Overzien we de datering van de fibula-typen uit Zuid-Holland, dan valt op dat het een vrij heterogene groep betreft met wortels in omliggende gebieden. Hieruit ontwikkelde zich echter al binnen enkele generaties na de herbevolking eigen, 'Friese' varianten, die zich geografisch voornamelijk beperkten tot het Nederlandse kustgebied.

Conclusie

De verspreiding en datering van de besproken categorieën materiële cultuur laat zien dat Zuid-Holland binnen een continuum van invloeden uit de omliggende gebieden lag. Op het gebied van grafitueel, handgemaakt aardewerk, mantelspelden en deels ook huisbouwtraditie bestonden in de Merovingische periode veel overeenkomsten met de overige kusten van de zuidelijke Noordzee. De zee was in deze tijd juist een verbindingzone tussen groepen in plaats van een verdeler. Reden waarom we kunnen spreken van een 'Noordzeecultuur'. Op basis van de geografische afstand zal het onderlinge contact tussen de kerngebieden langs de Nederlandse kust het grootst zijn geweest, iets wat duidelijk geïllustreerd wordt door de verspreiding van de Domburg-fibula's. Toch bestonden er onderlinge verschillen ter weerszijden van het Vlie. In tegenstelling tot het Friese terpengebied was het westelijk kustgebied in de 5^e eeuw niet of nauwelijks betrokken bij de 'Angelsaksische' migratiebewegingen. Ook de huisbouwtraditie, het depositiepatroon van gouden en zilveren kostbaarheden en een deel van de rechtspraak verschilden in beide regio's.

Of het onderlinge contact ook leidde tot een etnische, Friese eenheid in het kustgebied is niet zeker. Over iemands behoren tot een groepsidentiteit zegt het archeologische vondstmateriaal niets, alleen uit welke richting sprake was van culturele beïnvloeding. De bewoners langs

¹²²¹ Knol 1993, 198-201.

¹²²² Knol 2008, 298; datering Reichstein 1975, Stufe E. De verspreiding beperkte zich in deze periode vrijwel uitsluitend tot Engeland.

¹²²³ Reichstein 1975 (Stufe D3).

de Hollandse kust zullen zeker in de aanvangsperiode van de 5^e en 6^e eeuw een heterogene, maar onderling verwante groep hebben gevormd met verschillende etnische achtergronden: een restbevolking uit het gebied zelf met een aanvulling door ‘Franken’ uit het centrale rivierengebied, ‘nieuwe Friezen’ uit het noordelijk kustgebied en wellicht een aantal ‘Angelsaksen’ uit Engeland.¹²²⁴ Een Friese identiteit ontwikkelde zich waarschijnlijk pas gaandeweg door externe invloed (zie par. 8.7), met als uitgangspunt de geografische herkomst. Op bezoek buiten de eigen regio was je als vreemdeling allereerst een Fries en daarna kwamen je herkomst uit Maasland of Oostergo en eventuele familiebanden ter sprake.

8.5 De relatie met het ‘Ingweoonse’ dialect

Taalkundigen signaleerden vooral in het kustgebied langs de zuidelijke Noordzee een reeks klanken, woorden en vormen die niet passen in de ontwikkeling van het Nederfrankisch naar het Nederlands. Deze passen echter wel bij verschijnselen in het Fries en/of Engels, de (grotendeels verdwenen) dialecten van het Vlaamse, Zeeuwse en Hollandse kustgebied en in mindere mate langs de Duitse noordwestkust en het Nederlands-Duitse achterland. Deze oudere dialecteendheid wordt over het algemeen aangeduid met de enigszins verwarrende benaming ‘Ingweoons’; een aan Tacitus ontleende term die hij gebruikte voor enkele Germaanse stammen die langs de Noordzeekust woonden maar die niets met taalverschillen te maken heeft.¹²²⁵ Welke taalverschijnselen dit precies zijn laat ik vanwege het hoge specialistische gehalte hier buiten beschouwing.

Er bestaat weinig zekerheid over de achtergrond, verspreiding en begindatering van het Ingweoons. Over het algemeen gaat men voor de vroege kenmerken uit van een ontstaan in het continentale kustgebied vóór de 5^e-eeuwse Angelsaksische migratie, toen de sprekers nog intensief onderling contact hadden. Na de migratie naar Brittannië ontstond aan beide kanten van de Noordzee een verdere differentiatie in Ingweoonse dialecten. Recentelijk zocht Schrijver een verklaring in een andere richting. Omdat het klinkersysteem van het Ingweoons identiek is aan het Brits-Keltisch rond 500 na Chr. is het waarschijnlijk dat niet alleen in Engeland, maar ook langs de Vlaamse, Hollandse en Friese kust eertijds Keltisch werd gesproken. De bewoners daarvan gingen later Germaans spreken, maar raakten hun Keltische accent niet geheel kwijt. Een eerste germanisering van het ‘Noordzeekeltisch’ vond mogelijk plaats door de komst van Bataven en Cannanefaten naar het Romeinse grensgebied in de 1^e eeuw voor Chr. Een tweede germanisering, maar nu aan beide zijden van de Noordzee, vond plaats door de migratie van Germaanse groepen en resulteerde in het Noordzeegermaans of Ingweoons.¹²²⁶ Kuhn daarentegen benadrukte vooral een ontstaan ná de 5^e-eeuwse migratie. Door de intensieve overzeese handelscontacten tussen Engeland en de Nederlandse kust kwam het tot een ‘Noordzeecultuur’ met gemeenschappelijke taalkenmerken.¹²²⁷ Hoe dit ook zij, in de loop van de Vroege

¹²²⁴ Wanneer we ervan uitgaan dat de plaatsnaam Sassenheim ‘woonplaats der Saksen’ betekent (Künzel/Blok/Verhoeff 1988, 315), dan is dit indirect een aanwijzing voor een gering aandeel van Saksische migranten vlak ten noorden van de Rijnmond temidden van bewoners met een andere ethnische achtergrond. De vraag is echter of Sassenheim (Utrechtse goederenlijst: *Sagnem*, Echnernachse kerkenlijstjes: *Sasheim*, *Saxheim*) niet eerder zal zijn afgeleid van de persoonsnaam Sahso (Saxo) (Van der Geest 2008), een vorm die wel meer voorkwam in West-Nederland (zie enkele van de namen in de Utrechtse goederenlijst, bijlage 5).

¹²²⁵ Andere gebruikte termen zijn Noordzeegermaans, Kustgermaans en Noordwestgermaans (Van Bree 1997, 3-7 en noot 4; Heidinga 1975, 20).

¹²²⁶ Schrijver 1999; 2000; Toorians 2001.

¹²²⁷ Kuhn 1955.

Middeleeuwen ontwikkelde zich uit het Ingweoons het Oudfries, Oudengels, Oudsaksisch en Oudnederfrankisch.¹²²⁸

Het is de vraag in hoeverre de zeer hypothetische reconstructie van de taalontwikkeling langs de Noordzeekust een bijdrage kan leveren aan het archeologisch en historische debat over de formatie van etnische identiteit(en). Het gevaar bestaat voor cirkelredeneringen vanuit elkaars vakgebieden. Wanneer er vóór de grootschalige ontvolking van het continentale kustgebied een taalkundig continuum bestond, dan is een herkomst van nieuwe bewoners in Friesland en West-Nederland niet te bepalen aan de hand van taalkundige argumenten. De migranten kwamen immers uit hetzelfde taalgebied. In het geval van een Keltisch sprekende restbevolking kan een aantal van enige tientallen tot een paar honderd mensen per kerngewest genoeg zijn geweest om een taal levend te houden.¹²²⁹ In dat geval moet de hoeveelheid Saksisch of Frankisch sprekende nieuwkomers die een germanisering van de taal bewerkstelligden nog kleiner zijn geweest dan resterende autochtonen. Dit scenario betekent dat we uit moeten gaan van een overheersing door kleine uitheemse *Gefolgschaften*, die door hun prestige een grote invloed hadden op de overname van taal en materiële cultuur (mantelspelden, aardewerkvormen) door de inheemse restbevolking. Of verliep deze acculturatie *bottom up* langs andere uitwisselingskanalen dan die van de heersende elite?

Vanaf de 7^e-8^e eeuw begon zich uit het Ingweoons het Fries zich als eigen taal te ontwikkelen. Ook van het Fries zijn in Zuid-Holland nog taalrestanten te vinden, in het bijzonder op het 'oude land' in het mondingsgebied van de Oude Rijn.¹²³⁰ Uiteindelijk, in de 12^e-13^e eeuw, zou de Nederfrankische taal in het graafschap Holland steeds meer aan invloed winnen, hoewel in Noord-Holland benoorden het IJ de Friese taalinvloed groot bleef.¹²³¹

8.6 De Lex Frisionum

Van de volksrechten die onder Karel de Grote op de rijksdag van 802-803 te Aken werden uitgevaardigd valt de *Lex Frisionum* op door verschillen die voor een deel bestonden tussen drie gebieden (fig. 8.6):

- › het recht tussen *Sincfal*¹²³² en Vlie ('West-Friesland', de huidige provincies Zeeland, Noord- en Zuid-Holland),
- › tussen Vlie en Lauwers ('Midden-Friesland', de huidige provincie Friesland) en
- › tussen Lauwers en Wezer ('Oost-Friesland', de huidige provincies Groningen en het Duitse *Ost-Friesland*).

De verschillen hebben hoofdzakelijk betrekking op de bepalingen rondom weergeld en eedaflegging. De verhouding in het weergeld tussen een edele, vrije en halfvrije (horige) was in Midden-Friesland 3:2:1 en in West- en Oost-Friesland 4:2:1. Het aantal benodigde getuigen om doodslag te ontkennen kende per stand dezelfde verhoudingen.¹²³³ Russchen geeft twee mogelijke verklaringen voor dit verschil. Enerzijds zou de hogere waardering van de adel in de buitengewesten het resultaat kunnen zijn van de Friese expansie na de 3^e eeuw buiten het kerngebied, anderszijds zou het juist om nieuwere bepalingen kunnen gaan die na de Frankische

¹²²⁸ Van Bree 1997.

¹²²⁹ Vgl. de opmerking van Toorians 2001, 117.

¹²³⁰ Van Bree 1997; Blok 1958b; 1959c.

¹²³¹ Blok 1959a, 24-26. Aanwijzingen dat dit gepaard ging met kolonisatie door veenontginners uit het Utrechtse ontbreken.

¹²³² Tegenwoordig het Zwin, op de grens tussen Zeeuws en Belgisch-Vlaanderen even ten westen van Cadzand.

¹²³³ Zie voor een analyse van de getalsmatigheden Koene/Morren/Schweitzer 2003, 40-42.

Fig. 8.6 De begrenzings van de Lex Frisionum (ca. 802-803) en het bisdom Utrecht (ca. 780).

expansie sneller doordrongen buiten het kerngebied.¹²³⁴ Beide verklaringen bevredigen niet. De eerste is achterhaald en bij de tweede zou men juist een hoger weergeld ten gunste van Frankische adel in het vijandige kernland verwachten. Het verschil lijkt eerder verklaarbaar doordat men in Midden-Friesland een andere verdeelsleutel aanhield. Daar rekende men het éénderde extra weergeld dat bij doodslag van een horige aan zijn verwanten moest worden betaald – bovenop het standaardbedrag aan zijn heer – wèl mee in de onderlinge weergeldverhoudingen.¹²³⁵

¹²³⁴ Russchen 1981, 83.

¹²³⁵ Koene/Morren/Schweitzer 2003, 41.

Wat betreft de geografische driedeling rijst de vraag hoever deze in de tijd teruggaat. Koene, Morren & Schweitzer stelden al dat de driedeling wijst op een oudere kern van Fries recht, omdat een Frankische wetgever deze complicerende driedeling liever had willen vermijden. Ook het bestaan van enkele heidense straffen komt uit de koker van de Friezen zelf. Wel door het Frankische gezag toegevoegd zijn onder meer bepalingen over het breken van de ban van de overheid, kerk en de dienaren daarvan.¹²³⁶

De driedeling was gebaseerd op de ligging van riviermondingen, maar niet altijd van grote rivieren. De westgrens van Oost-Friesland was niet de monding van de Eems, maar de Lauwers, destijds een dieper landinwaarts gaande getijderivier op de grens van twee grote veengebieden. Deze begrenzing komt ook terug in de annexatie van *Frisia* door de Franken. In 734 versloeg Karel Martel de Frieze *dux* Bubo aan de Boorne, waarna tot onder Karel de Grote de Lauwers de grens bleef met het nog vrije en heidense Friesland. Dat deze rivier al langer een regionale grens vormde lijkt ook archeologisch vaststelbaar. De vroeg-middeleeuwse goudvondsten concentreerden zich in Midden-Friesland en in de Romeinse tijd vormde de Lauwers de grens tussen twee aardewerkregio's.¹²³⁷ De Wezer als grens is vastgesteld na het neerslaan van de Saksische opstand onder Widukind in 785 en zou best op een oude markering tussen Friezen en Saksen terug kunnen gaan. De 'Noord-Friezen' die in de 7^e eeuw waren geëmigreerd naar de kust van Sleeswijk-Holstein vielen er echter buiten.¹²³⁸

De keuze voor het Vlie als grens is begrijpelijk, omdat het een grote getijdegeul betrof die in verbinding stond met het Almere en de daarop afwaterende IJssel en Utrechtse Vecht. Niet voor niets stakte hier de Frankische verovering in 719. Opmerkelijk is dat de zuidgrens van West-Friesland bij Zeeuws-Vlaanderen lag. Op basis van landschappelijke eenheden zou men eerder de Maasmond als grens verwachten. Toch is het wel begrijpelijk dat men Zeeland tot West-Friesland rekende. Het bestond vrijwel volledig uit een nog niet bewoonbaar getijdenlandschap, met alleen spaarzame bewoning in de duinen langs de kust, waaronder de handelsplaatsen bij Domburg en Westerschouwen.¹²³⁹ Blok gaf eerder al als verklaring dat ten zuiden van de oude Scheldemonding een Friese kolonie genesteld moest zijn, temidden van andere. Hiervoor spreekt ook de Vita van St.-Eligius (geschreven in de eerste helft van de 8^e eeuw), waarin vermeld wordt dat deze rond 660 predikte onder de "Vlamingen, Antwerpenaren, Friezen, Sueven en de overige barbaren die bij de zee-kusten woonden".¹²⁴⁰

Dat Midden-Friesland in verhouding de kleinste omvang had lijkt niet alleen het gevolg te zijn geweest van de relatief hogere bevolkingsdichtheid (zie par. 3.7), maar ook van het besef dat het – in Karolingische ogen? – ging om het Friese kerngebied. Dit zal de reden zijn geweest dat in de *Lex Frisionum* Midden-Friesland als uitgangspunt voor de beschrijving van de bepalingen gold, waar West- en Oost-Friesland soms van afweken.¹²⁴¹

Over de achtergrens van het Friese rechtsgebied zegt het volksrecht niets. Deze zal in de praktijk gelopen hebben langs de grens van het bewoonde gebied, oftewel de randen van de nog nauwelijks ontgonnen veengebieden. De westoever van het Almere hoorde er waarschijnlijk

¹²³⁶ Koene/Morren/Schweitzer, 2003, 40-44.

¹²³⁷ Nicolay 2006; Taayke 1999, 197-198.

¹²³⁸ Lebecq 1983, Vol. 1, 110.

¹²³⁹ Vos/Van Heeringen 1997, 68 en kaart 15 (reconstructie 750 AD).

¹²⁴⁰ Blok 1968, 17. Misschien speelde ook mee dat de Karolingische machthebbers een notie hadden van de 1^e-eeuwse vermelding door Plinius van *Frisiavones*, waarvan de woonplaats mogelijk in het Zeeuwse te plaatsen is.

¹²⁴¹ De wetstekst zelf is opgesteld in een Frankisch milieu (waarschijnlijk Aken), aangezien gesproken wordt over West-Friesland aan 'deze zijde van het Vlie'. Zie *Lex Frisionum* artikel I.3-5 en 8.

lijk ook bij. Op taalkundige en (rechts)historische gronden zag Blok (1962) Friese invloed om de monding van de Vecht, in het noordelijk deel van de *pagus* Nifterlake, een regio die mogelijk pas in de (late) 7^e eeuw door Friese immigranten werd bevolkt.¹²⁴² De achtergrens lag wellicht bij Utrecht. Hier had koning Radbod een *palatium* en de plaatsnamen *Fresdore* ('Friezenvesting') en *Fresionowic* ('Friezenwijk' = Vreeswijk), geven aan dat niet ver voorbij Utrecht de Friezen als vreemdelingen werden gezien.¹²⁴³

Deze begrenzing van Fries gebied week af van die van het bisdom Utrecht, waarschijnlijk gevormd ten tijde van de definitieve erkenning van het bisdom in 777/778. Aan het bisdom werden volgens Van Vliet van rijkswege ook niet-Friese gebieden toegevoegd, waarschijnlijk om de bestaande verbanden te verbreken: de *pagus* Teisterbant, de Betuwe tussen Rijn en Waal, de *pagus* Flehite, de Veluwe, het stroomgebied van de Gelderse IJssel en het Saksische Salland en Twente en Drenthe ten oosten daarvan.¹²⁴⁴

Hoe dicht lagen de buitengrenzen van de *Lex Frisionum* nu bij de werkelijke afbakening van het vroeg-middeleeuwse Friesland in etnische of politieke zin? Dit is moeilijk te zeggen, omdat we niet weten wat de bewoners zelf – en buitenstaanders zoals de Karolingers – als doorslaggevend criterium beschouwden. Volgens van Egmond was de term 'Fries' aanvankelijk slechts een geografische aanduiding en werd het pas na de Frankische verovering een etnisch begrip, toen de Friezen één van de officiële *gentes* ('volkeren') binnen het Karolingische Rijk werden.¹²⁴⁵ Daarbij werden alle bewoners van dit veraf gelegen kustgebied tussen het *Sincfal* en de Wezer voor het gemak op één hoop gegooid, rekening houdend met enige regionale verschillen die bij het samenstellen van het volksrecht naar voren kwamen. Andere gemene delers van het *Frisia* uit de *Lex Frisionum* kunnen de Friese taal zijn geweest, of de grenzen van een Fries koninkrijk dat men in de Karolingische tijd als hertogdom voortzette.¹²⁴⁶ De achtergrond van de interne driedeling is naar mijn idee in hoofdzaak te zoeken in regionale cultuurverschillen (zie pag. 357 en verder), gecombineerd met voorhanden zijnde natuurlijke grenzen en misschien ook wel de vergelijkbare bevolkingsdichtheden (zie par. 3.7).

8.7 Het Friese koninkrijk. Eenheid in verscheidenheid?

Omdat zo weinig bekend is over het Friese koninkrijk is er veel over geschreven. De interpretatie van de historische gegevens (zie tabel 8.1) beweegt zich tussen twee uitersten. Boeles en Halbertsma zijn de belangrijkste vertegenwoordigers van de maximale variant: een erfelijk, sterk koningschap met één heerser over een gebied dat zich uitstreckte van Zwin tot Wezer en landinwaarts tot diep in het Midden-Nederlandse rivierengebied. Op basis van de vele vroeg-middeleeuwse goudvondsten en het voortbestaan van de Friese taal lag de kiem van het koninkrijk in het huidige Friesland.¹²⁴⁷ De reden dat Aldgisl en Radbod in Engelse bronnen koning (*rex*) genoemd worden en in Frankische bronnen slechts legeraanvoerder/hertog (*dux*) kwam doordat de Franken het gebied ten zuiden van de Kromme en Oude Rijn als hun territorium

¹²⁴² Blok 1962.

¹²⁴³ Blok 1979, 38. Gezien de volgorde in de opsomming binnen de Utrechtse goederenlijst zal *Fresdore* gelegen hebben langs of nabij de Kromme Rijn, in de buurt van Odijk en Bunnik (zie bijlage 5). Dekker vindt "twee friese vestigingen in het Kromme Rijngebied...wat veel" en zoekt *Fresdore* bij Vreeswijk, waar ze een twee-eenheid vormden (Dekker 1983, 33).

¹²⁴⁴ Van Vliet 2002, 101-103.

¹²⁴⁵ Van Egmond in voorb.

¹²⁴⁶ Blok 1979, 86-87.

¹²⁴⁷ Boeles 1951, 269-285; Halbertsma 2000 (1982), 83-85; 301-303.

zagen waar zij als erfgenamen van de Romeinse keizer recht op hadden. De Friese leiders waren in Frankische ogen slechts opstandige vazallen.¹²⁴⁸

Een tussenpositie wordt ingenomen door Knol, Heidinga en Nicolay. In essentie gaan zij uit van de aanwezigheid van *Gefolgschaften*, die zich in de 6e eeuw ontwikkelden tot kleine koninkrijkes ter grootte van één of enkele kerngewesten en in de 7e eeuw tot grotere eenheden. Door Knol en Heidinga wordt Westergo beschouwd als het kerngebied van de machtsontwikkeling, vanwege de concentratie goudvondsten. Het bestaan van één koninkrijk met de omvang van *Frisia magna* is volgens Knol en Nicolay niet archeologisch aantoonbaar.¹²⁴⁹ Heidinga houdt dit alleen voor mogelijk ten tijde van de heerschappij van Radbod, vanwege de succesvolle machtsfactor die hij lange tijd was. Hiervoor waren blijkbaar voldoende mankracht en middelen aanwezig.¹²⁵⁰

Door anderen wordt de machtsbasis gezocht in het Hollandse kustgebied, met of zonder het rivierengebied rondom Utrecht-Dorestad. Zo vroeg Besteman zich af of de concentratie van het door de Franken in beslag genomen Fries koningsgoed in Noord-Holland (Texel, Wieringen, Medemblik, Velsen en Muiden), een aanwijzing is voor de ligging van de Friese machtsbasis ten tijde van Aldgisl en Radbod.¹²⁵¹ Van Es sloot zich hierbij aan en meende dat beide koningen vanuit Noord-Holland alleen Zuid-Holland en het westelijk deel van het rivierengebied onder controle hadden gebracht.¹²⁵²

Een grote rol voor het westelijke rivierengebied werd bepleit door Bazelmans, Dijkstra & De Koning en Van Egmond. In hun ogen is het Friese 'koningschap' pas ontstaan in de tweede helft van de 7^e eeuw en gaat het feitelijk om Frankische aristocratische vazallen die verzeild raakten in de machtsstrijd tussen Neustrië en Austrasië. Hun machtsbereik beperkte zich tot het rivierengebied rondom Utrecht-Dorestad, eventueel met een stuk van het Hollandse kustgebied. Controle over het knooppunt van internationale handelsroutes was hier een belangrijke machtsfactor.¹²⁵³

Voordat ik hieronder een beeld schets van de vroeg-middeleeuwse politieke machtsvorming in het Nederlandse kustgebied is het van belang te wijzen op twee belangrijke punten. In de eerste plaats betreft dit de problematische relatie tussen archeologie en de (on)zichtbaarheid van maatschappelijke structuren en processen. Diepeveen-Jansen en Hiddink wezen erop dat gebieden met veel 'rijke' grafvondsten of deposities niet direct wijzen op de aanwezigheid van grote politieke machten. Er is slechts sprake van verschillende arena's waarin sociaal-politieke relaties worden gevormd of bevestigd. Spaarzame vondsten uit archeologisch 'arme' gebieden bevestigen dat ook hier kostbaarheden voorkwamen, alleen kwamen deze doorgaans niet in de bodem terecht. Sociale positie en status werden bijvoorbeeld uitgedrukt in begrafenismaaltijden en huwelijksceremonieën of waren geregeld in meer formele verhoudingen zoals

¹²⁴⁸ Vgl. ook de mededeling van Gregorius van Tours met betrekking tot de Frankische claims over Bretagne, waardoor 'hun leiders graven en niet koningen [werden] genoemd' (*Historiae* IV.4) en het consequente gebruik door de Franken van de titel *dux* voor andere groepen die zij als afhankelijk zagen (Saksen, Beieren), zie Wood 1994, 161-162.

¹²⁴⁹ Knol 1993, 210-211 en 327; Heidinga 1997, 18-22; 1999, 8-9; Nicolay 2005; 2006; in voorb. In de epiloog van de handelseditie van zijn proefschrift sluit Halbertsma (2000, 302-304) zich hierbij aan.

¹²⁵⁰ Heidinga 1999, 8-9.

¹²⁵¹ Besteman 1990, 104.

¹²⁵² Van Es 1994C, 89-90.

¹²⁵³ Bazelmans/Gerrets/Pol 1998; Bazelmans/Dijkstra/De Koning 2002, 30-31; 2004, 8-9; Van Egmond 2005; vgl. ook Rijntjes 1995, 165-166.

erfrecht.¹²⁵⁴ Bazelmans, Gerrets & Pol bekritiseerden daarom het gebruik van de 1,5 kilo aan goudvondsten uit Westergo en Oostergo als argument voor Friesland als moederland van het Friese koningschap. Daarnaast wezen zij op de post-depositionele factoren waarmee rekening moet worden gehouden, zoals het feit dat tussen 1850 en 1945 juist in dit gebied 60 % van de terpen commercieel werd afgegraven en de aantrekkelijke mogelijkheden voor het zoeken met metaaldetectoren. De gouddeposities zullen eerder het resultaat zijn geweest van de sociaal-politieke integratie van een perifeer gebied door het machtige Merovingische rijk, waardoor een competitieve groep van meerdere afhankelijke heren en koningen ontstond.¹²⁵⁵

Tabel 8.1 Overgeleverde historische gebeurtenissen uit verschillende vroeg-middeleeuwse bronnen die verband houden met het Friese koningschap en de Frankische annexatie van *Frisia* (naar Blok 1979; Halbertsma 2000; Van der Tuuk 2009; Nicolay in voorb.).

jaar	historische gebeurtenis
623-638	Merovingische koning Dagobert I schenkt castellum Utrecht met kerkje aan bisdom Keulen
678-679	Wilfried, bisschop van York, overwintert op doorreis naar Rome bij koning Aldgisl (<i>Aldgislo rege</i>), waar hij ontvangen wordt in zijn <i>palatium</i> in <i>Frisia</i>
ca. 688	missionaris Wigbert bezoekt koning Radbod (<i>rex Rathbedus</i>) en predikt twee jaar onder de Friezen
690	missionaris Willibrord bezoekt koning Radbod in zijn <i>palatium</i> te Utrecht (<i>Traiectum</i>), maar reist al snel door naar Pepijn II in <i>Francia</i> .
ca. 690-695	Frankische hofmeier Pepijn II verslaat Radbod bij Dorestad (en verovert hierdoor <i>Fresia citerior</i>)
696	Willibrord, aartsbisschop voor de Friezen, krijgt door Pepijn II castellum Utrecht als missiepost toegewezen
ca. 711	huwelijk tussen Grimoald (zoon van Pepijn II) en Theudesinde (dochter van Radbod)
714	dood van Pepijn II en Grimoald; <i>Fresia citerior</i> heroverd door Radbod.
716	Radbod verslaat Karel Martel en trekt samen met het leger van de Neustriërs op naar Keulen; missionaris Winfred (Bonifatius) vaart van Londen naar Dorestad en ontmoet Radbod in Utrecht
719	dood van Radbod; Friesland veroverd door Karel Martel, minstens tot aan het Vlie, misschien zelfs tot de Lauwers.
734	na een opstand vaart Karel Martel met een leger naar Westergo en Oostergo en verslaat daar het Friese leger aan de oever van de Boorne. De Friese <i>dux</i> Bubo (of Poppo) werd hierbij gedood
784-785	bij de Saksische opstand onder leiding van Widukind wordt ook Friesland ten oosten van het Vlie meegesleept. Na de onderwerping en bekering van Widukind krijgt Karel de Grote 'Oost-Friesland' tussen Lauwers en Weser vast in handen

Het tweede punt waarmee rekening gehouden moet worden ligt in het verlengde van het eerste. Hiddink en recent ook Gerrets waarschuwen terecht tegen het al te gemakkelijk afwijzen van een koningschap. Ondanks de 'perifere' ligging en de gebrekkige archeologische zichtbaarheid van de elite in het kustgebied tussen Rijn en Wezer mag dit in belangrijke opzichten

¹²⁵⁴ Diepeveen-Jansen 2001; Hiddink 1999.

¹²⁵⁵ Bazelmans/Gerrets/Pol 1998; vgl. ook Theuws/Alkemade 2000.

gerekend worden tot de Keltisch-Germaanse wereld waar zich al ruim voor de komst van de Romeinen een complexe sociale structuur had ontwikkeld met een aristocratische bovenlaag die niet veel afweek van die van de Vroege Middeleeuwen.¹²⁵⁶

Welke bevolkingsgroep in de laat-Romeinse tijd in het Nederlandse gebied woonde, is alleen overgeleverd uit Romeinse bronnen. De Friezen worden voor het laatst genoemd door de Romeinse lofredenaars aan het eind van de 3^e eeuw. Volgens hen worden ze samen met de Chamaven verslagen en als *laeti* in het noorden van Gallië gevestigd. Daarna blijft het oorverdovend lang stil rond de Friezen. De Boone stelde vast dat de lofredenaars zowel de Chamaven als Friezen tot de Franken rekenden. De benamingen waren in Romeinse ogen kennelijk uitwisselbaar. Meerdere malen spreekt men over Franken afkomstig van de “uiterste kusten van het barbarenland.” Rond 350 worden in de meeste bronnen Franken en Saksen samen genoemd als binnenvallend vanuit zee. De klassieke auteurs hanteerden blijkbaar een grove tweedeling voor het gebied ten noorden van de Rijn: eerst kwamen de *Franci* en daarachter, langs de Noordzeekust, de *Saxones*.¹²⁵⁷

Wanneer in de loop van de 5^e eeuw de noordelijke en westelijke kustgebieden weer herbevolkt raakten, was nog niet direct sprake van geheel zelfstandige politieke eenheden die internationaal iets voorstelden. De bevolkingsaantallen waren te klein en de banden met de herkomstgebieden nog intensief. De nieuwkomers in het terpengebied waren afkomstig uit Noord-Duitsland en Denemarken. Volgens Nicolay wijst de locale productie van gouden bracteaten weliswaar op een eerste aanzet tot regionale machtsvorming, maar verder lijkt het gebied tot ver in de 6e eeuw onder invloed van de Scandinavische wereld te hebben gestaan. De uitvoering van de bracteaten en hun depositiewijze betekenen wellicht dat het terpengebied enige tijd tot één van de Deense koninkrijken behoorde.¹²⁵⁸

Ten westen van het Vlie is iets vergelijkbaars voorstelbaar voor Zuid- en Noord-Holland in de late 5e en vroege 6e eeuw. Enkele ‘Frankische’ sieraden en aardewerkimporten maken duidelijk dat in de pionierfase nog een rol was weggelegd voor uitwisseling en politieke invloed vanuit het Midden-Nederlandse rivierengebied, destijds de noordelijke randzone van het nog prille Frankische rijk. Een restbevolking met krijgsheren, bestaande uit nakomelingen van geermaniseerde militaire bezettingen in enkele castella, kan de motor achter deze contacten zijn geweest.¹²⁵⁹ In tegenstelling tot het terpengebied ging de vestiging van ‘Angelsaksische’ mi-

¹²⁵⁶ Hiddink 1999; Gerrets 2010, 186-188 en 198-199.

¹²⁵⁷ De Boone 1951 en verwijzingen aldaar; Hiddink 1999, 223-225.

¹²⁵⁸ Nicolay 2005.

¹²⁵⁹ Als voorbeeld van een dergelijke militaire bezetting zou men kunnen denken aan de *Wilten*, die als naamgevers van de Wiltenburg (Beda, 5.11, ca. 731: *Uiltaburg, id est Oppidum Uiltorum*) beschouwd worden, de inheemse naam voor het oude castellum van Utrecht of Vechten. De benaming Wilten wordt wel in verband gebracht met een afsplitsing van de Slavische Wilzen (of Wilten) ten oosten van de Elbe (Kempe-rink 1965). Maar waarom moet het bij de Utrechtse Wilten gaan om een afsplitsing van een stam, die we pas voor het eerst in de bronnen ontmoeten ten tijde van Karel de Grote's oorlogen tegen de Slaven aan het einde van de 8^e eeuw? Deze afsplitsing zou dan, gezien de vermelding door Beda, in de 7^e eeuw – of zelfs nog eerder – verantwoordelijk voor de naam Wiltenburg zijn geweest. Maar waarom zo'n grote omweg? Er zijn ook alternatieve verklaringen mogelijk:

- › Het kan om een zelfstandige groep van een krijgsheer met zijn volgelingen gaan, die zich toevallig ook *Wilten* noemden, of door de omwonenden zo werd genoemd. Aangezien de naam simpelweg ‘de wilden’ betekent, kon niemand daar een gebruiksmonopolie over claimen.
- › De naam is gegeven door de 6^e- of 7^e-eeuwse omwonenden uit het Utrechtse, die het ontstaan van het fort toeschreven aan mythische ‘wilden’. Vergelijk de latere benaming ‘Hunebedden’ voor de graftomben van de Trechterbekercultuur. z.o.z >

granten uit het noorden grotendeels aan het westelijk kustgebied voorbij. In het internationale politieke verkeer speelde dit gebied geen rol van betekenis.

In de loop van de 6^e eeuw nam het aantal inwoners in de ‘perifere’ kerngewesten langs de kust gestaag toe. De verspreiding van Domburg-fibula’s, handgemaakt aardewerk, huisbouwtradities, het grafritueel en Noordzeegermaanse taalkenmerken maakt duidelijk dat de onderlinge contacten ook toenamen, ook met de overzijde van de Noordzee. Deze kustwereld kwam door de relatief snelle bereikbaarheid per schip nader tot elkaar. Daarnaast bleven contacten bestaan met de stroomopwaarts gelegen Frankische wereld, wat vooral blijkt uit de verspreiding van draaischijfaardewerk langs de kust tot aan Groningen toe. Op politiek gebied is de verwachting dat in de kerngewesten diverse elitenetwerken actief waren. Een deel van de aristocraten kan zich hebben opgewerkt tot koningen, die voor hun *Gefolgschaft* leiderschap toonden op zowel militair, politiek als religieus gebied. Wellicht brachten enkelen ervan ter ondersteuning van hun macht imitatiepunten uit van keizerlijke solidi en tremisses.¹²⁶⁰ Het machtsbereik van deze kleine koninkrijkes wisselde naarmate ze succes hadden, vergelijkbaar met wat verondersteld wordt voor Angelsaksisch Engeland.¹²⁶¹ Wat manschappen en andere middelen betreft hadden Zeeland, Maasland, Rijnland en Kennemerland ieder afzonderlijk minder in de melk te brokkelen dan het dichter bevolkte rivierengebied en het terpengebied. Een reden waarom deze gewesten eerder schatplichtig zullen zijn geweest aan machtige burens zoals de Franken, met hoogstens een ‘kleinkoning’ aan het hoofd.

Voor het ontbreken van een grote politieke macht langs de Noordzeekust bestaan enkele spaarzame aanwijzingen. Rond 526 kon Theodebert, zoon van de Merovingische koning Theoderik I (511-533), ongehinderd ergens voor de Nederlandse kust het leger van de Deense koning Hygelac verslaan, die een plundertocht had ondernomen in de Hettergouw (gelegen ten oosten van Nijmegen) en op de terugtocht was.¹²⁶² Misschien dat een Frankische overwinning ten tijde van Sigibert van Austrasië (561-575) op plunderende Denen en Saksen bij de *Bordaa* (Boorne of Bernisse?) en de *Laugona* (Lauwers?) te plaatsen is.¹²⁶³ En in 580 noemt een lofredenaar de Merovingische koning Chilperik I (561-584) ‘de schrik van de verste Friezen en Sueben, zij die uw heerschappij zoeken in plaats van zich op oorlog voor te bereiden’.¹²⁶⁴

-
- › Het is niet uit te sluiten dat de etymologische afleiding uit de stamnaam Wilten door Beda zelf is bedacht, waarbij hij een Angelsaksische genitieve meervoudsvorm met –a opschreef om aan te sluiten bij zijn eigen verklaring (zie Campbell 1936).
 - › Wanneer het geen groepsnaam was, kan het een afleiding zijn uit de persoonsnaam **Wilto*, in het oudhoogduits *Wilzo*, in het Fries *Wilt(e)*, een –t-afleiding van *Willo* (zie Schönfeld 1935, 13-14). Deze had het oude castellum dan ooit in bezit.

¹²⁶⁰ Boeles 1951, 266-268; Pol/Van der Veen 2008, 315.

¹²⁶¹ Besteman 1990, 99; Heidinga 1999, 8.

¹²⁶² Gregorius van Tours, *Historiae* 3.3 (inval Chlochilaich); *Beowulf*, regels 1202-1214, 2354-2366 en 2914-2921; Blok 1979, 24-25; Van der Tuuk 2009, 63-64. De rol die in *Beowulf* aan de Friezen wordt toegedicht bij de inval van Hygelac is waarschijnlijk anachronistisch (zie Bazelmans 1992-1998 (2000), 56-57. Rond 900 werd in het *Liber monstrorum de diversis generibus* ('Boek over monsters van verschillende aard') nog verhaald dat het gebeente van koning Hygelac, een monster van wonderbaarlijke grootte, "is bewaard op een eiland in de Rijn, waar deze in de oceaan uitstroomt, en wordt als iets wonderlijks getoond aan reizigers die van verre komen" (vertaling uit Blok 1979, 25). De situering op een eiland in de Rijn nabij de zee is ongetwijfeld een afleiding uit vroeg-Romeinse geografische omschrijvingen als *insula Batavorum in Rheno* (vgl. Bazelmans 1992-1998 (2000), 60-61.)

¹²⁶³ Halbertsma 2000, 251. Halbertsma gelooft niet in een localisering bij de Boorne en Lauwers, omdat hij zich niet kan voorstellen dat Sigiberts macht zich tot aan het terpengebied uitstrekte. Zijn argument dat de omschrijving van de aard van de *Bordaa*, een bochtige stroom die zich door een kloof wringt, niet zou passen bij de Boorne is niet geloofwaardig. Dit is een dichterlijke vrijheid van de uit Ravenna afkomstige Venantius Fortunatus, die niet uit was op een juiste landschappelijke beschrijving, maar op een welluidend gedicht.

¹²⁶⁴ Vertaling uit Bazelmans 1992-1998 (2000), 56.

De korte periode tussen circa 590 en 650 werd gekenmerkt door een hausse aan gouddeposities in het Friese terpengebied, waaronder enkele sieraden van koninklijke allure. Nicolay ziet hierin een belangrijke aanwijzing voor een periode van machtsvorming met een sociaal-politieke centralisatie. De eigen 'Friese' stijl van de sieraden wijst op het tot uitdrukking brengen van een eigen groepsidentiteit, gerelateerd aan de opkomst van een koninklijke elite. Noordelijk Westergo komt als machtscentrum het meest in aanmerking, zelfs wanneer men rekening houdt met een vertekening door post-depositionele factoren. Een eventuele federatie met het West-Nederlandse en/of Noord-Duitse kustgebied acht Nicolay onwaarschijnlijk, omdat in deze gebieden kostbaarheden met een Friese signatuur ontbreken. Zo zijn de Noord-Duitse vondsten te plaatsen in de context van een Saksische elite en de weinige voorbeelden uit de grafvelden van Rijnsburg en Katwijk wijzen op een oriëntatie op Angelsaksisch Engeland en het Frankische rijk. Bovendien ging men ten westen van het Vlie anders om met gouden en zilveren kostbaarheden. Deze werden slechts bij uitzondering in de grond gedeponeerd, meestal in graven.¹²⁶⁵ Hoe men ook omging met depositie van edelmetalen in de verschillende deelgebieden, dit zal het resultaat zijn geweest van de sociaal-politieke integratie van een perifeer gebied door het machtige Merovingische rijk, waardoor een competitieve groep van meerdere afhankelijke heren en koningen ontstond.

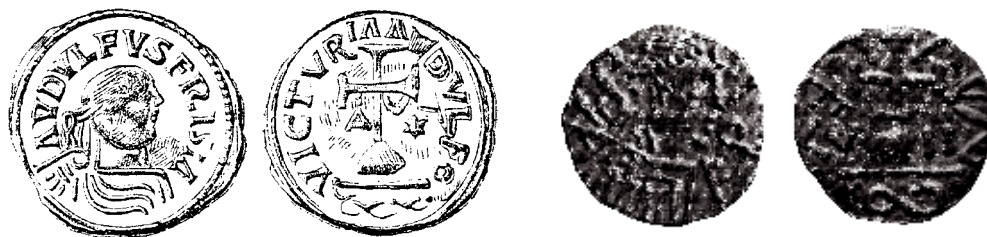

Fig. 8.7 Munten met randschrift FRISIA (vz) en AVDVLVVS (kz) (afbeeldingen uit de schatvondst van Escharen, Geldmuseum, Utrecht). Schaal 2:1.

Er zijn enkele indicaties dat de Merovingers in de periode rond 600 bezig waren met de consolidatie van hun macht langs de oude Romeinse *limes*, wat voor het eerst tot noemenswaardige confrontaties met een Friese machtsfactor leidde. Allereerst is daar de vondst van enkele tremisses met het randschrift (vz) AVDVLVVS FRISIA en (kz) VICTVRIA AVDVLFO (vijf exemplaren) of (vz) FRISIA en (kz) AVDVLVVS (twee exemplaren), dateerbaar rond het jaar 600 (fig. 8.7). Hierbij zou het in theorie kunnen gaan om een Friese heerser Audulfus die een belangrijke overwinning had behaald – naar verwachting op de Franken. De kwalitatief goede stijl doet echter eerder denken aan een Noord-Frankische herkomst. Het zou dus net zo goed kunnen gaan om een overwinning op de Friezen door een verder onbekende Merovingische aristocraat (een hertog of hofmeier?) die zich het koninklijk voorrecht aanmat als overwinnaar aangemerkt te worden.¹²⁶⁶ Wijst het gebruik van een landsnaam op de munten – normaliter in verband te brengen met *pagi* – er misschien op dat de Franken bezig waren met het inrichten van een Friese gouw of *ducatus* langs de noordrand van hun rijk?

¹²⁶⁵ Nicolay 2006.

¹²⁶⁶ Voor informatie over de Audulfusmunten, zie Bazelmans 1992-1998 (2000), 57-58 en verwijzingen aldaar. Een totaaloverzicht van deze muntjes en een diepgaande analyse van hun plaats in het muntbestel is dringend gewenst.

Niet veel later, onder de regering van Dagobert I (623-639) lijkt dit toch zeker het geval te zijn. Immers, volgens Bonifatius had koning Dagobert een kerkje gesticht in het castellum Utrecht en overgedragen aan het bisdom Keulen. Dit bisdom stond onder leiding van bisschop Kunibert, met wie hij nauw samenwerkte.¹²⁶⁷ Deze eerste missieactiviteit werd rond dezelfde tijd ook op andere fronten voorzichtig ter hand genomen: de geestelijke Amandus was actief in Vlaanderen en zou volgens zijn biografie ook Friezen hebben bekeerd. Kort na de dood van Dagobert zou Eligius het missiewerk in het Vlaamse en Zeeuwse kustgebied voortzetten.¹²⁶⁸ Kapdata gelegen tussen 620-625 van palen gebruikt voor de beschoeiing van een insteekhaven naast het oude castellum *Matilo* (Leiden-Roomburg) suggereren zelfs dat de Frankische belangstelling niet stopte bij Utrecht, maar tevens betrekking had op het overige deel van de *limes* tot aan de Rijnmond. Een situatie die vergelijkbaar is met de annexatie van *Frisia citerior* onder Pepijn II zo'n 60 jaar later.¹²⁶⁹

Het intensievere contact in de vroege 7^e eeuw is tevens de periode dat in Frankische bronnen voor het eerst weer Friezen genoemd worden. Volgens Bazelmans werd deze naam niet door de kustbewoners zelf gebruikt, maar is deze door de Franken opnieuw in roulatie gebracht, aangezien ze vertrouwd waren met klassieke etnografische teksten. Het kustgebied was in de volksverhuizingstijd politiek en etnisch zo heterogeen geworden dat men teruggreep op de oude, vertrouwde naam.¹²⁷⁰ De benaming Fries werd geografisch gebruikt voor alle inwoners van het kustgebied, net als men later deed in de *Lex Frisionum*.

Een ander scenario dat niet uitgesloten kan worden, is dat de naam van de Friezen is hergebruikt doordat migranten langs de kust zich vernoemden naar het vrijwel lege gebied dat ze koloniseerden of naar de resterende bewoners ervan.¹²⁷¹ De kiem van deze etnogenese wordt doorgaans gezocht in het noordelijk kustgebied: hier streken al in de late 4^e of vroege 5^e eeuw Angelsaksische krijgsheren met hun volgelingen neer. Op basis van de gunstige geografische ligging en een – bescheiden? – overwicht in bevolkingsaantal ten opzichte van andere kerngebieden langs de Nederlandse kust, kon zich hier relatief snel een nieuwe Friese politieke macht manifesteren. Ik vermoed dat de aspiraties al gauw gericht zijn geweest op het in handen krijgen van de doorgaande waterwegen in het grensgebied met het Merovingische rijk. Misschien was dit mogelijk door een verzwakking van de rol van Hamaland ('Chamavenland') in het rivierengebied.¹²⁷² Andere argumenten voor Midden-Friesland als kerngebied van de ontwikkeling naar een Fries koninkrijk kunnen zijn dat in de *Lex Frisionum* dit gebied als uitgangspunt voor de beschrijving van de bepalingen gold en dat juist hier in 734 en 784 nog opstanden uitbraken.

¹²⁶⁷ Deze samenwerking maakt het waarschijnlijk dat Bonifatius in zijn brief schreef over Dagobert I en niet II (676-679) of III (711-715). Over de problematische samenhang van de verovering van Utrecht en omstreken met de datering van de in Dorestad geslagen munten door muntmeester Madelinus zie Theuws 2003, 11 (noot 30).

¹²⁶⁸ Blok 1979, 36-37; Rijntjes 1995, 158-160; Van der Tuuk 2009, 76-77.

¹²⁶⁹ Andere vroeg-middeleeuwse kapdata die de reeks monsters opleverden waren tussen 680-690 en 714-716 na Chr. (Hazenberg/Hessing 1996, 351). Deze data kunnen wellicht in verband gebracht worden met nieuwe Frankische of Friese activiteiten bij de oude limesforten ten tijde van de 'slag bij Dorestad' en rondom de dood van Pepijn II.

¹²⁷⁰ Bazelmans 1992-1998 (2000), 52-61. Een ander voorbeeld van herintroductie door de Franken zou de benaming van het Maasmondgebied kunnen zijn. In een schenkingsoorkonde van Willibrord aan het klooster Echternach uit 626/627 is sprake van kerk *in pago Marsum, ubi Mosa intrat in mare*, 'in de gouw bij de Marsen, waar de Maas in zee stroomt' (OHZ I, nr. 2). Dit zou gebaseerd kunnen zijn op de stamnaam *Marsatii* of *Marsaci*, die door respectievelijk Plinius (*Historiae naturalis*, IV.15 [101]) en Tacitus (*Historiae*, IV.56) langs de zuidelijke Noordzeekust van Nedergermanië gesitueerd worden.

¹²⁷¹ Wenskus 1961, 550; Kemperink 1965, 157-158; Heidinga 1997, 17; 1999, 8; Bazelmans 1992-1998 (2000), 53-54; Gerrets 2010, 190.

¹²⁷² Voor Hamaland zie Heidinga 1987, 179-191, speciaal 186.

Onduidelijk blijft op welk moment de macht van Friese heersers zich had uitgebreid over andere delen van het kustgebied, in het bijzonder het westelijk rivierengebied tot aan Utrecht en eventueel Dorestad. Was dit op basis van de Audulfsmunten al rond 600, kort na de dood van Dagobert I – toen de Merovingische machthebbers vooral bezig waren met hun onderlinge geschillen – of pas ten tijde van Aldgisl en Radbod aan het einde van de 7^e eeuw?

Hoe de Friezen ook aan hun naam en koninkrijk kwamen, in alle scenario's hing de verspreiding van Friezen ten westen van het Vlie niet per se af van een migratiegolf vanuit Midden-Friesland: bij het overnemen van de Friezenaam door Frankische invloed werd iedere kustbewoner automatisch als Fries bestempeld en in het geval van een politieke machtsovername door een Friese koning werden zijn onderdanen tot de *gens* der Friezen gerekend. In deze gevallen staat de verspreiding van kostbaarheden en andere vormen van materiële cultuur los van een oorspronkelijk aanwezige Friese etniciteit; zie bijvoorbeeld de culturele verschillen op het gebied van grafritueel en huizenbouw die bestonden in Noord-Holland. We mogen hoogstens ervan uitgaan dat er door de sociaal-culturele banden tussen de verschillende kerngewesten langs de kust een zeker mate van culturele overeenkomst bestond.

Omvang en staatsbestel van het Friese machtsgebied in de 7^e eeuw zijn lastig te bepalen, maar duidelijk is wel dat Radbod door het weerstaan van de druk van Pepijn II langere tijd succesvol was. Heidinga heeft een punt wanneer hij stelt dat dit slechts mogelijk was door te beschikken over voldoende militaire mankracht en andere middelen. Radbods machtsgebied reikte verder dan het Utrechtse en besloeg een groot deel van *Frisia magna*, zo niet alles ervan. De vele waterwegen en scheepvaarttraditie boden genoeg mogelijkheden voor het bestuur van dit rijk, vergelijkbaar met het Noorse zeerijk ten tijde van de Vikingen. De recente overname van Utrechts gebied en het heidense geloof van Radbod en Aldgisl maken het voor Heidinga onwaarschijnlijk dat hun wortels lagen in het centrale rivierengebied.¹²⁷³ Dat we de koningen alleen tegenkomen in het westelijk rivierengebied is geen sterk argument voor een beperkte machtsbasis (en oorsprong) rondom Utrecht-Dorestad. De bronnen hierover zijn slechts gebaseerd op berichten over bisschop Wilfried en de missionaris Willibrord. Deze geven echter een beperkte blik op de Friese wereld, aangezien ze op doorreis waren naar Rome en *Francia*, langs de zuidgrens van een Fries machtsbereik dat een stuk groter geweest kan zijn.

Het maritieme aspect dient gezien de benodigde reistijden (zie pag. 54 en verder) zeker niet vergeten te worden. Wellicht bestond Radbods rijk voornamelijk uit steunpunten van koningsgoed bij waterwegen, zoals Utrecht, de Rijnmond, Velsen, Wieringen, Texel, Walcheren en wellicht ook domeincentra op enkele plaatsen langs de Fries-Groningse kust.¹²⁷⁴ Dat men ter weerszijden van het Vlie verschillend omging met deposities van kostbaarheden hoeft een politieke eenheid niet in de weg te hebben gestaan. Wat Aldgisl en Radbod naar Utrecht en omstreken bracht was niet een diepgaande Fries-Frankische tegenstelling – men beschouwde zich vanuit een ver verleden wellicht nog metaforisch verwant – maar de verwikkeling in Frankische aristocratische netwerken, met de controle over de doorgaande waterwegen als grootste troef. Zolang de Austrasische elite de riviermondingen van Rijn, Maas en Vlie niet zelf in handen had, bleef zij voor een deel van haar welvaart afhankelijk van de medewerking van de Friese machthebbers, welk bondgenootschap of vorm van afhankelijkheid ook bestond.

¹²⁷³ Heidinga 1999, 8-9.

¹²⁷⁴ Noomen (1999) bepleit dat ook in de Friese landen sprake was van domaniale centra in handen van grootgrondbezitters. De ligging van de Echternachs kerkbezit in *Wexalia* (Terschelling) en *Ambla* (Ameland) is wat dit betreft interessant als ligging van oude steunpunten langs de kust.

Na de Frankische machtsovername keerde het politieke kat-en-muis-spel tussen centrum en periferie met enige regelmaat terug: in de 9^e eeuw toen Vikingleiders enkele decennia de scepter over het kustgebied zwaaiden en in de 11^e eeuw toen de West-Friese graven steeds eigenmachtiger optraden tegen langsvarende kooplieden. Van de gunstige geografische ligging, handelswaar en eigenmachtig optreden profiteren de bewoners rondom de mondingen van Rijn en Maas eigenlijk nog steeds.

Samenvatting

Rondom de mondingen van Rijn & Maas. Landschap en bewoning tussen de 3^e en 9^e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek.

Inleiding

Deze studie maakt deel uit van een breder onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het Nederlandse kustgebied in de Laat Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen, het zogenaamde *Frisia Project*. De aanleiding voor de opzet hiervan waren de resultaten van de opgravingen op de terp Tjitsma bij Wijnaldum tussen 1991-1993. Daar hoopte men meer duidelijkheid te verkrijgen over de rol die deze plaats speelde in het vroeg-middeleeuwse Friese koninkrijk. Het onderzoek te Wijnaldum leverde echter ook nieuwe vragen op. Niet alleen naar de rol van het Friese terpengebied binnen dit koninkrijk, maar ook naar de betekenis van andere gebieden die vroeger tot het Friese kustgebied werden gerekend, zoals Noord- en Zuid-Holland. Een probleem was echter dat een duidelijk beeld van deze gebieden ontbrak. Dit proefschrift voorziet in deze leemte en richt zich op de bewoningsgeschiedenis van Zuid-Holland tussen de late 3^e en de 9^e eeuw. De nadruk binnen het onderzoek ligt op de mondingsgebieden van de Oude Rijn en de Maas, het middeleeuwse Rijnland en Maasland. Daarbinnen gaat de meeste aandacht uit naar de Oude Rijnstreek, omdat uit dit gebied verhoudingsgewijs meer archeologische en historische informatie beschikbaar is.

De vraagstelling van het onderzoek is welke langetermijnontwikkelingen er in Zuid-Holland waren op landschappelijk en maatschappelijk gebied en welke rol het gebied speelde binnen het Friese koninkrijk. Communicatie, identiteit en het maritieme cultuurlandschap zijn bij de beantwoording van deze vragen terugkerende thema's. In zeven hoofdstukken wordt een beeld geschetst over diverse onderwerpen: het fysieke en maritieme landschap, de verwachte bewoningsdichtheid, de nederzettingen, de huisbouwtraditie, het grafritueel, de nederzettingshierarchie en de betekenis van de handel daarin. Het laatste hoofdstuk beantwoordt de vraag naar de tribale verhoudingen langs de Hollandse kust en wat het etiket 'Fries' daarbij voorstelt. Dit heeft ook gevolgen voor onze kijk op het Friese koninkrijk.

Land & water

Het landschap van Zuid-Holland bestond uit diverse landschapstypen met elk een eigen dynamiek. De hooggelegen Oude Duinen en de oeverwallen langs de grote en kleine rivieren boden plaats voor de nederzettingen, akkers en weiden. De uitgestrekte veengebieden werden alleen extensief gebruikt voor de jacht of het weiden van vee. Pas vanaf de tweede helft van de 10^e eeuw zou men hier starten met grootschalige ontginningen.

De invloed van de zee was in de laat-Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen niet zo dramatisch als lange tijd werd gedacht. In de monding van de Oude Rijn was hooguit sprake van een beperkte vernatting doordat de monding in de loop der eeuwen steeds kleiner werd, tot de definitieve sluiting rond 1200. De grootste landschappelijke veranderingen vonden plaats na

het jaar 900. Overstuiwingen met Jong Duinzand bedreigden in combinatie met kusterosie de bestaansmogelijkheden in een steeds groter gebied langs de kust. Verder veranderden de Zuid-Hollandse Eilanden en delen van de Maasmond in een getijdenlandschap.

Toch was voor de kustbewoners goed te leven in dit waterrijke landschap, op een incidentele stormvloed na. Door de gunstige ligging op een kruispunt van internationale routes bestonden goede communicatiemogelijkheden met de omliggende gebieden. Dat ook deze kustgebieden langs de zuidelijke Noordzee van belang waren in de contacten van de toenmalige bewoners blijkt uit een reconstructie van de reistijden. Vanuit de riviermondingen gezien was Engeland of Westergo overzee – als het weer meewerkte – sneller te bereiken dan het stroomopwaarts gelegen Dorestad.

Vindplaatsen en bewoning

Een nieuwe inventarisatie van archeologische vindplaatsen leverde veel nieuwe locaties op, vooral uit de Vroege Middeleeuwen. Ondanks factoren die de zichtbaarheid beïnvloeden, zoals Jonge Duinvorming, vervening, zandafgravingen en verstedelijking, zijn voldoende gegevens voorhanden om te komen tot uitspraken over de bewoningsontwikkeling. In de 1^e eeuw na Chr. werd het kustgebied een grensgebied in een perifere uithoek van het Romeinse rijk. Dit leidde tot ingrijpende veranderingen. Er werd een militaire infrastructuur over het gebied uitgerold en de economische uitwisseling en het bewonersaantal nam sterk toe. De politieke strubbelingen in de 3^e eeuw leidden ook in deze uithoek van het rijk tot een sterke teruggang van de bevolking, van wel 90 %. Een bijkomende factor die deze terugval veroorzaakte moet de overexploitatie van het landschap zijn geweest. De bevolking vertrok naar gebieden met betere vooruitzichten, zoals verder naar het zuiden in Noord-Gallië of naar het westen richting Brittannië. Enkele vindplaatsen en plaatsnamen wijzen op spaarzame bewoning in de 4^e eeuw en een groot deel van de 5^e eeuw, met name langs de grote rivieren en bij enkele Romeinse forten. De Romeinse aanwezigheid beperkte zich tot in de vroege 5^e eeuw tot het instandhouden van de langeafstandsroutes richting Brittannië. De gegermaniseerde legereenheden die hiervoor werden ingezet zullen vrij zelfstandig hebben kunnen opereren. Zeker na de officiële opgave van het Romeinse gezag zullen ze onder leiding van krijgsheren de forten en de omgeving daarvan hebben overgenomen.

Pas tegen het einde van de 5^e eeuw krijgen we archeologisch en naamkundig weer zicht op de bewoning in Zuid-Holland. De vindplaatsen uit de Merovingische tijd (ca. 500-720/750) wijzen op een beeld van kolonisatie vanaf de rivieroeveren verder het duingebied in. In de Karolingische periode (ca. 720/750-900) raakten beide delen van dit 'oude land' dichter bevolkt. Opvallend voor deze periode was de uitbreiding van bewoning langs de oevers van het Maas-Merwedegebied.

Berekend is dat van het Zuid-Hollandse kustgebied ongeveer 350 van de 650 km² geschikt was voor nederzettingen en bijbehorende gronden. Geschat wordt dat in dit gebied in de laat-Romeinse tijd zo'n 300 mensen leefden. In de Merovingische tijd groeide dit inwoneraantal uit tot rond 2.000 personen. Aan het einde van de Karolingische periode was dit doorgegroeid tot circa 3.000. Dit was nog altijd een stuk lager dan de 10.000 tot 15.000 bewoners die berekend zijn voor de Midden Romeinse periode. In vergelijking met Friesland en het Utrechtse rivierengebied was het vroeg-middeleeuwse inwoneraantal van Zuid-Holland de helft tot vier keer lager.

Dorpen en erven

Aan de hand van vijf grootschalige opgravingen, in Rijnsburg, Oegstgeest, Valkenburg, Katwijk en Koudekerk aan den Rijn, wordt een beeld geschetst van de vroeg-middeleeuwse nederzettingen. Op de rivieroeveren was sprake van een lintbebouwing ter grootte van een stuk of vijf gelijktijdig aanwezige boerderijerven, met een oriëntatie haaks op de rivier. Deze bebouwing strekte

zich uit over enkele honderden meters, soms twee erven diep. Voorzieningen als beschoeiingen, steigers en scheepshellingen bevestigen het belang van de waterwegen. Elders op de oever lag de kern van het akkerland, de 'woerd'. De woonplaatsen op de geestgronden bestonden uit een handvol boerderijerven die in een onregelmatig schaakbordpatroon bijeen lagen. De nederzettingen in beide landschappen kenmerken zich door een veelheid aan bijgebouwen, in het bijzonder tweebeukige schuren. De hoofdreden van bestaan was agrarisch, met nederzettingen die zich meer richtten op vlees- of wolproductie. Daarnaast werden diverse niet-agrarische ambachten uitgeoefend, doorgaans op kleine schaal. Naast de voornoemde gehuchten bestonden er waarschijnlijk ook individuele ontginningen van slechts één boerderij.

Het beeld voor de Karolingische tijd is nog beperkt, maar het lijkt erop dat het woonerf bestond uit één hoofdgebouw met sporadisch een bijgebouw. Van ambachten is niets meer te bespeuren; mogelijk zijn deze verplaatst naar meer centraal gelegen locaties langs de rivier, zoals bij Valkenburg-De Woerd. Mogelijk hebben de veranderingen in deze periode te maken met het opbouwen van domeinen, bestaande uit vronhoeven met daaraan verbonden *mansi*.

Statusverschillen zijn in de nederzettingen niet of nauwelijks herkenbaar. Grote ontvangtzalen (*great halls* of *salae*) van koninklijke allure ontbreken. De aanwezigheid van één of meer kleine woonhuizen op het erf is evenmin een goed criterium voor status, omdat deze huizen net zo goed als zelfstandige bedrijfseenheden gefunctioneerd kunnen hebben, bewoond door familieleden. Alleen de nederzetting in het centrum van Rijnsburg (destijds 'Rodulfusheim' geheten) valt op door de aanwezigheid van een gebouw zonder stalgedeelte en een relatief lang middenhuis. Bovendien was hier een rondreizende kralenmaker actief. Status was in de Merovingische tijd door de grilligheid van de macht nog gericht op centrale personen in plaats van grote centrale plaatsen. In de Karolingische periode komt status naar voren door de aanwezigheid van kapellen of kerken, zoals in Rijnsburg en Valkenburg.

Wat de nederzettingsstructuur in het kustgebied aangaat, moet het oude beeld van kranakkerdorpen rondom de gezamenlijke landbouwgrond – de geest – worden verlaten. Om een beeld van de vroeg-middeleeuwse nederzettingen te ontwikkelen kunnen we niet vertrouwen op het vroeg-moderne kaartbeeld. Het beeld dat uit de gegevens naar voren komt sluit aan op wat elders op de Pleistocene zandgronden van Nederland is geconstateerd. Tot ver in de Vroege Middeleeuwen was sprake van zogenaamde 'zwervende erven', nederzettingen die zich na één of enkele generaties over een afstand van honderden meters verplaatsen binnen een bepaald territorium. Het ontstaan van geestgronden met boerderijen die vrijwel op dezelfde plaats bleven liggen is te plaatsen in de 9e eeuw.

In de Volle Middeleeuwen (10e- midden 13e eeuw) kristalliseerde de nederzettingsstructuur zich verder uit. Aanvankelijk werden veel gehuchten opgegeven door de funeste invloed van de Jonge Duinvorming op de bestaansmogelijkheden in het duinlandschap. De inwoners daarvan konden voor een deel terecht in de veenontginningen van het 'nieuwe land', inclusief hun nieuw verworven vrijheid ten opzichte van een domeinheer. Allengs verschenen in meer dorpen kapellen of kerken, gelegen in of vlakbij het stamgoed/domeincentrum van de lokale adel, die doorgaans ook de rol van ambachtsheer vervulde. Deze plaats werd naamgevend voor de parochie en het gerechtelijke ambacht en hier ontstond een woonkern met enkele ambachtslieden. Het bestuurlijk gebied waarop de parochie- en ambachtsnaam betrekking had omvatte één of meer oudere dorpterritoria. De namen daarvan verdwenen niet alleen door het verlaten van nederzettingen, maar ook door de ontbinding van domeingoederen en de nadruk die in geschreven documenten werd gelegd op de parochie- of ambachtsnaam. Een vergelijkbare ontwikkeling is de zien op de kleiige rivieroever, alleen waren de nederzettingen door de beperkte bewoningsmogelijkheden hier al eerder meer plaatsvast.

Huis en traditie

In eerdere studies is gewezen op het pluriforme karakter van de huisbouwtraditie van boerderijen in West-Nederland. Het nederzettingsonderzoek van de afgelopen vijftien jaar is van cruciaal belang geweest om dit beeld te kunnen nuanceren. De woonstalhuizen laten een ontwikkeling zien die loopt van driebeukige boerderijen in de late 5e en 6e eeuw tot éénbeukige boerderijen vanaf de laat-Merovingische periode. Deze ontwikkeling past in de noordelijke bouwtraditie van Midden- en Noordoost-Nederland, maar laat ook typische regionale, ‘West-Friese’ verschillen zien wat betreft de ruimtelijke indeling, de ligging van de ingangen en de ontwikkeling van de dakdragende constructie. Daarom is voor de Merovingische periode gekozen voor de benoeming van regionale huistypen, namelijk de typen Katwijk en Rijnsburg, elk bestaande uit drie subtypen. In de Karolingische tijd verschenen bootvormige plattegronden met een zwaardere constructie van gebinten (type Limmen A). vanaf de late 9^e en 10^e eeuw werden ook rechthoekige woonstalhuizen gebouwd (type Limmen B), die echter moeilijk te onderscheiden zijn van de schuren. Het is nog te vroeg om voor beide typen tot een nadere onderverdeling te komen. Bovendien valt dit buiten de periode van onderzoek.

In Kennemerland bestond naast de algemeen gangbare huisbouwtraditie tot in de Karolingische tijd een traditie van tweebeukige woonstalhuizen. In Zuid-Holland en het Utrechtse rivierengebied werd deze bouwwijze in de Merovingische periode alleen toegepast bij schuren. De Karolingische nederzetting in Valkenburg-De Woerd vormt hierop een uitzondering, maar dit kan te maken hebben met de speciale handelsfunctie van de nederzetting. De tweebeukige huizen werden in dat geval gebruikt als opslagloodsen met een aanvullende woon(stal)functie. De keuze voor tweebeukige gebouwen hoeft niet te maken te hebben met de komst van immigranten. Binnen de ‘grote bouwtraditie’ was het basale principe van een tweebeukige indeling immers nooit ver weg.

Crementie en inhumatie

Het grafritueel kan worden onderzocht aan de hand van vijf grafvelden uit de Merovingische periode in Rijnsburg, Katwijk, Den Haag, Naaldwijk en Koudekerk. In deze zogenaamde ‘gemengde grafvelden’ waren zowel crematie- als inhumatiegraven te vinden. Omdat de grafvelden relatief klein zijn – behalve die van Rijnsburg-De Horn – moeten we ervan uitgaan dat hier slechts een deel van de bevolking werd begraven. Wellicht was de achterliggende reden het lidmaatschap van een bepaalde afstamminggroep of *Gefolgschaft* die betrokken was bij de vroege fase van kolonisering van de regio. Het gemis aan graven voor het overige deel van de bevolking kan verklaard worden door het gebruik van een archeologisch slecht zichtbaar grafritueel of begraving buiten de eigen regio.

De begraafwijze en de bijgaven uit de grafvelden sluiten aan op een continuum van invloeden uit het zuidelijk Noordzeegebied en het Frankische achterland. Opvallend is dat de meest kostbare, vergulde voorwerpen uit Katwijk en Rijnsburg wijzen op culturele invloed uit Angelsaksisch Engeland. De weinige wapengraven uit de verschillende grafvelden zeggen niet zozeer iets over status, maar des te meer over de behoefte aan een ideale, beschermende voorouder in tijden van nood. Dit komt duidelijk naar voren in het grafveld van Katwijk-Klein Duin, waar rond 700, op het hoogtepunt van de machtsstrijd tussen Franken en Friezen, meerdere mannen met wapens zijn bijgezet.

Rond dezelfde tijd richtte de elite aparte begraafplaatsen in op domeincentra, waar ook de oudste kerken uit de regio gelegen zijn. De begravingen in het voormalige castellum van Valkenburg zijn hier een voorbeeld van, alsmede de begraafplaats die in de loop van de 8^e eeuw

ontstaat bij de memoriekapel in het centrum van Rijnsburg. Wellicht is een deel van de verder nog te verwachten begravingen uit de Karolingische periode niet alleen te zoeken op de oude Merovingische grafvelden, maar ook op christelijke grafveldjes waar pas veel later dorpskapellen en -kerken ontstonden.

Hiërarchie & handel

Voor het reconstrueren van de nederzettingshiërarchie binnen de kerngebieden rondom de mondingen van Rijn en Maas is gekeken naar zes soorten centrale plaatsen: de grafvelden en oudste kerken, domaniale centra, dingplaatsen, militaire versterkingen en handelsplaatsen.

De ligging van de oudste kerken blijkt te passen in een patroon. Deze liggen in dezelfde omgeving als de grafvelden uit de Merovingische tijd en sluiten blijkbaar aan op oudere sociaal-politieke deelgebieden, zoals een 'Noordgouw' en een 'Zuidgouw' ter weerszijden van de Oude Rijnmond.

Wat domaniale centra aangaat is het aannemelijk dat ze in het kustgebied algemeen voorkwamen en dat de wortels ervan teruggaan tot in de Karolingische periode. Er moet echter rekening mee worden gehouden dat hoven in de loop van de tijd bij reorganisaties zijn verplaatst. Veel van deze domeinen bestonden uit verspreid bezit. De klassieke tweeledige hoven beperkten zich waarschijnlijk tot de voormalige Frankische kroondomeinen. De ligging van hoven berust alleen op historische en naamkundige bronnen, aangezien ze archeologisch nauwelijks zijn aan te tonen. De organisatie van grootgrondbezit was in de Merovingische periode waarschijnlijk niet veel anders. Het grootste verschil was dat de heer meer rond zal hebben gereisd langs zijn bezit om de afdrachten te consumeren, terwijl in de Karolingische tijd meer afdrachten naar eigenaren buiten de regio werden gevoerd, met name richting Frankische koning of verafgelegen kerken en kloosters.

Een ding- of vergaderplaats is op historische gronden te verwachten bij de grafelijke hof te Katwijk/Valkenburg, waar tot in de Late Middeleeuwen vertegenwoordigers van de Rijnlandse plattelandsbevolking bijeenkwamen voor overleg met de graaf. Op basis van overeenkomstige situaties elders wordt gesuggereerd dat de bijeenkomsten oorspronkelijk plaatsvonden bij het grafveld Klein Duin. Een potentiële dingplaats voor het Maasland was misschien het Naaldwijkse vroeg-middeleeuwse grafveld of bij *Harago* in de buurt van Vlaardingen, waar op basis van de naam een heidens heiligdom wordt vermoed.

De bouw van militaire versterkingen is in de Vroege Middeleeuwen nog een zeldzaam verschijnsel. De stichting van de ringwalburg van Rijnsburg, die de Rijnmond beschermde, is waarschijnlijk te plaatsen in de late 9^e eeuw, nadat een einde was gekomen aan de heerschappij van de Noorman Godfried. Waar in de Maasmond een soortgelijke burcht te vinden was, is vooralsnog onduidelijk. Misschien lag deze bij het later door de zee verspoelde *Witla*, of in het centrum van Vlaardingen? Voorafgaand aan deze periode deden enkele van de oude Romeinse castellumterreinen wellicht dienst als versterking van de Frankische koning of andere potentaten.

De aanwezigheid van handelsplaatsen is archeologisch moeilijk vast te stellen. In vrijwel elke nederzetting uit de Merovingische periode, zeker die langs rivieren, zijn namelijk wel aanwijzingen voor aanlegfaciliteiten, importen (vnl. draaischijfardewerk) en ambachtelijke werkzaamheden te vinden (onder meer het fabriceren van hertshoornen kammen, kralen en metalen voorwerpen). Of deze werkzaamheden de behoefte van het eigen huishouden of dorp oversteeg is lastig te bepalen. Hetzelfde geldt voor de producten die de inwoners als tegenwaarde konden leveren. Op basis van historische informatie zullen dit voornamelijk wollen en laken stoffen, huiden, vlees en vis zijn geweest. Het is niet raadzaam al dit soort nederzettingen

te bestempelen als 'handelsplaats'. Net zomin als een vindplaats met veel importen en ambachtelijke activiteiten direct op een hoge status wijst, hoeft het te wijzen op een handelsfunctie. We weten immers niet op welke manier de verspreiding van importen en ambachten tot stand kwam. Een riviernederzetting kan slechts een functie hebben vervuld als thuishaven voor de bewoners, of als begin- of eindpunt van de uitwisseling van producten. Niet alleen voor langeafstandshandel over zeeën en rivieren door avontuurlijke lieden of professionele Friese schippers, maar ook voor lokale boeren die met hun eigen schuit naar een regionale handelsplaats of domeincentrum voeren met artikelen van eigen huisvlijt. Omdat het bestaan van handelsplaatsen archeologisch moeilijk aantoonbaar is, is het beter om te spreken in neutrale termen als oevernederzetting, rivierplaats of kustplaats.

Door de gunstige ligging aan twee grote riviermondingen maakte het Zuid-Hollandse gebied deel uit van een sterk verweven Fries-Frankisch economisch netwerk. Gezien de kleine schaal van de interregionale handel in luxe producten zal de meeste uitwisseling gericht zijn geweest op de eigen regio en die met het Frankische achterland.

De elite kan in de Merovingische periode op verschillende manieren een rol hebben gespeeld bij handel en uitwisseling. Er kan sprake zijn geweest van een weinig hiërarchisch systeem waarin de positie van de elite nog afhankelijk was van giften in natura aan hun aanhangers. Een andere mogelijkheid is dat boeren vrije toegang tot handelswaren hadden en dat de bovenklasse hier een gedeelte van afroemde door middel van tribuut- of tolheffing. Het archeologische beeld laat de keuze voor beide mogelijkheden open, al zal men voor de Karolingische periode moeten denken aan een verdere feodalisering van de verhoudingen tussen landeigenaren en afhankelijke boeren.

Een andere ontwikkeling kan de instelling van koninklijke tolplaatsen zijn, voor zover deze er al niet eerder waren onder Friese (klein)koningen. Voor de Karolingische periode is voor de Maasmond het emporium *Witla* overgeleverd. De naam van de handelsplaats die in deze periode in de Oude Rijnmond verwacht mag worden is niet overgeleverd. Ten tijde van het gebruik van de ringwalburg van Rijnsburg, tussen de late 9^e en het midden van de 11^e eeuw lag deze handelsplaats waarschijnlijk ter hoogte van Katwijk aan de Rijn, bij de monding van de Rijnsburgse Vliet. In de Karolingische periode is een officiële tolplaats te verwachten ergens langs de oever van Katwijk/Valkenburg, maar waar precies en onder welke naam blijft onbekend.

In de Rijnstreek springen twee gebieden eruit wat de ligging van centrale plaatsen betreft, namelijk Valkenburg/Katwijk en Oegstgeest/Rijnsburg. In één of beide locaties was sprake van een grafveld met een regionale functie, de ligging van een domeincentrum bij de oudste kerk of in de buurt daarvan, muntslag, een dingplaats, militaire steunpunten en riviernederzettingen met de mogelijkheid tot tolheffing. De strategische positie van deze politieke, religieuze en economische centra moet ongetwijfeld hebben geleid tot regionale machtsvorming. In de Merovingische periode op het niveau van een kleinkoning of koning en later door Karolingische koningen, met zijn graven als vrij onafhankelijk opererende vertegenwoordigers. Omdat de centrale plaatsen zo dicht in elkaars nabijheid lagen, kunnen we wellicht beter spreken van een 'centrale-plaats-complex'. In een dergelijk complex concentreerden de centrale functies op maatschappelijk gebied zich niet op één plaats, zoals in een middeleeuwse of moderne stad, maar waren verdeeld over meerdere locaties binnen een kerngebied.

De Friese factor

In de ogen van de laat-middeleeuwse geschiedschrijvers was de benaming voor de langs de Hollandse kust woonachtige 'Nedersaksen' en Friezen met elkaar uitwisselbaar. Na een fase in de 15^e eeuw waarin het verfraaien van het eigen verleden met stedenstichtingen en de Trojaanse

afstammingsmythe centraal stonden, ontstond door de herontdekking van de klassieke werken de Bataafse mythe. De Bataven werden daarin beschouwd als de grondleggers van de Hollandse vrijheidsstrijd. In de 19^e eeuw werd dit beeld vervangen door de Friese mythe. De stam der Friezen zou na de Romeinse tijd bezit genomen hebben van het kustgebied tot in Zeeland aan toe, onder leiding van roemruchte koningen als Aldgisl en Radbod. De archeoloog Boeles kwam begin 20^e eeuw echter tot de conclusie dat deze Friezen niet dezelfde waren als die in de Romeinse tijd, omdat zich in de volksverhuizingstijd grote groepen Angelen en Saksen in Friesland gevestigd hadden. Hierop kwam veel kritiek, maar recent archeologisch onderzoek ondersteunt zijn gedachte dat er een discontinuïteit in bewoning was langs een groot deel van de Nederlandse kust. Volgens Bazelmans is het zelfs goed mogelijk dat de Friezenaam opnieuw is geïntroduceerd door de Franken, toen zij met hun klassieke kennis weer politieke interesse kregen in de noordelijke periferie van hun rijk. Maar het is ook mogelijk dat migranten uit het noorden zich noemden naar de streek waarin ze zich vestigden.

Wat de huidige kijk op de tribale verhouding langs de Hollandse kust betreft, dient eerst een andere mythe te worden ontzenuwd: de aanwezigheid van Warnen en Herulen in de Nederlandse delta. Pogingen van De Boone uit de jaren vijftig van de 20^e eeuw om deze stammen in Nederland te situeren zijn al eerder bestreden, maar kunnen met nieuwe argumenten als onbewezen worden verklaard. Beide groepen horen thuis in Midden-Europa.

De verspreiding en datering van de materiële cultuur laat zien dat Zuid-Holland binnen een continuum van invloeden uit de omliggende gebieden lag. Op het gebied van grafritueel, handgemaakt aardewerk, mantelspelden en deels ook huisbouwtraditie bestonden in de Merovingische periode veel overeenkomsten met de overige kusten van de zuidelijke Noordzee. De zee was in deze tijd juist een verbindingzone tussen groepen in plaats van een verdeler. Reden waarom we kunnen spreken van een 'Noordzeecultuur'. Op basis van de kleinere geografische afstand zal het onderlinge contact langs de Nederlandse kust intensiever zijn geweest, iets wat duidelijk geïllustreerd wordt door de verspreiding van de Domburg-fibula's. Toch bestonden er onderlinge verschillen ter weerszijden van het Vlie. In tegenstelling tot het Friese terpengebied was het westelijk kustgebied in de 5^e eeuw niet of nauwelijks betrokken bij de 'Angelsaksische' migratiebewegingen. Ook de huisbouwtraditie, het depositiepatroon van gouden en zilveren kostbaarheden en een deel van de rechtspraak uit de *Lex Frisionum* verschilde in beide regio's.

Of het onderlinge contact ook leidde tot een etnische, Friese eenheid in het kustgebied is niet zeker. Over iemands toebehoren aan een groepsidentiteit zegt het archeologische vondstmateriaal niets, alleen uit welke richting sprake was van culturele beïnvloeding. Wat betreft het gesproken dialect langs de kust, het 'Ingweoons', is het maar de vraag of de zeer hypothetische reconstructie een bijdrage kan leveren aan het archeologische en historische debat.

De bewoners langs de Hollandse kust zullen zeker in de aanvangsperiode van de 5^e en 6^e eeuw een heterogene, maar onderling verwante groep hebben gevormd met verschillende etnische achtergronden: een restbevolking uit het gebied zelf met een aanvulling door 'Franken' uit het centrale rivierengebied, 'nieuwe Friezen' of 'Saksen' uit het noordelijk kustgebied en wellicht een aantal 'Angelsaksen' uit Engeland. Een Friese identiteit ontwikkelde zich waarschijnlijk pas gaandeweg, met als uitgangspunt de geografische herkomst. Voor buitenstaanders was je als vreemdeling allereerst een Fries en daarna kwamen je herkomst uit Maasland, Rijnland of Oostergo en eventuele familiebanden ter sprake.

Over het ontstaan en de omvang van het Friese koninkrijk bestaan, in tegenstelling tot wat de eerste generaties moderne wetenschappers meenden, veel onzekerheden. In een koninkrijk met erfelijk koningschap dat al in de 6^e eeuw een omvang had van het Zwin bij Vlaanderen tot aan de Wezer in Duitsland – *Frisia magna* – wordt geen geloof meer gehecht. Op politiek gebied

is de verwachting dat in de kerngewesten diverse elitenetwerken actief waren. Een deel van de aristocraten kan zich hebben opgewerkt tot koningen, die voor hun *Gefolgschaft* leiderschap toonden op zowel militair, politiek als religieus gebied. Het machtsbereik van deze kleine koninkrijkes wisselde naarmate ze succes hadden, vergelijkbaar met wat verondersteld wordt voor Angelsaksisch Engeland. Wat manschappen en andere middelen betreft hadden Zeeland, Maasland, Rijnland en Kennemerland ieder afzonderlijk minder in de melk te brokkelen dan het dichter bevolkte rivierengebied en het terpengebied. Redenen waarom deze gewesten eerder schatplichtig zullen zijn geweest aan machtige burens zoals de Franken, met hoogstens een 'kleinkoning' aan het hoofd.

Voor een ondergeschikte politieke rol van het Friese kustgebied ten opzichte van het Frankische rijk in de 6^e eeuw bestaan enkele spaarzame historische aanwijzingen. In de eerste helft van de 7^e eeuw wijst een hausse aan gouddeposities in het perifere Friese terpengebied op een toenemende sociaal-politieke integratie. Aanwijzingen dat de Franken in deze tijd actief bezig waren met het inrichten van een Friese gouw langs de noordrand van hun rijk zijn mogelijk de Audulfsmunten en de stichting van een kerkje in het castellum van Utrecht door Dagobert I rond 630.

Het intensievere contact in de vroege 7^e eeuw is tevens de periode dat in Frankische bronnen voor het eerst weer Friezen genoemd worden. Deze naam kan door de Franken opnieuw zijn geïntroduceerd voor het etnisch versnipperde kustgebied, of was blijven voortbestaan omdat migranten die neerstreken in het terpengebied zich vernoemden naar het vrijwel lege gebied dat ze koloniseerden. Op basis van de gunstige geografische ligging en een (bescheiden?) overwicht in bevolkingsaantal ten opzichte van andere kerngewesten langs de Nederlandse kust kon zich hier relatief snel een nieuwe Friese politieke macht manifesteren.

Hoe de Friezen ook aan hun naam en koninkrijk kwamen, in alle scenario's hing de verspreiding van Friezen ten westen van het Vlie niet per se af van een migratiegolf vanuit Midden-Friesland: bij het overnemen van de Friezenaam door Frankische invloed werd iedere kustbewoner automatisch als Fries bestempeld en in het geval van een politieke machtsovername door een Friese koning werden zijn onderdanen tot de *gens* der Friezen gerekend.

Dat in de decennia rond 700 de Friese koning Radbod zo succesvol was in het tegenhouden van de Frankische machtsuitbreiding wijst op de beschikking over voldoende militaire mankracht en andere middelen. Zijn machtsgebied reikte verder dan het Utrechtse en besloeg een groot deel van *Frisia magna*, zo niet alles ervan. Het maritieme landschap bood genoeg mogelijkheden voor het bestuur ervan via contacten over water. Dat men ter weerszijden van het Vlie verschillend omging met deposities van kostbaarheden hoeft een politieke eenheid niet in de weg te hebben gestaan.

Wat Aldgisl en Radbod naar Utrecht en omstreken bracht was niet een diepgaande Fries-Frankische tegenstelling, maar de verwikkeling in Frankische aristocratische netwerken. De controle over de doorgaande waterwegen was hierbij de grootste troef die men in handen kon hebben. Zolang de Austrasische elite de riviermondingen van Rijn, Maas en Vlie niet zelf in handen had, bleef zij voor een deel van haar welvaart afhankelijk van de medewerking van de Friese machthebbers, welke vorm van afhankelijkheid ook bestond.

Na de Frankische machtsovername keerde het politieke kat-en-muis-spel tussen centrum en periferie met enige regelmaat terug. Van de gunstige geografische ligging, handelswaar en eigenmachtig optreden profiteren de bewoners rondom de mondingen van Rijn en Maas eigenlijk nog steeds.

Summary

Around the Rhine and Maas estuaries. Landscape and habitation of South Holland, in particular the Oude Rijn region, between the 3rd and 9th centuries AD.

translation C. Jefferis.

Introduction

This study forms part of a wider investigation of the Dutch coastal area in the Late Roman and Early Medieval Period, the so-called *Frisia Project*. The reason for setting up this project stemmed from the results of the excavations carried out at the Tjitsma terp near Wijncaldum between 1991-1993. It was hoped that these excavations would shed more light on the role that this settlement played in the early-medieval Frisian kingdom. However, the Wijncaldum investigation also generated new questions, not only as to the role of the Frisian terp region within this kingdom, but also regarding the significance of other areas which used to be included in the Frisian territory, such as North and South Holland. The fact that there was no clear perception of these areas posed a problem. This thesis rectifies this deficiency and focuses on the history of settlement in South Holland between the late 3rd and the 9th century. The emphasis in the research lies on the estuarine areas of the Oude Rijn and the Maas, the medieval Rijnland and Maasland regions. The greater focus is on the Oude Rijn area because there is relatively more archaeological and historical information available from this region.

The research question is: what were the long-term landscape and social developments in South Holland and what part did this area play within the kingdom of Frisia? In answering these questions, communication, identity and the maritime cultural landscape are recurring themes. In seven chapters, a broad outline is given of various topics: the physical and maritime landscape, population density, the settlements, building tradition, burial ritual, settlement hierarchy and the importance of trade. The final chapter gives an answer to the question of tribal relations along the coast of Holland and to the significance of the label 'Frisian'. This also affects our view of the Frisian kingdom.

Land & water

South Holland comprised different types of landscape, each with its own dynamics. The 'Older Dunes' and the natural levees bordering the large and small rivers accommodated the settlements, fields and meadows. The vast peat areas were only used extensively for hunting or for grazing livestock. Only after the second half of the 10th century did large-scale reclamation begin.

The influence of the sea was not as dramatic in the late-Roman period and Early Middle Ages as had long been assumed. The Oude Rijn estuarine area only became wetter to a limited extent because over the centuries the estuary became smaller, until it finally silted up around 1200. The greatest changes in the landscape took place after 900. Sand drift from the 'Younger Dunes' in combination with coastal erosion formed a threat to settlement prospects in an ever larger

area along the coast. In addition, parts of the Maas estuary were being transformed into a tidal landscape.

Despite all these factors, coast-dwellers were able to make a good living in this watery landscape, apart from the occasional storm surge. Due to the favourable situation at a junction of international routes there were good prospects for communication with surrounding areas. That these areas were situated along the southern North Sea coast was important for the contacts of the inhabitants at that time, as is evident from a reconstruction of the travelling times. From the river estuaries, England or Westergo could be reached quicker – weather permitting – than Dorestad which was situated upriver.

Archaeological sites & habitation

A new inventory of archaeological findspots has produced many new locations, especially those dating from the Early Middle Ages. Despite factors negatively influencing their observation, such as the formation of ‘Younger Dunes’, peat formation, sand extraction and urbanization, there are sufficient data available to comment on the development of habitation. In the 1st century AD the coastal area became a frontier zone in a peripheral corner of the Roman empire. This resulted in far-reaching changes. A military infrastructure was unfolded over the region and the number of inhabitants increased sharply. The political frictions in the 3rd century led to a significant drop in population figures, as much as 90%, even in this far corner of the empire. A concomitant factor causing this decline must have been the overexploitation of the landscape. The population departed for other regions with better prospects, such as southwards into Northern Gaul or westwards towards Britain. A few findspots and place-names indicate sparse habitation in the 4th century and a large part of the 5th century, especially along the great rivers and near several Roman forts. Until the early 5th century the Roman presence was limited to maintaining the long-distance routes to Britain. The Germanized army units deployed for this purpose would have been able to operate fairly independently. Certainly after the official termination of Roman authority they would have taken control of the forts and their surroundings under the command of warlords.

Not until the end of the 5th century do we again get an archaeological and toponymical picture of settlement in South Holland. The findspots from the Merovingian period (c. 500-720/750) point to colonization from the river banks spreading into the dune region. In the Carolingian period (c. 720/750-900) both parts of this ‘old’ land became more densely populated. Striking for this period was the expansion of settlement along the banks of the Maas-Merwede region.

It has been estimated that of the coastal area of South Holland approximately 350 of the 650 km² were suitable for settlements. An estimated 300 persons lived in this area in the late-Roman period. This number of inhabitants increased to some 2,000 persons in the Merovingian period and at the end of the Carolingian period it had expanded to around 3,000. This was still considerably lower than the 10,000 to 15,000 inhabitants estimated for the Middle Roman period. Compared to Frisia and the riverine area of Utrecht the early-medieval number of inhabitants of South Holland was fifty to seventy-five per cent lower.

Villages & farmsteads

From five large-scale excavations in Rijnsburg, Oegstgeest, Valkenburg, Katwijk and Koudekerk aan den Rijn, an idea was formed of the early-medieval settlements. On the river banks there were about five contemporaneous farmsteads in ribbon development fashion, oriented at right angles to the river. These settlements extended over several hundred metres, and were occasionally two farmsteads deep. Provisions such as revetments, jetties and slipways confirm

the importance of the waterways. Elsewhere on the bank lay the heart of the arable land, the 'woerd'. The settlements on the sandy dune soil consisted of a handful of farms situated near each other in an irregular chessboard pattern. The settlements in both landscapes are characterized by an abundance of outbuildings, particularly two-aisled barns. The chief mode of subsistence was agrarian, with settlements that focused primarily on meat or wool production. In addition, various non-agrarian crafts were practised, generally on a small scale. Apart from the hamlets already mentioned, there were probably also individual reclamations consisting of only a single farm.

The picture for the Carolingian period is still not very clear, but it appears that the farmstead consisted of one main building with the occasional outbuilding. No trace can be seen of any crafts; these were possibly moved to more centrally situated locations along the river, such as Valkenburg-De Woerd. It is possible that the changes in this period were connected with the emergence of estates consisting of a *curtis* (domanial centre or manorial demesne) with *mansi* attached.

Differences in status are hardly recognizable, if at all, in the settlements. There are no imposing great halls or *salae*. Nor is the presence of one or more small dwellings on the property a good criterion for status because these houses may equally well have functioned as independent farm units occupied by family members. Only the settlement in the centre of Rijnsburg (known as 'Rodulfusheim' at that time) is remarkable for the presence of a building without a byre section and with a relatively long central part. Moreover, a travelling beadmaker was active here. Due to the capriciousness of power, status in the Merovingian period was still focused on central persons instead of large central places. In the Carolingian period status is expressed by chapels or churches, as in Rijnsburg and Valkenburg.

As far as the settlement structure in the coastal region is concerned, the old pattern of 'kransakkerdorpen' – settlements with farms situated around a common field complex or 'geest' – must be abandoned. To develop an idea of the early-medieval settlements we cannot rely on the early modern map. The picture that emerges from the evidence is consistent with what has been observed elsewhere in the Pleistocene sandy areas of the Netherlands. Until well into the Early Middle Ages there were so-called 'wandering farmsteads', settlements that shifted some hundreds of metres within a certain territory after one or more generations. The development of 'geest' land with farmsteads that remained more or less in the same place can be dated to the 9th century.

In the High Middle Ages (10th – mid-13th century) the settlement structure continued to take shape. At first many settlements were abandoned due to the disastrous influence of the Young Dune formation on possibilities for subsistence in the dune area. Some of the inhabitants moved to the peat reclamations of the 'new land', where they could live free from manorial ties. Gradually chapels and churches appeared in increasingly more villages, situated in or near the domanial centre of the local elite who generally also had the function of 'ambachtsheer' and administered justice. This domanial centre gave its name to the parish and the judicial district or 'ambacht' and a nucleus developed here with several craftsmen. The administrative area to which the parish and name of the judicial district or 'ambacht' referred comprised one or more older village territories, whose names disappeared, not only because the settlements were abandoned but also through the dissolution of manorial estates and the emphasis placed on the parish or 'ambacht' name in written documents. A similar development can be observed on the clayey river banks, though the settlements were more fixed, due to the limited possibilities of habitation here.

House & tradition

In previous studies reference has been made to the pluriform nature of the building tradition of farmhouses in the West Netherlands. The settlement research of the past fifteen years has been of crucial importance in modifying this view. The longhouses developed from three-aisled farmhouses in the late 5th and 6th centuries to single-aisled farmhouses from the late-Merovingian period on. This development is consistent with the northern building tradition of the Central and Northeast Netherlands but also reveals typical regional, 'West Frisian' differences in the spatial layout, the positions of the entrances and the development of the roof-bearing structure. Consequently the Merovingian period was chosen for the designation of regional house types, namely the Katwijk and Rijnsburg types, each consisting of three subtypes. In the Carolingian period boat-shaped house plans appeared with a heavier roof support structure (type Limmen A). From the late 9th and 10th centuries on, rectangular longhouses were also built (type Limmen B), which are, however, difficult to distinguish from barns. It is still too early for a closer subdivision for these two types, in addition to this being beyond the scope of this research.

In Kennemerland, a tradition of two-aisled longhouses existed alongside the common housebuilding tradition until into the Carolingian period. In South Holland and the riverine area of Utrecht this building style was only used for barns in the Merovingian period. An exception is the Carolingian settlement in Valkenburg-De Woerd, though this may be connected with the settlement's special trade function. In that case, the two-aisled houses would have been used as storehouses with an additional dwelling (and byre) function. The preference for two-aisled buildings need not have been connected with the arrival of immigrants. After all, within the general building tradition the basic principle of a two-aisled layout was never far away.

Cremation & inhumation

The burial ritual can be studied on the basis of five cemeteries dating from the Merovingian period in Rijnsburg, Katwijk, Den Haag, Naaldwijk and Koudekerk. In these so-called 'mixed cemeteries' both cremation and inhumation graves were found. Because these cemeteries are relatively small – apart from that of Rijnsburg-De Horn – we must assume that only a small proportion of the population was buried there. The underlying principle was possibly that they were members of a certain ancestry group or *Gefolgschaft* which had been involved in the early colonization phase of the region. The lack of graves for the rest of the population may be explained by the use of a burial ritual that was poorly visible from the archaeological point of view or by burial outside their own region.

The burial method and the grave goods from the cemeteries are consistent with a continuum of influences from the southern North Sea region and the Frankish hinterland. It is striking that most of the precious gilt objects from Katwijk and Rijnsburg point to cultural influence from Anglo-Saxon England. The few weapon graves in the various cemeteries do not reflect status as much as the need for an ideal, protective ancestor in stressful times. This is clearly expressed in the cemetery of Katwijk-Klein Duin, where, in around 700, at the peak of the power struggle between the Franks and the Frisians, several men were buried with weapons. At about the same time, the elite built separate cemeteries at domanial centres, which is where the oldest churches of the region are situated. The burials in the former castellum of Valkenburg are an example, as is the cemetery that developed in the course of the 8th century at the memorial

chapel in the centre of Rijnsburg. It is possible that some of the burials from the Carolingian period still awaiting discovery must not only be sought in the old Merovingian cemeteries but also in small Christian cemeteries where village chapels and churches did not appear until much later on.

Hierarchy ↔ trade

To reconstruct the settlement hierarchy in the nuclear regions around the estuaries of the Rhine and Maas six different kinds of central places were considered: the cemeteries and the oldest churches, domanial centres, 'things' or people's assembly sites, military fortifications and trade centres.

The locations of the oldest churches appear to fit into a pattern. They are in the same area as the cemeteries from the Merovingian period and appear to link up with older socio-political subareas such as a 'Noordgouw' (North pagus) and a 'Zuidgouw' (South pagus) on either side of the Oude Rijn estuary.

As far as domanial centres are concerned, it is probable that they were common in the coastal area and that their origins dated back to the Carolingian period. However, one must allow for the fact that manors were moved in the course of time during reorganization. Many of these estates consisted of scattered property. The classic bipartite manors were probably limited to the former Frankish royal estates. The location of manors is solely based on historical and toponymical sources since there is hardly any archaeological evidence for them. The organization of large landownership was probably more or less the same in the Merovingian period. The greatest difference was that the lord would have travelled more around his estates to collect the dues, whereas in the Carolingian period more dues were transported to landlords outside the region, particularly to the Frankish king or to remote churches and monasteries.

On historical grounds one would expect to find a 'thing' or assembly place at the count's manorial demesne at Katwijk/Valkenburg, where representatives of the rural population of Rijnland met to consult with the count until well into the Late Middle Ages. On the basis of similar situations elsewhere, it has been suggested that the assemblies were originally held at the Klein Duin cemetery. A potential 'thing' site for Maasland was perhaps the early-medieval cemetery of Naaldwijk or near *Harago* in the vicinity of Vlaardingen, where a heathen shrine is presumed on the basis of the name.

The construction of military fortifications was still a rare phenomenon in the Early Middle Ages. The circular fortress of Rijnsburg which protected the Rhine estuary was probably built in the late 9th century, when the rule of the Viking leader Godfried had come to an end. Where a similar fortress was to be found in the Maas estuary is still uncertain. It was possibly situated at *Witla* which was later washed away by the sea, or perhaps in the centre of Vlaardingen. Prior to this period, several of the old Roman castellum sites possibly served as defences for the Frankish king or other potentates.

The presence of trading towns is difficult to establish archaeologically. In virtually every settlement from the Merovingian period, certainly those along rivers, evidence can be found for mooring facilities, imports (mainly wheel-thrown pottery) and craft activities (including the manufacture of antler combs, beads and metal artefacts). Whether these activities exceeded the demand of individual households or villages is difficult to determine. The same applies to the products that the inhabitants were able to supply in exchange. On the basis of the historical information these products would have been mainly woollen and linen cloth, hides, meat

and fish. It is not advisable to call all these kinds of settlements 'trading towns'. Just as a site with many imports and craft activities need not immediately reflect a high status, it need not point to a trading function either. After all, we do not know how the distribution of imports and crafts was effected. A riverbank settlement may only have served as a home port for its inhabitants, or as the starting-point or final destination for the exchange of products. Not only for long-distance trade over seas and rivers by adventurous folk or professional Frisian sailors, but also for local farmers navigating their own boats with home products to a regional trading town or domanial centre. Because the existence of trading towns is difficult to demonstrate archaeologically, it is preferable to employ neutral terms such as riverbank settlement, riverside town or coastal town.

Due to its favourable location at the estuaries of two great rivers, the region of South Holland formed part of a closely interwoven Frisian-Frankish economic network. Judging by the small scale of the interregional trade in luxury products, most of the exchange will have been focused on the home region and the Frankish hinterland.

In the Merovingian period the elite may, in different ways, have played a part in trade and exchange. There may have been a system that was not very hierarchical in which the position of the elite was still dependent on gifts in natura to their followers. Another possibility is that farmers had free access to commodities and that the upper class skimmed off a proportion of these by means of tribute or toll collection. The archaeological picture leaves both possibilities open, although in the case of the Carolingian period one must consider the further feudalization of relations between landowners and the dependent farmers.

Another development could be the establishment of royal tolls, if these did not already exist under Frisian (petty) kings. For the Carolingian period the emporium *Witla* has been passed down for the Maas estuary. The name of the trading town that one might expect to find in the Oude Rijn estuary in this period has not been recorded. At the time the circular fortress of Rijnsburg was in use, between the late 9th and the middle of the 11th century, this trading town was probably located near Katwijk aan de Rijn, at the mouth of the Rijnsburg Vliet. In the Carolingian period one would expect an official toll somewhere along the bank of Katwijk/Valkenburg, though precisely where and under what name remains unknown.

In the Rhine region, two areas stand out with regard to the location of central places, namely Valkenburg/Katwijk and Oegstgeest/Rijnsburg. In one or both locations there was a cemetery with a regional function, the site of a domanial centre at or near the oldest church, mintage, a 'thing' or assembly place, military bases and riverbank settlements with the possibility of toll collection. The strategic position of these political, religious and economic centres must undoubtedly have led to regional power formation. In the Merovingian period this would have been on the level of a petty king or king and later by Carolingian kings with their counts as freely operating representatives. Because the central places were so close together, it might be better to speak of a 'central place complex'. In such a complex, the central social functions were not concentrated on one spot, as in a medieval or modern town, but were divided among several locations within a nuclear region.

The Frisian factor

To the late-medieval historians the names for the 'Lower Saxons' and Frisians who lived along the coast of Holland were interchangeable. After a phase in the 15th century in which the embellishment of the past was emphasized by the founding of cities and by the myth of Trojan ancestry, the Batavian myth developed as a result of the rediscovery of classical works. In this myth the Batavians were regarded as the founders of the Dutch struggle for independence.

In the 19th century this view was replaced by the Frisian myth. After the Roman period, the Frisian tribe was said to have taken possession of the coastal region as far as Zeeland, under the leadership of illustrious kings like Aldgisl and Radbod. However, at the beginning of the 20th century the archaeologist Boeles came to the conclusion that these Frisians were not the same as those in the Roman period, because large groups of Angles and Saxons had settled in Frisia during the migration period. This met with a great deal of criticism, but recent archaeological research has supported his view that there was discontinuity of settlement along a large section of the Dutch coast. According to Bazelmans it is quite possible that the name Frisian was reintroduced by the Franks when, with their knowledge of the classics, they again became politically interested in the northern periphery of their kingdom. However, it is also possible that migrants from the north named themselves after the area in which they settled.

Regarding the present view on tribal relations along the coast of Holland, we must first refute another myth: the presence of Warni and Heruli in the Netherlands delta. Attempts by De Boone in the 1950s to locate these tribes in the Netherlands had previously been challenged, but can now, with new arguments, be declared unsubstantiated. Both groups belong in Central Europe.

The distribution and dating of the material culture shows that South Holland lay within a continuum of influences from the surrounding areas. In the Merovingian period there were many similarities with the other southern North Sea coastal regions with regard to burial ritual, hand-formed pottery, fibulae and also to some extent the housebuilding tradition. At that time the sea served to connect groups rather than separate them and consequently we may speak of a 'North Sea culture'. Due to the shorter geographical distance, mutual contact will have been more intensive along the coast of the Netherlands, and this is clearly illustrated by the distribution of the Domburg fibulae. Nevertheless, mutual differences did exist on either side of the Vlie. In contrast to the Frisian terp region, the western coastal area in the 5th century was hardly, if at all, involved in the 'Anglo-Saxon' migration movements. And the housebuilding tradition, the deposition pattern of gold and silver artefacts and part of the jurisdiction from the *Lex Frisionum* differed in both regions.

Whether the contact between the groups also led to an ethnic Frisian unity in the coastal area is uncertain. The archaeological finds say nothing about a person's group identity. They only indicate the direction from which cultural influences came. As for the dialect spoken along the coast, 'Inguaeonic', it is questionable whether the extremely hypothetical reconstruction can contribute to the archaeological and historical debate.

Certainly in the initial period of the 5th and 6th centuries, the inhabitants of the coastal area of Holland would have formed a heterogeneous, though interrelated group with various ethnic backgrounds: a residual population from the area itself supplemented by 'Franks' from the central riverine area, 'new Frisians' or 'Saxons' from the northern coastal area and perhaps a number of 'Anglo-Saxons' from England. A Frisian identity probably developed gradually, with the geographical origin as a starting-point. To outsiders, a stranger was first of all a Frisian, and his origin from Maasland, Rijnland or Oostergo and any possible family ties of secondary interest.

Many uncertainties exist as to the origin and size of the Frisian kingdom, in contrast to what the first generations of modern scholars thought. No credence is attached any more to a kingdom with a hereditary monarchy that, even as early as the 6th century, extended from the Zwin in Flanders to the Weser in Germany – *Frisia magna*. The expectation in the field of politics is that various elite networks were active in the nuclear regions. Some of the aristocracy may have worked their way up to become kings, demonstrating their military, political and religious

authority to their *Gefolgschaft*. The spheres of influence of these small kingdoms fluctuated along with their success, similar to what is assumed to have been the situation in Anglo-Saxon England. As far as men and means were concerned, Zeeland, Maasland, Rijnland and Kennemerland each had far fewer at their disposal than the more densely populated riverine area and terp region. This explains why these areas are more likely to have been tributary to powerful neighbours such as the Franks, with, at most, a 'petty king' as their leader.

There are a few scanty historical indications that the Frisian coastal region played a subordinate political role with regard to the Frankish kingdom in the 6th century. In the first half of the 7th century a boom in gold depositions in the peripheral Frisian terp region points to an increasing socio-political integration. Indications that the Franks were actively occupied in this period with setting up a Frisian pagus along the northern border of their kingdom are possibly the Audulfus coins and the foundation by Dagobert I of a small church in the castellum of Utrecht around 630.

The more intensive contact in the early 7th century coincides with the period in which Frisians are for the first time again referred to as such in the Frankish sources. This name may have been reintroduced by the Franks for the ethnically fragmented coastal region, or it may have survived because migrants settling in the terp region called themselves after the almost unoccupied area that they were colonizing. On the basis of the favourable geographical position and a (modest?) predominance in population figures compared to other nuclear regions along the coast of the Netherlands, a new Frisian political power was able to manifest itself relatively quickly.

Anyhow, in all scenarios the distribution of Frisians west of the Vlie did not necessarily depend on a wave of migration from Central Frisia: after all, when the Franks took control of the region they automatically labelled every coast-dweller as Frisian, and in the case of a political assumption of power by a Frisian king, his subjects were considered as belonging to the *gens* of the Frisians.

That the Frisian king Radbod was so successful in stemming Frankish expansion in the decades around 700 indicates that he had sufficient military manpower and means. His sphere of influence extended farther than that of Utrecht and encompassed a large part of *Frisia magna*, if not all of it. The maritime landscape offered enough possibilities for Frisia to be controlled via contacts over water. The fact that customs on either side of the Vlie differed as to the deposition of valuables need not have hindered political unity.

What brought Aldgisl and Radbod to Utrecht and its surroundings was not a fundamental Frisian-Frankish antithesis but their entanglement in Frankish aristocratic networks. The trump card was the control over the main waterways. As long as the Austrasian elite did not have control of the Rhine, Maas and Vlie estuaries, they remained dependent, in whatever form, on the cooperation of the Frisian rulers for part of their prosperity. In fact, after the Frankish assumption of power, the game of political cat and mouse between centre and periphery began again, and would be repeated for centuries to come.

Bibliografie

Afkortingen

AAG	Afdeling Agrarische Geschiedenis
BAR	Britisch Archaeological Reports
BOOR	Bureau Oudheidkundig Onderzoek Rotterdam
BROB	Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek
DB	Diplomata Belgica
GAS	Groninger Archaeological Studies
KNAW	Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen
KNOB	Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond
Med. RGD	Mededelingen van de Rijksgeologische Dienst
NAR	Nederlandse Archeologische Rapporten
OHZ	Oorkondenboek Holland en Zeeland
OMROL	Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden
RAM	Rapportages Archeologische Monumentenzorg
VOOGR	Verslagen van de afdeling Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam

Bronnenuitgaven

- Alcuin, *carmina* IV, ed. E. Duemmler, 1964 (1881): *Monumenta Germaniae Historica, Poetarum Latinorum medii aevi*, I. *Poetae Latini aevi Carolini*, Zürich/Berlijn, 220-222.
- Alpertus van Metz, *De diversitate temporum/Gebeurtenissen van deze tijd*, ed. en vert. H. van Rij, 1980, Amsterdam.
- Annales Bertiniani*, ed. R. Rau, in *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte 2*, 1972 Darmstadt.
- Annales Egmondenses*, eds. M. Gumbert-Hepp/J.P. Gumbert, in *Annalen van Egmond*, 2007 Hilversum.
- Annales Fuldenses*, ed. R. Rau, in *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte 3*, 1969 Darmstadt.
- Annales Xantenses*, ed. R. Rau, in *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte 2*, 1972 Darmstadt.
- Anoniem/ Melis Stoke, *Rijmkroniek van Holland (366-1305)*, ed. J.W.J. Burgers, 2004, Den Haag.
- Anonymus Ravennas, *Cosmographia et Guidonis Geographica*, eds. M.E. Pinder/G.F.C. Parthey, 1860, Berlin.
- Beda, *Ecclesiastical history of the English people with Bede's letter to Egbert and Cuthbert's letter on the death of Bede*, eds. en vert. L. Sherley-Price/R.E. Latham/D.H. Farmer, 1990, London/ New York etc.
- Beke, Johannes de, *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, ed. H. Bruch, 1982, 's Gravenhage (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, grote serie 180).
- Beowulf*, vert. S. Heaney, 1999, London.

- Byrhtferth, *Byrhtferth's Manual*, ed. en vert. S.J. Crawford, 1929, London.
- Caesar, *de Bello Gallico*, ed. H.J. Edwards, 1986, Cambridge (Mass.)/Londen.
- Cassiodorus Senator, *Cassiodori senatoris variae*, ed. T. Mommsen, 1894, *Monumenta Germaniae Historica. Auctorum antiquissimorum* 12, Berlin.
- DB = *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, 2 dln., eds. M. Gysseling/ A.C.F. Koch, 1950, Gent.
- Fredegar, *Chronicorum liber quartus cum continuationibus*, ed. en vert. J.M. Wallace-Hadrill, 1960, *The fourth book of the chronicle of Fredegar with its continuations*, London/Edinburgh etc.
- Gregorius van Tours, *Historiae/Historiën*, vert. F.J.A.M. Meijer, 1994, Baarn.
- Heda, W., *Historia veterum episcoporum Ultraiectinae sedis, et comitum Hollandiae* etc., ed. B. Furmerius, 1612, Franeker.
- Het oude register van graaf Floris*, ed. S. Muller, 1901, in *Bijdragen en mededeelingen van het historisch genootschap* 22, 90-357.
- Kronijk van Holland van een ongenoemden geestelijke* (beter bekend als *Kronijk van den cleric uten Laghen Landen bi der see*), ed. B.J.L. de Geer van Jutphaas, 1867, Utrecht (Werken Historisch Genootschap Utrecht, N.R. no. 6).
- Lampertus von Hersfeld, *Annales*, ed. en vert. A. Schmidt/ W.D. Fritz, 1957, Berlin (Ausgewählte quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters Band 13).
- Joannis G. Leydensis, *Chronicon Hollandiae Comitum et episcoporum ultrajectensium. Quo vixit 1417*, in ed. D. Aubry/D. Aubry/C. Schleichius, *Rerum Belgicarum Annales chronici et historici* etc., 1620, Frankfurt.
- Lex Frisionum*, ed. en vert. K.A. Eckhardt/A. Eckhardt, 1982: *Lex Frisionum, Monumenta Germaniae Historica. Fontes Iuris Germanici Antiqui*, Hannover.
- Lex Ribuaria*, vert. T.J. Rivers, 1986: *Laws of the Salian and Ripuarian Franks*, New York.
- OHZ I = *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. I. Eind van de 7e eeuw tot 1222*, A.C.F. Koch (ed.), 1970, 's-Gravenhage.
- OHZ II = *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. II. 1222 tot 1256*, J.G. Kruisheer (ed.), 1986, 's-Gravenhage.
- Panegyrici Latini*, ed. en vert. R.A.B. Mynors/C.E.V. Nixon/B.S. Rodgers, 1994: *In praise of later Roman emperors*, Berkeley etc. (The transformation of the classical heritage 21).
- Plinius Secundus Maior, Caius, *Historiae naturalis, libri III-VII*, ed. en vert. H. Rackham, 1961, *Natural history* vol. 2, Cambridge Mass./Londen (The Loeb Classical Library).
- Procopius, *Bellis*, ed. en vert. H.B. Dewing, 1961-1962: *Procopius. History of the Wars* vol. 3 and 5, Cambridge Mass./London (The Loeb Classical Library).
- Sidonius Apollinaris, *Epistulae et carmina*, ed. en vert. W.B. Anderson, 1936-1965: *Poems and letters*. Sidonius, London (The Loeb Classical Library 296 en 420).
- Tacitus, *Germania*, vert. J.W. Meijer, 1992, Baarn.
- Tacitus, *Historiae*, vert. J.W. Meijer, 1990, Baarn.
- Vita et translatio Sancti Ieronis*, O. Oppermann (ed.), 1933: *Fontes Egmundenses*, Utrecht, 39-58.

Kaartmateriaal

- Kaarten van Rijnland, Delfland en Schieland 1611-1615*, vervaardigd door F. Balthasars, facsimile 1972, Alphen aan den Rijn.
- Kaartboek van Rijnland 1746*, vervaardigd door J. Dou/S. van Broeckhuysen, herzien door M. Bolstra, facsimile 1969, Alphen aan den Rijn.

Gebruikte literatuur

- Aalbers, J./M.J. van Gent/S. Groeneveld/A. Janse/Y. Kuiper, 2000: *Heren van stand. Van Wassenaar 1200-2000. Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis*, Zoetermeer.
- Aarts, J.G., 2000: *Coins or money? Exploring the monetization and functions of Roman coinage in Belgic Gaul and Lower Germany 50 BC – AD 450*, Amsterdam (dissertatie Vrije Universiteit).
- Åberg, N., 1926: *The Anglo-Saxons in England during the early centuries after the invasion*, Uppsala etc.
- Acsádi, G. / J. Nemeskeri, 1970: *History of human life span and mortality*, Budapest.
- Akkerman, J.B., 1967: De vroeg-middeleeuwse emporia, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 35, 231-283.
- Alcock, N.W. / D. Walsh, 1993: Architecture at Cowdery's Down: a reconsideration, *The Archaeological Journal* 150, 403-409.
- Aldred, J./S. Sprey/A. Wassink, 1992: Romeinse bewoningssporen langs de Oude Rijn ten westen van Alphen, *Westerheem* 41, 158-167.
- Ament, H., 1974: Merovingische Schwertgurte vom Typ Weihmörting, *Germania* 52, 153-161.
- Appelboom, Th.G. 1954: Een houten handboog, gevonden te Wassenaar, *Westerheem* 3, 96-99.
- Archeologisch nieuws, 1959: Rijnsburg, *Nieuwsbulletin KNOB* 12, 217.
- Arend, O. van den, 1993: *Zeven lokale baljuwschappen in Holland*, Hilversum (Middeleeuwse Studies en Bronnen 35).
- Arnold, C.J., 1997: *An archaeology of the early Anglo-Saxon kingdoms*, Londen.
- Asmussen, P.S.G./J.M. Moree/M.C. van Trierum, 1991: Spijkenisse-Molenwatering, in W.A.M. Hessing (ed.), *Archeologische kroniek van Holland over 1990. II Zuid-Holland*, *Holland* 23, 363-364.
- Baart, J./W. Krook/A. Lagerweij/N. Ockers/H. van Regteren Altena/T. Stam/H. Stoepker/G. Stouthart/M. van der Zwan., 1977: *Opgravingen in Amsterdam. Twintig jaar stadskernonderzoek*, Haarlem.
- Baart, J.M., 1990: *Inventarisatie van Romeinse muntvondsten in Noord- en Zuid-Holland*, Amersfoort (NAR 12).
- Bakels, A. 1985: Verslag van de werkzaamheden van de Werkgroep Archeologie over 1985, *Jaarverslag Stichting Historisch Centrum Wassenaar 1985*.
- Bakels, A. 1986: Verslag van de werkzaamheden van de Werkgroep Archeologie over 1986, *Jaarverslag Stichting Historisch Centrum Wassenaar 1986*, 2-6.
- Bakels, A. 1990: Verslag van de werkzaamheden van de Werkgroep Archeologie over 1990, *Jaarverslag Stichting Historisch Centrum Wassenaar 1990*, 5.
- Bakels, A. 1991: Verslag van de werkzaamheden van de Werkgroep Archeologie over 1991, *Jaarverslag Stichting Historisch Centrum Wassenaar 1991*.
- Bakker, L., 1996: Gefässkeramik in spätrömischer und frühmittelalterlicher Zeit, in A. Wolff (ed.), *Die Domgrabung Köln. Altertum – Frühmittelalter – Mittelalter. Kolloquium zur Baugeschichte und archäologie 14.-17. März 1984 in Köln. Vorträge und Diskussionen*, Köln (Studien zum Kölner Dom 2), 217-238.
- Bantelmann, A., 1975: *Die frühgeschichtliche Marschensiedlung beim Elisenhof in Eiderstedt. Landschaftsgeschichte und Baubefunde*, Bern (Studien zur Küstenarchäologie Schleswig-Holsteins, Ser. A: Elisenhof, Bd. 1).
- Barends, S./J. Renes/T. Stol/J.C. van Triest/R.J. de Vries/F.J. van Woudenberg (eds.), 1988: *Het Nederlandse landschap. Een historisch geografische benadering*, Utrecht (3^e druk).
- Bärenfänger, R., 2002: Mittelalterliche Bauernhäuser in Ostfriesland, in J. Klápste (ed.), *The rural house from the migration period to the oldest still standing buildings. Ruralia IV 8-13. September 2001 Bad Berkesa, Lower Saxony Germany*, Praag, 49-52.
- Bärenfänger, R., 2005: Neues vom Upstalboom. Ergebnisse der Ausgrabungen im Jahre 2003, in H. Schmidt/W. Schwartz/M. Tielke (eds.), *Tota Frisia in Teilansichten. Hajo van Lengen zum 65. Geburtstag*, Aurich, 61-81.
- Bartels, M.H./B. Vermeulen, 2009: Die frühmittelalterlich umwallten Siedlungen Deventer und Zutphen in den östlichen Niederlanden, in M. Segschneider (ed.), *Ringwälle und verwandte Strukturen des ersten Jahrtausends n. Chr. an Nord- und Ostsee*, Neumünster, 219-248.
- Bavel, B.J.P., van, 1999: *Transitie en continuïteit. De bezitsverhoudingen en de plattelandseconomie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca. 1300 - ca. 1570*, Hilversum (Werken Gelre 52).

- Bazelmans, J. 1992-1998 (2000): 'Het laat-Romeins bewonings-
 hiaat in het Nederlandse kustgebied en het voort-
 bestaan van de Friezenaam', *Jaarverslagen van de
 Vereniging voor Terpenonderzoek* 76-82, 14-75.
- Bazelmans, J., 1998: Zijn de Friezen wel Friezen?, *Spiegel His-
 toriael* 33, 197-201.
- Bazelmans, J., 1999: *By weapons made worthy. Lords, retain-
 ers and their relationship in Beowulf*, Amsterdam
 (Amsterdam Archaeological Studies 5).
- Bazelmans, J., 2002: Moralities of dress and the dress of the
 dead in Early Medieval Europe, in Y. Hamilakis/M.
 Pluciennik/S. Tarlow (eds.), *Thinking through the
 body. Archaeologies of corporality*, New York etc.,
 71-84.
- Bazelmans, J./D. Gerrets/A. Pol, 1998: Metaaldetectie in het
 Friese koninkrijk. Kanttekeningen bij de centrum-
 functie van noordelijk Westergo in de Vroege Mid-
 deleeuwen, *De Vrije Fries* 78, 9-48.
- Bazelmans, J./D.Gerrets/J. de Koning/P. Vos, 1999: Zoden aan
 de dijk. Kleinschalige dijkbouw in de late prehistorie
 in en protohistorie van noordelijk Westergo, *De Vrije
 Fries* 79, 7-73.
- Bazelmans, J./M. Dijkstra/J. de Koning, 2002, Voorspel. Hol-
 land in het eerste millenium, in T. de Nijs / E. Beukers
 (eds.) *Geschiedenis van Holland tot 1572, Deel I*, Hil-
 versum, 20-68.
- Bazelmans, J./M. Dijkstra/J. de Koning, 2004, Holland during
 the first millenium, in M. Lodewijckx (ed.), *Bruc ealles
 well. Archaeological essays concerning the peoples
 of north-west Europe in the first millenium AD*, Leu-
 ven (Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae
 15), 1-36.
- Bazelmans, J./H. Groenendijk/G. de Langen, 2005: *De late
 prehistorie en protohistorie van Holoceen Noord-
 Nederland*, NOaA hoofdstuk 12 (versie 1.0), (www.
 noaa.nl).
- Bazelmans, J./W. de Jonge, 2006: Wie waren de Cananefaten?,
 in W. de Jonge / J. Bazelmans / D. de Jager (eds.), *For-
 um Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*,
 Utrecht, 35-49.
- Bechert, T. / W.J.H. Willems, 1997 (1995): *De Romeinse Rijks-
 grens tussen Moezel en Noordzeekust*, Utrecht.
- Beenakker, J.M.M.M., 1993: *Lisse op de grens van droog en
 nat*, Lisse.
- Beenakker, J.M.M.M./E.W. Geels/J.H.J. Heus/E.Hoegee, 2001:
De Duin- en Bollenstreek in 'caert' gebracht, Lisse.
- Beerenhout, B., 2010: Archeozoölogie – vissen, in M. Nökkert
et al., *Vroegmiddeleeuwse bewoning langs de A2.
 Een nederzetting uit de zevende en achtste eeuw in
 Leidsche Rijn*, Utrecht (Basisrapportage archeologie
 26), 334-346.
- Beets, D.J./A.J.F. van der Spek/L. van der Valk, 1994: *Holocene
 ontwikkeling van de Nederlandse kust*, Haarlem
 (RGD Rapport 40.016-Projekt Kustgenese).
- Behre, K.-E., 1990: Ackerbau-Experimente in der unbedeichten
 Salzwassermarsch, in M. Fansa (ed.), *Experimentelle
 Archäologie in Deutschland*, Oldenburg, 139-142.
- Bencard, M./L. Bender Jørgensen/H. Brinck Madsen, 1990:
Ribe Excavations 1970-1976, Vol. 4, Esbjerg.
- Berendsen, H.J.A., 1982: *De genese van het landschap in het
 zuiden van de provincie Utrecht: een fysisch geo-
 grafische studie*, Utrecht (Utrechtse geografische
 studies 25).
- Berendsen, H.J.A., 1996: *De vorming van het land*, Assen (Fysi-
 sche geografie van Nederland).
- Berendsen, H.J.A., 1997: *Fysisch Geografisch onderzoek.
 Thema's en methoden*, Assen (Fysische geografie van
 Nederland).
- Berendsen, H.J.A., 2004: *De vorming van het land*, Assen (Fysi-
 sche geografie van Nederland).
- Berg, T. van de, 1990: *De Karolingische nederzetting bij Wijk
 aan Zee* (ongepubl. doctoraalscriptie Universiteit
 van Amsterdam).
- Berke, H., 1997: Haustierte, Handwerker und Händler. Vorläufi-
 ge archäozoologische Ergebnisse der Ausgrabungen
 am Heumarkt Köln, *Kölner Jahrbuch* 30, 405-413.
- Berkum, A.H. van, 1993: De vijf Hollandse kerken van Sint Wil-
 libroord, in G.N.M. Vis/J.P. Gumbert (ed.): *Egmond tus-
 sen Kerk en wereld*, Hilversum (Egmondse Studiën 2),
 29-65.
- Besteman, J.C., 1974: Frisian salt and the problem of salt-
 making in North Holland in the Carolingian Period,
BROB 24, 171-174.
- Besteman, J.C., 1989: The pre-urban development of Medemb-
 lik: from an early medieval trading centre to a me-
 dieval town, in H.A. Heidinga / H.H. van Regteren
 Altena (eds.) *Medemblik and Monnickendam. As-
 pects of medieval urbanisation in northern Holland*,
 Amsterdam (Cingula 11), 1-30.
- Besteman, J.C., 1990: North Holland AD 400-1200: turning tide
 of tide turned?, in J.C. Besteman *et al.* (eds.), 91-120.
- Besteman, J.C./J.M. Bos/D.A. Gerrets/H.A. Heidinga/J. de
 Koning (eds.), 1999: *The excavations at Wijaldum*.

- Reports on Friesland in Roman and Medieval times*. Vol. 1, Rotterdam/Brookfield.
- Besteman, J.C./J.M. Bos/H.A. Heidinga, 1993: *Graven naar Friese koningen. De opgravingen in Wijnaldum, Franeker* (2^e druk).
- Beunder, P.C., 1986: *Castella en havens, kapellen en hoven van Albaniana tot Laurum, via Bode(lo)grave en Zwadenburg. Enkele notities over: de oudste geschiedenis, de Romeinse keizertijd en de vroege middeleeuwen in de Rijnstreek rond Alphen a/d Rijn, Zwammerdam, Bodegraven en Woerden. 30 jaar snuffelen naar het verleden in Midden-Holland*. Bodegraven.
- Bieleman, J., 1992: *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950: veranderingen en verscheidenheid*, Meppel/Amsterdam.
- Bijsterveld, A.J./P.N. Noomen/B. Thissen, 1999: Der niederländische Fernbesitz der Abtei Echternach im Früh- und Hochmittelalter, in M.C. Ferrari/J. Schroeder/H. Trauffer (eds.), *Die Abtei Echternach 698-1998*, 204-228.
- Bill, J. / M. Vinner, 1995: The Gedesby ship under sail, in *Maritime archaeology newsletter from Roskilde, Denmark* 1995/5, 3-8.
- Binding, G., 1984: Ausgrabungen in der Kirche St.-Willibrord in Rindern, Kr. Kleve, in *Beiträge zur Archäologie des Mittelalters III* (Rheinische Ausgrabungen 25), 311-317.
- Bitter, P. 1988: Een bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van het Witte Kerkje van Noordwijkerhout, *Holland* 20, 33-43.
- Blaeu, J. 1652: *Toonneel der steden van Holland, Westfriesland, Utrecht*, Amsterdam (facsimile uitgave).
- Bloch, M./J. Parry 1989: Introduction: money and the morality of exchange, in J. Parry/M. Bloch (eds.), *Money and the morality of exchange*, Cambridge, 1-32.
- Bloemers, J.H.F., 1978: Rijswijk (Z.H.), *De Bult, eine Siedlung der Cananefaten*, Amersfoort (Nederlandse Oudheden 8).
- Bloemers, J.H.F., 1989: Acculturation in the Rhine/Meuse basin in the Roman period: some demographical considerations, in J.C. Barrett / A.P. Fitzpatrick / L. Macinnes (eds.), *Barbarians and Romans in North-West Europe from the later Republic to late Antiquity*, Oxford (BAR Int. Ser. 471), 175-197.
- Bloemers, J.H.F./H. Sarfatij 1973: Valkenburg (ZH), *Nieuwsbulletin KNOB*, 130-133.
- Bloemers, J.H.F./M.D. de Weerd, 1984: Van Brittenburg naar Lugdunum. Opgravingen in de bouwput van de nieuwe uitwateringssluuis in Katwijk, 1982, in *De uitwateringssluizen van Katwijk 1404-1984*, 41-51.
- Blok, D.P., 1957a: Naamsveranderingen en modeverschijnselen in de middeleeuwse plaatsnaamgeving in Utrecht en Holland benoorden de Lek, *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 33, 17-26.
- Blok, D.P., 1957b: Het goederenregister van de St.-Maartenskerk te Utrecht, *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 33, 89-104.
- Blok, D.P., 1958b: Friese invloed aan de Rijnmond?, *Fryske Plaknammen* XI, 89-90.
- Blok, D.P., 1959a: De vestigingsgeschiedenis van Holland en Utrecht in het licht van de plaatsnamen, in M. Gysseling / D.P. Blok: *Studies over de oudste plaatsnamen van Holland en Utrecht*, Amsterdam (Bijdragen en Mededelingen der Naamkunde-Commissie van de KNAW XVII), 13-34.
- Blok, D.P., 1959c: Nogmaals: Friese invloed aan de Rijnmond, *Fryske Plaknammen* XII, 17-18.
- Blok, D.P., 1959d: Nogmaals het bestanddeel Drecht, *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* XXXV, 12-16.
- Blok, D.P., 1959e: Beverhem = Beverwijk? Naschrift, *Naamkunde* 35, 32-34.
- Blok, D.P., 1962: Iets over de geschiedenis van Nifterlake, *Jaarboekje van het Oudheidkundig Genootschap 'Nifterlake'*, 1-20.
- Blok, D.P., 1963: Opmerkingen over het aasdom, *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* XXXI, 243-274.
- Blok, D.P., 1965a: Probleme der Flussnamenforschung in den alluvialen Gebieten der Niederlande, in R. Schützeichel / M. Zender: *Namenforschung. Festschrift für Adolf Bach*, Heidelberg, 212-227.
- Blok, D.P., 1965b: Toponymische gegevens over Merovingisch-Karolingisch Midden- en West-Nederland, in A. Weijnen (ed.): *Frankisch, Merovingisch, Karolingisch*, Assen, (Studia Theodisca III), 51-62.
- Blok, D.P., 1967: Probleme der zeitlichen Schichtung niederländischer Flussnamen, *Beiträge zur Namenforschung, Neue Folge* II, 13-20.
- Blok, D.P., 1968: Plaatsnamen in Westfriesland, *Philologia Frisica anno 1966*, 11-19.
- Blok, D.P., 1969: Holland und Westfriesland, *Frühmittelalterliche Studien* 3, 347-361.

- Blok, D.P., 1971: De naam Voorschoten, in J.L. van der Gouw (ed.), *Voorschoten. Historische studiën*, Den Haag, 13-16.
- Blok, D.P., 1974: De Hollandse en Friese kerken van Echternach, *Naamkunde* VI, 167-184.
- Blok, D.P., 1977: Toponymische verkenningen in het Land van Woerden, *Geografisch Tijdschrift*, XI, 399-406.
- Blok, D.P., 1979: *De Franken in Nederland*, Assen (3^e druk).
- Blok, D.P., 1985: De Vroege Middeleeuwen tot ca. 1150, in J. Heringa (eds.), *Geschiedenis van Drenthe*, Assen, 141-170.
- Blok, D.P., 1986: Het mondingsgebied van de Oude Rijn in de vroege middeleeuwen, in M.C. van Trierum / H.E. Henkes (eds.), *A contribution to prehistoric, Roman and medieval archaeology. Teksten van lezingen gehouden tijdens het symposium landschap en bewoning rond de mondingen van Rijn, Maas en Schelde*, Rotterdam (Rotterdam Papers 5), 169-172.
- Blok, D.P., 1991: Holland sinds Gosses. De vorming van het graafschap opnieuw bezien, in D.E.H. de Boer/E.H.P. Cordfunke/F.W.N. Hugenholtz (eds.), *Holland in wording. De ontstaans-geschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*, Hilversum, 9-25.
- Blok, P.J., 1903: Sint Jeroen, *Bijdragen voor geschiedenis en oudheidkunde*, 4^e reeks 3, 1-23.
- Boeles, P.C.J.A., 1927: *Friesland tot de elfde eeuw; zijn oudste beschaving en geschiedenis*, 's-Gravenhage.
- Boeles, P.C.J.A., 1951: *Friesland tot de elfde eeuw. Zijn voor- en vroege geschiedenis* (2^e druk), 's-Gravenhage.
- Boeles, P.C.J.A., 1958: De Warnen en Friesland, *Westerheem* 7, 5-12.
- Boeles, P.C.J.A., 1906: De opgravingen in de terp te Hoogebeintum, *De Vrije Fries* 20 (4^e reeks), 391-430.
- Boer, A. de/F.J.G. van der Heijden, 2003: *Oegstgeest-Rijnfront, inventariserend archeologisch onderzoek: bureau-onderzoek en IVO-fase 1 en 2*, Bunschoten (ADC-rapport 184).
- Boer, D.E.H. de/J. van Herwaarden/J. Scheurkogel, 1989, *Middeleeuwen*, Groningen.
- Boer, D.E.H. de/E.H.P. Cordfunke, 1995: *Graven van Holland. Portretten in woord en beeld (880-1580)*, Zutphen.
- Boersma, J.S. 1967: Archeologisch nieuws: Loosduinen of Kijkduin, gem. 's-Gravenhage, *Nieuwsbulletin KNOB*, *59.
- Boersma, J.S., 1967: The Roman coins from the province of Zeeland, *BROB* 17, 65-97.
- Bogaers, J.E., 1959: Twee vondsten uit de Maas in Midden-Limburg, *BROB* 9, 85-97.
- Bogaers, J.E., 1962: Leiden (Roomburg), *Nieuwsbulletin KNOB* 15, 191-196.
- Bogaers, J.E., 1963: Leiden-Roomburg, *Nieuwsbulletin KNOB* 16, 3-4.
- Bogaers, J.E., 1966: Voorburg, *Nieuwsbulletin KNOB* 1966, 44-45.
- Bogaers, J.E., 1967: Enige opmerkingen over het Nederlandse gedeelte van de limes van Germania Inferior (Germania Secunda), *BROB* 17, 99-114.
- Bogaers, J.E., 1971: Voorburg-Arentsburg: Forum Hadriani, *OMROL* 52, 128-138.
- Bogaers, J.E., 1974: Romeinse militairen aan het Helinium, *Westerheem* 23, 70-78.
- Böhme, H.W., 1974: *Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts zwischen unterer Elbe und Loire. Studien zur Chronologie und Bevölkerungsgeschichte*, 2 Bde, München.
- Böhme, H.W., 2001: Gedanken zu den frühen Markt- und Handelsplätzen in Südkandinavien, in E. Pohl/U. Recker/C. Theune (eds.), *Archäologisches Zellwerk. Beiträge zur Kulturgeschichte in Europa und Asien, Festschrift für Helmut Roth zum 60. Geburtstag*, Raddendorf/Westf. (Studia honoraria 16), 483-498.
- Böhner, K., 1958: *Die fränkische Altertümer des Trierer Landes*, Berlin (Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie B, Die fränkische Altertümer des Rheinlandes 1).
- Bolin, S., 1929: Die Funde römischer und byzantinischer Münzen im freien Germanien, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 19, 86-145.
- Boomert, A., 1972: Een munt van Maximianus uit Vlaardingen, *Terra Nigra* 63, 11.
- Boone, W.J. de, 1951: De lage landen in de Westeuropese politiek omstreeks 500, *Tijdschrift voor geschiedenis* 64, 45-54.
- Boone, W.J. de, 1952: Een oud vondstbericht, *Westerheem* 1, 59-61.
- Boone, W.J. de, 1954: *De Franken van hun eerste optreden tot de dood van Childerik*, Groningen (dissertatie Rijksuniversiteit Groningen).
- Boone, W.J. de, 1955: De Friese "Saksen-kwestie", *Westerheem* 4, 26-29.
- Boone, W.J. de, 1956: Het Frankisch-Warnse grafveld van Ockenburg, *Westerheem* 5, 75-78.

- Boone, W.J. de, 1957a: Een getuigenis uit Byzantium over toestanden aan de Rijnmonding in de zesde eeuw, *Westerheem* 6, 10-13.
- Boone, W.J. de, 1957b: Een bevolkingsgroep uit 't noordoosten in het Nederland van de zesde eeuw, *Westerheem* 6, 38-43.
- Boone, W.J. de, 1972: Munten van Madelinus/Dorestat in Nederland, *Westerheem* 21, 87-88.
- Borger, G.J., 1975: *De veenhoop. Een historisch-geografisch onderzoek naar het verdwijnen van het veendek in een deel van West-Friesland*, Alphen aan den Rijn (dissertatie Universiteit van Amsterdam).
- Borger, G.J., 1992: Draining-digging-dredging; the creation of a new landscape in the peat areas of the low countries, in Verhoeven J.T.A. (ed.): *Fens and bogs in the Netherlands. Vegetation, history, nutrient dynamics and conservation*, Dordrecht (Geobotany 18), 131-171.
- Bos, J.M., 2005/2006: Medieval brooches from the Dutch province of Friesland (Frisia): A regional perspective on the Wijnaldum brooches. Part I: Small equal-armed brooches, *Palaeohistoria* 47/48, 455-477.
- Bosch, J.E. van den, 1999: *Archeologisch onderzoek kasteel de Ouden Hof, Oegstgeest: tussenrapportage*, Heine Noord (SOB-research).
- Bosch, J.E. van den, 2005: *Aanvullend Veldonderzoek door middel van proefsleuven Irispark, Oegstgeest. Evaluatierapport*, Heine Noord (SOB-research).
- Bosch, J.E. van den et al., 2001: *Aanvullende Archeologische Inventarisatie Bestemmingsplan Lange Voort, Oegstgeest*, Heine Noord (SOB-research).
- Botman, A.E., 1994: *De Domburgfibula. Een Fries type?*, Amsterdam (ongepubliceerde doctoraalscriptie Vrije Universiteit Amsterdam).
- Bottema, S./T.C. van Hoorn/H. Woldring/W.H.E. Gremen, 1980: An agricultural experiment in the unprotected salt marsh 2, *Palaeohistoria* 22, 127-140.
- Braat, W.C. 1941: De Ouden-Hof te Oegstgeest, *Leids Jaarboekje* 33, 94-104.
- Braat, W.C., 1947: Een klein oudheidkundig onderzoek op het terrein der voormalige abdij van Rijnsburg, *Leids Jaarboekje* 39, 67-76.
- Braat, W.C., 1949: Drie inheemse nederzettingen uit de Romeinse tijd. III. Een Bataafse nederzetting in de Elsgestepolder tussen Rijnsburg en Voorhout, *OMROL* 30, 38-40.
- Braat, W.C., 1952: Leyton, *Leids Jaarboekje* 44, 79-93.
- Braat, W.C., 1956: Brandgraven uit de 7e eeuw in de duinen bij Monster, *OMROL* 37, 82-91.
- Braat, W.C. 1964: Einige Baggerfunde aus Holländischen Flüssen, *Bulletin van de Vereniging tot bevordering der Kennis van de Antieke Beschaving* 39, 185-191.
- Brandenburgh, C.R./W.A.M. Hessing, 2005: *Matilo-Rodenburg-Roomburg. De Roomburgerpolder: van Romeins castellum tot moderne woonwijk*, Leiden (Bodemschaten en bouwgeheimen 1).
- Brather, S., 2008: Kleidung, Bestattung, Identität. Die Präsentation sozialer Rollen im frühen Mittelalter, in S. Brather (ed.), *Zwischen Spätantike und Frühmittelalter*. Archäologie des 4. bis 7. Jahrhunderts im Westen, Berlin (Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 57), 237-273.
- Bree, C. van, 1997: *Een oud onderwerp opnieuw bekeken: het ingweoons*, Leiden.
- Broekelen, W. van, 1963: *Kartering van een stroomgeul binnen de bebouwde kom van de gemeente Rijnsburg vanwege de Geologische Stichting te Haarlem* (ongepubliceerd intern rapport IPP, protocolboek opgraving 1963).
- Brink, S., 1996: Political and social structures in early Scandinavia. A settlement-historical pre-study of the central place, *Tor* 28, 235-281.
- Brink, S., 1999: Social order in the early Scandinavian landscape, in C. Fabech/J. Ringtved (eds.), *Settlement and landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998*, Højbjerg, 423-439.
- Brinkkemper, O., 1991: *Wetland farming in the area to the south of the Meuse estuary during the Iron Age and Roman Period. An environmental and palaeo-economic reconstruction*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia 24).
- Broeke, P. van den/J.-K.A. Hagers 1994: *Gasleiding als aanleiding. Inventarisatie van archeologische waarden in het gasleidingtracé Monster-Gaag (Zuid-Holland)*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 1).
- Broer, C.J.C./M.W.J. de Bruijn, 1997: Van tempeltje tot kathedraal. Romeinse en vroeg-middeleeuwse bebouwing onder het verdwenen schip van de Utrechtse Domkerk, *Westerheem* 46, 1-10.
- Brongers, J.A., 1976: Material for a history of Dutch archaeology up to 1922, *BROB* 26, 7-62.
- Brouwer, A. 1973: De Romeinse tijd, in *Van steurvisser tot stedeling. Archeologische momentopnamen uit 35 eeuwen Vlaardingen*, Vlaardingen, 109-116.

- Bruce-Mitford, R., 1975-1983: *The Sutton Hoo ship-burial*, 3 vols., Londen.
- Bruin, J. de, 2001: Een internationale fibula, *Archetype* 4, nr. 1, 18-25.
- Buchem, H.J. van, 1955: Bij de "kruisboogfibula" van Ockenburg, *Westerheem* 4, 2-4.
- Buijtdorp, T. 1982: Een Romeinse stad bij Voorburg-Arentsburg. Een interpretatie, *Westerheem* 31, 142-163.
- Buijtdorp, T., 2003: Lugdunum en Batavodurum – twee proto-urbane nederzettingen, *Westerheem* 52, 190-210.
- Buijtdorp, T., 2006: Lugdunum bij Katwijk. Een voorstedelijke nederzetting uit de eerste eeuw in Cananefaats gebied, in W. de Jonge et al. (eds.), *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*, Utrecht, 66-77.
- Buijtdorp, T.M., 2010: *Forum Hadriani. De vergeten stad van Hadrianus. Ontwikkeling, uiterlijk en betekenis van het 'Nederlandse Pompeji'*, Amsterdam (proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam).
- Buisman, J., 1995: *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen. Deel 1, tot 1300*, Franeker.
- Buitelaar, A.L.P., 1993: *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek*, Hilversum (Middeleeuwse Studies en Bronnen 37).
- Bult, E.J., 1983: *Midden-Delfland, een archeologische kartering. Inventarisatie, waardering en bewoningsgeschiedenis*, 2 delen, Amersfoort/Maasland (NAR 2).
- Bult, E.J., 1986: Ontginning en bewoning ten noorden van de Maasmond en de landschappelijke veranderingen die daarbij optraden, in M.C. van Trierum / H.E. Henkes (eds.), *A contribution to prehistoric, Roman and medieval archaeology. Teksten van lezingen gehouden tijdens het symposium landschap en bewoning rond de mondingen van Rijn, Maas en Schelde*, Rotterdam (Rotterdam Papers 5), 115-136.
- Bult, E., 1998: Landschapsontwikkeling en bewoningsgeschiedenis in en om Naaldwijk, in H.I.M. Groenewegen/ P.W. Vis (eds.), *Naeltwick 1198-1998*, Naaldwijk, 7-23.
- Bult, E.J./D.P. Hallewas, 1990a: De opgravingscampagne op het marktveld te Valkenburg (Z.H.) in 1987 en 1988, in Bult, E.J. / D.P. Hallewas (eds.), *Graven bij Valkenburg III. Het archeologisch onderzoek in 1987 en 1988*, Delft, 1-35.
- Bult, E.J./D.P. Hallewas, 1990b: Archaeological evidence for the early-medieval settlement around the Meuse and Rhine deltas up to ca AD 1000, in J.C. Besteman et al. (eds.), *Medieval archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen, 71-90.
- Bult, E.J./J. van Doesburg/D.P. Hallewas, 1990: De opgravingscampagne in de vroeg-middeleeuwse nederzetting op de Woerd bij Valkenburg (Z.H.) in 1987 en 1988, in Bult, E.J. / D.P. Hallewas (eds.), *Graven bij Valkenburg III. Het archeologisch onderzoek in 1987 en 1988*, Delft, 147-166.
- Burgers, J.Th.M. 1968: Twee Romeinse vondsten uit Mijnsheerenland, *Westerheem* 17, 126-132.
- Burgers, J.W.J., 1999: *De Rijmkroniek van Holland en zijn auteurs. Historiografie in Holland door de Anonymus (1280-1282) en de grafelijke klerk Melis Stoke (begin veertiende eeuw)*, Hilversum.
- Buurman, J., 1995: Plantenresten uit een riool van de burg te Middelburg, in R.M. van Heeringen et al. (eds.) *Vroeg-middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland*, 59-66.
- Byvanck, A.W. 1947: *Excerpta Romana. De bronnen der Romeinsche geschiedenis van Nederland III*, 's-Gravenhage.
- Calkoen, H.J., 1957: Een Merovingische akker onder Santpoort, *Westerheem* 6, 48-52 en plaat XI.
- Calkoen, H.J. (ed.), 1970: Opgravings- en vondstberichten, *Westerheem* 19, 110-114.
- Callmer, J., 2003: Wayland. An essay on craft production in the Early and High Middle Ages in Scandinavia, in L. Larsson/B. Hårdh (eds.), *Centrality-Regionality: the social structure of southern Sweden during the Iron Age*, Stockholm (Acta Archaeologica Ludensia series in 8°, 40), 337-361.
- Campbell, A., 1936: Bede's explanation of Wiltaburg, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde* 55, 305-307.
- Campenhout, K. van/K. Vlierman, 2011: Scheepshout, in W. Jezeer, (ed.), *Oegstgeest Nieuw Rhijngeest-Zuid, een Merovingische nederzetting aan de Rijnmond. Een archeologische opgraving*, Amersfoort (ADC ArcheoProjecten rapport 2054).
- Capelle, T., 1976: *Die frühgeschichtliche Metallfunde von Domburg auf Walcheren*, Amersfoort (Nederlandse Oudheden 5).
- Carmiggelt, A./A.J. Guiran, 1997: Pre-stedelijke bewoningsporen en vondsten uit het tracé van de Willemspoortunnel te Rotterdam: prehistorie, Romeinse Tijd en Middeleeuwen (vóór circa 1150), in A. Carmiggelt/ A.J. Guiran/M.C. van Trierum (eds.) *BOOR balans* 3.

- Archeologisch onderzoek in het tracé van de Willemsspoortunnel te Rotterdam*, Rotterdam, 73-111.
- Cartwright, F.F., 1972: *Disease and history*, Londen.
- Carver, M.O.H., 1990: Pre-Viking traffic in the North Sea, in S. McGrail (ed.) *Maritime Celts, Frisians and Saxons. Papers presented to a conference at Oxford in November 1988* (CBA research report 71), 117-125.
- Carver, M., 1995: Boat-burial at Britain: ancient custom or political signal?, in O. Crumlin-Pedersen/B. Munch Thye (eds.), *The ship as a symbol in prehistoric and medieval Scandinavia. Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 5th-7th May 1994*, Copenhagen (Studies in Archaeology & History 1), 111-124.
- Casparie, W.A./J.E.J. Swarts, 1980: Wood from Dorestad, Hoogstraat I, in W.A. van Es, *Excavations at Dorestad 1. The harbour: Hoogstraat I*, Amersfoort (Nederlandse Oudheden 9), 262-285.
- Cavallo, C., 2006: De dierlijke resten, in M. Hemminga/T. Hamburg, 2006: *Een Merovingische nederzetting op de oever van de Oude Rijn. Opgraving (DO) en Inventariserend Veldonderzoek (IVO) – Rijnfront zuid 2004*, Leiden (Archol Rapport 69), 73-81.
- Chamberlain, A., 2006: *Demography in archaeology*, Cambridge.
- Christaller, W., 1933: *Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*, Jena.
- Clason, A.T., 1967: *Animal and man in Holland's past*, Groningen (Palaeohistoria 13).
- Clercq, W. de./E. Taayke, 2004: Germanische Besiedlung der späten Kaiserzeit in Breda-West (NL), in M. Lode-wijckx (ed.), *Bruc ealles well. Archaeological essays concerning the peoples of north-west Europe in the first millenium AD*, Leuven (Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 15), 57-70.
- Cock, J.K. de, 1959: Aantekening bij de naam Smee(de), *Mededelingen van de vereniging voor naamkunde te Leuven en de commissie voor naamkunde te Amsterdam* 35, 99-100.
- Cock, J.K. de, 1961: De politieke situatie langs onze kust in de Vroege Middeleeuwen, *Westerheem* 10, 10-12.
- Cock, J.K. de, 1965: *Bijdrage tot de historische geografie van Kennemerland in de Middeleeuwen op fysisch-geografische grondslag*, Groningen (dissertatie Universiteit van Amsterdam).
- Cock, J.K. de, 1967: Die Grafschaft Masalant, in D.P. Blok et al. (eds.), *Miscellanea Mediaevalia in memoriam Jan Frederik Niermeyer*, Groningen, 105-112.
- Cock, J.K. de, 1977: De goederen van de Egmondse kerk in 922, in D.P. van Wijcheren et al., *Alkmaar in veelvoud. Tus-sen archeologie en actualiteit*, Zutphen (Alkmaarse Historische Reeks 1), 139-146.
- Cordfunke, E.H.P., 1987: *Gravinnen van Holland. Huwelijk en huwelijkspolitiek van de graven uit het Hollandse huis*, Zutphen.
- Cordfunke, E.H.P., 2010: *De abdij van Egmond. Archeologie en duizend jaar geschiedenis*, Zutphen.
- Cordfunke, E.H.P./F.W.N. Hugenholtz, 1990: Gravin Petronilla van Holland, ca. 1082-1144. Holland in het begin van de 12e eeuw, Zutphen.
- Cordfunke, E.H.P./K. van der Borg/G.J.R. Maat, 1998: De skeletten uit het grafmonument te Rijnsburg: een hernieuwd onderzoek, *KNOB Bulletin*, 1-14.
- Crumlin-Pedersen O. (ed.), 1991a: *Aspects of maritime Scandinavia AD 200-1200. Proceedings of the Nordic seminar on maritime aspects of archaeology. Roskilde, 13th-15th March 1989*.
- Crumlin-Pedersen O., 1991b: Ship types and sizes AD 800-1400, in O. Crumlin-Pedersen O. (ed.), *Aspects of maritime Scandinavia AD 200-1200. Proceedings of the Nordic seminar on maritime aspects of archaeology. Roskilde, 13th-15th March 1989*, 69-82.
- Crumlin-Pedersen O., 1995: Boat-burials at Slusegaard and the interpretation of the boat-grave custom, in O. Crumlin-Pedersen/B. Munch Thye (eds.), *The ship as a symbol in prehistoric and medieval Scandinavia. Pa-pers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 5th-7th May 1994*, Copenhagen (Studies in Archaeology & History 1), 87-99.
- Crumlin-Pedersen O., 1996: *Archaeology and the sea. Acht-tiende Kroonvoordracht*, Amsterdam.
- Cruyningen, P. van/J. Goudeau/F. Grovestins/A. Viersen/J. van Zuijlen, 2003: *Het boerderijenboek*, Zwolle.
- Cruyningen, P.J. van, 2000: *Behoudend maar buigzaam. Boe-ren in West-Zeeuws-Vlaanderen 1650-1850*, Wageningen (AAG Bijdragen 40).
- Daim, F., 1982: Gedanken zum Ethnosbegriff, *Mitteilungen der Anthropologische Gesellschaft in Wien* 112, 58-71.

- Dam, P.J.E.M. van, 1998: *Vissen in veenmeren. De sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland 1440-1530*, Hilversum (Hollandse Studiën 34).
- Dekker, C., 1983: *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*, Zutphen (Stichtse Historische Reeks 9).
- Diepeveen-Jansen, M., 2001: *People, ideas and goods. New perspectives on 'Celtic barbarians' in Western and Central Europe (500-250 BC)*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 7).
- Dierendonck, R.M. van, 2009: The early medieval circular fortresses in the province of Zeeland, The Netherlands: ten years after, in M. Segschneider (ed.), *Ringwälle und verwandte Strukturen des ersten Jahrtausends n. Chr. an Nord- und Ostsee*, Neumünster, 249-274.
- Dijk, J. van, 1995: Zoöarcheologisch onderzoek van vroeg-middeleeuws botmateriaal uit de opgraving Hoogmadeseweg te Leiderdorp, *Westerheem* 44, 95-101.
- Dijkstra, B.K.S., 1979: *Graven en gravinnen van het Hollandse huis. Onderzoek van de stoffelijke resten, opgegraven op het terrein van de voormalige abdijkerk te Rijnsburg in 1949 en 1951*, Zutphen.
- Dijkstra, B.K.S., 1991: *Een stamboom in been. Vier eeuwen graven en gravinnen van het Hollandse Huis. Onderzoek van de stoffelijke resten opgegraven op het terrein van de voormalige abdijkerken te Rijnsburg in 1949 en 1951 en te Egmond in 1979 en 1980 en aangetroffen in de tombe in de abdijkerk te Middelburg in 1980*, Amsterdam.
- Dijkstra, H. / F.C.J. Ketelaar, 1965: *Brittenburg. Raadsels rond een verdronken ruïne bij Katwijk*, Bussum.
- Dijkstra, M., 2000: Te Lis en bij Dever. De vroegste middeleeuwse bewoningsresten van Lisse, *Westerheem* 49, 185-193.
- Dijkstra, M., 2004: Between Britannia and Francia. The nature of external socio-economic exchange at the Rhine and Meuse estuaries in the Early Middle Ages, *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern, Jahrbuch 2003 - 51*, 397-408.
- Dijkstra, M.F.P., 2006a: Aardewerk, in Hemminga, M./T. Hamburg, *Een Merovingische nederzetting op de oever van de Oude Rijn*, Leiden (Archol Rapport 69), 51-72.
- Dijkstra, M.F.P., 2006b: Glazen kralen, in Hemminga, M./T. Hamburg, *Een Merovingische nederzetting op de oever van de Oude Rijn*, Leiden (Archol Rapport 69), 109.
- Dijkstra, M.F.P., 2008a: Aardewerk, in Hemminga, M.E./T. Hamburg/M. Dijkstra/C. Cavallo/ S.Knippenberg/S.M.E. van Lith/C.C. Bakels/C. Vermeeren, 2008: *Vroege Middeleeuwse nederzettingssporen te Oegstgeest. Een Inventarisend Veldonderzoek en Opgraving langs de Oude Rijn*, Leiden (Archol-rapport 102), 39-58.
- Dijkstra, M.F.P., 2008b: De waarnemingen en aanvullende opgraving door de AWN, in H.M. van der Velde (ed.), *Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk*, Amersfoort (ADC Monografie 5), 197-216.
- Dijkstra, M.F.P., 2008c: Aardewerk uit de Vroege-Middeleeuwen, in H.M. van der Velde (ed.), *Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk*, Amersfoort (ADC Monografie 5), 269-293.
- Dijkstra, M., met een bijdrage van W. Kuijper, 2008d: *Terug naar Katwijk. Archeologisch onderzoek door de AWN Rijnstreek in Zanderij Westerbaan, 1998 & 2003*, Leiden (Renus Reeks 4).
- Dijkstra, M.F.P., 2010a: Het aardewerk, in M. Nokkert/A.C. Aarts/H.L. Wynia et al., *Vroegmiddeleeuwse bewoning langs de A2. Een nederzetting uit de zevende en achtste eeuw in Leidsche Rijn*, Utrecht (Basisrapportage Archeologie 26), 169-204.
- Dijkstra, M.F.P., 2010b: Het aardewerk, in C.M.W. den Hartog, Appellaantje. LR 55: Een vroegmiddeleeuwse nederzetting aan de Wilhelminalaan bij Vleuten, Utrecht (Basisrapportage Archeologie 30), 65-93.
- Dijkstra, M.F.P., in voorbereiding: Het raadsel Leithon.
- Dijkstra, M./J. de Koning, 2002: Zeldzaam van aard, edel in bedoeling en gepast van uitvoering? Een archeologisch perspectief op de Hollandse huldtoneel, *Holland* 34, 130-149.
- Dijkstra, M./J. Flamman, met bijdragen van J. Slopsma en C.D. Troostheide, 2002: *Inventariserend veldonderzoek in het plangebied 'De Horn', gemeente Rijnsburg. Een archeologisch onderzoek in het kader van het Frisia Project van de Universiteit van Amsterdam*, Amsterdam (AAC-publicaties 9).
- Dijkstra, M.F.P./J. de Koning/S. Lange, met bijdragen van B. Beerenhout/A. Fokma/K. van Gijssel/M. Hendriksen/M.L. d'Hollosy/P. de Rijk/J. Slopsma/E. Smits/P.C. Vos, 2006: *Limmen- De Krocht. De opgraving van een mid-*

- deleeuwse plattelandsnederzetting in Kennemerland*, Amsterdam (AAC-publicaties 41).
- Dijkstra, M.F.P./H.M. van der Velde 2008: Sporen en structuren behorend tot de vroeg-middeleeuwse bewoning in het noordelijke deel, in H.M. van der Velde (ed.), *Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk*, Amersfoort (ADC Monografie 5), 127-163.
- Dijkstra, M./T. de Ridder, 2009: Circular fortresses in the provinces of North and South Holland (West Frisia), in M. Segschneider (ed.), *Ringwälle und verwandte Strukturen des ersten Jahrtausends n. Chr. an Nord- und Ostsee*, Neumünster, 201-218.
- Dijkstra, M.F.P./Y. Sablerolles/J. Henderson, 2010: A traveller's tale. Merovingian glass bead production at Rijnsburg, the Netherlands, in C. Theune/F. Biermann/R. Struwe/G.H. Jeute (eds.), *Zwischen Fjorden und Steppe. Festschrift für Johan Callmer zum 65ten Geburtstag* (Internationale Archäologie – Studia Honoraria 31), Rahden/Westfalen, 175-199.
- Dijkstra, M./H. van der Velde, 2011: Plots, pots and pins. Transformations in the Rhine estuary during the Early Middle Ages, in T.A.S.M. Panhuysen (ed.), *Transformations in North-Western Europe (AD 300-1000). Proceedings of the 60th Sachsensymposium 19-23 September 2009 Maastricht*, Hannover (Neue Studien zur Sachsenforschung 3), 9-22.
- Dirks, J., 1846: *Geschiedkundig onderzoek van den koophandel der Friezen van de vroegste tijden tot aan den dood van Karel den Grooten*, Utrecht.
- Dixon, P., 1982: How Saxon is the Saxon house?, in P.J. Drury (ed.) *Structural reconstruction. Approaches to the interpretation of the excavated remains of buildings* (BAR British Series 110), 275-287.
- Döbken, A.B., 1980: *Catalogus 'Collectie Emmens' (vervaardigd in opdracht van de Gemeente Naaldwijk)*, Leiden (ongepubliceerde catalogus).
- Döbken, A.B./A.J. Guiran/M.C. van Trierum, 1992: Archeologisch onderzoek in het Maasmondgebied: archeologische kroniek 1987-1990, in Döbken, A.B. (ed.), *BOORbalans 2. Bijdragen aan de bewoningsgeschiedenis van het Maasmondgebied*, Rotterdam, 271-313.
- Dölling, H., 1958: *Haus und Hof in westgermanischen Volksrechten*, Münster.
- Dolmans, M. / C. Thunnissen, 2002: *Het oudste Leiderdorp ligt onder je voeten. Graven door de lagen. Leiderdorp uit archeologische en historische bron*, Leiderdorp.
- Donat, P., 1991: Zur Entwicklung germanischer Siedlungen östlich des Rheins bis zum Ausgang der Merowingerzeit, *Zeitschrift für Archäologie* 25, 149-176.
- Donat, P./H. Ulbrich, 1971: Einwohnerzahl und Siedlungsgröße der Merovingerzeit. Ein methodischer Beitrag zur demographischen Rekonstruktion frühgeschichtlicher Bevölkerungen, *Zeitschrift für Archäologie* 5, 234-265.
- Dorst, M.C., 2002: *Rapportage Verkennend Archeologisch Onderzoek Locatie "Kleipetten", Rijnsburg*, Rhoon.
- Doxtater, D., 1990: Socio-political change and symbolic space in Norwegian farm culture after the Reformation, in M. Turan (ed.), *Vernacular architecture: paradigms of environmental response*, Aldershot, 183-218.
- Drauschke, J., 2010: The search for central places in the Merovingian kingdom, in B. Ludowici/H.Jöns/S. Kleingärtner/J. Scheschkewitz/M. Hardt (eds.), *Trade and communication networks of the first millenium AD in the northern part of Central Europe: central places, beach markets, landing places and trading centres*, Stuttgart (Neue Studien zur Sachsenforschung 1), 26-48.
- Driessen, M.J. /E.Besselsen (eds.), 2011: *Voorburg-Arentsburg: een Romeinse havenstad tussen Rijn en Maas*, Amsterdam.
- Effros, B., 2003: *Merovingian mortuary archaeology and the making of the Early Middle Ages*, Berkeley etc.
- Egmond, W.S. van, 2005: Radbod van de Friezen, een aristocraat in de periferie, *Millennium* 19, 24-44.
- Egmond, W.S. van, in voorb.: The Frisian people at the time of Boniface: questions of ethnic identity.
- Ekwall, E., 1960: *The concise Oxford dictionary of English place-names*, Oxford.
- Ekwall, E., 1964: Old English wic in place-names, *Nomina Germanica* 13, 14-21.
- Ellegård, A., 1987: Who were the Eruli?, *Scandia* 53, 5-34.
- Ellmers, D., 1964/1965: Zur Trinkgeschirr der Wikingerzeit, *Offa* 21/22, 21-43.
- Ellmers, D., 1972: *Frühmittelalterliche Handelsschiffahrt im Mittel- und Nordeuropa*, Neumünster.
- Ellmers, D., 1986: Schiffsdarstellungen auf skandinavischen Grabsteinen, in H. Roth (ed.), *Zum Problem der Deutung frühmittelalterlicher Bildinhalte. Akten des 1.*

- Internationalen Kolloquiums in Marburg a.d. Lahn, 15. bis 19. Februar 1983*, Sigmaringen, 341-372.
- Elmshäuser, K., 2006: Schiffe und Schiffstransporte in der frühmittelalterlichen Grundherrschaft, in B. Kasten (ed.), *Tätigkeitsfelder und Erfahrungshorizonte des ländlichen Menschen in der frühmittelalterlichen Grundherrschaft (bis ca. 1000)*. Festschrift für Dieter Hägermann zum 65. Geburtstag, Stuttgart, 249-266.
- Ende, H. van den, 2007: De Burcht, in C.R. Brandenburgh (ed.), *Dwars door de stad. Archeologische en bouwhistorische ontdekkingen in Leiden*, Leiden (Bodemschat ten en bouwgeheimen 2), 25-35.
- Erdrich, M., 2001: Wirtschaftsbeziehungen zwischen der Germania inferior und dem germanischen Vorland – Ein Wunschbild, in T. Grünwald (ed.), *Germania inferior. Besiedlung, Gesellschaft und Wirtschaft an den Grenze der römisch-germanischen Welt*, Berlin/ New York, 306-335.
- Ervynck, A./C. Beateaman/H. Demiddele/Y. Hollevoet/ M. Pieters/J. Schelvis/D. Tys/M. van Strydonck/F. Verhaeghe, 1999: Human occupation because of a regression, or the cause of a transgression? A critical review of the interaction between geological events and human occupation in the Belgian coastal plain during the first millennium AD, *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 26, 97-121.
- Es, W.A. van, 1964: Het rijengrafveld van Wageningen, *Palaeohistoria* 10, 181-316.
- Es, W.A. van, 1965 (1967): *Wijster, a native village beyond the imperial frontier, 150-425 AD*, Groningen (*Palaeohistoria* 11).
- Es, W.A. van, 1968: *Grafitueel en kerstening*, Bussum.
- Es, W.A., 1969: Early-medieval hand-made pottery from Den Burg, Texel, prov. North Holland, *BROB* 19, 129-134.
- Es, W.A. van, 1973: Early medieval settlements, *BROB* 23, 281-287.
- Es, W.A. van, 1979: Odoorn: frühmittelalterliche Siedlung. Das Fundmaterial der Grabung 1966, *Palaeohistoria* 21, 205-225.
- Es, W.A. van, 1981: *De Romeinen in Nederland*, Haarlem.
- Es, W.A. van, 1990: Dorestad centred, in J.C. Besteman et al. (eds.), *Medieval archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*. Assen, 151-182.
- Es, W.A. van, 1994a: Bataven in het Kromme-Rijng gebied?, in W.A. van Es / W.A.M. Hessing (eds.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland*. Van *Traiectum tot Dorestad 50 v. C. - 900 n. C.*, Utrecht, 22-35.
- Es, W.A. van, 1994b: De Romeinse vrede, in W.A. van Es / W.A.M. Hessing (eds.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland*. Van *Traiectum tot Dorestad 50 v. C. - 900 n. C.*, Utrecht/Amersfoort, 48-63.
- Es, W.A. van, 1994c: Friezen, Franken en Vikingen, in W.A. van Es / W.A.M. Hessing (eds.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland*. Van *Traiectum tot Dorestad 50 v. C. - 900 n. C.*, Utrecht, 82-119.
- Es, W.A. van/M. Miedema/S.L. Wynia, 1985: Eine Siedlung der römischen Kaiserzeit in Bennekom, Provinz Gelderland, *BROB* 35, 533-652.
- Es, W. van / E. Taayke, 2001: Shorthouse Wijster BIIA: The smith's secret, in M. Lodewijckx (ed.), *Belgian Archaeology in a European setting II*, Leuven (*Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae* 13), 253-268.
- Es, W.A. van / W.J.H. Verwers, 1994: Handel in Karolingische potten, in W.A. van Es / W.A.M. Hessing (eds.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland*. Van *Traiectum tot Dorestad 50 v. C. - 900 n. C.*, Utrecht/Amersfoort, 184-188.
- Es, W.A. van / W.J.H. Verwers, 1995: House plans from Dorestad, *BROB* 41, 173-186.
- Es, W.A. van/W.J.H. Verwers, 2009: *Excavations at Dorestad 3. Hoogstraat 0, II-IV*, Amersfoort (*Nederlandse Oudheden* 16).
- Esser, E., 2010: Archeozoölogie – zoogdieren en vogels, in M. Nökkert/A.C. Aarts/H.L. Wynia et al., *Vroegmiddeleeuwse bewoning langs de A2. Een nederzetting uit de zevende en achtste eeuw in Leidsche Rijn*, Utrecht (Basisrapportage archeologie 26), 307-332.
- Evaluatieverslag van het archeologische onderzoek aan de Koningin Julianaschool (Kom van Aaiweg) te Leiderdorp*, Nieuwerkerk aan de IJssel, 2007.
- Evelein, M.A., 1911: Opgravingen in het Klein Duin te Katwijk Binnen, *OMROL* 5, 69-75.
- Evers, J.H., 1966: The Haarlemmermeer hoard. Late-Roman bronze coins up to about AD 400, *OMROL* 47, 31-101.
- Evers, J.H., 1969: Ouderkerk aan de IJssel, *Nieuwsbulletin KNOB*, 57.
- Evison, V.I., 1979: *Wheel thrown pottery in Anglo-Saxon graves*, Londen.
- Fabech, C., 1999a: Organising the landscape. A matter of production, power and religion, in T. Dickinson/D. Griffiths (eds.), *The making of kingdoms. Papers of the 47th Sachsensymposium, York, September 1996*,

- Oxford (Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History 10), 37-47.
- Fabech, C., 1999b: Centrality in sites and landscapes, in C. Fabech/J. Ringtved (eds.), *Settlement and landscape. Proceedings of a conference in Arhus, Denmark, May 4-7 1998*, Århus, 455-473.
- Fabech, C./J. Ringtved, 1995: Magtens geografi i Sydskandinavien, in H.G. Resi (ed.), *Produksjon og samfunn. Om erverv, spesialisering og bosetning i Norden i l. årtusen e.Kr.*, Oslo (Universitets Oldsaksamling Varia 30), 1-37.
- Feijst, L. van der/J. de Bruin/E. Blom (eds.), 2008: *De nederzetting te Naaldwijk II. Terug naar de sporen van Holwerda*, Amersfoort (ADC Monografie 4).
- Fockema Andreae, S.J./J.G.N. Renaud / E. Pelinck, 1952: *Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland*, s.l.
- Fockema Andreae, S.J., 1934: Een Hollandsche grondheerlijkheid (Valkenburg), *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 13, 438-448.
- Fockema Andreae, S.J., 1935: Middeleeuwsch Oegstgeest, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 50, 256-275.
- Fokkens, H., 1998: *Drowned landscape. The occupation of the western part of the Frisian-Drentian plateau, 4400 BC – AD 500*, Assen/Amersfoort. (Engeltalige uitgave van disseratie uit 1991).
- Ganshof, F.L., 1958: Het tolwezen in het Frankisch rijk onder de Merowingen, *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België* 20, Nr. 4, 1-27.
- Ganshof, F.L., 1959: Het tolwezen in het Frankisch rijk onder de Karolingen, *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België* 21, Nr. 1, 1-55.
- Geary, P., 1983: Ethnic identity as a situational construct in the early middle ages, *Mitteilungen der Anthropologische Gesellschaft in Wien* 113, 15-26.
- Geel, B. van/G.J. Borger, 2002: Sporen van grootschalige zoutwinning in de Kop van Noord-Holland, *Westerheem* 51, 242-260.
- Geest, A.J.M. van der, 1991: Lisse: Lux of Liusna?, *Dever Bulletin* 2, 16-24.
- Geest, A.J.M. van der, 2008: Sassenheim: Sagnë of Saxnem (deel 1), *De Aschpotter* nr. 23, 38-42.
- Gent, M.J. van/A. Janse, 2000: Van ridders tot baronnen. De Wassenaers in de Middeleeuwen (1200-1523), in H.M. Brokken, *Heren van stand. Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis. Van Wassenaer 1200-2000*, Zoetermeer, 2-75.
- Gerrets, D.A., 2010: *Op de grens van land en water. Dynamiek van landschap en samenleving in Frisia gedurende Romeinse tijd en de Volksverhuizingstijd*, Groningen (dissertatie Rijksuniversiteit Groningen).
- Gerrets, D.A. / J. de Koning, 1999: Settlement development on the Wijnaldum-Tijtsma terp, in J.C. Besteman et al. (eds.), *The excavations at Wijnaldum. Reports on Friesland in Roman and Medieval times*, Vol. 1, Rotterdam/Brookfield, 73-123.
- Giffen, A.E. van, 1941-1944 (1948): De Romeinse castella in den dorpsheuvel te Valkenburg aan den Rijn (Z.H.) (Praetorium Agrippinae). I De opgravingen in 1941, *Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 25-28 (1941-1944), 1-316.
- Giffen, A.E. van, 1948-1953 (1955): De Romeinse castella in de dorpsheuvel te Valkenburg aan de Rijn (Z.H.), (Praetorium Agrippinae) II. De opgravingen in 1942-1943 en 1946-1950, *Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 33-37, 1-209.
- Ginkel, R. van, 2003: Hollandse tonelen. Een etnologische verkenning, in T. de Nijs/E. Beukers (eds.) *Geschiedenis van Holland tot 1572, Deel III B*, Hilversum 621-694.
- Glasbergen, W. 1967 (1972): *De Romeinse castella te Valkenburg Z.H. De opgravingen in de dorpsheuvel in 1962*, Groningen (Cingula 1).
- Glasbergen, W., 1944: Sporen van Rothulphuashem (het vroeg-middeleeuwsche Rijnsburg), *Leids Jaarboekje* 36, 101-107.
- Glasbergen, W., 1947: Vondsten op het voormalige abdijterrein te Rijnsburg, *Leids Jaarboekje* 39, 77-81.
- Glasbergen, W., 1950: De abdijkerk van Rijnsburg. Opgravingen in 1949 (Voorlopige mededeling), *Leids Jaarboekje* 42, 89-106.
- Glasbergen, W., 1954: De abdijkerk van Rijnsburg. Opgravingen in 1951 (Voorlopige mededeling), *Leids Jaarboekje* 46, 46-49.
- Glasbergen, W./H.H. van Regteren Altena, 1965: De abdijkerk van Rijnsburg. Opgravingen in 1960/61 en 1963/64 (Voorlopige mededeling), *Leids Jaarboekje* 57, 144-157.
- Glazema, P., 1947: Het onderzoek van middeleeuwse kerken met de spade, in H.E. van Gelder/P. Glazema/G.A. Bontekoe/H. Halbertsma/W. Glasbergen (eds.), *Een kwart eeuw Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland. Gedenkboek A.E. van Giffen. Directeur van*

- het Biologisch-Archaeologisch Instituut der Rijksuniversiteit te Groningen 1922 –17 Juni – 1947, Meppel, 385-423.
- Gonzalez, V./P. Ouzoulias/P. van Ossel, 2003, De Germaines en Lyonnaise seconde? À propos de la découverte récente d'un habitat du IVe siècle à Saint-Ouen-du-Breuil (Haute-Normandie, France), in E. Taayke/J.H. Looijenga/O.H. Harsema/H.R. Reinders (eds.), *Essays on the early Franks*, Groningen (Groningen Archaeological Studies 1), 150-164.
- Gorris, G./H. Hardenberg/D. van der Meide/N.J. Pabon 1961: *Dorp aan de Vliet. Geschiedenis van Voorburg*, Scheveningen.
- Gosses, I.H., 1922: Archeologie tegenover historie. Nodeloze geschillen, in *Oudheidkundig Jaarboek, 3^e serie van het bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond 2*, 167-204.
- Gosses, I.H., 1926: *Welgeborenen en huislieden. Onderzoekingen over standen en staat in het graafschap Holland*, Groningen/Den Haag.
- Gosses, I.H., 1929: Friesche jubileumliteratuur, *Tijdschrift voor geschiedenis* 44, 14-39.
- Gottschalk, M.K.E., 1971-1977: *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland*, 3 delen, Assen.
- Gottschalk, M.K.E., 1980: Subatlantische transgressiefasen en stormvloed, in A. Verhulst/M.K.E. Gottschalk (eds.), *Transgressies en occupatiegeschiedenis in de kustgebieden van Nederland en België. Colloquium Gent 5-7 september 1978*, Gent, 21-27.
- Graaf, R. de, 1996: *Oorlog om Holland 1000-1375*, Hilversum (Middeleeuwse Studies en Bronnen 48).
- Gregory, C., 1982: *Gifts and commodities*, Londen.
- Grierson, P., 1959: Commerce in the dark ages: a critique of the evidence, *Transactions of the Royal Historical Society* 9, 123-140.
- Grierson, P./M. Blackburn, 1991 (1986): *Medieval European Coinage I. The Early Middle Ages (5th-10th centuries)*, Cambridge etc.
- Gringmut-Dallmer, E., 1999: Methodische Überlegungen zur Erforschung zentraler Orte in ur- und frühgeschichtlicher Zeit, in S. Moździocha (ed.), *Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej*, Wrocław (Spotkania Bytomskie 3), 9-20.
- Grinsven, P.F.A. van /M.F.P. Dijkstra, 2005: *De vroeg-middeleeuwse nederzetting te Koudekerk aan den Rijn. Een bijna vergeten opgraving in de Lagewaardse Polder*, Leiden (Renus Reeks 1).
- Grinsven, P.F.A. van/M.F.P. Dijkstra, 2006: *Een nederzetting achter het torentje. De lokale bewoningsgeschiedenis van Koudekerk aan den Rijn tot het jaar 1000*, Koudekerk aan den Rijn.
- Groenman-van Waateringe, W./B.L. van Beek, 1988: De Romeinse castella te Valkenburg ZH. Zeventiende opgravingscampagne 1980, werkput VI I, in J.H.F. Bloemers (ed.), *Archeologie en oecologie van Holland tussen Rijn en Vlie*, Assen, 1-120.
- Groenman-van Waateringe, W., 1983: The disastrous effect of the Roman occupation, in R. Brandt/J. Slofstra (eds.), *Roman and native in the Low Countries*, Oxford (BAR Int. Ser. 184), 147-157.
- Groenman-van Waateringe, W., 1988: Lokale bosbestanden en houtgebruik in West Nederland in IJzertijd, Romeinse tijd en Middeleeuwen, in J.H.F. Bloemers (ed.), *Archeologie en oecologie van Holland tussen Rijn en Vlie*, Assen, 133-153.
- Groenman-van Waateringe, W., 2006: Houten schoenleesten, in M. Hemminga/T. Hamburg, *Een Merovingische nederzetting op de oever van de Oude Rijn. Opgraving (DO) en Inventariserend Veldonderzoek (IVO) Oegstgeest – Rijnfront zuid 2004*, Leiden (Archol Rapport 69), 94-95.
- Groenman-van Waateringe, W./B.L. van Beek/R.W. Brandt/D.P. Hallewas/W.H. de Vries-Metz/M.D. de Weerd, 1977: Chronique district B: Hollande Septentrionale (H.S.), Hollande Meridionale (H.M.) et province d'Utrecht (U.) (1972-1974), *Helinium* 17, 127-151.
- Groenman-van Waateringe, W./J.A. Bakker/B.L. van Beek/R.W. Brandt/H.A. Heidinga/W.H. Metz/M.D. de Weerd, 1975: Chronique district B: Hollande Septentrionale (H.S.), Hollande Meridionale (H.M.) et province d'Utrecht (U.) (1969-1971), *Helinium* 15, 167-186.
- Grolle, J.J., 2000: *De muntslag van de graven van Holland tot de Bourgondische unificatie in 1434*, 2 delen, Amsterdam.
- Groot, T.A.M. de/J. de Jong/G. Lenselink/R. Koopstra/L. van der Valk, 1994: Holoceen. De jongste ontwikkeling van het landschap, in M. Rappol / C.M. Soonius (eds.): *In de bodem van Noord-Holland. Geologie en archeologie*, Amsterdam, 97-140.
- Groot, Th.A.M. de/W. de Gans, 1996: Facies variations and sea-level-rise response in the lower Rhine/Meuse area during the last 15000 years (the Netherlands), in D.J. Beets/M.M. Fischer/W. de Gans: *Coastal studies*

- on the Holocene of the Netherlands, Haarlem (Med. RGD Nr.57), 229-250.
- Gross, U., 1992: Zur rauhwandigen Drehscheibenware der Völkerwanderungszeit und des frühen Mittelalters, *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 17/1, 423-440.
- Gross, U., 1997: Das Zeugnis der handgemachten Tonware. Fränkische Siedlungspolitik im Spiegel der südwest-deutschen Rippen- und Buckelkeramik, in Archäologischen Landesmuseum Baden-Württemberg (ed.), *Die Alamannen*, 233-236.
- Gurevich, A.J., 1985 (1972): *Categories of medieval culture*, Londen etc.
- Gurevich, A.J., 1992: *Historical anthropology of the Middle Ages*, Cambridge.
- Gysseling, M., 1959: De oudste plaatsnamen in Holland en Utrecht, in M. Gysseling/D.P. Blok: *Studies over de oudste plaatsnamen van Holland en Utrecht*, Amsterdam (Bijdragen en Mededelingen der Naamkunde-Commissie van de KNAW 17), 1-12.
- Gysseling, M., 1960: *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, Tongeren.
- Haalebos, J.K. 1974: Romeinse rommeltjes uit Rozenburg, *Westerheem* 23, 78-82.
- Haalebos, J.K. 1977: *Zwammerdam Nigrum Pullum. Ein Auxiliarkastell am Niedergemanischen Limes*, Amsterdam (Cingula 3).
- Haalebos, J.K./P.F.J. Franzen et al., 2000: *Alphen aan den Rijn - Albaniana 1998-1999. Opgravingen in de Julianastraat, de Castellumstraat, op het Eiland en onder het St.-Jorisplein*, Nijmegen (Libelli Noviomagensis 6).
- Haan, Tj.W.R. de (ed.), 1969: *De waterwolf getemd. Over geschiedenis en volksleven van Haarlemmermeer*, 's-Gravenhage.
- Haarnagel, W., 1979: *Die Grabung Feddersen Wierde. Methode, Hausbau, Siedlungs- und Wirtschaftsformen sowie Sozialstruktur*, Wiesbaden (Feddersen Wierde 2).
- Hageman, R.J.B., 1990: *Landinrichtingsgebied IJsselmonde: een archeologische kartering, inventarisatie en waardering*, Rotterdam (BOORrapporten 8).
- Hagers, J.-K.H. / M.M. Sier, 1999: *Castricum-Oosterbuurt, bewoningssporen uit de Romeinse tijd en middeleeuwen*, Amersfoort (RAM 53).
- Halbertsma, H., 1971: Noordwijk, *Nieuwsbulletin KNOB* 70, *75-76.
- Halbertsma, H., 2000: *Frieslands oudheid. Het rijk van de Friese koningen, opkomst en ondergang*, Utrecht.
- Hallewas, D.P. (ed.), 1982: Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1981, *Holland* 14, 269-286.
- Hallewas, D.P. (ed.), 1983: Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1982, *Holland* 15, 253-287.
- Hallewas, D.P., 1984: The interaction between man and his environment in the county of Holland between circa 1000 and 1300 AD: a dynamic relationship, *Geologie en mijnbouw* 63, 299-307.
- Hallewas, D.P. (ed.), 1985a: Archeologische kroniek van Holland over 1984. II Zuid-Holland, *Holland* 17, 348-372.
- Hallewas, D.P. 1985b: Zuid-Holland, *Jaarverslag ROB* 1983, 133-140.
- Hallewas, D.P., 1986a: Archeologische gegevens over de middeleeuwse bewoningsgeschiedenis van het mondingsgebied van de Oude Rijn en hun relatie tot het landschap, in M.C. van Trierum / H.E. Henkes (eds.), *A contribution to prehistoric, Roman and medieval archaeology. Teksten van lezingen gehouden tijdens het symposium landschap en bewoning rond de mondingen van Rijn, Maas en Schelde*, Rotterdam (Rotterdam Papers 5), 173-182.
- Hallewas, D.P., 1986b: Grensverleggend onderzoek, in R.M. van Heeringen (ed.), *Voordrachten gehouden te Middeburg ter gelegenheid van het afscheid van Ir. J.A. Trimpe Burger als provinciaal archeoloog van Zee-land*, Amersfoort (NAR 3), 43-51.
- Hallewas, D.P. (ed.), 1986c: Archeologische kroniek van Holland over 1985. II Zuid-Holland, *Holland* 18, 273-330.
- Hallewas, D.P. (ed.), 1987: Archeologische kroniek van Holland over 1986, II Zuid-Holland, *Holland* 19, 281-341.
- Hallewas, D.P. (ed.) 1988: Archeologische kroniek van Holland over 1987, II Zuid-Holland, *Holland* 20, 310-332.
- Hallewas, D.P. (ed.) 1989: Archeologische kroniek van Holland over 1988, II Zuid-Holland, *Holland* 21, 318-348.
- Hallewas, D.P./H.A. Heidinga/H.H. van Regteren Altena/G.F. IJzereef (eds.), 1975: *De 'Noordzeecultuur'. Een onderzoek naar de culturele relaties van de landen rond de Noordzee in de vroege middeleeuwen*, Amsterdam (IPP working paper 2).
- Hallewas, D.P./J.F. van Regteren Altena 1978: Archeologische kaart van Nederland 1: 100 000, archeologische vindplaatsen, Romeinse Tijd, blad 5/8, in J.H.F. Bloemers 1978, Amersfoort.
- Hallewas, D.P./J.F. van Regteren Altena, 1980: Bewoningsgeschiedenis en landschapontwikkeling rond de Maasmond, in A. Verhulst/M.K.E. Gottschalk (eds.), 1980: *Transgressies en occupatiegeschiedenis in de*

- kustgebieden van Nederland en België. *Colloquium Gent 5-7 september 1978*, Gent, 155-207.
- Halsall, G., 1995a: *Settlement and social organisation: the Merovingian region of Metz*, Cambridge.
- Halsall, G., 1995b: *Early Medieval cemeteries. An introduction to burial archaeology in the post-Roman West*, Glasgow.
- Hamerow, H., 1999: Anglo-Saxon timber buildings: the continental connection, in H. Sarfatij/W.J.H. Verwers/P.J. Woltering (eds.), *In discussion with the past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*, Zwolle, 119-128.
- Hamerow, H., 2002: *Early medieval settlements. The archaeology of rural communities in Northwest Europe 400-900*, Oxford.
- Hamerow, H./Y. Hollevoet/A. Vince, 1994: Migration Period settlements and 'Anglo-Saxon' pottery from Flanders, *Medieval Archaeology* 38, 1-18.
- Hapereen, M.C. van, 2010: Rest in pieces: an interpretive model of early medieval 'grave robbery', *Medieval and Modern Matters* 1, 1-36.
- Härke, H., 1992: *Angelsächsische Waffengräber des 5. bis 7. Jahrhunderts*, Köln.
- Härke, H., 1997: Early Anglo-Saxon social structure, in J. Hines (ed.), *The Anglo-Saxons from the Migration period to the eighth century. An ethnographic perspective*, San Marino (Studies in Historical Archaeoethnology 2), 125-160.
- Härke, H., 2000: Social analysis of mortuary evidence in German protohistoric archaeology, *Journal of Anthropological Archaeology* 19, 369-385.
- Harsema, O.H., 1980: *Drents boerenleven van de bronstijd tot de middeleeuwen*, Assen.
- Hartog, E. den, 2002: *De oudste kerken van Holland. Van kerstening tot 1300*, Utrecht.
- Haveman, E., 2002: *Het skeletmateriaal van Rijnsburg. Verslag van mijn onderzoek in het kader van een bijvak*, s.l. (ongepubliceerde bijvakschriftie Rijksuniversiteit Groningen).
- Haywood, J., 1999: *Dark Age naval power. A reassessment of Frankish and Anglo-Saxon seafaring activity*, Hockwold-cum-Wilton.
- Hazenbergh, T./W.A.M. Hessing 1996: Leiden: Roomburg, in W.A.M. Hessing, *Archeologische kroniek van Holland over 1995*, II Zuid-Holland, *Holland* 28, 350-352.
- Heeringen, R.M. van, 1983: 's-Gravenhage in archeologisch perspectief, *Mededelingen Rijks Geologische Dienst* 37-1, 96-126.
- Heeringen, R.M. van, 1988: Natte voeten, droge voeten. Bewoningsmogelijkheden in de midden- en late ijzertijd in Holland en Zeeland, in M. Bierma et al. (eds.): *Archeologie en landschap*, Groningen, 79-96.
- Heeringen, R.M. van, 1989: The Iron Age in the Western Netherlands V: Synthesis, *BROB* 39, 157-255.
- Heeringen, R.M. van, 1995a: De resultaten van het archeologisch onderzoek van de Zeeuwse ringwalburgen, in R.M. van Heeringen/P.A. Henderikx/A. Mars (eds.), 1995: *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland*. Amersfoort, 17-39.
- Heeringen, R.M. van, 1995b: Kolonisatie en bewoning in het mondingsgebied van de Schelde in de vroege Middeleeuwen vanuit archeologisch perspectief, in R.M. van Heeringen/P.A. Henderikx/A. Mars (eds.), 1995: *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland*. Amersfoort, 41-69.
- Heeringen, R.M. van, 1995c: De opgravingen te Oost-Souburg, in R.M. van Heeringen/P.A. Henderikx/A. Mars (eds.), 1995: *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland*. Amersfoort, 113-143.
- Heeringen, R.M. van (ed.), 1996: Archeologische kroniek van Holland over 1995, II Zuid-Holland, *Holland* 28, 340-387.
- Heeringen, R.M. van (ed.), 1997: Archeologische kroniek van Holland over 1996, II Zuid-Holland, *Holland* 29, 386-443.
- Heeringen, R.M. van (ed.), 1998: Archeologische kroniek van Holland over 1997. II Zuid-Holland, *Holland* 30, 352-410.
- Heeringen, R.M. van/L. van der Valk 1989: De mond van de Oude Rijn komt in beweging. IJzertijdvondsten uit het Katwijkse duingebied, *Westerheem* 38, 198-203.
- Hees, J., 2006: Skeletresten, in W. de Jonge / J. Bazelmans / D. de Jager (eds.), *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*, Utrecht, 327-330.
- Hees, J./W. de Jonge, met bijdragen van A. Oostdijk/R. Proos, 2006: Bijzonder brons, in W. de Jonge / J. Bazelmans / D. de Jager (eds.), *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*, Utrecht, 297-306.
- Heiden, M.J. van der/C.W. Koot, 2009: *Houten, vindplaats VleuGel 14. Archeologisch onderzoek in het traject Vleuten-Geldermalsen*, Amsterdam (AAC publicaties 47).

- Heidinga, H.A. / H.J.M. van Nie, 1993: Oud ijzer op de Veluwe, in J.H.F. Bloemers/W. Groenman-van Waateringe/H.A. Heidinga (eds.), *Voeten in de aarde. Een kennismaking met de moderne Nederlandse archeologie*, Amsterdam, 111-122.
- Heidinga, H.A., 1975: Taaleenheid rond de Noordzee?, in Hallewas, D.P./H.A. Heidinga/H.H. van Regteren Altena/G.F. IJzereef (eds.), *De 'Noordzeecultuur'. Een onderzoek naar de culturele relaties van de landen rond de Noordzee in de vroege middeleeuwen*, Amsterdam (IPP working paper 2), 20-23.
- Heidinga, H.A., 1984: Indications of severe drought during the 10th century AD from an inland dune area in the Central Netherlands, *Geologie en mijnbouw* 63, 241-248.
- Heidinga, H.A., 1986: Midden-Nederland tussen Friezen, Franken en Saksen, *Westerheem* 35, 128-140.
- Heidinga, H.A., 1987: *Medieval settlement and economy North of the Lower Rhine. Archaeology and history of Kootwijk and the Veluwe (the Netherlands)*, Assen (Cingula 9).
- Heidinga, H.A., 1997: *Frisia in the first millenium. An outline*, Utrecht.
- Heidinga, H.A., 1999: The Wijnaldum excavation: searching for a central place in Dark Age Frisia, in Besteman, J.C./J.M. Bos/D.A. Gerrets/H.A. Heidinga/J. de Koning (eds.), 1999: *The excavations at Wijnaldum. Reports on Friesland in Roman and Medieval times*. Vol. 1, Rotterdam/Brookfield, 1-16.
- Heidinga, H.A., 2004: *Op de drempel. Rede uitgesproken door Hendrik Anthonie Heidinga bij zijn afscheid als hoogleraar Middeleeuwse archeologie aan de Universiteit van Amsterdam op woensdag 19 mei 2004*, Amsterdam.
- Heidinga, H.A./G.A.M. Offenbergh, 1992: *Op zoek naar de vijfde eeuw: de Franken tussen Rijn en Maas*, Amsterdam.
- Hekker, R.C., 1991: Historische boerderijtypen, *Jaarverslag 1990 van SHBO*, z.p.
- Hemminga, M./T. Hamburg, 2006: *Een Merovingische nederzetting op de oever van de Oude Rijn. Opgraving (DO) en Inventariserend Veldonderzoek (IVO) Oegstgeest – Rijnfront zuid 2004*, Leiden (Archol Rapport 69).
- Hemminga, M./T. Hamburg/M.Dijkstra/C. Cavallo/S. Knippenberg/S.M.E. van Lith/C.C. Bakels/C. Vermeeren, 2008: *Vroeg Middeleeuwse nederzettingssporen te Oegstgeest. Een Inventariserend Veldonderzoek en Opgraving langs de Oude Rijn*, Leiden (Archol Rapport 102).
- Henderikx, P.A., 1986: The lower delta of the Rhine and the Maas: Landscape and habitation from the Roman period to ca 1000, *BROB* 36, 447-599.
- Henderikx, P.A., 1987: *De beneden-delta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000*, Hilversum (Hollandse Studiën 19).
- Henderikx, P.A., 1995: De ringwalburgen in het mondingsgebied van de Schelde in historisch perspectief, in R.M. van Heeringen//P.A. Henderikx/A. Mars (eds.), *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland*, Goes/Amersfoort, 71-112.
- Henderikx, P.A., 1998: Het cartularium van Radbod, in D.P. Blok et al. (eds.), *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag*, Amsterdam (Publicaties van het Meertens Instituut 29), 231-264.
- Henderikx, P.A., 2001 (1997): De bisschop van Utrecht en het Maas-Merwede-gebied in de elfde en twaalfde eeuw, in B. van Bavel et al. (eds.), *Land, water en bewoning. Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de Middeleeuwen*, Hilversum, 38-67.
- Hendriks, J.A. (ed.), 1991: *Plaats- en waternamen. Hun betekenis voor de bestudering van de geschiedenis van het landschap (met gebruikmaking van het dictaat van D.P. Blok)*, Utrecht (Studiereeks bouwen aan een levend landschap 22).
- Herschend, F., 1998: *The idea of the good in Late Iron Age society*, Uppsala (Occasional papers in archaeology 15).
- Herschend, F., 1999: Halle, *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 13, 414-425.
- Herschend, F., 2001: *Journey of civilisation. The Late Iron Age view of the human world*, Uppsala (Occasional papers in archaeology 24).
- Hessing, W.A.M. (ed.), 1991: Archeologische kroniek van Holland over 1990, II Zuid-Holland, *Holland* 23, 293-362.
- Hessing, W.A.M. (ed.), 1992a: Archeologische kroniek van Holland over 1991, II Zuid-Holland, *Holland* 24, 348-388.
- Hessing, W.A.M. 1992b: Bewoningssporen uit de vroege Middeleeuwen op de grens van Leiden en Oegstgeest, *Bodemonderzoek in Leiden* 13/14, 102-109.
- Hessing, W.A.M., 1993: Ondeugende Bataven en verdwaalde Friezen?: Enkele gedachten over de onverbrande menselijke resten uit de ijzertijd en de Romeinse tijd in West- en Noord Nederland, in E. Drenth et al. (eds.), *'Het tweede leven van onze doden' Voordrachten gehouden tijdens het symposium over het grafritueel*

- in de pre- en protohistorie van Nederland op 16 mei 1992 te Amersfoort, Amersfoort (NAR 15), 17-40.*
- Hessing, W.A.M. (ed.), 1993: Archeologische kroniek van Holland over 1992, II Zuid-Holland, *Holland* 25, 329-369.
- Hessing, W.A.M. (ed.), 1994: Archeologische kroniek van Holland over 1993, II Zuid-Holland, *Holland* 26, 412-455.
- Hessing, W.A.M. (ed.), 1995: Archeologische kroniek van Holland over 1994, II Zuid-Holland, *Holland* 27, 364-410.
- Hessing, W.A.M.(ed.), 1990: Archeologische kroniek van Holland over 1989, II Zuid-Holland, *Holland* 22, 293-362.
- Heussen, H. van/R. van Rijn, 1719: *Outheden en Gestichten van Rhymland en wel voornamelijk van de stad Leiden*, Leiden.
- Hiddink, H.A., 1999: *Germaanse samenlevingen tussen Rijn en Weser. 1ste eeuw voor - 4de eeuw na Chr.*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Hillewaert, B./Y. Hollevoet, 1998: Een vroegmiddeleeuwse feesthal te Sint-Andries-Brugge?, in: *In de steigers 1998-2*, Brugge, 47-48.
- Hinton, D.A., 2005: *Gold and gild, pots and pins. Possessions and people in medieval Britain*, Oxford.
- Hodges, R., 1982: *Dark Age economics. The origins of town and trade AD 600-1000*, London.
- Hodges, R., 1999: 'Dark Age economics revisited. W.A. van Es and the end of the mercantile model in Early Medieval Europe', in: H. Sarfatij et al. (eds.), *In discussion with the past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*, Zwolle, 227-232.
- Hoek, C., 1963: Oudheidkundig bodemonderzoek te Rotterdam en omgeving in 1962, *Rotterdams Jaarboekje* 1963, 103-115.
- Hoek, C., 1965: Oudheidkundig bodemonderzoek te Rotterdam en omgeving in 1964, *Rotterdams Jaarboekje* 1965, 108-120.
- Hoek, C., 1966a: *VOOGR*, 1^e en 2^e kwartaal, 1-2.
- Hoek, C., 1966b: *VOOGR*, 3^e en 4^e kwartaal, 5-6.
- Hoek, C., 1968: *VOOGR*, 3^e en 4^e kwartaal, 7.
- Hoek, C., 1969: Oudheidkundig bodemonderzoek te Rotterdam en omgeving in 1968, *Rotterdams Jaarboekje* 1969, 86-110.
- Hoek, C., 1970: *VOOGR*.
- Hoek, C., 1971: *VOOGR*.
- Hoek, C., 1972: *VOOGR*.
- Hoek, C., 1973a: *VOOGR*.
- Hoek, C., 1973b: De hof te Vlaardingingen, *Holland* 5, 57-91.
- Hoek, C., 1975: *Verslagen van de Afdeling Oudheidkundig Onderzoek van Gemeente-werken Rotterdam*.
- Hoek, C., 1979a: De heren van Voorne en hun heerlijkheid, in *Van Westvoorne tot St.-Adolfsland. Historische verkenningen op Goerree-Overflakkee*, Middelharnis, 115-145.
- Hoek, C., 1979b: Het Sint Maartensrecht bij Delft, *Holland* 11, 40-45.
- Hoek, C., 1979c: *10.000 jaar wonen in het Maasmondgebied. Archeologisch onderzoek rond een wereldhaven*, 's-Gravenhage.
- Hoek, C., 1980: Het verkavelingspatroon van Midden-Delfland, in F. van Ooststroom et al. (eds.) *Historie en landschap van Midden-Delfland*, 7-14.
- Hoek, C., 1981: Begraven hofsteden in het Maasmondgebied, in T.J. Hoekstra/H.L. Janssen/I.W.L. Moerman (eds.), *Liber castellorum: 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen, 122-143.
- Hof, J., 1973: *De abdij van Egmond van de aanvang tot 1573*, 's-Gravenhage/Haarlem (Hollandse Studiën 5).
- Hofstee, E.W. / A.W. Vlam, 1952: Opmerkingen over de ontwikkeling van de perceelsvormen in Nederland, *Boor en Spade* 5, 195-236.
- Hogarth, A.C., 1974: Structural features in Anglo-Saxon graves, *Archaeological Journal* 130, 104-119.
- Hollevoet, Y., 1991: Een Vroeg-Middeleeuwse nederzetting aan de Hoge Dijken te Roksem (gem. Oudenburgh), *Archeologie in Vlaanderen* 1, 181-196.
- Holthausen, O., 2003: *Verkennd archeologisch bodemonderzoek W4-plangebied te Leiderdorp*, Nieuwerkerk aan den IJssel (ArcheoMedia rapport A02-178-Z).
- Holthausen, O., 2004a: *Evaluatierapport proefsleuvenonderzoek locaties Samsonveld en Tennispark te Leiderdorp*, Nieuwerkerk aan den IJssel (ArcheoMedia rapport A03-492/494-Q).
- Holthausen, O., 2004b: Leiderdorp*Hoogmadeseweg, in R. Proos/TGV Teksten en Presentatie (eds.), *Archeologische kroniek Zuid-Holland 2003*, *Holland* 36, 88-89.
- Holthausen, O. / L.C. Nijdam, 2005: *Inventariserend Veldonderzoek project W4-Plantage (Samsonveld & Tennispark de Munnik) te Leiderdorp*, Capelle aan den IJssel (ArcheoMedia rapport A05-045-I). (2^e conceptversie).
- Holwerda, J.H., 1912a: Opgravingen in het Klein Duin te Katwijk-Binnen, *OMROL* 6, 48-53.
- Holwerda, J.H., 1912b: *Nederland's vroegste geschiedenis in beeld. Oudheidkundige platen-atlas*, Amsterdam.
- Holwerda, J.H., 1914: Het grafveld van Rijnsburg, *Leids Jaarboekje* 11, 43-49.

- Holwerda, J.H., 1915: Opgraving bij Arentsburg te Voorburg, in *Arentsburgh. Vereeniging tot het doen van opgravingen in Nederland. Verslag over 1914*, 's-Gravenhage, 4-12.
- Holwerda, J.H. 1923: *Arentsburg. Een Romeinsch militair vlootstation bij Voorburg*, Leiden.
- Holwerda, J.H., 1925: *Nederland's vroegste geschiedenis*, Amsterdam (2^e vermeerderde druk).
- Holwerda, J.H. 1927: Roomburg, *OMROL* 8, 60-64.
- Holwerda, J.H., 1936: De nederzetting te Naaldwijk, *OMROL* 17, 19-37.
- Holwerda, J.H./M.A. Evelein/N.J. Krom, 1908: *Catalogus van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Afdeling praehistorie en Nederlandse oudheden*, Leiden.
- Holwerda, J.H./M.A. Evelein 1911: Opgraving bij Arentsburg te Voorburg, *OMROL* 5, 23-63.
- Holwerda, J.H./N.J. Krom, 1907a: Opgravingen te Naaldwijk, *OMROL* 1, 27-28.
- Holwerda, J.H./N.J. Krom, 1907b: Opgravingen in het Kleinduin te Katwijk a. R., *OMROL* 1, 23-27.
- Hope-Taylor, B., 1977: *Yeavinger: an Anglo-British centre of early Northumbria*, London.
- Horsssen, J. van, 2006: De gedempte gracht van Naaldwijk, *Historisch Jaarboek Westland 2005*, 88-99.
- Horsssen, J. van, 2007: *Verloren en gewonnen land. De ontginning van het Westland 700-1300*, s.l. (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Hübener, W., 1980: Eine Studie zu den Beilwaffen der Merowingerzeit, *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 8, 65-127.
- Hüffer, M., 1951: *Bronnen voor de geschiedenis der Abdij Rijnsburg*, 2 delen, 's-Gravenhage.
- Huijbers, A.M.J.H., 2007: *Metaforiseren in beweging. Boeren en hun gebouwde omgeving in de Volle Middeleeuwen in het Maas-Demer-Scheldegebied*, Amsterdam (dissertatie Universiteit van Amsterdam).
- Huijts, C.S.T.J., 1992: *De voor-historische boerderijbouw in Drenthe. Reconstructiemodellen van 1300 vóór tot 1300 na Chr.*, Arnhem.
- Huisman, J.A., 1990: Over enkele problematische attestaties van Nederlandse plaatsnamen, in J.B. Berns et al. (eds.), *Feestbundel aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok*, Hilversum, 166-171.
- Huizing, J.H., 1995: Middeleeuws grootgrondbezit in Vleuten en Haarzuilens: een perceelsgewijze reconstructie, *Historisch Geografisch Tijdschrift* 13, 62-77.
- Hulkenberg, A.M., 1978: *'t Hof van Hillegom*, Alphen aan den Rijn.
- Hulkenberg, A.M., 1985: *Hillegomse geschiedenissen*, Hillegom/Alphen aan den Rijn.
- Hussong, L./H. Cüppers, 1972: *Die Trierer Kaiserthermen. Die spätrömische und frühmittelalterliche Keramik, Mainz am Rhein (Trierer Grabungen und Forschungen I, 2)*.
- Ibelings, B., 1997: De Hollandse paardenmarkten van de heer Van Wassenauer: de drie V's (1554-1610), *Holland* 29, 91-106.
- Ibelings, B., 1998: De route 'binnendunen'. De scheepvaartroute langs de Goudse sluis en tol, de Wassenaerse Gouwesluis en de Spaarndammertol (13^e tot 16^e eeuw), in D.E.H. de Boer/J.W. Marsilje en J.G. Smit, *Vander rekeninghe. Bijdragen aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningmateriaal, gehouden in Utrecht op 27 en 28 februari 1997*, Den Haag, 221-255.
- Immink, P.W.A., 1948: De Hollandsche "welgeborenen", *Verslagen en mededeelingen van de vereeniging tot uitgave der bronnen van het oud vaderlandse recht* 10, 253-290.
- Innes, M., 2000: *State and society in the Early Middle Ages. The Middle Rhine valley, 400 – 1000*, Cambridge (Cambridge Studies in Medieval Life and Thought. Fourth Series, 47).
- Isings, C., 2009: Glas, in M. Nokkert/A.C. Aarts/H.L. Wynia et al., *Vroegmiddeleeuwse bewoning langs de A2. Een nederzetting uit de zevende en achtste eeuw in Leidse Rijn*, Utrecht (Basisrapportage archeologie 26), 247-251.
- Jacobs, E. (ed.), 1999: Archeologische kroniek van Holland over 1998, II Zuid-Holland, *Holland* 31, 356-399.
- James, E., 1990: *De Franken*, Baarn.
- Janse, A., 2001: *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen*, Hilversum.
- Jansen, B., 2010: *Boren en graven in de delta van de Oude Rijn. Een inventariserend veldonderzoek in plangebied Nieuw Valkenburg*, Leiden (Archol-rapport 130).
- Jansen, H.P.H. / P.C.M. Hoppenbrouwers, 1979: Heervaart in Holland, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 94, 1-26.
- Janssen, L.J.F., 1858: Voorwerpen uit de Haarlemmermeer, *Nederlandsche Volks-almanak voor 1858*, 124-140.

- Janssen, L.J.F., 1859: Ontdekking van Romeinse en Franke-
sche oudheden te Katwijk aan den Rijn, *Oudheidkun-
dige verhandelingen en mededeelingen* III, 47-64.
- Janssen, L.J.F., 1864: Het gedenkteeken op het huldtooneel,
*Handelingen en Mededeelingen van de Maatschap-
pij der Nederlandse Letterkunde*. Leiden, 123-133.
- Jappe Alberts, W./H.P.H. Jansen/J.F. Niermeyer, 1977: *Welvaart
in wording. Sociaal-economische geschiedenis van
Nederland van de vroegste tijden tot het einde van
de Middeleeuwen*, 's-Gravenhage.
- Jelgersma, S./J. de Jong/W.H. Zagwijn/J.F. van Regteren
Altena, 1970: The coastal dunes of the western Ne-
therlands; geology, vegetational history and archae-
ology, *Mededelingen Rijks Geologische Dienst*, N.S.
No. 21, 93-167.
- Jensen, S., 1991: *The Vikings of Ribe*, Ribe.
- Jezeer, W. (ed.), 2011: *Oegstgeest Nieuw Rhijngeest-Zuid, een
Merovingische nederzetting aan de Rijnmond. Een
archeologische opgraving*, Amersfoort (ADC Ar-
cheoProjecten rapport 2054).
- Jezeer, W./S. Jongma, 2002: *Valkenburg-De Woerd. Werkput
510 – De Geul. Een studie naar vroegmiddeleeuws
aardewerk uit Valkenburg (Z-H)*, Amsterdam (onge-
publ. materiaalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Jong, J. de/W.H. Zagwijn, 1984: De vegetatiegeschiedenis van
's-Gravenhage en omgeving, in E.F.J. de Mulder (ed.),
De bodem van 's-Gravenhage (Med. RGD Nr. 37-1), 44-
62.
- Jong, J. de, 1986: Wat er aan Aelbertsberg vooraf ging; resul-
taten van pollenanalytisch en C14-onderzoek, *Haar-
lems Bodemonderzoek* 20, 3-14.
- Jonge, W. de, 2006a: Ondergang. De crisis in het rijk en de
teloorgang van Forum Hadriani, in W. de Jonge / J.
Bazelmans / D. de Jager (eds.), *Forum Hadriani. Van
Romeinse stad tot monument*, Utrecht, 146-159.
- Jonge, W. de, 2006b: Voorburg. Verborgten in de Middeleeu-
wen, in W. de Jonge / J. Bazelmans / D. de Jager (eds.),
Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument,
Utrecht, 162-179.
- Jonge, W. de, 2006c: Niet zo maar een aardewerk pot, in W. de
Jonge / J. Bazelmans / D. de Jager (eds.), *Forum Hadri-
ani. Van Romeinse stad tot monument*, Utrecht, 180-
187.
- Jonge, W. de, 2006d: 'Met groove, lange, vette, dicke fabelen
en beuselingen doorspekt en versien.' Het verhaal
van koning Eseloor en zijn plaats in de geschiede-
nis, in W. de Jonge / J. Bazelmans / D. de Jager (eds.),
Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument,
Utrecht, 188-194.
- Jonge, W. de / J.-L.E. Marcillaud, 2001: Iets meer licht op de
vroegste Middeleeuwen tussen mondingen van
Oude Rijn en Maas. De ruimere betekenis van een
oude ceramiekvondst op Forum Hadriani, *Wester-
heem* 50, 50-71.
- Jonge, W. de/J. Bazelmans / D. de Jager (eds.), 2006: *Forum
Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*, Utrecht.
- Jongkees, A.G., 1990 (1946): Het koninkrijk Friesland in de vijf-
tiende eeuw, in: E.O. van der Werf/C.A.A. Linssen/B.
Ebels-Hoving (eds.), *Burgundica et Varia. Keuze uit de
verspreide opstellen van prof. dr. A.G. Jongkees, hem
aangeboden ter gelegenheid van zijn tachtigste ver-
jaardag op 14 juli 1989 door de Kring van Groninger
Mediaevisten 'Amici'*, Hilversum, 27-47.
- Joosten, C., 2004: *Technology of early historical iron produc-
tion in the Netherlands*, Amsterdam (Geoarchaeo-
logical and bioarchaeological studies 2).
- Kars, H., 1983: Early-Medieval Dorestad, an archaeo-petrolo-
gical study. Part VIII: summary of the petrographical
results, *BROB* 33, 83-94.
- Keller, E. 1971: *Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern
(Müncher Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 14)*,
München.
- Kempen, P.A.M.M. van 1999: *Plangebied Kom van Aaiweg.
Gemeente Leiderdorp. Een Aanvullende Archeologi-
sche Inventarisatie*, Amsterdam (Raap-briefverslag
nummer 1999-1858).
- Kemperink, J.H.P., 1965: Wiltenburg, de stad der Wilten?,
*Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde
te Leuven en de commissie voor Naamkunde te Am-
sterdam* 41, 147-162.
- Kerkhoven, N.D., 2010: Metaal, in M. Nökkert/A.C. Aarts/H.L.
Wynia et al., *Vroegmiddeleeuwse bewoning langs de
A2. Een nederzetting uit de zevende en achtste eeuw
in Leidsche Rijn*, Utrecht (Basisrapportage archeo-
logie 26), 211-245.
- Klaveren, H.W. van, 1988: *De vroegmiddeleeuwse nederzet-
ting van Rijnsburg*, s.l. (ongepubliceerde doctoraal-
scriptie Universiteit van Amsterdam).
- Klijn, J.A., 1981: *Nederlandse kustduinen; geomorfologie en
bodems*, Wageningen (dissertatie Universiteit Wa-
geningen)
- Klijn, J.A., 1990: The Younger Dunes in the Netherlands; chro-
nology and causation, in Th.W. Bakker et al. (eds.)
Dunes of the European coasts. Geomorphology-hy-

- drology-soils*, Cremlingen-Destedt (Catena Supplement 18), 89-100.
- Kloos, J., 1928: *Noordwijk in den loop der eeuwen*, Noordwijk.
- Knol, E., 1993: *De Noordnederlandse kustlanden in de Vroege Middeleeuwen*, Groningen (dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam).
- Knol, E., 2008: Metaal uit de Vroege-Middeleeuwen in Katwijk-Zanderij, in H.M. van der Velde (ed.), *Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk*, Amersfoort (ADC Monografie 5), 295-310.
- Knol, E./W. Prummel/H. Uytterschaut/M. Hoogland, W. Casparie/J. Schelvis, 1995-1996: The early medieval cemetery of Oosterbeintum (Friesland), *Palaeohistoria* 37/38, 245-416.
- Knol, E./X. Bardet, 1999: Carolingian weapons from the cemetery of Godlinze, the Netherlands, in H. Sarfatij et al. (eds.), *In discussion with the past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*, Amersfoort, 213-225.
- Koch, A., 1999: Friesisch-sächsische Beziehungen zur Merovingenzeit. Zum Fund einer Bügelfibel von Typ Domburg auf dem sächsischen Gräberfeld von Liebenau, Ldkr. Nienburg (Weser), *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 68, 67-87.
- Koch, U., 1977: *Das Reihengräberfeld bei Schretzheim*, Berlin.
- Koch, U., 1996: Die Menschen und der Tod, in *Die Franken. Wegbereiter Europas. Vor 1500 Jahren: König Chlodwig und seine Erben. Teil 2. Alltagskultur im Frankenreich*, Mannheim/Mainz, 723-737.
- Koene, B., 1997: Welgeboren in Holland, *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 51, 3-49.
- Koene, B./J. Morren/F. Schweitzer, 2003: *Midden-Kennemerland in de Vroege en Hoge Middeleeuwen. Het land, de bewoners en hun heren tussen 700 en 1300*, Hilversum.
- Kok, H.A. de 1961: Alblasterdam (Z.H.), *Westerheem* 10, 125-126.
- Kok, H.J., 1958: *Proeve van een onderzoek van de patrocina in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Assen (dissertatie Universiteit van Amsterdam).
- Kok, R.S., 1999a: *Archeologische inventarisatie Stadshart Alphen aan den Rijn*, Alphen aan den Rijn.
- Kok, R.S., 1999b: *Wonen op het veen. Archeologisch en ecologisch onderzoek van een twaalfde eeuwse boerderij in de Oostpolder te Gouda*, Gouda.
- Kok, R.S., 2001: *Archeologische inventarisatie gemeente Alphen aan den Rijn*, Alphen aan den Rijn.
- Kolen, J./D.P. Hallewas, 1997: Over de voorspelbaarheid en grilligheid van van de kleinschalige samenlevingen in het verleden. Basisconcepten en verwachtingsmodellen voor archeologische relictten in het landschap, in D.P. Hallewas, G.H. Scheepstra, P.J. Woltering (eds.), *Dynamisch landschap: archeologie en geologie van het Nederlandse kustgebied*, Assen, 71-91.
- Koning, J. de, 2000: *Uitgeest Dorregeest en De Dog*, Amsterdam (intern voorlopig rapport Frisia Project).
- Koning, J. de, 2003: Why did they leave? Why did they stay? On continuity versus discontinuity from Roman times to the Early Middle Ages in the western coastal area of the Netherlands, in T. Grünwald/S. Seibel (eds.), *Kontinuität und Diskontinuität. Germania inferior am Beginn und am Ende der römischen Herrschaft. Beiträge des deutsch-niederländischen Kolloquiums in der Katholieke Universiteit Nijmegen (27. bis 30. 06. 2001)*, Berlin/New York, 53-82.
- Koning, J. de, met bijdragen van W. Bosman/F. Bunnik/S. Knippenberg/J. Matser/O. Odé/T. Vernimmen/L. de Vries/P. Vos, 2011: *Onder het stuifzand. Overstoven vroegmiddeleeuwse nederzettingen bij Bloemendaal (5e-9e eeuw)*, Zaandijk.
- Kooij, D. van der, 1994: Overzicht van de belangrijkste archeologische activiteiten van de afdeling "Rijnstreek" in de jaren 1983-1993, *Westerheem* 43, 50-55.
- Kooij, D. van der, 2001: Jaarverslag archeologisch veldwerk 1999 en 2000, *Renus*, nr. 1 (Voorschoten-Kerkplein en Schoolstraat).
- Kooij, D. van der, 2006: Katwijk-Katwijk aan den Rijn * Blekerij/Provinciale Weg, in *Archeologische Kroniek Zuid-Holland over 2005*, *Holland* 38, 85.
- Kooistra, L.I. / R. Steenbeek, 1994: het landschap en zijn mogelijkheden, in W.A. van Es / W.A.M. Hessing (eds.), 14-21.
- Kooistra, L.I., 1996: *Borderland farming. Possibilities and limitations of farming in the Roman period and the Early Middle Ages between the Rhine and Meuse*, Gouda (proefschrift Rijksuniversiteit Leiden).
- Kort, J.C., 1981: *Archief van de graven van Holland 889-1581*, 3 delen, 's-Gravenhage (Rijksarchieven in Holland 23).
- Kort, J.C., 1987-1990: Repertorium op de grafelijke lenen in Rijnland 1222-1650, *Ons Voorgeslacht* 43-45. (pdf-bestand beschikbaar via de Hollandse Genealogische Databank, www.hogenda.nl)

- Kort, J.W. de/Y.E.M. Raczynski-Henk, 2008: *Plangebied Honderdland, vindplaats 1: een ontginningsboerderij uit de 10e eeuw te Maasdijk, gemeente Westland; een definitief archeologisch onderzoek (opgraving)*, Weesp (RAAP-rapport 1465).
- Kossack, G./K.-E. Behre/P. Schmid (eds.), 1984: *Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen an ländlichen und frühstädtischen Siedlungen im deutschen Küstengebiet vom 5. Jahrhundert v.Chr. bis zum 11. Jahrhundert n.Chr. Band 1. Ländliche Siedlungen*, Weinheim.
- Krol, T., 2006: Angelsaksisch aardewerk in Noord-Nederland. Nieuwe perspectieven op het Noordnederlandse kustgebied na het bewoningshiaat in de vierde eeuw, *De Vrije Fries* 86, 9-32.
- Künzel, R.E./D.P. Blok/J.M. Verhoeff, 1988: *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*, Amsterdam.
- Kuhn, H., 1955: Zur Gliederung der germanischen Sprachen, *Zeitschrift für deutsches Altertum* 86, 1-47.
- Kuile, E.H. ter, 1944: *De provincie Zuid Holland. Eerste stuk: Leiden en westelijk Rijnland*, 's-Gravenhage (De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst 7).
- Kuipers, S.F., 1976: *Bodemkunde*, Culemborg.
- Kuijl, H. van de, 1970, *Terra Nigra*, jan. 1970.
- Lange, S., 2009: Hout, in M. Nökkert et al., *Vroegmiddeleeuwse bewoning langs de A2. Een nederzetting uit de zevende en achtste eeuw in Leidsche Rijn*, Utrecht (Basisrapportage archeologie 26), 259-298.
- Lanting, J.N./W.G. Mook, 1977: *The pre- and protohistory of the Netherlands in terms of radiocarbon dates*, Groningen.
- Lapidge, M./J. Blair/S. Keynes/D. Scragg (eds.), 2001 (1999): *The Blackwell encyclopaedia of Anglo-Saxon England*, Oxford.
- Le Roy Ladurie, E., 1984 (1978): *Montaillou. Cathars and Catholics in a French village 1294-1324*, Harmondsworth etc.
- Lebecq, S., 1983: *Marchands et navigateurs Frisons du haut moyen âge, Vol. 1 Essai; Vol 2. Corpus des sources écrites*, Lille.
- Lebecq, S., 1992: The Frisian trade in the Dark Ages; a Frisian or a Frankish/Frisian trade?, in A. Carmiggelt (ed.), *Teksten van lezingen gehouden tijdens het symposium 'Handel, handelsplaatsen en handelswaar vanaf de Vroege Middeleeuwen in de Lage Landen' te Rotterdam van 2 t/m 3 november 1990*, Rotterdam (Rotterdam Papers 7), 7-15.
- Leenders, K.A.H.W., 1996: *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergergebied 400-1350. Een poging tot synthese* (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Leenders, K.A.H.W., 2007: Het middeleeuwse zoutwinningsproces, in M.J. de Kraker/G.J. Borger (eds.), *Veen-Vis-Zout. Landschapsdynamiek in de zuidwestelijke delta van de Lage Landen*, Amsterdam (Geoarchaeological and Bioarchaeological Studies 8), 113-129.
- Leenheer, S.C.H., 1955: Merovingische vondsten op "de Woerd" te Rijnsburg, *Westerheem* 4, 42-47.
- Leeuw, L.F. de, 2002: *Small long brooches. Een studie over de typologie, de ontwikkeling en interregionale verspreiding van small long brooches*, Amsterdam (ongepubl. doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Lemaire, T., 1997: Archaeology between the invention and the destruction of the landscape, *Archaeological dialogues* Vol. 4 nr. 1, 5-38.
- Lenselink, G., 1988: *Valkenburg aan de Oude Rijn in de Romeinse tijd. Landschapsreconstructie gebaseerd op electro-magnetische geleidbaarheidsmetingen, bodemprofielen, opgravingsgegevens en allerhande kaartmateriaal*, Wageningen (ongepubl. intern rapport Landbouw Universiteit Wageningen).
- Linden, H. van der, 1956: *De Cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte*, Assen.
- Linden, H. van der, 1982: Het platteland in het Noordwesten met nadruk op de occupatie circa 1000-1300, in D.P. Blok et al. (eds.): *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 2, Haarlem, 48-82.
- Linden, H. van der, 1990a: Oorsprong en oudste ontwikkeling van het hoogheemraadschap van Rijnland, *Holland* 22, 129-149.
- Linden, H. van der, 1990b: *Esselickerwoude anders genaemt Heeren Jacobswoude* (ofwel de kritische toetsing van een hoogbejaarde overlevering), in J.B. Bern et al. (eds.), *Feestbundel, aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag en zijn afscheid als hoogleraar in de nederzettingsgeschiedenis in verband met de plaatsnaamkunde aan de Universiteit van Amsterdam*, Hilversum, 225-248.

- Linden, H. van der, 1998: Het ontstaan van de dorpen in de Rijnstreek, in P. Leeftang/F. de Wilde/J.A. Henry (eds.), *In de Rijn-Vaart der Volkeren. Lezingen, uitgesproken ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Historische Vereniging Alphen aan den Rijn*, Alphen aan den Rijn, 21-53.
- Linden, H. van der, 2000: De koningsroede. Een herziening van De Cope op het punt van de middeleeuwse ontginningssystematiek, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 3, 7-43.
- Lit, R. van 1991: De Wassenaarse burcht, *Jaarboek Die Haghe*, 228-243.
- Londen, H. van, 2006: *Midden-Delfland. The Roman native landscape past and present*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Louwe Kooijmans, L.P., 1985: *Sporen in het land. De Nederlandse delta in de prehistorie*, Amsterdam.
- Louwe Kooijmans, L.P. 1997: Denkend aan Holland... Enige overwegingen met betrekking tot de prehistorische bewoning van de Nederlandse delta, aangeboden aan François van Regteren Altena, in D.P. Hallewas, G.H. Scheepstra, P.J. Woltering (eds.), *Dynamisch landschap: archeologie en geologie van het Nederlandse kustgebied*, Assen, 9-25.
- Loveluck, C./D. Tys, 2006: Coastal societies, exchange and identity along the Channel and southern North Sea shores of Europe, AD 600-1000, *Journal of Maritime Archaeology* 1, 140-169.
- Lucy, S., 2000: *The Anglo-Saxon way of death. Burial rites in early England*, Stroud.
- Lugt, F., 2009: *Het goed van Oestgeest. De Middeleeuwen in Oegstgeest, Poelgeest, Kerkwerpe, Rijnsburg en Nieuw-Rhijngest*, Leiden (1^e druk).
- Lund, M., (ed.), 1984: *Two voyages at the court of King Alfred. The ventures of Othere and Wulfstan together with the description of Northern Europe from the Old English Orosius*, York.
- Lung, W., 1955/1956: Die Ausgrabungen nachkarolingischer Töpferöfen in Paffrath, Gem. Bergisch-Gladbach, *Bonner Jahrbücher* 155/156, 355-371.
- MacGregor, A., 1985: *Bone, antler, ivory and horn. The technology of skeletal materials since the Roman period*, Totowa N.J.
- Magendans, J.R., 1985: 's-Gravenhage: Johan van Oldenbarneveldtlaan 91/95, in D.P. Hallewas, *Archeologische kroniek van Holland over 1984. II Zuid-Holland, Holland* 17, 362-363.
- Magendans, J.R./J.A. Waasdorp 1985: *Landarbeiders en leerbewerkers in de late middeleeuwen. Opgravingen in 's-Gravenhage* (VOM-reeks 1), 's-Gravenhage.
- Magendans, J.R./J.A. Waasdorp, 1989: *Franken aan de Frankenslag. Een vroeg-middeleeuwse nederzetting in 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage (VOM-reeks 1989 nummer 2).
- Magendans, J.R. et al. 1987: *Archeologie in Den Haag in 1986, Jaarboek Die Haghe*, 249-255.
- Magendans, J.R./P.J.W.M. Schulten/J.A. Waasdorp 1988: *Archeologie in Den Haag in 1987, Jaarboek Die Haghe*, 215-221.
- Margry, P.J./C. Caspers, 1997: *Bedeveartplaatsen in Nederland. Deel 1: Noord- en Midden-Nederland*, Amsterdam/Hilversum.
- Marinelli, M.G., 1998: *Gemeente Oegstgeest, Rhijnhofweg (CMA-terrein 30F-023); Een archeologische kartering en waardering*, Amsterdam (RAAP-rapport 391).
- Markus, W.C./C. van Wallenburg 1969: *Bodemkaart van Nederland. Schaal 1: 50 000. Toelichting bij het kaartblad 31 Utrecht West*, Wageningen.
- Markus, W.C./C. van Wallenburg, 1982: *Bodemkaart van Nederland. Schaal 1: 50 000. Toelichting bij de kaartbladen 30 West 's-Gravenhage en 30 Oost 's-Gravenhage*, Wageningen.
- Marshall, A. / G. Marshall, 1993: Differentiation, change and continuity in Anglo-Saxon buildings, *The Archaeological Journal* 150, 366-402.
- Martin, H., 1912: Overzicht der Romeinse vondsten bij de opgravingen te Katwijk in 1910, *OMROL* 6, 54-62.
- Martin, M., 1976: *Das fränkische Gräberfeld von Basel-Bernerling*, Basel.
- Mazzo-Karras, R., 1985: Seventh-century jewellery from Frisia: a re-examination, *Anglo-Saxon studies in archaeology and history* 4, 159-177.
- McGrail, S., 1987: *Ancient boats in N.W. Europe. The archaeology of water transport to AD 1500*, London/New York.
- Meer, K. van der, 1952: *De bloembollenstreek. Resultaten van een veldbodemkundig onderzoek in het bloembollengebied tussen Leiden en het Noordzeekanaal*, 's-Gravenhage (dissertatie Landbouwhogeschool Wageningen).
- Meffert, M., 1998: *Ruimtelijke relaties in het Oer-IJ-estuarium in de Romeinse ijzertijd met nadruk op de Assendelver Polders*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam).

- Meij, L. van der, in voorb.: *Een opgraving te Katwijk de Zanderij*, Amersfoort (ADC ArcheoProjecten rapport).
- Meijlink, B. / M. Spanjer, 2000: Sassenheim: Centrum, in: R. Proos, *Archeologische kroniek van Holland over 1999, II Zuid-Holland, Holland* 32, 387-388.
- Meyer, G.M. de/C.F.M. Koch, 2002: De herkomst van het zilver uit de vroegmiddeleeuwse Friese munten, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 5, 7-26.
- Middleton, N., 2005: Early Medieval port customs, tolls and controls on foreign trade, *Early Medieval Europe* 13, 313-358.
- Miles, D., 2006 (2005): *The tribes of Britain*, Londen.
- Mills, A.D., 2003: *Oxford dictionary of British place names*, Oxford.
- Moerman, H.J., 1956: *Nederlandse plaatsnamen. Een overzicht*, Leiden.
- Monna, A.D.A., 1976: De bezittingen van het Leidse burggraafschap, in W.H. Lenselink/A.D.A. Monna, *Studies over het Zeeuwse en Leidse burggraafschap*, Groningen, 65-106.
- Monté ver Loren, J.P. de, 1942: Hoven in Holland, in L.J. van Apeldoorn *et al.*, *Opstellen, aangeboden aan Prof. Jhr. Dr. D.G. Rengers Hora Siccama 1906-1942*, Utrecht, 107-157.
- Moorehead, T.S.N., 2006: Roman bronze coinage in sub-Roman and early Anglo-Saxon England, in B. Cook / G. Williams, *Coinage and history in the North Sea world, c. AD 500-1250*, Leiden/Boston, 99-109.
- Moree, J.M./A. Carmiggelt, T.A. Goossens, A.J. Guiran/F.J.C. Peters/M.C. van Trierum, 2002: Archeologisch onderzoek in het Maasmondgebied: archeologische kroniek 1991-2000, in A. Carmiggelt/A.J. Guiran/M.C. van Trierum (eds.) *BOORbalans* 5, 87-213.
- Moreland, J., 2000a: Concepts of the early medieval economy, in I.L. Hansen/C. Wickham (eds.), 2000: *The long eighth century*, Leiden, 1-34.
- Moreland, J., 2000b: The significance of production in eighth-century England, in I.L. Hansen/C. Wickham (eds.), *The long eighth century*, Leiden, 69-104.
- Most, E. van der, 1979: Een Romeinse oeverbeschoeiing te Alphen a.d. Rijn (Z.H.), *Westerheem* 28, 25-28.
- Mostert, M., 1993: De kerstening van Holland (zevende tot twaalfde eeuw). Een bijdrage aan de middeleeuwse religieuze geschiedenis, *Holland* 25, 125-155.
- Mostert, M., 1999: *754: Bonifatius bij Dokkum vermoord*, Hilversum (Verloren Verleden 7).
- Müller, A./J. van Doesburg, met bijdragen van G. van Bergeijk/O. Brinkkemper/R. Exaltus, 2008: *Een archeologisch onderzoek naar een toevalsvondst in Katwijk-De Zanderij. De opgraving van de 'Romeinse weg' in oktober 2005*, Amersfoort (RAM 162).
- Müller-Wille, M., 1995: Boat-graves, old and new views, in O. Crumlin-Pedersen/B. Munch Thye (eds.), *The ship as a symbol in prehistoric and medieval Scandinavia. Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 5th-7th May 1994*, Copenhagen (Studies in Archaeology & History 1), 100-109.
- Mulder, E.F.J. de/A.P. Pruijssers / H. de Zwaan, 1984: Kwartairgeologie van 's-Gravenhage, in E.F.J. de Mulder (ed.), *De bodem van 's-Gravenhage*, Haarlem (Med. RGD Nr. 37-1), 12-43.
- Mulder, E.F.J. de/M.C. Geluk/I.L. Ritsema/W.E. Westerhoff/Th. E. Wong, 2003: *De ondergrond van Nederland*, Groningen/Houten.
- Muller, J.W., 1936: Over koud(e) als eerste lid van plaatsnamen, *Nomina Geographica Neerlandica* X, 43-48.
- Muller, S., 1901: Het oude register van graaf Florens, *Bijdragen en mededeelingen van het historisch genootschap* 22, 90-357.
- Muller, S., 1915: De indeeling van het bisdom, in J.G.C. Joosting /S. Muller (eds.), *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de Middeleeuwen*, 's-Gravenhage (Werken der Vereeniging tot Uitgave der Bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht, 2e reeks, 17).
- Myres, J.N.L., 1948: Some English parallels to the Anglo-Saxon pottery of Holland and Belgium in the Migration Period, *l'Antiquité Classique* 17, 453-472.
- Myres, J.N.L., 1977: *A corpus of Anglo-Saxon pottery of the pagan period*, Cambridge, etc. (Gulbenkian Archaeological Series 2), 2 vol.
- N.N. 1952: Vondstberichten. Noordwijk-Binnen, *BROB*, 44.
- N.N. 1974: Kijkduin, *Westerheem* 23, 290.
- Näsman, U., 1991a: Sea trade during the Scandinavian Iron Age: It's character, commodities, and routes, in O. Crumlin-Pedersen (ed.), *Aspects of maritime Scandinavia AD 200-1200. Proceedings of the Nordic seminar on maritime aspects of archaeology. Roskilde, 13th-15th March 1989*, 23-40.
- Näsman, U., 1991b: Nogle bemærkninger om det nordiske symposium "Samfundsorganisation og regional variation" på Sandbjerg Slot den 11.-15. april 1989,

- in C. Fabech/J. Ringtved (eds.) 1991, *Samfundsorganisation of regional variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid*, Højbjerg/Århus (Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 27), 321-333.
- Näsman, U., 1991c: Det syvende århundrede – et mørkt tidsrum i ny belysning, in P. Mortensen/B.M. Rasmussen (eds.) 1991, *Hovdingesamfund og Kongemagt. Fra Stamme til Stat i Danmark*, 2, Højbjerg/Århus (Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 22.2), 165-178.
- Nicolay, J.A.W., 1998: *Goudvondsten uit het Noord-Nederlandse terpengebied (450/500-650 n. Chr.). Politieke, religieuze en sociale aspecten van import, circulatie en depositie van goud*, Groningen (ongepubl. doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen).
- Nicolay, J., 2005: Nieuwe bewoners van het terpengebied en hun rol bij de opkomst van Fries koningschap. De betekenis van gouden bracteaten en bracteaachtige hangers uit Friesland (vijfde-zevende eeuw na Chr.), *De Vrije Fries* 85, 37-103.
- Nicolay, J., 2006: Een koninklijk machtscentrum in vroegmiddeleeuws Friesland? De interpretatie van goudvondsten uit de late zesde en vroege 7e eeuw na Chr., *De Vrije Fries* 86, 33-94.
- Nicolay, J.A.W., in voorb.: *North Sea kings*
- Niemeijer, F., 2006: Land van boeren, in R. van Lit/C. Scheffer (eds.), *Boerenerfgoed. Het boerderijboek van Voor- schoten en Wassenaar*, Hollandshe Rading, 8-38.
- Niermeyer, J.F., 1953: Dammen en dijken in Frankisch Nederland, in: H.J. Pos et al. (eds.), *Weerklank op het werk van Jan Romein. Liber Amoricum*, Amsterdam, 109-115.
- Nieuwhof, A., 2010: Het handgemaakte aardewerk, ijzertijd tot vroege middeleeuwen, in J. Nicolay (ed.), 2008: *Opgravingen bij Midlaren. 5000 jaar wonen tussen Hondsrug en Hunzedal*, 2 dln., Groningen (GAS 7), 262-304.
- Nieveler, E./F. Siegmund, 1999: The Merovingian chronology of the Lower Rhine Area: results and problems, in: J. Hines et al. (eds.), *The pace of change. Studies in Early-Medieval chronology*, 3-22.
- Nokkert, M./A.C. Aarts/H.L. Wynia, met bijdragen van M. van Dinter/M.F.P. Dijkstra/N.D. Kerkhoven/C. Isings/S. Lange/W. Smith/E. Esser/B. Beerenhout/W.J. Kuijper/L.I. Kooistra, 2009: *Vroegmiddeleeuwse bewoning langs de A2. Een nederzetting uit de zevende en achtste eeuw in Leidsche Rijn*, Utrecht (Basisrapportage archeologie 26).
- Noomen, P.N., 1990: Koningsgoed in Groningen. Het domainale verleden van de stad, in J.W. Boersma/J.F.J. van den Broek/G.J.D. Offerman (eds.), *Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen*, Groningen/Bedum.
- Noomen, P., 1999: De goederen van de abdij van Echternach in de Friese landen, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 2, 7-37.
- Numan, A.M., 2005: *Noord-Hollandse kerken en kapellen in de Middeleeuwen, ca. 720-1200*, Zutphen.
- Numan, A.M., in voorb.: *Archeologische waarnemingen in de Amsterdamse Waterleidingduinen 1995-2004. Sporen van bewoning uit de IJzertijd, Romeinse tijd en Middeleeuwen*.
- Oerle, H.A. van, 1975: *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. De geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw* (2 delen), Leiden.
- Olsen, V.S., 2005/2006: The development of (proto)-disc-on-bow brooches in England, Frisia and Scandinavia, *Palaeohistoria* 47/48, 479-528.
- Oosterlee, A., 1943: *Verslag van enige onderwerpen uit het kerkelijk archief van Valkenburg Z-H*, Valkenburg (ongepubl. manuscript).
- Oppenheimer, S., 2007 (2006): *The origins of the British. The new prehistory of Britain and Ireland from Ice-Age hunter gatherers to the Vikings as revealed by DNA analysis*, London.
- Orsel, E.D., 2007: *Rijswijkers in Leiden. Algemeen overzicht van bakstenen en metselwerk in Leiden en signalering van zestiende- en zeventiende-eeuwse kenmerken*, Leiden (Bodemonderzoek in Leiden 20).
- Osta, W. van, 1996: Drecht en drecht-namen, *Naamkunde* 28, 51-77.
- Oudaan, J. 1664: *Roomsche Mogentheid etc.*, Amsterdam.
- Oude Rengerink, J.A.M., 1995: *Katwijk Zanderij-Westerbaan. Archeologische kartering in het kader van het bestemmingsplan*, Amsterdam (RAAP-rapport 107).
- Oude Rengerink, J.A.M. 1996: *Gemeente Noordwijk. Een archeologische inventarisatie en kartering (AAI-1)*, Amsterdam (RAAP-rapport 184).
- Pal, G.M. van der, 1988: *Bewerkt bot en gewei uit Valkenburg (Z.H)*, Alkmaar (ongepubl. doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Pal, T. van der, 1990: Hertshoornen kammen uit de vroeg middeleeuwse nederzetting op de Woerd te Valkenburg (Z.H), in Bult, E.J./D.P. Hallewas (eds.), *Graven bij Val-*

- kenburg III. *Het archeologisch onderzoek in 1987 en 1988*, Delft, 182-187.
- Pals, J.P., 1986: Plantenresten uit een vroegmiddeleeuwse kreek te Leiderdorp, *Westerheem* 35, 236-241.
- Pals, J.P., 1988: Milieu, landschap en landbouweconomie in Noord-Holland, 1300 v. Chr.-1300 n. Chr., in J.H.F. Bloemers (ed.), *Archeologie en oecologie van Holland tussen Rijn en Vlie*, Assen, 121-132.
- Pals, J.P./T. Hakbijl, 1992: Weed and insect infestation of a grain cargo in a ship at the Roman fort of Laurium in Woerden (Province of Zuid-Holland), in J.P. Pals/J. Buurman/M. van der Veen (eds.), *Festschrift for Professor van Zeist, Review of Palaeobotany and Palynology* 73, 287-300.
- Panhuysen, R.G.A.M., 2005: *Demography and health in early medieval Maastricht. Prosopographical observations on two cemeteries*, Maastricht (dissertatie Universiteit Maastricht).
- Panzer, F., 1901: *Hilde – Gudrun. Eine sagen- und literargeschichtliche Untersuchung*, Halle.
- Parlevliet, D., 1990: *Historische atlas van Katwijk en Valkenburg 1825*, Katwijk aan den Rijn.
- Parlevliet, D., 1992: 'De hof Valkenburg', *Holland* 24, 22-32.
- Parlevliet, D., 1993: *Historische atlas van Katwijk en Valkenburg 1620*, Katwijk aan den Rijn.
- Parlevliet, D., 1996: *Historische atlas van Katwijk en Valkenburg 1544*, Katwijk aan den Rijn.
- Parlevliet, D., 1997: *Archeologische vondsten in Katwijk*, z.p. (ongepubliceerd).
- Parlevliet, D., 2001: De Rijnmond verstopt, *Holland* 33, 1-16.
- Parlevliet, D., 2002: De Brittenburg voorgoed verloren, *Westerheem* 51, 115-121.
- Parlevliet, D./ D. van der Kooij, 2007: Stedelijke bebouwing in een dorp: de welgeborenen van Katwijk, *Westerheem* 56, 50-57.
- Pars, A. 1745 (1697): *Catti aborigines Batavorum dat is: De Katten, de voorouders der Batavieren, ofte de twee Katwijken, aan see en aan den Rijn. Etc.*, Leiden.
- Peeters, H.E., 1954: Een Frankisch grafveld bij Ockenburg, *Westerheem* 3, 78-83.
- Pirling, R., 1966: *Das Römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep*, Berlin (Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie B, 2).
- Plempers, P., 1969 (1714): *Beschrijving van de Heerlijkheid en het Dorp Alphen aan den Rijn etc.*, Nieuwkoop.
- Pleyte, W., 1883: *Nederlandsche Oudheden van de vroegste tijden tot op Karel de Grote*, Leiden.
- Pleyte, W., 1899: *Nederlandsche Oudheden van de vroegste tijden tot op Karel de Grote (Batavia)*, Leiden.
- Pohl, W., 1991: Conceptions of ethnicity in Early Medieval studies, *Archaeologia Polona* 29, 39-49.
- Pol, A. 1978: De verspreidingsgebieden van in Nederland geslagen Merovingische gouden munten der 7^e eeuw, *Westerheem* 27, 145-155.
- Pol, A., in voorb.: *The production and circulation of gold coins in the northern periphery of the Frankish empire and adjacent Frisian territories, 6th-7th centuries*.
- Pol, A./B.J. van der Veen, 2008: De middeleeuwse munten van Katwijk-Zanderij, in H.M. van der Velde (ed.), *Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk*, Amersfoort (ADC Monografie 5), 311-337.
- Polak, M./R.P.J. Kloosterman/R.A.J. Niemeijer, 2004: *Alphen aan den Rijn - Albaniana 2001-2002. Opgravingen tussen de Castellumstraat, het Omloopkanaal en de Oude Rijn*, Nijmegen (Libelli Noviomagenses 7).
- Polanyi, K., 1957: The economy as instituted process, in K. Polanyi et al. (eds.), *Trade and market in the early empires*, Glencoe, 243-270.
- Pons, L.J., 1992: Holocene peat formation in the lower parts of the Netherlands, in J.T.A. Verhoeven (ed.): *Fens and bogs in the Netherlands. Vegetation, history, nutrient dynamics and conservation*, Dordrecht (Geobotany 18), 7-79.
- Pont, W./L. van der Valk 1988: Archeologisch materiaal van de Waalsdorpervlakte, verzameld door J.L. van Soest, *Westerheem* 37, 93-101.
- Proos, R. (ed.), 2000: Archeologische kroniek van Holland over 1999, II Zuid-Holland, *Holland* 32, 71-128.
- Proos, R. (ed.), 2001: Archeologische kroniek Zuid-Holland 2000, *Holland* 33, 71-128.
- Pruissers, A.P./W. de Gans, 1988: De bodem van Leidschendam, in F.H.C.M. Daams/J.D. de Kort sr. (eds.): *Over, door en om de Leytsche Dam*, Leidschendam, 11-26.
- Prummel, W., 1979: Environment and stock-raising in Dutch settlements. The Bronze Age and the Middle Ages, *Palaeohistoria* 21, 91-107.
- Prummel, W., 1983: *Excavations at Dorestad 2. Early Medieval Dorestad, an archaeozoological study*, Amersfoort (Nederlandse Oudheden 11).
- Pryor, F., 2004: *Britain AD: A quest for Arthur, England and the Anglo-Saxons*, Londen.

- Raaf, H.K. de, 1954: Archaeologisch "visserslatijn", in: *Westerheem* 3, 28-30.
- Raaf, H.K. de, 1959: Een Merovingisch muntje uit de Zuid-Hollandse duinstreek, *Westerheem* 8, 29-30.
- Raaij, M. van, 1993a: Limmen: Zuidkerkelaan I, in P.J. Woltering/J.-K.A. Hagers (eds.), *Archeologische kroniek van Holland over 1992*. I Noord-Holland, *Holland* 25, 315-316.
- Raaij, M. van, 1993b: Limmen: Zuidkerkelaan II, in P.J. Woltering/J.-K.A. Hagers (eds.), *Archeologische kroniek van Holland over 1992*. I Noord-Holland, *Holland* 25, 318-320.
- Rahtz, P., 1976: Buildings and rural settlement, in D.M. Wilson (ed.), *The archaeology of Anglo-Saxon England*, Londen, 49-98.
- Ramaer, J.C., 1892: De omvang van het Haarlemmermeer en de meren waaruit het ontstaan is op verschillende tijden voor de droogmaking, *Verhandelingen der KNAW afdeling natuurkunde*, 1^e reeks, 29, 49-272.
- Rapoport, A. 1969: *House form and culture*, Englewood Cliffs (N.J.).
- Raue, J.J./Temminck Groll, C.L., 1956: De restauratie van het Groene Kerkje te Oegstgeest, *Leids Jaarboekje* 48, 57-65.
- Redknap, M., 1999: Die römischen und mittelalterlichen Töpfereien in Mayen, in H.-H. Wegner (ed.), *Berichte zur Archäologie an Mittelrhein und Mosel* 6, 11-401.
- Regteren Altena, H.H. van/H.A. Heidinga 1977: The North Sea region in the Early Medieval period, in B.L. van Beek/R.W. Brandt/W. Groenman-van Waateringe (eds.), *Ex Horreo*, Amsterdam (Cingula 4), 47-67.
- Reichmann, C., 1987: Die spätantiken befestigungen von Krefeld-Gellep, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 17, 507-521.
- Reichstein, J., 1975: *Die kreuzförmige Fibel. Zur Chronologie der späten römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Scandinavien, auf dem Kontinent und in England*, Neumunster.
- Remouchamps, A.E. 1928: Het Romeinse castellum te Valkenburg (Z.H.), *OMROL* 9, 51-56.
- Rentenaar, R., 1977: De Nederlandse kustduinen in de middeleeuwse bronnen tot omstreeks 1300, *Geografisch tijdschrift* XI, 361-376.
- Reuselaars, I., 1993: *Archeologie en symboliek: een confrontatie. Bouwtraditie in de rurale samenleving 500-1300*, Amsterdam (ongepubl. doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Reuvens, C.J.C. 1828: Opdelving van een Romeinsch gebouw bij Voorburg (vervolg), *Nederlandsche Staats-Courant*, No. 210, 5 september 1828.
- Reuvens, C.J.C. 1829: *Korte beschrijving en plan der Romeinse bouwwallen, gevonden bij de opdelvingen der jaren 1827-1829, ter waarschijnlijke plaatse van het Forum Hadriani, op de hofstede Arentsburg, bij 's-Gravenhage*, Leijden.
- Reuvens, C.J.C./C. Leemans/L.J.F. Janssen, 1845: *Alphabetische naamlijst, behorende bij de kaart van de in Nederland, België en een gedeelte der aangrenzende landen gevonden Romeinse, Germaansche of Gallische Oudheden : benevens de Romeinse en andere oude wegen, etc.*, Leiden.
- Richards, J.D., 1987: *The significance of form and decoration of Anglo-Saxon cremation urns*, Oxford (BAR British Series 166).
- Richards, J.D., 1999: What's so special about 'productive sites'? Middle Saxon settlements in Northumbria, in T. Dickinson/D. Griffiths (eds.), *The making of kingdoms. Papers of the 47th Sachsensymposium, York, September 1996*, Oxford (Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History 10), 71-80.
- Riché, P., 2009 (1973): *Die Welt der Karolinger*, Stuttgart (3e druk).
- Ridder, T. de, 1999: De oudste deltawerken van West-Europa. Tweeduizend jaar oude dammen en duikers te Vlaardingen, *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis* 8 (1999) 10-22.
- Rietkerk, M. 1996: *Vroegmiddeleeuws aardewerk uit Leiderdorp (ZH). De opgraving aan de Kom van Aaiweg uit 1950. De veldverkenning De Munnick uit 1978*, Amsterdam (ongepubl. materiaalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Rijk, P. de, 2006: Het slakmateriaal, in Dijkstra, M.F.P./J. de Koning/S. Lange, 2006: *Limmen- De Krocht. De opgraving van een middeleeuwse plattelandnederzetting in Kennemerland*, Amsterdam (AAC-publicaties 41), 117-121.
- Rijn, P. van, 1987: Vroeg-middeleeuwse watterputten op de Woerd, in Bult, E.J. / D.P. Hallewas (eds.), *Graven bij Valkenburg II. Het archeologisch onderzoek in 1986*, Delft, 111-114.
- Rijntjes, R., 1995, Van limes-fort naar missiepost. De Romeinse castella langs de benedenloop van de Rijn vóór Willibrord, *Madoc* 9, 157-169.

- Roeleveld, W., 1974: The Holocene evolution of the Groningen marine-clay district, *BROB* 24, supplement, 5-132.
- Roest, J. van der / J.A. Waasdorp, 1983: *Proefopgravingen op de Waalsdorpervlakte. Infiltratieplassen in archeologisch perspectief*, Leiden.
- Rosman, A./P.G. Rubel, 1989: *The tapestry of culture. An introduction to Cultural anthropology*, New York (derde druk).
- Roussell, A., 1947: *Middelalderborgen ved Halkaer*, Nationalmuseets arbejdsmark, København.
- Roymans, N., 1996: The sword or the plough. Regional dynamics in the romanisation of Belgic Gaul and the Rhineland area, in N. Roymans (ed.), *From the sword to the plough. Three studies on the earliest romanisation of Northern Gaul*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies I), 9-126.
- Roymans, N./F. Theuws, 1999: Long-term perspectives on man and landscape in the Meuse-Demer-Scheldt region. An introduction, in F. Theuws / N. Roymans (eds.), *Land and ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 4), 1-32.
- Russchen, A., 1964: Warns, Heruli, Thuringians, *It Baeken* 26, 301-306.
- Russchen, A., 1979 en 1981: Bouwstenen voor een geschiedenis van "Dark-Age Frisia" deel I en II, s.l. (ongepubliceerd manuscript).
- Sablerolles, Y., 1990: Het dierlijk botmateriaal uit de vroege Middeleeuwen afkomstig van de nederzetting op de Woerd bij Valkenburg (Z.H.). Een voorbeschuiving, in Bult, E.J. / D.P. Hallewas (eds.), *Graven bij Valkenburg III. Het archeologisch onderzoek in 1987 en 1988*, Delft, 167-173.
- Sablerolles, Y., 1992: *Het Bot, een zoo-archeologische verhandeling betreffende de faunaresten van de vroeg-middeleeuwse nederzetting op de Woerd te Valkenburg ZH*, Amsterdam (intern rapport IPP).
- Salman, J./H. Salman/W. Hekkens (eds.), 2011: *Aan zee en op de geest. Een nieuwe geschiedenis van Noordwijk*, Noordwijk.
- Salomé, A.J., 1969: *Een craniologisch onderzoek van de oude bevolking van Valkenburg-Z.H.* (dissertatie Rijksuniversiteit Leiden), Leiden.
- Sarfatij, H., 1969: Heinenoord, *Nieuwbuletin KNOB*, 50.
- Sarfatij, H., 1973a: Verslag van de provinciale archeoloog van Zuid-Holland, *Jaarverslag ROB 1971*, Amersfoort, 92-97.
- Sarfatij, H., 1973b: Zoeterwoude, *Nieuwsbulletin KNOB*, 29-31.
- Sarfatij, H. (ed.), 1976 : Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1975, *Holland* 8, 262-280).
- Sarfatij, H. (ed.), 1977a: Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1976, *Holland* 9, 245-267.
- Sarfatij, H., 1977b: Die Frühgeschichte von Rijnsburg (8.-12. Jahrhundert), ein historisch-archäologischer Bericht, in B.L. van Beek et al. (eds.), *Ex Horreo*, Amsterdam (Cingula 4), 290-302.
- Sarfatij, H. (ed.), 1978: Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1977, *Holland* 10, 297-312.
- Sarfatij, H. (ed.), 1979: Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1978, *Holland* 11, 313-339.
- Sarfatij, H. (ed.), 1980: Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1979, *Holland* 12, 277-289.
- Sasse, J., 1911: Antropologies onderzoek, voorloopig alléén van de door dr. Holwerda en later door dr. Evelein opgegraven Katwijker schedels, *OMROL* 5, 76-124.
- Schelvis, H., 2001: Een kaart van de heerlijkheid 'Offem', in J.J.J.M. Beenakker et al. (eds.), *De Duin- en Bollenstreek in 'caert' gebracht*, Lisse, 50-51.
- Schenk, W., 2010: "Central Places" as a point of discussion from German geography in (pre)historical research, in B. Ludowici/H.Jöns/S. Kleingärtner/J. Scheschkewitz/M. Hardt (eds.), *Trade and communication networks of the first millenium AD in the northern part of Central Europe: central places, beach markets, landing places and trading centres*, Stuttgart (Neue Studien zur Sachsenforschung 1), 11-13.
- Schietzel, K., 1981: *Stand der siedlungsarchäologischen Forschung in Haithabu. Ergebnisse und Probleme*, Neumünster/Schleswig (Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu 16).
- Schmid, P., 1991: Mittelalterliche Besiedlung, Deich- und Landesausbau im niedersächsischen Marschgebiet, in H.W. Böhme (ed.), *Siedlungen und Landesausbau zur Salierzeit I. In der nördlichen Landschaften des Reiches*, Sigmaringen, 9-36.
- Schmid, P./W.H. Zimmermann, 1976: Flögel – zur Struktur einer Siedlung des 1. bis 5. Jahrhunderts n. Chr. im Küstengebiet der südlichen Nordsee, *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 11, 1-77.

- Schmidt, H., 1994: *Building customs in Viking Age Denmark*, Bergiafonden.
- Schön, M.D., 1999: *Fedderson Wierde, Fallward, Flögeln. Archäologie im Museum Burg Bederkesa, Landkreis Cuxhaven*, Bremerhaven.
- Schön, M.D./W.-D. Tempel, 1995: Römische Kaiserzeit und frühe Völkerwanderungszeit, in H.-E. Dannenberg/H.-J. Schulze (eds.), *Geschichte des Landes zwischen Elbe und Weser, Band I. Vor- und Frühgeschichte*, Stade, 161-219.
- Schonefeld, J./J. Zijlstra, 1999: The Wijnaldum brooch, in J.C. Besteman et al. (eds.), 1999: *The excavations at Wijnaldum. Reports on Friesland in Roman and Medieval times*. Vol. 1, Rotterdam/Brookfield, 191-201.
- Schönfeld, M., 1935: Wiltenburg. Het ontstaan en de groei van een 'geleerdensage', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde* 54, 1-14.
- Schönfeld, M., 1949: *Veldnamen in Nederland*, Amsterdam (Mededelingen der KNAW, afd. Letterkunde, N.R. 12, No.1).
- Schönfeld, M., 1955: *Nederlandse waternamen*, Amsterdam (Bijdragen en mededelingen der naamkunde-commissie van de KNAW te Amsterdam VI).
- Schoor, A. van der, 1992: *Het ontstaan van de middeleeuwse stad Rotterdam. Nederzettingsgeschiedenis in het Maas-Merwedegebied van ca. 400 tot 1400*, Alphen aan den Rijn.
- Schotten, J., 1994: Friezen in Venlo. Archeologisch onderzoek van een Romeinse nederzetting te Blerick, gemeente Venlo, *Archeologie in Limburg* 60, 30-32.
- Schrijver, P., 1999: The Celtic contribution to the development of the North Sea Germanic vowel system, with special reference to Coastal Dutch, *Nowele* 35, 3-47.
- Schrijver, P., 2000: Keltisch of niet. Twee namen en een verdacht accent, in Hofman, R./B. Smelik/L. Toorians (eds.), *Kelten in Nederland*, Utrecht, 67-87.
- Schutte, I.S. 1996: *Een waarderend archeologisch onderzoek van zeven vindplaatsen in de Oude Campspolder te Maasland* (RAAP-rapport 180), Amsterdam.
- Schuylf, J., 1995: *Heidens Nederland. Zichtbare overblijfselen van een niet-christelijk verleden*, Utrecht.
- Scull, C., 1990: Scales and weights in Early Anglo-Saxon England, *The Archaeological Journal* 147, 183-215.
- See, K. von/B. la Farge/E. Picard/I. Priebe/K. Schulz, 1997: *Kommentar zu den Liedern der Edda, Bd. 2: Götterlieder*, Heidelberg.
- Siegmund, F., 1998: *Merovingerzeit am Niederrhein. Die frühmittelalterlichen Funde aus dem Regierungsbezirk Düsseldorf und dem Kreis Heinsberg*, Köln (Rheinische Ausgrabungen 34).
- Skre, D., 2007: Towns and markets, kings and central places in south-western Scandinavia c. AD 800-950, in D. Skre (ed.), *Kaupang in Skiringssal*, Oslo (Kaupang Excavation Project Publication Series 1, Norske Oldfunn XXII), 445-469.
- Skre, D., 2010: Centrality and places. The central place Skiringssal in Vestfold, Norway, in B. Ludowici/H.Jöns/S. Kleingärtner/J. Scheschkewitz/M. Hardt (eds.), *Trade and communication networks of the first millennium AD in the northern part of Central Europe: central places, beach markets, landing places and trading centres*, Stuttgart (Neue Studien zur Sachsenforschung 1), 220-231.
- Slicher van Bath, B.H., 1944: *Mensch en land in de middeleeuwen*. Assen.
- Slicher van Bath, B.H., 1965: The economic and social conditions in the Frisian districts from 900 to 1500, *AAG Bijdragen* 13, 97-133.
- Slicher van Bath, B.H., 1978 (1964): Hoven op de Veluwe, in B.H. Slicher van Bath, *Bijdragen tot de agrarische geschiedenis*, Utrecht/Antwerpen, 268-303.
- Slofstra, J., 1994: Recent developments in Dutch archaeology. A scientific-historical outline, *Archaeological Dialogues* 1/1, 9-33.
- Sloftra, J., 1991: Changing settlement systems in the Meuse-Demer-Scheldt area during the early Roman period, in N. Roymans/F. Theuws (eds.), *Images of the past. Studies on ancient societies in Northwestern Europe*, Amsterdam (Studies in Pre- en Protohistorie 7), 131-199.
- Smit, J.G., 1995: *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late Middeleeuwen* (Miscellanea Neerlandica XII), Leuven.
- Sørensen, P., 1999: *A reassessment of the Jutish nature of Kent, Southern Hampshire and the Isle of Wight*, 2 vol. (proefschrift University of Oxford).
- Soulat, J., 2009: *Le matériel archéologique de type Saxon et Anglo-Saxon en Gaule Mérovingienne*, Saint-Germain-en-Laye.
- Spek, T., 2004: *Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie*, Utrecht (proefschrift Wageningen Universiteit).

- Springer, M., 2006: Warnen, in *Hoops Reallexicon der Germanischen Altertumskunde* 33, 274-281.
- Staalduinen, C.J. van, 1979: *Toelichtingen bij de Geologische kaart van Nederland 1: 50 000. Blad Rotterdam West (37 W)*, Haarlem.
- Stein, F., 1967: *Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland* (Germanische Denkmäler des Völkerwanderungszeit, Serie A, Bd. 9). Berlin.
- Steuer, H., 1982: *Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa: Eine Analyse der Auswertungsmethoden des archäologischen Quellenmaterials*, Göttingen.
- Steuer, H., 1989: Archaeology and history: Ten proposals on the social structure of the Merovingian kingdom, in K. Randsborg (ed.), *The birth of Europe, archaeology and social development in the first millenium A.D.*, Rome, 100-122.
- Steuer, H., 1990: Spätromische und byzantinische Gewichte in Südwestdeutschland, *Archäologische Nachrichten aus Baden* 43, 43-59.
- Steuer, H., 2006: Trinkhorn, *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 31, 251-264.
- Steuer, H., 2007: Zentralorte, *Hoops Reallexicon der Germanischen Altertumskunde* 35, 878-914.
- Streefkerk, M., 1992: *Laat-Romeinse munten uit Nederland. Numismatisch onderzoek naar de geschiedenis van ons land, 294-395 na Christus*, Amsterdam (ongepubliceerde scriptie).
- Streefkerk, M., 1995: Een nieuwe kijk op de Haarlemmermeer, *Jaarboek voor munt en penningkunde* 82, 1-18.
- Strydonck, M.J.Y. van, 1997: Radiocarbon dating and Medieval Europe, in G. de Boe/F. Verhaeghe (eds.), *Method and theory in historical archaeology. Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference*, Vol. 10, 89-101.
- Stuart, P.J.J., 1970: Rozenburg (Zuid-Holland), *Nieuwsbulletin KNOB* 1970, 45.
- Stuiver, M. et al., 1998: Calibration Issue, *Radiocarbon* 40, 1041-1083.
- Stuurman, P., 1965: Een archeologisch drama onder de (het) bedrijven door. Transformaties van het Monsterse Geestje, *Westerheem* 14, 35-79.
- Stuurman, P./ H. Brunsting, 1991: Hoe een mislukte opgraving leidde tot een gelukt initiatief, *Westerheem* 40, 233-237.
- Suurmond-van Leeuwen, H., 1983: De Kleine Cronesteinsepolder in Leiden, een veldverkenning, *Bodemonderzoek in Leiden* 5, 63-67.
- Swanton, M.J., 1973: *The spearheads of the Anglo-Saxon settlements*, Londen.
- Taayke, E., 1996-1997: Die einheimische Keramik der nördlichen Niederlande, 600 v. Chr. bis 300 n. Chr., V: Übersicht und Schlußfolgerungen, *BROB* 42, 163-208.
- Taayke, E., 1999: The smell of higher nectar, in H. Sarfatij et al. (eds.), *In discussion with the past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*, Zwolle, 196-203.
- Taayke, E., 2004: Handgevoemd aardewerk, in C.W. Koot/R. Berkvens (eds.), *Bredase akkers eeuwenoud. 4000 jaar bewoningsgeschiedenis op de rand van zand en klei*, Breda (RAM 102), 418.
- Taayke, E./E. Knol, 1992: Het vroeg-middeleeuwse aardewerk van Tritsum, gem. Franekeradeel (Fr.), *Paleo-Aktueel* 3, 84-88.
- TeBrake, W.H., 1985: *Medieval frontier. Culture and ecology in Rijnland* (Environmental History Series 7), College Station.
- Tent, W.J. van, 1988: *Archeologische kroniek van de provincie Utrecht over de jaren 1980-1984*, Utrecht.
- Therkorn, L.L., 2004: *Landscaping the powers of darkness & light: 600 BC-350 AD settlement concerns of Noord-Holland in wider perspective*, s.l. (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Therkorn, L./E. Besselsen/M. Diepeveen-Jansen/S. Gerritsen/J. Kaarsemaker/M. Kok/L. Kubiak-Martens/J. Slopsma/P. Vos, 2009: *Landscapes in the Broekpolder. Excavations around a monument with aspects of the Bronze Age tot the Modern* (Beverwijk & Heemskerk, N-H), Amsterdam (Themata 2).
- Theune-Vogt, C., 1990: *Chronologische Ergebnisse zu den Perlen aus dem alamanischen Gräberfeld von Weingarten, Kr. Ravensburg. Eine Datenanalyse*, Marburg.
- Theuws, F.C.W.J., 1988: *De archeologie van de periferie. Studies naar de ontwikkeling van bewoning en samenleving in het Maas-Demer-Schelde gebied in de vroege middeleeuwen*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Theuws, F.C., 1989: Middeleeuwse parochiecentra in de Kempen 1000-1350, in A. Verhoeven/F. Theuws (eds.), *Het Kempenprojekt 3, De middeleeuwen centraal*, Waalre (Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem 33), 97-216.
- Theuws, F., 1991: Landed property and manorial organisation in Northern Austrasia: some considerations and a case study, in N. Roymans/F. Theuws (eds.), *Images of*

- the Past. Studies on ancient societies in north-west Europe*, Amsterdam, 299-407.
- Theuws, F., 1996: Haus, hof und Siedlung im nördlichen Frankenreich (6.-8. Jahrhundert), in *Die Franken. Wegbereiter Europas. Vor 1500 Jahren: König Chlodwig und seine Erben. Teil 2. Alltagskultur im Frankenreich*, Mannheim/Mainz, 754-768.
- Theuws, F., 1999: Changing settlement patterns, burial grounds and the symbolic construction of ancestors and communities in the late Merovingian southern Netherlands, in Ch. Fabech/J. Ringtved (eds.), *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, May 4-7 1998*, Århus, 337-349.
- Theuws, F., 2003: *De sleutel van Sint Servaas. Uitwisseling, religie, identiteit en centrale plaatsen in de Vroege Middeleeuwen*, Amsterdam (inaugurele rede Universiteit van Amsterdam).
- Theuws, F., 2008: 'terra non est'. Zentralsiedlungen der Völkerwanderungszeit im Maas-Rhein-Gebiet, in H. Steuer/V. Bierbrauer (eds.), *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria*, Berlin/New York, 765-793.
- Theuws, F./M. Alkemade, 2000: A kind of mirror for men: sword depositions in late antique Northern Gaul, in F. Theuws/J.L. Nelson (eds.), *Rituals of power. From late Antiquity to the Early Middle Ages*, Leiden (The Transformation of the Roman World 8), 401-476.
- Theuws, F./A. Verhoeven/H.H. van Regteren Altena, 1988: Medieval settlement at Dommelen. Parts I and II, *BROB* 38, 229-430.
- Thompson, E.A., 1980: Procopius on Brittia and Britannia, *The Classical Quarterly, New Series* 30, 498-507.
- Tilmans, K., 1987: Cornelius Aurelius en het ontstaan van de Bataafse mythe in de Hollandse geschiedschrijving (tot 1517), in B. Ebels-Hoving/C.G. Santing/C.P.H.M. Tilmans (eds.), *Genoechlicke ende lustige historiën. Laatmiddeleeuwse geschiedschrijving in Nederland*, Hilversum, 191-213.
- Tischler, F., 1954 (1956): Der Stand der Sachsenforschung, archäologisch gesehen, *Bericht der römisch-germanischen Kommission* 35, 21-215.
- Tol, A.J., 2006: *De Horn, locatie grafveld-noord, gemeente Rijnsburg; archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven)*, Amsterdam (RAAP-rapport 1315).
- Tol, T. van 1994: De Germaanse klankverschuiving. Pre-Germaanse plaatsnamen en de aanwezigheid van Kelten in Nederland, *Detector Magazine* maart 1994, 7-14.
- Toorians, L. 2001: Kelten aan de Nederlandse kust. Noordzee-germaans begonnen met Noordzeekeltisch, *Spiegel Historiae* 36 112-117.
- Treherne, P., 1995: The warrior's beauty: the masculine body and self-identity in Bronze-Age Europe, *Journal of European Archaeology* 3.1, 105-144.
- Trierum, M.C. van, 1992, Nederzettingen uit de IJzertijd en de Romeinse Tijd op Voorne-Putten, IJsselmonde en in een deel van de Hoekse Waard, in A.B. Döbken (ed.), *Bijdragen aan de bewoningsgeschiedenis van het Maasmondgebied*, Rotterdam (BOORbalans 2), 15-102.
- Trierum, M.C. van/A.B. Döbken/A.J. Guiran, 1988: Archeologisch onderzoek in het Maasmondgebied 1976-1986, in *BOORbalans 1. Bijdragen aan de bewoningsgeschiedenis van het Maasmondgebied*, Rotterdam, 11-104.
- Trimpe Burger, J.A., 1960/1961: Beknopt overzicht van het oudheidkundig bodemonderzoek in het Deltagebied, *BROB*, 195-209.
- Trimpe Burger, J.A., 1969: Rotterdam, *Nieuwsbulletin KNOB* 1969, 57.
- Tump, M., 2004: *Boerenhuizen in het veen. Een onderzoek naar agrarische woningen in het veengebied van de provincies Noord- en Zuid-Holland en Friesland ten tijde van de middeleeuwse "Grote Ontginning" in de 10e tot 13e eeuw*, Papendrecht (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Tuuk, L. van der, 2009: *Koningen en krijgsheren. De Franken in de Lage Landen*, Kampen.
- Tuuk, L. van der/J.M. van Winter, 2007: Rondom Egmond. Denen en West-Friezen in Kennemerland, *Holland* 39, 276-298.
- Udolph, J., 2010: The evidence of central places in place names, in B. Ludowici/H.Jöns/S. Kleingärtner/J. Scheschkewitz/M. Hardt (eds.), *Trade and communication networks of the first millenium AD in the northern part of Central Europe: central places, beach markets, landing places and trading centres*, Stuttgart (Neue Studien zur Sachsenforschung 1), 49-68.
- Uyl, R.G. den, 1958: Dorpen in het rivierkleigebied, *Bulletin KNOB* 6° serie 11, 97-114.
- Valk, L. van der, 1986: *Inventarisatie van archeologische waarden van de duinterreinen Solleveld en Ocken-*

- burg, Westduinen, gemeente 's-Gravenhage, 's-Gravenhage.
- Valk, L. van der/F. Beekman/R.M. van Heeringen, 1997: Stuiwend zand over boerenland. Geologie, archeologie en historische geografie van het duingebied op Schouwen in de provincie Zeeland, in D.P. Hallewas/G.H. Scheepstra/P.J. Woltering (eds.), *Dynamisch landschap. Archeologie en geologie van het Nederlandse kustgebied*, Assen, 131-152.
- Valk, L. van der/B. van Vonderen/K. Pronk 1999: Het boetveld in de Harstenhoek – een verrassend stukje Scheveningse archeologie, *Westerheem* 48, 131-142.
- Van Friezen, Franken en Saksen, 350-750, Den Haag 1959-1960³ (tentoonstellingsgids Fries Museum / Haags Gemeentemuseum).
- Veen, M.M.A. van, 1992: Middeleeuwse houtbouw uit Spijkenisse-Hartel West, in A.B. Döbken (ed.), *Bijdragen aan de bewoningsgeschiedenis van het Maasmondgebied*, Rotterdam (BOORbalans 2), 237-251.
- Veen, M.M.A. van/J.A. Waasdorp, 2000: *Archeologische-geologische kaart van Den Haag*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige publicaties 5).
- Velde, H.M. van der (ed.), 2008: *Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk, Amersfoort* (ADC Monografie 5).
- Verhagen, H.J., 1952: Een Vikinger "sólskífa" te Hazerswoude, *Westerheem* 1, 62-67.
- Verhoeven, A.A.A., 1998: *Middeleeuws gebruiksaardewerk in Nederland (8ste-13de eeuw)*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 3).
- Verhulst, A., 1981: Landbouw, in D.P. Blok et al. (eds.): *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 1, Haarlem, 166-182.
- Verhulst, A., 2002: *The Carolingian economy*, Cambridge.
- Verkerk, C.L., 1992: Het tolsysteem in het mondingsgebied van Rijn, Maas en Schelde tot de elfde eeuw, in A. Carmiggelt (ed.), *A contribution to Medieval archaeology. Teksten van lezingen gehouden tijdens het symposium 'Handel, handelsplaatsen en handelswaar vanaf de Vroege Middeleeuwen in de Lage Landen' te Rotterdam van 2 t/m 3 november 1990*. Rotterdam (Rotterdam Papers 7), 39-49.
- Verkerk, C.L., 1997: Tollen en waterwegen in Holland en Zeeland tot in de vijftiende eeuw, in D.E.H. de Boer/E.H.P. Cordfunke/H. Sarfatij (eds.): *Holland en het water in de middeleeuwen. Strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water*, Hilversum, 97-114.
- Vermet, B., 2006: De abdij van Rijnsburg, in A. Kingmans-Claas (ed.), *De rijke historie van een nieuwe gemeente*, Katwijk, 39-61.
- Vermeijden, P., in samenwerking met A. Quak, 2000: *Van Aegir tot Ymir. Personages en thema's uit de Germaanse en Noordse mythologie*, Nijmegen.
- Verwers, W.J.H., 1998/1999: North Brabant in Roman and Early Medieval times, V Habitation history, *BROB* 43, 199-359.
- Vin, J.P.A. van der, 1993: Schatvondst Huigsloot – Haarlemmermeer – 1920 en 1992, *De Beeldenaar* 17, 392-396.
- Vin, J.P.A. van der, 1999: Roman coins from Wijncaldum, in Besteman, J.C. et al. (eds.), *The excavations at Wijncaldum. Reports on Friesland in Roman and Medieval times*. Vol. 1, Rotterdam/Brookfield, 185-189.
- Vlek, R., 1987: *The medieval Utrecht boat*, Oxford (BAR Int. Series 382).
- Vliet, K. van, 2002: *In kringen van kanunniken. Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227*, Zutphen.
- Vlist, E. van der, 2001: *De burcht van Leiden*, Leiden (Leidsche Historische Reeks 14).
- Vogel, J.C./H.T. Waterbolk, 1967: Groningen Radiocarbon dates VII, *Radiocarbon* 9, 107-155.
- Vogel, J.C./H.T. Waterbolk, 1972: Groningen Radiocarbon dates X, *Radiocarbon* 14/1, 6-110.
- Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Deel III. De provincie Zuid-Holland* (Utrecht, 1915).
- Vos, P.C., 1983: De relatie tussen de geologische ontwikkeling en de bewoningsgeschiedenis in de Assendelver polders vanaf 1000 voor Chr., *Westerheem* 32, 54-80.
- Vos, P.C./R.M. van Heeringen, 1997: Holocene geology and occupation history of the province of Zeeland, in M.M. Fischer (ed.) *Holocene evolution of Zeeland (SW Netherlands)*, Haarlem (Med. NITG TNO Nr. 59), 4-109.
- Vries, O., 1986: *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese vrijheid*, Leeuwarden.
- Waasdorp, J.A., 1988: 's-Gravenhage: Ockenrode/Solleveld, in D.P. Hallewas, Archeologische kroniek van Holland over 1987, II Zuid-Holland, *Holland* 19, 328.
- Waasdorp, J.A., 1997: 's-Gravenhage: Frankenslag, in R.M. van Heeringen, Archeologische kroniek van Holland over 1996, *Holland* 29, 428-430.

- Waasdorp, J.A. 1999: *Van Romeinse soldaten en Cananefaten. Gebruiksvoorwerpen van de Scheveningseweg* (VOM-reeks 1999 nr. 2), Den Haag.
- Waasdorp, J.A./E. Eimermann, 2008: *Solleveld. Een opgraving naar een Merovingisch grafveld aan de rand van Den Haag*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 10).
- Wagner, A./S. Depuydt, 2009: *Archeologisch onderzoek op de locatie Samsonveld-Tennispark De Munnik te Leiderdorp (gemeente Leiderdorp). Inventariserend onderzoek met proefsleuven*, Nieuwerkerk a/d IJssel (ArcheoMedia rapport A03-493-K/495K).
- Wassink, A. 1978: Ligt de oorsprong van de stad Leiden bij het Romeinse castellum Matilo?, *Westerheem* 27, 294-298.
- Waterbolk, H.T., 1976: Albert Egges van Giffen. Noordhorn 14 maart 1884 - Zwolle 31 mei 1973, *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* 1975-76, 122-153.
- Waterbolk, H.T., 1980: Hoe oud zijn de Drentse dorpen? Problemen van nederzettingcontinuïteit in Drenthe van de bronstijd tot de middeleeuwen, *Westerheem* 29, 190-212.
- Waterbolk, H.T., 1982: Mobilität von Dorf, Ackerflur und Gräberfeld in Drenthe seit der Latènezeit. Archäologische Siedlungsforschungen auf der nordniederländischen Geest, *Offa* 39, 97-137.
- Waterbolk, H.T., 1990: Zeventig jaar archeologisch nederzettingsonderzoek in Drenthe, *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 107, 137-168.
- Waterbolk, H.T., 1991: Das mittelalterliche Siedlungswesen in Drenthe. Versuch einer synthese aus archäologischer Sicht, in H.W. Böhme (red.) *Die Salier. Siedlungen und Landesbau zur Salierzeit. Teil 1: In den nördlichen Landschaften des Reiches*, 47-108.
- Waterbolk, H.T., 1995: Patterns of the peasant landscape, *Proceedings of the Prehistoric Society* 61, 1-36.
- Waterbolk, H.T., 1999: From Wijster to Dorestad and beyond, in H. Sarfatij et al. (eds.), *In discussion with the past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*, Zwolle, 107-117.
- Waterbolk, H.T., 2009: *Getimmerd verleden. Sporen van vroege historische houtbouw op de zand- en kleigronden tussen Eems en IJssel*, Groningen.
- Weale, M.E./D.A. Weiss/R.F. Jager/N. Bradman/M. Thomas, 2002: Y chromosome evidence for Anglo-Saxon mass migration, *Molecular biology and evolution* 19, 1008-1021.
- Webster, L., 2007: Taplow, *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 35, 69-72.
- Weerd, M.D. de 1988: *Schepen voor Zwammerdam. Bouwwijze en herkomst van enkele vaartuigtypen in West- en Middeneuropa uit de Romeinse tijd en de Middeleeuwen in archeologisch perspectief*, s.l. (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Weerts, H.J.T./H.J.A. Berendsen, 1995: Late Weichselian and Holocene fluvial palaeogeography of the southern Rhine-Meuse delta (the Netherlands), *Geologie en mijnbouw* 74, 199-212.
- Welch, M., 1992: *English Heritage book of Anglo-Saxon England*, London.
- Wenskus, R., 1961: *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*, Köln.
- Westerdahl, C., 1991: The maritime cultural landscape, *The international journal of nautical archaeology* 22.1, 5-14.
- Westreenen van Tiellandt, W.H.J. Baron van, 1826: *Recherches sur l'ancien Forum Hadriani et ses vestiges, près de la Haye, en Hollande*, Amsterdam/la Haye.
- Weststrate, J., 2008: *In het kielzog van moderne markten. Handel en scheepvaart op de Rijn, Waal en IJssel, ca. 1360-1560*, Hilversum.
- Wickham, C., 1998: Overview: production, distribution and demand, in R. Hodges/W. Bowden (eds.), *The sixth century. Production, distribution and demand*, Leiden (The transformation of the Roman world 3), 279-292.
- Wickham, C., 2005: *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean 400-800*, Oxford.
- Wijngaarden, W.D. van, 1951: In memoriam Dr. J.H. Holwerda, *OMROL* 32, 1-7.
- Wijngaarden-Bakker, L.H., 1988: Zoöarcheologisch onderzoek in de west-Nederlandse delta, in J.H.F. Bloemers (ed.), *Archeologie en oecologie van Holland tussen Rijn en Vlie*, Assen, 154-185.
- Willems, W.J.H., 1981: Romans and Batavians, a regional study in the Dutch Eastern River Area, I, *BROB* 31 1981, 7-217.
- Willems, W.J.H., 1984: Romans and Batavians, a regional study in the Dutch Eastern River Area II, *BROB* 34, 39-331.
- Willems, W.J.H., 1989: Das Rhein-Maas-Delta als Grenzgebiet vom 3. Bis zum 8. Jahrhundert, *Siedlungsforschung. Archäologie-Geschichte-Geographie* 7, 31-49.

- Wimmers, W.H., 1986: *Het Merovingische grafveld van Rijnsburg*, Amsterdam (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Windler, R., 1989: Ein frühmittelalterliches Männergrab aus Elgg (ZH). Bemerkungen zu einem filigranverzierten Schnallentyp, *Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte* 72, 181-200.
- Woltering, P.J., 1975: Occupation history of Texel, I. The excavations at Den Burg: preliminary report, *BROB* 25, 7-36.
- Woltering, P.J., 1979: Occupation history of Texel, II. The archaeological survey: preliminary report, *BROB* 29, 7-113.
- Woltering, P.J., 1983: De Sommeltjesberg op Texel: het graf van een hereboer? 1777, in M. Addink-Samplonius (ed.), *Urnen delven. Het opgravingsbedrijf artistiek bekeken*, Dieren, 32-36.
- Woltering, P.J., 1994: Texel – landschap en bewoning van Midden Bronstijd tot Vroege Middeleeuwen, in M. Rappol/C.M. Soonius (eds.), *In de bodem van Noord-Holland. Geologie en archeologie*, Amsterdam, 189-217.
- Woltering, P.J., 1996-1997: Occupation history of Texel, III. The archaeological survey, palaeogeography and settlement patterns, *BROB* 42, 209-363.
- Woltering, P.J./J.C. Besteman/J.F. van Regteren Altena/D.P. Hallewas, 1994: Vroegmiddeleeuws Noord-Holland in kaart gebracht, in G.J. Borger/S. Bruines, *Binnewaeters gewelt. 450 jaar boezembeheer in Hollands Noorderkwartier*, Edam, 145-150.
- Wood, I., 1994; *The Merovingian kingdoms, 450-751*, Londen.
- Ypey, J., 1970: Een cicadefibula uit Den Haag en een beslagstukje uit Monster, *Westerheem* 19, 155-159.
- Ypey, J., 1973: Das fränkische Gräberfeld zu Rhenen, prov. Utrecht, *BROB* 23, 145-168.
- Zadoks-Josephus Jitta, A.N. 1962: Twee Karolingische muntfibulae, *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 49, 76-77.
- Zadoks-Josephus Jitta, A.N., 1962/1963: Antieke kunst in Nederlandse Musea: Romeins muntsieraad in het Kon. Penningkabinet, *Hermeneus* 34, 23-24.
- Zadoks-Josephus, A.N., 1966: The Haarlemmermeer hoard. Late-Roman bronze coins up to about AD 400. Foreword, *OMROL* 47, 31-32.
- Zadora-Rio, E., 2003: The making of churchyards and parish territories in the early-medieval landscape of France and England in the 7th-12th centuries: a reconsideration, *Medieval Archaeology* 2003, 1-19.
- Zagwijn, W.H., 1984: The formation of the Younger Dunes on the west coast of the Netherlands (AD 1000-1600), *Geologie en mijnbouw* 63, 259-268.
- Zagwijn, W.H., 1986: *Nederland in het Holoceen* (Geologie van Nederland I), Haarlem.
- Zagwijn, W.H., 1997: Een landschap in beweging. De duinen van Noord-Holland sinds het Neolithicum, in D.P. Hallewas/G.H. Scheepstra/P.J. Woltering (eds.), *Dynamisch landschap. Archeologie en geologie van het Nederlandse kustgebied*, Assen, 93-129.
- Zeist, van W., 1990, The palaeobotany of early-medieval Dorestad: evidence of grain trade, *Proceedings of the KNAW* 93, 3, 335-348.
- Zeist, W. van/T.C. van Hoorn/S. Bottema/H. Woldring, 1976: An agricultural experiment in the unprotected salt marsh, *Palaeohistoria* 18, 111-143.
- Zimmermann, W.H., 1988: Regelhafte Innengliederung prähistorischer Langhäuser in den Nordseeanrainerstatten: Ein Zeugnis enger, langandauernder kultureller Kontakte, *Germania* 66, 465-489.
- Zimmermann, W.H., 1991: Die früh- bis hochmittelalterliche Wüstung Dalem, Gem. Langen-Neuenwalde, Kr. Cuxhaven. Archäologische Untersuchungen in einem Dorf des 7.-14. Jahrhunderts, in H.W. Böhme (ed.), *Siedlungen und Landesausbau zur Salierzeit 1. In den nördlichen Landschaften des Reiches*, Sigmaringen, 37-46.
- Zimmermann, W.H., 1992: *Die Siedlungen des 1. bis 6. Jahrhunderts nach Christus von Flögeln-Eekhöltjen, Niedersachsen: Die Bauformen und ihre Funktionen*, (Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet 19).
- Zimmermann, W.H., 1998: Pfosten, Ständer und Schwelle und der Übergang vom Pfosten- zum Ständerbau. Eine Studie zu Innovation und Beharrung im Hausbau. Zu Konstruktion und Haltbarkeit prähistorischer bis neuzeitliche Holzbauten von den Nord- und Ostseeländern bis zu den Alpen, *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 25, 9-241.
- Zimmermann, W.H., 1999: Favourable conditions for cattle farming, one reason for the Anglo-Saxon migration over the North Sea? About the byre's evolution in the area south and east of the North Sea and England, in H. Sarfatij et al. (eds.), *In discussion with the past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*, Zwolle, 129-144.

Zonneveld, I.S., 1960: *De Brabantse Biesbosch. Een studie van bodem en vegetatie van een zoetwatergetijdendelta bestaande uit de drie gedeelten A, B en C*, Wageningen (Bodemkundige Studies 4).

Bijlage 1

**Catalogus van laat-Romeinse en vroeg-middeleeuwse
vindplaatsen in Zuid-Holland (260-900 na Chr.)**

Dit overzicht van vindplaatsen is gebaseerd op meerdere ingangen: ARCHIS (het nationale databestand van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed), archeologische kronieken die in de loop der tijd in verschillende tijdschriften zijn verschenen (onder meer Helinium, Holland, BOORbalans), gegevens van het Koninklijk Penningkabinet – inmiddels opgegaan in het Geldmuseum te Utrecht – en het door hen opgezette muntenbestand NUMIS, alsmede de inventarisboeken van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden en het depot van de provincie Zuid-Holland in Alphen aan den Rijn. Van niet gepubliceerd vondstmateriaal is getracht zoveel mogelijk te bestuderen (deze inventarisnummers zijn voorzien van een *). De nadruk lag hierbij op het materiaal dat aanwezig is in de depots van het RMO en de provincie Zuid-Holland. De determinaties zijn vastgelegd in een Access-database.

De inventarisatie is afgesloten op 31 december 2000. Van enkele grotere vindplaatsen zijn ook gegevens opgenomen van meer recent onderzoek. De nummering loopt – steeds per dorp of stad – tegen de klok in, van het Oude Rijnstreek langs de kust naar het Maasgebied en weer naar het oosten richting Dordrecht. Vindplaatsen ten oosten van Zwammerdam, Gouda en Dordrecht vallen buiten het geïnventariseerde gebied (zie fig. 1.3).

Achteraan staan enkele niet opgenomen vindplaatsen omdat ze bij nader inzien niet in de laat-Romeinse of vroeg-middeleeuwse periode te dateren zijn.

Opbouw per locatienummer

- a** Topografische benaming van de vindplaats. Er is geen rekening gehouden met alle gemeentelijke herindelingen van de afgelopen decennia. De eerste plaats verwijst naar het dorp of stad waaronder de vindplaats over het algemeen bekend staat, zeker wat betreft de oudere vondstmeldingen. Daarna volgt een lokaal toponiem (meerdere in het geval er diverse benamingen zijn gebruikt of de vindplaats een complex van meerdere vondstlocaties betreft).
- b** Kaartblad en landelijke coördinaten.
- c** Korte beschrijving van ontdekking en onderzoek van de vindplaats.
- d** Geologische informatie. Doorgaans wordt hier volstaan met de ligging op grond van de geologische kaart (strandwal, strandvlakte, flank strandwal, stroomrug, veen), eventueel aangevuld met nadere informatie.
- e** Huidige verblijfplaats van het vondstmateriaal, voor zover mij bekend. Het was ondoenlijk om de huidige verblijfplaats van al het materiaal te achterhalen. Veel ervan is te vinden in de archeologische depots van musea, gemeenten en de provincie Zuid-Holland. De vondsten en documentatie van archeologische locale of regionale werkgroepen, zoals van de AWN, valt in principe ook onder het provinciale depot, maar veel daarvan is nog in bewerking.
- f** Verwijzing naar de belangrijkste ingangen voor documentatie in de vorm van ARCHIS-waarnemingsnummer(s), RMO of provinciaal inventarisnummer(s), NUMIS of anderszins. Een asteriks (*) bij het inventarisnummer van het RMO / Prov. Arch. Depot ZH betekent dat het materiaal door mij persoonlijk is bestudeerd.
- g** Literatuurverwijzing (zie literatuurlijst van dit proefschrift). Om de hoeveelheid literatuurverwijzingen in de hand te houden is bij de archeologische kroniek in het tijdschrift Holland niet verwezen naar de auteurs van de individuele bijdragen maar naar de redacteur.
- h** Korte omschrijving van het laat-Romeinse of vroeg-middeleeuwse vondstmateriaal.
- i** Complextype (onbekend, nederzetting, mogelijke nederzetting, grafveld, mogelijke begraving, profaan of ritueel depot).
- j** Datering volgens Archis-codering.

ROML	= Romeinse tijd laat (270-450 na Chr.)	
ROMLA	= Romeinse tijd laat A	(270-350 na Chr.)
ROMLB	= Romeinse tijd laat B	(350-450 na Chr.)
VME	= Vroege Middeleeuwen	(450-1050 na Chr.)
VMEA	= Vroege Middeleeuwen	(450-525 na Chr.)
VMEB	= Vroege Middeleeuwen	(525-725 na Chr.)
VMEC	= Vroege Middeleeuwen	(725-900 na Chr.)

-
- 1**
- a Nieuwkoop
 - b onbekend.
 - c losse vondst.
 - d veengebied
 - e particuliere collectie
 - f onbekend.
 - g Streefkerk 1992.
 - h koperen aes van Valentinianus I (364-375)?
 - i onbekend (geïsoleerde vondst)
 - j ROML
-
- 2**
- a Zwammerdam-Hooge Burch
 - b 31CN 109.000/457.640
 - c Losse vondsten en waarnemingen vanaf de 16^e eeuw. Opgraving van het castellum in de jaren 1968-1971 door het IPP. Waarneming in 1971 door Beunder circa 75 meter ten noordwesten van het castellumterrein.
 - d stroomrug
 - e Collectie Beunder; Prov. Arch. Depot ZH?
 - f ARCHIS 24620, 24622; KPK.
 - g Sarfatij 1973a, 97; Haalebos 1977, 14; Beunder 1986, 94.
 - h Door Plemper (1714, 114) worden Romeinse muntvondsten vermeld die op het castellumterrein van Zwammerdam gevonden zouden zijn. De herkomst staat echter niet eenduidig vast. Uit de periode na 270 worden munten genoemd van Tacitus (275-276) en Honorius (393-423). Na de opgravingen rond 1970 is in de nabijheid van het hoofdgebouw een koperen follis of aes IV van Constantijn en zonen (320-325) gevonden.
 - De waarneming door Beunder betreft beschoeiingswerken uit de Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen. Tegen de beschoeiing is onder meer Badorf-aardewerk gevonden (W I en W II).
 - i nederzetting
 - j ROML – VMEC
-
- 3**
- a Alphen aan den Rijn-Polder Steekt
 - b 31CN 108.380/458.260
 - c Waarneming van resten Romeinse weg bij afkleiingswerkzaamheden in 1985.
 - d stroomrug
 - e niet uitgezocht
 - f ARCHIS 17305.
 - g Hallewas 1986c, 308.
-
- 4**
- a Alphen aan den Rijn-Centrum
 - b 31CN ± 105.300/460.400
 - c Vondsten in 1976 aan de oostzijde van de Julianastraat tegenover het postkantoor, aan de rivierzijde van de Rijndijk. Aanvullend onderzoek door ROB in 1977 en nieuwe waarneming door de AWN in 1978. Een opgraving door de ROB en het RMO aan de Wilhelminalaan in 1991. Door de opgravingen van de KUN in 1998-1999 en 2001-2002 kon de ligging van het Romeinse castellum eindelijk definitief worden vastgesteld.
 - d stroomrug
 - e Prov. Arch. Depot ZH
 - f ARCHIS 8588, 8650, 21766, 32194, 32725; RMO h1978/2.45*, h1980/2.201-202*, h1980/8.1*, h1991/12.?*; KPK/NUMIS.
 - g Sarfatij 1977a, 257-258; 1978, 303; 1979, 314-315; Van der Most 1979; Hessing 1992a, 363; Haalebos *et al.* 2000, 67 en 155; Polak/Kloosterman/Niemeijer 2004, 115.
 - h Vondst van denarius van Lotharius I (850-855) (Morrison/Grunthal 524) op de Rijnsoever aan de Wilhelminalaan, waar in 1991 tevens oeverbeschoeiingen werden vastgesteld die lijken te dateren uit de (laat-)Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen. De vondsten uit 1998 bestaan uit twee randfragmenten Merovingisch ruwwandig aardewerk en een vroeg-middeleeuws sceatta-muntsieraad. Uit profielen dwars op de Rijnsoever werd duidelijk dat op de jongste Romeinse afvallagen een vroeg-middeleeuws pakket ligt met zeer veel puin, aardewerk en metaal. Hieronder bevond zich vroeg-middeleeuws ruwwandig aardewerk uit de Merovingische periode en aardewerk uit Mayen en Badorf uit de Karolingische tijd. Hieruit is af te leiden dat het castellum in of na de Karolingische periode is afgebroken. Een *terminus ante quem* is 1122, het jaar waarin de Rijn bij Wijk bij Duurstede werd afgedamd en er slechts schone zand- en kleilagen langs de Rijn bij Alphen werden afgezet.
 - i nederzetting
 - j ROML – VMEC e.v.
-

-
- 5**
- a** Alphen aan den Rijn-Lemkes
 - b** 31CN ± 102.850/460.850.
 - c** Onderzoek door AWN Rijnstreek in 1987 in en langs het wegcunet van de westelijke randweg (Leidse Schouw) en een sloot ten noorden van kwekerij Lemkes. Ten noorden van de kwekerij kon (met medewerking van de ROB) de aanwezigheid van een kreek met beschoerings- of steigerwerken worden geconstateerd, die blijkens het vondstmateriaal tot in de Karolingische tijd heeft opengelegd.
 - d** stroomrug
 - e** Prov. Arch. Depot ZH
 - f** ARCHIS 24647, 30532; Renuis 1988, nr. 2, 7-8.
 - g** Hallewas 1988, 315-316; Aldred/Sprey/Wassink 1992.
 - h** Aardewerk uit de 7^e en 8^e eeuw uit enkele kuilen (type W II en III) en een benen naald, alsmede scherven uit de kreek (waaronder een type W XB).
 - i** nederzetting
 - j** VMEB – VMEC
-
- 6**
- a** Alphen aan den Rijn-Rijksweg 11
 - b** 31CN ± 103.100/460.000
 - c** Veldverkenning door AWN Rijnstreek in 1987.
 - d** stroomrug
 - e** Prov. Arch. Depot ZH
 - f** onbekend
 - g** Hallewas 1988, 315-316.
 - h** Enkele Karolingische scherven.
 - i** nederzetting
 - j** VMEC
-
- 7**
- a** Koudekerk aan den Rijn-Lagewaard
 - b** 31C ± 100.600/461.000
 - c** Ontdekking van vroeg-middeleeuws grafveld met urnen in 1940 bij graafwerkzaamheden. Nieuwe waarnemingen in 1948 en 1950 in aangrenzende weiland dat werd afgekleid. Direct ten westen en noordwesten van het grafveld werden tijdens een afkleiing in 1977 nederzettingssporen aangetroffen uit de Romeinse tijd en de vroege Middeleeuwen. Noodopgraving in 1978 en 1979, waarbij aan de zuidzijde de rand van het grafveld werd aangesneden. Bij het maken van een inrit werden vervolgens nog enkele skeletten ontdekt. Een veldverkenning en booronderzoek door de AWN Rijnstreek in 1991 direct ten oosten van de Molenboezem, naast de opgraving van 1978.
 - d** stroomrug
 - e** RMO; Prov. Arch. Depot ZH.
 - f** ARCHIS 24633, 24639; RMO h1940/12.18-27*, h1980/2.192-194*.
 - g** Jaarverslag RMO over 1941 & 1950; Sarfatij 1978, 308-309; 1979, 331-335; 1980, 283-284; Hessing 1992a, 380; Grinsven/Dijkstra 2005; 2006.
 - h** Grafveld uit de Merovingische periode met crematie- en inhumatiegraven: vondst van vijf complete urnen, veel scherven en beenderen. Nederzetting: resten van huisplaatsen uit de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen langs een systeem van crevassegeulen.
 - i** grafveld en nederzetting
 - j** VMEA-VMEC
-
- 8**
- a** Hazerswoude-Rijndijk
 - b** 30HN 99.200/459.600
 - c** Vondsten bij afkleiingswerkzaamheden te Hazerwoude-Rijndijk in 1951 nabij de Westvaart. Het RMO groef ter plaatse enkele proefsleuven.
 - d** stroomrug
 - e** niet uitgezocht
 - f** ARCHIS 24252.
 - g** Verhagen 1952, 62; Stuurman/Brunsting 1991.
 - h** Naast Romeins materiaal wordt de vondst van een Merovingisch scherfje vermeld. Een leistenen schijfje met inkrassingen word geïnterpreteerd als een uit de Scandinavische zonnewijzer en in verband gebracht met de aanwezigheid van Vikingen, maar dit zou ook later uit de Middeleeuwen kunnen dateren.
 - i** mogelijke nederzetting
 - j** VMEB
-
- 9**
- a** Benthuisen
 - b** 30HN ± 98.000/458.000
 - c** Over de vondstomstandigheden is niets bekend. Een relatie met het stroomgebied van de Wilk lijkt aannemelijk.
 - d** stroomrug of veen
 - e** niet uitgezocht
 - f** -
 - g** Holwerda/Evelein/Krom 1908, 259.
 - h** Als “Frankische kralen en glasscherven” in het magazine opgeslagen vondsten uit ‘Benthuisen’. Deze kunnen afkomstig zijn uit een nederzetting en misschien

zelfs een graf of grafveld (verdere meldingen over graven zijn echter niet bekend).

- i mogelijke nederzetting (of begraving)
- j VMEA, B of C

-
- 10**
- a Zoeterwoude-Zwieten
 - b 30HN 96.700/461.180
 - c Proefopgraving door ROB in 1970-1971 in verband met uitbreiding van de Heineken-brouwerij. Ten westen van de Weipoortse Vliet werden in de restgeul van een gedurende de Romeinse tijd verlande kreek Karolingische scherven aangetroffen en misschien nog wat ouder materiaal. De bijbehorende nederzetting wordt vermoed ter plaatse van het meer noordwestelijk gelegen kasteel Huis te Swieten.
 - d stroomrug
 - e niet uitgezocht
 - f ARCHIS 24246
 - g Sarfatij 1973b, 29-30.
 - h Mayen-achtige keramiek, kookpotten met radstempel versiering, reliëfbandamforen, handgemaakt aardewerk met en zonder stempelversiering (typen W I, II III en H I).
 - i nederzetting
 - j VMEC

-
- 11**
- a Leiderdorp-Kom van Aaiweg/Hoogmadeseweg/Plantage
 - b 30FZ ± 96.350/463.150
 - c Opgraving door RMO in 1950. Veldverkenning ten zuiden van deze opgraving in 1978 door de AWN. Op zo'n 150 meter ten oosten hiervan opgravingen door AWN Rijnstreek in 1983-1984 (Hoogmadeseweg), alsmede een waarneming in slootkant en enkele boringen. In 1985-1986 kleinschalig aanvullend booronderzoek. Booronderzoek door RAAP in 1998 op locatie opgraving Braat naar aanleiding van nieuwbouwplannen. Een opgraving is uitgebleven, wel zijn in 1999 uit de stort van de bouwput een drietal delen van beschoeiingspalen verzameld. Bestudering door RING leerde dat het ging om elzenhout. In 2006 vond een opgraving plaats door Archeomedia, in verband met de uitbreiding van de Julianaschool. Vanwege grootschalige nieuwbouwplannen op het Samsonveld en een deel van tennispark De Munnik (plangebied 'Plantage') zijn in de jaren 2002-2005 ver-

kennende boringen en een proefsleuvenonderzoek verricht door Archeomedia.

- d stroomrug
- e Prov. Arch. Depot ZH
- f ARCHIS 17283, 24100; RMO
- g Braat 1952, 79-93; Wassink 1978; Sarfatij 1979, 336; Hallewas 1984, 329; Hallewas 1985a, 368; Van der Kooij 1994, 50-51; Rietkerk 1996; Van Kempen 1999; Proos 2000, 375; Holthausen 2003; 2004a en b; Holthausen/Nijdam 2005; *Evaluatieverslag Julianaschool 2007*; Wagner/Depuydt 2009.
- h De opgraving van Braat leverde de resten op van een vroeg-middeleeuwse nederzetting, gelegen op de westelijke oever van een kreek. De oever van deze kreek was versterkt met drie opeenvolgende beschoeiingsfasen (deze opeenvolgende fasen werden door Braat foutief als een dijk geïnterpreteerd). De AWN-opgraving aan de Hoogmadeseweg betrof de vondst van een laag met vroeg-middeleeuws nederzettingsafval in een geularm. Het proefsleuvenonderzoek van 2003 toonde opnieuw diverse beschoeide geuldelen aan, waarvan enkele palen dendrochronologisch gedateerd konden worden in ca. 808-810 na Chr. Het aardewerk dateert de vindplaats in de Merovingische en Karolingische periode.
- i nederzetting
- j VMEA-VMEC

-
- 12**
- a Leiderdorp-De Bloemerd
 - b 30FZ ± 97.400/464.500
 - c Veldverkenning door AWN tijdens plantsoenwerkzaamheden in de omgeving van sportcomplex De Bloemerd. Vondsten bestaan uit zowel Romeins, Karolingisch als jonger aardewerk (tot in eerste helft 13e eeuw).
 - d getijdengebied
 - e AWN/ Prov. Arch. Depot ZH.
 - f -
 - g Sarfatij 1979, 335.
 - h Enkele Karolingische aardewerkscherven en één scherf Hunneschans-aardewerk (late 9e eeuw).
 - i nederzetting
 - j VMEC

-
- 13**
- a Leiderdorp-Leisloot
 - b 30FZ 96.150/464.600

- c Gevonden in 1983 in afgegraven grond nabij de Leisloot/Dwarswetering (de coördinaten betreffen de primaire vindplaats).
- d stroomrug
- e niet uitgezocht
- f ARCHIS 17287
- g Hallewas 1985a, 368.
- h Tremmissis, geslagen in Dorestad onder muntmeester Madelinus (c. 630-640).
- i Onbekend (geïsoleerde vondst)
- j VMEB

14

- a Leiden-Roomburg
- b 30FZ ± 95.400/462.700
- c Opgraving in 1927 door RMO en in 1962 door de ROB. Losse vondsten door AWN (Poelje) in 1976. Veldkartering, booronderzoek en proefopgraving in 1984 en 1985 door IPP. Opgraving ROB in 1995 en 1996. De opgravingen hebben voornamelijk plaatsgevonden buiten het castellum zelf.
- d stroomrug
- e RMO/ Prov. Arch. Depot ZH
- f ARCHIS 24078, 32478, 32481, 32898, 34316, 34317, 34319, 34321; NUMIS.
- g Holwerda 1927; Bogaers 1962, 191-196; 1963, 3-4; Sarfatij 1977a, 265; Hallewas 1983, 265; Hallewas 1985a, 349-352; 1986, 312-313; Van Heeringen 1996, 350-352; Brandenburgh/Hessing 2005.
- h 1962: over het jongste Romeinse niveau ligt een laag klei, afgezet in laat-Romeinse tijd of Vroege Middeleeuwen. Oudste middeleeuwse scherven dateren uit 9^e -12^e eeuw (Badorf, kogelpot, Pingsdorf en Paffrath-aardewerk).
Iets ouder is wellicht een "piramidaal benen hangertje, dat een uit puntcirkels bestaand ornament heeft."

Uit deze tijd schijnt ook een gesloten houten beschoeiing te zijn aan de noordzijde van de Corbulo-gracht. In een donkere laag, waarin zich ook deels weggerotte paalkoppen van de beschoeiing bevinden, is laat-Merovingisch aardewerk gevonden, alsmede Karolingische vormen (kogelpot, Badorf-aardewerk en reliëfbandamfoor). Het geheel is afgedekt door opgeslibte grond. Wellicht bestaat een samenhang met de voorloper van het vermoedelijk 13^e-eeuwse kasteel Rodenburg (aan de westzijde van het opgravingsterrein, ten oosten van het Rijn-Schiekanaal).

1976: enkele scherven Badorf-aardewerk en reliëfband amfoor.

1984: oude post-Romeinse vondsten zijn Merovingisch ruwwandig (7^e-8^e eeuw)

1984/85: in totaal elf scherven uit de Merovingisch-Karolingische periode.

1995: vroeg-middeleeuwse beschoeiingen aan zuidoever van de kreek (voormalige gracht van Corbulo) met kapdata die vallen in de perioden 620-625, 680-690 en 714-716. Een steiger wordt vooralsnog gedateerd in de Vroege Middeleeuwen.

Het aardewerk is te dateren in de 7^e-9^e eeuw. Bewerkte bot een opvallende vondstcategorie: glissen, kammen, haarpennen en decoratiestempel voor aardewerk. Ook is een muntsieraad gevonden, daterend rond 700 (bracteaat type A, imitatie van een 4^e-5^e eeuwse solidus) en een denarius van Pippijn de Korte (751-768) (Morrison/Grunthal 25). Jongere geulen hebben de Romeinse sporen sterk aangetast (Van Heeringen 1986).

- i nederzetting.
- j VMEA-VMEC

15

- a Leiden-Kleine Cronesteinsepolder
- b 30HN ± 94.300/461.700
- c Vondsten tijdens aanleg polderpark Cronestein in 1982 op een zestal vindplaatsen in een gebied van ca. 300 bij 600 m.
- d stroomrug
- e depot RMO
- f RMO h1983/7.35*.
- g Suurmond-Van Leeuwen 1983, 63-64.
- h Het vroeg-middeleeuws vondstmateriaal bestaat uit enkele Merovingische en Karolingische scherven.
- i nederzetting
- j VMEA - VMEC

16

- a Leiden-Cronesteyn
- b 30HN 93.680/461.820
- c Losse vondsten uit 1954, aangetroffen in een nieuw gegraven sloot vlak ten westen van boerderij Cronesteyn. De vondsten bevonden zich op een veenlaag, die op haar beurt tot het maaiveld was afgedekt door een één meter dikke laag zavel.
- d veengebied
- e niet uitgezocht
- f ARCHIS 24260; RMO h 1954/9.6.
- g -

- h Drie scherven waarschijnlijk Karolingisch aardewerk.
i mogelijke nederzetting
j VMEC
-
- 17** a Leiden-Leidsche Veen
b 30HN ± 92.700/461.300
c Losse detectorvondsten uit 1999, uit opgebrachte grond uit de Vliet bij de 'Leidsche Veen' (?).
d stroomrug
e particuliere collectie
f NUMIS.
g -
h Een koperen antoninianus van Posthumus (259-268) uit Colonia, Vienna (?) (RIC 70) en een antoninianus van Victorinus (268-270) uit Colonia (RIC 57).
i Onbekend (geïsoleerde vondst)
j ROML
-
- 18** a Leiden
b onbekend
c losse vondsten (gevonden in verschillende jaren).
d stroomrug?
e RMO; KPK; particuliere collectie.
f RMO (Lr. 1882); KPK.
g Baart 1990, 91.
h Koperen Antoninianus van Tetricus I (270-273) en 2 tremisses: één Friese, mogelijk van Justinianus en één uit Dorestad (type Madelinus).
i Onbekend (geïsoleerde vondst)
j ROML en VMEB
-
- 19** a Leiden-Leliestraat 63
b 30FZ 93.850/463.000
c Losse vondst uit ca. 1964.
d stroomrug
e niet uitgezocht
f KPK
g Baart 1990, 91.
h Koperen Aes III van Constantius Gallus (351-354).
i Onbekend (geïsoleerde vondst)
j ROML
-
- 20** a Leiden-Pomona
b 30FZ 92.200/465.150
c Opgraving door Archeologische Dienst Gemeente Leiden in 2000.
d flank strandwal
-
- e Gemeente Leiden
f -
g Proos 2001, 97-99.
h Enkele Karolingische kogelpotscherven. Mogelijk een gebouw.
i nederzetting
j VMEC
-
- 21** a Oegstgeest-Nieuw Rhijngeest Zuid (Rijnfront)
b 30FZ 90.940/464.730
c Kleinschalig noodonderzoek in 1991 na melding van een tweetal muntvondsten in 1990, langs afslag van de Rijksweg A 44 door Gemeente Leiden. Aanvullende muntvondst in 1991. Booronderzoek door RAAP en het ADC om de omvang van de nederzetting nader te bepalen. In 2004 en 2005 volgde een proefsleuven campagne door Archol, die deels werd uitgebreid tot een opgraving. De resultaten maakten duidelijk dat de bewoning zich uitstreekte over minstens 10 ha – een veel groter gebied dan op basis van de boringen werd gedacht. De opgravingen resulteerden in twee basisrapportages. In 2009 vonden aanvullende opgravingen plaats door het ADC (ca. 1 ha) en door de Universiteit Leiden (ca. 0,5 ha). De komende jaren zal het resterende deel van de nederzetting worden opgegraven.
d stroomrug
e Prov. Arch. Depot ZH; particuliere collectie.
f ARCHIS 22028, 22031; h1995/8.9*; NUMIS.
g Hessing 1992b, 102-109; Hemminga/Hamburg 2006; Hemminga *et al.* 2008; Marinelli 1998; De Boer/Van der Heijden 2003; Jezeer 2011.
h 1991: Frankische denarius (ca. 700, Belfort 6685) en Friese sceatta's van het continentaal runen type (ca. 700, BMC type 2c) en van het stekelvarken/standaard type (ca. 720, BMC type 4-5). Enkele nederzettingsporen in wegcunet fietspad, waaronder een grote kuil met nederzettingsafval (aardewerk, huttenleem, maalsteen, ijzerslakken, natuursteen, vuursteen, koperoxide? en dierlijk bot).
2004 e.v.: meerdere woonerven langs zijtak van de Rijn, met scheepshellingen, dateerbaar in de 6e-7e eeuw.
i nederzetting
j VMEA – VMEB
-
- 22** a Oegstgeest-Oudenhof
b 30FZ 92.400/466.880
c Opgraving door het RMO in 1940.

- d (voormalig) getijdengebied in strandvlakte
- e Prov. Arch. Depot ZH
- f RMO
- g Braat 1941.
- h Vondst van één Karolingische randscherf (type W II), misschien afkomstig uit opgebrachte grond van elders? De interpretatie dat de Oudenhof een ringwalburg is uit de Vroege Middeleeuwen, is achterhaald (zie hoofdstuk 7 van dit proefschrift en Lugt 2009).
- i Onbekend (geïsoleerde vondst)
- j VMEC

- 23**
- a Oegstgeest-Groene Kerkje
 - b 30FZ 92.200/467.700
 - c Vindplaats ontdekt bij grondwerkzaamheden ten oosten van het Groene Kerkje in 1980. Opgraving door ROB in 1982.
 - d strandwal
 - e Prov. Arch. Depot ZH
 - f ARCHIS 7920, 24212; h1983/11.74*, h1984/6.21*.
 - g Hallewas 1982, 282; 1983, 281-283; ROB Jaarverslag 1982, 141.
 - h Aardewerk en enkele sporen uit de Vroege Middeleeuwen tot en met de 13^e eeuw. Het feitelijke bewoningsniveau was al grotendeels verstoord.
 - i nederzetting
 - j VMEA – VMEC e.v.

- 24**
- a Lisse-Poelpolder
 - b 30FN 97.200/472.200
 - c Losse vondst op akkerperceel in poldergebied. Mogelijk is de vondst opgebracht van elders door bemesting.
 - d veen
 - e particuliere collectie
 - f KPK (geregistreerd onder Sassenheim)
 - g -
 - h Muntsieraad van een tremisses van het type Dronrijp, serie V (ca. 7^e eeuw).
 - i Onbekend (geïsoleerde vondst)
 - j VMEB

- 25**
- a Lisse- Huys Dever
 - b 30FN 97.650/473.760
 - c Losse vondsten, verzameld rond 1920 bij het afgraven van het voorterrein van kasteel Dever. De vondsten

zijn in 1961 op foto vastgelegd en daarna verloren gegaan.

- d strandwal
- e Foto's in archief Stichting Vrienden van Dever.
- g Dijkstra 2000, 190-191.
- h Laat-Merovingische randscherf van ruwwandig aardewerk met golflijversiering. Mogelijk nog een tweede ruwwandige wandscherf. Ten tijde van de opgravingen op de voorhof van het kasteel door de AWN Rijnstreek in de jaren tachtig zou ook een scherf Badorf-aardewerk gevonden zijn.
- i mogelijke nederzetting
- j VMEB – VMEC ?

- 26**
- a Lisse-Heereweg
 - b onbekend
 - c Losse vondst langs de Heereweg kort voor 1985.
 - d flank strandwal
 - e particuliere collectie
 - f NUMIS
 - g Van Tol 1994, 11.
 - h Follis van keizerinmoeder Helena (337-340).
 - i Onbekend (geïsoleerde vondst)
 - j ROML

- 27**
- a Lisse
 - b onbekend
 - c Gevonden “in de omgeving van Lisse” (*Voorloopige lijst* etc.1915, 240). Een herkomst uit de plaats Lisse zelf staat dus niet vast.
 - d onbekend
 - e Stedelijk Museum Gouda.
 - f -
 - g *Voorloopige lijst* etc. 1915, 240; Byvanck 1947, 170; Evers 1966, 35; Baart 1990, 92.
 - h Een genoemde munt van Constantijn I (308-337) wordt door Baart niet vermeld.
 - i onbekend (geïsoleerde vondst)
 - j ROML

- 28**
- a Haarlemmermeer-Huigsloot
 - b 31AN ± 101.200/470.075.
 - c Ontdekt in 1920 tijdens ploegen akker (sectie O, perceel 1412). Aanvullende vondsten met behulp van een metaaldetector in 1992. Gevonden bij of in een voormalige kreekarm van het stroompje de Ade.
 - d veen (of stroomrug?)

- e Het merendeel van de schatvondst is in het bezit van het RMO.
- f ARCHIS 24002; h1929/1.1-146.
- g Evers 1966; Zadoks-Josephus 1966; Van der Vin 1993; Streefkerk 1995.
- h De schatvondst bestaat uit ca. 13.000 koperen munten met een sluitdatum in de periode 395-402 na Chr. De samenstelling van de muntschat wijst op een herkomst uit Engeland. Verder wijzen slijpstenen en andere stukjes metaal die bij de schat gevonden zijn op het gebruik van de munten als schroot.
- i Profaan of ritueel depot (schatvondst)
- j ROML of VME

grauwe, hardgebakken potjes, merowingsch of karolingisch, naar het schijnt.”

- i onbekend (geïsoleerde vondst)
- j VMEC

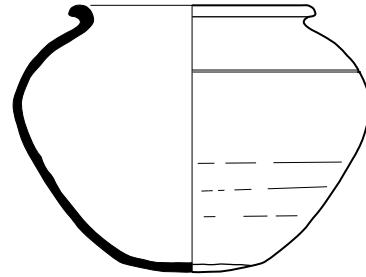
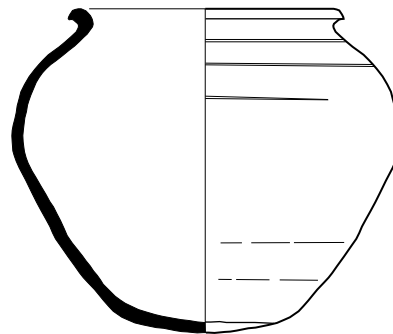

Fig. B1.1 Haarlemmermeer [29]. Twee Mayener bolpotten uit de Karolingische periode (collectie RMO). Schaal 1:4.

29 a Haarlemmermeer

- b onbekend
- c Vondsten uit de collectie van J.H. van Lennep, geschonken aan het RMO in 1852, het jaar dat het meer geheel droog viel. Deze vondsten zullen voornamelijk gedaan zijn bij het doorgraven van ‘oud land’ dat niet onder water stond en waarin men de Ringvaart had gegraven. Deze werkzaamheden begonnen in 1840 (De Haan 1969, 14). Volgens Janssen (destijds conservator van het RMO), kwamen vele potten uit de 8^e -12^e eeuw tevoorschijn. Van het aardewerk zijn de Romeinse en vroeg-middeleeuwse exemplaren (daterend tot circa 1250) opgenomen door het RMO (het overig middeleeuws vaatwerk is gegaan naar het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam).
De enige vroeg-middeleeuwse munt uit de collectie Van Lennep is opgenomen in de collectie van het KPK. Door Byvanck is de herkomst van een aantal (laat-) Romeinse muntvondsten abusievelijk toegeschreven aan de Haarlemmermeer (inv. nr. BPL 944 III: Haarlemmermeer 5 en 6; Evers 1966, 34). Vier kralenkettingen uit de Haarlemmermeer die als vroeg-middeleeuws te boek staan, zijn naar alle waarschijnlijkheid te dateren in de periode na 1500 (inv. nrs. HS 1-5, 6-30, 31-39 en 40-48).
- d veen?
- e RMO; KPK.
- f RMO 1852/11 J.v.L. 2-3, inventarisboek 1.1/6, p 63.
- g Janssen 1858.
- h Zilveren penny van Burgred, koning van Mercia (852-874). Een tweetal complete Karolingische bolpotten (W IIIA, fig. B1.1), door Janssen nog omschreven als “twee

4 cm

30 a Noordwijkerhout

- b onbekend
- c Losse vondst uit 1933, afkomstig uit de ‘binnenduinen’. Geschonken door Baron van Hardenbroek.
- d onbekend
- e RMO
- f RMO h1933/12.88*.
- g -
- h Karolingische bronzen, vergulde fibula.
- i mogelijke nederzetting
- j VMEC

31 a Noordwijkerhout-Witte Kerkje

- b 24HZ 93.960/475.320.
- c Opgraving naast de N.H. Kerk door de ROB in 1986.
- d strandwal
- e Prov. Arch. Depot ZH
- f ARCHIS 26112.
- g Hallewas 1987, 339-340; 1988, 40.

h Merovingische ruwwandige bodemscherf, gevonden in navulling van een grafkist. Vrij zacht, geel 'Mayener' aardewerk.

i mogelijke nederzetting

j VMEA – VMEB

32 a Noordwijk-Langeveld

b 24HZ 94.890/478.300

c Losse vondsten kort voor 18-07-1956 bij waarnemingen door dhr. G.P. Rodenburg tijdens ontzandingswerkzaamheden op het Langeveld.

d strandwal

e particuliere collectie

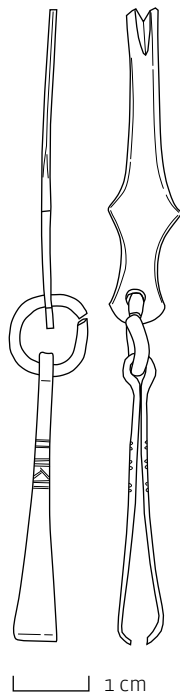
f ARCHIS 26118; ROB-archief, tekening 1992-03248; Topografisch archief AAC.

h Toiletgarnituur van bronzen ringetje met verzilverde bronzen pincet met *Kerbschnitt*-versiering en bronzen nagelmesje (zie fig. B1.2). Een elders op het Langeveld gevonden afgebeelde scherf met typische radstempelversiering is wellicht een fragment Badorf aardewerk (6 mm dik).

i mogelijke nederzetting

j ROML of VMEA (toiletgarnituur) – VMEB en VMEC (scherf)

Fig. B1.2 Noordwijk-Langeveld [32]. Bronzen toiletgarnituur bestaande uit een ringetje met nagelmesje en verzilverde pincet (naar een tekening in het RCE). Schaal 1:1.

33 a Noordwijk-Amsterdamse Waterleidingduinen A (Van Limburg Stirumvallei)

b 24HZ 93.600/479.450

c Locatie XI, ontdekt bij veldverkenning in 1999 na het dichtschuiven van het Van Limburg Stirumkanaal.

d (overstoven?) veen

e Bezoekerscentrum Amsterdamse Waterleidingduinen.

g Numan in voorbereiding.

h Een enkele laat-Merovingische aardewerkscherf en diverse scherven uit de Karolingische periode.

i nederzetting

j VMEC

34 a Noordwijk-Amsterdamse Waterleidingduinen B (Van Limburg Stirumvallei)

b 24HZ 94.080/481.140

c Deze vindplaats betreft een zevental locaties, verspreid over ca. 450 x 100m in de Van Limburg Stirumvallei. Ontdekt in 1999 bij veldverkenning na het dichtschuiven van het Van Limburg Stirumkanaal, dus in verstoorde en enigszins verplaatste context.

d Flank strandwal.

e Bezoekerscentrum Amsterdamse Waterleidingduinen.

g Numan in voorbereiding.

h Een enkele laat-Merovingische aardewerkscherf en diverse scherven uit de Karolingische periode.

i nederzetting

j VMEC

35 a Noordwijk-Jonge Duinen A

b onbekend

c Losse vondst gedaan rond 1955 in een stuifkuil, dus blijkbaar uit het Jonge Duingebied.

d onbekend

e particuliere collectie

f ARCHIS 24042.

g De Raaf 1959, 29-30.

h Tremissis uit 7b.

i Onbekend (geïsoleerde vondst)

j VMEA

36 a Noordwijk-Jonge Duinen B

b onbekend

c Volgens het inventarisboek van het RMO gevonden "onder de duinen" te Noordwijk. Waarschijnlijk wordt hier bedoeld het Jonge Duingebied.

d onbekend

e RMO

f RMO h1950/2.1*.

g Groenman-van Waateringe *et al.* 1977, 149.

h Laat-Merovingische of Karolingische kralenketting.

In 1950 is door het RMO een kralensnoer aangekocht, dat afkomstig was uit Noordwijk en gevonden 'onder de duinen'. Behalve ergens in het Jonge Duingebied, zou dit ook nog de locatie het 'Langeveld' kunnen zijn die juist in deze jaren werd afgezaand. Naast 13 barnstenen en 93 bronzen tonvormige kralen, bestaat de ketting uit 38 kralen van dubbelkonisch gewikkeld fijn bronsdraad. Parallellen voor dit laatste kraaltype zijn met name te vinden in enkele Noord-Duitse grafvelden en geven een datering in de 7^e – 9^e eeuw. Behalve een drietal kralen uit zilverdraad uit een graf in Xanten, zijn noordelijke tegenhangers te vinden in Rullstorf (Ldkr. Lüneborg) en Maschen (Kreis Harburg) en Desborough (Northamptonshire) (Siegmond 1998, 77-78 en verwijzingen aldaar). Nadere vondstomstandigheden zijn niet bekend, maar vanwege de kennelijk complete staat van de ketting zal het gaan om een graf óf een ritueel depot.

i mogelijke begraving of ritueel depot

j VMEB – VMEC

37 a Noordwijk-Bronsgest A

b 30FN 91.680/472.830.

c Gevonden bij booronderzoek van RAAP in 1996 ten zuidwesten van de ijsbaan in uitbreidingsplan 'Bronsgest'. De vindplaats is waarschijnlijk in het verleden grotendeels afgegraven.

d strandwal

e Prov. Arch. Depot ZH

f ARCHIS 44796

g Oude Rengerink 1996, 22 en figuur 7.

h Zes scherven uit de Merovingisch-Karolingische periode.

i nederzetting

j VMEB - VMEC

38 a Noordwijk-Bronsgest B

b 30FN 91.520/472.550

c Gevonden bij booronderzoek van RAAP in 1996 langs de Van Berckelweg in uitbreidingsplan 'Bronsgest'.

d flank strandwal

e Prov. Arch. Depot ZH

f -

g Oude Rengerink 1996, 22 en figuur 7.

h Zeer dunne spreiding van een viertal vermoedelijk vroeg-middeleeuwse scherven.

i mogelijke nederzetting

j VMEB - VMEC

39 a Noordwijk-N.H. Kerk

b 30FN 90.830/472.180

c Waarnemingen in 1970-1971 tijdens de restauratiewerkzaamheden in de kerk.

d strandwal

e niet uitgezocht

f ARCHIS 24008.

g Halbertsma 1971.

h Aantal O-W gerichte graven onder de fundering van de tufstenen kerk, mogelijk behorend bij een oudere kerkfase uit de 9^e eeuw. De kerk is volgens de overleving gebouwd op de plaats waar de stoffelijke resten van St. Hieronymus of Jeroen († 857) werden teruggevonden.

i Onbekend (geïsoleerde vondst)

j VMEC?

40 a Noordwijk-Vinkeveld

b 30EN 89.600/471.200

c Vondsten tijdens veldverkenningen in 1994 en 1999.

d flank strandwal

e particuliere collectie

f ARCHIS 30266, 40527; NUMIS.

g -

h Vooral metalen voorwerpen, onder meer een laat-Romeinse tutulusfibula, Friese sceatta van het stekelvarken/standaard-type (ca. 720, BMC type 4-5) en een tremmissis, bestaande uit met goud geplaatst koper van rond de 2^e helft van de 6^e eeuw en een Karolingische pseudomuntfibula.

i onbekend (geïsoleerde vondst uit laat-Romeinse tijd) en nederzetting

j ROMLB en VMEB - VMEC

41 a Noordwijk-Zwarte Weg

b 30E 89.160/470.340.

c Op een kaart van het RMO staat ten noordwesten van de Zwarte Weg een vindplaats met Frankische resten aangegeven.

- d stroomrug
- e niet uitgezocht
- f RMO kaart nr. 2.
- g Parlevliet 1997, 18 (vindplaats 109).
- h De kaart van het RMO vermeld "Frankische resten."
- i nederzetting
- j VMEA – VMEC

- 42**
- a Noordwijk-Djati Rongo
 - b 30EN 89.300/470.220
 - c Vondsten uit 1931, gedaan bij het diep ompspitten van een landbouwperceel en gemeld door Eerdbeek. In een kleilaag waren nederzettingssporen zichtbaar met een onbekende datering. In 1952 zijn bij het diep ompspitten van een bollenperceel aan de Zwarte Weg (dus op de strandwal aan de zuidoost-zijde, aan dezelfde kant als de waarneming uit 1931) op een niet nader gelocaliseerde plaats enkele vondsten gedaan; mogelijk betreft het een vondstlocatie in de directe omgeving.
 - d stroomrug
 - e RMO
 - f RMO h1932/12.103-115.
 - g N.N. 1952, 44; Parlevliet 1997, 18 (vindplaats 108).
 - h In 1952 wordt naast enig inheems aardewerk uit de Romeinse tijd een Merovingisch randfragment vermeld.
 - i mogelijke nederzetting
 - j VMEB - VMEC

- 43**
- a Noordwijk-De Klei A
 - b 30EN 89.880/469.700
 - c Vondstmelding uit 1968 van een terrein dat ook wel bekend staat als 'De Krom'. Kartering door RAAP in de directe nabijheid aan de oostzijde van de 's-Gravendijkse Weg in 1996.
 - d (overstoven) stroomrug.
 - e niet uitgezocht
 - f ARCHIS 23989.
 - g Oude Rengerink 1996, 17 en figuur 5; Parlevliet 1997, 18 (vindplaats 112).
 - h De melding uit 1968 betreft Karolingisch aardewerk aan de westzijde van de 's-Gravendijkse Weg. Aan de oostzijde van deze weg stelde RAAP een dunne vondstconcentratie vast van 29 scherven uit de periode 1050-1250.
 - i nederzetting
 - j VMEC e.v.

- 44**
- a Noordwijk-De Klei B
 - b 30FN ± 90.200/469.300
 - c Naar aanleiding van een vondstmelding uit 1919 van 'De Klei', dicht aan de weg tussen Rijnsburg en Noordwijk, volgde een proefopgraving door het RMO. Deze leverde geen verder resultaat op. Vondstmeldingen door mw. Eerdbeek-Claasen in 1927 en van de zogenoemde *Keyzerswey* in 1929.
 - d stroomrug
 - e RMO; onbekend
 - f ARCHIS 24005; RMO h1919/12.1*, vondstenarchief (C 75 .6.1/11), correspondentie brief Eerdbeek aan Holwerda van 13-07-1927 (17.2.1/16) en Bursch aan Eerdbeek van 06-05-1929 (17.2.1/23).
 - g Kloos 1928, 7; Parlevliet 1997, 18 (vindplaats 110).
 - h De vondstmelding uit 1919 betreft fragmenten van een bronzen halsring met ingestanste versiering, waarvan één overgeleverd fragment later is geschonken aan het RMO (zie fig. B1.3). De datering ligt waarschijnlijk in de vroeg-middeleeuwse periode. Het fragment heeft een ruitvormige doorsnede en is aan twee zijden versierd met ingestanste S-patronen. De meest directe parallel van het fragment qua vorm en grootte is de zilveren 'Scandinavische' halsring uit Domburg, gedateerd in de periode 750-850, zie Capelle 1976, 34 (nr. 442, Taf. 28) en Van Regteren Altena/Heidinga 1977, 56-57. Een latere vondstmelding staat in een brief van Eerdbeek aan Holwerda uit 1927, waarin door haar wordt voorgesteld het terrein van 'De Klei' te bezoeken en een 'vaasje' te bekijken. Een laatste melding door Eerdbeek is gedaan in 1929. Bursch deelt haar dan mee dat Holwerda de toegezonden scherven van de *Keyzerswey* ook als laat-Germaans beschouwde, hij de vindplaats al kende en geen heil zag in een nader onderzoek. Volgens Kloos (1928, 7) zouden in de *Keyzerswey* (een hoog liggend weiland aan de weg naar Katwijk, gelegen tegenover *de Krom* en vermeld op de kaart van het Hoogheemraadschap Rijnland uit 1615) sporen gevonden zijn van een "Frankisch grafveld". Deze bestonden uit "eenige scherven, een stuk van een ring, beenderen, fragment van een zwaard (gevest) en een stuk zilvergallon". Van deze opsomming lijken nu alleen de scherven en de halsring op werkelijke vondsten gebaseerd. De overige, toch opmerkelijke vondsten, worden nergens anders genoemd. Ik vermoed dat Kloos zich op dit punt

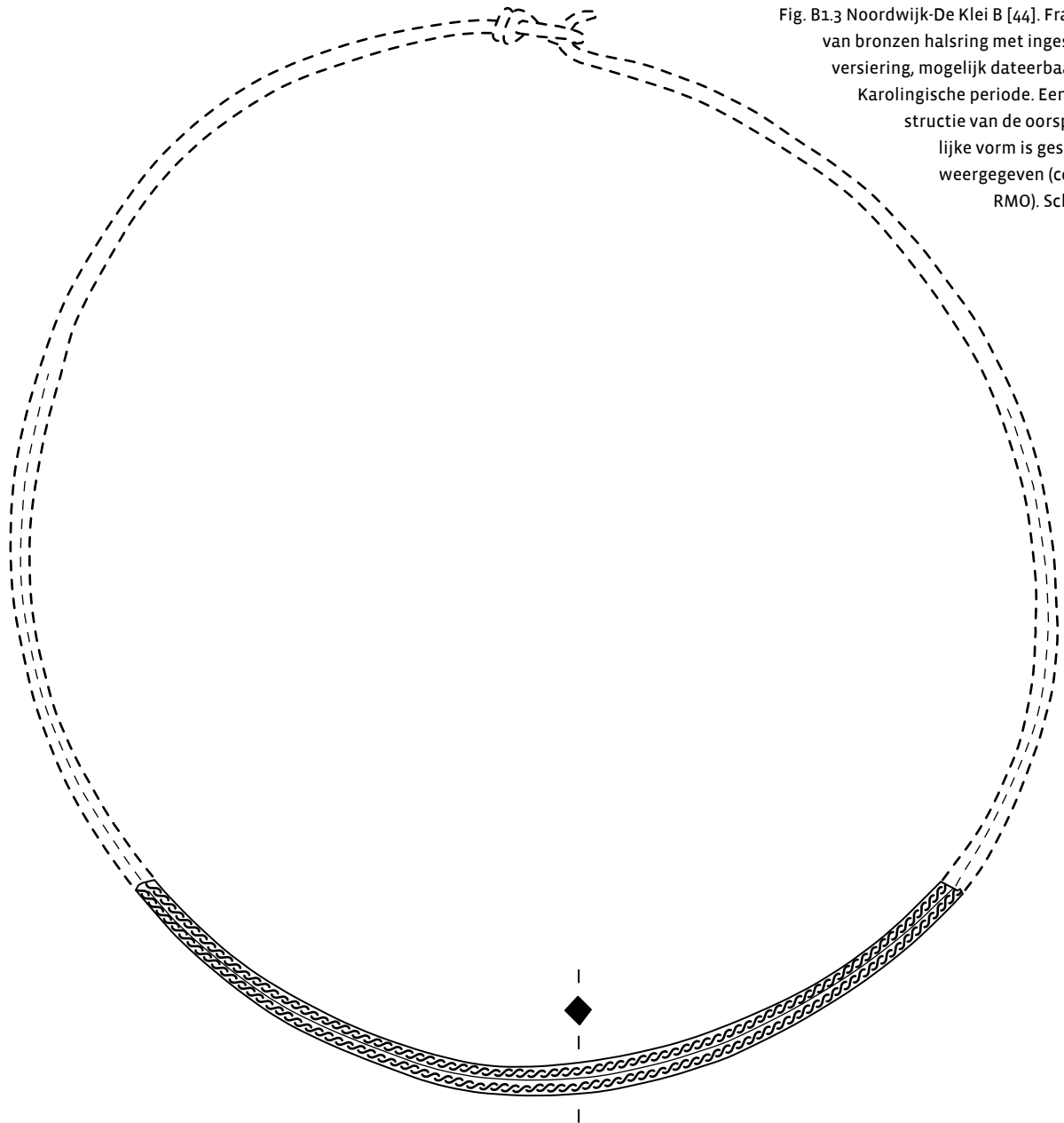

Fig. B1.3 Noordwijk-De Klei B [44]. Fragment van bronzen halsring met ingestanste versiering, mogelijk dateerbaar in de Karolingische periode. Een reconstructie van de oorspronkelijke vorm is gestippeld weergegeven (collectie RMO). Schaal 1:1

heeft laten leiden door enige fantasie en de gedachte dat het in Noordwijk niet mocht ontbreken aan een Frankisch grafveld, zoals dat toendertijd in de buurgemeente Rijnsburg reeds ontdekt was.

De in het supplement van de RMO-catalogus vermelde eigen waarneming betreft “geringe overblijfselen van bewoning, waarschijnlijk Frankisch.”

- i mogelijke nederzetting
- j VMEB - VMEC

c Volgens Oudaan (1664) gevonden bij het ploegen van een akker te Voorhout.

d waarschijnlijk strandwal

e onbekend

f -

g Oudaan 1664, 27 en 35; De Boone 1952, 59-61.

h Oude vondstmelding van 10 of 11 gouden munten door Oudaan, door De Boone geïdentificeerd als mogelijke imitaties van *solidii* van Lodewijk de Vrome (814-840).

i profaan of religieus depot (schatvondst)

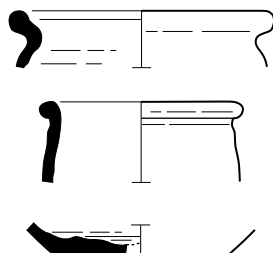
j VMEC

- 45** a Voorhout
b onbekend

- 46** **a** Voorhout-Rijnsburgerweg A
b 30FN 91.980/469.520
c Boring in grasland tijdens kleine excursie door auteur en iemand van RAAP in 2000. Gevonden op overgang bouwvoor-strandwalzand.
d strandwal
e Prov. Arch. Depot ZH
f -
h Een Merovingische ruwwandige wandscherf.
i nederzetting
j VMEA - VMEB

- 47** **a** Voorhout-Rijnsburgerweg B
b 30FN 91.650/469.340
c Waarnemingen tijdens het omzetten van een stuk weiland tot bollengrond van de familie Warmerdam, Rijnsburgerweg 64, in 1957. De vondsten zijn gedaan circa 40 cm onder het maaiveld door de familie Warmenhoven (schriftelijke mededeling J.T.M. Warmenhoven).
d Flank strandwal.
e Prov. Arch. Depot ZH
f ARCHIS 234004
g Jaarverslag RMO over 1957, 9.
h Volgens het jaarverslag van het RMO bracht prof. Brunsting een bezoek aan een terrein tussen Voorhout en Rijnsburg, naast het Marinegebouw, waar bij egalisering en grondverbetering een oude, houten walbeschoeiing was aangetroffen, "naar de bijbehorende schervenvondsten te oordelen daterende uit de Karolingische tijd" (Van Wijngaarden 1959). Na bestudering van de overgeleverde vondsten blijkt het te gaan om negen ruwwandige scherven uit de (laat-)Merovingische periode en twee scherven met een Karolingisch baksel (zie fig. B1.4).
i nederzetting
j VMEA - VMEC

Fig. B1.4 Voorhout-Rijnsburgerweg B [47]. Scherven van draaischijf-aardewerk uit de Merovingische tijd, gevonden bij het omzetten van een stuk weiland tot bollengrond in 1957. Schaal 1:4.

- 48** **a** Voorhout-Elsgeester Polder
b 30FN 92.200/468.980
c Opgraving door RMO in 1946.
d flank strandwal
e RMO
f ARCHIS 24045; RMO h1948/3.1, 4-22*, h1983/11.46*, h1991/1.11*.
g Braat 1949, 38-44.
h Opgraving met nederzettingssporen en vondstmateriaal van de Romeinse tijd tot in de Vroege Middeleeuwen. De opgravingsputten waren niet groot genoeg om complete gebouwen in beeld te krijgen. Binnen het vroeg-middeleeuws materiaal ligt de nadruk op de Merovingische periode, met slechts een handvol Karolingisch daterend materiaal.
i nederzetting
j VMEA - VMEC

- 49** **a** Rijnsburg-De Horn
b 30F 90.960/467.800
c Ontdekt in 1911 tijdens het omspitten van een stuk tuinbouwgrond. Opgravingen door RMO in 1913 en 1925. In 1998 is door de ROB een aanvullende waarneming gedaan, gevolgd door een booronderzoek om de geologische situering nader te bepalen. De zuidelijke grens van het grafveld is bepaald door proefsleuvenonderzoek door het AAC in 2002. De noordelijke en oostelijke begrenzing langs het Oegstgeester Kanaal is door middel van proefsleuven onderzocht door RAAP in 2005.
d stroomrug
e RMO; Museum Oud Rijnsburg.
f ARCHIS 24180, 39577; RMO h1913/4.1-101*, h1913/11.1-109*, h1925/2.1-32*.
g Holwerda 1914, 43-49; Wimmers 1986; Dijkstra/Flamman 2002; Tol 2006.
h Merovingisch grafveld met zowel crematie- als inhumatiegraven.
i grafveld
j VMEA - VMEB

- 50** **a** Rijnsburg-De Woerd
b 30FZ 90.450/467.630.
c Waarneming in rioolsleuf en aanvullend onderzoek door IPP en BAI op omliggend bouwterrein in 1954, zonder veel nieuwe gegevens.

- d stroomrug
- e Museum Oud Rijnsburg; depot Genootschap Oud Rijnsburg.
- f ARCHIS 24185, 33475.
- g Leenheer 1955.
- h Nederzettingafval uit de Merovingische tijd in de vorm van 7^e-eeuws aardewerk en een fragment van een benen kam.
- i nederzetting
- j VMEA – VMEB

-
- 51**
- a Rijnsburg-Abdijterrein
 - b 30FZ 90.460/467.280.
 - c Opgravingen ter plaatse van de voormalige abdij direct ten oosten en noorden van de N.H. kerk. In 1944 (Glasbergen/RMO), 1949 en 1951 (BAI), 1961 (IPP/ROB), 1963 (IPP/BAI) en 1966 (IPP/ROB). In 1999 vond direct ten oosten van het oude opgravingsterrein een opgraving plaats door het ADC, vanwege de jongste uitbreiding van het gemeentehuis.
 - d stroomrug
 - e RMO; Museum Oud Rijnsburg; depot Genootschap Oud Rijnsburg.
 - f ARCHIS 24116, 33474, 33483, 33492
 - g Braat 1947; Glasbergen 1947; 1950; 1954; Glasbergen/Van Regteren Altena 1965, Sarfatij 1977b; Van Klaveren 1988; Dijkstra 2004; Dijkstra/De Ridder 2009; Dijkstra/Sablerolles/Henderson 2010.
 - h Nederzettingssporen vanaf de 7^e eeuw, met aanwijzingen voor een kleine kapel vanaf de late 8^e eeuw en een ringwalburg tussen de late 9^e – eerste helft 11^e eeuw. Tussen circa 1130 en 1574 stond op het terrein een benedictinessenabdij.
 - i nederzetting
 - j VMEA – VMEC e.v.

-
- 52**
- a Rijnsburg-Kerkstraat 17
 - b 30FZ 90.395/467.262.
 - c Een kleine opgraving door ROB ten westen van de Kerkstraat (en het voormalige abdijterrein) in 1993.
 - d stroomrug
 - e Prov. Arch. Depot. ZH
 - f ARCHIS 32794.
 - g Hessing 1994, 450; Dijkstra/De Ridder 2009.
 - h De laag zeer vuilie zwarte grond die hier abrupt overgaat in de vaste zavelgrond lijkt in korte tijd te zijn opgebracht. Wellicht is hier sprake van de grachtvul-

ling van de ringwalburg van Rijnsburg, dateerbaar in de late 9^e, 10^e en eerste helft 11^e eeuw (zie Dijkstra/De Ridder 2009 en vgl. hieronder: Rijnsburg-Oude Vlietweg 9). Vroeg-middeleeuwse vondsten lijken verder te ontbreken, maar mogelijk is een noord-zuid georiënteerd greppeltje in deze periode te plaatsen, gezien de sporen van aan de westzijde van de Kerkstraat opgegraven nederzetting (Rijnsburg-Abdijterrein).

- i Onbekend (geïsoleerde vondst)
- j VMEA – VMEC?

-
- 53**
- a Rijnsburg-Oude Vlietweg 9
 - b 30FZ 90.620/467.260.
 - c Optekening van profielen in de bouwput van huize 'Avondzon' (tegenwoordig 'Vlietstede' geheten) in 1959 door de ROB, waarbij de voormalige bedding van de Oude Vliet werd aangesneden, naar nu blijkt tevens gracht van de ringwalburg van Rijnsburg.
 - d stroomrug
 - e depot Genootschap Oud Rijnsburg.
 - f -
 - g Archeologisch nieuws 1959; Dijkstra/De Ridder 2009.
 - h Het vondstmateriaal omvat voornamelijk aardewerkscherven, alsmede wat bewerkt bot. Het meeste aardewerk dateert uit de Volle Middeleeuwen, met daarnaast enkele scherven uit de Romeinse, Merovingische, Karolingische en laat-middeleeuwse periode. Op basis van de profieltekeningen zijn mogelijk zijn tevens restanten van het wallichaam en enkele paalkuilen van de ringwalburg aangesneden. Uit de periode na het in onbruik raken van de gracht en de versterking dateert een smalle, gebogen sloot. Daarin bevond zich een concentratie verbrande tufsteen, waarschijnlijk van de abdijsbrand uit het einde van de 12^e eeuw.
 - i nederzetting
 - j VMEA – VMEC e.v.

-
- 54**
- a Rijnsburg-Oegstgeesterweg 71/73
 - b 30FZ 90.630/467.220
 - c Opgraving door het RMO in 1928 en klein vervolgonderzoek door mw. Eerdbeek-Claasen (in 1932?) op een terrein achter de Christelijk Gereformeerde kerk, dat op een 17^e eeuwse kaart staat aangeduid als onderdeel van 'De Hof' van Rijnsburg.
 - d Stroomrug.
 - e RMO

f ARCHIS 24182; RMO h1929/4.1-12*, h1929/8.1-3, h1932/12.4*

g Glasbergen 1944, 102.

h De enkele scherf reliëfbandamfoor die hier is aange-
troffen wijst niet direct op Karolingische bewoning.
Het overige aardewerk dateert uit de Volle Middeleeu-
wen en reliëfbandamforen komen nog voor tot het
einde van de 10^e eeuw.

i nederzetting

j VMEC? e.v.

55 a Rijnsburg-Kleipetten

b 30 EZ 89.900/467.100

c Vondstmelding uit 1999 bij bouwrijp maken van een
perceel ter hoogte van Kleipettenlaan/Valkenburger-
weg. Boor- en veldkartering door Synthegra Archeolo-
gie in 2001 in gebied gelegen ten zuiden van de Sandt-
laan.

d stroomrug

e Prov. Arch. Depot ZH

f ARCHIS 234009.

g Dorst 2002.

h Een drietal Merovingisch ruwwandige scherven uit het
booronderzoek wijzen mogelijk op incidentele strooi-
vondsten van een hoger gelegen nederzettingslocatie
of zijn van elders opgebracht.

i mogelijke nederzetting

j VMEA - VMEB

56 a Valkenburg-De Woerd

b 30F ± 90.300/465.230.

c Opgravingen door het RMO in 1922-1926, vondstmel-
ding uit 1963 en ROB-opgraving in 1972. Door ROB en
IPP in 1986-1988. Oppervlaktevondsten uit 1963.

d stroomrug (kronkelwaardafzettingen).

e Prov. Arch. Depot ZH; ROB.

f ARCHIS 24208, 24578, 30811; RMO h 1994/11.2 (munt);
KPK/NUMIS.

g Remouchamps 1928; Bloemers/Sarfatij 1973, 133; Van
Rijn 1987; Hallewas 1989, 330-334; Bult/Van Doesburg/
Hallewas 1990; Sablerolles 1990; 1992; Van der Pal 1988;
1990; Pol/Van de Veen 2008.

h Sporen van gebouwen, waterputten, beschoeiingen
en een steiger uit de Merovingische en Karolingische
tijd. In 1972 werd ook Karolingisch aardewerk aange-
troffen, met name ten noordoosten van de Romeinse
weg. Uit de opgravingen van het RMO in de jaren

twintig van de 20^e is een koperen aes III van Gratianus
afkomstig, geslagen te Arles (367-375). Rond 1975 is in
Valkenburg een tremissis gevonden van Justinus I (518-
527) of II, wellicht afkomstig van de Woerd. Tijdens
de opgravingen in de jaren tachtig zijn een vijftiental
munten aangetroffen bestaande uit een imitatie van
een tremissis uit Dorestad van Madelinus (ca. 650), 4
sceatta's van verschillend typen (ca. 700-800), 6 dena-
rii van Lodewijk de Vrome (822-840), een denarius van
Karel de Kale (843-877), een zilveren penny van Cuthred
uit Kent (805-807), een messing styca van Eanred uit
Northumbria (810-854) en een zilveren penny van Offa
uit Mercia (757-796).

i nederzetting

j VMEA - VMEC

57 a Valkenburg-Castellum

b 30E ± 89.740/466.220

c Opgravingen door het BAI in de jaren 1941-1943 en
1946-1950; door het IPP in 1962 en 1980.

d stroomrug

e Prov. Arch. Depot ZH

f ARCHIS 300465, 33238.

g Van Giffen 1941-1944 (1948); 1948-1953 (1955); Glasber-
gen 1972; Sarfatij 1977a, 253-257; Groenman-van Waate-
ringe/Van Beek 1988.

h Dateerbaar in de laat-Romeinse periode zijn enkele
horrea en verbouwingen aan de principia, alsmede
een handvol laat-Romeinse scherven aardewerk. De
aanwijzingen voor vroeg-middeleeuwse bewoning
bestaan uit aardewerkvondsten, zowel Merovingisch
als Karolingisch materiaal, afkomstig uit afvalkuilen
en waterputten die de Romeinse sporen doorsnijden.
Pas vanaf de onderzoeken in 1962 werd jonger ma-
teriaal uit de bovengrond systematisch verzameld.

Bij de opgravingen ter plaatse van de oude dorpskerk
zijn de funderingsresten van diverse voorgangers ge-
vonden, alsmede een ouder grafveld dat op basis van
een wapengraf te dateren is vanaf circa 700.

i nederzetting en laat-Merovingisch grafveld met alleen
inhumatiegraven

j ROML - VMEC e.v.

58 a Katwijk-Zanderij Westerbaan

b 30EZ ± 88.600/467.675

c Tijdens afzandingen in de zanderij van Westerbaan
worden vanaf 1841 door het RMO met enige regel-

maat vondsten verzameld en waarnemingen gedaan. Nieuwe vondsten door Eerdbeek in de jaren dertig van de 20^e eeuw. Metaalvondsten door detectorzoekers in jaren negentig en veldkartering door RAAP in 1994. ROB-opgraving in 1996-1997. Opgravingen door ADC in 2005 en 2008. Waarnemingen en noodopgraving door AWN in 2003.

- d** Oude Duinen op stroomrug
- e** Prov. Arch. Depot ZH; RMO; KPK/NUMIS; particuliere collectie.
- f** ARCHIS 22114, 24028, 24029, 24040, 26138, 28158, 36767, 123051, 123052, 123057 t/m 123061, 123063, 123064, 123066, 123067; KPK.
- g** Janssen 1859; Pleyte 1899, 58-59; Helsing 1995, 396; Oude Rengerink 1995; Parlevliet 1997, 4-7; Van Heerlingen 1997, 403; Van der Velde 2008.
- h** Nederzettingen, verspreid over diverse locaties binnen de Zanderij, dateerbaar tussen de late 5^e eeuw de 7^e eeuw. Uit de Karolingische tijd zijn eveneens sporen aanwezig, maar een groot deel lijkt te zijn verstoord.
- i** nederzetting(en)
- j** VMEA - VMEC

-
- 59**
- a** Katwijk-Israëlitische Begraafplaats
 - b** 30EZ 88.970/468.280
 - c** Aardewerk verzameld door een veldverkenning op een bollenveld ten noorden van de Joodse Begraafplaats in 1978, achter het huis van Eerdbeek en een andere, niet nader gespecificeerde vindplaats. In 2005 is bij het verbreden van een bermsloot (in verband met de aanleg van een nieuwe algemene begraafplaats), op de hoek van de provinciale weg en de Blekerij, de resten van een vierkante houten waterput waargenomen. Deze bleek te dateren in de 8^e eeuw.
 - d** stroomrug
 - e** RMO
 - f** ARCHIS 32474; RMO h1978/2.40*.
 - g** Parlevliet 1997, 10 (vindplaats 28/30); Van der Kooij 2006 (nog zonder kennis over de dendrochronologische datering).
 - h** Een ruwwandige, Merovingische scherf en twee Karolingische scherven (baksel w 12). De dendrochronologische datering van de in 2005 aangetroffen waterput kwam uit op 761± 6 na Chr.
 - i** nederzetting
 - j** VMEA - VMEC

-
- 60**
- a** Katwijk-J.W. Frisodreef
 - b** 30EZ 88.880/468.370
 - c** Karolingische en Romeinse resten, gevonden achter het huis van mw. Eerdbeek in de jaren dertig van de 20^e eeuw (tegenwoordig J.W. Frisodreef).
 - d** Oude Duinen op stroomrug
 - e** RMO
 - f** RMO h193?/6.1-11, h1978/2.40*.
 - g** Parlevliet 1997, 9-10 (vindplaats 27 en 30).
 - h** Karolingische resten.
 - i** nederzetting
 - j** VMEC

-
- 61**
- a** Katwijk-Klein Duin
 - b** 30EZ 88.620/468.700
 - c** Tijdens afzandingswerkzaamheden worden de resten van een vroeg-middeleeuws grafveld ontdekt, dat door het RMO wordt opgegraven in 1906, 1910 en 1911. Tegenwoordig ligt de locatie ter hoogte van de kruising Industrieweg-Synthese.
 - d** stroomrug
 - e** RMO
 - f** ARCHIS 23990; RMO h1906/11.11-16*, h1912/1.1-78*; Kaart collectie Eerdbeek.
 - g** Holwerda/Krom 1907; Evelein 1911; Sasse 1911; Holwerda 1912; 1925, 255-256; Martin 1912; Stein 1967; Parlevliet 1997, 8 (vindplaats 21).
 - h** Vroeg-middeleeuws grafveld met zowel crematie- als inhumatiegraven. Dateerbaar tussen ca. 570 en de tweede helft van de 8^e eeuw.
 - i** grafveld
 - j** VMEA - VMEC

-
- 62**
- a** Katwijk-Miereweide
 - b** 30EZ 88.340/468.810
 - c** Gevonden bij graafwerkzaamheden voor een riolering in 1940 door Eerdbeek, ter hoogte van hoek Industrieweg-Van Speijkstraat.
 - d** (overstoven?) stroomrug
 - e** niet uitgezocht
 - f** ARCHIS 23986; RMO h1940/6.1-11. De vondsten zijn niet bewaard gebleven.
 - g** Parlevliet 1997, 9 (vindplaats 25).
 - h** Karolingisch en Pingsdorfer aardewerk.
 - i** nederzetting
 - j** VMEC e.v.

- 63** a Katwijk-Uitwateringskanaal
 b 30EN 88.160/469.100
 c Vondstlocatie met materiaal uit de Merovingische periode, aangegeven op een kaart van Eerdbeek. Gevonden in de jaren dertig van de 20^e eeuw, waarschijnlijk in grond uit het uitwateringskanaal.
 d stroomrug
 e niet uitgezocht
 f Kaart collectie Eerdbeek.
 g Parlevliet 1997, 17 (vindplaats 103).
 h Vondstmateriaal (waarschijnlijk aardewerk) uit de Merovingische tijd.
 i mogelijke nederzetting
 j VMEA - VMEB

- 64** a Katwijk-Uitwaterende Sluizen
 b 30EN 87.520/469.700
 c Opgraving in de bouwput van de nieuwe uitwaterings-sluis door het IPP in 1982. In 1984 werd op het strand en in de duinen vlak bij de sluizen detectorvondsten gedaan van een aantal (laat-)Romeinse munten.
 d stroomrug
 e niet uitgezocht
 f ARCHIS 34350; KPK
 g Hallewas 1983, 261-265; Bloemers/De Weerd 1984.
 h Behalve Romeinse nederzettingssporen een vroeg-middeleeuwse akker, waarin een walbasis van zoden met een sloot, gevolgd door een pallasade en indrukken van koeienpoten.
Muntvondsten uit de directe omgeving zijn een koperen antoninianus van Gallienus (260-268) uit Rome (RIC 177 e.v.) en van Aurelianus (270-275), mogelijk geslagen te Rome (RIC 53) en een denarius van Claudius II, geslagen de Rome uit (268-270) (RIC 53/55).
 i nederzetting
 j (ROMLA) VMEA - VMEC

- 65** a Katwijk-Brittenburg
 b 30EN ± 87.000/470.000
 c Waarnemingen van resten en losse vondsten vanaf de 16^e eeuw.
 d stroomrug?
 e De enige vroeg-middeleeuwse vondst, een niervormige gouden hanger, wordt in de RMO-catalogus van 1908 nog vermeld (Holwerda 1906, 205, nr. 5), maar staat vanaf 1965 te boek als vermist.

- f ARCHIS 23983.
 g Pars 1745, 103; Pleyte 1899, 55-56 en Pl. IX, fig. 5; Holwerda/Evelein/Krom 1908, 255; Dijkstra/Ketelaar 1965; Bechert/Willems 1997 (1995), 96-97.
 h Laat-Romeinse versterking, te identificeren met *Lugdunum*. De enige bekende vroeg-middeleeuwse vondst betreft een gouden niervormige hanger, dateerbaar in de eerste helft van de 7^e eeuw (fig. B1.5). De hanger werd in 1872 aangekocht door het RMO. Een bij de hanger behorend briefje vermeldde dat het op 28 mei 1728 bij zeer laag water bij de ruïnes van de Brittenburg was gevonden door dhr. Van Heyningen uit Katwijk. Aangezien de fundamenten van het huis in dit jaar niet zijn waargenomen en de hanger reeds bij de eerste uitgave van Pars' publicatie in 1697 is afgebeeld, moet het al vóór 15 juli 1694 zijn gevonden (Pleyte 1899, 55-56). Sterk vergelijkbaar zijn een gouden hanger uit Wijnaldum-Tjitsma (Nicolay 2006, afb. 11, linksonder) en uit een vrouwengraf in Southampton (Hinton 2005, colour plate C.3).
 i mogelijke nederzetting
 j VMEB

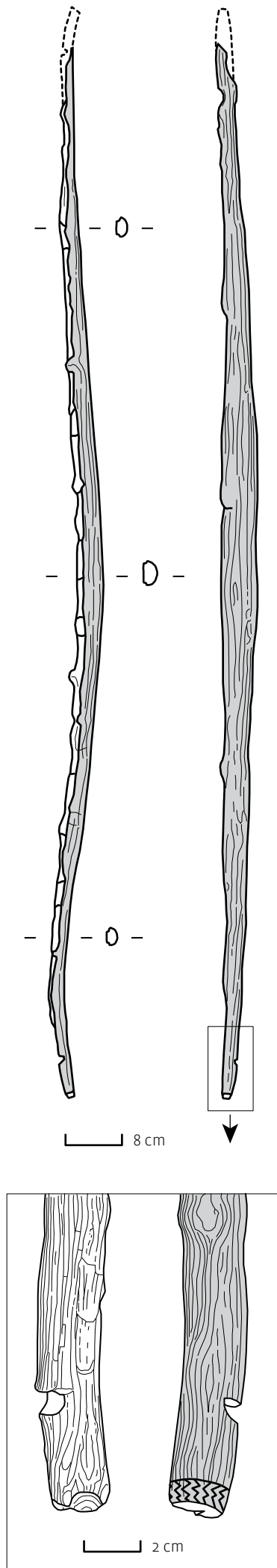

Fig. B1.5 Katwijk-Brittenburg [65]. Gouden niervormige hanger, naar de overlevering gevonden op het strand bij de ruïnes van de Brittenburg (uit Pleyte 1899, Pl. IX, fig. 5). Schaal 1:1.

- 66** a Katwijk
 b onbekend
 c In 1925 te Katwijk aan de Rijn gevonden aardewerk, geschonken door dr. Hueting aan het RMO.
 d onbekend
 e RMO
 f RMO h1925/8.5*
 g Parlevliet 1997, 19 (vindplaats 134).
 h Zeven scherven (laat-)Merovingisch aardewerk en negen scherven Karolingisch aardewerk (waaronder een type W III).
 i Onbekend (geïsoleerde vondst)
 j VMEA - VMEC

-
- 67** a Katwijk-De Drie Plassen
b 30EZ ± 86.500/466.200
c Waarnemingen tijdens werkzaamheden in de waterleidingduinen van Katwijk en Wassenaar in 1986 en 1987. Het vroeg-middeleeuws materiaal betreft losse vondsten uit het gebied.
d overstoven getijdengebied (strandvlakte).
e RMO
f ARCHIS 17275; RMO h1991/8.31.
g Van Heeringen/Van der Valk 1989; Parlevliet 1997, 11-12 (vindplaats 46).
h Aardewerk uit de 8^e-9^e eeuw.
i nederzetting
j VMEC
-
- 68** a Wassenaar-Plein 2
b 30GN 86.870/462.340
c Onderzoek door werkgroep Stichting Historisch Centrum Wassenaar in 1985. In 1991 werd door dezelfde werkgroep in de tuin van Plein 10, dicht bij de N.H. kerk in het historische centrum, wat vroeg-middeleeuws materiaal in een ophogingspakket vastgesteld.
d strandwal. In bodemlaag op 90 tot 123 cm onder het maaiveld.
e Stichting Historisch Centrum Wassenaar.
f ARCHIS 4468, 22040.
g Bakels 1985; Hallewas 1986c, 328; Hessing 1993, 365-366.
h Grote hoeveelheid scherven uit de Karolingische en mogelijk ook Laat-Merovingische tijd.
i nederzetting
j VMEC
-
- 69** a Wassenaar-Rijksstraatweg 275/Sanhorst
b 30GN ± 89.020/461.540
c Veldverkenning door de Stichting Historisch Centrum Wassenaar in 1990, na grondverzet in verband met het dichten en uitgraven van enkele sloten op de weilanden achter de boerderij van de familie Westgeest. De percelen liggen vlak ten westen van het kasteelterrein Sanhorst.
d flank strandwal/veen
e Stichting Historisch Centrum Wassenaar
f -
g Bakels 1990, 5.
h "Vroeg Middeleeuws scherfmateriaal"
i nederzetting
j VME
-
- 70** a Wassenaar-Zanderij Van Duivenvoorde
b 30GN ± 86.500/459.800
c De handboog is in 1856 geschonken aan het RMO. Deze is gevonden in de zanderijen van Jhr. Steengracht van Duivenvoorde, gelegen aan de oostzijde van de straatweg van Wassenaar naar Den Haag, niet ver van de koepel van Bakkershage. Aangetroffen op een 1,2 m dikke veenlaag, onder circa 4 m duinzand. Ongeveer op dezelfde plaats zijn ook enkele menselijke beenderen aangetroffen (fragmenten van een schedel van een volwassen man, het uiteinde van een opperarmbeen en een fragment van een schouderblad). Een verband tussen de vondst van de boog en de skeletdelen staat echter niet vast.
d veen
e RMO
f ARCHIS 45522; RMO 1856, S.v.D.
g Appelboom 1954, 96-99; Lanting/Mook 1977, 196-197.
h Handboog van essenhout (fig. B1.6). Aan de hand van een ¹⁴C-datering is deze te dateren in de 8^e - 10^e eeuw (GrN 6254: 1165 ± 45 BP geeft bij kalibratie met CAL25 bij 1 sigma: 781-791, 807-845, 853-897 en 921-955 na Chr. en bij 2 sigma 729-735 en 775-981 na Chr.
i Onbekend (geïsoleerde vondst) of ritueel depot.
j VMEC
-
- 71** a Wassenaar-Schouwweg 91
b 30GN 85.230/459.920
c Een archeologisch onderzoek door de AWN op 25 januari 1986.
d flank strandwal
e Stichting Historisch Centrum Wassenaar
f ARCHIS 17295
g Bakels 1986, 2-6; Hallewas 1987, 315.
h Drie fragmenten Merovingisch-Karolingisch aardewerk.
i nederzetting
j VMEA - VMEC
-
- 72** a Wassenaar-Pluymestein
b 30GN 85.500/458.790
c Waarneming in bouwput in 1990-1991 door de Stichting Historisch Centrum Wassenaar.
d strandwal
e Stichting Historisch Centrum Wassenaar
f ARCHIS 22045
-

Fig. B1.6 Wassenaar-Zanderij van Duivenvoorde [70]. Vroeg-middeleeuwse houten boog van essenhout, resterende lengte 1,50 m. Op één van de uiteinden is de inkeping voor de pees nog aanwezig en een ingeritste versiering (collectie RMO, tekening naar Appelboom 1954, Pl. XIX). Schaal 1:8 en 1:2.

- g Bakels 1990; 1991.
- h Vroeg-middeleeuws aardewerk.
- i nederzetting
- j VMEA - VMEC

- 73**
- a Wassenaar-Waalsdorpervlakte
 - b 30GN 82.765/459.500
 - c Oppervlaktevondsten verzameld vanaf onder meer 1939 (Collectie Van Soest). In 1982 vond in de directe nabijheid een proefopgraving door het IPP en de ROB plaats.
 - d flank strandwal
 - e niet uitgezocht
 - f ARCHIS 24088.
 - g Van der Roest/Waasdorp 1983, 27; Van Heeringen 1983, 115-116 (vindplaats 4a en 5).
 - h Een mogelijk Karolingische scherf in de collectie van Soest en een enkele mogelijk vroeg-middeleeuwse scherf in de proefopgraving.
 - i mogelijke nederzetting
 - j VMEA - VMEC

- 74**
- a Voorschoten-Noord Hofland
 - b 30HN 91.200/462.200
 - c Losse detectorvondst uit 1987.
 - d stroomrug/veengebied
 - e particuliere collectie
 - f KPK
 - h Koperen antoninianus van Victorinus uit Gallië (268-270).
 - i onbekend (geïsoleerde vondst)
 - j ROML

- 75**
- a Voorschoten-Kerk
 - b 30HN 90.580/460.060
 - c Opgravingen in de N.H. kerk door de ROB in 1961. Waarneming door de AWN in een proefputje buiten de kerk in 1999.
 - d strandwal
 - e AWN/ Prov. Arch. Depot ZH
 - f ARCHIS 24251.
 - g *Westerheem* 10, 1961, 69; Van der Kooij 2001.
 - h "Karolingisch-Ottoonse aardewerkscherfen" in 1961 en één Mayen-scherf uit de Karolingische periode in 1999.
 - i mogelijke nederzetting
 - j VMEC

-
- 76** a Den Haag-Oude Waalsdorperweg 63 (TNO)
b 30GN 82.321/458.460
c Opgraving door gemeente Den Haag in 1983.
d Laag van Voorburg met inschakelingen van Hollandveen (overstoven strandvlakte), afgedekt met de Laag van Den Haag.
e depot gemeente Den Haag (TNO 83).
f gemeente Den Haag vindplaats 70
g Magendans/Waasdorp 1985, 18-27; Van Veen/Waasdorp 2000 (vindplaats 70).
h Laat-Merovingisch of Karolingisch bodemfragment (8^e eeuw) uit eenmalig verspitte bodemlaag (vondst niet vermeld in Van Veen/Waasdorp 2000).
i mogelijke nederzetting
j VMEB – VMEC

-
- 77** a Den Haag-Ziekenhuis Bronovo
b 30GN 81.700/457.700
c Vondsten uit 1910.
d flank strandwal
e niet uitgezocht
f ARCHIS 24097.
g Van Heeringen 1983, 116 (vindplaats 14).
h Scherf Badorf-aardewerk met radstempelversiering.
i mogelijke nederzetting
j VMEC

-
- 78** a Den Haag-Waalsdorperweg
b 30GN ± 81.400/457.500
c Vondst uit de 19^e eeuw bij de Waalsdorperweg.
d flank strandwal
e niet uitgezocht
f Verslag KPK 1877, 8.
g Baart 1990, 87.
h Koperen aes IV van Valens (364-378).
i onbekend (geïsoleerde vondst)
j ROML

-
- 79** a Den Haag-Harstenhoekweg
b 30GN 80.700/459.000
c Veldverkenning door AWN in 1992-1994. Op het Nettenboetsterveld werd onder meer een ca. 150 brede, oost-west georiënteerde strook vastgesteld met vondsten uit de 7^e en 8^e eeuw.
d strandwal. Laag van Voorburg, deels afgedekt met Hollandveen en geheel afgedekt met de Laag van Den Haag.

- e depot AWN Den Haag
f gemeente Den Haag vindplaats 176
g Van der Valk/Van Vonderen/Pronk 1999, 131-142.
h Aardewerk uit de 7^e en 8^e eeuw.
i nederzetting
j VMEB – VMEC

-
- 80** a Den Haag-Frankenslag e.o.
b 30DN ± 79.200/457.300
c Opgravingen door gemeente Den Haag 1984 (Johan van Oldebarneveldtlaan 91-95), 1984-1987 (Scheveningseweg 62-66), 1987 (Scheveningseweg 80-82), 1993 (Johan van Oldebarneveldtlaan 99) en 1996 (Frankenslag 12).
d flank strandwal. Laag van Voorburg (met veeninschakelingen), afgedekt met de Laag van Den Haag.
e depot gemeente Den Haag.
f ARCHIS 17270; Gemeente Den Haag JOB84, FRA87, JOB93, FRS96 (vindplaats 75 en 76).
g Hallewas 1988, 317; Magendans/Waasdorp 1989; Helsing 1997, 428-430; Waasdorp 1999, 13; Van Veen/Waasdorp 2000 (vindplaats 75 + 76).
h Nederzetting uit de 6^e -begin 8^e eeuw en bij behorend akkerland, aangetroffen op een viertal dicht bijeen gelegen locaties die hemelsbreed circa 170 m van elkaar verwijderd zijn. Onder de vondsten uit de akker bevond zich een Domburg fibula. De jongste Romeinse muntvondsten bestaan uit een tweetal koperen antoniniani van Claudius II, respectievelijk Victorinus uit 268-270) (RIC 90-92 en vgl. RIC 122).
i nederzetting
j ROML en VMEA – VMEB

-
- 81** a Den Haag-Congresgebouw
b 30DN 79.420/456.620
c Losse vondsten uit verwerkte bovengrond uit de bouwput van het congresgebouw uit 1964.
d strandwal
e niet uitgezocht
f ARCHIS 13886.
g Van Heeringen 1983, 117 (vindplaats 16).
h Enkele fragmenten Badorf-aardewerk.
i mogelijke nederzetting
j VMEC

-
- 82** a Den Haag-Eisenhowerlaan 142-150
b 30DN ± 79.328/456.835
c Opgraving door gemeente Den Haag.

- d** (flank) strandwal. Laag van Voorburg, afgedekt met de Laag van Den Haag.
- e** depot gemeente Den Haag
- f** gemeente Den Haag vindplaats 86.
- g** Hallewas 1987, 335-336; Magendans *et al.* 1987, 250; Van Veen/Waasdorp 2000 (vindplaats 86).
- h** Vroeg-middeleeuws aardewerk in wat waarschijnlijk een akkerlaag is. Mogelijk behorend bij de nederzetting aan de Frankenslag.
- i** mogelijke nederzetting
- j** VMEA – VMEC

-
- 83** **a** Den Haag- Dr. van Welylaan (Juliana Kinderziekenhuis)
- b** 30 DZ 77.493/455.686
- c** Opgraving door gemeente Den Haag in 2000.
- d** flank strandwal. Laag van Voorburg, afgedekt met de Laag van Den Haag.
- e** depot gemeente Den Haag.
- f** gemeente Den Haag
- g** Proos 2001, 87-88.
- h** Een kleine hoeveelheid aardewerkscherven uit de 6e of 7e eeuw en één kuil uit dezelfde periode met grote houtskoolfragmenten.
- i** nederzetting
- j** VMEB

-
- 84** **a** Den Haag-Loosduinen
- b** 30DZ ± 78.300/454.800
- c** De vindplaats was gelegen achter het Valkenbosch, langs de Loosduinse weg in de zanderij van “H.M. Koningin moeder”, op circa 10 voet (ca. 3 m) onder de kop van het duin in een veenlaag.
- d** strandwal (veen).
- e** RMO
- f** RMO 1856/12 L.Z. 1, inventarisboek 1.1/6, p 158.
- g** -
- h** bronzen Karolingische sleutel.
- i** onbekend (geïsoleerde vondst) of ritueel depot
- j** VMEC

-
- 85** **a** Den Haag-Vleerstraat
- b** 30GZ ± 80.700/454.900
- c** Losse detectorvondst bij sloopwerkzaamheden in 1989.
- d** strandwal
- e** particuliere collectie
- f** KPK

- h** Koperen follis van de zonen van Constantinus I (335-341), muntplaats mogelijk Trier (vgl. HK 132-133).
- i** onbekend (geïsoleerde vondst)
- j** ROML

-
- 86** **a** Den Haag
- b** onbekend
- c** Losse muntvondsten uit Den Haag uit ca. 1940 (tremissis) en 1964 (aes IV).
- d** onbekend
- e** particuliere collectie
- f** KPK
- g** Baart 1990, 87.
- h** Koperen aes IV van Constantinus I uit 335-337 en tremissis van Justinus I (518-527) of II (565-578).
- i** onbekend (geïsoleerde vondst).
- j** ROML en VMEA – VMEB

-
- 87** **a** Den Haag-Ereprijsweg
- b** 30 DZ 76.907/454.038
- c** Oppervlaktevondsten uit 1949 door ROB in uitgestoven duinwalletjes, bij het kleine natuurreservaat Wapendal.
- d** flank strandwal. Laag van Voorburg, deels afgedekt met Hollandveen.
- e** niet uitgezocht
- f** ARCHIS 13879.
- g** Van Heeringen 1983, 118 (vindplaats 31); Van Veen/Waasdorp 2000 (vindplaats 20).
- h** Vondst van Merovingisch, Karolingisch en jonger aardewerk.
- i** nederzetting
- j** VMEA – VMEC e.v.

-
- 88** **a** Den Haag-Kijkduin A
- b** 30DZ ± 75.000/454.150
- c** Vondsten van het strand te Kijkduin in veenplakken, ter hoogte van kilometerpaal 106, gedaan in 1972/1973.
- d** Hollandveen, ingeschakeld in Laag van Voorburg of Laag van Den Haag.
- e** niet uitgezocht
- f** -
- g** N.N. 1974 (*Westerheem* 23), 290.
- h** Drie vermoedelijk Merovingische aardewerkscherven.
- i** mogelijke nederzetting
- j** VMEA – VMEB

- 89** a Den Haag-Kijkduin B
b 30DZ ± 74.500/453.600
c Gevonden in afgeslagen duin nabij het Zeehospitium in 1986.
d strandwal (uit veenlens?)
e particuliere collectie
f ARCHIS 17267; KPK.
g Hallewas 1988, 317.
h Solidus van keizer Magnentius, geslagen te Trier (350-351) (RIC 247).
i onbekend (geïsoleerde vondst)
j ROML
-
- 90** a Den Haag-Hoefbladlaan
b 30DZ 76.200/453.600
c Losse vondsten uit 1949.
d strandwal
e niet uitgezocht
f ARCHIS 13877
g Van Heeringen 1983, 119 (vindplaats 46).
h Een scherp Merovingisch en een scherp Karolingisch aardewerk.
i mogelijke nederzetting
j VMEA – VMEC
-
- 91** a Den Haag-Loosduinen / Kijkduin
b 30DZ ± 74.000/453.000
c Vondst uit ca. 1965, precieze vindplaats onduidelijk.
d onbekend
e niet uitgezocht
f onbekend
g Boersma 1967, 59; Baart 1990, 96.
h Aes III van Valentinianus I/Valens (waarschijnlijk uit 364-367).
i onbekend (geïsoleerde vondst)
j ROML
-
- 92** a Den Haag-Sportterrein Ockenburg
b 30DZ 75.150/452.900
c Veldverkenning in 1949.
d strandwal
e niet uitgezocht
f ARCHIS 13874.
g Van Heeringen 1983, 121 (vindplaats 66).
h Mayen- en kogelpotaardewerk.
i Mogelijke nederzetting
j VMEC
-
- 93** a Den Haag-Ockenburgh
b 30DZ ± 74.163/452.321
c Opgraving Holwerda 1930-1936. Losse vondsten door particulieren in de jaren veertig en zestig van de 20^e eeuw. Opgravingen gemeente Den Haag in 1987 en 1993-1997.
d strandwal. Laag van Voorburg, deels afgedekt met Hollandveen (strandvlakteveen).
e collectie Pabon; RMO; depot gemeente Den Haag.
f ARCHIS 13887, 17269; RMO; Den Haag vindplaats 12 en 87.
g Van Heeringen 1983, 120-121 (vindplaats 62); Hallewas 1985a, 365; Van der Valk 1986; Magendans/Schulten/Waasdorp 1988, 216-217; Hallewas 1988, 328; Baart 1990, 96; Hessing 1994, 420-423; Van Heeringen 1998, 361-364; Van Veen/Waasdorp 2000 (vindplaats 12 + 87).
h De jongste Romeinse munten bestaan uit twee laat-3^e-eeuwse koperen antoniniani, van respectievelijk Treticus I (270-273) en II (273), gevonden door Pabon in de jaren dertig van de 20^e eeuw. Herbestudering van aardewerkvondsten uit de opgraving van Holwerda leverde een groep van 124 randfragmenten op (circa 10 %), die door hem waren bestempeld als Romeins ruw-wandig aardewerk, maar die met de huidige kennis tot ruwwandige Merovingische *Wölbwandtöpfe* kunnen worden gerekend. In 1987 is in een sleuf, gelegen direct langs de opgravingen van Holwerda, zeer waarschijnlijk een deel van een vroeg-middeleeuwse nederzetting aangesneden. Bij (her)opgravingen op een deel van het door Holwerda opgegraven gebied bleek dat de vroeg-middeleeuwse bewoning zich in ieder geval niet tot het in 1993 opgegraven deel heeft uitgestrekt.
i nederzetting
j ROML en VMEA – VMEB
-
- 94** a Den Haag-Solleveld (eerder bekend als 'het grafveld van Monster')
b 30DZ 73.945/452.149
c Waarnemingen door Peeters in 1954 en enige jaren daarvoor. Opgraving door RMO in 1955. Veldverkenning en booronderzoek door de gemeente Den Haag in 1984, gevolgd door een archeologische begeleiding in 1987. Hierbij werd de precieze locatie van de RMO-opgraving teruggevonden. In 2004 opgraving van nieuw deel van het grafveld door de gemeente Den Haag.
d flank strandwal. Laag van Voorburg.

- e RMO; depot gemeente Den Haag; één urn in particuliere collectie.
- f ARCHIS 13862, 13889; RMO h1956/7.1-15; Den Haag vindplaats 29.
- g Peeters 1954, 78-81; Van Buchem 1955, 2-4; Boone 1956, 75-78; Braat 1956, 82-91; Van Heeringen 1983, 121 (vindplaats 63 en 64); Van der Valk 1986; Hallewas 1988, 328; Van Veen/Waasdorp 2000 (vindplaats 29); Waasdorp/Eimermann 2008.
- h Merovingisch grafveld met crematie- en inhumatiegraven, waaronder een bootvormig graf en een wapengraf.
- i grafveld
- j VMEA – VMEB

- 95**
- a Den Haag-Westduinen / Solleveld
 - b 30DZ ± 73.700/451.800
 - c Veldverkenning in 1984 op terrein Westlandse Drinkwatermaatschappij, waar over het terrein verspreid onder meer vroeg-middeleeuwse vondsten zijn gedaan. Nabij de watertoren is in 1988 een losse detectorvondst gedaan van een munt.
 - d strandwal. Laag van Voorburg.
 - e Particuliere collectie (munt); depot AWN Den Haag.
 - f onbekend
 - g Hallewas 1985a, 365-366; Van der Valk 1986; Van Veen/Waasdorp 2000 (vindplaats 74).
 - h Barbaarse imitatie van koperen antoninianus van Tetricus I uit Gallië (ca. 270-300). Vroeg-middeleeuws aardewerk uit de Merovingische periode op diverse plaatsen ten westen en ten oosten van het Merovingische grafveld (zie vindplaats 94 hierboven). Op één plaats ten oosten van het grafveld is tevens aardewerk uit de Karolingische periode aangetroffen. Deze vindplaats sluit waarschijnlijk aan op vindplaats 93 (Ockenburgh).
 - i onbekend (geïsoleerde vondst) en mogelijke nederzetting(en).
 - j ROML en VMEA – VMEC

- 96**
- a Den Haag-Lozerlaan
 - b 37BN 77.420/449.820
 - c Veldverkenning bij aanleg van een sportterrein ten westen van de Lozerlaan in polder De Uithof in 1966 door de AWN.
 - d stroomrug. Gantel Laag op Hollandveen en oudere afzettingen.

- e RMO
- f ARCHIS 24059; RMO h1979/8.1*.
- g Ypey 1970, 155-159; Van Heeringen 1983, 126 (vindplaats 125); Van Veen/Waasdorp 2000 (vindplaats 31).
- h Cicadefibula van zilver, dateerbaar in de tweede helft van de 5^e en de vroege 6^e eeuw (fig. B1.7).
- i onbekend (geïsoleerde vondst), temidden van Romeinse nederzittingsresten.
- j VMEA

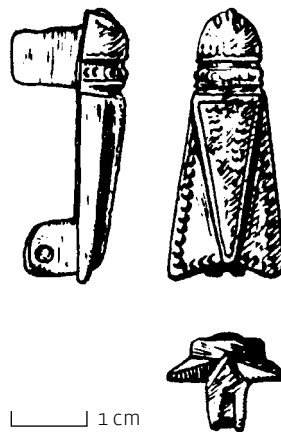

Fig. B1.7 Den Haag-Lozerlaan [96]. Cicadefibula van zilver, dateerbaar in de 5^e tot vroege 6^e eeuw (uit Ypey 1970). Schaal 1:1.

- 97**
- a Voorburg-Arentsburg (Forum Hadriani)
 - b 30GZ 83.800/452.900
 - c Alleen de belangrijkste onderzoeken worden hier gemeld, speciaal die met laat-Romeinse of vroeg-middeleeuwse vondstmateriaal: Diverse overgeleverde waarnemingen en losse vondsten tot in vroege 19^e eeuw. Opgravingen door het RMO onder leiding van Reuvens in 1827-1833 en later door Holwerda in 1908 en 1910-1915. Opgraving ROB in 1966. Klein proefonderzoek door AWN in 1985. Opgravingen in 2005 door BAAC en in 2007 door het AAC/Projectenbureau.
 - d Flank strandwal. Laag van Voorburg, deels afgedekt met Hollandveen en Gantel Laag (Laagpakket van Walcheren).
 - e KPK
 - f ARCHIS 24121; RMO h 1925/12.30, AR 1174hh en 1174ii, II (munten); KPK (1894, 378-380).
 - g Selectie van de belangrijkste literatuur: Westreenen van Tiellandt 1826; Reuvens 1828; Reuvens 1829; Holwerda 1923, plaat LVII nr. 95 en LXI nr. 288; Byvanck 1947, 144-146; Gorris *et al.* 1961, 30; Bogaers 1966, 45;

Evers 1966, 35; Pol 1978, 151; Baart 1990, 131; De Jonge/Bazelmans/De Jager 2006; Buijtendorp 2010; Driessen/Besselsen 2011.

h Uit de periode vanaf 260 zijn gevonden een koperen antoniniani van respectievelijk Valerianus I (253-260) (1 maal RIC 71-73), Gallienus (253-268) (2 maal, RIC 18 en vgl. RIC 123), Postumus (259-268) (3 maal, RIC 67, 78 en 318), Carus (282-285) en twee follis-munten, waarschijnlijk van Constantinus II (337-340) of eventueel wat later. Door Reuvens is een laat-Romeinse knoppenfibula opgegraven en onder de vondsten van de opgravingen door Holwerda bevinden zich enkele 4^e-eeuwse stukken. In 1985 is een handgemaakte versierde pot uit de laat-Romeinse of vroeg-Merovingische tijd aangetroffen.

Rond 1570 is een tremissis uit Dorestad (muntmeester Madelinus) gevonden. De opgraving van 2007 leverde randfragmenten op van meerdere handgemaakte potten van Hessens-Schortens aardewerk (Dorestad-type H III) en een groot deel van een kogelpot (Dorestad-type H I). De oogst aan Karolingisch aardewerk bestaat tot nu toe uit een fragment vroege kogelpot in 1966 en twee scherven draaischijfaardewerk uit het onderzoek van 2005. In het begin van de 19^e eeuw wordt door Westreenen van Tiellandt melding gemaakt van de vondst van munten van Karel de Grote (768-814) en Lodewijk de Vrome (814-840). Volgens Gorris *et al.* zou ook een vroeg-middeleeuws christusbeeldje zijn gevonden, maar waarschijnlijk bedoeld men een Romeins of een laat-middeleeuws pijparden beeldje.

- i** nederzetting
- j** ROML – VMEC

-
- 98 a** Rijswijk-Delftsche Vliet
b 30GZ ± 83.450/451.000
c Losse detectorvondst uit 1988 langs de Delftsche Vliet.
d veengebied
e particuliere collectie
f KPK
g -
h Koperen antoninianus van Numerianus (283-284).
i onbekend (geïsoleerde vondst)
j ROML

-
- 99 a** Rijswijk-Ypenburg
b 30GZ ± 84.000/451.000
c Losse detectorvondst

- d** veengebied
- e** particuliere collectie
- f** NUMIS
- g** -
- h** Sceatta van het continentale runen-type (BMC type 2c).
- i** onbekend (geïsoleerde vondst)
- j** VMEB – VMEC

-
- 100 a** Rijswijk-De Bult
b 37EN 82.300/449.650
c Opgraving door ROB in 1967.
d getijdengebied.
e RMO of Prov. Arch. Depot ZH
f ARCHIS 24400
g Bloemers 1978, 302.
h Koperen antoninianus van Tetricus I (270-273).
i onbekend (geïsoleerde vondst)
j ROML

-
- 101 a** Wateringen-Middenweg
b 37BN 79.800/448.500
c Losse detectorvondst
d veengebied
e particuliere collectie
f NUMIS
g -
h Solidus van Lodewijk de Vrome (814-840).
i onbekend (geïsoleerde vondst)
j VMEC

-
- 102 a** Wateringen-Harry Hoekstraat
b 37BN ± 78.030/449.200
c Veldverkenning uit 1946.
d (voormalig) getijdengebied
e Westlands Museum (collectie Emmens, Wateringen IV en V)
f -
g Van Horssen 2007, inv. nr. 102 en p. 97-99.
h Aardewerkscherven uit de Karolingische tijd.
i nederzetting
j VMEC

-
- 103 a** Wateringen
b onbekend
c Losse vondst.
d onbekend (veengebied?)
e particuliere collectie

- f onbekend
- g Streefkerk 1992.
- h Een koperen aes van Constantinus I (308-337).
- i onbekend (geïsoleerde vondst)
- j ROML

- 104 a** Monster-Waterleidingduinen A
- b 30DZ 73.241/451.158
 - c Oppervlaktevondsten uit 1978 en 1979. Waarnemingen in 1990 tijdens aanleg gasleiding Monster-Gaag, vindplaats 7.
 - d Flank strandwal. Laag van Voorburg, deels afgedekt met de Laag van Den Haag.
 - e depot gemeente Den Haag
 - f Prov. Arch. Depot ZH h1978/2.43; h1979/9.7.
 - g Van Heeringen 1983, 122 (vindplaats 75); Van den Broeke/Hagers 1994, 29 en 54; Van Veen/Waasdorp 2000 (vindplaats 61).
 - h Scherven Mayen- en kogelpotaardewerk. Bij de aanleg van de gasleiding enkele scherven vroeg-middeleeuws aardewerk, waarschijnlijk Karolingisch.
 - i nederzetting
 - j VMEC

- 105 a** Monster-Waterleidingduinen B
- b 30DZ 72.675/451.420
 - c Losse vondst.
 - d strandwal
 - e particuliere collectie
 - f ARCHIS 24214.
 - g -
 - h Domburg-fibula.
 - i mogelijke nederzetting
 - j VMEA - VMEB

- 106 a** Monster-Het Monsterse Geestje
- b 30DZ 72.300/450.400
 - c De AWWN werkgroep Den Haag (later bijgestaan door het IPP) deed in de jaren 1962-1964 tijdens de afzandingswerkzaamheden van *Het Monsterse Geestje* enige waarnemingen en vondsten.
 - d strandwal. Laag van Voorburg, afgedekt door de Laag van Den Haag.
 - e RMO; Westlands Museum (collectie Emmens).
 - f ARCHIS 13854, 13894; RMO 1979/8.2*. Collectie Emmens GM1 d 2, 3 en 36; GM5 c 55; GM10 D 36; GM12 E 12.
 - g Stuurman 1965, 36; Ypey 1970, 159; Döbken 1980.

- h Een geïsoleerde Merovingische vondst van een knikwandpotfragment. Enkele ruwwandige bodemfragmenten, reliëfbandamfoorscherf met vingertopindrukken, Karolingische bolpotfragmenten (W III) en kogelpot (H IA), enkele scherfjes Badorf-aardewerk, alsmede een vertind bronzen beslag uit het einde van de 8^e-9^e eeuw.
- i nederzetting
- j VMEB - VMEC

- 107 a** Monster-Ter Heijde
- b 37BN ± 71.000/449.500
 - c Vondst van een muntsieraad in 1831, in de duinen tussen Ter Heijde en Monster. Losse vondst(en) op het strand bij Ter Heijde na duinafslag door de storm van 1 februari 1953.
 - d strandwal of (overstoven) veen?
 - e KPK (muntsieraad); niet uitgezocht (denarii);
 - f NUMIS; mondelinge mededeling C. Hoek aan P.A. Henderikx.
 - g Zadoks-Josephus Jitta 1963; Henderikx 1986, 569.
 - h 1831: Muntsieraad van een aureus van de Gallische tegenkeizer Victorinus (268-270) in een achtkantige opengewerkt montuur met geribd ophangoog (fig. B1.8).
1953: Vier zilveren denarii van Lodewijk de Vrome (814-840).
 - i onbekend (geïsoleerde vondst)
 - j ROML en VMEC

Fig. B1.8 Monster-Ter Heijde [107]. Muntsieraad van een aureus van de Gallische tegenkeizer Victorinus (268-270), schaal 1:1 (foto Geldmuseum Utrecht).

-
- 108 a** Monster-Hoogwerf
b 37BN 71.200/448.625
c Waarneming in 1992.
d getijdengebied of strandwal
e onbekend
f ARCHIS 26197.
g -
h Merovingisch en Karolingisch aardewerk.
i nederzetting
j VMEB – VMEC
-
- 109 a** Monster
b onbekend
c Losse vondst.
d onbekend
e niet uitgezocht
f onbekend
g Streefkerk 1992.
h Een koperen aes van Constantinus I (308-337).
i onbekend (geïsoleerde vondst)
j ROML
-
- 110 a** Monster-Centrum
b 37BN ± 71.500/448.800.
c Losse vondst uit het dorpscentrum van Monster. Precieze vindplaats en vondstdatum niet bekend.
d strandwal
e Westlands Museum
f -
g Van Horssen 2007, inv. nr. 21 en p. 73-74.
h Scherf van laat-9^e-eeuws Pingsdorf aardewerk.
i (mogelijke) nederzetting
j VMEC
-
- 111 a** Naaldwijk-Grote Achterweg
b 37BN 73.000/446.820
c Veldverkenning in oktober 1906 door Holwerda en Krom, waarbij vondsten werden opgehaald uit een verspit Merovingisch grafveld. Een deel van het materiaal was al eerder gevonden. De coördinaten zijn gebaseerd op een kaartje van Ypey. Het jaarverslag van het RMO vermeldt nog: “in het Prinsenbosch”.
d strandwal
e RMO; Westlands Museum
f ARCHIS 26010; RMO h1906/12.1-22.
g Holwerda/Krom 1907, 27-28; *Voorloopige lijst etc.*, 1915, 257.
h Merovingisch grafveld met crematiegraven uit de periode van circa 550-650 (botmateriaal van inhumaties is waarschijnlijk niet ingezameld door de grondwerkers).
i grafveld
j VMEA – VMEB
-
- 112 a** Naaldwijk-Boomgaardspad 2
b 37BN 72.930/445.700
c Losse vondst uit stort bij bouwput in 1989, gemeld in 1991. Vermoedelijk is dit dezelfde melding als de locatie ‘Opstalweg’ in Hessing 1992a.
d flank strandwal
e niet uitgezocht
f ARCHIS 22049.
g Hessing 1992a, 382.
h Een Merovingische scherf (Hessing spreekt over “vroeg-middeleeuws aardewerk”).
i mogelijke nederzetting
j VMEB
-
- 113 a** Naaldwijk-Hoge Woerd
b 37BN 73.950/446.500
c Op een terrein bij de Grote Woerdlaan werden in 1991 losse aardewerkvondsten gedaan bij de aanleg van een pad.
d (voormalig) getijdengebied
e Westlands Museum
f -
g Van Horssen 2007, inv. nr. 76 en p. 81-82.
h Scherf uit de Karolingische tijd, mogelijk ook één uit de Merovingische periode, alsmede Pingsdorf- en Andenne-aardewerk.
i mogelijke nederzetting
j VMEC
-
- 114 a** Naaldwijk-Hoogwerf
b 37BN 74.060/444.780
c Opgravingen door het RMO in 1934 en 1935. Losse vondsten in 1956 en in 1978 en 1983 bij grondwerkzaamheden ter plaatse van het zwembadcomplex. Opgravingen door het ADC in 2004 (‘Holland College’), ca. 150 m ten westen van Holwerda’s opgravingen.
d flank strandwal
e RMO en Westlands Museum.
f ARCHIS 24271, 24272; RMO h1933/11.2-8*, h1935/12.1, 5, 17-38*, h1937/1.1, 10-14*; h1978/2.74*, h1983/11.48*.
g Holwerda 1936; Feijst/De Bruin/Blom 2008.

h Nederzetting Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen, met ook enig aardewerk uit de 4^e-5^e eeuw (onderzoek 2004). Aan gebouwenvormen uit de Vroege Middeleeuwen zijn een tweebeukige schuur voorhanden en mogelijk ook een bootvormige plattegrond.

i nederzetting

j ROML en VMEA – VMEC

115 a De Lier-Westerlee

b 37BZ 74.760/443.600

c Losse vondsten uit verstoorde context bij waarneming tijdens omlegging waterloop 'De Brede Lee' in 1951.

d getijdengebied/stroomrug

e niet uitgezocht

f ARCHIS 24381.

g Bult 1983, 31 en kaart 3.

h Karolingische aardewerkscherven.

i nederzetting

j VMEC

116 a Maasland-Oude Campspolder

b 37BZ 75.900/441.100

c Losse vondsten bij veldverkenning in de Oude Campspolder op twee, 350 m van elkaar verwijderde plaatsen nabij de Herenwerf begin jaren tachtig van de 20^e eeuw. Veldkartering door RAAP in 1996 van de oostelijke vindplaats.

d stroomrug (in getijdengebied). Kleidek- op geulafzetting.

e niet uitgezocht

f ARCHIS 127731.

g Bult 1983, 31 en kaart 3; Henderikx 1986, 569; Schutte 1996, 17.

h Enkele Karolingische aardewerkscherven, waaronder fragmenten van reliëfbandamfoor, samen met materiaal uit de Volle Middeleeuwen.

i nederzetting

j VMEC e.v.

117 a Maasland-Kralingerpolder A

b 37BZ 77.423/441.918

c Opgraving in het kader van het Midden-Delfland project (vindplaats MD 20.41).

d getijdengebied

e niet uitgezocht

f -

g Hessing 1993, 357-359.

h ¹⁴C-datering van liggend rondhout uit een vondstlaag met bewerkt en deels ook verkoold hout in oeverzone kreek. Datering bij 2 sigma 603-659 na Chr. (GrN 19604: 1425 ± 25 BP). Waarschijnlijk betreft het een jacht- of viskampje, aangezien aardewerk ontbreekt. De vondstlaag was plaatselijk afgedekt door een dun veenlaagje.

i onbekend (geïsoleerde vondst)

j VMEB

118 a Maasland-Kralingerpolder B

b 37BZ 78.410/442.190

c Veldverkenning na verbreding Molensloot in kader van het Midden-Delfland project (vindplaats MD 20.48).

d getijdengebied

e niet uitgezocht

f -

g Hessing 1994, 447-448.

h Scherf Badorf-aardewerk (zacht baksel, 9^e eeuw).

i mogelijke nederzetting.

j VMEC

119 a Maasland-Noordvliet

b 37EZ 81.640/440.340

c Baggervondst uit 1967 in de Noordervliet, ter hoogte van de Vlaardingervaart.

d stroomrug

e niet uitgezocht

f ARCHIS 16491; NUMIS.

g Van de Kuijl 1970; Calkoen 1970, 112-113; Groenman-van Waateringe *et al.* 1975, 184; Bult 1983, 31 en kaart 3.

h Zilveren denarius van Lodewijk de Vrome (814-840)

i onbekend (geïsoleerde vondst)

j VMEB – VMEC

120 a Maasland-Foppenpolder

b 37BZ 79.970-439.100

c Veldkartering in 1989 in het kader van het Midden-Delfland-project, gevonden op locatie Foppenpolder 15.12.

d veen

e niet uitgezocht

f ARCHIS 28383

g Hessing 1990, 352.

h Scherf van een Karolingische bolpot (W III)

i mogelijke nederzetting

j VMEC

- 121 a** Maassluis-Doelmanhoeve
b 37DN 78.050/437.480
c Losse vondst uit 1960 in de Sluispolder-Oost nabij de Doelmanhoeve.
d stroomrug (in getijdengebied). Kleidek op geulafzetting.
e niet uitgezocht
f ARCHIS 26091.
g Zadoks-Josephus Jitta 1962; Hoek 1969, 99; Bult 1983, 31 en kaart 3.
h Zilveren pseudomuntfibula, datering (843-877) of rond 900. Waarschijnlijk bestaat samenhang met een 10^e-13^e eeuwse huisterp in de directe omgeving.
i onbekend (geïsoleerde vondst)
j VMEC

- 122 a** Maassluis-Aalkeet Binnen Polder
b 37DN 78.180/436.730
c Opgraving door AAC in het kader van Midden-Delfland project (vindplaats MD 17.58).
d getijdengebied
e niet uitgezocht
f onbekend
g Jacobs 1999, 387-389.
h Vondst van complete Badorf tuitpot (type W IIC, zie fig. B1.9) in 'Duinkerken IIIa'-geul, alsmede wat hout- en botfragmenten (volwassen rund en schaap/geit, de laatste met slacht- en snijsporen).
i mogelijke nederzetting.
j VMEB - VMEC

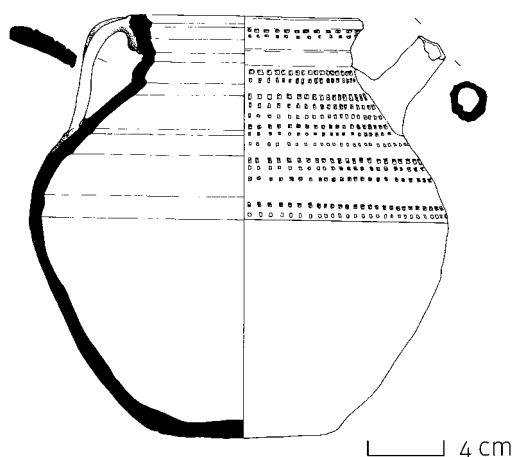

Fig. B1.9 Maassluis-Aalkeet Binnen Polder [122]. Complete Badorf-tuitpot, achtergelaten in een geul (tekening AAC). Schaal 1:4.

- 123 a** Vlaardingen-Centrum
b 37GN ± 83.110/436.010
c Waarnemingen in de Hoogstraat (1979, bouwput Visbankflat) en nabij kerkheuvel. Stratigrafisch vastgesteld in venige klei. Bij de opgraving door AWN afd. Helinium in 1990 werd op de natuurlijke oeverwal van de Vlaarding een vroeg-middeleeuwse mestkuil gevonden.
d stroomrug
e niet uitgezocht
f ARCHIS 7942, 7952, 23319; BOOR 11-50; AWN afd. Helinium.
g Hoek 1979c, 23; Bult 1983, 31 en kaart 3; Hallewas 1983, 284-286; ROB Jaarverslag 1982, 142; Van Trierum/Döbken/Guiran 1988, 59-60; Hessing 1991, 364.
h Laat-Merovingische en Karolingische scherven.
i nederzetting
j VMEB - VMEC

- 124 a** Vlaardingen - Oude Haven
b 37GN ± 83.015/436.150
c Losse vondst uit 1949.
d onbekend
e Visserij Museum Vlaardingen (nr. 53).
g Brouwer 1973, 114; Boomert 1972, 11.
h Koperen munt (follis) van Galerius Maximianus (305-311).
i onbekend (geïsoleerde vondst)
j ROML

- 125 a** Rotterdam-Europoort A
b 37BZ ± 71.000/440.500
c Baggervondst op het eiland Rozenburg uit 1962, ter hoogte van de Oranjesluis.
d onbekend (verspoeld).
e niet uitgezocht
f BOOR 02-02.
g Hoek 1963, 114-115.
h Een gouden pseudo-keizerlijke munt, waarschijnlijk in de 6^e eeuw geslagen te Gallië.
i onbekend (geïsoleerde vondst)
j VMEB

- 126 a** Rotterdam-Europoort B
b 37AZ ± 68.750/442.150
c Baggervondsten uit 1959 van het westelijk deel van het voormalige eiland Rozenburg, waar in het kader

van het Europoort-project nieuwe havens werden aangelegd. De vondstlocatie bevindt zich tegenwoordig in het Calandkanaal, ter hoogte van de Beneluxhaven.

d onbekend (verspoeld).

e RMO

f BOOR 01-11; ARCHIS 24379; RMO h1959/9.7-17 + 27-30*.

g Braat 1964.

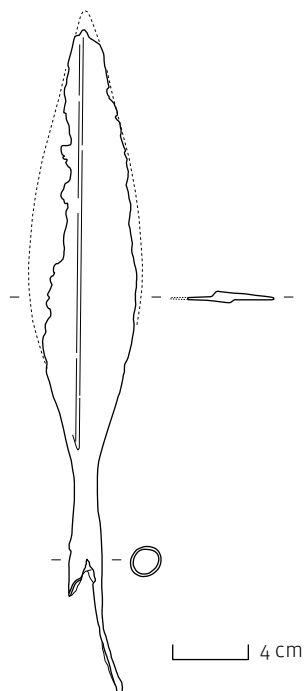
h Vondsten van vroeg-middeleeuwse metalen naalden (h1959/9.16-17), een Domburgfibula (h1959/9.9), een laat-Merovingische (h1959/9.10) en een Karolingische gelijkarmige fibula (h1959/9.11), twee geëmailleerde Karolingische fibula's (h1959/9.7-8) en vier Merovingische speerpunten: h1959/9.27, een speerpunt met gesloten schacht, ca. 7^e-9^e eeuw; h1959/9.28, een speerpunt met getrapd blad, 4^e-begin 6^e eeuw (Swanton 1973, 131-135 [type K2]; Böhme 1974, 101); h1959/9.29, een speerpunt met gesloten hals, ca. 7^e eeuw; h1959/9.30, een speerpunt met waarschijnlijk oorspronkelijk gespleten schacht (Romeins?)

De eenvoudige mantelhaken, waarvan twee getordeerd, zijn waarschijnlijk niet laat-Merovingisch of Karolingisch (Braat 1964, 190 en Abb. 6), maar laat- of post-middeleeuws (vgl. Baart *et al.* 1977, 153).

i nederzetting en/of grafveld

j VMEB – VMEC

Fig. B1.10 Europoort B [126]. Speerpunt met getrapd blad, dateerbaar tussen de 4^e en de vroege 6^e eeuw (collectie RMO). Schaal 1:4.

127 a Rotterdam-Europoort C

b 37AZ ± 68.500/441.000

c Baggervondsten, gevonden bij het schoonmaken van persleidingen tijdens de aanleg van de Beneluxhaven in 1968-1969. Uit dezelfde omgeving zijn meer bagger-vondsten naar boven gekomen.

d onbekend (verspoeld).

e RMO; particuliere collectie; KPK.

f BOOR 01-07, 01-10; KPK/NUMIS.

g Stuart 1974, 45; Haalebos 1974, 79; Hoek 1975, 17-18.

h Het Romeinse materiaal kan gezien het militaire karakter van de vondsten behoort hebben tot een militaire post met wellicht een ruitbezetting (Haalebos 1974, 82).

Antoniniani van Gallienus (253-268) en Claudius Gothicus (268-270), 2 barbaarse antoniani van na 270. Een drietal sceatta's uit het begin van de 8^e eeuw (BMC type 2c, 5/12 en 8). Haalebos en Hoek melden slechts de vondst van 1 sceatta. De enkele door Stuart als waarschijnlijk Frankisch bestempelde metaalvondsten zijn Romeins (zie Haalebos 1975, 80-82).

i nederzetting (ROML) / onbekend (VME)

j ROML en VMEB – VMEC

128 a Rotterdam-Europoort D

b 37AZ ± 67.000/441.000

c Vondsten van diverse locaties in het Europoortgebied rond 1960, doorgaans uit opgespoten zand.

d onbekend (verspoeld)

e particuliere collectie

f ARCHIS 8663, 24267, 24270; RMO 1983/7.1; KPK/NUMIS.

g De Boone 1972, 88.

h Fragment glazen tuimelbeker uit de Merovingische periode, een bodemfragment Merovingisch aardewerk, bronzen kistbeslag uit de Karolingisch-Ottoonse periode (vgl. Capelle 1976, 28 [nr. 340]) en een scherf Karolingisch aardewerk.

Twee Frankische tremisses uit respectievelijk Dorestad (type Madelinus) en mogelijk uit Cabillonum (=Chalon-sur-Saône).

In 1965 zijn vijf denarii van Lodewijk de Vrome (822-840) gevonden (Morrison/Grunthal 472), in 1976 een sceatta van het Wodan/monster-type (BMC type 31).

i nederzetting en/of grafveld

j VMEB – VMEC

129 a Rotterdam – Europoort E**b** 37AZ ± 65.500/441.000**c** Losse vondsten van Mesolithicum tot en met Nieuwe tijd van de opgespoten Maasvlakte, gevonden begin jaren zeventig. Muntvondsten in 1997 uit (opgespoten) zand afkomstig uit de buurt van de elektriciteitscentrale.**d** onbekend (verspoeld).**e** particuliere collectie; Historisch Museum Rotterdam.**f** ARCHIS 23250; BOOR 01-12; KPK/NUMIS.**g** Bogaers 1974, 75; Van Trierum, Döbken/Guiran 1988, 59; Hoek 1970, 115.**h** Badorf-aardewerk, dat echter vermoedelijk is opgezo-gen in het Oostvoornse Meer.

De muntenreeks bestaat uit koperen antoniniani, 4 van Gallienus (253-268) uit Roma en 1 van Victorinus (268-270) uit Colonia of Gallia, 4 koperen antoniniani van Tetricus I (270-273) uit Gallia (2 x RIC 100, 1 x RIC 68-72 en 1 x indet), 2 barbaarse imitaties van een antoninianus van Tetricus I uit Gallia uit het laatste kwart van de 3^e eeuw (vgl. RIC 100), een koperen follis van Constantinus I en de zijnen (330-335) uit Treveri (RIC 522 e.v.) en 2 denarii van Lodewijk de Vrome (822-840) (Morrison/Grunthal 472).

i onbekend (geïsoleerde vondsten)**j** ROML en VMEC

130 a Rotterdam-Botlek**b** 37DN ± 80.830/432.530**c** Baggervondsten uit 1962, afkomstig ter hoogte van de 3^e Petroleumhaven van de Welplaat in het Botlek-gebied. Aanvullende muntvondst van vóór 1984 uit hetzelfde gebied.**d** (verspoelde) stroomrug?**e** particuliere collectie**f** BOOR 10-02; NUMIS.**g** Trimpe Burger 1969, 57; Hoek 1971, 6.**h** Een scherp Badorf-aardewerk. Een sceatta van het continentale runen-type (ca. 700) (BMC type 2c), twee Angelsaksische sceatta's en een denarius van Pippijn III (751-768).

Hoek (1979c) vermeldt de vondst van een tremissis uit Dorestad van deze vindplaats. Mogelijk gaat het daarbij om de bij vindplaats 128 genoemde Madelinus-munt.

i onbekend (geïsoleerde vondsten)**j** VMEB – VMEC

131 a Rotterdam-Hofplein**b** 37FZ 92.500/437.800**c** In 1976 gevonden in een bouwput op een diepte van maximaal –3,70 m NAP, mogelijk op de top van het veen of de oeverwal.**d** stroomrug/veen?**e** niet uitgezocht**f** ARCHIS 23372; BOOR 05-17.**g** Van Trierum/Döbken/Guiran 1988, 59-60.**h** Een mogelijke scherp Merovingisch handgemaakt en knikwandpot-aardewerk en enkele (vroeger?) kogelpot-scherven.**i** mogelijke nederzetting**j** VMEB – VMEC

132 a Rotterdam-Centrum**b** 37HN ± 93.250/437.150**c** Losse vondst aan de Oude Haven uit 1980. Opgravingen door BOOR in tracé WillemsSpoortunnel in 1988-1991. Vondst aan de Binnen-Rotte uit 2000.**d** stroomrug**e** Historisch Museum Rotterdam**f** ARCHIS 23713, 23817, BOOR 05-33; 13-13, 13-26 t/m 13-28; NUMIS.**g** Van Trierum/Döbken/Guiran 1988, 59-60; Baart 1990, 99; Döbken/Guiran/Van Trierum 1992, 288; Carmiggelt/Guiran 1997, 88, 102-107; Pol in voorbereiding.**h** Een barbaarse imitatie van een koperen antoninianus van Divus Claudius II uit het laatste kwart van de 3^e eeuw (vgl. RIC 262) werd gevonden in de context van 17^e of 18^e eeuwse bewoning aan de Hoogstraat. Een andere laat-Romeinse munt uit Rotterdam (?) betreft een door Baart (1990, 99) vermelde aes III van Constantinus I (330-335) (HK 382), aanwezig in de collectie van het Historisch Museum Rotterdam. Onder dit catalogus-nummer is ook een oudere vondstmelding geplaatst, betreffende een 'Friese' tremissis die rond 1926 in de omgeving van Rotterdam is gevonden.

Een scherp Badorf- of eventueel Zuidlimburgs-aardewerk van de locatie Oude Haven. In het tunneltracé betreft het een klein aantal verspoelde Karolingische scherven (Badorf-, Mayen- en reliëfband-aardewerk), een denarius van Pippijn de Korte (751-768) (Morrison/Grunthal 25), een obolus van Lodewijk het Kind (900-911) uit Keulen (Morrison/Grunthal 1558) en enkele bronzen beslagstukjes en stervormige schijffibulae uit mogelijk de Karolingische tijd. Nabij de Binnen-Rotte

is een denarius van Karel de Grote gevonden (793-814), geslagen te 'Sennes'.

i onbekend (geïsoleerde vondsten) en nederzetting

j ROML, VMEB en VMEC e.v.

133 a Rotterdam-Noordereiland

b 37HN 93.760/436.630

c In grond afkomstig uit het tracé van de Willemsspoortunnel ter plaatse van het Noordereiland, waarschijnlijk van een geulafzetting van rond de 12e eeuw.

d (verspoelde) stroomrug

e niet uitgezocht

f ARCHIS 23818; BOOR 13-31.

g Hallewas 1990, 353-354; Döbken/Guiran/Van Trierum 1992, 288; Carmiggelt/Guiran 1997, 103.

h Karolingisch aardewerk (typen W IIA en B, W IIIA, W VI en W IXA). Mogelijk ook enige scherven Merovingisch ruwwandig aardewerk.

i nederzetting

j VMEB – VMEC

134 a Rotterdam-Van Brienenoordbrug

b 37HN 96.900/435.400

c Baggervondst bij de Van Brienenoordbrug, vondstdatum onbekend.

d onbekend

e Historisch Museum Rotterdam (aankoop van particulier).

f BOOR 13-52.

g Moree *et al.* 2002, 141.

h Complete ijzeren vleugellanspunt (lengte 44,6 cm) met versiering (type Niederrhein Lan 9.2). Datering 7^e -9^e eeuw, mogelijk tot in de 11^e eeuw.

i onbekend (geïsoleerde vondst)

j VMEB – VMEC (e.v.)

135 a Oostvoorne-Oostvoornse Meer

b 37AZ ± 65.500/438.600

c Vondsten van de Maasvlakte, bestaande uit bagger-vondsten die vermoedelijk afkomstig zijn uit het Oostvoornse Meer.

d (verspoelde) strandwal?

e niet uitgezocht

f BOOR 01-08; ARCHIS 23250.

g Bogaers 1974, 75. Hallewas/Van Regteren Altena 1980, 184 (fig. 6); Henderikx 1986, 569.

h Vondst van Badorf-aardewerk, samen met Romeins materiaal en enkele scherven uit de Volle Middeleeuwen.

i nederzetting

j VMEC e.v.

136 a Oostvoorne-Brielse Meer

b 37AZ ± 67.200/438.400

c Waarneming in 1752 bij extreem laag water in de nabijheid van 'Zeeburg' door Jan Kluit uit Brielle.

d onbekend

e niet uitgezocht

f BOOR 01-03.

g Hoek 1970, 9-10; 1972, 4-5; Bogaers 1974, 71-72.

h Jan Kluit zag verscheide sware stukken steen, even off brokk van fondamenten waaren, die rechts en overhoeks pas boven het water quamen dobberen. Waarschijnlijk zijn deze resten toe te schrijven aan Romeinse bebouwing, wellicht een castellum.

i mogelijke nederzetting

j ROML?

137 a Rockanje-Kortedijkje

b 37CN 64.681/431.855

c Losse vondst uit 1983, uit de stort van een nieuw gegraven sloot.

d getijdengebied

e particuliere collectie

f ARCHIS 7982.

g -

h Koperen aes IV van Constantinus II (355-381), waarschijnlijk geslagen te Nicomedia (RIC 112).

i onbekend (geïsoleerde vondst)

j ROML

138 a Goeree-De Oude Wereld

b 35HN ± 57.450/428.500

c Meldingen in 1618 en 1681 van vondsten en bewoningssporen die in het gebied van het huidige Goeree onder het zand vandaan kwamen.

d (geërodeerde) strandwal/getijdengebied?

e onbekend

f ARCHIS 24650

g o.m. Pleyte 1899, 84-86; Trimpe Burger 1960/1961.

h In de 17^e eeuw werden, op een plaats die in de volksmond 'De Oude Wereld' werd genoemd, resten van "grote huijzen, ja oock groote straten" waargenomen.

Onder de gevonden voorwerpen bevonden zich Romeinse munten, ringen en aardewerk. Wellicht had het een militair karakter. Hierop lijkt de vondst van een deel van een vicus te wijzen in de nabijgelegen Oude Oostdijkpolder (opgraving 1958-1959). Een militaire aanwezigheid sluit niet uit dat hier activiteiten waren tot in de laat-Romeinse tijd.

- i mogelijke nederzetting
- j ROML?

139 a Ouddorp

- b onbekend
- c Het betreft losse muntvondsten uit de omgeving van Ouddorp.
- d onbekend
- e particuliere collectie
- f NUMIS
- g Pol in voorbereiding.
- h In 1907 is een follis uit de periode 307-337 (Constantijn I en de zijnen) gevonden. Van vier tremisses van rond 600 na Chr. is er één gevonden in 1971. De overige drie zijn (tesamen?) gevonden vóór 1977. Ze bestaan uit een tremissis van muntmeester Gaucemarus en een drietal van het type Dronrijp, waarvan één kon worden ingedeeld bij type B.
- i onbekend (geïsoleerde vondsten)
- j ROML – VMEB

140 a Geervliet-Polder Nieuw Markenburg

- b 37DZ ± 79.150/431.250
- c Opgravingen naar aanleiding van de aanleg van het Hartelkanaal en Voedingskanaal Brielse Meer in 1966 door de gemeente Rotterdam.
- d stroomrug
- e niet uitgezocht
- f BOOR 10-11, 10-12, 10-20 (?).
- g Hoek 1966a en 1966b.
- h Twee verspoelde middeleeuwse woonplaatsen langs een kreek (nummer V en XII), met als oudste middeleeuwse vondstmateriaal fragmenten Badorf-aardewerk, waaronder reliëfbandamforen.
- i nederzetting
- j VMEC e.v.

141 a Spijkenisse-Hartel West

- b 37DZ 79.379/430.930
- c Opgraving door BOOR in 1985-1987.

d getijdengebied

- e BOOR
- f ARCHIS 23287, 23837; BOOR 10-117 & 10-146.
- g Hallewas 1987, 319-324; Van Trierum/Döbken/Guiran 1988, 60; Döbken/Guiran/Van Trierum 1992, 288.
- h Staand hout en Karolingisch aardewerk (Badorf-baksel) uit 9^e-10^e eeuw. Nederzetting uit de 10^e-13^e eeuw in de directe nabijheid.
- i nederzetting
- j VMEC

142 a Spijkenisse-Hartelkanaal

- b 37GN ± 80.750/431.430
- c Baggervondst uit 1964.
- d (verspoelde) stroomrug?
- e Historisch Museum Rotterdam
- f BOOR 10-06.
- g Hoek 1965, 120; vgl. Bogaers 1959, 94-95.
- h Kleine bronzen ketel, mogelijk een late variant van het zogenaamde 'Vestlandtype', daterend uit de late 6^e of 7^e eeuw? Dergelijke ketels zijn echter tot in de 18^e eeuw gemaakt.
- i onbekend (geïsoleerde vondst)
- j VMEB

143 a Spijkenisse-De Ommering

- b 37GZ 80.245/430.765
- c Vondsten bij veldverkenning in 1968 en 1976 bij nieuwe begraafplaats De Ommering in bosplan de Hartel.
- d getijdengebied. Op pre-Romeinse klei, afgedekt door een Duinkerken III-kleilaag.
- e niet uitgezocht
- f BOOR 10-27.
- g Hoek 1968; Henderikx 1986, 570.
- h Een scherf Badorf-aardewerk van een reliëfbandamfoor, baksel w 1. Volgens Hoek zou er ook een scherf Merovingisch gladwandig aardewerk zijn gevonden (door hem ten onrechte 'grafveldaardewerk' genoemd).
- i nederzetting
- j VMEB – VMEC

144

- a Spijkenisse-De Hoek
- b 37GZ 80.970/428.410
- c Vondsten door AWN in 1982 bij graafwerkzaamheden.
- d veen
- e niet uitgezocht

- f** ARCHIS 23375; BOOR 17-32.
g Van Trierum/Döbken/Guiran 1988, 60.
h Onder de vondsten uit de Volle Middeleeuwen bevindt zich een pseudomuntfibula uit het tweede kwart van de 9^e of 10^e eeuw met dubbele parelrand, geïnspireerd op een munt van Lodewijk de Vrome (814-840).
i onbekend (geïsoleerde vondst)
j VMEC

- d** veen/stroomrug?
e niet uitgezocht
f BOOR 6A-01.
g Van Trierum/Döbken/Guiran 1988, 60.
h Een randfragment met radstempel. Datering onzeker; het betreft Badorf- of Zuidlimburgs-aardewerk.
i mogelijke nederzetting
j VMEC

-
- 145 a** Spijkenisse-Grote Wiel
b 37GZ 83.460/427.520
c Losse verspoelde vondst uit 1977 nabij de Grote Wiel, gevonden in een kleilaag (Duinkerken III).
d veen
e niet uitgezocht
f ARCHIS 23376; BOOR 18-66.
g Van Trierum/Döbken/Guiran 1988, 60.
h Scherf van Karolingische bolpot (type W IIIA).
i mogelijke nederzetting
j VMEB – VMEC

-
- 148 a** Moordrecht
b 38AN ca. 106.000/446.000
c Door Blaeu in zijn *Toneel der steden* uit 1652 vermelde schatvondst, voor eenige jaren gevonden omtrent een halve mijl van de Gouwe, niet ver van Moordrecht.
d veen?
e niet uitgezocht
f ARCHIS 7978.
g Blaeu 1652.
h Vondst van vele *silvere medalien* (denarii) met het opschrift *HLUDOVICUS IMP*, respectievelijk *XPISTIANA RELIGIO*. Toegeschreven aan Lodewijk de Vrome (814-840).
i Profaan of ritueel depot (schatvondst)
j VMEC

-
- 146 a** Portugaal-Oude Hof
b 37GZ 86.320/430.820
c Opgravingen door de afdeling Oudheidkundig Onderzoek, Gemeentewerken Rotterdam in 1970-1973.
d stroomrug. Zijkreek van de Waal.
e niet uitgezocht
f BOOR 11-10.
g Hoek 1970, 14-15; 1971, 8; 1972, 9-11; 1973a, 112-132; Van Trierum 1992, 88.
h Karolingisch importaardewerk (Badorf-baksels met radstempels, kookpotten met lensvormige bodems), alsmede kogelpotaardewerk uit deze periode (waaronder één met schelpgruismagering). Gebouwwresten ten zuiden van de kreek die eerder aan een 10e -12e eeuwse hof werden toegeschreven blijken Romeins te zijn (2e – eerste helft 3e eeuw). Deze datering is waarschijnlijk ook van toepassing voor het door Hoek gepostuleerde tweebeukige Karolingische gebouw en misschien ook enkele andere lichte constructies ten noorden van de kreek.
i nederzetting
j VMEC

-
- 149**
a Gouda
b onbekend
c Losse vondsten uit 1842 en 1967.
d veen?
e particuliere collectie
f NUMIS
g -
h Denarius van Lotharius I (840-855) uit Dorestad en van Karel de Grote (768-814) uit Mainz.
i onbekend (geïsoleerde vondsten)
j VMEC

-
- 147 a** Bleiswijk-Rotte
b 37FN 97.270/444.900
c Enkele losse vondsten aardewerk uit 1978.

-
- 150 a** Bergambacht
b Onbekend.
c Losse vondst uit ca. 1960.
d stroomrug of veen?
e particuliere collectie
f KPK
g Pol in voorbereiding.
h Frankische tremmissis uit Abrianeco, muntmeester Autharius.
i onbekend (geïsoleerde vondst)
j VMEB

- 151 a** Ouderkerk aan de IJssel
b 38AZ ± 104.500/439.700
c Gevonden ergens in de eerste helft van de 20^e eeuw bij het opschonen van sloten.
d veen
e particuliere collectie
f -
g Evers 1969, 57.
h Follis van Constantijn I uit de periode 313-315.
i onbekend (geïsoleerde vondst)
j ROML

- 152 a** Krimpen aan den IJssel-Sliksloot
b 37HN ± 99.600/436.000
c Waarschijnlijk aangetroffen bij baggerwerkzaamheden.
d (verspoelde) stroomrug
e RMO
f RMO h1935/11.3-8*; BOOR 14-15.
g -
h Enkele Karolingische scherven (Badorf-tuitpot en kogelpot-aardewerk) en mogelijk nog een fragment vroeg-middeleeuws ruwwandig aardewerk.
i nederzetting
j VMEC

- 153 a** Binnenmaas-Heinenoord
b 37HZ 94.660/427.460
c Aardewerk, gevonden bij graven van sleuf voor verkeerstunnel onder de Oude Maas in 1968. Voornamelijk afkomstig van de zuidelijke rivieroever.
d (verspoelde) stroomrug
e Streekmuseum Hoeksche Waard, Heinenoord (?); RMO.
f ARCHIS 24850; RMO h1978/2.57*; BOOR 20-15.
g Sarfatij 1969, 40.
h Scherven Badorf- en Mayen-aardewerk.
i nederzetting
j VMEC

- 154 a** Mijnsheerenland-Binnenbedijkte Maas
b 43FN ± 94.000/423.000
c Baggervondst uit de Binnenbedijkte Maas bij Mijnsheerenland in 1965.
d (verspoelde) stroomrug
e particuliere collectie
f -
g Burgers 1968, 126-132.

- h** Laat-Romeinse knoppenfibula met zeskantig gefacetteerde knoppen (fig. B1.1). Type 2 volgens de typologie van Keller. Datering circa 318-350 (Keller 1971, 35-36).

i onbekend (geïsoleerde vondst)

j ROMLA

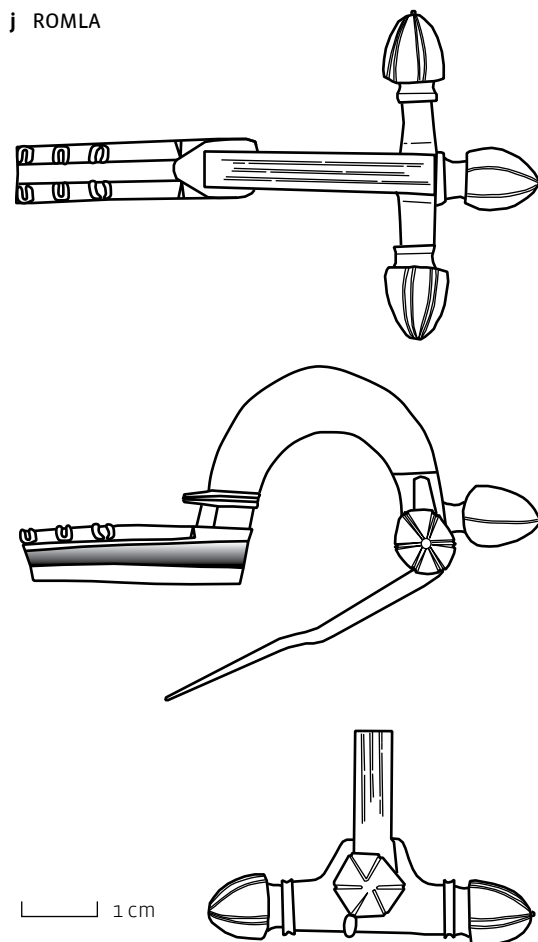

Fig. B1.11 Mijnsheerenland-Binnenbedijkte Maas [154]. Laat-Romeinse drieknoppenfibula met zeskantig gefacetteerde knoppen (naar Burgers 1968). Schaal 1:1.

- 155 a** Heerjansdam – Landzicht
b 37HZ 98.700/428.420
c Veldverkenning in 1975 in de Zwijsrechtse Waard. Gevonden op de oostelijke oever van de Waal.
d stroomrug
e particuliere collectie
f BOOR 20-14.
g Sarfatij 1976, 269; Henderikx 1986, 570 (Heerjansdam); Hageman 1990.
h Karolingische scherven.
i nederzetting
j VMEC

-
- 156 a** Heerjansdam – Randweg
b 37HZ 98.400/427.295
c Waarneming door BOOR bij de aanleg van de randweg in 1992 na een vondstmelding.
d geulvulling
e BOOR
f BOOR 21-40.
g Helsing 1993, 356-357.
h Scherven Badorf- en kogelpotaardewerk.
i nederzetting
j VMEC
-

- 157 a** Heerjansdam – Devel
b 37HZ ± 99.900/427.250
c Vondsten van twee vindplaatsen (circa 200 m van elkaar gelegen) tijdens veldverkenningen in 1986, 1987 en 1988 door BOOR.
d veen (komafzettingen van Tiel op Hollandveen)
e BOOR
f BOOR 21-46, 21-47.
g Hageman 1990, 133-134 (nr. 86 + 87); Moree *et al.* 141-142.
h Ruwwandige scherven, mogelijk Merovingisch, en 3 tot 4 Karolingische scherven (9^e-10^e eeuw).
i nederzetting
j VMEB – VMEC
-

- 158 a** Ridderkerk-Rijsoord Strevelhoek A
b 37HZ 98.930/429.420
c Baggervondsten uit Waal (ter hoogte van Stevelshoek) in de periode 1967-1981. Veldverkenning door BOOR in 1991 op een buitendijkse nes aan de linkeroever van de Waal.
d stroomrug
e BOOR
f BOOR 20-02 en 20-25.
g Henderikx 1986, 570 =Heerjansdam/Strevelhoek); Moree *et al.* 2002, 141.
h De baggervondsten bevatten een elftal mogelijk Merovingische ruwwandige scherven en een Karolingische scherf (9e-10e eeuw). De veldkartering betrof een terrein van 100 bij 50 m met archeologische vondsten, waaronder vijf ruwwandige scherven (één uit de 9e-10e eeuw en de overige uit de Vroege Middeleeuwen of Romeinse tijd).
i nederzetting
j VMEB – VMEC e.v.
-

- 159 a** Ridderkerk-Rijsoord Strevelhoek B
b 37HZ 99.050/429.800
c Veldverkenning op de zuidoostelijke Waaloever in 1973.
d stroomrug
e niet uitgezocht
f BOOR 21-16.
g Sarfatij 1976, 269; Henderikx 1986, 570; Hageman 1990.
h Enige Karolingische scherven (9^e-10^e eeuw), inclusief een bronzen riemtong uit de 8^e-9^e eeuw.
i nederzetting
j VMEC e.v.
-

- 160 a** Ridderkerk-Rijsoord Waalweg
b 38CZ 100.190/429.310
c Veldverkenning door BOOR op de zuidoever van de Waal in 1988.
d stroomrug
e BOOR
f BOOR 21-24.
g Hageman 1990, 104-105 (nr. 65); Moree *et al.* 2002, 141.
h Onder het aardewerk bevinden zich ruwwandige scherven met een mogelijk vroeg-middeleeuwse datering.
i mogelijke nederzetting
j VME?
-

- 161 a** Hendrik Ido Ambacht-Waal (De Noorden)
b ± 102.650/429.780
c Bij het volgen van zandwinningswerkzaamheden in de Waal door BOOR in 1987-1989 is aardewerk uit de Vroege Middeleeuwen naar boven gekomen.
d (verspoelde) stroomrug.
e BOOR
f BOOR 21-120.
g Hallewas 1989, 347; Hageman 1990
h Enkele scherven vroeg-middeleeuws aardewerk.
i nederzetting
j VMEB – VMEC
-

- 162 a** Hendrik-Ido-Ambacht-Reeweg
b 38CZ 102.220/427.740
c Veldverkenning in 1975.
d veen (komafzettingen van Tiel op Hollandveen)
e niet uitgezocht
f ARCHIS 16618; BOOR 21-39.
g Hageman 1990.
-

- h** Een mogelijke scherf Badorf-aardewerk.
- i** mogelijke nederzetting
- j** VMEC

-
- 163 a** Alblasserdam
- b** onbekend
 - c** losse vondst?
 - d** onbekend
 - e** niet uitgezocht
 - f** -
 - g** Streefkerk 1992 (nr. 109)
 - h** Een koperen aes uit het 4^e decennium van de 4^e eeuw.
 - i** onbekend (geïsoleerde vondst)
 - j** ROMLA

-
- 164 a** Alblasserdam-Polder Souburg
- b** 38CZ 106.620/431.180
 - c** Waarneming in 1961 door de AWN afdeling Lek- en Merwestreek.
 - d** stroomrug
 - e** niet uitgezocht
 - f** ARCHIS 24946.
 - g** De Kok 1961, 125-126.
 - h** Merovingisch en Karolingisch aardewerk, benevens aardewerk uit voor- en naliggende perioden.
 - i** nederzetting
 - j** VMEB – VMEC e.v.

-
- 165 a** Oud Alblas-Polder Grote Nes
- b** 38CZ ± 106.900/430.700
 - c** Veldverkenning in 1959.
 - d** flank stroomrug
 - e** niet uitgezocht
 - f** ARCHIS 7963.
 - g** Henderikx 1986, 570.
 - h** Badorf- en ander Karolingisch aardewerk.
 - i** nederzetting
 - j** VMEC

-
- 166 a** Oud Alblas-De Snelle
- b** onbekend
 - c** Losse vondsten uit zakput voor bagger uit riviertje de Alblas, gevonden in 1975.
 - d** (verspoelde) oeverwal
 - e** RMO
 - f** RMO h1980/2.223*.

- h** Twee Karolingische scherven, samen met materiaal uit de Volle en Late middeleeuwen.
- i** nederzetting
- j** VMEC e.v.

-
- 167 a** Oud-Alblas – Ijsbaan-Weverij
- b** 38CZ 108.540/430.360
 - c** veldverkenning
 - d** stroomrug
 - e** niet uitgezocht
 - f** RMO h1978/2.19c.
 - g** -
 - h** Een wandscherf Badorf-aardewerk en een randfragment van een hardgebakken reliëfbandamfoor.
 - i** nederzetting
 - j** VMEC

-
- 168 a** Oud Alblas-Polder Zuidzijde
- b** 38CZ ± 107.000/429.500
 - c** Oppervlaktevondsten (uit 1980?) op de zuidflank van een rug.
 - d** stroomrug
 - e** RMO
 - f** RMO h1980/2.220*.
 - h** Drie scherven vroeg-middeleeuws ruwwandig aardewerk en één Badorf-scherf.
 - i** nederzetting
 - j** VMEB – VMEC

-
- 169 a** Dordrecht
- b** 44AN ± 103.000/424.000
 - c** Baggervondst uit 1962, precieze vindplaats niet bekend.
 - d** onbekend
 - e** particuliere collectie
 - f** -
 - g** Baart 1990, 86.
 - h** Koperen aes of follis uit de 4e eeuw.
 - i** onbekend (geïsoleerde vondst)
 - j** ROML

-
- 170 a** Dordrecht-Centrum
- b** 38CZ ± 105.500/425.500
 - c** Een fibula die is gevonden in bouwput in het centrum van Dordrecht op ca. 8 m diepte en een tweetal laat-Romeinse munten uit de Steltenstraat (1995) en uit de opgraving Statenplein (1998).

- d onbekend
- e Stadsarcheologische dienst; particuliere collectie.
- f NUMIS
- g Hessing 1991, 353.
- h Twee koperen aes IV uit de late 4^e eeuw van Theodosius I (379-395) (RIC 67b) en een totaal versleten exemplaar (ca. 388-402). Verder een mogelijk bronzen, drieledige Karolingische fibula (9^e -10^e eeuw).
- i onbekend (geïsoleerde vondsten).
- j ROMLB en VMEC

171 a Dordrecht-Dupont

- b 38 CZ ± 108.000/426.000
- c Losse detectorvondst uit 1994 bij de Dupont-fabriek langs de Beneden-Merwede.
- d overwal (verspoeld)
- e particuliere collectie
- f KPK
- g -
- h Koperen follis van Constantinus II (323-324) (RIC 433).
- i onbekend (geïsoleerde vondst)
- j ROMLA

172 a Dordrecht-Baanhoek

- b 38 DZ ± 110.000/426.000
- c Losse vondst uit 1982 bij het graven van een verbreding van de Beneden-Merwede, gevonden ter hoogte van de spoorbrug bij de Polder Groot Crayestein.
- d (verspoelde) oeverwal
- e Baggermuseum Sliedrecht
- f ARCHIS 22788.
- g Hallewas 1985b, 139.
- h Scherf van reliëfbandamfoor met radstempelversiering.
- i mogelijke nederzetting
- j VMEC

Vindplaatsen die bij nader inzien niet uit de laat-Romeinse of vroeg-middeleeuwse periode dateren.

- a Alphen aan den Rijn-Goudse Rijpad
- b 31CN 107.300/458.300
- c Losse vondsten, voornamelijk uit de Romeinse periode, uit de klei in een slootbodem.
- d stroomrug
- e niet uitgezocht
- f ARCHIS 4262.
- g De Raaf 1954, 29.
- h Enkele potfragmenten met verticale ribbels werden door De Raaf toegeschreven aan vroeg-middeleeuws, 'Saksisch' aardewerk. Deze versieringswijze is echter niet ongevoel in het inheemse aardewerk uit de (Late) IJzertijd. Gezien de vondstcontext is een vroeg-middeleeuwse datering niet aannemelijk.

- a Leiden-Lage Waard
- b 30FZ 95.080/463.700.
- c Gevonden in 1965 in een volkstuintje. Van de vondsten is alleen de kledinghaak is aangekocht door het RMO.
- d stroomrug
- e RMO
- f ARCHIS 24215; RMO h1966/12.1*.
- g Hallewas 1986a, 174; Bult/Hallewas 1990b, 83.
- h Op het oostelijk deel van het waardeiland van Leiden, werden in 1965 in een volkstuintje enige vondsten gedaan die werden beschouwd als een aanwijzing voor de aanwezigheid van een begraving of grafveld. Een kledinghaak met resten van rode emailversiering kwam terecht in de collectie van het RMO en werd bestempeld als vroeg-middeleeuws, op grond van contextloze parallellen uit Domburg (vgl. Capelle 1976, nr. 435) en Dorestad. Een vondst uit Amsterdam maakt echter een eind 16^e-eeuwse datering veel waarschijnlijker (Baart *et al.* 1977, 153, nr.160). Niet overgeleverd zijn enkele "zwarte scherven met versiering" (misschien van een knikwandpot?) en fragmenten van een zwaard. De conclusie dat we hier met een vroeg-middeleeuws grafveld te maken kunnen hebben is voorbarig. Naar mijn mening kan het net zo goed gaan om laat-middeleeuwse vondsten. Jammer dat de versierde scherven en het zwaard niet is ingezameld of anderszins gedocumenteerd.

-
- a** Rijnsburg-De Klaveren
b 30F 90.700/468.000
c Omstreeks 1932 zijn een tweetal huisterpjes vrijwel geëgaliseerd, waarbij veel cultuurresten aan het oppervlakte schijnen te zijn gekomen. Vondsten van deze plaats zijn gepubliceerd door door Glasbergen in 1944. In het depot van het Genootschap Oud-Rijnsburg worden vondsten bewaard afkomstig van de 'Vinkenweg-het werfje' uit 1954 (= 1944?). Zeer waarschijnlijk betreft het hier dezelfde vindplaats.
d strandvlakte
e depot Genootschap Oud Rijnsburg.
f ARCHIS 24188.
g Glasbergen 1944.
h Twee huisterpjes. Met de huidige aardewerkkennis is het meeste aardewerk van deze vindplaats te dateren vanaf de 12^e eeuw, zodat geen sprake is van een vroeg-middeleeuwse vindplaats. De paar ruwwandige Merovingische scherven die zich tussen het materiaal bevinden, zijn mogelijk een bijmenging van materiaal afkomstig van de vindplaats Rijnsburg-De Woerd.

-
- a** Delft-Oude Delft
b 37EN ± 84.200/447.500
c Proefopgraving in tuin van pand Oude Delft 75 in 1972, ter bestudering van de plaatselijke bodemopbouw.
d oeverwal (in dunne laag verwerkte klei).
e niet uitgezocht
f -
g *Jaarverslag ROB 1972*, 117; Groenman-van Waateringe *et al.* 1977, 150; Henderikx 1986, 569.
h Enkele scherven die werden beschouwd als daterend uit de 9^e eeuw, blijken bij nader inzien uit de Romeinse tijd te stammen (mondelinge mededeling E. Bult, gemeente Delft).

-
- a** Naaldwijk-Kerkstraat 7
b 37BN 74.020/445.610
c Onderzoek door Archeologische Werkgroep Westland-studiegroep in 1990, na sloop schoolgebouw op plaats van vermoede gracht van ringwalburg.
d flank strandwal
e Westlands Museum
f -
g Hessing 1991, 360; Van Horssen 2007, inv. nr. 68 en p. 77-78.

- h** Deel van een 4 m breed grachtverloop om het terrein van de Hervormde Kerk. Deze was ingestoken in een oudere waterloop. Het vondstmateriaal uit de gracht blijkt bij nadere bestudering niet ouder te zijn dan de 13^e-14^e eeuw, zodat de gracht niet veel ouder zal zijn (Van Horssen 2006). Dit maakt het bestaan van een ringwalburg uiterst onzeker. Waarschijnlijk was de 'gracht' rondom de kerk onderdeel van een zogenaamd 'ringdorp'. Dit dorpsstype komt regelmatig voor in Zeeland en Naaldwijk (en Maasland) lijken hiervan de meest noordelijke vertegenwoordigers (Dijkstra/De Ridder 2009, 211).

-
- a** Vlaardingen-Babberspolder
b 37GN 84.914/436.125
c Onderzoek door BOOR.
d getijdengebied
e BOOR
f Mondelinge mededeling uit 1984 van C. Hoek aan P.A. Henderikx; BOOR 11-54.
g Henderikx 1986, 570.
h Door Hoek als Karolingisch gedetermineerd aardewerk betreft, gezien de context, naar alle waarschijnlijkheid Duisburg-aardewerk uit de 10^e eeuw (email 18-09-2001 van A.J. Guiran, BOOR).

-
- a** Biert-Fickershil (Polder Simonshaven)
b 37DZ ± 79.195/428.460
c Opgraving door BOOR in 1982-1983.
d getijdengebied
e particuliere collectie
f Mondelinge mededeling C. Hoek aan P.A. Henderikx; BOOR 17-24; 17-81
g Henderikx 1986, 570; Van Trierum/Döbken/Guiran 1988, 60 en 67-68.
h De door Henderikx vermelde 'mogelijk Karolingische of zelfs Merovingische scherven' betreft wellicht 10^e-eeuws Duisburg-aardewerk, aangetroffen in een kuil nabij een erf uit de volle Middeleeuwen (email 18-09-2001 van A.J. Guiran, BOOR).

Bijlage 2

**Gedicht van Alcuin van York over zijn reis langs de Rijn,
781/782 na Chr.**

Alcuin (ca. 735-804) was een Angelsaksische diaken, geleerde en docent uit York die later aan het hof van Karel de Grote één van zijn belangrijkste adviseurs werd en zijn carrière eindigde als abt van Tours. Na een reis naar Rome in 781 ontmoette hij op de terugweg in Parma Karel de Grote, die zijn talenten herkende en hem uitnodigde aan zijn hof in Aken te verblijven. Hier verbleef hij tussen 781/782 en 794. Alcuin's brieven en gedichten uit deze jaren geven een levendig beeld van de vriendschap, intellectuele kennis en rivaliteit met andere geleerden. In deze periode maakte Alcuin twee reizen terug naar Engeland: één in 786 en één in 790-793. Het onderstaande gedicht is op basis van de erin genoemde personen geschreven na zijn terugkeer uit Rome in 781/782. Als groet aan de vrienden die hij op zijn reis ontmoette stuurt Alcuin als het ware een ansichtkaart in dichtvorm vanuit York over de Rijn via Utrecht, Dorestad, Keulen en Mainz, met een omweg via Echternach. In het gedicht staan interessante details over de manier van reizen per schip en de Friese wereld.

De brontekst voor de vertaling van het gedicht is die in de *Monumenta Germaniae Historia, Poetae Latini Aevi carolini* I, 220-222 (ed. E. Duemler, Berlijn 1881):

Alcuini carmina IV

AD AMICO POETAE

Cartula, perge cito pelagi trans aequora cursu,
Ostia piscosi flabris pete fortia Rheni,
Ingrediens rapidis pontum qua volvitur undis.
Tum tua prelongo ducatur prora remulco,
5 Ne cito retrorsum rapiatur flumine puppis.
Si meus Albricus veniens occurat in amne,
Vaccipotens praesul, properans tu dicito, "salve",
Nam tibi Hadda prior nocte non amplius una
In Traiect mel compultimque buturque ministrat :
10 Utpote non oleum nec vinum Fresia fundit.
Hinc tua vela leva, fugiens Dorstada relinque:
Non tibi forte niger Hrotberct parat hospita tecta,
Non amat ecce tuum carmen mercator avarus.
Sed diverte mei vatis tu litora lone:
15 Est nam certa quies fessis venientibus illuc,
Hic holus hospitibus, piscis hic, panis abundat.
Urbs Agripina tibi pandit, scio, tecta benigne:
Hic humili patrem Ricvulfum voce saluta;
Dic: "Tua laus mecum semper, dilecte, manebit."
20 Hinc castella petes currenti nave per undas,
Donec ad optatae pertingas flustra Musellae.
Remigio postquam spatium sulcaveris amnem,
Hic tum siste ratem, puppis potiatur harena,
Et pete Wilbrordi patris loca sancta pedester
25 Atque sacerdotis Samuhelis tecta require.
Castalido portas plectro pulsare memento,
Constanter puero Pithea dic voce ministro:
"Puplius Albinus me misit ab orbe Britanno

Predulci dulcem patri perferre salutem.”
 30 Si tibi praesentis fuerit data copia verbi,
 Fusa solo supplex plantas tu lambe sacratas,
 Dicque “Valeto, pater Samuhel”, dic “Vive sacerdos.”
 Detege iam gremium, patres et profer honestos
 Priscianum, Focam, tali quia munere gaudet,
 35 Si non Neptunus pelago demerserit illos.
 Si te forte velit regis deducere ad aulam,
 Hic proceres patres fratres percurre, saluta.
 Ante pedes regis totas expande camenas,
 Dicito multoties: “Salve, rex optime, salve.
 40 Tu mihi protector, tutor, defensor adesto,
 Invida ne valeat me carpere lingua nocendo
 Paulini, Petri, Albrici, Samuelis, Ione,
 Vel quicumque velit mea rodere viscera mursu;
 Te terrente procul fugiat, discedat inanis.”
 45 Mormure dic tacito: “Cathegita Petre valeto!
 Herculeo sevis claro ferit ille, caveto!”
 Paulini gaudens complectere colla magistri,
 Oscula melligeris decies da blanda labellis.
 Ricvulfum, Raefgot, Radonem rite saluta,
 50 Auriculas horum peditemtim tange canendo,
 Dic: “Socii fratres laeti salvete valete.”
 Egregiam forsitan venies Maggensis ad urbem
 Perpetuumque vale doctori dicito Lullo,
 Ecclesiae specimen, sophiae qui splendor habetur,
 55 Moribus et vita tanto condignus honore.
 O Bassine bone, Spirensis gloria plebis,
 Me, rogo, commenda Paulo, pater alme, patrono,
 Cuius et alma domus fratres nos fecerat ambos.
 Quis, Fulerade pius, lyrico te tangere plectro
 60 Audebit? meritis Musarum carmina vincis.
 Nunc tamen hanc ederam circum sine tempora sacra
 Serpere, summe pater, tibimet bonitate sueta,
 Vel demitte semel memet tibi dicere salve.
 Heia age, carta, cito navem conscende paratam;
 65 Oceanum Rhenum sub te natet unca carina.
 Materies auri non te, rogo, fulva retardet,
 Accula quem fessus profert de viscere terrae.
 Non castella domus, urbes, nec florida rura
 Deteneant stupidam spatium nec unius horae,
 70 Sed fuge, rumpe moras, propera, percurre volando:
 Incolomes sanos gaudentes atque vigentes
 Invenies utinam nostros gratanter amicos.
 Det deus omnipotens illis per secula salutem,
 Postea caelestem laetos deducat in aulam.
 75 Omnibus his actis patriam tu certa reverti,

Et quod quisque tibi dicat narrare memento,
Ut cum vere novo rubrae de cortice gemmae
Erumpunt, nostris videam te ludere tectis,
Atque novas iterum nobis adferre camenas.
80 Tum tibiserta novis de floribus aurea fingam
Et sociata mihi pratis pausabis amoenis.

Alcuin's gedichten, nr. 4:

Aan m'n dichtvrienden

M'n kaartje, ga in volle vaart over het zeeoppervlak,
zet koers naar de machtige mondingen¹ van de visrijke Rijn, op de wind,
waarbij je binnengaat daar waar de branding met razende golven ronddraait.
Laat daar je voorstevan leiden aan een enorm sleeptouw,
5 om te voorkomen dat je schip door de snelle rivier achteruit wordt gesleurd.
Als mijn vriend Alberik² je tegemoet komt op de rivier,
zeg dan haastig: "Gegroet bisschop, rijk aan runderen."
Want prior Hadda verschaft je voor niet meer dan een nacht
in Utrecht honing, pap en boter,
10 aangezien Frisia olie noch wijn voortbrengt.
Hijs je zeilen weg van hier en laat op je tocht Dorestad links liggen.
Want de norske Rodberct verschaft je echt geen vriendelijk onderdak.
Een vrekkege koopman houdt nu eenmaal niet van jouw gedicht.
Maar ga logeren op de kust van mijn dichtvriend Jonas.³
15 Want voor vermoeide reizigers is daar zeker een rustplaats,
er is groente voor de gasten, vis en brood in overvloed.
Keulen zet haar deuren wagenwijd voor je open, dat weet ik zeker.
Groet hier met nederige stem vader Ricvulf.⁴
Zeg hem: "U zal ik immer prijzen, uitverkorene."
20 Vanhier zul je varen in de richting van de forten met je razende schip over de golven,
totdat je de kalme wateren van de Moezel, je reisdoel, bereikt.
Nadat je roeiend de brede rivier hebt doorploegd
moet je hier je vaartuig aanleggen, trek je achterstevan in het zand
en ga te voet naar de heilige plaatsen van vader Willibrord⁵
25 en zoek het huis van de priester Samuel.⁶
Denk eraan met je apollinische lier op de deur te kloppen

¹ Dit meervoud verwijst naar de klassieke beschrijving van de Rijn door Plinius de Oudere als eindigend in drie mondingen: in het noorden de Flevum (het 'Oer-IJ'), in het midden bij de Rijn zelf en in het zuiden het *Helinium* (Maas) (Plinius, *Historiae naturalis*, IV.15 [101]). Tacitus noemt twee mondingen, die van Oude Rijn en Maas (*Annales* II.6). Aangezien Alcuin een reis beschrijft via Utrecht is duidelijk dat hij de monding van de Oude Rijn bedoeld. De monding van het Oer-IJ was in de 1^e eeuw al vrijwel geheel verzand.

² Alberik, bisschop van Utrecht (777-784).

³ Jonas was vermoedelijk de latere bisschop van Orleans.

⁴ Ricvulf, bisschop van Keulen (772-794).

⁵ Het klooster Echternach.

⁶ Beornald, abt van Echternach (775-785).

en zeg met pythische stem standvastig (laat een jongen je helpen):
 “Publius Abbinus⁷ stuurt mij vanuit Britannië
 om een vriendelijke groet aan de allervriendelijkste vader te brengen.”

30 En als je het wordt toegestaan om hem persoonlijk te spreken,
 werp je dan op de grond als smekeling en kus zijn heilige voeten
 en zeg: “Gegroet vader Samuel” en zeg “leef priester!”
 Onthul dan je inhoud en breng de eerbare vaders
 Priscianus en Focas tevoorschijn⁸, omdat hij houdt van zo’n geschenk,
 35 als Neptunes hen tenminste niet heeft ondergedompeld in ’t zeewater!
 Als hij je toevallig wil brengen naar de troonzaal,
 maak dan een snelle ronde langs de notabelen, vaders en broeders, en groet ze.
 Voor de voeten van de koning⁹ moet je al je poëzie uitrollen
 en telkens weer herhalen: “Gegroet, doorluchte vorst, gegroet.

40 Wees mijn hoeder, beschermheer en verdediger,
 zorg dat de jaloerse tong van
 Paulinus, Petrus, Alberik, Samuel en Jonas mij niet kan schaden,
 of wie dan ook die zijn tanden in mijn vlees wil zetten.
 Boezem hem vrees in zodat hij verre blijft en onverrichter zake weggaat.”

45 Zeg met zacht gemompel: “Gegroet catecheet Petrus”,
 maar pas op, die woesteling slaat je met zijn Herculische knots!
 Omhels blij meester Paulinus,
 geef tien kussen op zijn honingzoete lippen.
 Groet Ricfuloris, Raefgot en Rodo zoals het hoort,
 50 raak geleidelijk hun oortjes met je gezang.
 Zeg: “Vrienden broeders, gegroet, het ga u zeer goed.”
 Misschien zul je komen in de voortreffelijke stad Mainz
 dan moet je een eeuwige groet brengen aan de geleerde Lullus¹⁰,
 voorbeeld der kerk die men beschouwt als de schittering der wijsheid,
 55 in reden en leven die eer zeer waardig.
 O goede Bassinus, roem van het volk van Speyer,
 beveel me aan, vraag ik u, bij Paulus uw patroon, o vroede vader,
 wiens zorgzame huis ons beiden ook broeders had gemaakt.
 Welke vrome christen, Fulradus zal het aandurven aan u een lyrisch gedicht
 60 te wijden? Uw verdiensten verslaan de zang der Muzen.
 Sta nu toe dat deze laurierkrans rondom uw heilige slapen kronkelt,
 hoogste vader, met de u gebruikelijke goedheid
 of laat me zelf u eenmaal “gegroet” zeggen.
 Vooruit kaartje, ga snel aan boord van het gereedliggende schip.

65 Moge de gekromde boeg je over de zee en Rijn doen zwemmen.
 Ik vraag je, laat het gele goud je niet vertragen
 dat een vermoeide natuur tevoorschijn haalt uit het binnenste der aarde.
 Forten, huizen, steden noch bloeiende velden

⁷ Alcuin.

⁸ Slaat op de inhoud van de brief. Priscianus en Focas zijn grammatici. De brief moet dus laten zien dat Alcuin uitstekend Latijn kent!

⁹ Karel de Grote, koning der Franken (768-814).

¹⁰ Lullus, bisschop van Mainz (754-786).

- moeten jou, in je onervarenheid niet meer dan een uur ophouden,
70 maar ga verder, geen getreuzel, haast je, ren vliegend.
O dan zul je, hoop ik maar, onze vrienden gezond,
ongedeerd, blij en krachtig aantreffen.
Moge de almachtige God hen door de eeuwen heil schenken
en hen later blijde in zijn hemelpaleis binnenvoeren.
- 75 Als dat alles is gebeurd, keer dan snel terug naar je vaderland
en onthoud dat je moet vertellen wat iedereen je vertelt,
zodat ik je, wanneer in het begin van de lente de rode vruchten
uit hun bast komen, terug zie in mijn huis
en zie dat je nieuwe gedichten voor mij mee terugbrengt.
- 80 Dan zal ik een gouden krans van nieuwe bloemen voor je maken
en zul je samen met mij, van rust genieten in grazige weiden.

(vertaling met dank aan Marco Poelwijk, docent klassieke talen, Amsterdam)

Bijlage 3

Lijst van laat-Romeinse 'losse' muntvondsten gevonden in Zuid-Holland (ca. 260-400)

Voor nadere details over de munten en vindplaatsnummers zie bijlage 1 en NUMIS.

Deze lijst verschilt op sommige punten met de lijst opgesteld door Aarts (2000), maar besloten dit niet verder uit te zoeken aangezien het totaalbeeld niet wezenlijk verschilt.

vindplaats-					
nummer	toponiem	muntsoort	heerser	datering	aantal
1	Nieuwkoop	aes	Valentinianus I?	364-375	1
2	Zwammerdam-Hooge Burch	onb.	Tacitus	275-276	onb.
		onb.	Honorius	393-423	onb.
		follis of aes IV	Constantijn en zonen	320-325	1
17	Leiden-Leidsche Veen	antoninianus	Posthumus	259-268	1
		antoninianus	Victorinus	268-270	1
18	Leiden	antoninianus	Tetricus I	270-273	1
19	Leiden-Leliestraat 63	aes III	Constantius Gallus	351-354	1
26	Lisse-Heereweg	follis	keizerinmoeder Helena	337-340	1
27	Lisse	onb.	Constantinus I	308-337	1
56	Valkenburg-De Woerd	aes III	Gratianus	367-375	
58	Katwijk-Zanderij	antoninainus	Postumus- Tetricus I	259-273	1
		antoninainus	Claudius II Gothicus	268-270	2
		antoninainus	Tetricus I	270-273	1
		follis	Maximinus II Caesar	307	1
		follis	Constantinus I	330-335	2
		follis	Constantinus I c.s.	315-325	1
		barbaarse imitatie van follis	Constantinus I c.s.	330-337	1
		follis	Helena	337-340	1
		aes II	Constantius II	348-350	1
		aes	Constantius II c.s.	337-361	1
		aes III	Valentinianus I-Valens	364-375	1
aes IV	Magnus Maximus	383-388	1		

vindplaats-					
nummer	toponiem	muntsort	heerser	datering	aantal
64	Katwijk-Uitwaterende	antoninianus	Gallienus	260-268	1
	Sluizen	antoninianus	Aurelianus	270-275	1
		denarius	Claudius II	268-270	1
74	Voorschoten-Noord Hofland	antoninianus	Victorinus	268-270	1
78	Den Haag-Waalsdorperweg	aes IV	Valens	364-378	1
80	Den Haag-Frankenslag e.o.	antoninianus	Claudius II	268-270	1
		Victorinus		268-270	1
85	Den Haag-Vleerstraat	koperen follis	zonen van Constantinus I	335-341	1
86	Den Haag	aes IV	Constantinus I	335-337	1
89	Den Haag-Kijkduin B	solidus	Magnentius	350-351	1
91	Den Haag-Loosduinen / Kijkduin	aes III	Valentinianus I / Valens	364-367	
93	Den Haag-Ockenburgh	antoninianus	Treticus I	270-273	1
		antoninianus	Treticus II	273	1
95	Den Haag-Westduinen / Solleveld	barbaarse imitatie van antoninianus	Tetricus I	270-300	1
97	Voorburg-Arentsburg	antoninianus	Valerianus I	253-260	1
		antoninianus	Gallienus	253-268	2
		antoninianus	Postumus	259-268	3
		antoninianus	Carus	282-283	1
			Magnia Urbica	283-285	1
			Maxentius	306-312	1
			Constantinus Junior	317-337	1
		koperstuk	Constantinus I	307-337	2
		onb.	Constantinus II	337-340	onb.
		follis	Constantinus II	337-340	2
			Constantius II	337-361	1
			Magnus Maximus	383-388	1
		onb.	Valentinianus I	364-375	onb.
98	Rijswijk-Delftsche Vliet	antoninianus	Numerianus	283-284	1
100	Rijswijk-De Bult	antoninianus	Tetricus I	270-273	1
103	Wateringen	aes	Constantinus I	308-337	1
109	Monster	aes	Constantinus I	308-337	1
124	Vlaardingen – Oude Haven	follis	Galerius Maximianus	305-311	1

vindplaats-					
nummer	toponiem	muntsoort	heerser	datering	aantal
127	Rotterdam-Europoort C	antoninianus	Gallienus	253-268	1
		antoninianus	Claudius Gothicus	268-270	1
		barbaarse imitatie	onb.	270-300	2
		antoninianus			
129	Rotterdam – Europoort E	antoninianus	Gallienus, een kope-	253-268	4
			ren follis van		
		antoninianus	Victorinus	268-270	1
		antoninianus	Tetricus I	270-273	4
		barbaarse imitatie	Tetricus I	270-300	2
132	Rotterdam-Centrum	antoninianus	Constantinus I en de	330-335	1
		follis	zijn		
137	Rockanje-Kortedijkje	aes III	Constantinus I	330-335	1
137	Rockanje-Kortedijkje	aes IV	Constantinus II	355-381	1
139	Ouddorp	follis	Constantijn I en de	307-337	1
			zijn		
151	Ouderkerk aan de IJssel	follis	Constantijn I	313-315	1
163	Alblasserdam	aes	onb.	330-340	1
169	Dordrecht	aes of follis	onb.	300-400	1
170	Dordrecht-Centrum	aes IV	Theodosius I	379-395	1
		aes IV	onb.	388-402	1
171	Dordrecht-Dupont	follis	Constantinus II	323-324	1
35 vindplaatsen					

Bijlage 4

**Lijst met gegevens over vroeg-middeleeuwse plaatsnamen
uit Zuid-Holland (naar Henderikx 1986 en 1987).**

De 'Zuid-Hollandse' plaatsnamen staan opgesomd in volgorde van de goederenlijst van de Utrechtse St.-Maartenskerk (behalve de laatste elf).

NzG = Noordzeegermaans

Henderikx bijlage II	Henderikx bijlage IV	naam- type	NzG	toponiem	plaats
74	102	-heem		Potarnem	?
75	103	-heem		Walricheshem	?
76	104	-heem		Hermeshem	?
77	69	< 700		Ginnele	? (Koudekerk?) [Zwammerdam?]
78	146	-meer		Calmere	?
79	7	Romeins		Alfna	Alphen a/d Rijn
80	105	-heem		Braacanhem	?
81	106	-heem		Vilishem	? (Willens bij Gouda?)
82	107	-heem		Macteshem	?
83	108	-heem		Upuuilcanhem	? (bij Hazerswoude?)
84	70	< 700	x	Suetan	Zwieten (bij Zoeterwoude?)
85	71	< 700		Hanatce	? (bij Leiden?)
86	147	-land		Holtlant	? (bij Leiden?)
87	44	jong-preh.		Leithon I	Leiderdorp / Leiden
87	44	jong-preh.		Leithon II	Leiderdorp / Leiden
87	44	jong-preh.		Leithon III	Leiderdorp / Leiden
88	173	-burg		Rodanburg	Roomburg (Zoeterwoude)
89	-			Legihan [Legthan?]	Leiderdorp / Leiden?
90	109	-heem		Loppishem	Lopsen (bij Leiden)
91	200	-inge(n)		Lippinge	Ter Lips (Voorschoten)
92	110	-heem		UUatdinchem	Ter Wadding? (Voorschoten)
93	45	jong-preh.		Fore	Veur
94	175	-burg		Foreburg	Voorburg
95	136	-schoten	x	Forschate	Voorschoten
96	111	-heem		Galinghem	?
97	137	-haar		Hosteppinheri	?
98	137	-haar		Westeppinheri	?
99	72 / 112	< 700		Corscan	(aan riviertje de Kars bij Wasse- naar)

toponiem (herh.)	omschrijving bezit	betekenis (vnl. gebaseerd op Künzel/Blok/Verhoeff 1988).
Potarnem	5 mansi	?
Walricheshem	1/5 deel van de villa	Walrich's woonplaats
Hermeshem	1/4 deel	Harmi's woonplaats
Ginnele	gehele villa	?
Calmere	1/4 deel van de villa	waternaam: <i>ka/wa</i> (kaal) + meer of 'grens'
Alfna	2/3 van de villa	waternaam
Braacanhem	2/3 van de villa	Brako's (?) woonplaats
Vilishem	7 mansi	Wili's woonplaats
Macteshem	2 mansi	Macti's woonplaats
Upuulcanhem	3 mansi	stroomopwaarts gelegen woonplaats aan de Wilk
Suetan	3 mansi	waternaam (Swete: de zoete)
Hanatce	3 mansi	?
Holtlant	4 mansi	houtland
Leithon I	2 mansi	waternaam (*Lagitho)
Leithon II	1 mansus	waternaam (*Lagitho)
Leithon III	1 mansus	waternaam (*Lagitho)
Rodanburg	5 mansi	rode burcht
Legihan [Legthan?]	5 mansi	waternaam (*Lagitho)
Loppishem	2 mansi	Loppe's woonplaats
Lippinge	2 mansi	waternaam ?
UUatdinchem	3 mansi	woonplaats aan de Wading (voorde)
Fore	3 mansi	waternaam?
Foreburg	2 mansi	burcht aan de Fore
Forschate	3 mansi	hoge hoek land, uitspringend in het laagland, aan de Fore
Galinghem	1 mansus	woonplaats genoemd naar Galo
Hosteppinheri	1 mansus	Eppo's oostelijke heuvelrug
Westeppinheri	2 mansi	Eppo's westelijke heuvelrug
Corscan	3 mansi	waternaam

Henderikx bijlage II	Henderikx bijlage IV	naam- type	NzG	Toponiem	Plaats
99	112	-heem		Karskem	(aan riviertje de Kars bij Wasse- naar)
100	168	-huizen		Uphuson	?
101	159	-sele (?)		Holtsele [= Hontsele]	Naaldwijk?
102	148	-land		Masalandae	Maasland
103a	-			Suinouerit	De wetering <i>Swindrecht</i> ten noorden van Maassluis of evt. de Zwijndrechtsewaard?
103b	170	-buren		Ostburon	Oostbuurt (bij De Lier)
104	174	-burg	x	Ualcanaburg	Valkenburg
105	160	-dorp		Hoverathorp	bij Katwijk?
106	113	-heem		Suthrem	Zuidwijk? (bij Wassenaar)
107	138	-haar		Helnere	Hillenaer (bij Wassenaar)
108	114	-heem		Vabbinghem	?
109	-			Gintasstrip	?
110	115	-heem		Pillinghem	Hillegom?
111	-			Marandi	? (bij de Mare?)
112	-			Epbaradum	?
113	73	< 700		Elfnum	? (bij Alphen a/d Rijn?)
114	185		x	Wirthum	? (de Woerd bij Naaldwijk of Val- kenburg)
13	145/ 186	-muiden	x	Masamuthon / Masamuda	Monster?
115	-			Ler	?
116	116	-heem		Rufinghem	?
117	151	-geest		Hustingest	?
118	152	-geest		Litlongest	Luttige Geest (bij Katwijk)
119	153	-geest		Langongest	(bij Katwijk?)
=105	160	-dorp		Houarathorpa	bij Katwijk?
120	117	-heem		Rothulfuashem	Rijnsburg
121	118	-heem		Heslem	Elsgeest? (bij Voorhout)
122	119/ 187	-heem	x	Osbragttashem	? (bij Noordwijk?)
123	126	-hout		Heslemaholta	? (bij Elsgeest?)
124	47	jong-preh.		Lux	Lisse?

Toponiem (herh.)	omschrijving bezit	betekenis
Karskem	in bezit abdij Egmond (14 ^e eeuw)	woonplaats aan de Kars
Uphuson	bezit van Thaitlind & zoon Reginberto	hoger/stroomopwaarts gelegen huizen
Holtsele [= Hontsele]	kerk + toebehorend bezit	zaal van de hond?
Masalandae	alle tienden	land aan de Maas
Suinouerit	alles	zwijn + waterloop ?
Ostburon	alles	oost + buurt
Ualcanaburg	kerk + toebehorend bezit	burcht van de valken
Hoverathorp	alles	over + dorp, dorp aan de overkant
Suthrem	4 mansi	zuiderwoonplaats
Helnere	5 mansi	afhellende heuvelrug/hogte
Vabbinghem	3 mansi	woonplaats genoemd naar Vabbo
Gintasstrip	2 mansi	? + smal perceel
Pillinghem	1 mansus	woonplaats genoemd naar Pillo
Marandi	1 mansus	waternaam + suffix -nd-
Epbaradum	2 mansi	?
Elfnum	2 mansi	waternaam
Wirthum	2 mansi	hoogte
Masamuthon / Masamuda	alles	Maas + monding
Ler	3 mansi	intensief gebruikt bos
Rufinghem	3 mansi	woonplaats genoemd naar Rufo
Hustingest	3 mansi	? + bouwland op de geest
Litlongest	3 mansi	kleine geestgrond
Langongest	1½ mansus	lange geestgrond
Houarathorpa	½ v.d. gehele villa, uit erfenis Erulfus & Radulfus	over + dorp, dorp aan de overkant
Rothulfuashem	½ v.d. gehele villa, + deel erfenis van Aldburga	Rodulf's woonplaats
Heslem	5 mansi	woonplaats met de hazelaar / Hasilo's woonplaats
Osbragttashem	2 mansi	Ospreht's woonplaats
Heslemaholta	3 mansi	Heslem's hout
Lux	3 mansi	?

Henderikx bijlage II	Henderikx bijlage IV	naam- type	NzG	Toponiem	Plaats
125	120 / 188	-heem	x	Hostsagnem	[Oost] Sassenheim
126	189		x	Scata	Schoot? (bij Noordwijk)
127	121 / 190	-heem	x	Osfrithem taglingthos	? (bij Noordwijk?)
128	120 / 188	-heem	x	UUestsagnem	[West] Sassenheim
129	-			Liusna	Lisse?
130	-			UUarmelde	Warmond
131	154 / 191	-geest	x	Osgeresgest	Oegstgeest
132	155	-geest		Polgest	Poelgeest (Oegstgeest)
133	156	-geest		Husingesgest	?
134	122 / 192	-heem	x	Oslem	? (bij Voorhout?)
135	123	-heem		UUilkenhem	? (bij Voorhout?)
136	77	< 700		Burem	?
137	193 / 201	-inge(n)	x	Taglingi	Teijlingen (Voorhout)
138	158 / 194	-go	x	Norhtgo	Noordwijk Binnen
-	-			Lethem	Ter Lee (Noordwijkerhout)
-	-	-buren		Suattungabvrim	Zwammerdam?
139	78	< 700		Vennapan	(Nieuw-)Vennep
140		-woud		Getzeuuld	? (ten oosten van Hillegom)
=120	117	-heem		Hrothaluashem	Rijnsburg
-	-	-woud		Northwalde	? ('t Woudt?)
-	-	-dorp		Accasthorp	?
3	75	< 700		Witle	? (aan de Widele)
9	-			Flardinga	Vlaardingen
12	125	-hout		Elisholz	? (tussen Rijn en Maas)
=139?	124	-heem		Hyllenkem	Hillegom
144	127a / 194a	-hage	x	Suithardeshaga	? (bij grens met Kennemerland)
164	127	-hout		Foranholta	Voorhout
165	74	< 700		Bergan	?
-	46	jong-preh.		Losdun	Loosduinen
-	47	jong-preh.		Lis	Lisse
-	76	< 700		Roden	Rhoon
-	199	-inge(n)		Sceveninghe	Scheveningen

Toponiem (herh.)	omschrijving bezit	betekenis
Hostsagnem	5 mansi	oostelijke woonplaats der Saksen
Scata	2 mansi	hoge hoek land, uitspringend in het laagland
Osfrithem taglingthos	1/3 deel + 6 mansi	Osfrith's woonplaats, mosveen van de smalle, hoge rug
UUestsagnem	alles behalve 2 mansi	westelijke woonplaats der Saksen
Liusna	5 mansi	waternaam (licht, glans)
UUarmelde	3 mansi	waternaam
Osgeresgest	2 mansi	Osgers' bouwland op de geest
Polgest	2 mansi	geestgrond met poel
Husingesgest	3 mansi	Hussing's bouwland op de geest
Oslem	2 mansi	Osla's woonplaats
UUilkenhem	alles	woonplaats aan de Wilk
Burem	alles	kleine huisjes (3 ^e naamval mv)
Taglingi	alles	smalle, hoge rug + ingi
Norhtgo	7 mansi	noordelijk woongebied
Lethem	alles + wouden	woonplaats aan waterloop
Suattigabvrim	10 mansi	Suatto's kleine woningen/schuren
Vennapan	alles	waternaam (weide aan water)
Getzeuuald	alle visserij	? + woud
Hrothaluashem	13 mansi, uit erfenis Radulfus & Aldburga	Rodulf's woonplaats
Northwalde	de koninklijke tiend	noordelijke woud
Accasthorp	alles	
Witle	locello in pago Fresinse (eind 7 ^e eeuw)	?
Flardinga	kerk in pago Marsum (726)	waternaam
Elisholz	- (776)	elzenbos
Hyllenkem	kerk in bezit abij Egmond (12 ^e eeuw)	Hille's (?) woonplaats
Suithardeshaga	- (889)	Suithard's haag
Foranholta	kerk + tienden (988)	liggende vóór het bos
Bergan	3 mansi (993)	bergen
Losdun	- (1186)	waterloop in de duinen
Lis	- (1182)	
Roden	- (1282)	ontgonnen bos
Sceveninghe	- (1283-1284)	

Bijlage 5

Goederenlijst van de Utrechtse St.-Maartenskerk

De goederenlijst van de St.-Maartenskerk te Utrecht is de belangrijkste bron voor vroeg-middeleeuwse plaatsnamen in het westelijk kustgebied van Nederland. Het is een opsomming van de bezittingen die het bisdom opnieuw in bezit wenste te nemen nadat deze tussen 850 en 885 voor een groot deel verloren waren gegaan door de Noormannenheerschappij in Midden- en West-Nederland. Het gros van de lijst is opgesteld in de periode 885-896, waarna in een tweede, meer onsamenhangend deel tot 948 nog enkele notities zijn toegevoegd. De historische context van de lijst maakt het zeer aannemelijk dat de gegevens in de lijst de bezitssituatie weergeeft van vóór de vlucht van de Utrechtse bisschop naar St.-Odiliënberg in 857, waarmee voor de meeste plaatsen een *terminus ante quem* voor hun ontstaan is gegeven.¹ Bij de opsomming van de bezittingen in het eerste deel is min of meer een geografische volgorde aangehouden, die begint in Dorestad en via de Oude Rijn en het Zuid-Hollandse kustgebied eindigt in Noord-Holland.

Goederenlijst naar kopie C (uitgave in Gysseling/Koch 1950, *Diplomata Belgica*, nr. 195, inclusief de voetnoten). Voor de herkenbaarheid zijn de plaatsnamen vet weergegeven.

Commemoratio de rebus sancti Martini Traiectensis ecclesie, que iam olim ibidem a fidelibus tradite sunt. In **Dorstado** ecclesia que uocatur **Vpchirica**, cum omnibus apendiciis, terris, pratis, pascuis, aquis, aquarumue decursibus, piscationibus. Omnia hec cum insula que iacet iuxta ecclesiam sancti Martini circumquaque inter **Renum** et **Loccham**, et insulam quoque iuxta **Buosinhem** que propior uille **Risuuic**. Hec omnia sancti Martini. De uico / etiam supra nominato decima pars sancti Martini in omnibus rebus; et inter **Holanuuehg** et **Fengrimahuson Ham** siue quod uulgo dicitur **Rec**, terra illa sancti Martini. In uilla **Risuuic** aecclesie cum terris ad eandem pertinentibus, et tres mansa alia. In **Lote** ecclesias tres cum terris ad aedem pertinentibus, et VII alia mansa excerpta regali decima; et in **Hasehem** tertia pars tocius uille, et super mansum I quam Hagabard dedit, uilla **Thorhem** cum ecclesia et omni integritate sancti Martini; uilla **Galana** similiter. In uilla **UUefrisse** mansum I. In **Turre** mansa tres. In uilla **Ubburon** mansum I. In **Gestnipemutha** I, uirge simul iacent. In uilla **Simile** mansum I. In uilla **Haltna** quicquid Herlulfus ibi habuit, et ecclesia cum quinque mansis. In **Lanthem** I iuxta fluuium **Laca**. In supradicta uilla **Turre** mansum I quem Herlulfus dedit. In **Helspenni** IIII et dimidium mansum. In **Lorek** III mansiones. In **Rugrum** totum sancti Martini. **Ruprest** similiter. In **UUerken** due ecclesie, cum terris ad eadem pertinentibus, et octo mansia alia. In uilla **Iodichem** tertia pars uille. In **Fresdore** ecclesia cum IIII mansis. **Bunninchem** totum

¹ Zie voor deze lijst vooral Blok 1957b, Henderikx 1986; 1987; 1998.

sancti Martini. **Feedna** similiter. **Nesseshort** similiter. **Suegon** similiter. In **Rudinhem** IIII partes tocius uille. **Suegsna** similiter. **Marsna** similiter. In **Lonora Iaca** due partes tocius uille sancti Martini. In **Merchishem** similiter IIII partes tocius uille. In pago **Germepi** tam terris quam etiam pascuis seu piscationibus uel de omnibus rebus V pars sancti Martini, sicut etiam **Isla** aqua currit, in siluis et in pascuis seu piscationibus V pars sancti Martini. In **Uuridin** totom sancti Martini. In **Potarnem** V mansa. In **UUalricheshem** V pars uille. In **Hermeshem** IIII pars. Villa **Ginnele** propria sancti Martini. In **Calmere** IIII partes tocius uille. In **Alfna** due partes uille. In **Braacanhem**² similiter. In **Uilishem** VII mansa. In **Macteshem** mansa II. In **Upuuilcanhem** tres mansa. In **Suetan** similiter. In **Hanatce** similiter. In **Holtlant** IIII mansa. In prima **Leithon** II, in secunda I, in tertia I. In **Rodanburg** quinque mansa. In **Legihan** V. / In **Loppishem** duo. In **Lippinge** similiter. In **UUatdinchem** tres. In **Fore** similiter. In **Foreburg** II. In **Forschate** tres. In **Galinghem** I. In **Host Eppinheri** mansum unum. In **UUest Eppinheri** II. In **Corscan** tres mansa. Thiatlind filia Aldberti cum filio suo Reginberto tradiderunt quicquid habuerunt in **Uphuson** sancto Martino; ecclesia que dicitur **Holtsele** cum omnibus appendiciis sancti Martini. In **Masalandae** omnis decima sancti Martini et sui nouerit totum **Ostburon** totum. Similiter ecclesia que dicitur **Ualcanaburg** cum omnibus appendiciis sancti Martini totum et ad integrum. **Houerathorp** totum. In **Suthrem** quattuor mansa. In **Helnere** V. In **Uabbinghem** tres. In **Gintasstrip** II. In **Pillinghem** I. In **Marandi** I. In **Eparadum** II. In **Elfnum** II. In **UUirthvm** II. In **Masamuthon** quicquid Elegsuind ibi hereditatis habuit, uel eius uidebatur esse possessio, totum tradidit ad sanctum Martinum. In **Ler** III. In **Rufinghem** III. In **Husingest** III. In **Litlongest** III. In **Langongest** mansus et dimidius. In **Houarathorpa** medietatem tocius uille, quicquid ibi tradiderunt Erulfus et Radulfus hereditatisque habuerunt. In **Rothulfuashem** medietas tocius uille sancti Martini, et insuper herditas Aldburge, quicquid ibi habuit. Piscatio quam Gerulfus habet in extrema parte **Hreni**³ fluminis, VI pars pertinet ad sanctum Martinum. In **Heslem** mansa V. In **Osbragttashem**⁴ II. In **Heslemaholta** III. In **Lux** III. In **Hostsagnem** V. In **Scata** II. In **Osfrithem taglingthos** tertia pars et mansa VI. In **UUestsagnem** totum absque II mansa. In **Liusna** V. In **UUarmelde** III. In **Osgeresgest** II. In **Polgest** II. In **Husingesgest** III. In **Oslem** II. In **UUilkenhem** cum omnibus apendiciis sancti Martini. Similiter in **Burem** cum omnibus apendiciis, et in **Taglingi** similiter totum sancti Martini. In **Brokhem** II. In **Limbon** ecclesia cum mansis X. In **Norhtgo** VII. In **Lethem** totum et ad integrum sancti Martini cum siluis et omnibus adiacentiis. Similiter **Axmeri scota** totum sancti Martini. In **Haralem** III. In **Uelesan** II. In **Suattinabvrim** X. In **Scranaholt** X. In **Uennapan** totum sancti Martini. In **Tlex** II. In **Bredhem** III. In **Batchem** II. In **Lande** III. / In **Beinhem** VI. In **UUesterburghem** V. In **Osterburghem** II. In **Brokhem** I. In **Cunulfhem** III. In **Godolfhem** II. In **Pischem** I. In **Ganga** VII. In **Gnisingo** totum sancti Martini. In **UUiutmundem** V. In **Husidina** III. In **Lidum** II. In **Uagara felda** II. In **Edesthorpa** III. In **Pathem**⁵ II. In **Suhthusum** totum sancti Martini. In **Haragum** III. In **Suhtrem** II. In **Blectinghem** II. In **Scoronlo** IIII. In **Bergum** V. In **Benetfelda** II. In **Camphorpa** I. In **Beccanburen** I. In **Uranlo** I. In **Texle** tertia pars sancti Martini. In **UUiron** due partes tocius terre sancti Martini, cum ecclesiis utriusque terre; et in **Uaroht** similiter. Decima quoque nauium que illuc procellarum impetu feruntur, ac inuentionis ad sanctum Martinum peritnet, quia teleneum non habetur. De teloneis quoque et de negotio aut undecumque ad partem regiam ius fisci censum exigere debet, omnis decima sancti Martini est; similiter et de tributo quod huslotho uocatur. In **Uueromeri** omnis piscatio, et in **Uteromeri** laxatio retium quod tragal dicitur omnis, et dimidium piscationis

² Bra/acanhem op de regelverspringing.

³ C: Hrem.

⁴ Osbragt/thashem op de regelverspringing.

⁵ Lees Puthem?

ad sanctum Martinum pertinet. In **Dalmersce** tota piscatio sancti Martini. In **Getzeuuld** in flumine **Fennepa** omnis piscatio sancti Martini. In **Amuthon** septem uere ad piscandum. In **Almere** regalis decima census qui uocatur cogsculd. In **Nesse** uilla cum omni piscatione. Decima etiam in **Almeri** de sagenis sancti Martini est ; sed modo ille alie partes nouem proprie sunt sancti Martini ; sed et alia piscatio in flumine **Feht** tota sancti Martini, cum omnibus stagnis⁶ ibi adiacentibus, omnesque aque in **Niftarlaca**, cum omni piscatione sancti Martini. De **UUiron** in **Aluitlo** mansum dominicatum cum terra salaricia sancti Martini, cum seruis in eadem uilla commanentibus, quorum hec sunt nomina : Folkric, Hoffo, Redbald, Saxger, Thietmer, Redger, Redulf, Sinath, Reingerd, Saxbraht, Aldo, Ricbald, *diaconus*, VUibald, Tiebo, Huno, VUlfbold, Aldolf, Geldulf, Hildulf, Oatbald, Garhelm, Betto, Saxger, Euorbald, Oslef, Osbruht⁷, Tatto, Edo. Quicquid isti habuerunt nunc computatum est / in XII mansa, quarum Poppo I habet in **Northanheri**, VI in **Luddinghem**, et in **Stene** VI. In **Huuuido** III. In **Eddingem** sunt mansa regis III, et quod superest totum sancti Martini, quod fiunt mansa XXXII. In loca qui uocant **beostan** **UUestanne** XXV mansa. In **Strude** sexaginta et XII mansa quae fuerunt Dei sanctorum Martini, Bonifacii, VUillibrordi, Liudgeri, Landberti et domni regis in **Bante**. Abbo, Aldchrafan, Thrudlaf, Liudrad, Garhard, Siburg, Refnulf, Bulo, Folkolf, Garburg, Saxbald et frater eius qui Thangburgam habuit : isti sunt sancti Martini cum terra quam habuerunt. In **UUihtmundhem** XIII mansa. In **Ellunthhem** II mansa. In **UUemminge** V mansa. In **Landiage** III mansa. In **UUestarburchem**⁸ IIII mansa. In **Ostarburchem** II. In **Beuerhem** VIII mansa. In **Hlithum** III mansa. In **Hrothaluashem**⁹ quod modo dicitur **Rinasburg**, mansa XIII sancti Martini est, de hereditate Radulfi et Aldburge, quos ipsi tradiderunt sancto Martino, et mansa iacent binorthan **Flieta**, sidilia autem que ofstedi dicuntur bisuthan **Flieta**, in quibus etiam supra nominati manserunt. In **Beuorhem** tradidit Gutha ecclesiam necdum consecratam, in ius et dominium sancti Martini, ea uidelicet ratione ut post consecrationem eiusdem ecclesie, decime darentur ad supra nominatam aecclesiam de uillis his nominibus uocitatis : **Beuerhem**, **Gisleshem**, **Hegginghem**, **Schupildhem**. Preterea sunt mancipia que iure debentur propria fore almi Martini iuxta **Felisun** : Tetta et filius eius Abbo, filieque eius III, Betto etiam et soror eius, necnon et Frithesuind et soror eius Erinburg cum illorum infantibus. In **Tlex** ecclesie omnes sancti Martini, et tocus terre que ad regem pertinebat, tertia pars sancti Martini, exceptis aliis terris, quas Xristi fideles tradiderunt ob sui amorem, que omnia inconuulsa permanserunt usque ad tempora bone memoriae Othiboldi episcopi ; cuius etiam temporibus erat quidam presbiter nomine Sibrand, qui iussu supra nominati episcopi regebat omnes ecclesias / in eadem insula **Texlae**, cuius fratres his nominibus erant nominati : Othrauan et Liutrauan. In **Norhtualde** regalis decima, sicut in aliis locis, et insuper **Accasthorp** totum sancti Martini. In **Medemolaca** regalis decima, et insuper sicut continentur aque que uocantur **Uiuuarflet**¹⁰ totum sancti Martini, necnon etiam **Fresionouic** totum sancti Martini, in terris, siluis, pascuis, aquis et piscationibus.

⁶ *stagnis*: ten onrechte door gelijktijdige hand tussen a en g n bovengeschreven.

⁷ Lees *Osbraht*.

⁸ *g* onmiddellijk verbeterd uit *h*.

⁹ Lees *Hrothuluashem*.

¹⁰ *u i u uuarflet*: de eerste vier letters zijn duidelijk gescheiden, dus uitspraak *Viuwar*.

In de Nederlandse vertaling zijn de plaatsnamen vet weergegeven, met daarachter in een kleinere letter de moderne plaatsnaam indien hier zekerheid over bestaat. Persoonsnamen in cursief (behalve van heiligen). Enkele tekstuele aanvullingen zijn gezet tussen [rechte haken]. Zinsneden die volgens Blok (1957b, 99 en 102) oorspronkelijk in de marge waren bijgeschreven maar later in de lopende tekst zijn opgenomen, staan tussen {accolades}. Het laatste, geografisch onregelmatige deel van de lijst is gescheiden door een witregel.

Vermelding van bezittingen van de Utrechtse St.-Maartenskerk, welke eertijds door gelovigen zijn geschonken.

In **Dorstado** Dorestad de kerk genaamd **Upchirica** Bovenkerk, met alle toebehoren, bouwlanden, velden, weiden, wateren, waterlopen en visserij. Dit alles met de waard om de kerk van St.-Maarten heen tussen de **Renum** Rijn en de **Loccham** Lek en de waard bij **Buosinhem** Beusichem, dat dicht bij de villa **Riswic** Rijswijk (Gld.) ligt. Dit alles behoort toe aan St.-Maarten. In bovengenoemde plaatsen behoort het tiende deel van alle zaken tot St.-Maarten; en tussen **Holanwehg** en **Fengrimahuson** [de] **Ham**, dat in de volksmond ook wel **Rec** genoemd wordt, is het bouwland van St.-Maarten. In de villa **Riswic** Rijswijk (Gld.) de kerk met het bijbehorende bouwlanden en 3 andere hoeven. In **Lote** Leut de drie kerken met het bijbehorende bouwlanden en 7 andere hoeven, behalve de koninklijke tiend; en in **Hasehem** Heeswijk? een derde deel van de gehele villa, en daarbij nog 1 hoeve die *Hagabard* geschonken heeft. In villa **Thorhem** Doorn? is de kerk en alles wat daarbij hoort integraal van St.-Maarten. Hetzelfde geldt voor villa **Galana** Galekop (?). In villa **Wefrisse** 1 hoeve. In **Turre** Tuur 3 hoeven. In villa **Ubburon** Opburen 1 hoeve. In **Gestnipemutha** 1 [hoeve], waarvan de roeden bij elkaar liggen. In villa **Simile** Zemel 1 hoeve.

In villa **Haltna** Houten al datgene wat *Herlulfus* daar heeft gehad, en de kerk met 5 hoeven. In **Lanthem** 1 bij de rivier de Lek. In de bovengenoemde villa **Turre** Tuur 1 hoeve die *Herlulfus* geschonken heeft. In **Helspenni** 4 en een halve hoeve. In **Lorek** Loerik 3 hoeven. In **Rugrum** behoort alles tot St.-Maarten. Hetzelfde geldt voor **Rumpst** Rumpst. In **Uuerken** Werkhoven de twee kerken en de bijbehorende bouwlanden, en nog 8 andere hoeven. In villa **Iodichem** Odijk het derde deel van de villa. In **Fresdore** Vreeswijk? de kerk met 4 hoeven. In **Bunninchem** Bunnik behoort alles tot St.-Maarten. Hetzelfde geldt voor **Feedna** Vechten. Hetzelfde geldt voor **Nesseshort** Horst?. Hetzelfde geldt voor **Suegon**. {In **Rudinhem** een vierde deel van de gehele villa.} Hetzelfde geldt voor **Suegsna** Zwesen. Hetzelfde geldt voor **Marsna** Maarssen. In **Lonoralaca** Loenersloot? behoort tweederde deel¹¹ van de gehele villa tot St.-Maarten. {In **Merchishem** geldt hetzelfde voor een vierde deel van de gehele villa.}

In de gouw **Germepi** zijn niet alleen van de bouwlanden, maar ook van de weiden alsmede de visserij een vijfde deel van St.-Maarten, evenals waar de rivier de **Isla** IJssel stroomt, is van de bossen en de weiden, alsmede de visserij een vijfde deel van St.-Maarten.

In **Vurdin** Woerden behoort alles tot St.-Maarten. In **Potarnem** 5 hoeven. In **Walricheshem** een vijfde deel van de villa. In **Hermeshem** een vierde deel. De villa **Ginnele** is eigendom van St.-Maarten. In **Calmere** een vierde deel van de gehele villa. In **Alfna** Alphen aan den Rijn tweederde deel van de villa. Hetzelfde geldt voor **Braacanhem**. In **Vilishem** 7 hoeven. In **Macteshem** 2 hoeven. In **Upwilcanhem** 3 hoeven. Hetzelfde geldt voor **Suetan** Zwieten. Hetzelfde geldt voor **Hanatce**. In **Holtlant** 4 hoeven. In het eerste **Leithon** Leiden/Leiderdorp 2, het tweede 1 en het derde 1. In **Rodanburg** Rodenburg/Roomburg 5 hoeven. In **Legihan** 5. In **Loppishem** Lopsen 2. Hetzelfde geldt voor **Lippinge** Ter Lips. In **Watdinchem** Ter Wadding? 3. Hetzelfde geldt voor **Fore**

¹¹ Twee delen betekent tweederde deel (zie mededeling door prof. dr. P.A. Henderikx in Van der Linden 1998, 25 (noot 13).

Veur. In **Foreburg** Voorburg 2. In **Forschate** Voorschoten 3. In **Galinghem** 1. In **Hosteppinheri** 1 hoeve. In **Westeppinheri** 2. In **Corsan** Kars 3 hoeven. *Thiatlind*, de dochter van *Aldbertus*, met haar zoon *Reginbertus*, hebben wat zij in **Uphuson** hebben bezeten aan St.-Maarten geschonken. De kerk genaamd **Holtsele** = Hontsele = Naaldwijk met alles wat daarbij hoort is van St.-Maarten. In **Masalandae** Maasland behoort de gehele tiend tot St.-Maarten en **Suinouerit** Swindrecht (bij Maasland)? in zijn geheel en **Ostburon** Oostbuurt? in zijn geheel. Hetzelfde geldt voor de kerk genaamd **Valcanaburg** Valkenburg dat met alle toebehoren in zijn geheel en integraal van St.-Maarten is. **Hoverathorp** Katwijk? in zijn geheel. In **Suthrem** Zuidwijk? 4 hoeven. In **Helnere** Hilnaar 5. In **Vabbinghem** 3. In **Gintasstrip** 2. In **Pillinghem** Hillingham = Hillegom? 1. In **Marandi** Mare? 1. In **Epbaradum** 2. In **Elfnum** 2. In **Wirthum** De Woerd 2. In **Masamuthon** Monster is datgene wat *Elegsuind* heeft geërfd, of in zijn bezit scheen te zijn, geheel overgedragen aan St.-Maarten. In **Ler** De Lier bij Naaldwijk 3. In **Rufinghem** 3. In **Hustingest** 3. In **Litlongest** Luttige Geest bij Valkenburg/Katwijk? 3. In **Langongest** 1 en een halve hoeve. In **Hovarathorpa** Katwijk? de helft van de gehele villa, of hoeveel het ook is, afkomstig uit de erfenis van *Erulfus* en *Radulfus*. In **Rothulfuashem** Rijnsburg behoort de helft van de gehele villa aan St.-Maarten, en bovendien de erfenis van *Aldburga*, alles wat zij daar bezat. Van de visserij die *Gerulf* bezit in het benedendeel van de rivier de Rijn behoort een zesde deel tot St.-Maarten. In **Heslem** Elsgeest? 5 hoeven. In **Osbragttashem** 2. In **Heslemaholta** bij Elsgeest? 3. In **Lux** 3. In **Hostsagnem** Oost-Sassenheim 5. In **Scata** Schoot? 2. In **Osfrithem Taglingthos** het derde deel en 6 hoeven. In **Westasagnem** West-Sassenheim alles behalve 2 hoeven. In **Liusna** Lisse? 5. In **Warmelde** Warmond 3. In **Osgeresgest** Oegstgeest 2. In **Polgest** Poelgeest 2. In **Husingesgest** 3. In **Oslem** 2. In **Wilkenhem** Wilken behoort alles dat daarbij hoort tot St.-Maarten. Hetzelfde in **Burem** met alles wat daarbij hoort en in **Taglingi** Teijlingen behoort eveneens alles tot St.-Maarten. In **Brokhem** 2. In **Limbon** Limmen de kerk met 10 hoeven. In **Northgo** Noordwijk 7. **Lethem** Leeuwenhorst/Ter Lee behoort geheel en integraal tot St.-Maarten met bossen en alles wat daarbij hoort. **Axmeriscota** behoort eveneens in zijn geheel tot St.-Maarten. In **Haralem** Haarlem 3. In **Velesan** Velsen 2. In **Suattinaburim** 10. In **Scranaholt** 10. In **Vennapan** Vennip?/Hillegom behoort alles tot St.-Maarten. In **Tlex** Texel 2. In **Bredhem** 3. In **Bratchem** Bakkum 2. In **Landei** 3. In **Beinhem** 6. In **Westerburghem** Den Burg 5. In **Osterburghem** Den Burg 2. In **Brokhem** 1. In **Cunulfhem** 3. In **Godolfhem** 2. In **Pischem** 1. In **Ganga** 7. In **Gnisingo** behoort alles aan St.-Maarten. In **Wuutmundhem** 5. In **Husidina** Huisduinen 3. In **Lidum** 2. In **Vagarafelda** 2. In **Edesthorpa** 3. In **Pathem** Petten 2. In **Suthusum** behoort alles aan St.-Maarten. In **Haragum** Hargen 3. In **Suthrem** 2. In **Blectinghem** 2. In **Scoronlo** Schoorl 4. In **Bergum** Bergen 5. In **Benetfelda** Bentveld? 2. In **Camphorpa** 1. In **Beccanburen** 1. In **Uranlo** Vronen 1. In **Texle** Texel behoort het derde deel van het land aan St.-Maarten. In **Wiron** Wieringen behoort twee derde deel van het gehele land aan St.-Maarten samen met de kerken van beide landen; en hetzelfde geldt voor **Varoth** Vartrop. Ook behoren aan St.-Maarten de tienden van de schepen, die door de stormen daarheen worden gedreven en van de strandvond, want tol wordt er niet geheven. Ook van de tolleren en verdere belasting op de handel en het overige waarvan het recht van de fiscus cijns kan opeisen ten behoeve van de koning, behoort het tiende deel aan St.-Maarten; {zo ook van de belasting die huislade genoemd wordt.} In het **Weromeri** Overmeer behoort de hele visserij aan St.-Maarten en in het **Uteromeri** Uitermeer het uitwerpen van de netten, dat treilvisserij genoemd wordt, in zijn geheel en de helft van de overige visserij. In **Dalmersce** behoort de gehele visserij aan St.-Maarten. {In **Getzewald** in de rivier de **Fennepa** Vennep behoort alle visserij aan St.-Maarten.} In **Amuthon** Muiden zeven visweren. {In **Almere** Almere de koninklijke tiend van de belasting die koggeschuld heet.} In **Nesse** De Nes? de villa met alle visserij. In het **Almeri** Almere behoort ook de tiend van alle visserij met de zegen aan St.-Maarten; {maar nu zijn ook de overige negen delen van St.-Maarten; maar ook de rest van de

visserij in de **Fecht** Vecht behoort geheel aan St.-Maarten met alle plassen die eraan liggen en alle wateren in **Niftarlaca** de gouw Nifterlake met alle visrechten zijn van St.-Maarten.}

Te **Wiron** Wieringen in **Aluitlo** Elft behoort een domaniale hoeve met het saalland aan St.-Maarten met de horigen die in dat dorp wonen, waarvan de namen zijn: *Folkric, Hoffo, Redbald, Saxger, Thietmer, Redger, Redulf, Sinath, Reingerd, Saxbraht, Aldo, Ricbald* de diaken, *Wibald, Tiebo, Huno, Wulfbold, Aldolf, Geldulf, Hildulf, Oatbald, Garhelm, Betto, Saxger, Evorbald, Oslef, Osbruht, Tatto, Edo*. Wat zij bezaten wordt nu berekend op 12 hoeven, waarvan *Poppo* er 1 in bezit heeft. In **Northanheri** 6, in **Luddinghem** en in **Stene** 6. In **Huwido** 3. In **Eddingem** liggen 3 koninklijke hoeven. Van het overige behoort alles tot St.-Maarten, wat neerkomt op 32 hoeven. In de plaats die **Beostan Westanne** heet 25 hoeven. In **Strude** Stroe 72 hoeven die behoorden tot God's heiligen Martinus, Bonifatius, Willibrordus, Liudgerus, Landbertus en de koning. In **Bante Abbo**, *Aldchrafan, Thrudlaf, Liudrad, Garhard, Siburg, Refnulf, Bulo, Folkolf, Garburg, Saxbald* en zijn broer die *Thangburga* gehad heeft: zij zijn van St.-Maarten met het land dat zij hadden. In **Wihthundhem** 13 hoeven. In **Ellunththem** 2 hoeven. In **Wemminge** 5 hoeven. In **Landiage** 3 hoeven. In **Westarburghem** 4 hoeven. In **Ostarburghem** 2. In **Beuerhem** Beverwijk 9 hoeven. In **Hlithum** 3 hoeven. In **Hrothaluashem** Rijnsburg dat nu Rinasburg genoemd wordt behoren 13 hoeven uit de erfenis van *Radulfus* en *Aldburga* tot St.-Maarten, die ze zelf aan St.-Maarten opgedragen hebben, en de hoeven liggen ten noorden van de Flieta, de woonplaatsen echter, die hofsteden genoemd worden, ten zuiden van de Flieta, in welke de bovengenoemden ook woonden. In **Beuorhem** Beverwijk heeft *Gutha* de nog niet gewijde kerk tot recht en eigendom aan St.-Maarten geschonken, onder de voorwaarde dat na de wijding van voornoemde kerk de bijbehorende tienden uit de dorpen met de volgende namen geschonken zouden worden: **Beverhem** Beverwijk, **Gisleshem, Hegginghem, Schupildhem**. Verder zijn er de horigen bij **Felisun** Velsen die rechtens het eigendom van de voedende Maarten zijn: *Tetta* en haar zoon *Abbo* en diens 3 zonen, *Betto* en ook zijn zuster, alsmede *Frithesuind* en haar zuster *Erinburg* met de kinderen. In **Tlex** Texel behoren alle kerken tot St.-Maarten, en van de bouwlanden die tot de koning behoorden, is een derde deel van St.-Maarten, naast andere bouwlanden, die de getrouwen aan Christus tot zijn liefde geschonken hebben, die alle ongeschonden zijn gebleven tot het episcopaat van wijlen bisschop *Odibold*; in wiens tijd er ook een zekere priester genaamd *Sibrand* was, die in opdracht van de voornoemde bisschop alle kerken op dit eiland **Texlae** Texel bestuurde en wiens broeders met deze namen genoemd werden: *Othrauan* en *Liutrauan*. In **Northwalde** de koninklijke tiend zoals in andere plaatsen, en bovendien behoort alles in **Accasthorp** tot St.-Maarten. In **Medemolaca** Medemblik de koninklijke tiend, en bovendien behoort alles wat men rekent tot het water dat **Viuwarflet** genoemd wordt tot St.-Maarten, alsmede in **Fresionowic** Vreeswijk behoort alles tot St.-Maarten, de bouwlanden, bossen, weiden, wateren en visserij.

Bijlage 6

Modellen voor een reconstructie van de vroeg-middeleeuwse agrarische bedrijfsgrootte in West-Nederland

Om een idee te krijgen van het grondgebied dat een boerenbedrijf nodig had om levensvatbaar te zijn kan met behulp van archeologische gegevens en een aantal aannames op basis van literatuuronderzoek een model worden opgebouwd. Welk ideaal, optimaal areaal had een doorsnee boerderij nodig, uitgedrukt in energiebehoefte? Dit model doet natuurlijk geen recht aan de sociale keuzes die bij de inrichting van een bedrijfsvoering een rol spelen, de mens was – en is – nu eenmaal niet voor honderd procent een *homo economicus*, maar het laat ons wel de grenzen van de mogelijkheden zien.

Meerdere archeologen zijn voorgegaan in de bepaling van het optimale gebruiksareaal.¹ De gegevens hieruit kunnen niet direct overgenomen worden, omdat geen model hetzelfde is. Dit verschilt naar gelang periode en gebruikte literatuur, maar ook of men van te voren al een idee heeft van het aantal inwoners van een gebied. Bodemtype blijkt in de discussie nauwelijks een rol te spelen.

Hieronder zullen in meerdere modelvarianten de belangrijkste ingrediënten van een model-boerderij de revue passeren. De benadering is – met soms andere uitgangspunten – voor een groot deel afgestemd op die van Woltering, die het meest recent een uitgebreid model heeft opgebouwd voor Texel. De hieronder aangenomen modelvarianten zijn bedoeld om de haalbaarheid en randvoorwaarden van de bedrijfsgroottes te verkennen. De belangrijkste variabelen binnen de varianten zijn gebaseerd op: het aantal mensen per huishouden, grootte van de veestapel, graanopbrengst en vruchtwisselingssysteem. Het veengebied speelt in de varianten slechts zijdelings een rol, aangezien hier in de laat-Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen nog nauwelijks gewoond werd.

1.1 Aantal personen per huishouden

Lange tijd overheerste de gedachte idee dat in de pre-industriële agrarische wereld de *extended family* de meest voorkomende samenlevingsvorm was. Daarbij leven leden van meer dan twee generaties van hetzelfde gezin onder één dak, eventueel aangevuld met verwanten uit zijtakken. Historisch onderzoek maakte daarentegen duidelijk, dat in Europa een gemiddeld huishouden bestond uit een kerngezin van een getrouwd echtpaar met kinderen, eventueel aangevuld met één of twee oudere familieleden of inwonend personeel. Dit geldt niet alleen voor de Late Middeleeuwen en de vroeg moderne tijd, waaruit de meeste gegevens dateren, maar ook voor oudere perioden. Zo maakte een studie naar de 9e-eeuwse goederenbeschrijving van de abdij

¹ Onder meer Bloemers 1978; IJzereef 1981; Prummel 1983; Kooistra 1996; Fokkens 1998; Meffert 1998; Woltering 2000.

St.-Germain-des-Prés duidelijk dat het drie-generatiegezin vrijwel ontbrak. Gemiddeld telden de gezinnen 5,79 leden, een aantal dat evenredig was aan de bedrijfsgrootte.²

Op basis van historisch onderzoek en etnografische informatie wordt het aantal personen per huishouden in de archeologie doorgaans gesteld op 5 tot 7 à 8 personen. Voor de berekeningen gaat men gewoonlijk uit van 6 personen, wat ook hier het geval zal zijn.³ Toch wil ik ook een alternatieve berekening met tien personen meewegen, om naar de invloed van de grootte van het huishouden op de voedselstrategie te kijken. Bovendien gaat Spek voor de grotere, meer extensief beheerde bedrijven op de Drentse zandgronden eerder uit van boerderijen met acht tot tien personen.⁴

1.2 Energiebehoefte van een huishouden

Naar moderne standaarden bedraagt de dagelijkse energiebehoefte van een volwassen man die lichamelijke arbeid verricht circa 3000-3500 kcal. De andere leden van het huishouden hebben naar gelang leeftijd en geslacht minder energie nodig. Bij een groep van 6 personen, bestaande uit een echtpaar, één kind tot 4 jaar, één kind tussen 5-9 jaar, één tiener van 10-15 jaar en een derde volwassene, bedraagt de totale energiebehoefte zo'n 14.000-15.000 kcal per dag. Dit is gemiddeld 2500 kcal per persoon. Voor een heel jaar is de energiebehoefte van een huishouden ongeveer 5.250.000 kcal. Een huishouden van tien personen, bestaande uit vijf volwassenen, één kind tot vier jaar, twee kinderen tussen 5-9 jaar en twee tieners van 10-15 jaar, heeft een energiebehoefte van ongeveer 8.760.000 kcal per jaar.⁵ In feite zijn deze getallen een bovengrens, omdat zowel uit historische als etnografische studies blijkt dat 2.000 kcal/dag dikwijls niet gehaald wordt, zonder dat de mensen met uitsterving bedreigd worden.⁶ Berekeningen van de hoeveelheid beschikbare proteïnen zijn achterwege gelaten; ik ga ervan uit dat de benodigde waarde zonder veel problemen gehaald werd.⁷

1.3 Opbouw en opbrengst van de veestapel

Opbouw

Bij een reconstructie van de energieopbrengst die de veestapel kan leveren, dienen we eerst te kijken naar de opbouw ervan. De runderen dienen als uitgangspunt, omdat zij het belangrijkste huisdier waren en de grootte van de stalruimtes iets kan zeggen over het gehouden aantal. Op basis van de opgegraven lange woonstalhuizen in Rijnsburg, Oegstgeest en Katwijk uit de Merovingische periode, kan worden uitgegaan van stalruimtes voor 14 tot 24 stuks vee. In de middelgrote woonstalhuizen was plaats voor 10 tot 12 stuks, terwijl de *Kleinhäuser* slechts aan 6 runderen plaats boden. Uit de Karolingische periode zijn minder boerderijplattegronden uit het onderzoeksgebied voorhanden, maar samen met gegevens uit Noord-Holland is duidelijk dat ook toen sprake was van woonstalhuizen van wisselende lengte (zie pag. 206 en verder). Bij de berekeningen wordt, analoog aan Woltering⁸, uitgegaan van vier varianten: een veestapel van 6, 10, 15 en 20 runderen. Deze worden respectievelijk aangeduid met de maten *small* (S), *medium*

² Mitterauer/Sieder 1982, 24-44; De Boer/Van Herwaarden/Scheurkogel 1989, 211-212; Wickham 2005, 551.

³ Bloemers 1978, 55; Heidinga 1987, 173 noot 33; Meffert 1998, 105.

⁴ Spek 2004, 586.

⁵ Vergelijk de data en de verwijzingen aldaar bij Prummel 1983, 252; Fokkens 1998, 138 (tabel 20), Meffert 1998, tabel 35.

⁶ Wolf 1966, 4-5; Kloos 1985, 40.

⁷ Bij de meeste kwantitatieve modellen laat men om deze reden de berekening van de hoeveelheid proteïne buiten beschouwing.

⁸ Woltering 2000, 328.

(M), *large* (L) en *extra large* (XL). Ik ga ervan uit dat veel van het overige vee – schapen/geiten⁹, varkens en paarden – doorgaans elders werd gestald in een bijgebouw of het grootste deel van het jaar buiten verbleef.¹⁰

Het aantal gehouden schapen/geiten, varkens en paarden is niet goed te bepalen, omdat de botassemblages uit opgravingen moeilijk te interpreteren zijn. Zij representeren alleen de dieren die ter plaatse geslacht en gegeten zijn. Hoeveel dieren zijn in- of uitgevoerd vanuit en naar andere nederzettingen blijft daarbij buiten beschouwing. Ook zullen dieren die niet primair voor hun vlees gehouden zijn, zoals schapen, ondergerepresenteerd zijn. De verhoudingen van de verschillende diersoorten worden verder beïnvloed door depositionele factoren, mate van conservering en verzamelwijze in het veld. Bij handmatig verzamelen is de hoeveelheid botten van kleinere diersoorten als schaap/geit en varken vaak ondergerepresenteerd. Runderbotten, die door de gebruikte slachtmethode een grotere fragmentatiegraad kunnen vertonen, zijn meestal overgerepresenteerd. Uit een studie van Lauwerier naar het verschil tussen handmatig verzamelen en zeven kwam naar voren, dat bij handmatig verzamelen slechts 63 % van de runderbotten, 24 % van de botten van schaap/geit en 41 % van de varkensbotten wordt gevonden.¹¹ Deze getallen geven aanleiding tot het toepassen van een correctiefactor op het aantal botten dat bij opgravingen is aangetroffen.

De ongecorrigeerde getalsverhouding van vier opgravingen in de Oude Rijnmond (Rijnsburg, Oegstgeest, Valkenburg en Leiderdorp), is circa 60 % rund, 20 % schaap/geit en 20 % varken. Gecorrigeerd zou de verhouding uitkomen op respectievelijk 45, 32 en 23 %. Het blijkt dat met name het aandeel schaap/geit door deze correctie gunstiger uitpakt. Wanneer we kijken naar de vindplaatsen met meer schaap/geit dan varken, namelijk Leiderdorp en Valkenburg, dan blijkt het gecorrigeerde aandeel schapen op te kunnen lopen tot wel 40 %. De *slacht*verhoudingen tussen rund, schaap/geit en varken varieert daarmee tussen 2:1:1,5 tot 1:1:0,5.

Hoe groot de levende aantallen schaap/geit, varken en paard zijn geweest is dan nog de vraag. Gelijk aan Woltering zal ik niet uitgaan van al te kleine kuddes schapen/geiten. Niet alleen vanwege hun waarschijnlijk lage geboortecijfer¹², maar vooral omdat ze eerder zullen zijn gehouden voor hun wol (en huid en melk), hetgeen mag blijken uit de vele vondsten van weefgewichten en spinklosjes en de historische vermeldingen over het Friese laken. Het aantal varkens en paarden is slechts grofweg in te schatten. Op basis van deze overwegingen, die grotendeels aansluiten bij die van Woltering, is gekozen om de door hem gehanteerde samenstelling van de veestapel over te nemen (tabel 2).¹³

⁹ Schapen en geiten worden binnen de archeologie als één groep behandeld, omdat de botten van beide diersoorten nauwelijks van elkaar te onderscheiden zijn.

¹⁰ In de naar verhouding goed geconserveerde woonstalhuizen uit de Romeinse tijd in Feddersen Wierde bleek in het stalgedeelte overwegend koemest aanwezig, soms paardenmest, maar geen schapenmest. Zie Haarnagel 1979, 250 en 255.

¹¹ Lauwerier 1988, 18-26.

¹² IJzereef 1981, 97.

¹³ Woltering 2000, 328. De samenstelling van de veestapels geldt hier tevens als specifiek voor een bepaalde periode. Dat is in mijn model niet het geval.

Tabel 2. Samenstelling van de veestapels voor de vier modelboerderijen gedurende het herft- en winterseizoen, zonder aanwas in de lente en zomer (naar Woltering 2000, 328).

grootteklasse	diersoort			
	rund	schaap/geit	varken	paard
S	6	15	4	1
M	10	20	5	1
L	15	25	6	2
XL	20	30	8	2

Energieopbrengst rund

De volgende stap is het bepalen van de hoeveelheid energie die de twee varianten van een veestapel opleveren. Voor het aantal runderen dat per jaar geslacht wordt baseer ik mij op de aantallen zoals verondersteld door Woltering (zie tabel 3).¹⁴ Deze gaat ervan uit dat de 6, 10, 15 en 20 runderen in de winter op stal gezette dieren betreft, nadat een kwart van de kudde geslacht is. Deze aantallen zijn bepalend voor de hoeveelheid benodigd wintervoer en de mestopbrengst. Buiten het winterseizoen groeit de kudde met enige dieren, wat van belang is voor het benodigde weidegebied. Voor het gewicht, dat van belang is voor de hoeveelheid benodigd voedsel en de vleesopbrengst, is uitgegaan van 35 kg voor een kalf tot 1 jaar, 60 kg voor 1-2 jaar, 100 kg voor 2-3 jaar en 200 kg voor een volwassen koe.¹⁵

Verder wordt aangenomen, dat de boeren probeerden hun kudde ieder jaar weer op gelijke grootte te brengen en dat 30 % van de koeien geen kalveren voortbracht.¹⁶ Voor het aantal calorieën dat het vlees, vet en orgaanvlees van een geslacht rund opleverde maak ik gebruik van de gegevens van IJzereef, die dit gedetailleerd heeft berekend voor koeien uit de Bronstijd in West-Friesland (tabel 4).¹⁷ De schofthoogte daarvan verschilde nauwelijks van vroeg-middeleeuwse runderen.¹⁸

Volgens het slachtpatroon van diverse opgravingen is het goed mogelijk dat de runderen gehouden werden als melkvee (zie pag. 163 en verder). Naast eventuele directe consumptie, zal men de melk hoofdzakelijk gebruikt hebben om kaas en boter van te maken.¹⁹ De hoeveelheid melk van een vroeg-middeleeuwse koe die per jaar beschikbaar is voor menselijke consumptie is moeilijk in te schatten. Wilde koeien uit de Franse Camargue leverden slechts 200-280 liter op jaarbasis.²⁰ Op de Balkan kwamen begin twintigste eeuw relatief kleine rundersoorten voor die 580 tot 775 liter melk leverden.²¹ De laagste schattingen die Slicher van Bath noemt uit 14^e-

¹⁴ Woltering 2000, 330.

¹⁵ IJzereef 1981, 182-183.

¹⁶ IJzereef 1981, 54; Woltering 2000, 330.

¹⁷ IJzereef 1981, 184-185, zie ook Fokkens 1998, 138, tabel 22. Een berekening van Pals voor een volwassen dier komt 25% lager uit (zie Pals 1987, 120, tabel 7.1).

¹⁸ Het bereik van de schofthoogte van runderen uit de Bronstijd is 94-123 cm (IJzereef 1981, 55, tabel 13), uit de Vroege Middeleeuwen 89-138 cm (Prummel 1983, 178 tabel 67; Cavallo 2006, 78, tabel 19).

¹⁹ Slicher van Bath 1977, 310. Naar boter en kaas wordt verwezen in de *Capitulare de villis* 34 en 44, verordeningen voor het beheer van koninklijke domeinen uit de Karolingische periode.

²⁰ Duerst 1931, aangehaald in Prummel 1983, 248.

²¹ Arkenstette 1955, 32, aangehaald in Haarnagel 1979, 258.

eeuwse en latere bronnen liggen rond de 500-600 liter per jaar.²² Trow-Smith meent dat de jaar-opbrengst van koeien in vroeg-middeleeuws Engeland met 455 liter nog gunstig wordt voorgesteld.²³ Voor haar kwantitatief model voor Dorestad gaat Prummel uit van een melksurplus van 750 liter per jaar, wat aan de hoge kant lijkt.²⁴ De door IJzereef en Fokkens gebruikte aantallen van respectievelijk 100 en 150 liter, eigenlijk niet meer dan een globale schatting, lijken mij te laag.²⁵ Een surplus voor menselijke consumptie van (minstens) 350 liter lijkt beter bij een vroeg-middeleeuwse situatie aan te sluiten, al is het misschien een arbitraire, pessimistische inschatting. De uiteindelijke totale energieopbrengst van runderen per jaar is te vinden in tabel 5.

Tabel 3. De veronderstelde samenstelling en levend gewicht van vier kuddegroottes runderen in voorjaar en herfst (naar Woltering 2000, tabel 6).

grootte- klasse	seizoen	leeftijdsklasse						aantal	totaal gewicht in kg
		jongelingen			volwassenen				
		0-1	1-2	2-3	koeien	os	stier		
S	voorjaar	2	1	1	3	-	1	8	830
	herfst	1	1	1	2	-	1	6	595
M	voorjaar	3	2	2	5	-	1	13	1.425
	herfst	2	2	1	4	-	1	10	1.295
L	voorjaar	5	3	2	8	1	1	20	2.555
	herfst	3	2	2	6	1	1	15	2.025
XL	voorjaar	6	5	4	9	1	1	26	3.110
	herfst	5	4	3	6	1	1	20	2.315

Tabel 4. Calorische waarde van runderen van verschillende leeftijdsklassen (naar IJzereef 1981).

	leeftijdsklasse			
	tot 1 jaar	1-2 jaar	2-3 jaar	volwassen
gemiddeld levend gewicht (kg)	35	60	100	200
vlees (kg)	14	21	35	60
vet (kg)	3,5	9	15	40
overig (kg)	3,5	6	10	20
totale calorische waarde per dier	55.020	119.700	199.500	478.200

²² Slicher van Bath 1977, 202 en tabel V.

²³ Trow-Smith 1951, 58. Honderd gallon is 455 liter.

²⁴ Prummel 1983, 248-249.

²⁵ IJzereef 1981, 183; Fokkens 1998, 139.

Tabel 5. Jaarlijkse energieopbrengst van vier kuddegroottes. Het melksurplus per koe is gesteld op 350 liter. Van de koeien geeft 60 % melk (naar Woltering 2000, tabel 14).

kudde-grootte	geslacht	vlees		vet		overig		melk		totaal aantal kcal	
		kg	kcal	kg	kcal	kg	kcal	liter	ckal	zonder melk	met melk
S	1 volwassen	60	118.200	40	320.000	20	40.000				
	1 kalf 0-1 jaar	14	20.020	3,5	28.000	3,5	7.000				
	totaal	74	138.220	43,5	348.000	23,5	47.000	700	462.000	533.220	995.220
M	1 volwassen	60	118.200	40	320.000	20	40.000				
	1 kalf 2-3 jaar	35	59.500	15	120.000	10	20.000				
	1 kalf 0-1 jaar	14	20.020	3,5	28.000	3,5	7.000				
	totaal	109	197.720	58,5	468.000	33,5	67.000	1.050	693.000	732.720	1.425.720
L	2 volwassenen	120	236.400	80	640.000	40	80.000				
	1 kalf 1-2 jaar	21	35.700	9	72.000	6	12.000				
	2 kalf 0-1 jaar	28	40.040	7	56.000	3,5	7.000				
	totaal	169	312.140	96	768.000	49,5	99.000	1.750	1.155.000	1.179.140	2.334.140
XL	3 volwassenen	180	354.600	120	960.000	60	120.000				
	1 kalf 2-3 jaar	35	59.500	15	120.000	10	20.000				
	1 kalf 1-2 jaar	21	35.700	9	72.000	6	12.000				
	1 kalf 0-1 jaar	14	20.020	3,5	28.000	3,5	7.000				
	totaal	250	469.820	147,5	1.180.000	79,5	159.000	2.100	1.386.000	1.808.820	3.194.820

Energieopbrengst schaap/geit, varken en paard

De schofthoogte van schaap/geit uit de Bronstijd is vergelijkbaar met die uit de Vroege Middeleeuwen, zodat we opnieuw de gegevens van IJzereef gebruiken om de energieopbrengst te berekenen (tabel 6).²⁶ Voor het overige volgen we het model van Woltering:

- › voor lammeren wordt de opbrengst op 30 % van een volwassen dier gesteld (20.500 kcal)
- › het jaarlijkse melksurplus is 35 liter (1.000 kcal/l) voor schapen en 69 liter (700 kcal/l) voor geiten
- › 33 % van de kudde geeft melk
- › de schaap/geit verhouding in de kuddes is 3 : 1
- › de verhouding tussen dieren die geslacht worden op jonge en volwassen leeftijd is 1 : 2
- › van de kudde wordt circa 33 % geslacht: 4 (S), 6 (M), 8 (L) en 10 (XL) exemplaren.

De totale energieopbrengst onder deze voorwaarden staat in tabel 7.

²⁶ De schofthoogte van schaap/geit uit de Bronstijd is 58-66 cm (IJzereef 1981, 98), van vroeg-middeleeuwse schapen 54-74 cm (Prummel 1983, tabel 83). De energieopbrengst van IJzereef (1981, 185) wijkt ook hier af van hetgeen Pals aanhoudt (1987, 120).

Tabel 6. Calorische waarde van volwassen schaap/geit en varken (naar IJzereef 1981).

volwassen diersoort	schaap/geit	varken
gemiddeld levend gewicht (kg)	30	75
vlees (kg)	9	22,5
vet (kg)	6	22,5
overig (kg)	3	15
calorische waarde vlees (kcal/kg)	2.930	2.800
calorische waarde vet (kcal/kg)	6.000	6.000
calorische waarde overig (kcal/kg)	2.000	2.000
totale calorische waarde per dier	68.370	228.000

Tabel 7. Energieopbrengst van schaap/geit binnen de vier modelkuddes (naar Woltering 2000, 339).

kuddegrootte schaap/geit	kcal vleesproducten	kcal melk	kcal totaal
S	145.500	150.300	295.800
M	218.700	225.400	444.100
L	391.100	300.600	591.700
XL	364.300	375.700	740.000

Bij het varken wordt een opbrengst van 228.000 kcal aangehouden voor een volwassen dier van 75 kg en 42.000 kcal voor een big van 20 kg.²⁷ Van de varkens in de vier veestapels worden zowel volwassen dieren als biggen geslacht; de aantallen zijn ingeschat naar Woltering (tabel 8).²⁸

Tabel 8. Energieopbrengst van varken binnen de vier modelkuddes (naar Woltering 2000).

kuddegrootte varken	geslacht aantal volwassenen	geslacht aantal biggen	kcal vleesproducten
S	1	4	396.000
M	1	5	438.000
L	2	6	708.000
XL	2	8	792.000

²⁷ IJzereef 1981, 185; Brinkkemper 1991, 131.

²⁸ Woltering 2000, 330 en 339. Er is een verschil tussen de door Woltering genoemde totaalopbrengst en het eerder door hem genoemde aantal geslachte dieren per veestapel. De totalen zijn daarom opnieuw vastgesteld.

Paarden blijven wat betreft de energieopbrengst buiten beschouwing. Deze dieren werden niet voor hun vlees gefokt en blijkens het vrijwel ontbreken van duidelijke slachtsproten binnen botspectra van opgravingen, zelden gegeten. Uit monde van Bonifatius weten we echter, dat paardenvlees regelmatig op tafel kwam. In een brief aan hem uit 732 stelde de paus dat het eten van paardenvlees als onrein en afschuwwekend werd beschouwd en voor christenen niet was toegestaan.²⁹ Voor zover er een paard op het menu kwam van de huishoudens van de hier uitgewerkte modellen, wordt gesteld dat de energieopbrengst van een paard vergelijkbaar is met een rund.

1.4 Graanopbrengst

Van belang bij de verbouw van graan is de gekozen verhouding tussen zaaizaad en opbrengst. Op basis van cijfers uit de Middeleeuwen wordt deze verhouding gesteld op gemiddeld 1:3,5 (gerst), 1:4 (tarwe) of 1:5,5 (rogge). Zelfs wanneer deze cijfers gecorrigeerd worden voor oogstafdrachten in de vorm van tienden, of juist geflateerd met bijtelling van opbrengsten van pachters, dan blijven deze verhoudingen overeind staan.³⁰ Deze relatief lage opbrengst is te verklaren door de stand van de landbouwtechniek en onvoldoende bemesting.³¹ De gebruikelijke methode van breedwerpig zaaien beperkt de opbrengstverhouding, waardoor archeologen in pre- en protohistorische landbouwmodellen eerder de voorkeur geven aan planten als zaaimethode.³² Kooistra wees er echter op, dat bij deze gedachtengang geen rekening is gehouden met de relatieve hoeveelheid gebruikt zaaizaad. Het planten van bijvoorbeeld 60 kg graanzaad levert bij een ratio van 1:10.600 kg op, waarvan 540 kg overblijft voor consumptie. Het breedwerpig zaaien van 200 kg levert bij een verhouding van 1:5 echter 1.000 kg op, waarvan 800 kg overblijft. Dus ook al is de opbrengstverhouding bij planten in rijen groter, het breedwerpig zaaien levert door het grotere aantal gebruikt zaad uiteindelijk meer graan voor consumptie op. Ook zal door de hogere dichtheid van opschietend uitgeworpen zaaizaad minder kans bestaan dat onkruid het gewas overwoekert. Naar haar mening werd planten alleen toegepast bij een tekort aan zaaizaad.³³

Andere, veel gunstiger opbrengstverhoudingen komen naar voren uit de experimentele archeologie. Reynolds stelde over een periode van 8 jaar opbrengsten vast die bij tarwe varieerden van 1:7 tot 1:59, met een gemiddelde van 1:34. Gerst kende een ratio van gemiddeld circa 1:14. De experimenten vonden middels aanplanting in rijen plaats, zonder bemesting en in arme, kalkrijke grond, die minstens een eeuw lang niet gecultiveerd was.³⁴ Experimenten in het kweldergebied lieten zien, dat gerst en haver nog redelijke opbrengsten geven van 1:8 en 1:10, ondanks de negatieve effecten door stormvloedschade.³⁵

In de archeologische modellen wordt meestal geen onderscheid gemaakt tussen de opbrengstverhouding van enerzijds arme zandgrond en anderzijds zavel- en kleigrond.³⁶ De lage ratio's in middeleeuwse bronnen lijken vooral betrekking te hebben op zandgrond, in ons geval geldig voor de Oude Duinen. Van de zavel- en kleigrond op de hogere delen van de oeverwallen

²⁹ Meens 2005, 58.

³⁰ Slicher van Bath 1978, 76, 191-192; Spek 2004, 518-520 en tabel 10.6.

³¹ Slicher van Bath 1978, 80; Spek 2004, 514.

³² Fokkens 1998, 141; Meffert 1998, 108.

³³ Kooistra 1996, 68 en mondelinge mededeling van dezelfde auteur (BIAX).

³⁴ Reynolds 1987.

³⁵ Körber-Grohne 1967, 229-231; Van Zeist *et al.* 1976; Bottema *et al.* 1980; Behre 1990; Brinkkemper 1991, 125.

³⁶ Zie bijvoorbeeld Brinkkemper 1993; Kooistra 1996; Fokkens 1998. Woltering (2000, 343) houdt wel rekening met een verschil.

zou men gunstiger opbrengsten verwachten. Mede in verband met de resultaten van bovengenoemde experimenten zal ik in het model voor beide groepen bodems uitgaan van breedwerpig zaaïen en een opbrengstverhouding van 1:4 voor de Oude Duinen en 1:8 voor de oeverwallen. Als opbrengst per hectare wordt in de literatuur bij de relatief lage ratio van 1:3 of 1:4 meestal uitgegaan van zo'n 1.000 kg/ha.³⁷ Hiervan is 250 kg zaaizaad nodig bij een ratio van 1:4, 3/4 blijft dan over voor consumptie (750 kg). Bij een ratio van 1:8 hoeft slechts 1/8 deel van een opbrengst van 1.000 kg/ha, oftewel 125 kg als zaaizaad gereserveerd te worden.³⁸ De overige 875 kg is dan beschikbaar voor consumptie. De calorische waarde van graan wordt gesteld op circa 3.200 kcal/kg.³⁹ Aangenomen wordt, dat voornoemde ratio's en opbrengsten tot stand kwamen met behulp van akkerbemesting.

1.5 Verhouding akkerbouw-veeteelt

In tabel 9 is te zien hoeveel energie jaarlijks wordt opgebracht door de vier verschillende veestapels. De invloed van het wel of niet gebruiken van melk (en kaas en boter), een aspect dat moeilijk te bepalen is, is groot: het scheelt iets minder dan de helft in de energieopbrengst. In tabel 10 en 11 is te zien welk deel van de voedselvoorziening dan nog gedekt dient te worden door granen bij de vier soorten veestapels en een huishouden van zes en tien personen. Gesteld is dat 10 % van de energiebehoefte gedekt wordt uit overige voedselbronnen, zoals kippen, ganzen, wild, vis, schelpdieren, eieren, vruchten, honing en groenten.

Uit tabel 10 komen enkele onrealistische situaties naar voren. Zo zou een huishouden van zes personen, dat optimaal gebruik maakt van zijn grote of extra grote veestapel, zonder akkerbouw kunnen leven. In de praktijk zal men, vanwege de lichamelijke behoefte aan een gevarieerd voedselpakket en risicospreiding, een deel van de energie uit graanproducten hebben gehaald. Deze boerenbedrijven hadden wel de mogelijkheid een deel van hun veestapel of melkproducten als surplus van de hand te doen.

Oogstcapaciteit

Op basis van tabel 10 en 11 kan tevens de vraag gesteld worden, in welke situatie men menskracht te kort kwam bij het oogsten. Dit kan namelijk een beperkende factor zijn bij de graanproductie. Bij voorkeur dient graan geoogst te worden binnen een dag of vijf. De totale oogstperiode is ongeveer een maand. Een hectare kon geoogst worden in 3,5 tot 6 mandagen.⁴⁰ Wanneer twee volwassen personen binnen het huishouden van zes beschikbaar zijn, kan in zes dagen minimaal 2 en maximaal 3,4 ha (6/3,5 x 2 personen) geoogst worden. Voor het boerenbedrijf in tabel 10 met de grootste afhankelijkheid van graanverbouw moet dit geen wezenlijk probleem zijn geweest; het benodigde akkerareaal bedroeg in het meest ongunstige geval zo'n 2,5 ha (1,9 + 30 % reserve). Bij een maximale oogstnelheid kan dit huishouden ongeveer een hectare extra graan verbouwen.

³⁷ Slicher van Bath 1977, 192; Pals 1987, 119; Kooistra 1996, 67; Spek 2004, 518-520.

³⁸ Slicher van Bath 1977, 26-27.

³⁹ Bloemers 1978, 70; IJzereef 1981, 182; Pals 1987, 119; Brinkkemper 1991, 125, 127; Kooistra 1996, 67.

⁴⁰ Slicher van Bath 1977, 328; Pals 1987, 119; Woltering 2000, 324.

Tabel 9. Jaarlijkse energieopbrengst van vier verschillende veestapels, met en zonder gebruik van melk.

kuddegrootte		energieopbrengst in kcal per jaar			
		S	M	L	XL
runderen	vlees etc.	533.220	732.720	1.179.140	1.808.820
	melk	995.220	1.425.720	2.334.140	3.194.820
schaap/geit	vlees etc.	145.500	218.700	391.100	364.300
	melk	150.300	225.400	300.600	375.700
varken	vlees etc.	396.000	438.000	708.000	792.000
totaal met melk		2.220.240	3.040.540	4.912.980	6.535.640
totaal zonder melk		1.074.720	1.389.420	2.278.240	2.965.120

Tabel 10. Mogelijke verhouding tussen akkerbouw, veeteelt en overige voedselbronnen voor een agrarisch huishouden van zes personen met vier verschillende veestapels, met en zonder consumptie van melkproducten. De akkergrootte is inclusief 1/4 of 1/8 deel voor het zaaigoed. Bij de gemiddelde akkergrootte is uitgegaan van een situatie bij 50 % melkgebruik.

energiebehoefte en akkergrootte van een huishouden van zes personen (5.250.000 kcal/jaar = 100 %)									
kuddegrootte	S		M		L		XL		
	kcal/jaar	%	kcal/jaar	%	kcal/jaar	%	kcal/jaar	%	
veestapel met melk	2.220.240	42	3.040.540	58	4.912.980	94	6.535.640	124	
graangewas	2.504.760	48	1.684.460	32	-	-	-	-	
overig	525.000	10	525.000	10	525.000	10	525.000	10	
veestapel zonder melk	1.074.720	20	1.389.420	26	2.278.240	43	2.965.120	56	
graangewas	3.650.280	70	3.335.580	64	2.446.760	47	1.759.880	34	
overig	525.000	10	525.000	10	525.000	10	525.000	10	
opbrengstverhouding	1:4	1:8	1:4	1:8	1:4	1:8	1:4	1:8	
akker (met melk) (ha)	1,30	1,00	0,88	0,68	-	-	-	-	
akker (ha)	1,90	1,47	1,74	1,34	1,27	0,98	0,92	0,71	
gemiddelde akkergrootte (ha)	1,60	1,24	1,31	1,01	0,64	0,49	0,46	0,36	
inclusief 30% reserve (ha)	2,08	1,61	1,70	1,31	0,83	0,64	0,60	0,46	

Tabel 11. Mogelijke verhouding tussen akkerbouw, veeteelt en overige voedselbronnen voor een agrarisch huishouden van zes personen met vier verschillende veestapels, met en zonder consumptie van melkproducten. De akkergrootte is inclusief 1/4 of 1/8 deel voor het zaaigoed. Bij de gemiddelde akkergrootte is uitgegaan van een situatie bij 50 % melkgebruik.

energiebehoefte en akkergrootte van een huishouden van tien personen (8.760.000 kcal/jaar = 100%)								
	S		M		L		XL	
kuddegrootte	kcal/jaar	%	kcal/jaar	%	kcal/jaar	%	kcal/jaar	%
veestapel met melk	2.220.240	25	3.040.540	35	4.912.980	56	6.535.640	75
graangewas	5.663.760	65	4.843.460	55	2.971.020	34	1.348.360	15
overig	876.000	10	876.000	10	876.000	10	876.000	10
veestapel zonder melk	1.074.720	12	1.389.420	16	2.278.240	26	2.965.120	34
graangewas	6.809.280	78	6.494.580	74	5.605.760	64	4.918.880	56
overig	876.000	10	876.000	10	876.000	10	876.000	10
opbrengstverhouding	1:4	1:8	1:4	1:8	1:4	1:8	1:4	1:8
akker (met melk) (ha)	2,95	2,28	2,52	1,95	1,55	1,19	0,70	0,54
akker (ha)	3,55	2,74	3,38	2,61	2,92	2,25	2,56	1,98
gemiddelde akkergrootte (ha)	3,25	2,51	2,95	2,28	2,24	1,72	1,63	1,26
inclusief 30% reserve (ha)	4,22	3,26	3,84	2,96	2,91	2,24	2,12	1,64

Bij een huishouden van tien personen, waar van de 5 volwassen personen er 3 beschikbaar zijn, kan in zes dagen 3 tot 5,1 ha worden geoogst. Ook dit leidt in tabel 11 niet tot grote problemen bij het bedrijf met de grootste afhankelijkheid van graan. De oogstnelheid moet echter niet te laag zijn (maar burenhulp is hier buiten beschouwing gelaten). Er zal echter ook tijd nodig zijn geweest voor het oogsten van andere gewassen, zoals hooi, vlas voor linnen en haver als veevoer voor onder meer de paarden en ossen.

De modellen geven de volgende indicatie voor de grootte van de akkers: bij huishoudens van zes personen waren de akkers in de Oude Duinen zo'n 1,7 tot 2 ha groot en op de rivieroevers 1,3-1,6 ha (de onrealistische situatie voor de grote en extra grote bedrijven niet meegerekend). Bij boerderijen met tien personen moeten we rekening houden met akkerpercelen van 2-4,2 ha in de Oude Duinen en 1,6-3,3 ha op de rivieroevers.

Het hierboven geschetste beeld strookt niet met hetgeen Haarnagel meende over huishoudens op de Feddersen Wierde met 12-14 en 16-18 runderen. De gedachte, als zouden deze boerenbedrijven niet of nauwelijks levensvatbaar zijn geweest door een onvoldoende opbrengst van de veestapel, is wat mij betreft achterhaald.⁴¹ Buiten de methodische kritiek die Hiddink reeds naar voren bracht – essentiële omrekeningen naar energie en de benodigde hoeveelheid aanvullend voedsel ontbreken – laten de boven besproken modellen een positiever beeld zien. Opnieuw kan vastgesteld worden dat op het gebied van voedselproductie de kleinere huishoudens zich in een minder afhankelijke positie ten opzichte van de grotere bevonden als wel

⁴¹ Haarnagel 1979, 258.

wordt gedacht.⁴² Daarmee is niet gezegd dat het boerenleven plaatsvond in een land van melk en honing; door misoogsten en veeziektes zal een groot genoeg surplus niet altijd voorhanden zijn geweest.

Benodigde en beschikbare mest

De berekende oppervlakte aan akkerland kan worden vergeleken met de hoeveelheid mest die beschikbaar was. In de literatuur worden wisselende getallen genoemd ten aanzien van de benodigde hoeveelheid mest per hectare, lopend van 13.500 tot meer dan 100.000 kg. Deze grote verschillen zijn te verklaren door de afwijkende hoeveelheid plaggen of stro dat is toegevoegd, het aantal oogsten waarvoor de bemesting nodig was en het soort gewas.⁴³ Op basis van berekeningen uit de potstallandbouw in Drenthe kwam Pals tot 13.500 kg schapenmest per hectare per oogst, waarvan 9.000 kg pure mest en 4.500 kg heideplaggen.⁴⁴ Problematisch hierbij is, dat deze – en de eerder genoemde getallen – slaan op een vorm van plaggenlandbouw daterend vanaf de Late Middeleeuwen. Door de dikte van de opgebrachte plaggen – met aanhangend zand – werd zo een relatief grotere hoeveelheid vermengde mest op de akkers gebracht. In de Merovingische en Karolingische periode was nog geen sprake van plaggenlandbouw waarbij tevens opgehoogde plaggenbodems (esdekken) ontstonden. Hoogstens kan men een vorm van plaggenlandbouw verwachten, waarbij men voornamelijk strooisel en organische plaggen heeft gebruikt, zonder dat dit leidde tot ophoging.⁴⁵ Hoeveel mest en plaggen per hectare hierbij gewenst waren is niet bekend, laat staan de bemesting van een hectare met enkel pure mest. Omdat de ratio van mest en plaggen in de door Pals berekende hoeveelheid 2:1 is, lijkt 9.000 kg pure mest mij goed bruikbaar in het rekenmodel. Woltering berekende dat bij deze hoeveelheid mest en voornoemde ratio een oppervlakte van 0,02 ha (200 m²) heide per jaar nodig is. Rekening houdend met een regeneratieperiode van de heide van gemiddeld zo'n 15 jaar komt dit neer op 0,3 ha heide per hectare akkerland.⁴⁶

Voor de hoeveelheid mest die de veestapel kan opleveren baseer ik mij op de afwegingen en berekeningen van Woltering. Een volwassen koe van 200 kg produceert hierin maximaal 6570 kg per jaar, met een ratio tussen poep en urine van 3:2. Verdeeld over de vier kuddegroottes, kan met de mest die verzameld wordt gedurende een winterstalling van vier maanden een akker van 0,6 tot 2,3 ha bemest worden (zie tabel 12). Het gebruik van stro als absorptiemateriaal voor de urine is niet waarschijnlijk, vanwege de relatief grote hoeveelheid akkerland die hiervoor nodig is. Bovendien kan het gebruikt worden als veevoer. Eerder zullen organische heide- of grasplaggen gebruikt zijn. Omdat het aandeel urine in rundermest hoger is dan in schapenmest, zullen meer plaggen nodig zijn geweest. Bij een ratio tussen mest en plaggen van 1:1 is dit tot 950 m² heide.⁴⁷ Omdat in de Oude Duinen waarschijnlijk geen uitgestrekte heidegronden aanwezig waren (zie pag. 29 en verder), ga ik uit van een even groot oppervlak aan grasplaggen van schrale duingrond.

⁴² Hiddink 1999, 173.

⁴³ Slicher van Bath 1977, 283-285; Woltering 2000, 327.

⁴⁴ Pals 1987, 122.

⁴⁵ Zie voor dit belangrijke onderscheid Spek 2004, 732 e.v.

⁴⁶ Woltering 2000, 327 en verwijzingen aldaar.

⁴⁷ Woltering 2000, 335-337.

Tabel 12. Hoeveelheid bemestbaar akkerland en daarbij benodigde heide/duingrond bij een aanname van 9000 kg benodigde pure mest per hectare, berekend voor vier kuddegroottes (naar Woltering 2000, tabel 11 en 13).

kuddegrootte in voorjaar en herfst	levend gewicht (kg)	mestproduktie (kg)			bemestings- capaciteit akkerland (ha) bij winterstalling	heideplaggen als stal- strooisel (kg)	heide (ha)	heide inclusief regeneratie van 15 jaar (ha)
		per jaar	bij winter- stalling					
8	830							
6	595	20.580	5.430	0,60	5.430	0,024	0,36	
13	1.425							
10	1.295	37.820	11.820	1,31	11.820	0,053	0,80	
20	2.555							
15	2.025	59.630	18.840	2,05	18.840	0,083	1,25	
26	3.110							
20	2.315	77.880	21.120	2,35	21.120	0,095	1,43	

Nu is winterstalling van vee bij een gematigd zeeklimaat niet per se noodzakelijk, maar de voederwaarde van grassen en kruiden is 's winters gering. De keuze voor stalling wordt vooral bepaald door meer praktische factoren. Zo kon de melk- en mestproduktie gegarandeerd worden en treedt minder gewichtsverlies op.⁴⁸ Problematisch en arbeidsintensief is daarentegen het verzamelen door de boer van voldoende wintervoer. Hiervoor moet in de zomer een deel van het weidegebied gereserveerd worden als hooiland.

In het model wordt gemakshalve aangenomen dat de mest van schapen en geiten niet is verzameld (een deel kan gebruikt zijn voor de bemesting van de verder niet berekende oppervlakte aan groenten of veevoedergewassen). Gesteld wordt, dat een prehistorisch volwassen varken van 75 kg per jaar circa 2450 kg mest produceert.⁴⁹ Van de varkens kan alle mest worden ingezameld, behalve gedurende het 'masten' of 'akeren' in de maand november. In deze maand werden ze vetgemest in de bossen met eikels en andere noten.⁵⁰ Dit levert wat minder mest per veestapel per jaar op dan ingeschat door Woltering: 7.500 kg (S), 9.000 (M), 11.275 kg en 13.500 kg (XL). Van de paardenmest wordt verondersteld dat eenderde verzameld is in de stal. Bij een jaarlijkse methoeveelheid van 6400 kg per volwassen dier is dit ongeveer 2.100 bij de veestapels met één paard (S en M) en 4.200 kg met twee paarden (L en XL). De totale hoeveelheid verzamelde mest van de vier verschillende veestapels is weergegeven in tabel 13.

⁴⁸ Van Wijngaarden-Bakker 1988.

⁴⁹ Zie de berekening bij Woltering 2000, 339.

⁵⁰ Spek 2004, 575.

Tabel 13. Totale hoeveelheid verzamelde mest per veestapel.

kuddegrootte	S	M	L	XL
verzamelde mest runderen	5.430	11.820	18.840	21.120
verzamelde mest varkens	7.500	9.000	11.275	13.500
verzamelde mest paarden	2.100	2.100	4.200	4.200
totaal	15.030	22.920	34.315	38.820

Tabel 14. Mestoverschot of -tekort van huishoudens van zes en tien personen, op basis van een mestbehoefte van 9000 kg/ha, een gemiddelde akkergrootte (bij 50 % melkgebruik), inclusief 30 % reserve (zie tabel 10 en 11) en een opbrengstverhouding van 1:4 ('Oude Duinen') en 1:8 ('rivieroevers').

kuddegrootte	S		M		L		XL	
huishouden van zes personen								
opbrengstverhouding	1:4	1:8	1:4	1:8	1:4	1:8	1:4	1:8
gemiddelde akkergrootte (ha)	2,08	1,61	1,70	1,31	0,83	0,64	0,60	0,46
mestbehoefte (kg)	18.720	14.490	15.300	11.790	7.470	5.760	5.400	4.140
mestoverschot	-	540	7620	11.130	26.845	28.555	33.420	34.680
mesttekort	3690	-	-	-	-	-	-	-
huishouden van tien personen								
opbrengstverhouding	1:4	1:8	1:4	1:8	1:4	1:8	1:4	1:8
gemiddelde akkergrootte (ha)	4,22	3,26	3,84	2,96	2,91	2,24	2,12	1,64
mestbehoefte (kg)	37.980	29.340	34.560	26.640	26.190	20.160	19.080	14.760
mestoverschot	-	-	-	-	8.125	14.155	19.740	24.060
mesttekort	22.950	14.510	11.640	3.720	-	-	-	-

Uit tabel 14 wordt duidelijk welke huishoudens in de problemen komen wat de mestvoorziening betreft. Dit zijn de kleine tot middelgrote bedrijven met tien personen, zowel in de Oude Duinen als op de rivieroevers, alsmede het kleine zes-persoons bedrijf in de Oude Duinen. Wanneer we ervan uitgaan dat het vee twee maanden per jaar graasde op de stoppelweide en zo de akkers bemestte, dan zou het kleine zes-persoonsbedrijf nog uit kunnen komen, maar blijft voor de tien-persoonsvariant een mesttekort van circa 19.500 kg bestaan.⁵¹ Aangezien ook mest nodig zal zijn geweest voor de verbouw van groenten, voedergewassen en vlas lijken deze mesttekorten toch een reëel probleem te zijn geweest. De boerderijen met de grote en extra grote veestapels hebben daarentegen een zeer groot mestoverschot. Dit laat zien dat deze bedrijven een veel groter akkerareaal op het zand konden bebouwen. Op basis van hun oogstcapaciteit

⁵¹ Berekend met behulp van tabel 12.

kan dit minstens 3,3 (bij zes-persoons huishoudens) tot 1,5 maal zoveel zijn (bij tien-persoons huishoudens).⁵² Door de gunstige opbrengstverhouding is op de oeverwallen in alle gevallen sprake van een mestoverschot. Dit kon gebruikt worden voor de bemesting van andere gewassen. Hier is in alle gevallen nog ruimte tot uitbreiding van het akkerareaal. Door het mestoverschot is het mogelijk dat men nauwelijks vruchtwisseling hoefde toe te passen en kon volstaan met permanente akkers nabij de nederzetting.

Het berekende mesttekort kan een aanwijzing zijn dat huishoudens van tien personen alleen levensvatbaar waren bij een veestapel met 15 of meer runderen. Zeker is dit niet; misschien was het mesttekort aanleiding tot een uitwisseling van mest naar boerenbedrijven die hier meer behoefte aan hadden, zoals dat uit latere bronnen bekend is.⁵³

1.6 Benodigde oppervlaktes landbouwgrond

Behalve een kleine oppervlakte voor het erf van de boerderij en akkerland zijn voor een zelfstandig bedrijf meer gronden nodig: braakland, weidegebied (grasland, heide), hooiland, land voor plaggensteken bij bemesting, en bossen voor zowel bouw- en brandhout als beweiding. De omvang daarvan is afhankelijk van de bedrijfsvoering. De geschatte hoeveelheden zijn daarom lastig te bepalen.

Braakland

De hoeveelheid braakland wordt bepaald door het gevolgde systeem van vruchtwisseling. Welk stelsel destijds gevolgd werd in het West-Nederlandse kustgebied blijft onduidelijk. De situatie voor de strandwallen wordt doorgaans gelijk gesteld met die op de Pleistocene zandgronden elders in Nederland, zoals Drenthe.⁵⁴ Vanwege de onvruchtbare zandgrond werd wel gedacht aan een systeem van kortstondige graanteelt van hooguit één of twee jaar, gevolgd door een langere braakperiode tot wel zeven jaar in de vorm van grasland. Volgens Spek ontbreken echter concrete bewijzen voor de toepassing van een dergelijk systeem van *Feldgraswirtschaft* of *arable-grassland rotation*. Aanwijzingen daarvoor dateren allemaal uit de Late Middeleeuwen of de vroegmoderne tijd.⁵⁵ Hieronder valt ook het stelsel dat men op de Kop van Schouwen (Zeeland) toepaste in de binnenduinen. Hier lagen, in ieder geval vanaf de Late Middeleeuwen, 'duinakkerweilanden', die vroeger 'haymede' of 'haaimannen' werden genoemd en waren omgeven door greppels en/of houtwallen. Volgens gegevens uit de 17^e en 18^e eeuw vond op deze cultuurgronden een wisselbouw plaats van boekweit of rogge en grasland, waarbij na twee jaar akkerbouw vijf jaar braak volgde.⁵⁶ In feite vinden we dit stelsel alleen in extensief gebruikte delen van het cultuurland, als tegenhanger van het permanente en intensief bemeste akkerland nabij de nederzetting.⁵⁷ Dat een dergelijk *infield-outfield* systeem heeft bestaan is voor de zandgronden goed mogelijk. Nabij de nederzettingen lag dan de kern van een akkercomplex, meestal op een relatief vruchtbare moderpodzolgrond, dat aan de basis stond van de later

⁵² Berekend uit minimaal aantal geoogste ha in 6 dagen / gemiddeld akkerareaal inclusief reserve. Bij een zes-persoons huishouden met veestapel XL is dit $2 / 0,6 \text{ ha} = 3,3$ maal, bij een tien-persoons huishouden is dit $3 / 2,12 = 1,5$ maal.

⁵³ Slicher van Bath 1977, 279-282. Mestpakketten in Noord-Nederlandse terpen laten zien dat overtollige mest ook praktisch gebruikt kon worden als ophogingsmateriaal.

⁵⁴ Bieleman 1992, 75.

⁵⁵ Spek 2004, 588 en verwijzingen aldaar.

⁵⁶ Beekman 2007, 76.

⁵⁷ Spek 2004, 588.

ontwikkelde es.⁵⁸ De haalbaarheid hiervan zal vooral hebben afgehangen van de hoeveelheid benodigde en beschikbare mest (zie hieronder).

Verder kan in deze streken sprake zijn geweest van een tweeslagstelsel, waarbij het akkerland elk tweede jaar braak lag of een driejarige variant waar het land na bebouwing twee jaar braak bleef. Men neemt doorgaans aan, dat in de 9^e eeuw het zogenaamde drieslagstelsel zijn weg vond naar de Nederlanden. Daarbij paste men op een akker een driejarige sequentie toe van wintergraan (tarwe of rogge), zomergraan (gerst of haver) en braak. Het voordeel hiervan was dat de opbrengst verhoogd kon worden, omdat slechts een derde deel van de akker braak lag. De totale ruimtebeslag van de akkergronden blijft daarbij hetzelfde.⁵⁹ Voor de toepassing van het drieslagstelsel in Drenthe bestaan volgens Spek voldoende aanwijzingen uit specieke akkeronkruiden. Pals is voor wat de Veluwe betreft juist sceptisch en verwacht hier eerder een *infield-outfield* systeem.⁶⁰ Voor de toepassing van het drieslagstelsel in West-Nederland in de Karolingische periode ontbreken voldoende aanwijzingen.⁶¹ Het ruimtebeslag van een tweeslagstelsel en een driejarig systeem zijn uitgewerkt in tabel 15. Voor de berekeningen is uitgegaan van de gemiddelde akkergroottes inclusief reserve van tabel 10 en 11.

Tabel 15. Benodigd areaal akkergrond en braak bij vier verschillende systemen van vruchtwisseling voor een huishouden van zes en tien personen met vier verschillende veestapels.

kuddegrootte opbrengstverhouding	S		M		L		XL	
	1:4	1:8	1:4	1:8	1:4	1:8	1:4	1:8
huishouden van zes personen								
gemiddelde akkergrootte + reserve (ha)	2,08	1,61	1,70	1,31	0,83	0,64	0,60	0,46
akker + braak bij tweeslagstelsel (ha)	4,16	3,22	3,40	2,62	1,66	1,28	1,20	0,92
akker + braak bij driejarig systeem (ha)	6,24	4,83	5,10	3,93	2,49	1,92	1,80	1,38
huishouden van tien personen								
gemiddelde akkergrootte + reserve (ha)	4,22	3,26	3,84	2,96	2,91	2,24	2,12	1,64
akker + braak bij tweeslagstelsel (ha)	8,44	6,52	7,68	5,92	5,82	4,48	4,24	3,28
akker + braak bij driejarig systeem (ha)	12,66	9,78	11,52	8,88	8,73	6,72	6,36	4,92

Benodigde weidegrond, hooiland en bos

Op basis van de literatuur is de hoeveelheid weide en hooiland die één volwassen rund nodig heeft om het hele jaar door gevoerd te kunnen worden 1,5 ha, op arme zandgrond waarschijnlijk 2 ha. Voor kweldergrond en rietland gaat Brinkkemper uit respectievelijk 1 ha en 2 tot 5 ha droog rietland. Kooistra gaat bij braakland uit van 2 ha.⁶² Sterk afwijkende cijfers komen

⁵⁸ Spek 2004, 588; Heidinga 1987, 84-86; Theuvs *et al.* 1988, 250; Thoen 1993; Zimmermann 1995, 300-304;

⁵⁹ Slicher van Bath 1977, 67-69; Spek 2004, 590-591.

⁶⁰ Pals 1987, 73-76.

⁶¹ De aanwezigheid van onkruiden typisch voor winterrogge in nederzettingssporen uit de tweede helft van de 6^e -7^e eeuw in Den Haag-Frankenslag (Magendans/Waasdorp 1989, 39), zegt nog niets.

⁶² Slicher van Bath 1977, 325; Kooistra 1996, 68; Woltering 2000, 334 (tabel 9); Brinkkemper 1991, 130.

naar voren uit de begrazingsdichtheden van Drentse collectieve groenlanden in de 16e-17e eeuw. Deze schommelen tussen maximaal 1, 3-4 of 6-10 runderen en paarden per hectare!⁶³ Wellicht was hier voor een deel sprake van overbeweiding. Deze hogere aantalen bieden de mogelijkheid tot een alternatieve berekening, maar in eerste instantie ga ik voor het model uit van 1 ha, waarbij nog 0,5 ha hooiland komt. Ik neem aan dat dit hooiland voldoende was voor de voorziening van wintervoer. In de praktijk kan daar nog stro en dergelijke zijn bijgekomen. Behalve op weidegrond kan het vee geweid worden op het braakland, in bosgebied en zelfs op de hei, al prefereert het rund voedselrijke grond.⁶⁴ Kalveren hebben in het model de helft aan oppervlakte nodig.

Een heideschaap heeft volgens gegevens van Pals 0,66 ha heide per jaar nodig voor beweiding.⁶⁵ Gegevens op basis van het maximaal aantal schapen op de Drentse heide in de 16e-17e eeuw wijzen op 0,77 tot 2 ha per schaap. De schapen zullen echter een deel van het jaar ook op grasland zijn geweid, om mineralengebrek te voorkomen.⁶⁶ Het is echter de vraag of in het kustgebied uitgestrekte heidevelden aanwezig waren. Voor de omgeving van de vroeg-middeleeuwse nederzetting in Den Haag-Frankenslag bestaan aanwijzingen voor de aanwezigheid van 'heideachtige vegetaties', maar over het algemeen was in de Oude Duinen struikheide vroeger niet van betekenis. Alleen in het recente verleden was op sommige plaatsen een klein oppervlak struikheide aanwezig.⁶⁷ Voor het duingebied – met woeste gronden in de vorm van zowel natte als droge graslanden en ruigtes – zal in het model rekening worden gehouden met een oppervlakte die tussen die van graslanden en heide in ligt. Langs de rivieren boden de hoge kwelders en oeverwallen goede mogelijkheden voor het weiden van schapen. Verder van de rivieren af, in het klei-op-veengebied en de aangrenzende randen van het veen (waar we 'veld' toponiemen tegenkomen) bestonden waarschijnlijk ook beweidingmogelijkheden.⁶⁸ Woltering berekende op basis van het verschil in voedselbehoefte en lichaamsgewicht tussen koeien en schapen dat circa 0,15 ha voldoende was voor de jaarbegrazing van een volwassen schaap.⁶⁹ In het model zal worden uitgegaan van 0,25 ha voor graslanden langs de rivieroeveren en 0,75 ha voor het duingebied. In de praktijk zal er een overlap hebben bestaan met de oppervlakte grasland voor het rundvee, omdat schapen zeer dicht bij de grond kunnen grazen.⁷⁰ Ook kunnen zij een deel van het jaar zijn geweid op braakliggende akkers en de stoppelweide na de oogst.

Voor paarden is aangenomen dat deze min of meer dezelfde voedselbehoefte hadden als runderen (1,5 ha per jaar).⁷¹ Paarden hebben voor een goede conditie echter ook een aanvulling nodig in de vorm van haver, rogge en stro, zeker wanneer ze op stal stonden of gebruikt werden als werkpaard.⁷² Voor varkens wordt aangenomen dat deze gemast werden in de bossen (in de Vroege Middeleeuwen nog ruim op de strandwallen aanwezig) of hun kostje op het erf kregen. Samen met de benodigde hoeveelheid bos voor huizenbouw en brandhout is uitgegaan van 2 ha bos per zes-persoons huishouden en 3 ha voor de tien-persoons variant.⁷³

⁶³ Spek 2004, 558 (tabel 10.9).

⁶⁴ Spek 2004, 557-558; Pals 1987, 124; Woltering 2000, 332.

⁶⁵ Pals 1987, 122.

⁶⁶ Spek 2004, 558 (tabel 10.9) en 572.

⁶⁷ Magendans/Waasdorp 1989, 39-40; De Groot *et al.* 1994, 128.

⁶⁸ Henderikx 1986, 495-497; Henderikx 1987, 58-60; Borger 1976, 346-349.

⁶⁹ Woltering 2000, 339; vgl. Bloemers 1978, 69.

⁷⁰ Van Wijngaarden-Bakker 1988, 159.

⁷¹ Gelijk Woltering heeft gedaan voor zijn model (Woltering 2000, 340).

⁷² Spek 2004, 564.

⁷³ Fokkens 1991, tabel 27; Woltering 2000, 351.

Totale oppervlakte per model

Tabel 16 en 17 bieden een overzicht van de verschillende bedrijfsgroottes in hectaren, zoals deze bij gebruik van bovenstaande uitgangspunten naar voren komen. Het hooiland voor rund is berekend op basis van de kuddegrootte in de winter. De akkergrootte is inclusief reservevoorraad en op basis van 50 % melkconsumptie. Bij de berekeningen is rekening gehouden met het gebruik van het braakland als weidegebied voor vee. Het effect hiervan is, dat het verschil in braaksysteem in de totale bedrijfsgrootte wordt gecompenseerd en de totaaloppervlaktes voor zand en kleigrond niet erg van elkaar verschillen. Wel bestaat een duidelijk verschil tussen de benodigde arealen in het Oude Duingebied en op de rivieroever.

Tabel 16. Benodigde totale oppervlakte aan grond van een huishouden van zes personen met verschillende veestapels, opbrengstverhoudingen en vruchtwisselingsystemen. Voor randvoorwaarden zie tekst. * Bij gebruik van 50% melkproducten is eigenlijk geen akkerbouw nodig voor de te leveren kcal. Het aandeel van 13% is gebaseerd op een akkergrootte die de helft is van een situatie zonder melk (vgl. tabel 10).

huishouden van zes personen									
kuddegrootte		S		M		L		XL	
aandeel akkerbouw (50 % melkgebruik)		59 %		48 %		22 %		13 %*	
opbrengstverhouding		1:4	1:8	1:4	1:8	1:4	1:8	1:4	1:8
akker + braak bij tweeslagstelsel (ha)		4,2	3,2	3,4	2,6	1,7	1,3	1,2	0,9
akker + braak bij driejarig systeem (ha)		6,2	4,8	5,1	3,9	2,5	1,9	1,8	1,4
grasland voor runderen en paarden (ha)		7,0	7,0	10,5	10,5	17,0	17,0	20,5	20,5
hooiland voor runderen en paarden (ha)		2,8	2,8	4,3	4,3	6,8	6,8	8,0	8,0
grasland voor schapen/geiten (ha)		11,3	3,8	15,0	5,0	18,8	6,3	22,5	15,0
heide/veengebied voor plaggen (ha)		0,4	0,4	0,8	0,8	1,3	1,3	1,4	1,4
bos voor bouw- en brandhout (ha)		2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0
nederzettingsterrein (ha)		0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5
totaal met tweeslagstelsel (ha)		26,1	18,1	34,8	24,4	47,3	34,6	55,5	47,8
totaal met driejarig systeem (ha)		26,0	18,1	34,8	24,4	47,2	34,5	55,5	47,9

Totale oppervlakte op basis van oogstcapaciteit en mestopbrengst

Tot nu toe is steeds uitgegaan van een berekening van het benodigde akkerareaal op basis van de overblijvende energiebehoefte. Dit leidde al tot enkele onrealistische situaties, zoals grote en extra grote boerderijen met 6 personen die in het geheel geen akkerbouw nodig hebben. Deze benadering van 'de minste inspanning' gaat echter voorbij aan risicospreiding en het gegeven dat de veestapel vooral diende als mestleverancier voor de akkerbouw. We kunnen niet aannemen dat de huishoudens zo veel mogelijk vlees aten omdat hun veestapel nu eenmaal hiertoe een kans bood. Een alternatieve benadering zou een meer realistische kijk op de bedrijfsgrootte kunnen geven. De omvang van het akkerareaal wordt dan bepaald door een

combinatie van oogstcapaciteit en mestopbrengst. Aan de hand hiervan komen echter opnieuw onrealistische combinaties van huishoudgrootte en boerderij naar voren.

Tabel 17. Benodigde totale oppervlakte aan grond van een huishouden van tien personen met verschillende veestapels, opbrengstverhoudingen en vruchtwisselingsystemen. Voor randvoorwaarden zie tekst.

huishouden van tien personen									
kuddegrootte	S		M		L		XL		
aandeel akkerbouw (50 % melkgebruik)	71 %		65 %		49 %		36 %		
opbrengstverhouding	1:4	1:8	1:4	1:8	1:4	1:8	1:4	1:8	
akker + braak bij tweeslagstelsel (ha)	8,4	6,5	7,7	5,9	5,8	4,5	4,2	3,3	
akker + braak bij driejarig systeem (ha)	12,7	9,8	11,5	8,9	8,7	6,7	6,4	4,9	
grasland voor runderen en paarden (ha)	7,0	7,0	10,5	10,5	17,0	17,0	20,5	20,5	
hooiland voor runderen en paarden (ha)	2,8	2,8	4,3	4,3	6,8	6,8	8,0	8,0	
weide voor schapen/geiten (ha)	11,3	3,8	15,0	5,0	18,8	6,3	22,5	15,0	
heide/veengebied voor plaggen (ha)	0,4	0,4	0,8	0,8	1,3	1,3	1,4	1,4	
bos voor bouw- en brandhout (ha)	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0	
nederzettingsterrein (ha)	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	
totaal met driejarig systeem (ha)	29,2	20,7	38,0	27,0	50,3	37,2	58,0	50,1	
totaal met tweeslagstelsel (ha)	29,3	20,8	37,9	27,1	50,3	37,1	58,2	50,0	

Stel dat 1 ha geoogst kan worden in gemiddeld 5 dagen. Twee volwassenen uit een zes-persoons huishouden kunnen dan 2,4 ha graan oogsten. Drie volwassenen uit een tien-persoons huishouden oogsten in dat geval 3,6 ha. Kijken we naar de totale verzamelde mest per veestapel, dan kan hier 1,7 tot 4,3 ha mee bemest worden. Een vergelijking van het maximaal te bemesten akkerareaal met de oogstcapaciteit en de berekende gemiddelde akkergrootte (zie tabel 10 en 11) laat zien, dat bedrijven met een kleine veestapel voor de omvang van hun akkers afhankelijk zijn van de verzamelde mest (zie tabel 18). Dit is bij een tien-persoons huishouden zeker te weinig in vergelijking met de beoogde gemiddelde akkergrootte die nodig zou zijn; bij 6 personen is het met enige moeite misschien nog net mogelijk. Bij middelgrote bedrijven is bij 6 personen de oogst en bemestingscapaciteit vrijwel gelijk. Bij de grote en extra grote boerderijen is de oogstcapaciteit de beperkende factor. Opnieuw blijkt dat huishoudens van tien personen voor de kleine en middelgrote boerderijen niet realistisch zijn. Deze zullen dan ook worden weggelaten in de herberekening van de bedrijfsgroottes (zie tabel 19 en 20).

Tabel 18. Maximaal mogelijk akkerareaal in verhouding tot de mestopbrengst en de oogstcapaciteit.

	kuddegrootte	S	M	L	XL
totaal aan verzamelde mest (kg)		15.030	22.920	34.315	38.820
maximaal te bemesten areaal bij 9000 kg mest/ha		1,7	2,6	3,8	4,3
huishouden van 6 personen					
berekende gemiddelde akkergrootte + reserve (ha)		1,6 - 2,1	1,3 - 1,7	0,6 - 0,8	0,5 - 0,6
oogstcapaciteit (ha)		2,4	2,4	2,4	2,4
maximaal mogelijk akkerareaal (ha)		1,7	2,4	2,4	2,4
huishouden van tien personen					
berekende gemiddelde akkergrootte + reserve (ha)		3,3 - 4,2	3,0 - 3,8	2,3 - 2,9	1,6 - 2,1
oogstcapaciteit (ha)		3,6	3,6	3,6	3,6
maximaal mogelijk akkerareaal (ha)		1,7	2,6	3,6	3,6

Tabel 19. Benodigde totale oppervlakte aan grond van een huishouden van zes personen met verschillende veestapels, op basis van de mestopbrengst of oogstcapaciteit, een vruchtwisseling van een tweeslagstelsel of een driejarig systeem. Het 'aandeel akkerbouw' is het percentage kcal dat uit het maximaal mogelijke akkerareaal wordt geleverd, na aftrek van een reserve van 30 % en zaaigoed.

huishouden van zes personen										
	kuddegrootte		S		M		L		XL	
aandeel akkerbouw	41 %	53 %	59 %	80 %	59 %	80 %	59 %	80 %	59 %	80 %
opbrengstverhouding	1:4	1:8	1:4	1:8	1:4	1:8	1:4	1:8	1:4	1:8
akker + braak bij tweeslagstelsel (ha)	3,4	3,4	4,8	4,8	4,8	4,8	4,8	4,8	4,8	4,8
akker + braak bij driejarig systeem (ha)	5,1	5,1	7,2	7,2	7,2	7,2	7,2	7,2	7,2	7,2
grasland voor runderen en paarden (ha)	7,0	7,0	10,5	10,5	17,0	17,0	20,5	20,5		
hooiland voor runderen en paarden (ha)	2,8	2,8	4,3	4,3	6,8	6,8	8,0	8,0		
grasland voor schapen/geiten (ha)	11,3	3,8	15,0	5,0	18,8	6,3	22,5	15,0		
heide/veengebied voor plaggen (ha)	0,4	0,4	0,8	0,8	1,3	1,3	1,4	1,4		
bos voor bouw- en brandhout (ha)	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0		
nederzettingsterrein (ha)	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5		
totaal met tweeslagstelsel (ha)	25,7	18,2	35,5	25,5	48,8	36,3	57,3	49,8		
totaal met driejarig systeem (ha)	25,7	18,2	35,5	25,5	48,8	36,3	57,3	49,8		

Tabel 20. Benodigde totale oppervlakte aan grond van een huishouden van tien personen met verschillende veestapels, op basis van de mestopbrengst of oogstcapaciteit, een vruchtwisseling van een tweeslagstelsel of een driejarig systeem. Het 'aandeel akkerbouw' is het percentage kcal dat uit het maximaal mogelijke akkerareaal wordt geleverd, na aftrek van een reserve van 30 % en zaaigoed.

huishouden van tien personen				
kuddegrootte	L		XL	
aandeel akkerbouw	52 %	70 %	52 %	70 %
opbrengstverhouding	1:4	1:8	1:4	1:8
akker + braak bij tweeslagstelsel (ha)	7,2	7,2	7,2	7,2
akker + braak bij driejarig systeem (ha)	10,8	10,8	10,8	10,8
grasland voor runderen en paarden (ha)	17,0	17,0	20,5	20,5
hooiland voor runderen en paarden (ha)	6,8	6,8	8,0	8,0
weide voor schapen/geiten (ha)	18,8	6,3	22,5	15,0
heide/veengebied voor plaggen (ha)	1,3	1,3	1,4	1,4
bos voor bouw- en brandhout	3,0	3,0	3,0	3,0
nederzettingsterrein (ha)	0,5	0,5	0,5	0,5
totaal met driejarig systeem (ha)	51,0	38,5	59,5	52,0
totaal met tweeslagstelsel (ha)	51,0	38,6	59,5	52,0

Het aandeel van 70 tot 80 % dat door huishoudens op de rivieroever uit graanproducten gehaald kan worden biedt genoeg mogelijkheden tot surplusproductie. Er zijn genoeg mogelijkheden om vlees of melkproducten uit te wisselen. Of men had juist een redelijk graanoverschot indien men zelf meer vlees en melkproducten nuttigde.

De herberekende bedrijfsgroottes wijken met name af voor de rivieroever, omdat bij de vaststelling van de akkergrootte is uitgegaan van de oogstcapaciteit en geen rekening is gehouden met de grotere opbrengstratio. Uit de berekeningen komt naar voren dat bij een kleine veestapel een gebied van zo'n 18-26 ha (0,18-0,26 km²) nodig is en bij een extra grote veestapel 50 tot bijna 60 ha (0,50-0,60 km²).

Vergelijking met andere berekende bedrijfsgroottes

De hierboven gepresenteerde modelberekeningen wijken logischerwijs af van hetgeen andere auteurs hebben aangehouden. Om te achterhalen in welke mate deze gegevens zullen afwijken is het verstandig om te kijken welke bedrijfsgroottes door andere onderzoekers zijn aangehouden.

Van Heeringen baseerde zich voor de West-Nederlandse samenlevingen in de IJzertijd op uitgangspunten voor de Pleistocene zandgronden. Op basis van de dichtheid van urnenvelden komt men uit op nederzettingsterritoria van 4 km² met 2 à 3 boerderijen met 6 personen elk.⁷⁴

⁷⁴ Van Heeringen 1989, 229 en verwijzingen aldaar.

Dit is 1,6 km² per boerderij en is drie maal zo groot als de grootste hierboven berekende bedrijfs-grootte. Deze grove benadering wijkt dus sterk af van het model. Bloemers kwam uit op een bedrijfsgrootte van 0,1 tot 0,57 km² per boerderij met 12 tot 24 runderen.⁷⁵ Zijn bovengrens sluit vrijwel aan bij het hier gepresenteerde model, maar het eerstgenoemde oppervlak zou zo'n 0,36 km² moeten bedragen. Brinkkemper rekent in de *wetlands* van het Maasestuarium op 0,3-0,8 km² voor een boerderij met 4 tot 6 personen en tien runderen in de Vroege IJzertijd.⁷⁶ Dit is meer dan de in tabel 19 vermelde 0,26-0,36 km².

Behalve modellen vanuit een archeologische achtergrond, bestaan enige historische gegevens over bedrijfsgroottes. Ik zal op dit punt niet ingaan op de groottebepaling van een vroeg-middeleeuwse *mansus* (hoeve), de standaardeenheid in de Utrechtse goederenlijst, omdat hierover onvoldoende zekerheid bestaat (zie verder pag. 168 en verder). Meer zekerheid over de grootte van één middeleeuws boerenbedrijf geven de systematische *cope*-ontginningen in het Utrechts-Hollandse veengebied. Bij ontginningen waarvan de breedte en diepte van het perceel van te voren werd overeengekomen met het wereldlijk gezag, is sprake van dieptes van 6 of 12 voorlingen. Van der Linden stelde vast dat het hierbij – afhankelijk van het aantal gebruikte roeden per voorling – ging om oppervlaktes van respectievelijk 12 tot 18 morgen (10,5-15 ha) of 24-36 morgen (21-30 ha). Recentelijk reconstrueerde hij het gebruik van hoeven van 24 morgen (21 ha) bij de oudste *cope*-ontginningen in het 'Hollandse Veenland beoosten de Rijn' (onder meer Esselijkerwoude, Rijnsaterwoude en Friezekoop), dateerbaar tussen het einde van de 10^e eeuw en de 12^e eeuw.⁷⁷ Omdat de eerste eeuwen na de start van deze ontginningen op de hoeven nog een gemengde bedrijfsvoering mogelijk was, met zowel weide-, hooi- als akkerland, is het verantwoord een vergelijking te maken met de berekende modellen van bedrijfsgroottes. De in tabel 19 berekende hectares voor boerderijen met een zes-persoons huishouden en 6 of 10 runderen (een kleine of middelgrote kudde) sluit redelijk goed aan bij de oppervlaktes van de ontginningen. Ook de 'voorling' – waarvan de naam verwijst naar de lengte van een geploegde akker – past binnen het model: de oppervlakte van 1,8 tot 2,6 ha sluit nauw aan bij een akker-grootte die door een 6-persoons huishouden geogst kan worden (tabel 18).

In het Drenthe van de 19^e eeuw had het kleinst mogelijke zelfstandige bedrijf met een bestaansbasis circa 3 ha akkerland, 7 ha grasland voor 5 tot 6 koeien en zo'n 25 ha heide voor 20 schapen (35 ha totaal).⁷⁸ Deze combinatie sluit aan bij het hier berekende model van een zes-persoons huishouden met een kleine veestapel maar met een schaapskudde van een middelgroot bedrijf. Door het gebruik van graslanden in plaats van uitsluitend heide is het totaal oppervlak wel wat kleiner, namelijk 27,5 ha.

⁷⁵ Bloemers 1978, 65-71.

⁷⁶ Brinkkemper 1993.

⁷⁷ Van der Linden 1956; 1982; 2000.

⁷⁸ Harsema 1980, 5.

Literatuur

- Beekman, F., 2007: *De Kop van Schouwen onder het zand. Duizend jaar duinvorming en duingebruik op een Zeeuws eiland*, Utrecht.
- Behre, K.-E., 1990: Ackerbau-Experimente in der unbedeichten Salzwassermarsch, in M. Fansa (ed.), *Experimentelle Archäologie in Deutschland*, Oldenburg, 139-142.
- Bieleman, J., 1992: *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950: veranderingen en verscheidenheid*, Meppel/Amsterdam.
- Bloemers, J.H.F., 1978: Rijswijk (Z.H.), *De Bult, eine Siedlung der Cananefaten*, Amersfoort (Nederlandse Oudheden 8).
- Boer, D.E.H. de / J. van Herwaarden / J. Scheurkogel, 1989: *Middeleeuwen*, Groningen.
- Brinkkemper, O., 1991: *Wetland farming in the area to the south of the Meuse estuary during the Iron Age and Roman Period. An environmental and palaeo-economic reconstruction*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia 24).
- Borger, G.J., 1976: Ontwatering en grondgebruik in de middeleeuwse veenontginningen in Nederland, *Geografisch tijdschrift*, nieuwe reeks 10, 343-353.
- Bottema, S./T.C. van Hoorn/H. Woldring/W.H.E. Gremen, 1980: An agricultural experiment in the unprotected salt marsh 2, *Palaeohistoria* 22, 127-140.
- Cavallo, C., 2006: De dierlijke resten, in M. Hemminga/T. Hamburg, 2006: *Een Merovingische nederzetting op de oever van de Oude Rijn. Opgraving (DO) en Inventariserend Veldonderzoek (IVO) Oegstgeest – Rijnfront zuid 2004*, Leiden (Archol Rapport 69), 73-81.
- Fokkens, H., 1998: *Drowned landscape. The occupation of the western part of the Frisian-Drentian plateau, 4400 BC – AD 500*, Assen/Amersfoort. (Engeltalige uitgave van dissertatie uit 1991).
- Haarnagel, W., 1979: *Die Grabung Feddersen Wierde. Methode, Hausbau, Siedlungs- und Wirtschaftsformen sowie Sozialstruktur*, Wiesbaden (Feddersen Wierde 2).
- Groot, Th.A.M. de / W. de Gans, 1996: Facies variations and sea-level-rise response in the lower Rhine/Meuse area during the last 15000 years (the Netherlands), in D.J. Beets/M.M. Fischer/W. de Gans: *Coastal studies on the Holocene of the Netherlands*, Haarlem (Med. RGD Nr.57), 229-250.
- Harsema, O.H., 1980: *Drents boerenleven van de bronstijd tot de middeleeuwen*, Assen.
- Heeringen, R.M. van, 1989: The Iron Age in the Western Netherlands, V: Synthesis, *BROB* 39, 157-255.
- Henderikx, P.A., 1986: The lower delta of the Rhine and the Maas: Landscape and habitation from the Roman period to ca 1000, *BROB* 36, 447-599.
- Henderikx, P.A., 1987: *De beneden-delta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000*, Hilversum (Hollandse Studiën 19).
- Heidinga, H.A., 1987: *Medieval settlement and economy North of the Lower Rhine. Archaeology and history of Kootwijk and the Veluwe (the Netherlands)*, Assen (Cingula 9).
- Hiddink, H.A., 1999: *Germaanse samenlevingen tussen Rijn en Weser. 1ste eeuw voor - 4de eeuw na Chr.*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- IJzereef, G.F., 1981: *Bronze Age animal bones from Bovenkarspel. The excavation at Het Valkje*, Amersfoort (Nederlandse Oudheden 10).
- Kloos, P., 1985: Waarom surplus productie, in S.E. van der Leeuw (ed.), *Raakvlakken. Bijdragen aan een studiedag archeologie/antropologie 30 september 1983*, Amsterdam, 38-48.
- Kooistra, L.I., 1996: *Borderland farming. Possibilities and limitations of farming in the Roman period and the Early Middle Ages between the Rhine and Meuse*, Gouda (proefschrift Rijksuniversiteit Leiden).
- Körber-Grohne, U., 1967: *Geobotanische Untersuchungen auf der Feddersen Wierde*, Wiesbaden (Feddersen Wierde 1).
- Lauwerier, R.C.G.M., 1988: *Animals in Roman times in the Dutch River Area*, Amersfoort (Nederlandse Oudheden 10).
- Linden, H. van der, 1956: *De Cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte*, Assen.
- Linden, H. van der, 1982: Het platteland in het Noordwesten met nadruk op de occupatie circa 1000-1300, in H.P.H. Jansen / R.C. van Caenegem (eds.): *Algemene Geschiedenis der Nederlanden 2*, Haarlem, 48-82.
- Linden, H. van der, 2000: De koningsroede. Een herziening van De Cope op het punt van de middeleeuwse ontginningssystematiek, *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 3, 7-43.
- Magendans, J.R. / J.A. Waasdorp, 1989: *Franken aan de Frankenslag. Een vroeg-middeleeuwse nederzetting in*

- 's-Gravenhage, 's-Gravenhage (VOM-reeks 1989 nummer 2).
- Meens, R., 2005: Het Christendom van Bonifatius, *Millennium* 19, 45-60.
- Meffert, M., 1998: *Ruimtelijke relaties in het Oer-IJ-estuarium in de Romeinse ijzertijd met nadruk op de Assendelver Polders*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam).
- Mitterauer, M. / R. Sieder, 1989 (1982): *The European family. Patriarchy to partnership from the Middle Ages to the present*, Oxford.
- Pals, J.P., 1987: Observations on the economy of the settlement, in W. Groenman-van Waateringe / L.H. van Wijngaarden-Bakker, *Farm life in a Carolingian village. A model based on botanical and zoological data from an excavated site*, Assen/Maastricht (Studies in Prae- en Protohistorie 1).
- Prummel, W., 1983: *Excavations at Dorestad 2. Early Medieval Dorestad, an archaeozoological study*, Amersfoort (Nederlandse Oudheden 11).
- Reynolds, P.J., 1987: *Ancient Farming*, Aylesbury (Shire Archaeology 50).
- Slicher van Bath, B.H., 1977: *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850)*, Utrecht/Antwerpen (vierde druk).
- Slicher van Bath, B.H., 1978 (1964): Hoven op de Veluwe, in B.H. Slicher van Bath, *Bijdragen tot de agrarische geschiedenis*, Utrecht/Antwerpen, 268-303.
- Spek, T., 2004: *Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie*, Utrecht (proefschrift Wageningen Universiteit).
- Theuvs, F./A. Verhoeven/H.H. van Regteren Altena, 1988: Medieval settlement at Dommelen. Parts I and II, *BROB* 38, 229-430.
- Thoen, E., 1993: Dries versus kouter. De wisselbouw in de Vlaamse landbouw van de Middeleeuwen tot de zestiende eeuw. Bijdrage tot de historische landschapsecologie en de geschiedenis van de agrarische techniek, *Jaarboek Heemkring Scheldeveld* 22, 71-102.
- Trow-Smith, R., 1951: *English husbandry from the earliest times to the present day*, Londen.
- Wickham, C., 2005: *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean 400-800*, Oxford.
- Wijngaarden-Bakker, L.H., 1988: Zoöarcheologisch onderzoek in de west-Nederlandse delta, in J.H.F. Bloemers (ed.), *Archeologie en oecologie van Holland tussen Rijn en Vlie*, Assen, 154-185.
- Wolf, E.R., 1966: *Peasants*, Englewood Cliffs.
- Woltering, P.J., 2000: Occupation history of Texel, IV. Middle Bronze Age – Late Iron Age (1350-100 BC), *BROB* 44, 9-396.
- Zeist, W. van/T.C. van Hoorn/S. Bottema/H. Woldring, 1976: An agricultural experiment in the unprotected salt marsh, *Palaeohistoria* 18, 111-143.
- Zimmermann, W.H., 1995: Ackerbau in ur- und frühgeschichtlicher Zeit auf der Geest und in der Marsch, in H.-E. Dannenberg/H.-J. Schulze (eds.), *Geschichte des Landes zwischen Elbe und Weser, Band I. Vor- und Frühgeschichte*, Stade, 289-315.

Bijlage 7

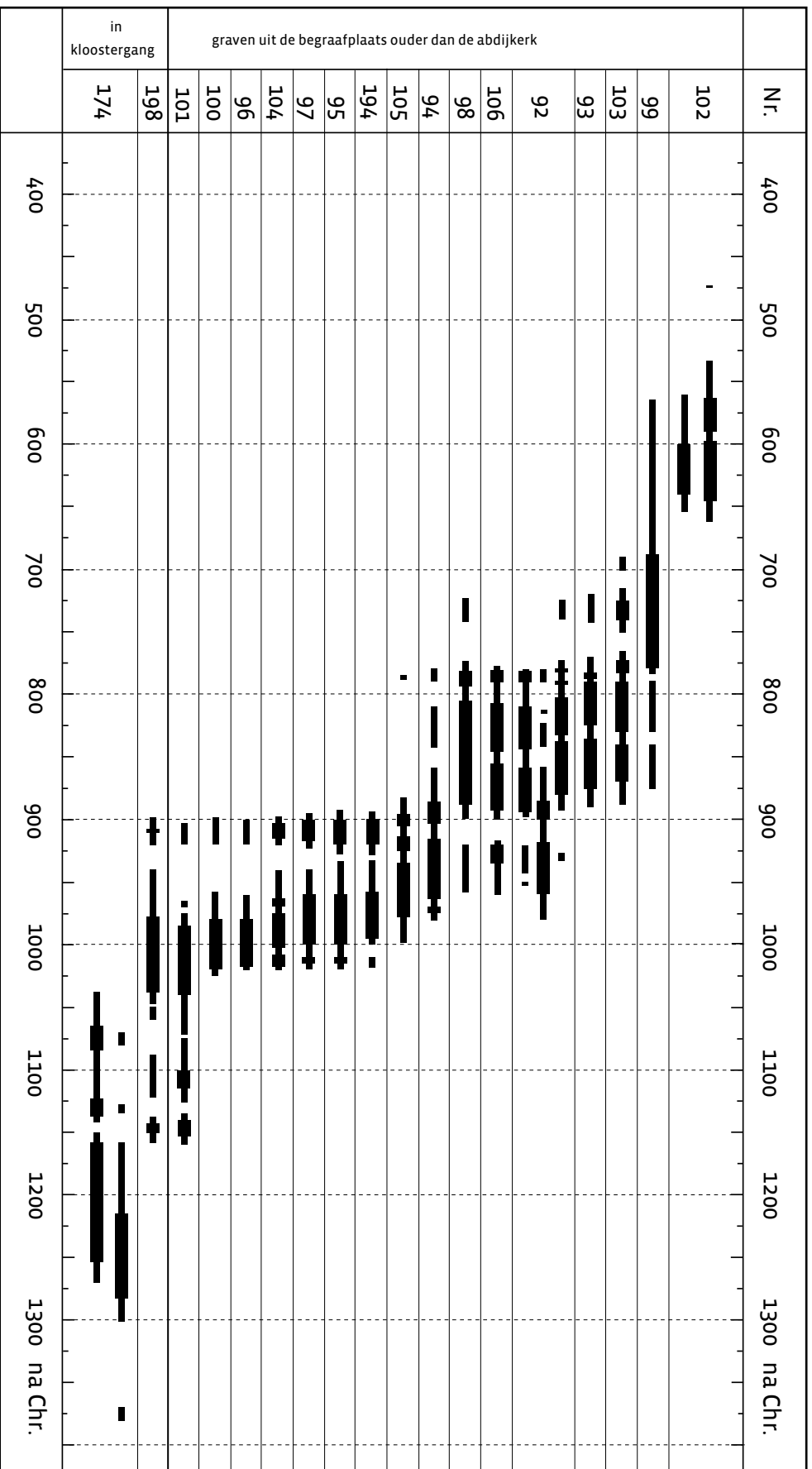
¹⁴C-dateringen van skeletten aangetroffen onder de abdijkerk van Rijsburg, alsmede in de kloostergang

- › Nr. 92-106 en 194: gedateerde skeletten onder de abdijkerk (Cordfunke/Van der Borg/Maat 1998, tabel 1).
 - › Nr. 174 en 198: gedateerde skeletten in de oostelijke kloostergang (Vogel/Waterbolk 1972, 104).
- Kalibratie volgens het programma CAL 25 (Stuiver *et al.* 1998).

grafvondstnr.	monsternr.	datering Before Present		
		(1950 na Chr.)	1 sigma (68,3%)	2 sigma (95,4%)
ONDER DE ABDIJKERK				
92	UtC 4289	1200 ± 29	779 – 783	725 – 741
			789 – 793	773 – 893
			803 – 833	927 – 933
			837 – 881	
	UtC 5827	1146 ± 25	885 – 901	781 – 791
			917 – 961	813 – 815
				823 – 843
				857 – 979
	UtC 5828	1174 ± 25	781 – 791	779 – 897
			809 – 843	921 – 943
			857 – 893	951 – 953
93	UtC 4290	1213 ± 28	777 – 783	721 – 743
			789 – 829	771 – 891
			839 – 875	
94	UtC 4291	1142 ± 29	885 – 903	781 – 791
			915 – 963	811 – 819
			969 – 975	821 – 843
				857 – 981
95	UtC 4292	1077 ± 38	899 – 919	893 – 927
			959 – 1001	933 – 1019
			1009 – 1015	
96	UtC 4293	1057 ± 28	979 – 1017	899 – 919
				959 – 1021

grafvondstnr.	monsternr.	datering Before Present		
		(1950 na Chr.)	1 sigma (68,3%)	2 sigma (95,4%)
97	UtC 4294	1075 ± 32	901 - 917	895 - 923
			961 - 999	939 - 1019
			1011 - 1015	
98	UtC 4295	1191 ± 36	781 - 793	723 - 743
			805 - 887	773 - 899
				919 - 957
99	UtC 4296	1266 ± 41	687 - 779	665 - 783
				789 - 829
				839 - 875
100	UtC 4297	1049 ± 32	981 - 1019	897 - 921
				957 - 1025
102	UtC 4299	1457 ± 45	563 - 589	473 - 475
			597 - 645	533 - 663
	UtC 5829	1453 ± 26	601 - 641	561 - 653
103	UtC 4300	1225 ± 30	725 - 741	691 - 701
			773 - 783	715 - 749
			789 - 829	765 - 887
			839 - 869	
104	UtC 4301	1067 ± 32	903 - 915	897 - 921
			963 - 969	941 - 1021
			975 - 1003	
			1007 - 1017	
105	UtC 4302	1118 ± 30	895 - 905	785 - 787
			913 - 925	883 - 997
			935 - 977	
106	UtC 4303	1173 ± 32	781 - 791	777 - 899
			807 - 845	917 - 961
			855 - 893	
			925 - 935	
194	UtC 4304	1088 ± 30	899 - 919	893 - 927
			957 - 995	933 - 1001
				1009 - 1017
101	UtC 4298	1004 ± 44	985 - 1039	903 - 915
			1099 - 1115	965 - 969
			1141 - 1153	975 - 1073
				1075 - 1127
			1135 - 1159	

grafvondstnr.	monsternr.	datering Before Present		
		(1950 na Chr.)	1 sigma (68,3%)	2 sigma (95,4%)
IN DE KLOOSTERGANG				
174	GrN 4232	780 ± 55	1215 – 1283	1069 – 1079
				1127 – 1135
				1157 – 1301
				1371 – 1381
	correctie ¹³ C- isotoop	860 ± 55	1065 – 1085	1037 – 1143
		1123 – 1137	1151 – 1271	
		1157 – 1253		
198	GrN 2968	1025 ± 45	907 – 911	897 – 921
			977 – 1037	941 – 1047
			1143 – 1151	1051 – 1061
				1087 – 1123
				1137 – 1157

Overzicht van ¹⁴C-dateringen van skeletmateriaal uit Rijnsburg-Abdij (zie tabel in deze bijlage). Kalibratie volgens Stuiver *et al.* 1998.

¹⁴C-datering: ■ 1 sigma (68,3%) ■ 2 sigma (95,4%)

Bijlage 8

Tabellen met archeobotanische en -zoölogische gegevens

VMEA=450-525 VMEB=525-720 VMEC= 720-900 VMED = 900-1050

Tabel 1. Cultuurgewassen in vroeg-middeleeuwse opgravingen aan de hand van macroresten (zaden en vruchten). Naar Van Zeist en Palfenier-Vegter 1979, aangevuld met Van der Velde 2008, 339-352 (Katwijk); Hemminga/Hamburg 2006, 112-115 en Hemminga *et al.* 2008, 83-86 (Oegstgeest); Pals 1999 (Wijnaldum). Legenda: +++ = zeer algemeen; ++ = algemeen; + aanwezig; s = schaars; - = afwezig.

nederzetting datering aantal monsters	Katwijk 6^e-7^e eeuw 18	Oegstgeest 6^e-7^e eeuw 7	Leiderdorp 7^e-8^e eeuw 1	
granen				
Secale cereale	+	+	++	
Hordeum vulgare/distichum	++	++	++	
Avena sativa/strigosa	+	-	++	
Triticum aestivum/dicoccum	+	+	+	
Panicum miliaceum	+	-	-	
groenten, kruiden en peulvruchten				
Vicia faba	+	-	-	
Vicia sativa	-	-	+	
Pisum sativum	-	-	-	
Lens culinaris	-	-	+	
Apium graveolens (onkruid?)	?	+	-	
Spergula arvensis (onkruid?)	-	++	+	
noten en fruit				
Corylus avellana	++	+	+	
Juglans regia	-	-	+	
cf. Malus sylvestris?	-	-	-	
Prunus spinosa	-	-	+	
Mespilus germanica	-	-	+	
Vitis vinifera	-	-	+	
Rubus fruticosus/caesius/idaeus	+	+	+	
Sambucus sp.	+	-	+	
overige gebruiksgewassen				
Linum usitatissimum	+	++	-	
Camelina sativa (onkruid?)	+	-	-	
Brassica rapa	++	-	-	
Brassica nigra/rapa	+	-	-	
Cannabis sativa	+	+	-	
Papaver somniferum	+	-	-	
Humulus lupulus (onkruid ?)	+	++	-	

	Den Haag 6 ^e -8 ^e eeuw 14	Dorestad 8 ^e -9 ^e eeuw 7	Den Burg 6 ^e -9 ^e eeuw 1	Wijnaldum 6 ^e -9 ^e eeuw	Nederlandse benaming
granen					
	+++	++	+++	-	Rogge
	++	+++	++	+++	Gerst
	-	++	-	++	Haver
	+	+	-	+	Tarwe
	-	-		-	Pluimgierst
groenten, kruiden en peulvruchten					
	-		s	++	Tuin- of Paardenboon
	-			-	Voederwikke
	-	s	-	+	Erwt
	-	+		-	Linze
	-			-	Selderij
	+			-	Gewone spurrie
noten en fruit					
	+			-	Hazelnoot
	-			-	Walnoot
	-			+	Wilde appel?
	-			-	Sleedoorn
	-			-	Mispel
	-			-	Druif
	-			-	Braam/Framboos
	-			-	Vlierbes
overige gebruiksgewassen					
	+	-	-	++	Lijnzaad/vlas
	-	-		+	Huttentut
	-			++	Raapzaad
	-			+	Zwarte mosterd
	-			-	Hennep
	-			-	Maanzaad
	-			-	Hop

Tabel 2. De verhouding tussen botfragmenten van rund, schaap/geit en varken van vroeg-middeleeuwse vindplaatsen uit Zuid-Holland (naar Van der Velde 2008; Sablerolles 1990; Hemminga/Hamburg 2006; Hemminga et al. 2008; Esser 2011; Van Dijk 1995; Clason 1967; Magendans/Waasdorp 1989). De data van de noordelijke nederzetting van Katwijk staan tussen haakjes, omdat hier ook Romeins botmateriaal tussen zit.

vindplaats	Katwijk noordelijke nederzetting	Katwijk centrale nederzetting	Valkenburg	Oegstgeest	Valkenburg
periode	VMEA+B	VMEB	VMEB	VMEB	VMEB+C
n	(392)	215	370	2242	1387
soort	%	%	%	%	%
rund	(50)	76	71	60	64
schaap/geit	(21)	14	18	19	22
varken	(29)	10	11	21	14
totaal	(100)	100	100	100	100

Tabel 3. De verhouding tussen botfragmenten van rund, schaap/geit en varken van vroeg-middeleeuwse vindplaatsen uit Noord-Holland (naar Clason/Prummel 1982; Krauwer 1982).

vindplaats	Schagen	Medemblik	Texel-Den Burg
periode	VMEB+C	VMEC	VMEC+D
n	347	435	532
soort	%	%	%
rund	56	66	49
schaap/geit	42	30	35
varken	2	3	1
totaal	100	99	85

Tabel 4. De verhouding tussen botfragmenten van rund, schaap/geit en varken van vroeg-middeleeuwse vindplaatsen uit Friesland-Groningen (naar Prummel 2006).

vindplaats	Wijnaldum	Wierum	Dongjum	Dongjum	Oosterbeintum
periode	VMEA+B	VMEB	VMEB	VMEB+C	VMEB+C
n	194	67	263	174	183
soort	%	%	%	%	%
rund	41	76	48	62	30
schaap/geit	44	19	48	32	65
varken	15	5	4	6	5
totaal	100	100	100	100	100

	Leiderdorp	Valkenburg	Rijnsburg	Den Haag
	VMEB+C	VMEC	VMEB+C+D	VMEB
	1051	312	850	1275
	%	%	%	%
	62	59	68	49
	23	27	11	43
	15	14	21	8
	100	100	100	100

Tabel 5. De verhouding tussen botfragmenten van rund, schaap/geit en varken van vroeg-middeleeuwse vindplaatsen uit Utrecht (naar Laarman 1996, Zeiler 2007 en Esser 2010).

vindplaats	Leidsche Rijn	Odijk	Leidsche Rijn	Houten	Leidsche Rijn
periode	VMEB	VMEB	VMEB+C	VMEB+C	VMEC
n	113	784	608	637	132
soort	%	%	%	%	%
rund	74	74	68	79	80
schaap/geit	5	2	11	10	11
varken	21	24	22	11	9
totaal	100	100	100	100	100

	Englum	Wijnaldum	Tzummarum	Dongjum
	VMEB+C	VMEC	VMEC	VMEC
	100	365	1345	131
	%	%	%	%
	71	26	51	55
	22	71	46	35
	7	3	3	10
	100	100	100	100

Tabel 6. De verhouding tussen botfragmenten van rund, schaap/geit en varken van vroeg-middeleeuwse handelsplaatsen Dorestad en Deventer (naar Prummel 1983; IJzereef/Laarman 1986).

vindplaats	Dorestad	Deventer
periode	VMEC	VMEC
n	5295	252
soort	%	%
rund	68	76
schaap/geit	19	13
varken	13	11
totaal	100	100

Tabel 7. Resten van vissen en weekdieren in vroeg-middeleeuwse opgravingen in Zuid-Holland.

nederzetting	Oegstgeest	Leiderdorp	Den Haag	
referentie	Hessing 1992	Van Dijk 1995	Magendans/Waasdorp 1989	
datering	6e-7e eeuw	7e-8e eeuw	6e-8e eeuw	
aantal monsters	1	1		
zoet water				
Anguilla anguilla	-	+	-	paling
Esox lucius	-	-	+	snoek
Perca fluviatilis	+	+	-	baars
Cyprinidae	-	+	-	karperfamilie
zout water				
Melanogrammus aeglefinus	-	-	+	schelvis
Gadus morhua	+	-	+	kabeljauw
Hippoglossus hippoglossus	-	-	+	heilbot
Triglidae	-	-	+	poonfamilie
Rajidae	-	-	+	rogfamilie
Squalus acanthus	-	-	+	doornhaai
Mytilus edulis	?	+	-	gewone mossel
Cerastoderma sp.	?	+	-	kokkel
Littorina littorea	?	+	-	aliekruik
zout/brak/zoet				
Pleuronectidae	+	+	+	platvisfamilie
Mugilidae	+	-	+	harderfamilie
zoet/zout				
Acipenser sturio	+	-	+	steur
Salmo salar	-	-	+	zalm

Literatuur

- Cavallo, C., 2006: De dierlijke resten, in M. Hemminga/T. Hamburg, 2006: *Een Merovingische nederzetting op de oever van de Oude Rijn. Opgraving (DO) en Inventariserend Veldonderzoek (IVO) – Rijnfront zuid 2004*, Leiden (Archol Rapport 69), 73-81.
- Clason, A.T., 1967: *Animal and man in Holland's past*, Groningen (Palaeohistoria 13).
- Clason, A.T./W. Prummel, 1982: Faunaresten uit een vroeg-middeleeuwse nederzetting bij Schagen: Waldervaart, *Westerheem* 31, 69-78.
- Dijk, J. van, 1995: Zoöarcheologisch onderzoek van vroeg-middeleeuws botmateriaal uit de opgraving Hoogmadeseweg te Leiderdorp, *Westerheem* 44, 95-101.
- Esser, E., 2010: Archeozoölogie – zoogdieren en vogels, in M. Nökkert/A.C. Aarts/H.L. Wynia et al., *Vroegmiddeleeuwse bewoning langs de A2. Een nederzetting uit de zevende en achtste eeuw in Leidsche Rijn*, Utrecht (Basisrapportage archeologie 26), 307-332.
- Esser, E., 2011: Archeozoölogisch onderzoek, in W. Jezeer (ed.), *Oegstgeest Nieuw Rhijngest-Zuid, een Merovingische nederzetting aan de Rijnmonding. Een archeologische opgraving*, Amersfoort (ADC Archeo-Projecten rapport 2054), 90-107.
- Hemminga, M./T. Hamburg, 2006: *Een Merovingische nederzetting op de oever van de Oude Rijn. Opgraving (DO) en Inventariserend Veldonderzoek (IVO) Oegstgeest – Rijnfront zuid 2004*, Leiden (Archol Rapport 69).
- Hemminga, M./T. Hamburg/M.Dijkstra/C. Cavallo/S. Knippenberg/S.M.E. van Lith/C.C. Bakels/C. Vermeeren, 2008: *Vroeg Middeleeuwse nederzettingssporen te Oegstgeest. Een Inventariserend Veldonderzoek en Opgraving langs de Oude Rijn*, Leiden (Archol Rapport 102).
- Hessing, W.A.M. 1992: Bewoningssporen uit de vroege Middeleeuwen op de grens van Leiden en Oegstgeest, *Bodemonderzoek in Leiden* 13/14, 102-109.
- IJzereef, G.F./F.J. Laarman, 1986: The animal remains from Deventer (8th-9th centuries AD), *Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek* 36, 405-443.
- Krauwier, M., 1982: *Het botmateriaal uit IJzertijd, Romeinse tijd en Middeleeuwen van de nederzettingen bij Den Burg, Texel* (ongepubliceerd verslag IPP), Amsterdam.
- Laarman, F.J., 1996: The zoological remains, in L.I. Kooistra, *Borderland farming*, Amersfoort, 343-356.
- Magendans, J.R. / J.A. Waasdorp, 1989: *Franken aan de Frankenslag. Een vroeg-middeleeuwse nederzetting in 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage (VOM-reeks 1989 nummer 2).
- Pals, J.P., 1986: Plantenresten uit een vroegmiddeleeuwse kreek te Leiderdorp, *Westerheem* 35, 236-241.
- Pals, J.P., 1999: Preliminary notes on crop plants and the natural and anthropogeneous vegetation, in Besteman, J.C. et al. (eds.), *The excavations at Wijnaldum. Reports on Friesland in Roman and Medieval times*. Vol. 1, Rotterdam/Brookfield, 139-149.
- Prummel, W., 1983: *Excavations at Dorestad 2. Early Medieval Dorestad, an archaeozoological study*, Amersfoort (Nederlandse Oudheden 11).
- Prummel, W., 2006: Dierlijk bot, in A. Nieuwhof, *De wierde Wierum (prov. Groningen). Een archeologisch steilkantonderzoek*, Groningen (Groningen Archaeological Studies 3).
- Sablerolles, Y., 1990: Het dierlijk botmateriaal uit de vroege Middeleeuwen afkomstig van de nederzetting op de Woerd bij Valkenburg (Z.H.). Een voorbeschuiving, in Bult, E.J. / D.P. Hallewas (eds.), *Graven bij Valkenburg III. Het archeologisch onderzoek in 1987 en 1988*, Delft, 167-173.
- Seeman, M., 1978: *De bestudering van de pre- en vroeghistorische fauna van West-Friesland aan de hand van dierresten uit opgravingen aan de Schuivoerderslaan, te Medemblik, in de jaren 1967-1969* (ongepubliceerd verslag IPP), Amsterdam.
- Velde, H.M. van der (ed.), 2008: *Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk*, Amersfoort (ADC Monografie 5).
- Zeiler, J.T., 2007: Archeozoölogie, in M. Schurmans/E. Verhelst (eds.), *Oudheden uit Odijk. Bewoningssporen uit de Late IJzertijd, Romeinse tijd en Merovingische tijd aan de Singel West/Schoudermantel*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 30, 159-180).

Bijlage 9

**Kenmerken en afmetingen van woonstalhuizen uit West-Nederland
en Vlaanderen, dateerbaar in de Merovingische periode**

Tabel 1. Basisgegevens van 45 gebouwen van de eerste huisgroep uit de Merovingische periode uit het westelijk kustgebied, ingedeeld naar lengte. De ligging van de hoofdingangen aan de langsijden is uitgedrukt in procentuele verhoudingen (halverwege of op éénende van de lengte).

vindplaats	lengte (m)	breedte (m)	buitenstijlen langsijden	buitenstijlen kopse kant	ligging hoofdingangen langsijden
lang woonstalhuis					
Den Burg 1	27,40 ?	5,20	ja	?	50/50
Katwijk 42	24	5,50	?	?	50/50
Katwijk 40	23,50 ?	5 – 6,50	ja	nee	50/50
Katwijk 15	22	5,75 – 6,50	ja	nee	50/50
Katwijk 56	21,50	5,20	ja?	?	50/50?
Roksem I	21,20	6,60	ja	ja	circa 33/66
Katwijk 57	21,20	5,60	ja	nee	50/50?
Katwijk 22	21	5,60	ja	nee	?
Oegstgeest 2	20,60	6	ja	ja	33/66
Uitgeest 2	22,50	5,80 – 6,20	ja	nee	circa 33/66
Katwijk 55	19,50	5,60	?	nee	50/50
Katwijk 45	20 ?	5,80	ja	ja?	50/50
Katwijk 50	17,50 ?	5 – 5,80	ja	nee	50/50
Rijnsburg 2	18,75	5 – 5,50	ja	nee	50/50
Katwijk 41	18,20 ?	5,40	?	?	50/50 ?
Oegstgeest 4	18	5,20	ja	nee	circa 50/50
Katwijk 54	18	5	ja?	?	?
Rijnsburg 1	17 ?	4,70 – 5	ja	?	33/66
middellang woonstalhuis					
Katwijk 46	19	5,40 – 6	?	?	50/50
Oegstgeest 1	16	5?	ja (kern)	nee	33/66
Katwijk 58	15,60	5,60	ja	nee	33/66
Katwijk 53	15,50	5	?	?	50/50
Oegstgeest 3	15,40	5 – 6	ja	ja	33/66
Katwijk 49	15	4,40 – 5	?	?	50/50 ?
Katwijk 21b	14	5,40	nee	nee	50/50
Den Haag 3	14	5,20	?	nee	circa 50/50
Katwijk 17	13,70	6	nee	nee	circa 50/50
Katwijk 59	13,60	6	?	?	33/66
Katwijk 18	13,20	4,5	nee	nee	33/66

	ingang kopse kant	lengte voorhuis (m)	lengte mid- denhuis (m)	lengte stal (m)	aantal stuks vee	type
	?	4,50	10,50	12,40	26?	Katwijk C
	ja	?	?	?	?	?
	?	4,20	9	10,30?	24?	Katwijk C
	ja	3,50	10,50	8	16	Katwijk A
	?	5,80	5	10,70?	22?	Katwijk
	ja	6?	9,20?	6?	12?	Katwijk C
	?	5	?	?	?	Katwijk
	ja	?	?	?	?	Katwijk A?
	ja	5 – 5,80	8,8?	6?	12?	Katwijk B
	?	4,60	10,40?	7,50?	14?	Katwijk C
	ja	4	7,50?	8?	16?	Katwijk C
	ja	4	6,80	8,20	16	Katwijk
	ja	3,60	7	7?	14?	Katwijk C
	ja (2 x ?)	3,50?	6,75?	8,50	16?	Katwijk C
	?	?	?	?	?	?
	ja	5?	9,40?	3,60	8?	Katwijk C?
	?	?	?	?	?	?
	?	5?	10 – 12?	2?	5-6?	Rijnsburg C
	?	5	7	8	14	Katwijk B
	?	3,80?	8,20	4?	8?	Katwijk B
	?	3,80	6,40?	5,40?	10?	Katwijk
	?	?	?	6?	12?	Katwijk
	ja	3,40	7?	5?	10?	Katwijk C
	?	3	4,20?	7,80?	10?	Katwijk
	ja			3,20?	5 à 6?	Rijnsburg B
	ja	5	4,20	4,80	8	Katwijk C?
	ja					?
	?	5,40	5,2?	3?	6?	Katwijk
	?					Rijnsburg A

vindplaats	lengte (m)	breedte (m)	buitenstijlen langsijden	buiten- stijlen kopse kant	ligging hoofdin- gangen langsij- den
kort woon(stal)huis					
Katwijk 14	12,50-13,10	5	nee	nee	?
Katwijk 20	12	5,40	nee	nee	50/50
Rijnsburg 9	12,50?	5,20	ja	?	50/50?
Rijnsburg 7	12,5	5,30	ja	nee	33/66
Katwijk 21a	11	5,40	nee	nee	33/66
Uitgeest 1	11	5,50	ja	nee	circa 50/50
Castricum S83	11	5 – 6	nee	nee	33/66
Rijnsburg 3	10,80	5	ja	nee	33/66
Den Burg 2	10,60	4,80	ja	nee	50/50
Katwijk 23	10,20	5,20	ja	nee	50/50
Oegstgeest b.1	10	5	ja	?	50/50
Rijnsburg 6	9,5 ?	4,5	nee	nee	?
Katwijk 16	9	5	ja	nee	50/50
Katwijk 47	8,60 ?	4,40	ja (kern)	nee	33/66 ?
Katwijk 19	8,30	4,50	nee	nee	33/66
Rijnsburg 8	9?	4,50	ja	nee	?

	ingang kopse kant	lengte voorhuis (m)	lengte mid- denhuis (m)	lengte stal (m)	aantal stuks vee	type
	?					Rijnsburg B?
	?			5?	10?	Rijnsburg B
	?					Rijnsburg B?
	ja	4,10	6,80	1,50?	5?	Rijnsburg C
	nee			2,40?	4 à 5?	Rijnsburg A
	nee					Rijnsburg B
	nee			2?	5?	Rijnsburg A
	nee	2	6	2,80	5?	Rijnsburg A
	ja					Rijnsburg B
	ja		6,80	3,40	6	Rijnsburg B
	ja			3,75?	8?	Rijnsburg B
	?					Rijnsburg B
	ja			3?	6?	Rijnsburg B
	nee					Rijnsburg A
	nee			2,20	4	Rijnsburg A
	?					Rijnsburg A?

Bijlage 10

Verhouding tussen draaischijfaardewerk en handgemaakt aardewerk uit de Merovingische en Karolingische periode in een aantal nederzettingen en grafvelden uit West-Nederland

Merovingische tijd	% draaischijf-aardewerk	aantal gedraaid	aantal handgemaakt	op basis van	literatuur
Wijk bij Duurstede-De Geer	99	137	6	randen	Van Es/Verwers 2010
Utrecht-Leidsche Rijn/A2	94	234	14	MAE	Dijkstra 2010
Naaldwijk-Hoogwerf	100	142	0	randen	-
Naaldwijk-Grote Achterweg	84	26	5	MAE	-
Den Haag-Solleveld	79	22	6	urnen	Waasdorp/Eimermann 2008
Den Haag-Frankenslag	85	76	13	MAE	Magendans/Waasdorp 1989
Koudekerk-Lage Waard	99	1090	14	randen	Van Grinsven/Dijkstra 2005
Leiden-Roomburg	96	137	6	randen	Van Es/Verwers 2010
Leiderdorp-Plantage (Kom van Aaiweg)	98	88	2	randen	-
Oegstgeest-Nw Rhijnegeest Z	90	652	75	randen	Dijkstra 2006; 2008a; 2011
Oegstgeest-Kerkwerf	100	191	0	soort	-
Rijnsburg-De Horn	87	151	22	urnen	-
Rijnsburg-Abdijterrein	96	425	13	randen	-
Katwijk-Zanderij	94	onb.	onb.	soort	Dijkstra 2008b
Katwijk-Klein Duin	95	37	2	urnen	-
Uitgeest-Dorregeest	79	45	12	randen	De Koning 2000
Wijnaldum-Tjitsma	76	onb.	onb.	soort	Gerrets/De Koning 1999, 97-98

Opmerkingen

Vanwege de verschillende soorten informatie die beschikbaar was bij het bepalen van de verhoudingen, is noodgedwongen gekozen voor verschillende benaderingen. Naast het aantal losse randen is soms gebruik gemaakt van het aantal exemplaren (urnen) of MAE (minimum aantal exemplaren) Om ook kleinere vondstcomplexen zonder randfragmenten handgemaakt aardewerk te kunnen laten meewegen is soms gebruik gemaakt van de aantallen scherven per soort/baksel (Oegstgeest-Kerkwerf). Bij Limmen-De Krocht is dit gedaan om toch nog het Karolingisch kogelpotaardewerk van jongere kogelpotten te kunnen onderscheiden. Een aantal keer is een gemiddelde van de in de literatuur vermelde reikwijdte in de tabel opgenomen: bij Katwijk (90-97 %) en Wijnaldum (64-88 % voor de Merovingische tijd en 10-13 % voor de Karolingische tijd). Bij Schagen is niet helemaal duidelijk of de 35% met of zonder het draaischijfaardewerk uit de Merovingische tijd is. Bij Den Haag-Frankenslag is een minimale hoeveelheid kogelpot en Badorfaardewerk tot de Merovingische nederzettingfase gerekend. De Karolingische fase van Naaldwijk-Hoogwerf is niet opgenomen in de tabel, omdat dit door het lage aantal scherven een te vertekent beeld zou geven.

Karolingische tijd	% draaischijf-aardewerk	aantal gedraaid	aantal handge-maakt	op basis van	literatuur
Dorestad	86	25449	4252	randen	Van Es/Verwers 2010
Wijk bij Duurstede-De Geer	87	190	148	randen	Van Es/Verwers 2010
Utrecht-Leidsche Rijn/A2	48	136	149	MAE	Dijkstra 2010
Koudekerk-Lagewaard	53	455	404	randen	Van Grinsven/Dijkstra 2005
Leiden-Roomburg	56	190	148	randen	Van Es/Verwers 2010
Leiderdorp-Plantage (Samsonveld + Kom v. Aaiweg)	40	158	235	randen	De Koning 2009
Oegstgeest-Kerkwerve	62	100	62	soort	-
Rijnsburg-Abdijterrein	62	134	60	randen	-
Valkenburg-De Woerd	60	3831	2559	soort	Jezeer/Jongma 2002
Wijk aan Zee-Hoogovens	85	6255	1191	soort	Van den Berg 1990
Uitgeest-De Dog	27	133	362	randen	De Koning 2000
Uitgeest-Dorregeest	50	59	69	randen	De Koning 2000
Limmen-De Krocht	25	744	2283	soort	Dijkstra/De Koning/Lange 2006
Schagen	35	onb.	onb.		Diederik 1982
Medemblik-Schuitenvoerder-slaan	19	216	906	randen	Besteman 1974
Wijnaldum-Tjitsma	12	onb.	onb.	soort	Gerrets/De Koning 1999, 97-98

Literatuur

- Berg, T. van de, 1990: *De Karolingische nederzetting bij Wijk aan Zee* (ongepubl. doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Besteman, J.C., 1974: Carolingian Medemblik, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 24, 43-106.
- Diederik, F., 1982: Molenweg, Waldervaart. Een vroeg-middeleeuwse nederzetting te Schagen, *Westerheem* 31, 53-68.
- Dijkstra, M.F.P., 2006: Aardewerk, in Hemminga, M./T. Hamburg, *Een Merovingische nederzetting op de oever van de Oude Rijn*, Leiden (Archol Rapport 69), 51-72.
- Dijkstra, M.F.P., 2008a: Aardewerk, in Hemminga, M.E./T. Hamburg/M. Dijkstra/C. Cavallo/ S.Knippenberg/ S.M.E. van Lith/C.C. Bakels/C. Vermeeren, 2008: *Vroeg Middeleeuwse nederzettingssporen te Oegstgeest. Een Inventarisend Veldonderzoek en Opgraving langs de Oude Rijn*, Leiden (Archol-rapport 102), 39-58.
- Dijkstra, M.F.P., 2008b: Aardewerk uit de Vroege-Middeleeuwen, in H.M. van der Velde (ed.), *Cananefaten en Friezen aan de monding van de Rijn. Tien jaar archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk*, Amersfoort (ADC Monografie 5), 269-293.
- Dijkstra, M.F.P., 2010: Het aardewerk, in M. Nokkert/A.C. Aarts/H.L. Wynia et al., *Vroegmiddeleeuwse bewoning langs de A2. Een nederzetting uit de zevende en achtste eeuw in Leidsche Rijn*, Utrecht (Basisrapportage archeologie 26), 169-204.
- Dijkstra, M.F.P., 2011: Aardewerk, in W. Jezeer (ed.), *Oegstgeest Nieuw Rhijngeest-Zuid, een Merovingische nederzetting aan de Rijnmonding. Een archeologische opgraving*, Amersfoort (ADC ArcheoProjecten rapport 2054), 47-58.
- Es, W.A. van/W.J.H. Verwers, 2010: Early medieval settlements along the Rhine: precursors and contemporaries of Dorestad, *Journal of Archaeology in the Low Countries* 2-1, 5-39.
- Gerrets, D.A. / J. de Koning, 1999: Settlement development on the Wijncaldum-Tjitsma terp, in J.C. Besteman et al.(eds.), *The excavations at Wijncaldum. Reports on Friesland in Roman and Medieval times*, Vol. 1, Rotterdam/Brookfield, 73-123.
- Grinsven, P.F.A./M.F.P. Dijkstra, 2005: *De vroeg-middeleeuwse nederzetting te Koudekerk aan den Rijn. Een bijna vergeten opgraving in de Lagewaardse Polder*, Leiden (Renus Reeks 1).
- Koning, J. de, 2000: *Uitgeest Dorregeest en De Dog*, Amsterdam (intern voorlopig rapport Frisia Project).
- Jezeer, W./S. Jongma, 2002: *Valkenburg-De Woerd. Werkput 510 – De Geul. Een studie naar vroegmiddeleeuwse aardewerk uit Valkenburg (Z-H)*, Amsterdam (ongepubl. materiaalscriptie Universiteit van Amsterdam).
- Magendans, J.R. / J.A. Waasdorp, 1989: *Franken aan de Frankenslag. Een vroeg-middeleeuwse nederzetting in 's-Gravenhage, 's-Gravenhage* (VOM-reeks 1989 nummer 2).
- Waasdorp, J.A./E. Eimermann, 2008: *Solleveld. Een opgraving naar een Merovingisch grafveld aan de rand van Den Haag*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 10).
- Woltering, P.J., 2002: Vroeg-middeleeuws Den Burg op Texel. Een versterkte nederzetting uit de 7e-8e eeuw, in P.J. Woltering/W.J.H. Verwers/G.H. Scheepstra (eds.), *Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg. Aan geboden aan Herbert Sarfatij bij zijn 65e verjaardag*, Hilversum.

Bijlage 11

**Vindplaatsen van identieke stempels van
Merovingisch aardewerk**

Bijlage 12

**Vindplaatsen van Merovingische knikwandpotten met dellen
op de knik in West-Nederland**

Vindplaatsen van identieke stempels van Merovingisch aardewerk

(Vondsten van identieke stempels op potten binnen één vindplaats zijn weggelaten)

Nr.	soort stempel	vindplaatsen	context	literatuur
1	losse stempel	Kaarst (D)	graf 1-3/3	Siegmund 1998, Tafel 91
		Koudekerk aan den Rijn-Lagewaard	nederzetting	Grinsven/Dijkstra 2005, bijlage 8, fig. 6.1
2	losse stempel + rolstempel	Jöckern (D)	graf	Siegmund 1998, Tafel 87
		Koudekerk aan den Rijn-Lagewaard	nederzetting	Grinsven/Dijkstra 2005, bijlage 8, fig. 6.6
3	rolstempel	Xanten I (D)	graf B 84.4	Siegmund 1998, Tafel 225
			graf G 2.3	Siegmund 1998, Tafel 226
		Rill (D)	graf 1924/1.4	Siegmund 1998, Tafel 156
			graf 239	Siegmund 1998, Tafel 165
		Folx-Les-Graves (B)	graf 23	Siegmund 1998, Liste 9.
		Rijnsburg-De Horn	graf 108	-
		Katwijk-Klein Duin	losse vondst (graf?)	-
		Oegstgeest-Nieuw Rhijngeest Zuid	nederzetting	Dijkstra 2008, 45 en fig. 23b.
Koudekerk aan den Rijn-Lagewaard	nederzetting	Van Grinsven/Dijkstra 2005, 85.		
4		Koudekerk aan den Rijn-Lagewaard	nederzetting	Van Grinsven/Dijkstra 2005, bijlage 8, fig. 13.4 en 13.5
		Oegstgeest-Nieuw Rhijngeest Zuid	nederzetting	Dijkstra 2006, 58.
5	rolstempel	Katwijk-Klein Duin	graf 45	-
		Rijnsburg-Abdijterrein	nederzetting	-
		Oegstgeest-Nieuw Rhijngeest Zuid	nederzetting	Dijkstra 2008, 45 en fig. 23c.

Vindplaatsen van Merovingische knikwandpotten met dellen op de knik in West-Nederland

vindplaats	context	literatuur
Rijnsburg-De Horn	grafveld	Holwerda 1924
Katwijk-Klein Duin	grafveld	Evelein 1911
Leiderdorp-Hoogmadeseweg	nederzetting	Braat 1952
Den Haag-Solleveld	grafveld	Braat 1956; Waasdorp/Eimermann 2008
Naaldwijk-Grote Achterweg	grafveld	-
Koudekerk aan den Rijn-Lagewaard	nederzetting	Van Grinsven/Dijkstra 2005, 84.
Utrecht - Leidsche Rijn Appellaantje (LR 55)	nederzetting	Dijkstra 2010

Literatuur

- Braat, W.C., 1952: Leyton, *Leids Jaarboekje* 44, 79-93.
- Braat, W.C., 1956: Brandgraven uit de 7e eeuw in de duinen bij Monster, *OMROL* 37, 82-91.
- Dijkstra, M.F.P., 2006: Aardewerk, in Hemminga, M./T. Hamburg, *Een Merovingische nederzetting op de oever van de Oude Rijn*, Leiden (Archol Rapport 69), 51-72.
- Dijkstra, M.F.P., 2008: Aardewerk, in Hemminga, M.E./T. Hamburg/M. Dijkstra/C. Cavallo/ S.Knippenberg/ S.M.E. van Lith/C.C. Bakels/C. Vermeeren: *Vroeg Middeleeuwse nederzettingssporen te Oegstgeest. Een Inventarisend Veldonderzoek en Opgraving langs de Oude Rijn*, Leiden (Archol-rapport 102), 39-58.
- Dijkstra, M.F.P., 2010, C.M.W. den Hartog, *Appellaantje: LR55: een vroegmiddeleeuwse nederzetting aan de Wilhelminalaan bij Vleuten*, Utrecht (Basisrapportage archeologie 30), 65-93.
- Evelein, M.A., 1911: Opgravingen in het Klein Duin te Katwijk Binnen, *OMROL* 5, 69-75.
- Holwerda, J.H., 1924: De Franken in Nederland, *OMROL* 5, 1-50.
- Grinsven, P.F.A./M.F.P. Dijkstra, 2005: *De vroeg-middeleeuwse nederzetting te Koudekerk aan den Rijn. Een bijna vergeten opgraving in de Lagewaardse Polder*, Leiden (Renus Reeks 1).
- Siegmund, F., 1998: *Merovingerzeit am Niederrhein. Die frühmittelalterlichen Funde aus dem Regierungsbezirk Düsseldorf und dem Kreis Heinsberg*, Köln (Rheinische Ausgrabungen 34).
- Waasdorp, J.A./E. Eimermann, 2008: *Solleveld. Een opgraving naar een Merovingisch grafveld aan de rand van Den Haag*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 10).

Register op plaatsnaam

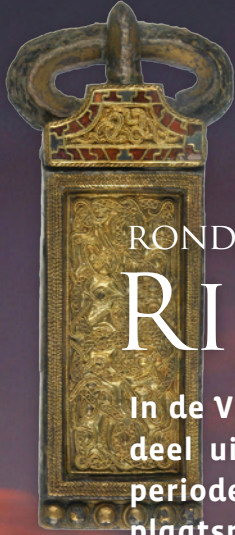

In dit register ligt de nadruk op het vinden van plaatsen in het Nederlandse kustgebied (exclusief bijlagen).

- A** Aa 45, 46
Aar 50
Aarlanderveen 160, 161, 293
Abtspoel 294
Accasthorp 326
Ade 45
Adegeest 291
Adrichem 133
Albanianis 78
Alblasserwaard 43
Alfna 78, 88, 185, 295
Alm 49
Almere 50, 54, 56, 57, 166, 324, 326, 361
Alphen aan den Rijn 42, 44, 67, 74, 78, 86, 144, 161, 183, 286-287, 294-296, 311, 326
Ambla (Ameland) 369
Amor 58
Amsterdamse Waterleidingduinen 28, 31, 88
Angstel 94
Assendelft 201
- B** *Balkenberg* 155
Bennebroek 51
Berkel 283
Bernisse / *Bornesse* 81, 285, 324, 366
Beverwijk / *Beverhem* 328, 334
Bleiswijk 286
Bloemendaal-Groot Olmen 201, 221
Bodegraven 67, 185
Boorne 361, 364, 366
Borch te Bretten 155
Bordaa 366
Braacanhem 161, 295
Britannia 67, 72, 77, 83, 215, 349
Brittenburg 17, 28, 67, 74, 82, 155, 235, 274, 328, 336, 338
Brugge-St.-Andries 202
Burem 295
Burma 46
- C** *Calmere* 44, 295
Castricum 201, 210, 220, 221, 271
Corbulo, kanaal van 51, 67
- D** Den Burg 64, 119, 169, 174, 197, 201, 203, 205, 303, 352
Den Haag 19-20, 29-33, 59, 77, 82, 89, 92, 96, 98-100, 114, 162-166, 173, 189, 202, 211, 213, 225-226, 245-251, 254, 274-275, 347, 350, 354-356
Dokkum 55
Domburg 17, 54, 56, 74, 128, 247, 267-269, 319, 324, 354-355
Dordrecht 17, 81, 285, 291
Dorestad *passim*
Doysen 45
Drecht 45, 50
Drenthe 107, 109-110, 172, 177-178, 186, 206, 213, 219, 221, 350, 362
Duisburg 127, 319, 320
- E** Echternach 126, 133, 139, 281-284, 288, 358, 368-369
Egmond / Egmond-Binnen 32, 52, 132, 180, 277, 282-284, 294, 296, 298, 305, 328, 334, 342-343, 362-363
Eikenduinen 285
Elisholz 88, 285
Elst 270
Endegeest 139
Eslike 46
Esselijkerwoude 94, 110, 160, 283, 294
Europoort 225, 266
- F** Feddersen Wierde 172, 176, 177, 178, 202, 205, 214, 215, 489, 497
Fennepa 45, 79, 185, 296
Flehite 362
Foranholta 88, 185
Fore 51, 78
- Forum Hadriani* 68, 75, 78, 82, 105, 225, 265, 266, 304, 350
Fresdore 362
Fresionowic 362
Frisia citerior 84, 287, 368
Fulda 133, 298
- G** Gantel 28, 38, 39
Geervliet 285, 324
Germepi 166
Getzewald 95, 166
Goeree 26, 100, 102-104, 286
Gouda 48, 207, 303, 326
Graafveld 298
's Gravenhage zie Den Haag
's Gravezande 89
Grevelingen 39
Groot Poelgeest 156, 160, 254
Groterehevekesteegron / 'Grote-haviks-steigers' 155, 328-329
Grote Veld 143
- H** Haagse hout 99
Haarlemmerhout 88, 99
Haarlemmermeer 17, 45, 50-51, 65, 75-77, 95, 117
Hage, die 285
Hallum 180
Hamaland 368
Hanatce 161
Harago 301, 375, 383
Harg 283, 288
Hargen 334
Hazerswoude 80, 160, 293
Heemskerk 289, 298, 300, 334
Heemskerkegeest 184
Heerenwerf 292
Heiloo 288, 334
Helinio 303
Hermeshem 295
Heslemaholta 88
Hillegersberg 286

- Hillegom 45, 51, 65, 79, 92, 95, 99-100, 185, 189, 286, 295-296
 Hillenaar / *Helner* 184
Hoegeland 143
 Hoekse Waard 51
 Hoek van Holland 82
 Hof, Oude 292
Hofcamp 293, 296
Hofland 291, 294, 328
Hofvenne 291
 Hoge Waard 256, 293, 296
Holdesclage 162
 Hollandse IJssel 16, 89, 166
Holtlant 15, 160-162, 292
Holtsele, zie *Hontsele*
 Honsel 284
Hontsele 180, 184-186, 275, 281, 282, 287, 288, 298, 339
Horn, Huys te 160-161
 Houten 161, 164, 167, 338
Houtscope 161-162
Hovarathorpa / Hoverathorp / 'Overdorp' 133, 154, 295-297, 328-329, 336, 338
 Hove, De 292
 Hove, ten 143
Hrothaluashem 93, 132-133, 338
Huldtoneel 298, 300
- J** Jacobswoude 283
- K** Katwijk *passim*
 Kempen 110, 125, 277
 Kennemerland 16, 28, 29, 52-53, 57, 82, 90, 96, 109, 174, 184, 186, 203, 210, 220-222, 288-289, 298-299, 304, 328, 333-335, 347, 366
 Kerkwerve / *Kiericwerve* 111, 126, 133, 139, 160, 184, 185, 227, 273, 275, 281, 282, 283, 288, 298
 Kessel-Hout 310
 Kethel 282, 283
 Keulen 55, 71, 83, 108, 131, 164, 221, 305, 314, 315, 316, 319, 364, 368
 Kortsteekt 293
 Koudekerk aan den Rijn 4, 19, 86, 87, 96, 114, 156, 157, 159, 225, 226, 254, 294, 354
 Kralingen 286
 Krefeld Gellep 74
- L** *Lake et Isla* 16
Langongest 154
Laugona 366
 Lauwers 108, 321, 343, 359, 361, 364, 366
 Lechfeld 129
 Lee 45, 295
Legthan 40
 Leiden 48, 67, 78, 81, 82, 92, 94, 114, 117, 132, 134
 Leiderdorp 19, 36, 40, 45, 78, 86, 88, 114, 158, 159, 162, 163, 164, 165, 174, 185, 225, 266, 292, 309, 314, 315, 316, 349, 352, 354
 Leidschendam 38
 Leidsche Rijn 164-165, 201, 203, 212-213, 216, 308-309, 315, 322, 353
 Leidse Meer 44-45, 50, 326
 Leimuiden 44-45, 94, 160, 283
Leithe 40, 44-46
Leithemuthon 44
Leitheriburch 128, 327
Leithon 40, 78, 88, 185
 Lek 16, 41, 48-49, 55, 89, 94, 329
Lethem 295
Levefanum 329
Leysloot 45
Leythen 292
 Lier 94, 185, 285, 292, 303, 326
 Limmen 96, 123, 170, 174-175, 182, 186-189, 201, 206-210, 213, 219, 222, 271, 288, 297, 333
Lis 78-79, 185
 Lisse 45, 65, 78, 155, 184-185, 284
Litlongest 154, 186, 296
Litte 154-155
Liusna 78-79, 185
 Loosduinen / *Losdun* 78, 90, 189, 291
 Lorsch 133, 285, 298, 315
Lugdunum 67, 74, 153, 235
Lutteken Rijn 40, 158
 Luttige Geest 143, 154-155, 186, 296, 298, 328, 338-339
Lux 78-79, 185
- M** Maasland 15-17, 89, 94-95, 129, 185, 285-289, 292-295, 299-302, 326, 339, 358, 366
 Maasmuiden / *Masamuthon* 185, 186, 284-285, 289, 324
 Maassluis 95, 285
 Maastricht 108, 125, 275, 310, 314
Macteshem 161
Marsum 16, 282, 368
Masaland 16, 285
Masamuda 88, 285
Masamuthon 185-186, 284-285, 324
Masemunde 285
Matilo / Matilone 20, 304, 368
 Medemblik 96, 163, 205, 324, 326, 363
 Meije 45
 Merwede 39, 41, 52, 89, 100, 102
 Midden-Delfland 26, 38, 94, 95, 172, 177, 326
 Mijdrecht 50
 Mijnsheerenland 78
 Monster 28, 39, 76, 82, 89, 96-97, 100, 184-186, 226, 245, 275, 284-285, 287, 293, 302, 338, 347, 354
 Muiden 324, 363
- N** Naaldwijk 18, 20, 29, 38-39, 86, 88, 143, 180, 184-186, 201, 212, 225-226, 252-253, 268-269, 274-275, 281-282, 295, 298-299, 302, 352
 Naaldwijkse Geest 20, 28, 39, 88-89, 252, 282, 301, 339
 Nesse 166
Niftarlaca / Niftarlake 166
 Noordwijk 52, 77-78, 88, 92, 97, 99-100, 185, 225, 266-267, 277, 281-284, 288-289, 293-297, 304, 327
 Noordwijkerhout 99, 183, 185, 189, 284
Norhtgo / Northgo / 'Noordgouw' 185, 288, 294-295, 336-337
Northwalde 88, 326
Nuwehof 294
- O** Ockenburgh 249, 347
 Odijk 164, 165, 362
Oegstgeest passim
Offem 291
 Oostbuurt 288, 295
Osfrithem Taglingthos 295
Osgeresgest 139
Oslem 291
Osprehteshem 296
Ostburan 295
 Ouddorp 286
 Oude Aa 45
 Oude Campspolder 95, 292, 294
Oude Leymuyden 44, 45
 Oude Maas 48, 81, 89
Oudenburgh 293, 302
Oudenhof 139, 288, 291, 302, 336
Ouderslaghe 162
Oude Vliet 117
 Oudshoorn / *Houtshorne* 161, 293
- P** Pijnacker 285, 291, 294
 Poelgeest 44, 186
Polgest 44
 Portugaal 20, 114
Potarnem 311
 Putten 17, 270
- R** Rhee 179
 Rhenen 270, 352
 Rhooen 81
 Rijnsaterwoude 94, 160, 283
 Rijnsburg *passim*
 Rijswijk 68, 77, 99-100, 105, 177, 185, 219, 286, 293-294
Rinasburg 19, 128
Rinesmuthon 45
Rinlandie 15

- Rodanburg* / Rodenburg 186, 303, 428, 432
 Roden 81
 Rodenburg 186, 428, 432
 Rodenrijs 291, 294
Rothulfuashem / 'Rodulfsheim' 19, 93, 121, 128, 132-133, 180-186, 295, 336, 338
 Roksem 201, 202
 Rotta 286, 289
 Rotterdam 20, 55, 77, 100, 102, 185, 286
- S** *Sassenheim* / *Sagnem* / *Sasheim* / *Saxheim* 92, 116, 184, 185, 284, 295, 358
Scepelingheberche 300
 Schagen 96, 205, 271
Schepelenberg 298, 300, 334
 Scheveningen 114, 185, 285
 Schie 283
 Schiedam 38, 185, 283
 Schipluiden 94, 285
Schupildhem 300
Sincfal 11, 15, 344, 359, 362
Smithan 186, 189, 222, 333, 334
 Solleveld 76, 225-226, 245-254, 268-270, 274-275, 347, 350, 352, 354-356
Somerlant 286
 Sommeltjesberg 301
Sonnevelt 143
Soperingahova 296
 Spaarndammersluizen 117
 Spijkenisse 94, 114, 207, 285
 Striene 16, 51, 53
 Strijpe 38
Suinouerit 285
Sunnimeri 286
Sunnonmeri 39
Suthrem 154
 Sutton Hoo 234, 243, 244, 250
Swindrecht 285, 295
- T** *Taglingi* 295
 Teijlingen 186, 292, 295-296
 Teisterbant 362
 Texel 41, 56, 64, 97, 107, 119, 169, 174, 203, 205, 271, 303, 352, 363, 369
 Tiel 41, 297, 305, 327
Torenvliet 143, 291
- U** *Uitgeest* 13, 170, 172, 198-206, 211-213, 271, 277
Utrecht passim
- V** Valkenburg (ZH) *passim*
 Vecht 40, 49-50, 54-57, 94, 166, 361-362
 Vechten 67, 133, 167, 288, 365
 Vechtstreek 94-95, 143, 160, 290
- Velsen 28, 30, 31, 56-57, 67, 88, 133, 175, 288, 334, 363, 369
Vennapan 45, 79, 286, 295-296
 Vennip 45, 90, 166, 296
 Veur 51, 78
Vilishem 161
 Vlaardingen 38, 58, 89, 94, 111, 128, 183-185, 281-288, 291, 301, 303, 324, 329, 338-339, 341, 343
 Vlie 15, 54, 108, 205, 273, 288, 315, 320, 324, 344, 357, 359, 361, 364-369
 Vliet 78, 116-117, 119, 123, 125, 132, 168, 170-171, 226, 326-327
 Vliet, Rijnsburgse 36, 45, 50, 328
 Volkerak 51
 Voorburg 51, 64, 78, 82, 100, 185, 225, 267, 286, 304-306
 Voorhout 19, 80, 86, 99, 114, 185, 189, 281-284, 289, 293, 295, 303, 327
 Voorne (-Putten) 17, 38, 66, 100-104, 266, 286, 324
 Voorschoten 78, 99, 100, 143, 183, 185, 291-292, 294, 329
Vorne 17
 Vreeswijk 327, 362
Vroninge 294
Vroongers 294
Vroonland 294
- W** *Wadding, Ter* 186, 291
 Wageningen 270-271, 352-353
 Walcheren 17, 34, 38-39, 46, 319, 324, 369
Walricheshem 295
 Warmond 99, 100, 185, 283, 292
 Wassenaar / *Wasnare* 31, 33, 96-100, 144, 153, 154, 183-189, 286-287, 291, 293, 327
 Wateringen 282, 292
 Westerschouwen 74, 361
 Westland 38, 68, 287
Westsagnem 185, 295
Wexalia (Terschelling) 369
 Wezer 11, 13, 108, 315, 320, 348, 359, 361-362, 364
Widale 81, 324
 Wijde Aa 45, 46
 Wijk aan Zee 201, 210
 Wijk bij Duurstede 50, 219, 352
 Wijnaldum 11, 15, 76-77, 215, 310, 314, 322, 352-353
 Wijster 121, 177-179, 214, 216, 271
Wilkenhem 295
Wiltenburg / *Uiltaburg* 343, 365
Wirthum 143
Witla / *Witle* 81, 175, 302, 305-306, 324, 339
 Woerden 41, 68, 90, 92, 311
- Worms 319
 Woudrichem 49
 Woudt, 't 285, 326
- Z** Zeeland 17, 25, 31, 34-35, 39, 46, 51, 57, 83, 103, 106, 108, 128, 160, 285, 301-302, 315, 344, 347, 359, 361, 366
 Zevenhuizen 286
 Zijl 45
 Zoeterwoude 160
 'Zuidgouw' 287
 Zuid-Hollandse Eilanden 24, 39, 51, 315
 Zuid-Hollandse Waal 89
 Zuidwijk 154, 186
 Zwammerdam 15, 45, 50, 67, 74, 78, 100, 102, 185, 286
 Zwieten 186
 Zwijndrecht 285
 Zwijndrechtsewaard 285

RONDONOM DE MONDINGEN VAN
RIJN & MAAS

In de Vroege Middeleeuwen maakte het kustgebied van Zuid-Holland deel uit van West-Friesland. Van menselijke aanwezigheid in deze periode getuigen niet alleen enkele historische bronnen en oude plaatsnamen, maar vooral archeologische vondsten. Dit boek geeft voor het eerst een gedetailleerd overzicht van de bewoningsgeschiedenis van de estuaria van de Oude Rijn en Maas tussen circa 270 en 900 na Chr., met tal van nieuwe inzichten. Door de rijkdom aan archeologische gegevens ligt de nadruk op de Oude Rijnstreek.

Aan de hand van hoofdstukken over het toenmalige landschap, archeologische vindplaatsen, nederzettingen, huisbouwtraditie en handelscontacten, wordt gekeken welke plaats Zuid-Holland op cultureel en politiek vlak innam ten opzichte van de omliggende gebieden. Daarbij wordt ook ingegaan op de vraag naar de tribale verhoudingen langs de Hollandse kust en wat het etiket 'Fries' daarbij voorstelt. Dit heeft ook gevolgen voor onze kijk op het Friese koninkrijk.

Menno Dijkstra (Lisse, 1971) studeerde in 1996 af aan het Instituut voor Pre- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam, met als specialisatie de archeologie van de Middeleeuwen en Nieuwe tijd. In 1997 begon zijn promotieonderzoek bij het Frisia Project. Dit proefschrift is daar het resultaat van. Momenteel is hij werkzaam als senior archeoloog.

Bestelnummer: SSP79550001

693151959

Sidestone Press

ISBN: 978-90-8890-078-5

9 789088 900785 >